

891.99-09 1401

0-65 Ozunlu 3.
Zunlu 4.5
Yuk. 5.5
Zunlu 5.

10-11

3. ՕՇԱԿԱՆ

✓

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ԱՐԵՒՄՏԱՅԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

1401

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

ԻՐԱՊԱԹՏՆԵՐԸ

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ
ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՂՐԱՊ
ՀՐԱՆԴ

ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ
ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ
ԶԱՊԷԼ ԱՍԱՏՈՒՐ
ԵՒ ՈՒՐԻՇՆԵՐ

ՀԱՅԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
4. ՏՕՆԻԿԵԱՆ
ՆԱԶԻ ՊՐԻՆՏԻՆ - ՍԵՆ ԱՊՐԷԼ
ԱԿՏԵՐԻՆԻ

A 11 27100

ԵՐՈՒՍԱՂԷՍ

ՅՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՑԱԿՈՐԵԱՆՑ

1952

ՅԱԿՈՐ ՕՇԱԿԱՆ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
JAN 10 1900

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ուրախութիւն է մեզի յայսարարելու թէ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Տպարանէն լոյս կը տեսնէ Յ. Օսականի ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ բազմածաւալ գործէն՝ Իրապատեմբուն նուիրուած հասորը եւս: Զայն հանգամանօրէն ներկայացնելու պէտք էնքզգար, քանի որ բազմաւոր հեղինակը հասորին իբրեւ յառաջաբան ծառայող ՄՈՒՏՔԻ բաժնին մէջ ծանօթագրած է անհրաժեշտը:

Մեզի համար գոհունակութեամբ լի, սիրելի պարտք մը կը նկատենք սաւկայն անգամ մը եւս յայսարարելու թէ Իրապատեմբուն նուիրուած այս հասորը, ինչպէս Համապատեմբուն նուիրուած այս հասորը, իրենց բացառիկ տեղը ունին մեր գրականութեան պատմութեան մէջ, թէ՛ իրենց յղացումը եւ թէ մեթոտը: Ժամանակ, իրադարձութիւններ, անոնց ընդմէջէն ծնունդ առած զգայնութիւններ գիրար կը բացատրեն: Յեղային արժէքները, ժամանակի տալիսը՝ իր տուրքը եւ լոյսերը, իրարու կուգան կերպաւորելու համար այն քառորդ դարը որ Իրապատեմբուն գործունէութեան տեղանքը եղաւ:

Բացառիկ է Յ. Օսականի մեր գրականութիւնը տեսնելու հաւանակը: Անիկա կը զգայ ու կը վերբերէ զայն աւելաբար իր ջիղերովը. անա թէ ինչու համար իր տալիսները կը վերածուին յանախ վէպերու, ուր հեղինակները յաջող կամ տալիս տալիսներ են լոյս, առիթներ, ինչպէս կը սիրէր կրկնել մեծ հանգուցեալը, ըսելու համար անհրաժեշտը, որ իրենցմէ անդին մեր

գրականութեան է, մեր ժողովուրդին: Օճականի համար ինչպէս գրականութիւնը այնպէս ալ զայն ներկայացնելու աշխատանքը կեանք էր. եւ այս՝ առանց պիտակի: Ի վերջոյ մենք մեր միտերով միայն չէ որ կ'ապրինք. մեր իմացականութիւնը լայն բաժին կ'առնէ այդ ապրումներէն:

Գրելը ապրիլ էր իրեն համար: Թուրքին առջեւ ան կը մոռնար իր ուղեղը, լայն բանալու համար իր ջիւղերը, իր զգայնութիւնները, ընդգրկելու համար այն ապրումները՝ որոնք կը սպասէն մեր ներսը եւ կը խուժեն դուրս երբ զանոնք դիմաւորել գիտցող մը կայ:

Գրողներու կեանքը անհրաժեշտ է անշուշտ անոնց գործին հասկացողութեանը համար: Յ. Օճական երեւոյթ մըն էր, տաղանդ մը որ իր ներաշխարհով կը սնանէր, անցնելու համար շատ յանախ իրմէն եւ կեանքէն անպիսն, անոնց մեծ նուանումներուն: Օճականի կեանքը կայ անշուշտ իր գործին մէջ, բայց ան կուգայ իբր անդրապարձ քան իբր տխրաւ եւ ապրում: Անոր համար ինքը Համապատկերի մէջ մեթոտ մը եւ յղացք մը գործադրելէ աւելի, որ դատումի կերպ մը եւ կեցուածք մը կ'ենթադրէ, կ'ապրի տրջաններն ու մարդերը, տարօրինակ հեռագրայութեամբ եւ քափանցումով, որ իր մէջ հոգեխառնութիւն մըն է այլեւս, վեր ժամանակէն եւ ընդունուած հրամանակարգերէն: Ժամանակ, տեղ, դէպքերն ու վկայութիւնները, աղիւսակ դարձած դատումները իրեն համար կորնչական մասեր են, գրուելէն անմիջապէս յետոյ անցեալին պատկանող, երբէ թիւէն, բուականէն, փաստէն, պատմական ստուգութենէն եւ դատումէն վեր չտրապետէ ոգեղէն իրականութիւնը, որուն մէջէն միայն կրնան բխրեղանալ իրական արժէքները:

Հետեւաբար, անոնք որ պիտի ձեռնեն Համապատկերէն՝ ԻՐԱՊԱՇՏՆԵՐՈՒ այս հաստը, մատենագրական ծանօթութիւններու մթերքէն աւելի պիտի գտնեն հոն վերահարութիւնը տուեալ ժամանակին եւ անոր զրչի հետոսներուն: Վերահարութիւն մը՝ որ չի գար բոլորովին ցարդ մեզի ծանօթ դատումներու եւ վերագումներու յեղեղուած հանգանակներով, այլ կը բխի Յ. Օշականի իրեն յատուկ զգալու եւ հետեւաբար դատելու կերպէն:

Անոնք որ երջանիկ առիթը պիտի տան իրենք իրենց վերծանելու Իրապատկերուն նուիրուած այս հաստը, մանաւանդ անոնք՝ որոնք իրենց կարգացածը հիշող հասկընալու չափ գիտեն մեր լեզուն եւ ունին կտոր մը սէր մեր ազգային արժէքներուն հանդէպ, պիտի կրնան ունենալ մին այն յուզումներէն որ քիչ անգամ մեզի կը տրուի ունենալ, երբ մատուցուածը այլեւս անցեալին է որ կը պատկանի:

Հաստին ընթերցումէն վերջ, քանի մը տողերու այս սրագին առիթով, թոյլ կուտամ ինծի ըսելու քէ երէկ, երբ տակաւին ողջ էր այս հաստին հեղինակը, անիկա շատերուն կը թուէր ապրող անցեալ մը. այսօր, իր մահէն տարիներ վերջ, անիկա մեքիս մէջ կը վերածուի հեռաւոր ու մեծ ապագայի մը: Ահա հրաւիր որուն մէջ ինքզինքն պատմութեամբ կը մնայ Օշական, մանաւանդ այս օրերուն՝ երբ քննադատութիւնը կուսակցական կիրքի եւ թուառամիտ յաւակնութեանց է վերածուեր, իրենց միտքն ու սիրտը այլեւս նորոգել չկրցող միմոսներէն:

ԻՐԱՊԱՇՏՆԵՐՈՂ

ՄՈՒՏՔ

Սոյորոսթիւն է, գրական մեծ շարժումներու, մեր օրերու բառով՝ դպրոցներու սկզբնաւորութիւնը թուականել գրական որոշ տարողութեամբ դէպքերով: Հանդէսի մը մեծաչափնդ հրատարակութիւնը, երբեմն հեռահայեաց տեսակէտներէ հարուստ յառաջաբան մը, աղմկոտ հանգանակի մը բանաձեւումը, կամ ակմբային կազմակերպութիւններ կրնան ատենց կարեւորագոյնները նկատուիլ:

Մեր մէջ գրական դպրոց բացատրութիւնը զուրկ է անշուշտ աւագ այն նկարագիրներէն որոնք, օտարներու մօտ, հասարակաց են նման շարժումներու: Ձեռք իջնար պատճառներու արտահանումին (*), իսկ է հաստատել թէ, քառասուն տարի յետոյ Պոստալէն, երբ կանգ կ'առնենք, ետ նայելու, ու համադրող նայուածքի մը տակ ձգելու սերունդի մը ճիգը, վաստակը, կը տպաւորուինք այն ներդաշնակ ամբողջին, ձգտումներու այն համերաշխ ակօսին դիմաց, որոնք նկարագիրներու այլատարր յօրինուածքին հակառակ (Արփիարեան և Բաշալեան հակադիր բեւեռներ են իբրև նկարագիր, ինչպէս Սիպիլ և Հրանդ՝ իբրև խառնուածք ու ախորժակ), մեր իրապաշտները կը զատեն գրական մեր միւս սերունդներէն (**): Ձորա շարժումներէն մինակն է ան որ համախմբէ դպրոց մը որոշադրող յատկանիւններ:

(*) Այս աշխատանքի մուտքին, միանգամ ընդմիջում կը յայտարարեմ որ մեր գրականութիւնը կը տեսնեմ մեր ուժերուն ճառագայթումը իբրև և ոչ աւելի: Ամէն ինչ ենթակայ է տեսնելու այս կերպին: Սետոյ, Նոյնքան կարեւոր ուրիշ հաստատում: Դէ ինչպէս էր իմանալին մէջ: Այս երկու առաջադրութիւնները կը լուսաւորեն հասարակ ճառատագիրը:

(**) Իր տեղին մէջ լայնօրէն ապացուցելի այս վարկածը, սա տշխատութեան մուտքին, անցողակի կը պարզեմ, մեծ գիծերու մէջ, վասնզի պիտի գործածուին այդ տրոհումները սա գիրքի ընթացքին: Արեւմտահայ գրականութիւնը միադարեան իր կեանքին մէջ ծնունդ է տուած գրական չորս մեծ շարժումներու: Անոնցմէ առաջինը անտեղի չէ գրական տարածութիւնը ուր կը զետեղուի անգլիական վազանդը մեր միտքին բանուորներուն, համալսարանական, սահմանադրական, բարենորոգչական շեշտ նկարագիրներով, առանց գրական մեծ յաւանդութեանց: Ասոնցմէ պիտի սերին մեր հոգեւորները, յայտնարներով գրական մեծ հասկացողութիւն, իրենցական հոյակապ արդիւնք, ու պիտի նուազին, ժամանակին հետ, իրենց տեղը տալով ինչպէս արեւմտեան, կէս դար ուրեմն, ուր մեզի տրուած է հաստատել երկու կատարեալ սերունդ (ոմանթիքներ և իրապաշտներ) ու մէկ ալ ընկերային ձգտումներով առաջադաճ խմբակ, զօրաւոր անուններով (Թուսինեան, Ձորայեան, Թրիմեան): Միւս կեանքի հա-

Ոխալ պիտի չըլլար մեր իրապաշտութեան համար մեկնումի թուական ընդունիլ Արեւելիի հիմնարկութիւնը (1884), թէև անոր վարիչներէն ոմանք գրական փոքր անցեալ մը ունէին Մասիսի, Երկրագոյնի մէջ, Արփիարեան, Զօհրայ արդէն կը գրեն, Շարժումին կեանքը միջին համեմատական մը կը ներկայացնէ մեր միւս զպրօցներու կեանքին, որ մարդկային չափին չ'ենթարկուիր, Զօհրայի գործը կը պատկանի երկու սերունդի, Զօպանեանինը՝ երեք սերունդի, Անոր տեղողութեան համար յանգ կուտամ 1900ը, Որմէ վերջ անիկա կը քաշուի հրապարակէն (*):

Նոյնպէս պէտք է իւր ճիշդ արժէքին իջեցնել Արեւելիէն առաջ Զօհրայի ու Արփիարեանի գրական ճիշդ, որ պատանեկան խանդավառութիւնն է ամէն գրական մեծ վաստակաւորներուն մօտ այնքան կանուխէն զիտուած: Այդ նախափորձերը չեն կրնար բարձրանալ պիւրի ու պայծառ իմաստին որ կը թելադրէ Արեւելիի հիմնարկումը, շանգանակ, կազմակերպուած ծրագիր, իրագործուելիք խտէպներ բոլորը մէկ կը խտանան այդ գաղափարին մէջ որ գրական որքան ընկերային տարողութեամբ ձեռնարկ մըն է:

Այն խմբակը երիտասարդներու որ նորահաստատ այդ թերթէն մեկնելով, մինչև դարավերջ ու քիչ մըն ալ աւելի վեր, սպասը պիտի ընէ մեր գրականութեան, յղացքը հիմնովին վիթխարի ու նորոգելով պահ մը կ'որած զգայարանքը արուեստին, արդէն ծանօթ է մեր զպրօութեան մէջ իրապաշտ տիպաւորութիւնը:

Այս աշխատութեան մուտքին անյարմար կը նկատեմ իրապաշտ յղացքին մէջ սեղմուած մեծ առաջադրութեանց արտահանումն ու վերուժումը, քանի որ հեղինակներու մեծագոյնը լայնօրէն պիտի լուսաբանեն զանոնք, Յետոյ, ինչպէս ըսի քիչ վերը, պէտք չէ այդ յղացքը մերձեցնել, հաւատարմութեան վկայականներ վնասուելու համար, եւրոպական գրականութեանց մէջ նոյն տարազին տարողութեան որ ցեղէն ցեղ այնքան տարբեր երանգներ կը ստանայ, Աճառ Գարեգինը (Թօլսթոյ) և Ռիքե Արքեպիսկոպոս (Կոնքուս եղբայրներ) իրարու հակադրուող վէպեր են, թէև մեկնած ըլլան նոյն հոգեյատակէն, եւրոպական իրապաշտութիւնը զոր լաւագոյն կերպով կրնայ բանաձևած ըլլալ ֆրանսական քննադատութիւնը, բառին տեղը զնելով բնապատկեր (naturalisme), իմաստ

րուն մէջ մէկ սերունդ մըն, զոր սխալ չըլլար աշխատողութեան սերունդ որակել այն զլխաւոր պատճառով որ արուեստի հարցերը այս վերջինին մօտ կը բարձրանան բացառիկ կարեւորութեան: Այս սերունդին գործունէութեան կեդրոնը կ'իյնայ մինչև մեծ պատերազմ երկարող տոնամեակին մէջ, Այս յորտէս զօհրայ Անշոնչու Ռայք թող ներուր ինձի յամառութիւնը արիւնքի աշտման գրականութեանը գուրս նկատելու արեւմտահայ գրականութիւն որակուած յղացքին, վաւերի բացի արտայայտման գործիքէն՝ անիկա քիչ կսպ ունի մեր գրականութեան ընդհանուր նկարագրին հետ: Գեղեցկութիւն, արժէք չեն թելադրող այս մտածումներ, Իրականութիւն մը արտայայտութիւնն է ժողովուրդի մը, Սփիւռքը ժողովուրդ մը չէ այսօր: Պիտի ուզայ՝ — Զեմ գիտեր:

(*) Այս թուականները երկրայափական սահմաններ չեն անշուշտ: Տուի երկու անուն, որոնց զօրքը կ'երկարաձգուէր իրենց սերունդին շիջումէն անդին: Կան ուրիշներ որոնք իբրեւ ոգի, արուեստի բմբուռ մը, պատկանելով հանդերձ իրապաշտներուն, շատ ուշ երևան եկած են: Ա.Բլաշկին Ազիլէ (ԻՐՈՒՄԱՆ) մեր իրապաշտ մեծագոյն վէպը, պիտի գրուի 5-6 տարի վերջը իրապաշտութեան կենդանաւմանէն: Մարտի Աշուն (ՄԻՔԱՅԻԼ ԿԻՐԻՃԻԱՆ) կը սպուր Լոնտոն, Նոր Կիսմարին մէջ, 1900էն վերջը:

տասիրական խորքով ու ընկերային ծրագրերներով ամուր, լուրջ, ծանր շարժում մըն է, որ կը պայքարի զրականութիւնը աղատագրել երեւակայութեան որքան անձնականութեան բռնութենէն, քմայքէն, դայն ծառայեցնելու համար ալլապէս դժուար, բարձր դերի մը — տրուած ընկերութեան մը լիակատար վերափոխման, գիտութեան մէջ փորձուած մեթոտներուն, Բնկերութեան բնականութիւնը ձրի տարազ մը չէ, Մեր մէջ նման առաջադրութիւններ ի ղօրու չեն, Անշուշտ մերն ալ կուգայ միտքի նոյն պայմանները բոլորովին տարբեր կը ճնշեն մեր վրայ, Բաւ է հոս արձանագրել սակայն թէ մեր իրապաշտութիւնը ոչ այնքան պայծառ, որոշ՝ բայց ուղեգրի մըն է մեր չափովը, «մեր եղբայր», ինչպէս կը պատկերէ մեր ժողովուրդը, երբ բազմաթիւ ապերասան, անպատակ կեցողած քին որ մեր գրիչ բռնողներունն է եօթանասունէն վերջ, Եղիան հիւանդ մը չէ միայն, այլ ճշմարիտ աղէտ մը:

Իբրեւ տեղութիւն, անիկա տասնըհինգ - քսան տարիներու վրայ երկարած գոռոյ շրջան մըն է ներուժ, խանդոտ, լայնանիստ գործունէութեան, միշտ մեր ուժերու (*) ներման չափին մէջ, Ու իբր այդ՝ նման է մեր վիպականութեան (romantisme), որ 1850ին (այսինքն երբ այս զրական յղացքը արդէն կը մեռնէր արեւմտեքի մէջ) սկիզբ առնող և Դուրեանի մահով իր դերը աւարտած սերունդէ մը իրագործուած գեղեցկութեանց փոքր բայց թանկ կտակ մըն է մեր ազգային հարստութեանց զանձատուներն, Ինչ փոյթ որ Խոհի և Յուշը (Ռ. Պէրպէրեան) գրեւորու համար, «Տրուելի»-էն (Պ. Դուրեան) վերջ գեւ պիտի սպասէ երեսուն ու աւելի տարիներու: «Առաջին Տրեւի»-ը (Ռ. Պէրպէրեան) այնպէս կը համեմատի Տաղի և Թարեհագոյնի (Մ. Պէրպէրեան) համար, որքան այդ Խոհի և Յուշը Պէրպէրեանի զրական երախայրիքին: Արուեստի գործերը, շատ մը բաներ ըլլալէ առաջ, բիւրեղացած, անվերածելի ջղային դրութիւններ են, և իբր այդ ենթակայ էին ու են կեանքին գերագոյն օրէնքներուն: Իրապաշտութիւնը բացառութիւն պիտի չկազմէր: Յետոյ, միշտ իբրեւ տեղութիւն, անիկա նման է դարձեալ արուեստագէտ սերունդի կեանքին, Հրաշալի Թարուրի (Վ. Թէքէեան, 1900 - 1914) կեդրոնական յիշատակարան մը այդ սերունդէն, երեսուն տարի յետոյ երբ կրկնուի ուրիշ հատորի մը մէջ, նոյն այդ հեղինակէն (ինչպէս կայ խոստումը իրմէ տպուած ուրիշ տաղարանի մը՝ Սէր հատորի կողքէն), չեմ կարծեր որ քիչ ըսն բերէ նոր, քան ինչ որ արտայայտած էր սերունդին ամենէն ընկալուչ հոգեկանութիւնէն, թէ անկէ ասդին ինչ ահաւոր շրջումներ տապալած ըլլալ թուին Վ. Թէքէեանի հոգիին անդրագոյն խարխալները (assise):

(*) Ո՞վ որ կը կարգայ այս էջերը, որոնք դատումն, դատապարտումն, զնահատման ու հիացման տարբերակներով ստիպուած են լեցուիլ, պարտքին տակն է այլէ չհեռացնելու: Բացառութեամբ, որուն գլխուն կախ եղաւ շարիքը, ո՞չ իբրեւ մշտական, այլ իրականութիւն: Բ. Գրիգորեանն որ ուրիշ սպաննիչ աղբակ մըն է արուեստ մարզին վրայ, Գ. մեր հիւանդանոցները, որոնք մեր հին մատենագրութեան կերպարանքը կուտան բայց փլ. և փծ. դարերուն ալ մեղ կը պահեն ճշմարիտ արուեստէն: Գ. մեր ընկերային ու իմացական համայնքները, որոնք փծ. դարու մինչև վերջին քառորդը կը սպասեն մեր լուսագոյն ու ժերը: Մեր իրապաշտութիւնը, այս պեղումներէն վերջը, կը ստանայ իր ճշմարիտ արժէքը:

բաւին: Այսարհաբարի անունով մղուած պայքարը հերքումը չէ զրաբարի դասական գեղեցկութեան, այլ խարանումը՝ այդ գեղեցկութիւնը իբրեւ պէրանք գործածելու սնամիառութեան:

բ. — Անիկա պիսի պայաւի գրականութեան յայտնի համար իսկ, որ, այդ օրերուն, ռոմանթիզմէն դուրս կը պարզէ ուրիշ ալ երես մը: Դժուար է, ինծի համար, բաւական ճկուն ելծէ ոչ ճիշդ տարազ մը գտնել՝ հաւատարմօրէն պարածածկող զրական այն ըմբռնումը որուն մէկ կողմը կը լեցուի անորակելի փառքովը Ձերազի, Եղիայի, Պէրպէրեանի քերթողութեան, և որուն միւս երեսին ոսկեգրուածք ասեղնագործուած է այդ օրերու շքեղագոյն իմաստութիւնը, հայոց օրագրութեան երանհալ լռոնիկը, ըսել կ'ուզեմ՝ անոր այն ձեւ որ զխաւորաբար կը մշակուի Մատթէոս Մամուրեանի (Հայկական Նամականի), Ռէթէոս Պէրպէրեանի (Մարդիկ և Խոյ), Մինաս Ձերազի (Արգոսի Խոհեր) և Գրիգոր Օտեանի Բարիկէն զրկած յողուածներով^(*): Ոչ միայն անիրաւ, այլ և անհասկնալի՝ այսօր, համբաւը 1880ի Եղիային որ գրած է ամէն բանի վրայ և անշուշտ ամենէն շատ՝ իր չգիտցածներուն վրայ, ու Մատթէոս Մամուրեանին՝ ուրուն մէջ մարդիկ չէին հրաժարած, մինչև պատերազմ, տեղաւորել մեր գրական մեծագոյն փառքերէն մէկը, հակառակ անոր որ իր գործը՝ Բոնիկ, (չի կարդացուիր Սեւ Լեւոն Մարդը վէպը) վերաւոր է ահաւոր գրականութեամբ մը, երբ մօտիկը զրուի Արիւարեանի հրաշալի օրում կեանքնեցուն: Դրական սա ըմբռնողութեան միւս մասերը կ'ամբողջանան երկրորդական բայց ոչ նուազ աղմկայոյզ ուրիշ մարդոց «խռովանք» նպատակովը, քերթողական որքան մտածման կալուածէն, Որոնք պիտի ստորագրեն, օրինակի համար, Դր. Չիլիկիւրեան, Ժ. Դուրգեմ, Ե. Վարդապետ Դուրեան, Մաթաթիա Գաւազաւ, Մաղաթիա Եպս. Օրմանեան, Բիւզանդ Գեղեան, յիշելու համար ամենէն գործօնները, և պիտի քաւեն իրենց փառքը չարաչար, հերքուելով ոչ միայն իրապաշտներէն, այլ և ուրացուելով արուեստագէտ սերունդէն: Ձեռք երթար առաջ այդ վճիռները անդարձ յայտարարելու: Ու չեմ անդուծ, յայտնելու համար թէ գրականութեան ապագայ պատմութիւն մը անոնց անունները պիտի յիշէ, ինծի պէս, հարց մը լուսաւորելու առիթով, ու պիտի լռէ իր գնահատանքը անոնց մեծահռչակ վաստակին: Իրողութիւն է որ Պետրոս Դուրեանի մահէն մինչև Արեւելի հիմնարկութիւնը, մեր հրապարակին մէջ ի վերջին է գրական այն ըմբռնողութիւնը զոր ոմանք որակած են կեղծ-դասականութիւն, հետեւելու համար Ֆրանսական գրականութեան մէջ արդար բայց մեր մէջ անիմաստ տարազի մը, քանի որ չենք ունեցած ճշմարիտ դասական գրականութիւն, անոր կեղծէն խօսելու արտօնուելու համար: Ինծի համար, այդ ըմբռնումը տեսակ մը երկարածգում, արդիացում է զարքոմի սերունդի գրականութեան: Ու այդքան: Չմոռնալ որ այս վերջինին մօտ արուեստը ակօս մը յաջողած էր ճարել, ինքզինքը արտաբերել, քանի որ մեր ռոմանթիք քերթողները հարապատ արուեստի շքեղ էջեր կտակած են մեզի, անխուսափելի ուրիշ միջերջներու հետ: Մեր ռոմանթիզմին մէջէն ընդ-

(*) Այդ անուններուն ու այդ գործերուն արժանիքները կամ տկարութիւնները չեն որ կը թելադրեն իմ տողերը: Այլ այդ ոգին որ բուն, իրաւ գրականութիւնը կը շփոթէ անոր լրագրական սա ձևագեղծումին (travestissement) հետ: Որ սատանան կը միջամտէ որպէսզի 1870ի մեր հոգեբանութիւնը Մամուրեան պատկերել փորձէ այդ անկեղծ կեղծումով:

երկարող այս երակը 1880ին պիտի վերածուի սեռի մը, զրուսակ՝ ամէն բանէ առաջ, որքան ճամարտակ, Միայն Սիմոն Բէլէկեանի ուրուականը կամ Աղեքսանդր Փանոսեանի փառքը չեն որ կը տրամեցնեն մեզ այսօր, այլ և զէզը այն քերթուածներուն որոնք վաւերական քերթողներու անունները կը կրեն ու մեզի կ'ըսեն անկարելի բաներ: Այդ ըմբռնումին մէջ եղան զառածողներ, այս անգամ վաւերական տաղանդներ, որոնք անդարձ կորսուեցան: Դէթ իբրեւ քերթող մեզ կը տանջեն Եղիան, Չեւազը, Սէթեանը, Պէրպէրեանը: Ուրկէ աղատագրուողներ, թիւով քիչ, արուեստագէտ սերունդին օրով միայն պիտի դտնեն իրենց ճշմարիտ անձնականութիւնը: Նաչիճի Պառտիճ անտանելի քերթուածէն մինչև Անառակը գեղօրէն չբեղ արուեստը (երկուքն ալ դործը Դուրեան Սըրբադանին, առաջինը՝ անոր վարդապետութեան՝ 1880ին, երկրորդը՝ Եպիսկոպոսութեան, 1905ին) հոսած տեղուութիւնը բան մը սորվեցուցած է մեզի: Աւելի'ն. այդ միջոցը լեցուած է ամբողջութեամբ իրապաշտեւրուն պայքարովը, յաղթանակովը: Գրական ըմբռնողութեան զէմ սա յարձակողականը իր գերադոյն թափը, խտուրթիւնը կը գտնէ Եղիայի զրականութեան զէմ հետզհետէ զարգացող անհաշտութեամբ մը, որուն տակ թաղնուած զսպանակը արուեստէն որքան ընկերային ձգտումներէն կ'առնէ իր ուժը: Այդ օրերուն, արուեստի հանգանակը բարեկարգել, հիմնափոխել՝ կը նշանակէ արուեստագէտը դահնկէց ընել երկնակառոյց իր զղեակներէն, լուսնադուռն իր թափառումներէն, և կամ՝ դուրս քաշել, բռնի ու անգութ, զա'յն, իր ստակառոյց անդունդներէն ուր անիկա պիտի խուղարկէր նսեմ, մահահոտ լոյսերը գերաճած իր եսին: Ու անոր պաշտօն կը սահմանէ շրջապատին պարզ, խեղճ, թշուառ բայց այնքան մարդկային, այնքան արժանաւոր (digne) հետազօտումը, աւստանասիրումը, արտագրումը: Այդ ըմբռնումով, բանաստեղծին կը մերժուի չափազանց անձնական, նուրբ, սերնաթուխ խորժանքներ, հասկնալի՝ օտար ռոմանթիքներու, մասով՝ արուեստադէտներու համար, քանի որ այդ ժողովուրդներու իմացական սպասը ընող ուրիշ հսկայ գործունէութիւն մը միշտ կարելի է հանդիսանալ, անոնց ընդարձակ հոգեկան պահեստներէն, մինչ մեր մօտ նոյն նիհար, փոքր թիւն է ուժերու, որ ստանձնած է մեր ժողովուրդին արդիացման ծանր առաքելութիւնը, և այդ պարտքը դիմաւորելու համար ամէն ինչ կ'ուզէ իր զրօշին տակ, իր նպատակներուն գործադրմանը սահմանուած: Մեզի համար արուեստը օգտաւէտ, գործնական, բարոյացողիչ ու զրական պատգամ միայն սենի: Պիտի մերժենք Եղիայի սուղումները, սլացքները, վասնզի անոնք մեզի կուտան Եղիան միայն: Մեր ուղածը: Դիտենք ատիկա: Ու այդ տեսակէտով պիտի մերժենք մեր արուեստագէտներուն քիչ մը աւելին ալ — ձայնական, տեսողական, հեշտայոյզ զգայութիւններ ալ, որոնք տասնամեակ մը կանուխ դպրոց կը կազմէին: Եւ ասիկա անոր համար, վասնզի այդ զգայութեանց հեշտանքը կը փոխանորդէր մեր մէջ արտաքին ձայները, իրական տագնապը մեր ժողովուրդին որ սոխակներ չունէր մտիկ ընելու (*):

(*) Դեռ մինչև այսօր չէ քննուած հետքը այդ հոգեվիճակին: Երբեմն երբեմն բրածոյ մարդերու գրչէն խոստովանութիւններ կը փրթին, որոնց յուզիկ կողմը իրենց այսօրու տնհանութեան անդին կ'անցնէ: 1880ի պատանիներն են ասոնք, որոնք ինչ անճառելի հեշտանքով դոյ սորված էին Նուր-Պէյէ, մանաւանդ Նիւր-Պէյէ զաշնակութիւնները: Այդ քեր-

գ. — Անկիւս պիտի պայքարի ընկերային գեւեցի վրայ: Մէկ անգամէն զեղ-
չել տարազէն իր ընդարձակութիւնը, որուն վարժուած են քարհմտեան
մշակոյթին մօտ, զայն հիմնիվեր շրջող հսկայ տաղանապանքը երբ կը մը-
տաբերենք, Ամէն ինչ «մեր եղբւր» Ընկերային գետնի վրայ, ամենէն
շատ կը հետեւի թէ տարազը չի հետապնդեր պարագրկել մեծ այդ շար-
ժումները, որոնք արդէն իբրեւ ստուեր իսկ չունեցան պոյութիւն մեր
ընկերութեան վրայ, Յետոյ, միշտ նկատի ունենալ որ արուեստի մեծ
գործերը շատ չեն աստիճիւր խռովքի շրջաններէն: Միւս կողմէն, մեր
գրականութիւնը մեր բխումը ըլլալով, ենթակայ է մեր տկարութեանց
կամ արժէքներուն կշիռին, Արդ, դժուար չէ հասկնալ թէ ինչու այդ
կշիռը զգալի չափով մը պայծառ չերևի մեր ճիգին մէջ, որ Ե. զարէն
մինչև Ժ. ինչպէս կ'երկարի, Որո՞ւ համար գաղտնիք է որ մեր նախ-
նիքներէն մեզի հասած ժառանգութեան մէջ ինչո՞ւ ճշմամբ ըլլայ մեր ժո-
ղովուրդը, իբրեւ արուեստի տարր: Բայց այս ստուգութիւնը այլապէս
կը տրտմեցնէ պրպտողը, երբ այս վերջինը ստիպուած ըլլայ կրկնել մէկ
ու նոյն մեղադրանքը նաև մեր նոր գրականութեան սեմին (), փորձե-
ցէք զայն միտուել արեւմտահայ գրական արտադրութեանց մէջ մինչև
1885, Պիտի չգտնէք, Անշուշտ մէկ երկու քերթողներու իսկապէս ան-
կեղծ ու ջերմ եղբերգութիւնները տարածելի չեն զանգուածներուն
ապրումին: Քանի՞ սլառանի, որ ըլլայ կեանքը զգացած, 1870ին, ինչ-
պէս զգացեր էր ատիկա Դուրեանը: Ու կան քանի մը վէպերու մէջ փի-
լիսօփիս կիներ (Տ. Տիւսաբի հերոսուհիները), որոնք, կէս դար առաջ
մեզմէ, անըմբռնելի են հիմնովին, ոչ միայն իբրեւ անձ, այլ իբր տեսու-
թիւն, Թերևս պիտի հանդիպէք եկեղեցականներու որոնց ձգտումները,
աշխարհայեացքը հարկադրաբար նոր չէին կրնար ըլլալ, բայց որոնց
հայրենասիրութիւնը լուսապսակի մը պէս կը պաշտպանէ իրենց անձը,
բայց ոչ իրենց ժողովուրդը: Այսքան, Ու այդ ամայութեան դէմ, բեռ-

Թողութեան դէմ իմ մեղադրանքը նկատի չունի միայն անոնց գրքունակ, Ժ. դար հոտոյ
աշխարհայեացքը, այլ այն գլխաւոր փաստը որ անոնց ճշնունք է մեր ոտանավորին ազատագրման
վրայ (Պ. Դուրեանի ոտանավորը բաղդատել 1880ին հրատարակուած և «Առ-Լուսին» [Սիգիլ])
վերտառուած բանաստեղծութեան հետ, իբր լեզու անշուշտ, Որ կասեցուց ոչ միայն լեզուին
շրջափոխութիւնը, այլ սպաննելու աստիճան ծիծաղելի ըրաւ ըստ բանաստեղծութեան յղացքը:
Զուր տեղը չէ որ գրական կատարելալ սերունդ մը — ինչպէս է իրապաշտ մեր մէջ — ըլլայ
յայտնաբերած ոչ մէկ բանաստեղծի դէմք, իր տեղը պիտի ընդլայնեմ այս յղացքին տար-
րութիւնը, երկու գեմբերու աւերթով, Սիգիլ և Զօլաշեան, որոնց հասկցած բանաստեղծութիւնը
թէն հակադրութիւն այս դպրոցին, չէ կամ բարձրագոյն ըմբռնողութեամբ ստեղծումք մը:

(*) Ի պատիւ արեւելահայերուն, պետք է արդարութիւն ընել անոնց ըմբռնումին, չա-
զիւ ուրացող վարանումներէ յետոյ, այդ գրականութիւնը՝ սողող որքան արագ վճռականու-
թեամբ մը, սկսման իսկ օրերէն, կը զարտուղի դարաւոր արահետէն, կ'ընդգրկէ նոր տաղ-
անք, լայն բանալով իր էջերը մեր ժողովուրդին, ու յաւակնուտ բանաձևերէ ալ չի բաշտի,
մեզ հրաւիրելով «Լուսին»-ը, «Առ-Լուսին»-ը, ինչպէս հասկնալի հերոսութեամբ մը և վախ-
ցած զրեւել ըլլաւ Վախճանի տիրացու բանաստեղծը: Այդպէս ըմբռնուած, գործադրուած
այդ գրականութիւնը պիտի խուսափի արեւմտահայ բանաստեղծութիւն որակուած անհեթեթու-
թեան (նկատի ունեցէք ոչ թէ տաղանդներուն գործը, այլ միջակութեանց զեղբը, որոնք
չրականութիւններուն նախընդ կուտան) ու պիտի սահմանէ իր սեփական սեփական մեծ խաւեր,
դասեր, մտայնութիւններ, բարբերու. անհուն մթերք մեր ժողովուրդէն, որ այդպիսով իր ար-
դար մուտքը կ'ընէ մեր արուեստին ներս: Մինչև Ռաֆֆի շարժումը կատարած է ահագին
նուաճում, Արդիւն — Լուսինի վրայ քերթողաշարք մը և ապագայ կենտրոն իրաւունքները
բանաձևող քանի մը քառուսյակ:

փառքը ինչպէս դժբախտութիւնը, իրապաշտներուն անգերազանցելի արժանիքը պիտի մնայ զանգուածի այդ ողբերգութիւնը պարտադրել հասարակաց խղճին: Հրանդէն կէս դար յետոյ, արդէն, Պանդուխտներու Կեանքները անկորնչելի սրբալայր մըն է մեր զրականութեան մէջ, երկար է այս թըռուը, ուր կրնային երևալ տակաւին վաճառակներ՝ իր բարացուցական ստորոգելիներով: Վաճառու՞ն՝ իր խրդային դարձ հոգիով: Կիցերն ու աղջկները՝ իրենց պարզ ու զոհուած ու սրտառու կարաւանով, որ իր կողմերը սեւեռման կը յանձնէ, իրապաշտներէն իւրաքանչիւրին համար աշխարհ մը խռովք ստեղծելով: . . . Արագ որքան անբաւական սա անցքը մարդոց կը թելադրէ ինծի իրապաշտները գոտեպնդող պայծառ հասկացողութիւնը: Յետոյ, կը մտածեմ — մեզի պէս ամէն հովի ենթակայ հասարակութիւն մը որքան շուտ դատապարտուած է պարպտեւում իր առհասական ուժերէն: Կէս դար մեզ կը բաժնէ Հրանդի օրերէն: Այսօր աղօղիկն պանդուխտներ ենք: Բայց քանի՞ հատ կան մեր մէջ Հրանդէն սեւեռուած հոգեբանութիւնէն: Իր հաւատքին համար մեռնիլը այսօր ոչ միայն ծիծաղելի, այլ և ամօթ է հսկայ այն զանգուածներուն համար որոնք արևմտեան Եւրոպայի մէջ մեր բանուոր կը շինեն: Նոր կարգախօսը կրնայ պարտադրել իր զրականութիւնը, բայց չմոռնալով որ ինքը չինեղկայացներ մինակ այս փողովուրդին հոգին, կամքը: Այսօրուան լուծարիմ առջև՝ մարդ խոր հիացում և երախտագիտութիւն կը զգայ իրապաշտ ճիգէն որքան արդիւնքէն:

դ. — Պիտի պալլարի ազգային իսէպներու հաւելոյն: Դաշաքական պայմաններ, զբաղնութիւն, ահաւոր լուսապետութիւն մը թանձր մառախուղի մը խորը թաղուած կը պահեն այս պայքարին առաջին, տեսանելի բլանները: Բայց այս ճնշումին ընդդէմ՝ աւելի քան յուզիչ կ'երևին այսօր ինծի այդ մարդոց իրագործածները: Նկատի ունեցէք որ պատերազմէն ասդին մեր մտաւորականութեան որոշ մէկ դասը ոչ միայն բան մը չլինեց, այլ և կազմակերպեց քանդումին (*) աշխատանքը: Իրապաշտներէն առաջ ազգային ազատագրութեան յղացքը մանդարինեան հայեցողութիւն մըն է: Փանի մը ջոջեր, եկեղեցականներ, վարժապետ-ճառախօսներ ու քերթողներ այդ տարազին ետեէն կը խաղան անմեղ խաղը տնական, դիւանական աղգաբիրութեան, թղթեայ ու բարոյալից, տառապելով հանդերձ ցեղին վրայ գործադրուած սառնասիրտ ջնշումին ծրարէն, բայց հազար կտոր ըլլալով անոր չմօտենալով՝ հալկաւոր: Իրապաշտները պիտի առնեն քայլը, նախածեռնութիւնը, պատասխանատուութիւնը ու պիտի բանան այդ ցաւը զանգուածին զգայարանքներուն մատուցումին: Ան ի՞նչ խանդավառութիւն է որ կը ծաւալի մինչև խուլ խորշերը մեր երկրին, գիւրի, գիրքի, արարքի ձևերով և կը ջանայ թօթափել դարաւոր թմբիւրը: 1895ին, մինակ մեծ փողոտումները չեն որ մեր նոր գիտակցութիւնը կը մկրտեն արեան մէջ, այլ ազգային զգացողութեան մը սրբազան հեղուկը, որ մեր գիրին ազատովը կը հոսի մեր հոգիներուն խորագոյն

(*) Տխուր է մարիզը, ուր ապստան գտած են մեր առաջաւոր ուժերը (երկրորդադր. ինչպէս տարեց): Ն. Գ. րնկերակցութիւն մը վաթսուէն աւելի անդամներ կը կամօրէ և եօթսունաւեէն աւելի հանգանակներ կը հետապնդէ: Թերթ, հանդէս: Անշուշտ: Բայց առեւեց ետին չարժ էկող զգացումներու: Կշի՞ւր: Ուր գտնել տակաւ: Չեմ խօսիր միւս գաղութներէն, ուր մշակուած գրականութիւնը կը տառապի մէկ ու նոյն մեղքէն:

ալքերը մինչև, և բազիրը զբոշակ մըն էր, որ այդ զանգուածներուն առջև շողացողը թեկերը մեր նուիրական երազին ու կայմեց անդրանիկ մեր նոր հոգեբանութիւնը, որ հիմնովին տարբեր է Մխիթարեան ազգայնականութենէն, սահմանադրականներու բարենորոգչական ժողովրդասիրութենէն, և որ յաջորդ սերունդին պիտի վերածուի մարտական ազգայնականութեան, Այդ օրերուն՝ միլիոններու հոգիները կը թրթռան մէկ ու նոյն զգացումէ մը, Ատիկա գործն է մեր իրապաշտներուն (*):

Ե. — Անկիւ պիտի պայքարի նաեւ ուրիշ պայքար մը, ընկերային տարողութեամբ բայց ոչ ~~ազգայնական~~ պայքար մը, այլ մեզի յատուկ, Այդ պայքարին մէկ երեսը մուտքն էր, մեր զրականութենէն ներս, արհամարհուած խաւերուն, — լայն ու սրբազան շարժում, որ մեզի շահեցաւ գէթ որոշ դաս մը մարդոց, ա՛լ անվախճան կեանքի մը արժանացած, քանի որ արուեստին հրաշքն է անցաւորը յաւերժել, Դրական այս աշխատանքին զուգահեռ կայ նոյն ատեն ժխտումի, քանդումի տենդոս գործունէութիւն մը, որ ա՛լ զարմանալը, հիանալը մոռցած մեր այժմու մտածողութեան առջև թերեւ թեթեւ տալնայ մը կը թուի, բայց երբ զետեղուի իր ժամանակին և պայմաններուն մէջը, իսկոյն կը ստանայ մեծ իր իմաստը, կշիռը, Ատիկա պայքարն է ընդդէմ ազնուաւորին, էմէն-սիին, մեծաւորին, ազդեցիկ եկեղեցականներուն, պիւսկանց պաշտօնատերերուն: Այս բառերը հոս քանի մը սանդիմ տեղ կը գրաւեն, Մեր կեանքին մէջ անոնք հումանիշ էին լման աշխարհ մը մուլութեան, չարաչառութեան, զըրկանքի, ողբերգութեան՝ երբ տարտղնուին իրենց հիմնատարներուն, ու պարպին իրենց ծածկած իմաստները, Չունիմ ատոր կարելիութիւնը, Դասակարգ մըն է անիկա՝ բազմատարր բայց խորքին մէջ մէկ, կ'անցնի միայն կը խմբում զանոնք ճակատի մը մէջ, որ այդ օրերուն պայքարի ճակատն է իրապաշտներուն: Ու այս պայքարը դրեթէ զիւցաղնական նշանակութեան մը կը բարձրանայ երբ նկատի առնուին կռուող ուժերը: Մէկ կողմը՝ ամէն բան, — դիրք, զրամ, վարկ, աւանդութիւն, ժառանգութիւն, յաճախ համալսարանական զարգացում, ու պետական հզօր պաշտ-

(*) Դժուար է պատասխանել, Ու շատ՝ պատճառները այս տաղանային, Դրական հարցերու գծախառնութիւնը՝ իրենց քիչ մը շատ տարածուն, անշրջագծէ որքան անշուշտ են: Կայանայն է ապագային, որով և շատ չճկիլը՝ վերլուծման: Ու պէտք չէ չիտթել մեր գրականութեան հետ մեր յեղափոխութիւնը, որ տարուած ըլլալով մեր մոտոտ ուժերուն բազուկներովը՝ կրնայ պատրանքներ թելադրել, նոյնանալու աստիճան գրական կեցողութեան հետ: Ոայց ատկէ անկախաբար ի՞նչ է պատասխանը, օրինակի համար, սա հարցումին ալ. — Ո՞վ պատրասեց մեր հերոսները, Ամէն մարդ պատասխանի մը կը ճարէ անշուշտ, առանց ճարելու: Բուն պատասխանը, Չեմ ուրանար թէ իմ ժողովուրդիս ամէն մէկ կտորին խոր թաղուած կ'ապրի ողբերգական էակ մը, այլարհին համար անընդունելի, բայց մեզի համար այնքան պարզ իրականութեամբ մը: Մեզ ջարդողները չկասկածեցան ասիկա, կասկածէ վեր ստեղծուած ըլլալուն յափ, նոյնքան ողբերգական արարածներ ըլլալուն, քանի որ արիւնը իրենց պատմութեան միակ տեսանկի հոսանքն էր: Մեր վրայ ողբացողները նմանապէս անմասն էին մեր տռամէն: Ասիկա մենք գիտէինք հեռալարդաւ խորագրածութեամբ մը: Մեր գրականութեան դերը պիտի ըլլար այդ ողբերգական էակին ներշնչել արդար, հպարտ ըզգացումներ, որ ո՛չ մեղք է և ո՛չ օճիր, որպէսզի այդպէս քննու մղուինք հիմա, զիրար ամբաստանելով աղետին ամբաստութեան առջև այդպէս խնդրեցած: Չեմ կրնար դատել մեր յեղափոխութիւնը որ, այսօր, մեր կործանումէն փնտռուած նոխսոյն է արդէն, Հայաստանի մէջ անմահ զրականութիւն մը այդ զերբ ստանձնած է անընդունելի շնականութեամբ մը, Հոգի մարդիկ կը թուին մոռցած ըլլալ ինչ որ մեր ժողովուրդը ապրեցաւ ըստստոյն թուականին ասիկա: Մեր յեղափոխութիւնը քաղաքական արարք մը չէր, որպէսզի իմաստուններուն յոգուած հայթայթէր, Դա՛լ ըլլար անդիւն, որպէսզի մտիկ քննէինք Հրանդները, Ձօհապները, Վարուժանները:

պանուծիւն։ Միւս կողմը՝ ժողովուրդի տղաք, բոլորն ալ, առանց մա-
գաղաթեայ վկայագրերու, առանց մեծ ու ծանր կշռող ասանդութիւննե-
րու, իբրիւ զէնք, այս մարդիկը իրենց մատներուն մէջ երբեմն գրիչ իսկ
չունին, քանի որ ոմանք անոնցմէ պարտաւոր են հացը հանել ուրիշ ճամ-
բաներով։ Բայց հոյակապ է իրենց արիութիւնը երբ վճռակամ ճակատ
կը պարզեն ամենազօր այդ դասակարգին դէմ։ Ու պիտի յարձակին մե-
ծահամբաւ անուններու վրայ, ամէն ասպարէզէ, ու պիտի ըսեն իրենց
մտածածը՝ անոնց վաւերական արժէքին մասին, երբեմն մեծ տազնապ-
ներու գինով։ Այդ յարձակումը պիտի վիժէ բան մը մեր հասարակու-
թեան կեցուածքին մէջ ու պիտի տայ նոր գումարում մը արժէքներու։
Մամուլը պիտի ելլէ աս ու ան խմբագրին հաշիւները սփածանօղ թուղթի
մը դերէն, ըլլալու համար բան մը, այս ժողովուրդին մէջ։ Անշուշտ Յա-
կոբ Պարոնեանի մը կարաստող, նախապատրաստական աշխատանքը,
դերը անիրաւ պիտի ըլլար անտեսել։ Ու միշտ, նման պատեհութիւննե-
րուն պէտք է շնչոտել գրեթէ ցեղային, արմատական կեցուածքներ (էս-
նաճներու և ամիրաներու, լուսաւորեալների և խաւարեալների, և այժմեան
իրս ցեղաւորումները, կուսակցական ղրօշներու արդիւնք) երբ գրական
շարժումներուն քովն ի վիճակ կը մօտենանք մեր ժողովուրդին հոգեբանա-
կան հիմունքներուն։ Իրապաշտները, պարզ այն հանգամանքով որ թուր-
քերու սիրելի տարրերը կը ռմբակոծեն, իրեւ աղգայնական — որ կը
վերածուի «նովին բանիւ» յեղափոխական երեսի — վտանգուած են,
բայց չեն վարանիր իրենց գիտցածը պոռալու այդ առանձնաշնորհաւ-
ներու երեսին։ Ու ասիկա աժան, պոռոտ, ջլզիկ կեցուածքը չէ ազատ
բէժիմներու մէջ ընթացիկ ընդդիմադրութեան։ Միւս կողմէն պէտք չէ
մոռնալ որ ժխտումի, քննադատութեան կեցուածքը շատ զիւրաւ կը դա-
ռածի անիրաւ, անզուտ ու հետեւաբար անարդիւն պարսաւին, ինքնիր
համար ապրող, եսամոլ ու նախանձոտ, ու հետեւաբար ինքզինքը կը
հերքէ, առանց հետքի մը բարիքին։ Մինչ իրապաշտներուն հաշուեկշիռը
ճիշդ հակառակը պիտի հաստատէ։ 1890ին մեր վարչական մեքենան, հան-
րային սպասարկութիւնները անշուշտ շատ աւելի բարդաւաճ պատկեր մը
չեն պարզեր որքան քսան տարի առաջ։ Նորէն խուլ ու խոր վէրքեր կը
քամեն անոնց կենսունակ տարրը։ Բայց տարրերութեամբ մը։ 1890ին
այլևս աղգային հիւանդանոցը (օրինակ մը առնելու համար) չի յաւակ-
նիր ինքզինքը զերծ զգալ հասարակաց դատաստանին հասողութենէն ու
ինքզինքը տիպար, անթերի սպասարկութիւն մը յայտարարել, ինչպէս
կ'ընէր ատիկա քսան տարի առաջ։ Լրագիրը, որուն կշիռը ճիշդ զգալու
համար, իրապաշտներէն առաջ, սխալ չըլլար անգամ մըն ալ կարդալ Պա-
րոնեանի Մեծապառիւ Մուրացիկաները, քսան տարի վերջը պատկա-
ռելի որքան սպաննող զէնք մըն է։ Նոր Կեանքին մէջ լոյս տեսած Ար-
վիւրեանի Օրհնալ Գեղաստանը պարզ սաքիռ մը չէ, այլ ռումբ մը։
Առաջին անգամ է որ, իրապաշտներուն շնորհիւ, մեր մէջ կը ստեղծուի
հանրային կարծիքը մօտէն յիշեցնող զգացական վիճակ մը։ Անոնք պիտի
սպառնան, անխտիր, բոլոր զեղծումներուն։ Սա խաճանութիւնը, ժա-
նիք ցոյց տալու սա մշտապատրաստ կեցուածքը պէտք չէ խնդաթիւրել,
ո՛չ ալ ստորագնահատել։ Անիկա թաքուն հաւանութիւնը կը վայելէ պան-
գուածին։ Մեր ընկերային շարժումներուն ուսումնասիրութիւնը լայնօ-
րէն կրնայ ծաւալիլ այս ուղղութեամբ։ Ինծի արտօնուածք քիչ է զըժ-

բախտաբար, Յարձակող, խածնող, արվեստող ու մերկացնող սա խաչակրութեան մէջ ո՞րքան՝ բաժինը անխրաւութեան, անդթութեան, անպաշտ հաշիւներու: Այո, իսկապէս, իր համոզումներուն միայն անձնատուր, անկաշառ տրիրուն մը, օրինակի համար, Արփիարեանի ելոյթներուն կամ Զօհրապի արմատականութեան ետին: Դժուար է պատասխանը: Մեծ ժողովուրդներ ու մեծ պատմութիւններ միայն ձեռնդ կուտան այդ յղացքը արդարացնող դէմքերու: Հանրային դատախազութիւնը ամենէն փշալից պսակն էր, ինչպէս ամենէն փառաւորը հնութեան երկու մեծ հասարակապետութեանց մէջ, Չմոռնալ որ Տիմոսթենէսի և Կլիկերոնի գլուխները թռան իրենց ուսերէն, առանց որ այդ փառքի պսակները յաջողէին պաշտպանել անոնց գլուխները: . . . Չունինք իրաւունք մեր վայրաւատին ամբոխներէն պահանջելու արի անաքինութիւններ: Միւս կողմէն, Արփիարեանի թշուառութիւնը (խաղաղ գիշեր չէ լուսցուցած այդ մարդը, թուրքէն, հայէն, փառքէն, նախանձէն, թուղթէն, մեղաշէն, հացէն ու պանիրէն իսկ հալածուելով ցերեկ ու գիշեր), իր օրերը լիցնող բաներուն հակառակն դոյնները, ոստոտուումները մէկ րանակէն միւսը, փաստեր են որոնք չեն հերքուիր: Այն ատեն, Բայց ի՞նչ հարկ: Այդ օրերէն կէս դար յետոյ՝ բան մը պայծառ է զիտողին աչքին — փաղանգին միակտուր ներդաշնակութիւնը իր վարած ազգային բաղաձայնութեան մէջ, բառը պզտիկցնելով սակայն որպէսզի ըլլայ արժանի իր ծածկած ճշմարտութեան: Ազգային քաղաքականութիւնը ծիծաղելի տարազ մը չէ: Մենք, արեւելքի ամենէն տարօրինակ, դժուար կառավարելի ժողովուրդն ենք: Ասիկա, թերեւ, մեր պատմութեան խորագոյն դարերէն: Ապահովաբար՝ մեր միջին շրջաններէն: Ու թէ և զուրկ պետականութենէ, չենք զաղբած պատրանքը դռնէ ալրելէ ատուր: Անոր համար է որ պիտի չկասկածինք անկարելի միամտութիւնը, որ մեզ կը թելադրէ մեր միջակութեամբ խարանաւոր, անկանգնելի հաւաքումներ վերածել ազգային մեծ ժողով մը փառքին: Այս միամտութեան կ'աւելնայ միւսը՝ բանկալի, թաղականի, վարժապետի խնդիրները բարձրացնել ազգային քաղաքականութեան մը զիրքին: Իրապաշտները այս թերի, յաւակնոտ, փոքուն եթէ ոչ տրտում, ծիծաղելի յղացքներուն տակ յաւակնեցան զնել խոսութիւն, ամբողջութիւն, պարունակութիւն (content) և իրենց թերթերն ու հանդէսները գործածեցին այդ պատրանքը կենդանի պահելու, նախ հաւատալով իրենց ըրածին, յետոյ հրաւիրելով ուրիշներն ալ որ հաւատան իրենց ըրածներուն: Պիտոյ ջարդերէն քիչ առաջ, Հրանդ, Արփիարեան մարդեր էին ու իրենց պէտք ապահովին ուրիշ տաս, քսաններ, որոնք կրնային յիսուն հազար հոգիի առջևն անցնիլ ու քալել . . . Պապ-Ալիի վրայ: Այս տխուր որքան արտառուչ փաստը մի տեսէք միայն իր ծիծաղելի կողմէն: Արդար է անոր մէջ տեսնել նաև միւս կարելիութիւնը: Լրագիրը ուժ մըն էր ա՛լ, որ կ'ազդէր մեր քաղքեանի միտքին վրայ: Ու ասիկա ա՛յն ատեն՝ երբ այդ քաղքեանին սպաննած էր, անօթութեան մէջ, մեծ Պարոնեանը: Իրապաշտները մեծ նահատակին վրէժը կը լուծեն:

Ահա քանի մը ամփոփ ճշգրտման, Ասոնց ասպցուցումը, ընդլայնումը կը կատարեմ շարժումին աւագ դերակատարներուն նուիրուած մենագրութիւններով, իւրաքանչիւրին զերը լայնօրէն պարզելով մեծ համագործակցութեան վրայ, որպէսզի իրականացնայ արևմտահայ դրականութեան ամենէն լուրջ, արժանաւոր յաջմանակը, որուն անունն է ԻՐԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ:

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

(1852 — 1908)

Մարդեր կան, իմաստի ինչպէս դործողութեան բոլոր մար-
զերէն, որոնց արդիւնքը, ստեղծած հոսանքները կ'անցնին զի-
րենք: Ուրիշնե՛ր՝ որոնց փառաւոր համբաւը յաճախ տրտում
պատանքի մը պէս կը պարուրէ անոնց դադաղները, անհետ խոյս
տալու համար գերեզմանին իոկ դռնէն, ապագային ձգելով զըժ-
բախտ հարկը այդ առեղծուածները հասկնալու: Համբաւներուն
ճակատագիրն է չքանալ կամ ազատիլ: Առանց զիմեւու ընդհա-
նուր գրականութեանց մէջ արձանագրուած բազմաթիւ փաստե-
րուն, կը բաւականանամ տալով, առաջին կարգին համար, ա-
նունը Ռաֆֆիին: Երկրորդէ՞ն: — Սիպիլ մը՝ եթէ կ'ուզէք:

Արփիարը:

— Թող ներուի ինծի այդ երկու եզրերուն մէջտեղը տե-
ղաւորիլ դործ մը որուն ընդարձակութիւնը, բազմազանու-
թիւնը, մանաւանդ առաջացուցած հակադդեցութիւնը քիչե-
րու մօտ հասան այդ կատարելութեան: Վննադատին համար
դժուար է արդարեւ իրարու մօտեցնել՝ եթէ ոչ հաշտեցնիլ, եր-
կու հակամարտ երևոյթները մէկ անձի վրայ: Եւ սակայն իրա-
կանութիւնը տարբեր չէ եղած:

Արփիար Արփիարեան մէկն է այն զրազէտներէն՝ որոնց ա-
մենէն աւելի պարտական ըլլալ արեւմտահայ գրականութիւնը:
ու ասիկա՝ անկախաբար տաղանդի հարցէն: Նոյն ատեն մէկն է
անիկա որ մատաղ երիտասարդութենէն մինչև ողբերգական
վախճանը, անօրինակ որքան խռովայոյզ պայմաններու հանդէ-
սով մը, անդադար գրիչ շարժեց. աշխարհէ աշխարհ, պատ-
րանքէ պատրանք, կործանումէ կործանում, եղաւ կուռքը ու-
ղիղ երկու սերունդի, տալով անոնց իմացական ու զգացական
հետաքրքրութեանց՝ իր օրերուն տրամադրելի, կարիլի հանգա-
նակներ. ողուեց մեր գրական անդաստանին կարեւոր որքան
խուլ անկիւնները (Թիֆլիս, Պոլիս, Վենետիկ, Բարիզ, Լոնտոն,
Գահիրէ, չլիչելու համար հեռու հիւսիսը և արեւմուտքը), բայց
գերեզման իջաւ, տրտում բախտովը ճիգճ հատորիկներ կտակե-
լու մեր իմացական թանգարանին, մեզի ձգելով նոյնքան տըր-
տում պարտքը՝ իր տարօրինակ անձնաւորութիւնը, ինչպէս ան-
հաւատալի դործունէութիւնը վայել արդարութեամբ տարազելու:

Ինչ դրագէտներ, մեր մէջ ինչպէս նաև միջազգային կրկէսէն, թափի սա ուժգնութեամբ, յամառութեամբ ու նաև աւագ՝ լի մարութեամբ խառնուեցան իրենց օրերու մեծ ու պզտիկ, բարձր կամ փոքր պայքարներուն, անխնայ վատնելու համար իրենց տաղանդը խոշորցուած, կամովին խորանարդուած դատերու ըստ պատին: Իր վէճերուն ընթերցումը մտքին մէջ կ'արթնցնէ Վոլթէոի խառնակչութիւնը ու յանձնապատասխանութիւնը քիչ մը:

Իջնելով ասպարէզ, գրական մեր անդրանիկ շարժումէն (մեր ուսմանթիղմը) վերջ, որ, հակառակ ինքզինքը ամբողջութեամբ տուած ըլլալուն, դեռ պիտի յամառի տեսել երկրորդական գէմքերու (աւելի յաւակնոտ քայց նուազ տաղանդաւոր) վրայով, ու մանաւանդ վտանգը դառնալ նոյն այդ գրականութեան (ուրիշ բան չէ ըրած գրաբարի յետաշրջական դպրոցը, որ բացի լեզուին վրայ փորձած իր խժողութ բռնութենէն, յաւէրժացնել ձգտեցաւ լուսիններու և լճակներու դժբախտ տաղասանութիւնը), Արփիար Արփիարեան, իր հակադդեցութեան մեծ զգայարանքովը, իր կիրքերուն սաստկութեամբը, իր երբեք ազնուապետական կամ երեսպաշտական խառնուածքին հեղուժովը, ինքնաբերաբար կեդրոն մը դարձաւ, հոս ու հոն ծլարձակուող ուժերը աւազանող: 1885ին տիրական գէմք է այս քարտուղարը:

Տեսակ մը անկիւնաքար, գրուած շրջաններու հանդոյցին: Իր անունին կապուած պիտի մնայ արեւմտահայ միտքին ամենէն գեղեցիկ ճիւղը, իրապա՞տ շարժումը: Մեղք որ այսքան օժտուած իմացականութենէ մը, այսքան հարուստ խառնուածքէ մը, այսքան առատ գործունէութենէ մը մեր գրականութիւնը հարկադրուած ըլլայ այսքան քիչ բան պահելու: Իրեն հետ աշխատողները ալլապէս պիտի նպաստէին մեր հաւաքական հարստութեան, իրենց փոքր միջոցներուն հակառակ, ստորագրելով կարելի գործեր: Վարժապետէն Աղջիկը, Աղջիկն ինչ Ալեքս, Բաշալեանին պատկերները, իբրեւ քանակ ու որակ վար չեն մնար այն հարստութենէն որ Արփիարեանի կտակը կը կազմէ մեր գրականութեան: Եւ սակայն յիշուած հեղինակներուն մօտ՝ իր գէմքը որքան բացառիկ, շնորհայեղ:

1

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ԴՈՐԾԸ

Ծագումով Ակնեցի, (անտեղի՝ հոս ակնարկել այս քաղաքի տուրքին, մեր միջին ու նոր մատենագրութեան ու զմայելի

անգիր այն բանահիւստութեան, որմէ հրատարակուած նմոյշներ խոր կոկիծով մը կը վիրաւորեն մեզ այսօր, կորսուածին ետեւէն), շոգենաւին վրայ, գէպի Պոլիս, իր աչքը բացող այս մանուկը, իր ընկալուէ առաջին ու երկրորդ մանկութիւնները կ'անցընէ քաղաքներու քաղաքին անտարազելի յոյզերուն մէջ ու նախնական կրթութիւն մը անգամ ճարելու ատեն չունեցած՝ չունչը կ'առնէ Վենետիկ:

Տեղը չէ հոս ծանրանալ իմաստի այս կեդրոնին ընդհանուր գերին: Բաւ է միայն թարմացնել մեր մտքին մէջ այն բացառիկ ոգեւորութիւնը, որով կը թրթռան մենաստանին լուսնիտ կայանները, չունչին տակը փթ. դարու մեր անդրանիկ քերթողներուն (Բագրատունի, Հիւրմիւլ, Ալիշան), հեղինակ և ուսուցիչ նոյն ատեն: Արփիարեան կ'առնէ այդ ոգիէն իր անմար խանդավառութիւնը, ցեղային զիտակցութեան այն մասնակի մկրտութիւնը որ Մխիթարեաններուն անկորուստ առաքինութիւնը պիտի խորհրդանշէ ամբողջ երկու դարու վրայ, ու մեր անցեալը զգալու, հագնելու, մշտապէս իր մէջ ունենալու այլամերժ մենամոլութիւնը՝ որով կը զատուի իր գրականութիւնը իր ընկերներուն արգիւնքէն և ուղղութիւնէն: Կրական — չըսելու համար քաղաքական — ռոմանթիզմը, որ այնքան այլատարազ ձևով մը երևան պիտի գայ Արփիարեանի գործունէութեան երկար շրջանին մէջ, սխալ չէ հաստատել այդ մեծ դէմքերուն իբր արտածորումը մատաղ պատանիին հեշտընկալ ջիղերուն վրայ: Այս մտերմութիւնը, քիչիկ մը հասարակաց՝ Պէշիկթաշիկանէն մինչև ... Վարուժան, ոչ սքի քով պիտի գտնէ սա միապաղաղ կատարելութիւնը որքան Արփիարին մօտ: Վարդապետները իրենց ըզձաւորութեանց, անտարազելի երազներուն անկարող սպասարկուներ, անոր տունին զոյժովութեան խուլ իրենց ցանկութիւնները: Յետոյ, վաճառէն դուրս, տարօրինակ ուրիշ աշխարհ մը դայն ամբողջ կը կապէ իրեն: Իտալական, գերմանական միութիւնները: Յունական ու պալքանական միւս ազատագրութիւնները: Ու մեզի համար սկսած՝ աղէտալի կրկներեւոյթը քաղաքական մեր հզօր պատրանքին: Մեր անցեալին հսկայ խառնարանին մէջ, որ Ս. Ղազարու մենաստանին երկդարեան սպասովը պիտի ջանար իր լոյսը արձակել մինչև հեռաւոր ու նոսմ անկիւնները մեր նիւթական ու աննիւթ հայրենիքին, Արփիարեանի վիճակուած սա հոգեկան յօրինումը անգամ մըն ալ պիտի չհանդիպինք իրմէ վերջ:

Պոլիս: Ազգային կեանք: Զոր հարկ է իր ճիշդ եզրերուն

վերածել, քանի որ հալածանքի ազդակները կը գործեն արդէն։ Միջնորդարին մէջ դեռ բարախուն է սակայն զարթոնքի սերունդին գեղեցիկ ոգևորութիւնը։ Բեմերը դեռ կը թրթռան մեծ ձայնաբուրու արձանագովը։ Գրաքննութիւն և բռնակալութիւն այդ խանդավառութեան կը կտրտեն թեւերը, բայց չեն կարող խորտակել թռիչքը։ Ազգային ժողովը հսկողութեան տակ է անշուշտ։ Բայց թաղերու խորհրդարանները, պատրիարքարանը կը վայելեն տեսակ մը ներքին ազատութիւն։ Ու հարցերու հարցը, զոր պատերազմը (1878) կանխող ու անմիջապէս յաջորդող ազգային մարմինները կը ջանան փոխակերպել, նոր պայմաններու ընդմէջէն, կը ոտանայ անակնկալ կերպարանք։ Արփիարեանի կեանքին ուրուստութեան իսկ մեղ կը գնէ հարկին տակը խոշոր շեղումներու, գրական կալուածէն դուրս, — բան մը զոր ինծի չ'արտօնեմ այս աշխատութեան թեքնիկ նկարագիրը։ Բաւ է գիտել տալ թէ Փորթուգալեան շարժումը և Հալիկի հրատարակութիւնը իրարմէ կը զատուին Աբեէլի երեւումով (1883), որուն հոգին է պատրիարքարանի տարօրինակ այս քարտուղարը՝ Արփիար Արփիարեան։ Կը խմբագրէ Մալէր, Հայրէշէին (1890) հոգին է։ Նոյն ատեն քաղաքական դադտ գործունէութեան մը խստեղանդն ու պասարկու։

1885—95ի տասնամեակը մեր նորագոյն պատմութեան ամենէն կենդանի մէկ շրջանը չի ներկայացներ միայն, այլ մեր գրականութեան համար իսկական ոսկեդար մըն է, տարազին տալով մեղայատուկ երանգ մը, ճիշդ ու ճիշդ նման անոր զոր տուած ենք հինգերորդ դարու մեր իմացական անդրանիկ ճիգը բացատրելու ատեն։ Յեղափոխական խմբումը, աւոր առաջին արդիւնքները, մեր ժողովուրդի հոգին բացուած մեծատարած երազին խոփքները, հետզհետէ ընկրկող արեւելքին ճնշումը մեր միտքէն ու բարքերէն, սկսող (կարգալու) հասարակութիւն մը, պոլսամերձ զաւառներու մէջ նիւթական քիչ ու շատ տանելի պայմանները իրարու կուգան որպէսզի իսկապէս ընկերային տաքողութեամբ գրական շարժում մը ծնի, զարգանայ, հասնի կատարելութեան, մեր իմացական կեանքին բոլոր հետաքրքրութիւնները իր մէջ աւազանող։ Այդ տասնամեակին մէջ, ուրկէ այնքան յարգելի անուններ պիտի արձանագրուին մեր պարութեան տոմարին նիհար էջերուն, ոչ ոքի գէմքը պիտի հասնի այն տիրական, ընկուղող հմայքին որքան Արփիար Արփիարեանինը։

Իր օրերուն սա շատ արագ ուրուագրումին մէջ թող ներուի

ինծի մոռնալ հէքեաթը, որ ճակատագրական կրկներևոյթն է մեր հանրային աշխատաւորներուն մեծ մասին համար: Ձլիչել իրեն գէժ բանաձևուած նոյնիսկ արդար նկատուող ամբաստանութիւնները որոնք գրականութեան պատմութիւն մը այնքան քիչ կը շահագրգռեն, որոնք զինուորականի մը մօտ գրական տուրքերուն վերհանումը՝ այդ մարդուն ընդհանուր արժէքին վրայ, քան իրեն մատուցուած այդ տախտակին վրայ իր բառերը գրելու անխուսափելի իր հարկադրանքը, այլ մեղայագիրը կարելի ընող պայմաններուն մէջ ինքզինքը նետած ըլլալը):

Չմոռնալ սակայն որ անիկա մարդը եղաւ իր վրայ մահափորձեր հրաւիրող, ու իր աչքերը փակեց եղբայրասպան դնդակէն: Անշուշտ տխուր այս իրականութիւնը փաստ մըն է աւելի տխուր համբաւի մը: 1896էն յետոյ ան թափառական անդրանիկ սերունդին հետ կը քաշկրտուի Հինէն Նոր Աշխարհ: Եւ Բարիդ, Լոնտոն, Վենետիկ, Գահիրէ, միշտ թերթեր հիմնելով, զանոնք արագ և զիւրաւ կործանելու եզակի տաղանդով մը. իր հետքերուն վրայ միշտ զգալով իր յարուցած կիրքերուն, ատելութեանց ամբողջ բանակը, զանոնք հրահրելու, իր վրայ քաշելու իր յամուռութեան մէջ հասնելով վսեմ ալլուրութեան մը: Ձեռ կրնար չծառայել: Հոգ չէ թէ մահուան զինով: Ազգային դատը ու ազգային գրականութիւնը երկու եզրերն են իր թշուառ, վտարանդի գոյութեան: Կը ծառայէ, միշտ գրելով, միշտ յուսալով, աւելի քան խանդավառ, երբ մեր դատին առաջին մէկ երկու վարագործները իջած էին արգէն և տուամին հանգոյցը կասկած չէր թողուր հաւանական լուծումէն:

Ողբերգական իր մահը, Գահիրէի փողոցներուն մէջ, կարմիր, սրտառուչ պատմութեան մըն է այս անհաստատ, երբեք հաւասարակշիռ կեանքին բոլոր անկումները, սայթաքումները, տրամութիւնները եթէ ոչ սրբացնող, գոնէ ծիրանի ընծայող: Նոյն ատեն առիթ մը՝ որպէսզի արդարութիւնը չսակարկուի մեծ իր առաքինութեանց — իր կոռովին, որ չթուլացաւ. իր հաւատքին, որմէ չկրցան պարպել մութ ուժերը մեր ու արտաքին թշնամիներուն, իր այնքան արգասաւոր գրական դեբին որ միշտակը բաւ է հակակշռելու իր միւս շնորհները, չէզոքացնելու իր հէքեաթը: Մեր գրականութեան ամենէն յաջողակ, կատարելատիպ շարժումը գծուար պիտի ըլլար ըմբռնել առանց Արփիարեանի:

Արագ . կը խոստովանիմ նոյնիսկ ուրուագրային իսկ հանգամանքէ զուրկ ու տողերը նպատակ չունին սեւեռել ամբողջ ոգևորութիւն , ամբողջ անհաւասարակշռութիւն , ամբողջ «ծը-փանք» միայն այդ կեանքին զօւարահաս իմաստը : Մէկն էր անիկա , որ ծնած էր հաւատախոր , աննահանջ աշխատաւոր մը ըլլալու մեծ ու ա՛լ իր խաղաղութիւնը տիրապետած ժողովուրդի մը մտքի ճամբաներուն վրայ , ընկերային շեշտ նպատակներու նուաճումին յատկացնելու համար իր միտքին բոլոր զօրութիւնները , ինչպէս այսօր կը հաստատենք ատիկա արեւմտեան ազգերու մարանչող գրագէտներու փաղանդին մէջ , ու իրադրութեւ լու յառաջագէտ , արմատական հանգանակներու յաղթանակը զժրախտ ու տխուր , մութ ու ժերուն վրայ : Մէկն էր անիկա , որ առնուազն կէս դար ուշ էր աշխարհ գալու , քանի որ մարդարէները ամենէն աւելի զերութեան շրջաններ կը կերպարանափոխէին : Զոր բախտը նետեց սակայն փոքր ու տխուր ժողովուրդի մը ամենէն տհաւոր երկպառակութեան ու անհասկացող կիրքերու գուպարներուն բախման կէտին : Գրականութեան պատմութիւնը զիւրաւ պիտի ըլլար ձեռնթափ անոր կեանքէն , եթէ չհաստատէր անոր մէջ գրական վարպետի անդրանիկ , վաւերական գէտք մը , վասնզի բախտը երբեմն տալիսորդողի գերը կը վտահի տաղանդէն անկախ տուրքերու : Արփիարեան լաւագոյն կերպով չի՞ խորհրդանշեր նոյն այդ գրականութիւնը , այնքան անհաւասար իր արդիւնքներուն մէջ իսկ մնալով համակրելի : Գէթ իր ձգտումներուն տիրական , անշահախնդիր պարզութեամբ , ժողովուրդի մը ծոցին՝ որ արուեստի համար այնքան սխալ կամ գէշ է պատրաստուած : Այսօր , սփիւռքի մեր գրողները չեն կրնար ըմբռնել թէ ինչ հերոսութիւն կար 1880ին , այնքան արգելիչ ազդակներու ընդդէմ , կրկէս իջնել 1940ի առաջաւոր ընտրանիի մը (եւրոպական գրականութիւնները և տառնց ընկերային հոսանքները զեկամարող ուժերը չունիմ նկատի) հանդանակներով և աշտարակեան կամ վանական , կամ վարժապետական ցանկութիւններու վրայ գրոհ բանալ , յայտնադէտ վտանգելով ապահով համբաւ մը , աւելի յետոյ՝ զլուի մը , որպէսզի իր ժողովուրդը ստանար արեւմտեան ճշմարիտ արուեստին բարիքները , երեան դար հասարակաց զգայնութիւն մը ու իրագործուէր դարերով երազուած հոգեկան ամբողջութիւնը : Սփոյ մէջ դարերու գերութեամբ մը իր խորիմաններուն մէջ հիմնադատակ մարդոց խումբին , այն օրերուն բառով՝ համայնիւն :

Իր օրով է որ զարթոնքի սերունդին հանգանակները թա-

փանցում ու կաղապար կը գտնեն զանգուածէն ներս, լքելով առանձնապաշտ մանսարխներուն մատենադարանները, կեղծ, հռետոր ազգայնականութեան մը հնաքոյր շարքը ու կը խորանան մարդոց հասկցում, դժուարաւ տիրացում շաւտակներէն անդին, կազմելու համար առաջին իրական խաւը մեր հասարակութեան, գէթ անոր ամենէն ազնուատարր հատուածին որ նոյնն է գրեթէ բոլոր ազգերու մօտ, — այն ձեռներէց, զոհաբերող, հաւատալից, երազատինչ զսակարգը որով ցեղ մը ժամանակի տոմարներուն վրայ իր կնիքը կը դնէ: Միլիոններու հասնող բազմութիւններուն փոխանորդումը իրագործող ու աւելի ընտանի տարազով մը՝ սեքունդ յորջորջուող իրականութիւն մը անշուշտ գործը չէ բացառաբար Արփիարեանին: Բայց իր տաղանդակիցներէն ոչ ոք իրեն չափ ամրասեւեւ պահած է մեծ գիծերը իր ժամանակներու ընկերութեան: Քիչ վերը անոր մէջ փորձեցի խորհրդանշան մը տեսնել արեւմտահայ գրականութեան: Չեմ վարանիր ընդարձակել վարկածը ու հաստատել անոր խոռվայով դոյութեան և անմուրատ շիջումին մէջ ճակատագիրն իսկ նոր ժամանակներու մեր գերագոյն ճիգին, — հայ յեղափոխութեան: Երբ մեր իմացականութիւնը ինքզինքը կը հանդերձէ նոր շրջաններու ըմբռնումին ու հեռապատկերներու ընդգրկումին, երբ մեր արուեստը իր ակօսները կը բանայ գէպի զանգուածը, անոր ընդերքն ի վար հոսելու համար ազգային դիմազիծ կերպագրող սրբազան սարսուռներ, ու ասիկա՝ հակառակ մեղի գաւոռ մեր քաղաքական ճակատագրին, Արփիարեան մարդն է որ ամենէն առաջ կը գիտակցի գրականութեան մինչև իր օրը չկասկածուած գերին ու գլուխը կ'անցնի մեր մամուլին: Անոր սպասին մէջ, երեսուն ու աւելի տարիներ, ուրացում, հալածում, մահափորձում, անօթի և աննահանջ, անիկա կը հագնի իմ աչքին մեր օրերու անկարելի ասպետի մը սրբազան պատկերը: Զինքը թաղող մարդիկ իր գրպանէն յօդուածի մը փորձը և պանիր հաց միայն կը գտնեն: Պիտէ՞ք աւելի սրտակեղեք յիմարութիւն:

*
* * *

Դո՞րձը այս մարդուն:

— Ռաֆֆիէն ու Զօպանեանէն վերջը, որոնց վաստակը տպուած թուղթէ՝ կուգայ առաջին գիծի երբ նկատի չառնենք Մխիթարեան հայրերէ ոմանց վիթխարի արդիւնքը նոյն գետնի վրայ, Արփիարեանը ամենէն բեղուն մարդը կը ներկայանայ

արևմտահայ գրականութեան մէջ: Տխուրը հոն է որ ծաւալով աշխարհն ընդարձակ և որակով ոչ նուազ յատկանշական իր երկերէն, իր ողջուցը և անկէ յետոյ ալ հատորի բախտ գիմաւորողները ըլլան ճիշդ գրքոյկներ: Չարժեր հոս յիշատակել իր անդրանիկ հատորիկները որոնք 1885ին արտատպուեցան օրաթերթերէ: Բացառութիւն՝ իր Աբդի Ժամացը, արժանացած քանի մը տպագրութեան: Ն. Գ. Բ. ը վերստին հատորի մը տակ խմբած է իր պատմութեան քննիրը ու պատկերներէն մաս մը: Ու այսքան:

Մնացեալը, այսինքն բուն Արփիարեանը, տարտղնուած կը սպասէ իսկական իր յուշարձանին: Քիչերու համար, մանաւանդ արևմտահայ գրականութեան պարունակէն, նման հոգածութիւն մը պիտի ունենար եղակի իմաստ որքան Արփիարեանին անհատոր գրուած քննիրուն համար: Նման փորձ մը թերեւս սպաննէր Եղիան, եթէ գործադրուէր ճամբողջական երկիրու ընդունում աւանդութեամբ, համախմբելով լաւն ու յոյն: Ու նման փորձ մը, չեմ գիտեր ինչ արդիւնքի պիտի յանգէր իր այն ընկերներու վաստակին համար որոնց համբաւը, անդամ մը կերտուած, չէ համարձակած ուրիշ սերունդի մը վճիռը գիմաւորելու ու կը զգուշանայ հատորէն: Բայց ահա անսովորը: Զօհրապի ստեղծագործական երկունքը (իւր պատմութեան երեք հատորները և իր ճամբու նոթերը) անշուշտ կը գիմանայ իրմէն կէս դար վերջն ալ. ու տսիկա՝ առաքինութիւն մը զոր պարտաւոր ենք այլեւս գիշիլ իր տաղանդին: Բայց իրմէ ստորագրուած հըւրապարակագրական էջերը: Նոյնիսկ իր չրջանի Մալէի Գեֆէրուն վրայ իր սեկունմները — Այսօր անոնց ընթերցումը զուրկ է նոյնիսկ վաւերագրական այն շահեկանութենէն որ լրագրի մը թղթատումը կը պարտադրէ երբեմն մեր հետաքրքրութեան: Զօհրապ, խորունկ արուեստագէտ, միշտ փոխակերպած է իրականութիւնը: Ու հարցեր՝ ինչպէս մարդեր շահագործուած են իրմէ ոչ թէ իրենց հում, արտաքին իրականութեան արժէքովը, այլ գրագէտին ընծայած ներշնչանիւթի հանգամանքովը: Ասկէ՝ մեր անտարբերութիւնը, չըսելու համար օտարութիւնը Զօհրապով հրապարակ գրուած յղացքներէ կամ վարդապետութիւններէ: Ու թերեւ հոս է զաղանիքը իր աշխարհ շուտ անցնելուն իրր հանրային մարդ, հոսանքներու ստեղծիչ կամ ղեկավար: Բոլորովին հակասակն է պարագան Արփիարեանի հրապարակագրական վաստակին: Անշուշտ, իրմով՝ օրուան մտահոգութեանց իրր ճարակ նետուած հարցերը հիմա նոյնքան հեռու են մեզ խանդավառիկէ, նոյնիսկ շահագրգռիկէ: Բայց անոնք առնուազն

մեր ընկերային յեղաշրջումը լուսաւորող պայծառ *étape*ներ են ու անհրաժեշտ բոլոր անոնք որոնք օր մը պիտի մտաբերեն գրել ժխ. գարու երկրորդ կէտին պատմութիւնը:

Մէկէ աւելի ծպտուփներու տակ (Հայկակ, Հրազդան, Հսպիս, Սկեպսիկ և նաև թերեւս անոնք որոնց անծանօթ եմ), երեսուն տարիներու վրայ երկարածգուող այդ գործունէութիւնը աւելի յստակ դատելու համար աւելորդ է ինքնիր մէջ բաժնել ինչ որ իբր զիւր ու իբր Շաւրժում կապուած հղաւ իր անունին:

Ուշագրա՛ւ իր մուտքը՝ հանրային սպասարկութեան մէջ, եթէ ոչ վերստեղծելով, գէթ վերանորոգելով հզօրագոյն ցանկութիւններէն մէկը զարթօնքի սերունդին, — վարժարանին հանդէպ այն պաշտամունքը որուն սուր հանդամանքը այսօր դադրած ենք զգալէ բայց որ այդ օրերուն (ութսունական թուականներ) կը համադրէ իր մէջ մեր իմացական բոլոր ախորժակները: Հայաստանի մէջ զպրօցներու ցանց մը տարածելու սրբազան կամքն է անիկա, 1850էն սկիզբ առած շարժումին մեթոտիկ, գիտակցուած, նոր զէնքերով զօրացած իրագործումին: Աւելորդ է ծանրանալ խորքին ու տարողութեանը սա յղացքին որ հակառակ տեսակ մը շարունակութիւնը կաղմելուն Մխիթարեան ըմբռնողութեան, նոր երանգով մը կը զատուի անկէ, վասնզի քաղաքական հայեացք ու արդիական օրակարգեր անոր կուտան շեշտ, խոռովիչ նկարագիր մը: Հակառակ դադմին, ջարդին, բռնութեան, որոնք հայ հողերուն վրայ դադար չեն ունեցած ամբողջ տասնըիններորդ դարուն, այդ օրերուն՝ կայ մեր ժողովուրդը, իր քաղաքներուն մէջ սեպհական տնտեսութեամբ, իր գիւղերուն մէջ ամուր կառչած պապենական արտին: Տէ՛րը՝ իր ժամերուն: Փաթթուած իր հաւատքին ու խորհուրդին: Հաւատարիմ իր դարաւոր բարքերուն: Մագիստրո՛ս՝ զիմանալու, ապրելու այն տարօրինակ մասնագիտութեան որով զբահուած ան յաջողի է կտրել անցնիլ հաղարամբը իր գերութեան: Առողջ, պարզ, գեռ չխաթարուած այդ զանգուածին մէջ նետել արդիական սկզբունքներ, զօրացնել անոր պահպանողական շրնորհները, նոր ժամանակներու դարմաններով. անոր հողին խորը փսփսալ կախարդ պատգամը ամենէն սրբազան ձայներուն. — ահա ամփոփ տարազներու տակ ուղղիչ գիծերը զպրօցական պիտակին ներքե թաքնուած մտահոգութեան: Վարժարաններ ունենալու հարցը խորապէս քաղաքական գործունէութիւն մըն է: Ու Արփիարեան իր նկարագրին յատուկ խանդը փոխանցած է այդ աշխատանքին: Աւելորդ է դատել արդիւնքը: Գրա-

գէտի մը անունին կապուած այս վաստակը սա պատմութեան մէջ կանխահաս պիտի ըլլար անտեսել՝ պարզ այն պատճառով որ մեր գրականութիւնը չի նմանիր ուրիշ ժողովուրդներու կողմէ մշակուած գրականութեան, քանի որ անոնք իրենց իմացական բազմադիմի արտայայտութիւնները կը մասնաւորին համապատասխան կերպարանքներու ներքեւ։ Պետական մեքենայ, բանակ, նաւատորմ, գատական կազմ, հանրային կրթութիւն, զիւտական հաստատութիւններ, կարճ՝ բոլոր այն շրջանակները որոնց զսպանակը միտքը կուտայ, լայն չափերով կ'օգտագործեն սերունդի մը տրամագրելի բոլոր իմացական տուրքերը։ Մեր մէջ երեք չեն աւազանները։ Ասոնցմէ մէկը մեր եկեղեցին, երկրորդը՝ մեր գրականութիւնը որ կ'ընկուզէ իր մէջ ազնուագոյն տարրերը մեր ուսուցչութեան։

Իր անունին կապուած ուրիշ գործունէութիւն մը, նորէն՝ մեր ժողովուրդին երկու մեծ հատուածներուն իրարու ծանօթացումը, այս անգամ գրականութեան մարզերէն, կը մնայ անմուռանալի արդիւնք մը մինչեւ մեր օրերը երկարաձգուող։ Մշակի մէջ իր քրոնիկները թերեւս մուտքը կը կազմեն մեր նոր պատմութեան։ 1878էն աւելի (իր 61երորդ յօդուածով) Հայկակ ստորագրութեամբ յօդուածներն էին որ արեւմտահայերու շուրջ ծընունդ տուին այն հզօր, անսովոր (ոմանք կրնան աւելցնել՝ աղէտաբեր) հետաքրքրութեան, որմէ կը զատուին մեծ հոսանքները նոր հայութեան։ Այս քրոնիկներուն գրական արժէքը ուրիշ գլուխի մը տակ լայնօրէն պիտի ճշդուի։ Հո՞ս, կ'ուզեմ շեշտել անոնց արթնցուցած հոգեկան յարգարանքը արեւմտահայերէն ճակատագրին վրայ։ Սխալ պիտի չըլլար Ռաֆֆին ոկսիլ Արփարեանով, — գէթ ոչ վիպասան Ռաֆֆին։ Լծակը հանդիսանալ այսքան լայն ոգեւորութեան, այնքան աննախատեսելի արդիւնքներով, ոչ մէկ հանրային մարդու չէ վիճակուած արեւմտահայ իմացական ընտրանիէն։ Խրիմեանը Վանն ու Պոլիսը ոգեւորեց։ Արփարեան՝ արեւելքն ու արեւմուտքը, քանի որ իր ազդեցութեան գործիքը — բե'րքը — աւելի գիւրաւ կը փոխադրէր ինքզինքը։

Խօսի՞մ տակաւին ահաւոր, կործանարար, իրեն յաւէտ անվայել այն գործունէութիւնէն որով վտանգեց զրադէտի իր հզօր ընդունակութիւնները, սպաննեց ազնուագոյն մասը իր տաղանդին և պատրաստեց վաղահաս որքան եղբրական իր մահը։ Փաստ է որ մեր գրականութեան պատմութիւնը տակաւին կէս դար չի կրնար ազատագրել ինքզինքը սա ստիպողութենէն։ — զրադէտը

հասկնալու համար՝ զայն ոգևորող յոյզերուն արտահանումին, վերլուծումին: Այսօրուան յանգող յիսուն տարիները անվերածելի կերպով մը թաթառուած են մեր հզօրագոյն խռովքովը: Ճիշդ է որ կանխող կէս դարն ալ երգած է ու ստեղծած, նոյն անձուկին մէջ: Ալիշանի հայրենասիրութիւնը դուրս է կասկածէ: Բայց անդունդ կայ անոր Ուքին և Վարուժանի Հայհոյա՜ք երթուածով մեզի թեկադրուած հոգեբանութեանց միջև: Ու մեր խռովքին ծանրութեան կեդրոնը կը զուգադիպի առաջին փողոտումին, այնքան անարգ որքան անկարծելի, որ մեր իմացակա նութիւնը հարուածեց ու սպաննեց մեր մէջ մարմինէն առաջ մեր հոգին, խենդեցնելով մեզ, մահը արհամարհելու աստիճան:

Ահա գործեր որոնք հանրային կեանքին սպասաւորը կ'որոշագրեն քան բուն իսկ իմաստին աշխատաւորը: Չեմ կրնար, ինչպէս ըսի, լռել անոնց մասին, տրուած ըլլալով մեր դատումներուն յարաբերականութիւնը: Արվիարով տարագրուած խռովքներուն ուժը գէթ գեռ չէ հանգչած իմ մէջ որպէսզի արտօնուէի խաղաղ, անանձն վերլուծումին որ գրականութեանց պատմութեան նկարագիրը կը կազմէ, զայն զատելով մենագրութիւններէն, մասնաւորութիւններէն: Գիտեմ թէ կը մնամ մեղադրելի: Բայց մարդիկ թող ներեն ինձի և իմ սերունդին, որուն հոգին իր արմատները ամրախարխիս կը պահէ այն աշխարհին մէջ ուրուն ընդգրկումը ա՛լ կը խուսափի մեզ յաջորդողներէն:

Դառնալու համար իր գրական գործունէութեան, պէտք է անմիջապէս արդարութիւն մը ընել մեծատարած իր վաստակին, ստուար չափով մը օրուան կեանքէն, ասոր ստեղծած «հրատապ» հարցերէն, ու այն հազար ու մէկ մանրամասնութիւններէն թելադրուած որոնք մեր ժամանակը, մանաւանդ իր ժամանակը կ'ընեն այնքան տարբեր մեր պապերուն ապրումներէն:

Ութսունական թուականներուն Մշակի մէջ ստորագրած իր քրոնիկները, օրուան կեանքը ընդհանուր վերնադրին ներքեւ, գրական սեռի մը արժանիքին պիտի բարձրացնէին զրելու կերպ մը որուն ծագումը համեստ որքան տխուր (քանի որ մեր հրապարակագիրներուն լեզուագարութիւնները անով կը մատուցուէին հանրութեան), մեր լրագրութեան մեղքերէն մէկը պիտի ըլլար ու եղաւ, երէկ ու այսօր ալ: Արվիարեան Մշակէն վերջ, իր վրած թերթերուն և հանդէսներուն մէջ, բացայայտ նախասիրութեամբ մը պիտի շարունակէ այդ քրոնիկները, հետզհետէ գունաւորելով անոնց տարողութիւնը իր իսկ տազնայներուն,

ցեղը հարուստ ող աղէտներուն մօտ լծախիծովը: Երեսուն տարիներու վրայ սա հապշտապ բայց սուր ակնարկները քով քովի գալով պիտի կազմէին բացառիկ շահեկանութեամբ տարեկրուութիւն մը ուր ընկերական որքան պատմական, գրական որքան ազգային երեւոյթներ դիտուած են միշտ կենդանի, սիրալից, անկեղծ, յարաշարժ խառնուածքի մը ընդմէջէն, առանց ձեւազեղծութեւր, շատ անձնանալու վտանգին, ինչպէս է այնքան յաճախ պարագան մեր միւս քրօնիկադիրներուն մօտ: Եղիա՝ անհաւատարի: Զոհրապ՝ կասկածելի:

Այս մեծ վաստակէն դուրս, ան ունի վիպական մարդին վրայ ոչ տարածուն, բայց միշտ շահեկան ուրիշ արդիւնքներ: Իր վտիտ հատորիկներէն մէկ երկուքը մեծարժէք կապկեր են, չըսելու համար զլուս-գործոցներ: Կ'ակնարկեմ Կաբէր Փաճոցին և Ուլի Ապարանջին, աստանդական մարդու անձուկին մէջը երկնուած, հեքի ու խօլ յոյսերու, ինչպէս կապար յուսաբեկման մը զոյգ կնիքովը խարանհար, ու կազմելով տխուր հանդիտութիւն մը հեղինակին իսկ ճակատագրին հետ: Ասոնք զործեր են որոնք իրենց չգրուած մասին հզօր զեղեցկութեամբը այսօր վիշտ կը պատճառեն մեզի: Քննադատը այդ զրքոյկները աչքէ անցուցած ատեն խորունկ թախիծով մը կը զգայ թէ ինչ անդին աշխարհ մը բերուած է անոնց մէջ բայց չէ խուզարկուած: Արվիրարի տաղանդին ու կարողութեանց համապատասխան մեծ ստեղծագործութեան մը պակասը ի յետագունէ հետեւութիւն մը չէ միայն, այլ իրաւ կսկիծ մը: Ընծածաւաղ աշխատանք մը (որպիսին է Երուսանի Աֆրայէն Աշլիլը) անմոռանալի քանդակ մը պիտի ըլլար այդ երեսնամեակէն: Ու ասիկա անոր համար, ուրովհետեւ, Արվիրարի տաղանդին շարժական նկարագիրը գրական սառումէն, սքեքսքիլի պատկերացումէն զերծ պիտի պահէր իր տուածները, ինչպէս կը հաստատուի ասիկա իր քրօնիկներէն որոնք երբեք կեւոյ մը, գրական կալապառ մը չեղան, այլ կեանքին իսկ բաբախուն, փնտռուած իրանկարը, միշտ նոր, միշտ կենդանի, ինչպէս է արդէն կեանքը ինքնին: Աւելի վերջը երբ վերլուծումը խորացնենք Արվիրարեանի վիպական ստեղծագործութեան վրայ, մեզի պիտի տրուին ուրիշ արդիւնքներ, թերութեանց ու արժանիքներու կշիռով մը:

Ու վերջացնելէ առաջ զործերու սա արագ թուումը, պէտք է խօսիլ իր երգիծական պատուիկներէն, որոնց մէջ մէկէ աւելի են ճշմարիտ գոհարները: Բայց վերաւոր նոյն բախտով, որ հարուածեց անոր վիպակները ու պիտի հարուածէ գրականութեան

տեսարանը անոր մէջ: Հասուածական մնացած ըլլալու դժբախտութիւնն է ատիկա: Հակառակ բազմատարար յորդ ծաւալին ու շքեղ գեղեցկութեանց, դժուար է այդ զործը մօտիկը տանիլ Պարոնեանին ժառանգութեան: Ըլլալու համար աւելի յստակ՝ նոյնիսկ Երուանդ Օտեանին: Ու հոս է ցաւը նորէն: Արփիարի տաղանգը՝ իրեն երգիծող, վար չէ Պարոնեանէն, ըլլալով գերազանց քան Օտեանինը:

Ու վերջացնելու համար, կը յիշեմ հայ ժամանակակից գրականութեան վրայ իր երկարաշունչ աշխատանքը (Գեղեւնի, Բաճեք հանդէսներուն մէջ), ուր, ամէն երեւոյթ պարագրկող էր իր միաքը, առաջին սեքթերիք փորձը կ'ընէ մեր մատենագրութիւնը տեսնելու եթէ ոչ քննադատական զէթ արուեստի ըզգայարանքով մը, տարրով մը յագեցուն ուրտի մը ընդմէջէն: Ինքն է որ Զօպանեանի շատ գրական, աւելի քնարական դատումներուն զէմ՝ կը ձգտի հանդարտ պատմումին ճաշակը պարտադրել ու մեր օրերուն Թեպոսիով իրացած քննադատութեան մը նախափորձերը կը ստորագրէ այդքան կանուխ:

Ու իր խմբագրած օրաթերթերուն ու հանդէսներուն մէջ (Աշխիւ, Մասիս, Հայ Հանգեւ, Մարտ, Նոր Կեանք, Շէրաշ) և մեր պարբերական մամուլին մօտ ու հեռու սիւնակներուն վրայ, խմբագրական մարդը մանրող, սպառող՝ ամենօրեայ սե աշխատանքի կողքին՝ խոր, նուրբ, չըսելու համար հոյակապ նմարներ օրոնց մէջ սրամտութիւն, հաղորդական յուզում, յառաջախաղաց թռիչքներ, յետահայեաց, իրաւ, սրտառուչ ազգայնականութիւն, ազատականութիւն, պահպանողականութիւն կը վատնուին լիարժեքն ու արի, կազմելու համար մեր օրերու խառնուրդ մը, շատ մը կողմերով նման անոր զոր գաղղիացի ռոմանթիքները համբաւի հանեցին *mélanges philosophiques et littéraires* յաւակնոտ վերնագրին տակ:

Մա'րդը և զո'րծը:

Դրէք այս մարդը հաստատ, հաւասարակշռուած ընկերութեան մը ծոցը: Անիկա մեծագոյն անուններէն մէկը պիտի ըլլար այդ ժողովուրդին: Մեր բախտէն՝ անիկա կուրի աղբիւր մը միայն մնաց:

Դատեցէք այդ դործը միշտ օտար գրականութեանց պայմաններէն ներս: պիտի ունեցած ըլլար մինչև հիմա ոչ միայն իր սեպհական յիշատակարանը, այլ իր շուրջը իրմէն աւելի յորդ ու թեղադրական գրականութիւն մը: Մե՞նք:

Տխուր է պատասխանել:

2

ԿՈՂՄԵՐԸ ԻՐ ՏԱՂԱՆԴԻՆ

Քիչ զրապէտ ունինք որոնց բազմակողմանի շնորհները այնքան շեշտ յարգանք մը հարկադրեն մեզ որքան անոնք որոնք այս տարաբախտ մարդունը եղան, այնքան աւելորդ յորդուածեամբ:

Մեր անդրանիկ օրագրողը չէ անիկա անշուշտ, երբ բառը ուզենք ըմբռնել ընթացիկ իր իմաստին մէջ: Բայց ինքն է որ մեր օրագրութիւնը կը դնէ իր բուն դերին, ժողովրդական օրականի մեզի համար դժուար ընդունելի իր դերին, քանի որ պետական տիտիւրիին պակաս մը մեր մէջ կիրքերը այնքան զեղուռ ու յարձակողական կ'ընծայէ: Գերի ժողովուրդներուն չեն շնորհուած կարգ մը վայելքներ: Ատոնցմէ մէկը՝ իրար մտիկ ընելու, հասկնալու, հանդուրժելու առաքինութիւնը: Կը հետեւի դժուարութիւնը որով փշապսակ է օրագրողին գլուխը մեր մէջ:

Իրմէն առաջ կայ անշուշտ մեր վիպը: Բայց անգոյ է վիպողը: Արփիարեանի անուան կապուած պիտի մնայ արեւմտահայ արձակին ամենէն յատկանշական նուաճումներէն մէկը: Վիպող արձակն է անիկա: Ամենէն ազմկայօյլը իր ընկերներէն, դուցէ ատով իսկ սահմանուած ամենէն քիչ գործ, մնայուն գործ արտադրելու դժնդակ փառքին: Եւ սակայն կէս դար է անցեր Սրփիարի վիպակներուն վրայէն ու չէ կրցեր անոնց մասնակի հրապոյրը, չըսելու համար արժանիքը խորտակել: Կը կարգանք զանոնք առնուազն հաշտ ոգիով մը երբ կը թթուինք Նզիւայի նոյն սեռէ կտորներուն դէմ, ու կը ցաւինք Մայրայի փառքին որքան Աւ Լէրան Մարտը կոչուած թխածոյ վէպին անըմբռնելի համբաւին: Երբ իրապաշտ վէպին մէջ առիւծինը չէ իր բաժինը, դէթ իրն է արժանիքը առաջին հաստատ հայեցողութեան մը որով մեր զրականութիւնը ուղղութիւն պիտի փոխէ: Ինծի կուգայ թէ սխալ պիտի չըլլար իրապաշտ կեցուածքին տեսարանը ընդունիլ Արփիարեանի մէջ:

Զեղաւ անիկա մեծ աւանդութեան մը արժանապատ շարունակողը երգիծելու մարզին մէջ: Պարոնեանին անունը քղուշութեամբ պէտք է գործածել ամէն անգամ որ կատակերգակ դրողի մը յիշատակութիւնը գայ մեր գրչին տակ: Այսօր է որ կը զգանք ատիկա: Մինչ ժամանակը յարգարած է շատ մը անհարթութիւններ, հետզհետէ տեղի կուտայ Պարոնեանի ճնշումին:

Արփիարեան չի գար Պարոնեանէն, ոչ ալ զայն կը շարունակէ: Իր գործին մէջ սակայն լաւագոյն բաժին մը կ'իյնայ երգիծանքի կալուածին: Կատարեալ, տիպարային, անխառն դէմք մը չէ անիկա, ինչպէս եղած էր Պարոնեանը: Բայց իր գործին վերլուծումը լայնօրէն պիտի ակնարկէր զբաղիլ առատ այն յատկութիւններով որոնք եթէ ոչ ի ծնէ՝ գէթ գէպքերու ասեղին տակ կազմուած բարկ նկարագիրը կը յօրինեն հեգնողներուն: Կծու, խայթող, խածան: Բայց նուրբ: Անդու Նրբեմն վճռական: Օտեանին համահաւասար երգիծողն է ան մեր գրականութեան:

Աւելորդ չեմ նկատեր բարակրաֆ մը բանալ նաեւ հանրային մարդուն, այն օրերու բառով՝ ազգային գործիչին, որ ձրի տիտղոս մը չէ աշխարհի լրագրողներէն շատերը լուսապսակող: Ամենէն ահաւոր բէժիմին հերքեալ, զոր ըլլայ հանդուրժած մեր գերութիւնը, աժան հերոսութիւն մը չէր կրկէս իջնել, զխուս գինով, ու պայքարիլ պայքարը իր ցեղին գերագոյն իրաւունքներուն: Գրագէտը անջատիչներով մեկուսացուած մեքենայ մը չէ իր օրերու հզօր հոսանքներէն: Արփիարեան մեղադրելի է ինքզինքը սխալ զգալուն, բանաձեւելուն մէջ: Շարժումն ու գործօնութիւնը, յատկի հոմանշութեան մը հակառակ, նոյն իմաստը չեն արտայայտեր: Գործօնութիւնը (զոր կը գրեմ action բառը թարգմանելու համար) ուրիշ տուրքերու յայտարար փաստ մըն է յաճախ, տուրքեր որոնք Արփիարեանին պակսեցան տըղայութենէն սկսեալ: Եռեւիտուն, անհանգարտ, անհեռաւիտ ու յախուռն, իր տիպարը հակոտնեան իսկ է ծանր, նստած, հեռահայեաց, պարագային համեմատ զգոյշ, պարագային համեմատ մահուան վրայ ճակատաբաց քալող մարդուն որ յեղափոխականը կը յատկանշէ: Ի՞նչ ցաւ, որ իր անունը լայնօրէն երեսն գոյ այդ շարժումներուն ոչ միայն եզրերուն, այլ և ալքերուն:

Կողմերու սա տրոհումին մէջ անարդար պիտի ըլլար կարեւոր զիջում մը չընել Արփիարեանի մօտ զատող մարդու: Իր խմբագրականներէն շատեր կը շօշափեն գրական խնդիրներ, լեզուական կամ ընկերական պարունակէ: Օտար գպրոցներու վրայ եթէ ոչ խոր, գէթ այդ օրերու համար նոր իր նշմարները ունին տարողութիւն, յաճախ ճշգրտութիւն: Բայց երկարաշունչ, լաւ կազմաւորուած աշխատանքն ալ այդ մարդին վրայ, փորձեց զինքը: Դեղաւելի և Բաբեղի մէջ ան ստորագրած է արեւմտահայ գրականութեան պատմութիւնը ողջունձեող ծրագիր մը, որուն կարգ մը մասերը նկարագիր ալ ունին, գրագէտի գերին իւրայա-

տուէկ իր ըմբռնումովը շեշտօրէն գունաւորուած : Արդիւնքներէն աւելի շարժումներու արտահանումը, անոնց կորագիծերը, զըսպանակները սեւեռել ձգտող իր հրապարակագրական նախատիրութիւնը հոն կը միջամտէ որպէսզի մեր գրականութեան խակական փառքերէն մէկը — Պետրոս Դուրեան — հազիւ արժանի նկատուի յիշողութեան ու ստանայ այդ տարօրինակ տաղանդէն քանի մը տաքուէկ տողեր, քիթով, պինչով զիջուած գովասանքի, երբ նահապետ Ռուսինեան մը ընդարձակ կենդանագրի մը փառքին արժանաւոր կը կացուցուի իր չունեցած, երբեք չգտած արուեստի գործերուն պատրուակով, իր մտադրութեանց, չիրագործուած ծրագիրներուն, կարճ՝ իր վերանորոգչական ախորժակներուն ապառնի փառքին հաշւոյն : Այնքան տարօրինակ պիտի չճնշէր իմ վրայ այս քմայքը — ուրիշ բառ մը անհարազատ է կարծես, բանաձեւելու սա աշխատանքին նկարագիրը — եթէ երբեք այդ յօդուածները լոյս տեսնէին 1885ին կամ 90ին երբ տակաւին զարթոնքի սերունդին մեծ գէմքերը չէին հեռացած հրապարակին գուրգուրանքէն, չէին վերածուած յիշատակներու, առանց դամբարանի անուններու նման որոնք հետըհետէ պիտի պաղին իրենց վրայ դիպած մեր համակրանքին ջրմուկներէն : Աւելի՛ն : 1900ին արդէն Արշակ Զօպանեան մեր գրականութեան համար գատառտաններու ամբողջ մթերք մը հայթայթած է որոնք լիուլի կը գոհացնեն հետաքրքիր միաքերը : 1900էն վերջ, մեր գրականութիւնը դատել փորձել Արծրունիի հանգանակներով : — ահա ինչ որ անտեղի կը թուի մեզի այսօր : Եւ սակայն, այս ընդհանուր վրիպանքէն դուրս, որքան լաւ բաներ ըսած է ան, նաեւ այդ ուղղութեամբ :

Ահա, արագ գիծերու մէջ, կողմերը Արփիարեանի տաղանդին :

Մարդն է անիկա որուն աչքը խուղարկած է շրջապատին բոլոր մեծ ծալքերը, ելեէջները, իմաստէ ու շարժումէ կարելի հեռանկարները բնազդով զգացած ու թելադրած իրեններուն : Որ զգացած է մանաւանդ պակսածը մեր ժողովուրդին, ու սսիկա՝ ինչպէս կ'ըսեն, ամեցական գետնի վրայ, մեր կեանքը պարագրիող պահանջներուն միամիտ բայց համադրող ընդհանջում մը ընծեռել ջանալով, առանց տարակուսելու իր ուժերուն տարողութենէն, իր պատրաստութեան անբաւականութենէն, բացարձակ վստահութեամբ մը իր աստղին, գրագէտէ աւելի խորհրդանշանը թելադրելով գործողութեան մարդոց, կամ աւելի սեղմ տարազով մը՝ հոսարակական (ճիւղաւ բառը) գործի-

չին, այն օրերու ամենէն ընտանի մտապատկերը երկու հայու-
թիւններուն ալ համար (Նալպանտեան, Նազարեան, Արծրունի,
զարթօնքի սերունդին ախոյեանները, եկեղեցական մեծ դէմ-
քերը արեւմտահայերուն)։ Հրաշք է որ, այնքան քիչ ամբարած
մարդէն սա անհակալիչօր տարտղնումը, ամէն ճակատի վրայ ըլ-
լալու սա մոլեռանդ, աղանդաւոր փոյթը, ինքնավատնումը,
վերանորոգչական — բառին ասուէք ամենէն ընդարձակ իր սահ-
մանները, ինչպէս կը յաւակնէր այդպէս ըրած ըլլալ Գ. Արծ-
րունի — սա կատաղի խանդը, ամբողջութեամբ սպառած, ըս-
պաննած չըլլան անոր մէջ Գրադէսը։ (Այս պարագան մերձա-
ւոր նմանութեամբ մը պիտի տեսնենք կրկնուած նաև Արչակ
Զօպանեանին մօտ)։

*
* *

Գրականութեան պատմութիւն մը միայն գործերու ցուցա-
կագրումը կամ հեղինակներու զիմանկարը չունի իրր անաշա-
ղիութիւն։ Անիկա պարտաւոր է մօտենալ, իր նիւթէն հազիւ
ներելի շեղումի մը գինով, նաև իմացական կիանքի արտայայտ-
ման ուրիշ երևոյթներու ու ռաւնկոյթի մանաւանդ ընկերային
ու քաղաքական հոսանքներու դժուար աւազաններուն։ Պատ-
մա—մտգերիալիստական մեթոտը որքան ալ ծաղրենք, չենք կըր-
նար հերքել անոր նպաստը։ Առնուազն անկէ սորված ենք ըզ-
գոյշ ըլլալ սառած, ի յառաջագունէ ամբահաստատ օրէնքներու
անունով մեր վճիռներուն մէջ։ Այսօր կալիֆի չեն այն յառա-
ջարանները որոնք Պուալոյի, Էահարբի, Ռասինի, Վոլթէրի,
Բուդէնի գրքոյկներուն մուտքերը կը սպառագինեն, այնքան
աւելորդ պատգամներով։

Այս տեսակէտէն մեկնելով, աւելորդ չէ հոս փոքր փակա-
գիծ մը Արփիարեանի սերունդը յատկանշող ընդհանուր ձգտում-
ներուն շուրջ։ Ասիկա անհրաժեշտութիւն մըն է մանաւանդ ա-
նոր համար որ այդ ձգտումները գրեթէ քիչ տարբերութեամբ
մը երանգի՝ հասարակային շրջանին կարեւոր դէմքերուն։ Առ-
նուազն իրապաշտ պիտակին տակ զետեղելի 7—8 անունները
ճշմարիտ գրական դպրոց մը, զէթ անոր կարելի պատկերը կը
ներկայացնեն մեր մէջ։

Այդ սերունդը իր առաջին փորձերը կը սկսի քաղաքական
չեղտ խռովքներու ստեղծած տենդին մէջ, 1878ի պատերազմը
(Ռուս—Թուրք), բախտակից Ժողովուրդներու ազատագրումը,

մեր հայրենիքին վրայ աւելի քան սե՛ միշտ առկա մղձաւանջը ու այս ամենուն վրայ՝ մեր միտքին զարնուած առաջին շղթաները, մեր ակնկալութեանց շուրջը ուրուացող վտանգները մեր երկտասարգութիւնը կը դնեն խոր, նոր տաղնապնիրու առջև։ 1880ին յեղափոխութիւնը տարազ մը հէ ոչ ալ զործելակերպ մը այդ երկտասարգութեան համար, բայց է իրական հոգեյատակ մը, հոգեբանութիւն մը։ Զարթօնքի սերունդին մեծ խանդավառութիւնը զեռ տաք կը պահէ բոլորին հոգիները։ Անոնցմէ բանաձեւուած մեծ երազները եթէ ոչ զանգուածին, գէթ ընտրանիին սեպհականութիւնը դաբձած են։ Պատմական մեր ազգայնականութիւնը — զործը և փառքը Մխիթարեաններուն — կը վերածուի իրական, շօշափելի ազգասիրութեան մը, տասնեակ մը տարիէն ըլլալու համար յարձակողական, այսօր ծաղրելի բառով մը՝ մարտական ազգասիրութեան։ Արեւմտեան դաշտափարներու մեծ մթերքը որ փոխադրութիւնն էր 1860ի սերունդին, արդէն մտած է հասարակաց զործածութեան։ Մեր առեւտուրը, արհեստները, ընտանիքը, բարքերը լայն չափով կ'ազդուին այդ նորութիւններէն, գլխաւորաբար կեդրոն քաղաքներու մէջ։ Պոլիս արդէն կեդրոն մըն է։ Իլմիր՝ ուրիշ մը։ Դաւառներու կուսակալանիստ քաղաքներուն մէջ՝ նո՛յն շրջափոխութիւնը՝ աւելի համեստ գիծերով։ Ու այս շարժումին վերեւ հսկայ հարցը, հարցերուն հարցը, ինչպէս կ'ըսեն։ Գրականութիւն մը չի կրնար աճիլ առանց լայն, խոր, հզօր քանի մը դաշտափարներու, յղացքներու, նպատակներու նպաստին։ Մեր իրապաշտութիւնը իր գիմադիծը, ուժը, նկարագիրը պիտի առնէ այս հասարակաց բարեխառնութենէն, նոր բառով մը՝ մթնոլորտէն։

Քաղաքական այս բացառիկ պայմաններուն քով կան ուրիշ կարգէ մտահոգութիւններ ալ։ Երեսուն տարիներ անցեր են Մա՛սիսի առաջին թիւէն մինչև Աբէէլի երեսուն մը, վկայ ըլլալով քանի մը կարկառուն նուաճումներու։ 1880ին Ալիշան, Պէշիկթաշլեան, Դուրեան պարզ անուններ հեն, այլ փառքեր, այս ժողովուրդին իմացական արժէքները խորհրդանշող։ Ու անոնց գործածած բարձա՛ւը՝ շնորհալի ու ճկուն, կենդանի ու գեղեցիկ զործի՛ք մը որ տտակ է վիպական, քնարական, պատմական, բանասիրական լուրջ, արդի, խոր ձեռնարկներ յաջողութեամբ իրագործելու։ Խօսեցայ գաւառներու մէջ հետապնդուած նպատակներուն տարողութենէն։ Երբ Արփարեան գրիչ կը շարժէ, պայծառ այս խորհրդանշանները քիչիկ մը ստուերացած կը թուին։

Շփոթ է յղացքը բուն իսկ գրականութեան, որ արուեստագէտներու պակասին պատճառովը, կը բռնազրաւուի եթէ ոչ փղըշտացիներէ, գոնէ զինքը հասկնալու մէջ քիչ մը ապաշտմէ, չըսելու համար տարօրինակ մանսարիններէ: Վարժապետնե՛ր, մեծ մասը ասոնց որոնց աւագ մտահոգութիւնը պիտի կազմէ լիզուի հարց մը (գրարար—աշխարհարար պայքարը): Ստոյգ է նոյն առան որ ոչ մէկ տիրական ղէմք, անխառն ու պայծառ, ինչպէս եղան անոնք զարթոնքի սերունդին ամենէն խռովայոյզ շրջաններուն: Գուրեանին տեղ կը քերթեն անասելի անուններ: Եղիա, Աէթեան, Պէրպէրեան, Չերազ, Թէրզեան, Աճէմեան կանխող ու մանթիլի մանրութիւնն է որ կը ջանան ապրիլ: Տիրապա՛ն՝ խմբագիրը, պայքարող նկարագրով (Իսթիւճեան, Փանոսեան): Տիրական՝ ուսուցիչը: Ի՞նչպէս որակել սերունդ մը ու բուն ամբողջ իտէալը կ'ըլլայ աշխարհարարը պատշաճե՛լ գրարարի համաձայնական կարգ մը օրէնքներով, և որ արուեստ առնունին տակ ամենէն շատ թարգմանութիւն կը հասկնայ: Գրարարի սա յետաշրջութիւնը (réaction) այսօր այնքան ծածագելի, պղտիկ վնաս չէ տուած մեր արուեստին: Ան քառօրյ զարով մը առկախեց աշխարհարարին զարգացումը, ու արուեստի կենդանի յղացքին փոխարէն գրքունակ կադապարներ պարտադրեց մեր երիտասարդներուն: Մեր բանաստեղծութիւնը ամենէն շատ տառապեցաւ այդ անկումի օրերուն: Միայն խառնուածքին պակասը չէր հեղինակը այս դժբախտութեան: Այլ ու մանաւանդ տղաթական, ծածագելի այն ճաշա՛կը՝ որով յանգը, վանկաթիւր, գրաբար հոլովներու և խոնարհման ձեւերու դժուար, ճարտար դործածութիւնը, հանգանակը կը դառնան մտաւոր անորոշակեանք: Գուրեանէն մինչև Սիպիլ—Չապանեան յեղաշրջումը դուք կը հանդիպիք մէկէ աւելի տաղարաններու, յուզեալ կամ անյոյզ, լուսնայեղց կամ վերնաթոխ պահերէ բայց չէք գտներ մէկ հատիկ քերթուած ուր զգայիք մարդու մը սիրտը, գոնէ անոր խուլ, հեռու արձագանգը: Ճաշակի սա խաթարումը չի բաւեր արձանագրել: Պէտք է զայն հասկնալու ատեն գտնել թշուառ արտումութիւնը որով երբեմն սերունդներու հոգեյատաղը կ'ըլլայ խարանհար երբ արտաքին ազդակներու վրայ կ'աւելնան ներքին այլապէս աղէտաբեր արտումութիւններ: Յանուն իրականութեան, հաստատ ուսումներու, ինչպէս կ'ուզէին տեսնել այն օրերուն իմացական վաստակը աշխարհագրութեան և դպրութեան դասագիրքերու յօրինիչներ, ու, ճշուումին տակը ձեւազեղ ռոմանթիքներու, մեր գրականութիւնը հանդուրժեց ու

սուցիչներու, ճառագիրներու, յանդահաններու, կէս-խնթերու, յամառ ձերութիւններու այն զրոհին, որ աւելց Դուբեանով ըստ կիզը ըրած քնարականութիւնը, քիչ չատ հարազատ յղացքներ հրապարակէն: Եղիա - Զերազ տալը ախոյեաններ էին: Վարդապետներ՝ արուեստի քուրմեր: Երկար ու դժուար աշխատանք է խորանալ այդ շրջանի մանրամասն պատկերացման, զրական աշխատանքի մը մէջ: Ու կը լուսմ:

Այս անկումին մէջ է որ անակնկալ կերպով մը կը հնչէ ահալանդը անմօրուս պատանիի մը փողէն: Ու սրտառուչ որքան տարօրինակը հոն է որ հեղինակը այդ ահալուչին կողար նոյն իսկ Միջնաբերդին ընտանի երիտասարդի մը բերանով: Միւթարեան գոյգ հաստատութիւններէն մէկուն մէջ կազմուած Արփիարն էր որ կոնակ կը դարձնէր ա՛յլ կարծրացած, կեանքէն կտրուած ու բառին, ցաւին միայն սպասարկուողին որ Վեներտիկինն է ութսունական թուականներուն: Ոչ միայն այդ: Մունետիկը զովքը կ'ընէր այդ դարաւոր հնոցէն մշտարժարժ հաւատալիքներուն տրամագծօրէն հակառակ յղացքներու: Կը ծաղրէր Ս. կղզիին ամենէն նուիրական նուաճումներէն մէկ քանին, զբարբարին հարսնեորումը ու անցեալի Տոկմային սպառազէն միամտութիւնը: Ու կը կարգար նոր օրերու քարոզ մը:

Առաջին իսկ փորձերուն մէջ մենք զայն կը տեսնենք զառական անունին տակ սպաստան դտած ու արեւելահայոց կողմէ կեղծ յայտարարուած գրականութեան մը գէմ չեւտօրէն հակադգեցութեան մը կեցուածքով: Կը ճանչնար տարողութիւնը իր բանաձեւած պահանջներուն, անշուշտ մեծ չափով փոխադրումներ Կովկասէն: Դժուար է հաստատ պատասխանը: Իր յարձակողականը պիտի չգոհանար սակայն զրական սաղմափորձերով: Ան պիտի ընդլայնէ իր պահանջներուն շրջանակը ու պիտի ջանայ, փոխակերպուած տարագրերու տակ, յրացնել 1860ի սերունդին ժողովրդապաշտ հանգանակները: Զինքը յատկանշող տարականոն մէկ կողմը՝ իր կեցուածքն է այն օրերու «առաջաւոր» (գասու) կարգին գէմ: Մինչև իր երեւումը՝ այդ դասակարգին բարձր հովանաւորութիւնը իրողութիւն է արուեստի աշխատաւորներուն վրայ: «Ազնուաւոր» ծիծաղելի ածական մը չէ, այլ բարքերու խոր շերտի մը տրտում պիտակը: Ու այս կարգին կողքին, անոր հետ հաւատակից միւս կազմակերպութիւնը, մեր եկեղեցականութիւնը, որ պիտի ընդունի առաջին հարուածները նոր խօսքի արիւններն: Այս երկու հզօր, ամբա-

խարիսխ խմբաւորմանց գէմ տկլոր տղոց սա գրոհը (վասնզի Լերիւարինն ձայնը կրկէս կը կանչէ այն պատանիները որոնք 5-10 տարի չանցած պիտի ճնշեն մեր հրապարակին Բաշալեան, Զօհրապ, Հրանգ, Կամսարական անուններով), ո՞ր հրաշքին գիւնովը ուժն ու պաշտպանութիւնը պիտի գտնէր զանգուածին, գէթ անոր այն մասին՝ որով սերունդի մը առաջաւոր հատուածը կը կազապարուի:

Բայց ուրիշ կերպ չքալեց մեր ընկերային յեղաշրջումը: Մեր առևտրական դասակարգը, իր ոսկեգարուն երկարաձգումը կ'արժեւորէր մեր գրականութեան նպաստելու իր երանելի առատաձեւութեամբ — թերթ կարդալով ու անդամովձոր ստանձնելով զանազան բարենպաստակ հաստատութեանց համար: Մեր «Եփեսիոսիւքիւնը» (բառը Արիւարիանինն է որ յստակ տարագ մը է միայն, դասակարգ մը պիտակող, այլ յայտ խտրան մը, կծու հեղեղութեամբ մը տողորուած) պառակտուեցաւ ինքի մէջ: Մեր եկեղեցականութիւնը, մանաւանդ այն մասը որ, միջին դիրքերու վրայ, ժողովուրդի խուլ տառապանքը ստիպուած է բաժնել ու իր ցեղին գորաւոր ձայնը կը տանի իր հետ, քաղցր ընդառնումը չսակարկեց արի մունետիկին: Աւելի յետոյ, մեր մէջ բոլորովին նոր, գրեթէ անկարելի հրաշքը, որով այդ ձայնը պաշտպանութիւնը, պայծառ քաջալերը պիտի վայելէր զանգուածին, ընդարձակ, խայտարղէտ, շեշտօրէն խոնարհ տարրերուն այն հաստատ, հաւատարիմ, արի բարեկամութիւնը որ գործած է մեծ յեղաշրջումները, իր արեան գինով իրացնելու համար գրչի ասպետներուն բանաձեւած պահանջները: Այս կերպով որդեգրուեցան այն յղացքները որոնք շրջանին անմիջական հանգանակներուն հետ ուղղակի հակադրուած էին:

Արիւարեան մարդն է որ անցեալին կոնակ դարձնելով պիտի սխի իր առաքելութիւնը: Երեսուն տարի պիտի պաշտպանէ իր պատանութեան խակ կամ հասուն բաղձանքները: Պիտի թաւալի երազներուն կատարէն բայց պիտի չթերանայ իր գերէն: Պիտի մեռնի, առանց «նշանախեց» մը զիջելու իր սկզբունքներէն: Ու անըմբռնելին, այս ամենուն մէջ, սա՛, որ, այս ամէնը պարուհակին մէջէն մարդու մը որ օր մը սեպհական կամք չյայտնաբերեց, որ ախորժեցաւ ամէն խումբի հետ ըլլալու (բացի անոնցմէ որոնց հետ հակառակութիւն մը իր ուխտին առաջին յօդուածը տուաւ իրեն) ու մտած տեղը պառակտում, կործանում առաջացուց:

Շրջաններ կան որոնք բառի մը տակ կուտան իրենց զիմա-

գիծը: Ուրիշներ որոնք հատորէ մը չեն նուաճուիր: Ջարթովի սերունդը կը յատկանշէ ատոնցմէ ատաջինը: Չունիմ հարազատ տարազ մը որ կամուրջ ծառայէր առոր և իրապաւես սերունդին միջև: Արուեստագէս սերունդ թաղատութիւնն ալ ամբողջ յղացք մըն է ինքնիր մէջ:

Ու հիմա վերլուծումը Արփիարի տաղանդին յատկանշական կողմերուն:

3

ՀՐԱՊԱՇՏԱԿԱՌԻՐԸ

Զօհրապ, իր մէկ Մանթ Դէմէր ուրուանկարին մէջ, անցողակի նախադասութեամբ մը անկիւնակապը կուտայ Արփիարի գերին, զայն անուանելով ատաջինը մեր հրապարակագիրներէն որոնք մեր լեզուն, չըսելու համար մեր գրականութիւնը, ժողովուրդին մօտեցուցին: Պատաստան մը կայ այդ բառերուն տակ, որուն խնդրական կամ վճռական ստուգութիւնը, արդարութիւնը մօտի չեմ փութիւնք: Բան մը պարզ է այսօր: Ու տփիկա՝ իրողութիւնը, որուն համեմատ արեւմտահայ լրագրութեան բազմաթիւ կարուստին մէջ ամենէն կատարեալը, ամենէն իրաւել կը մնայ իր գէմքը, իրմէ առաջ ու իրմէ վերջ, իրբև հրապարակագիր:

Իրմէ առաջ կան անշուշտ չքեղ անուններ, յարստեմ, կուկիկ, արդիւնաւէտ վաստակէ: Իւթիւնեանը չէնք կրնար հերքել: Բայց իր Յէշարալէնէն դուրս, անոնք ալ լոյս տեսած Զօհրապի Մանթներուն մէջ (1892-93), այսինքն իր գերը աւարակէն մօտ քառորդ դար վերջ, մեր գրականութիւնը իրմէ ոչինչ ունի արձանագրելիք: Այդ ժխտական արդիւնքէն դատ, գործօն, նորուզող ոչ մէկ առաքինութիւն որով հանրային աշխատաւորը իրեն համար ինքնութիւն մը կ'ապահովէ գէթ իր ողջուցը: Պատրիարքարանի և զայն շրջապատող «ազգային»ներու կարծիքները կ'արտայայտէ ճկուն իմաստութեամբ մը, առանց խիստ աճեցականութեան. զգօն ու «գործը գիտցող», իր գպրոցին մէջ կազմադրելով իր ձագուկը որ աւելի վերջը Բէշարալէնը պիտի գնէր քաղքենիներու իմացական պարունակին ու այդ ըմբռնողութեան ամրացումին պիտի վատնէր իր ամենագիտութիւնը, շրջելով գերերը: Ու այս ուրուագիծին մէջ դժուար է նորէն չիշատակել անունը Իվմիրի ախոյեանին՝ Սամուրեանին, որ աւելի ճոխ շնորհներ ունի բայց հոս ու կը մնայ Արփիարեանի

հետ զուգակշռուելու փառքէն. քանի որ ամսաթերթի մը ապահով անկիւնին մէջ ոտիպուեցաւ ապաստան ճարել իր յայտնապէս արի տաղանդին: Իր Հայկա՛ն Նա՛հա՛ն հեռուէն իսկ մերձենալի չէ չըռա՛ն կեանքով կազմուելիք բազմազան, ապրող, խոր արուեստով մը թաթաղուն յիշատակարանին: Երկու անուններ, Իւթիւճեան և Մամուրեան լեզուակաճ անուրանալի գերով մը անշուշտ իրաւունքը ունին մեր յարգանքին: Բայց այդքան: Սվաճեան, Փանոսեան հիմնովին զուրկ մարդեր են արուեստի զգայարանքէն: Ձերազ կը զղջայ ինք իրմէ: Եղիա օրը եօթն անգամ գաղափար և ուղղութիւն փոխող ոստոստիկ ցաւագար մըն է, նոյնիսկ իր տաղանդին ամենէն հզօր շրջանին: Կը մնայ կենալ Պարոնեանի մեծ և միակառուր դէմքին առջև: Բայց աւելցնել անմիջապէս որ ժողովուրդի մը կեանքին մէջ ծածղը բացառութիւնն է ու օրագրողը ամենօրեայ սննդատուն է զանգուածներուն:

Իրեն ժամանակակից ու քիչ մըն ալ իրմէ վերջ դարձեալ չունիմ անուն մը, օրագրող Արփիարեանին մօտը դրուելու: Արշակ Զօպանեան աւելի հետամուտ գրական պրպտումներու և ազգային գործօն պրոպականձի, արդիացած Մամուրեանի մը նկարագիրներով կը վարէ իր հանդէսները և ընտրանիին հետ ըլլալու շեշտ կամքով մը, չի հասնիր ամբօխին: Իր ոճը, խառնուածքը հաւասար են Արփիարեանին, բայց իր նախասիրութիւնը գիրին աշխարհն է քան ապրող յոյզերուն: Ու մենք հաշիւը տալ ենք պարտաւոր մեր ընդունակութիւններուն: Պարթեան տխուր օրինակն է մարդոց որոնց սուրքերը կը վատնուին այնքան անտեղի շռայլութեամբ ու անգամ մը իրենց ազնուատարր նախախալիքէն պարպուելէ յետոյ վտանգ մը կը դառնան իրենց ընդունարաններուն: Անոր դրագէտի խառնուածքը չէր պաշտպանուած տարրական կառոյցով մը կամքի որով միայն մենք կը գիտենք մեր ժխտական հակումներուն, առնուազն չէ՝ զօքացնելով ասոնց բռնութիւնը եթէ երբեք չենք ալ կրնար ընդունակ ընծայել մեզ նուիրումի, զոհողութեան — հանրային մարդոց մօտ ամենէն քաղցր ու տիրական գիծերը: Զարդարեան պարտք մը վճարողի չկամութեամբը ստանձնած է իր դերը, թէ և երբեք չէ դաւած անոր: Մօտէն տեղեակ եմ հոգեկան իր սա տրամադրութեան: Բաղաքական զբաղումներու թոհուբոհին մէջ անիկա կ'աւաղէր օրը, օրերը երբ իր ներշնչումները ամիսներով կը կրէր կողերուն տակը իր ուղեղին ու իր կտորները կը խնամէր, արդար մալրութեամբ մը, զանոնք աշխարհին ընծա-

յիւէ առաջ: Թերեւս ընթերցողը կը սպասէ այս թուումին հետ վեքիտան հրապարակագրին անունին: Պիտի չտրուի իրեն այս տխուր վայելքը: Մեր լրագրութեան պատմութիւնը անով կը բնայ ու պարտ է ոսկեղօծել իր էջերը: Գրականութեան պատմութիւն մը բաւական մասնակի տխրիլի մըն է որպէսզի մեր մտքին բոլոր վստակաւորները անխափ մուտք ունենալին հոն: Մեր վարժարանները ոչ նուազ օգտաւէտ դեր մը ունին այդ վաստակին մէջ և սակայն ոչ ոքի միտքէն կ'անցնի նոյնիսկ չըքեղաշուք Ասքանաղը, որ ծառայելու շատ հնաւանդ ձև մըն ալ ունի արձանագրած իր յիշատակին (չմոռնալ իր հատորները Զգրագիտութեան), ընդունուած տեսնել մեր արուեստին թանգարանէն ներս: Այս մերձեցումները իմաստ մը կ'առնեն սակայն անունին քովը Վահան Թէքէեանին որ կը մնայ ամենէն քիչ խաթարուած դէմքը: Խաթարուած՝ հրապարակագրը պաշարող, նուաճող, սպաննող հազար ու մէկ տրամութիւններէ: Բանաստեղծին մէջ — որ վարժամ, միակտուր, անաղարտ դադար մը մնաց այդ մարդէն ներս — երկրորդ զիծի կ'ընայ հրապարակին մարդը, ան ալ վտանգուած՝ ամբոխին հետ լեզու գտնելու անդարմանելի անկարողութեամբ մը: Բայց ամենէն շատ Սրբիարեանը յիշեցնող անունն է անիկա:

* *

Անչուշտ, վառքի մը հնաբոյր ոլորտին մէջ իր իմացական հէնքը (frame) հայթայթած երիտասարդը զուրկ է քաղաքական տապալէզի մը համար անհրաժեշտ, տիրական մէկ քանի տուրքերէ: Ընկերային, տնտեսական, պատմագիտական եթէ ոչ լայն, խոր խարխիւներ. զոնէ ընթացիկ վարժութեամբ մը ձեռք ձեռք ուած ծանօթութիւններ անդարմանելի կերպով պակոկեցան իրեն սկիզբէն իսկ: Կեանքը չտուաւ իրեն պատեհութիւն այդ թերիւները, իմացական բացատները դարմանելու քիչ քիչ: Ընդհակառակը զայն մշտապէս հեռու պահեց կեդրոնացումէ, ուսումնասիրութիւն մը կարելի ընող պայմաններէ, զործածելով անոր ուժերը առօրեայ անհամար կարիքներուն: Մեր հրապարակին աւանդութիւններն ալ նուազ ժխտական դեր մը չկատարեցին այս արդիւնքին համար: Տակաւին այսօր մեր օրաթերթերուն վարիչները ուրիշ պատկեր մը չեն տար իրենց իմացական պատարասութեանէն: Հազուադիւրէն է այդ մարդոց մէջ դէմքը որ միջնակարգ կրթութիւն մը կարենայ աւարտած ունենալ, չըսելու

համար բարձրագոյն ուսման շրջան մը: Ու գործիքը, այսինքն լեզուն — հոգ չէ թէ ամենէն բարբարոսներէն — բաւ եղաւ օր-պէսդի պատահական մարդեր, առհասարակ թերաւարտ կամ վրիպած ուսանողներ գլուխը անցնին մամուլի մը ու կարդան մեզի պատգամներ իրենց չգիտցած բաներէն:

Յետոյ, մեր ժողովուրդին բացառիկ պայմանները որոնք չեն արտօներ որ նոյնիսկ քաղաքական ընդունակութիւններ յայտնարերող երիտասարդներ կեանքին փորձառութիւնները ար-ժեցնեն, իրենց դիտողութիւնները զօրացնեն ու ատոնք պատ-մեն զանդուածին: Այսօր կուսակցական մարզանք մը կարելի գետին մը կ'ընծայէ մեր իմացական այն ուժերուն որոնք քա-ղաքական ակտրժականերու հետամտութիւն մը ցոյց կուտան: Արիւարի օրերուն, կուսակցական գրադուծները մահուան մըդ-ձաւանջի մը հետ մշտապէս զուգորդ, հակառակ արդիւնքին պիտի տանէին իրենց սպասարկուները: Կար ու չի կար ազգա-յին պատրիարքարան մը կար, որուն դիւաններուն մէջ թափա-ռիլը, դադանիքներէն ներս սողոսկիլը գերագոյն փորձառութիւնը կը կազմէր լրագրողին: Ազգային ժողովին վրայ հսկող աչքը — կառավարութիւնը — անկէ կը պոկսեցնէր քաղաքական ի-րաւ գործարանի մը իր հանգամանքը: Թաղականները, թաղե-րու փոքր խորհրդարաններու ասպետները, փանկայի, ժամկոչի, տէրտէրի, վարժապետի վէճերուն վերեւ նիզակարծակ ու ան-տանկիւ: Ահա այն միջավայրը ուր կանչուած է պատրաստուե-լու, հասուննալու մեր մէջ ամէն քաղաքական միտք: Ու խոր-հիլ որ կէս դարէ ասդին մենք Պոլսոյ մէջ պահեցինք երեք-չորս օրաթերթ, անչուշտ բոլորն ալ քաղաքական, որպէսդի վերեւ յիշ-ուած փցուն հարցերը ծեծենք անոնց սիւնակներուն մէջ: Ծի-ծաղելիէն անդին է այս միամտութիւնը ժողովուրդի մը համար որ քաղաքական ազատութիւն իսկ չունեցաւ:

Ասպարէզին սա բացառիկ նկարագիրը մէկ կողմէն, միւս կողմէն Արիւարեանի կրթութիւնը հասկնալի կ'ընեն հրապարա-կագիր յղացքին տակ (արեւմտեան ազգերու մշակոյթին մէջ) գե-տեղունելիք իրականութեան մը կարելի տարողութիւնը (*): Առ-

(*) Բացի մեր յեղափոխական մամուլին շատ բացառիկ քանի մը դէմքերէն, օրինակ մը յիշելու համար՝ Դրօսակի Սարգիս Միմասեանը, մեր հրապարակը իբր յաջող նմոյշներ պարտաւոր է ընդունիլ թորգոմ պատ-րիարքի ամսեայ տեսութիւնները, Սիոնի մէջ կամ անոր Բացման ճառերը Միաբանութեան տարեկան ընդհանուր ժողովներու անդրանիկ նիստին արտասանուած: Սրբազանին ոճը, փորձառութիւնը, հարցերը դասաւո-

նուազն ընկերային գիտութեանց soqpekton մը» պիտի բացազան-
չէին նորերէն ոմանք: Չեմ բաժներ այս խորութիւնը: Վասնդի
հիմա ունինք անոնցմէ ալ, ոչ տարրեր արդիւնքով սակայն: Ու
հոս ոչինչ կայ զարմանալի: Մշակը՝ առանց սերմի, աւելի ճիշդ՝
առանց արտի, պատկեր մըն է որ կը լրացնէ չըսուածը:

Բայց այս ընդհանուր պակասին փոխարէն, ի՞նչ ապահով
բնազդ, ժողովուրդ որակուած տարրին հասկացողութիւնէն: Այս
տիրականութիւնը (maîtrise), առաջին իսկ էջերուն մէջ, բանա-
լին կուտայ այս մարդուն բացառիկ ազդեցութեան: Ու անիկա
ամենէն ապահով փաստն է խառնուածքին: Ինչո՞ւ մենք մտիկ
կ'ընենք այսինչին ու անտարբեր ենք այնինչէն: Մեր անձին
ճառագայթումը մեր գործը կը լուսաւորէ՞, Հարցեր են ասոնք
որոնց լուծումը մեզ հեռուները պիտի տանէր:

Ի՞նչ որ ի նպաստ Արփիարեանի արձանագրելի է հոս, իր
մտքին անհուն հետաքրքրութիւնն է հանդէպ կեանքին բոլոր
ծփանքներուն: Իր հազորդականութիւնը՝ այն ամէն չարժուա-
ներէ որոնք կ'ախորժին ծաւալ առնել ու գտնել միջակ, չըսելու
համար խոնարհ դասակարգերու թանձր խաւերուն ներսը: Պա-
րոնեանին հետ ու անկէ աւելի, Արփիարեան մինակ է իր մա-
տին պէս ճանչնալու մեր շուկան, ըսել կ'ուզեմ անոր մարդերը,
կատարելութեամբ մը, ճշգրտութեամբ մը որոնց չենք հանդիպիր
այդ զանգուածէն անբաժան ապրած մեր զաւառաշունչ զրոզ-
ներուն մօտն անգամ: Երբ կը խօսի այդ մարդերէն, Արփիարե-
ան կը մոռնայ բոլորովին զրազէտը իր մէջ: Այս է թերեւ զըս-
պանակը իր հեղինակութեան: Փորձեցէք նոյն շնորհները փըն-
տռել Զօհրապին, Կամսարականին, Հրանդին մէջ: Ձեր գտածը
տիպարային հարադատութիւնն է շատ շատ, բայց ոչ տիպարու-
րիւնը ինքնին (թող ներուի այս բառը): Բաշակեանին մօտ իսկ
այս օտարտի հովը զգալի է, հակառակ հեղինակին հսկայ ջան-
քին՝ ատիկա անզգալի ընելու, բարբառին վրայ գործադրուած
անողոք պարզութիւնով: Ժողովրդականութիւնը չչփոթել սա-
կայն Արփիարի առաքինութեան հետ: Ազնուապետական է Գ.

Ելու ճաշակն ու գիտութիւնը, ընդարձակ հաստատութեան մը կեանքին
մէջ — որպիսին է Երուսաղէմի հայոց Միաբանութիւնը — նման աշխա-
տանք մը արդար կ'ընթայն: Չեմ ըսեր թէ մեր ազգային հարցը անար-
ժան է մեր հետաքրքրութեան: Բայց անով զբաղելու անկարելիութիւնը
չհեռացնել աչքէ, այն երեսուն տարիներուն, որոնք 1878-1908ի մեր
լրագրութեան շրջանակը տուին: Արեւելահայոց մօտ Արժրուանի դերը
ուրիշ օրինակ մը:

Արծրունին մինչև ծուծը ոսկորներուն: Սոնուազն սնհասկնալի՝ իր մտածումներուն պարունակովը: Բայց վայելած է հսկայ համակրանք զանգուածներէն:

Յետոյ, մեր խմբագիրներէն ոչ մէկը չէ անցած այն տարօրինակ մկրտութենէն զոր ունեցաւ Արփիարիան մեր անցեալէն: Վենետիկը տեսան շատեր: Մեզ կանխող սերունդին աւագ անունները հաւանաբար նստան այն սեղաններուն վրայ ուր սորվեցաւ ու կարգաց ծովածին պատանին: Բայց Թէրզեանի մը Սանդուխտ Կոյսը կամ Պէշիկլիսաշեանի Վահան Մաթիոնեանը հիմնովին տարբեր մտայնութեան մը, աշխարհի քանդակները կը պատկերեն երբ մօտիկը դուռին Արփիարի մարդոց: Մեր անցեալին սա իւրայատուկ զգայարանքը մասնակի շնորհ մըն է անոր մօտ: Օրոշան Կեանք, հակառակ իր ընթացիկ իմաստին, իր համը, խորութիւնը, խոռովիչ հրապոյրը կ'առնէ այն տարօրինակ գործողութենէն որով կ'ընկղմի դարերու կեանքին մէջ ու վերերբուռած պահուն մեզ կը տպաւորէ կրկնակ խոռովքով մը, ճարուած մեր պատմութեան ալքերէն և յաւելուած մեր ներկայի դժոխքին: Ու ինչ որ ուշագրաւ է, սա աշխատանքին պարզութիւնը, զերծ մնալը ամէն հստորութենէ: Ոգեկոչական գրականութիւնը «փոքրութեան ցրբանց մը» պիտի դառնար ոչ միայն մեր քերթողներուն, այլ նաև մեր դատողներուն մօտ:

Հստորութեան սա պակասը բարերար ձևով մը կ'անդրադառնայ անոր գրական արտայայտութեան վրայ, առհասարակ: Ամբողջ Ալիշանը և Բազրատունին գոց գիացող այս մարդուն մէջ դժուար է նշմարներ գտնել գոնէ լեզուական ումանթիզմէն որով պարուրուած են իր շրջանին մարդերը: Վաթսպետէն Աշխէզ վէպ մըն է որուն լեզուն կը պատմէ բաւական բան այդ ումանթիզմէն, որ լեզուական վերագրում մը ըլլալէն աւելի է սա տուելիուն մէջ և կը ձգտի պատմել մտայնութեան, իմացական խառնուածքի ցուցանակէ մը:

Իրն է ճշմարիտ փառքը՝ քրոնիկը ազատելու այն օրերու ծիծաղելի իր կազմածէն: Ներքին լուրերու, ազգային լուրերու կողքին՝ անհիթիթ գովեստի կամ անգութ, անոպայ պարտաւի միասինակ կամ երկասիւնակ, անստորագիր կամ ծածկագիր յօդուածն է քրոնիկը այդ օրերուն, արամօրէն հետեակ ու աղքատ: Արփիարիան մաշած այդ կաղապարին մէջ պիտի թափէր իր միշտ արթուն իմացականութիւնը, իր պատմական փորձառութիւնը (բաւը գործածելով իրր զգալնութիւն), իր հեգնութեան ազն ու պղպեղը և մանաւանդ ժողովուրդ երակը որոնք

բոլորը մէկ այդ հնարոյր, տղեղ կազմածը ըրին ամենէն փրկողութեամբ սխալեալ օրագրին: Ամենուն ծանօթ է այդ քրոնիկներուն ընդարձակ ազդեցութիւնը արեւելահայ հասարակութեան բոլոր խաւերուն վրայ, ստեղծուած խանդավառութիւնը: Աւելի յետոյ՝ զանազան քերական Սրբիւարեան պիտի շարունակէ իր քրոնիկները, անունները փոփոխելով բայց անաղարտ պահելով խորքը: Ու տալու համար ճշգրիտ ըմբռնումը իր իրագործումին, այդ սեռին վրայ (վասնզի իրմով քրոնիկը գրական ճշմարիտ սեռ մը եղաւ) ընթերցողը կը զրկեմ Մամուրեանի, Պէրպէրեանի ու եթէ կ'ուզէք՝ Գ. Չիլինկիրեանի սեռումներուն ուրոնք այդ շրջանի իմացական, ազգային, քաղաքական ու գեղարուեստական (բառը դրէք մեղայատուկ իր իմաստին) մեծ հասանքները կը խորհրդանշեն: Ինչ որ կը գտտէ Սրբիւարեանի մէկ քրոնիկը Չիլինկիրեանի մը կամ Մամուրեանի մը տուածներէն, այն նոր, պարզ, սիրտցաւ, իրաւ զգայարանքն է որ գիրքերէն, մշակոյթէն, նախամտածուած սկզբունքներէն չի դար, այլ ուղղակի կեանքին անդրադարձն է մեր թուղթերուն վրայ: Մանր բառ մըն է պատուիրակացը զոր գծուար է այսօր գործածել Մամուրեանի մը ոտպնեակին համար: Բայց Հայկա՛ն՝ Նա՛պա՛էն որ 1860-70ական թուականներուն մեր քրոնիկին նախատիպ նմոյշն է, այսօր մեզ կը նեղէ ամէն ինչովը — լեզուով, զտողութեան գործիքովը, մանաւանդ այն կէս շրջանի կառուցում որ, իր օրերուն թափանցիկ՝ որովհետեւ տիպարները ծանօթ են ամենուն, այսօր աւելորդ, անտանելի բեռ մըն է անձերուն, ինչպէս ասոնցմով տեսարանուած ապրումներուն: Սրբիւարի արժանիքը պիտի ըլլար առանց ծպտումի, աւելի թեթեւ առանց քօղի վեր առնել մարդերը, իրենց անուններուն իրական հանդէսին մէջ ու տալ զանոնք, իր տաղանդին լոյսովը երանգաւոր:

Իր քրոնիկները երկարած են իր կեանքին ամբողջ տեղութեանը վրայ: Եւ որովհետեւ իր շփումները կեանքէն ընդարձակ են չափազանց, կը հետեւի թէ ինչ բազմաբղէտ կարաւան մըն է որ կը պատի անոնց մէջ: Մամուրեանի մարդերը մեր պատրիարքարանի շրջանակները, քիչիկ մը պետական պաշտօնատարները և մտաւոր մշակները կը պատկերեն: Բուն իսկ մեր զանգուածը կը պակսի անոր: Սրբիւարեան կալըքիին կ'աւելցնէ մեր միջակ դասակարգը, ոչ անշուշտ իբր գործօն ազգակ, այլ իբր նախատարր ամէն շարժումի: Այս փոփոխութիւնը մեկնակէտի պատճառ է փոփոխութեան մը արուեստի: Յետոյ ու մանաւանդ ամենէն հիմնականը, կանխող սերունդին մտահոգութիւնները նը-

պատակ ունին վարիչ կարգին եթէ ոչ կծու, գէթ բարեացակամ քննադատումը: Դիտողութիւն, ծաղր, խայթում կը գործածուին մեծ գգուշութեամբ կամ պարկեշտ առաջադրութեամբ: Արփիարեան ուղղակի պաշտարի հերոս մըն է: Ինչ որ ըսէ, պիտի ըսէ կռուող մարդու բարկութեամբ, չարութեամբ, երբեմն անգթութեամբ: Զուր տեղը չէ որ պիտի դիմաւորէ հասարակաց հալածանք մը, անողոք ու անդուլ: Պիտի նեղեն զինքը իր մեծերը բայց պիտի մահափորձեն զինքը իր գործակիցները:

Իր միլամտութիւնը՝ ժողովուրդին կռիւնելու որուն միակ գրական գերը թերեւս յուղարկաւորութեան շքեղ թափօրի մը մարդ հայթայթելէն անդին չէ անցած, երբ մեր իմացական վատտակաւորները արժեւորելու կանչուի: Իր հաւատքը, մոլեռանդ ու յիմար, մեր տիրող դասակարգին մէջ արմատացնելու մէկ երկու հիմնական սկզբունքներ որոնցմով խանդավառուած է սա ուշացած Ռուսօն: Իր կուրուցիւնը՝ չտեսնելու իր շրջապատը թափանցող այն ուժով որմէ միայն կը նուաճուին կարգ մը նախապաշարունակներ ու կը փարատին: Թուրքին վրայ իր դատաստանները նետարդ առ նետարդ նոյնն են որքան Գոց Շուկայի ոսկերիչինը կամ տպարանի զրաշարապետինը, չլիշելու համար աւագները և գրողները: Իր կուրուցիւնը դարձեալ քաղաքական կեանքէն, օտարին վրայ յոյս ոչ թէ ունենալուն — առիկա այդ օրերուն անխորտակելի պատրանքներէն մէկն էր և Արփիարեանի անկէ առնուած ըլլալը անխուսափելի փաստ մը այդ կրկներեւոյթին ուժէն — այլ այնքան քիչ բան հասկնալու, չեմ ըսեր՝ գիւանադիտութենէն, առնուազն ժԹ. դարու պատմութեան մեծ կնճիռներէն: Թող աչքերը բանար անիկա իր մահէն երեսուն տարի վերջը ու տեսնէր պատկերը զոր մերձաւոր արեւելքը կը պարզէ այսօր:

Արփիարեանի մէջ քրոնիկին սա հսկայ գերը բացատրել ջանալ, պիտի նշանակէր այդ գերը կարելի ընող տարրին, բուն իսկ մեր ժողովուրդին վերլուծումը ընել այն քանի մը բացառիկ երեւոյթներէն որոնք կանխող դարու վերջին քառօրդին այնքան շեշտ իրականութիւններ էին, ի հեճուկս այնքան ալ հալածանքի: Այս աշխատութեան ընթացքին ատոնցմէ ոմանք կ'իշխան սեւեռումի:

Հրապարակագիր Արփիարեանի մօտ կը հաստատեմ պակասը իր համոզումներուն մէջ կարծրացած մարդու մը բըճաւեան: (Ազնուաշուքին գէմ իր չփոխուող կեցուածքը Կարֆէր Ժամանակին

մէջ փորձի՞ կ'ենթարկուի: Բայց չեմ ծանրանար ասոր վրայ իբր առաքինութիւն: (Բոլոր անոնք որ մեր ժողովուրդին արժէքները կշռելու դժուար դերը կը ստանձնեն, պարտաւոր են համեստ ըլլալ և ընդունիլ ամենէն ատաջ այդ ժողովուրդը միայն իբր եզր ինքը իրեն համար: Ահաւոր անիրաւութիւն է զայն բաղդատել եւրոպական մշակոյթի վկաներուն: Որքան՝ զայն փառաբանել ասիական խաժամութիւն վրայ իր յայտ առաւելութեանցը կշիռով: Ըսել ու գոհանալ մեր արժէքներուն մեղայատուկ փաստերը ու փաստերով: Ափ մը ժողովուրդէն սպասելի չեն շէշտ, միայուն, վճռական նկարագրով շերտաւորումներ ու բոնք օտարներու մօտ մեծ կուսակցութիւններ կը զիմակերպեն ու դանոնք վարող մեծ, միակտուր անձնաւորութեանց չքիզ փառքը կը հանդերձեն:

Արփիարեան զուրկ եղաւ իր յարուցած հարցերը հաստատաւ մտութեամբ հետապնդելու կորովէն: Իր վրայ ծանրացող կասկածին առասպելը կ'ենթադրեմ թէ առասպել է մը անդին չ'անցնիր: Բայց ի՞նչպէս բացատրել իր թափառումները կողմէ կողմ: Իր մա՞հը: Ապագան միակտուր անէծք միայն բանաձեւեց այդ բարբարոսութեան բայց չփորձեց լուսաւորել եղեւոնը: Պաղատարի հակամարտութիւնները արիւնի կ'իջնեն շատ քիչ պարագաներու: (Արփիարեանի ընդարձակ մէկ կենսագրութիւնը իրեն գլուխ մը ունենալու է այս սղերբգութիւնը ուր եթէ տիրական են ոճրապարտ արարքը դատապարտող տարրեր, մոռցուելու չեն ոճիրի մղող զսպանակներուն ալ իմաստները. վասնզի փաստեր կը բերեն գրագէտէն):

Ուղղութենէ ուղղութիւն, գաղափարէ գաղափար անցնելու իր գիւրութիւնը դժուար է իբր փաստ շահագործել երբ փորձ մը կ'ընենք զինքը ներկայացնելու այն լուսապսակին մէջ որուն արժանաւոր եղաւ իր բարիքներով, այս ժողովուրդին, և զոր ողջուցը անկարելի ընծայեց իր իսկ մեղքերովը: Մեր մէջ հրապարակագիրը միշտ աւելի արժած է քան զրագէտը: Այս ճշմարտութեան լոյսով, Արփիարեանը հասկնալի է իբր շրջանի մը կուռքը: Դարձեալ նոյն լոյսով կ'աղօտանան գերբուկները, պարսպները որոնք հանրալին մարդու մը գոյութիւնը կը կէտկիտեն այնքան անողոք արատներով: Կ'անցնիմ:

Իր բարիքները բաւ են հակաիշուելու ամենէն կանխակալ վերապահումները: Եին՝ իր ողջուցը: Եղան իր մահէն ետքն ալ: Են հիմա պայծառ, կէս դար վերջը իր փառքի օրերէն:

Ան ազատագրեց մեր մամուլը: Իր մեծ գիծերուն մէջ ծա-

նօթ է այդ մամուլը իրմէ առաջ: Ան չստեղծեց անշուշտ Մա-
 ֆալ: Բայց Բաշալեանի հետ անոր գլուխը անցած օրէն է որ
 սկիզբ կ'առնէ արեւմտահայ հանգիստը, բառը դորձածելով մեզա-
 յատուկ համեստութեամբ մը (ծանր, հիւթեղ հանգէսը մեր մէջ
 անկարելի էր շատ մը պատճառներով: Ատոնցմէ կարեւորագոյնը՝
 թրքական դրաքննութիւնը: Չէօկիւրեան-Շամտանճեան Ռաֆայէլ
 Սահմանադրութեան հաշակումէն վերջ լոյս ածեալ): Մեծ անուշ-
 ներ կը միջամտեն Արեւելին հիմնարկութեան բայց Արփիարն է
 հոգին այդ թերթին: Երեսունէ աւելի տարիներ համրող իր գու-
 յութեան ընթացքին Մաֆա ինքզինքը չէ ազատած մուրացած ոյ-
 ալն կեանքէն որ լրագրական, հրատարակչական ձեռնարկնե-
 րունն է մեր մէջ մինչև այսօր: Արփիարեանի ձեռքին մէջ Արե-
 լելը ուժ է արդէն, եթէ ոչ ինքնարաւ, գէթ հպարտ ու ազ-
 գեցիկ, ներկայացուցիչը որոշ զաղափարաբանութեան: Հանրա-
 յին կարծիք: — Խոշոր է բառը, պետականութենէ զուրկ հա-
 մայնքի մը համար. բայց իրական՝ կարգ մը հարցերու շուրջ:
 Խոշոր այն զաղափարները որոնք Արփիարեանի իմացական մը-
 թերքը կը կազմեն, հոն է որ կը մատուցուն հասարակութեան,
 ու ասիկա՝ առանց պատէ պատ ձևերու: Բայց հրապարակադիրը
 իր լիութիւնը կը գտնէ մանաւանդ Հայրենիքին մէջ (Յ. Շահնա-
 վարի խմբագրած թերթը) ուր անիկա հոգին իսկ է շարժումին:
 Հոնկէ անիկա վարեց այդ օրերու յուզումահար, տարականոն
 մեր հասարակութիւնը, ու շրջանին խոր ցանկութիւնները յաջո-
 ղապէս աւազանեց իր էջերուն, խանութպաններու և արհեստա-
 ւորներու հաստ միաքէն ստեղծելով մեր բուն, իրական, ընթեր-
 ցող հասարակութիւնը: Էջեր քիչ կուզան այդ մարդուն դիրք
 տալու համար այդ օրերէն: Չմոռնալ որ անոնք օրերն են հակա-
 ցոյցերուն, յոյսերուն, փողոտումներուն, ծրագիրներուն ու դա-
 րաւոր ակնկալութեանց մօտալուտ պսակումին...: Հայրենիք ան-
 գերազանցելի միաց մեր մամուլին տարեգրութեանց մէջ: Հոն
 ստորագրած է իր տաղանդը բնորոշող բազմաթիւ քրոնիկներ,
 իր հայեցողութիւնները նիւթացնող առաջնորդողներ: Հոն են իր
 տեսութիւնները դրականութենէ, պատմութենէ (զգոյշ ձևով մը
 դրաքննութեան սարսափէն) ու ընկերային բազմադիմի հար-
 ցերէ, բոլորն ալ քիչ մշակուած, թերի, բայց կրելով կենդանի
 մաս մը թափանցող, կորովի իմաստէ: Եզրպտոս, Իտալիա,
 Ֆրանսա, Անգլիա անիկա միշտ պիտի հանէ թերթեր, առաւել-
 ւապէս հանգէսներ երբ այլևս զանգուածը չունի իր կռակին.
 քանի որ քաղաքական ազդակներ զինքը փախցուցած են մեր

Ժողովուրդին ծոցէն, զինքը վերածելով գաղթային թռչունի մը։ Այդ հանդէսները սակայն սխալի թառեր են մատուցուած իր մշտափոփոխ հոգիին կարօտներուն։ Անոնց մէջ անիկա կ'ողբայ մեր պարտութիւնը, մեր դատին սրբազան սուգը և կ'երդէ մեր յոյսին անխորտակելի ծիածանը։ Քաղաքագէտ, պատմագիր, արուեստի տեսաբան, քրօնիկագիր, յուշագիր — ամէն բան է անոնց մէջ։ Ու բացի զիւանդիտական իր կառուցումներէն՝ մնացածը կենդանի է մինչև այսօր։ Վասնզի այդ մնացածին մէջ միշտ մաս մը անցած է իր խառնուածքէն։ Քիչ զէ՛մք մեր մէջ, որ այդ յամառութեամբ ըլլայ կապուած իր պատանութեան ըզձառորութեանց։ Ըլլայ մնացած մշտանոյն պատանին ու բան չսորվող հազար հազար հարուածներէն որոնք զարկին զինքը, իր ժողովուրդը։ Չափազանցութիւն չէ յայտարարել թէ իրմով է որ մեր հրապարակագրութիւնը տեսակ մը արուեստի ճիւղ կը դառնայ։ Այս տողերը գրած պահուստ մտքիս կուգան Կուլոմոնի քրօնիկները *Mercure de France*ի մէջ։ Չեմ երթար առաջ, ֆրանսացի իմաստունին խոր, բազմատարազ դատումները, սեկուումները հաստատելու չափ Արփիարեանի քրօնիկներուն մէջ։ Բայց, առանց նեղուելու այսօր ալ կրնանք կարգաւ Մշակի մէջ իր շէնքին հետքերը։ Նոյն զիմացկունութիւնը նաև Հայքէ՛կի, Նոբ Կեանքի ու իր հրատարակած հանդէսներէն որեւէ մէկուն մէջ, իր բազմազան անունները արժեցնող քրօնիկներուն, երգիծական սլաքներուն, յուշքերուն և մտածման փշրանքներուն համար։ Ոչ ոք իրեն չափ ժԹ. դարու մեր կեանքէն օգտագործելի տաղած ունի մթերած իր հրապարակագրական էջերուն մէջ որքան Արփիարեանը։ Այս վարկածը դուրս է գուտ պատմագրական տարողութենէ մը։ Արեւմտահայ կեանքին անդրադարձը իր մամուլին մէջ տժգոյն է շատ, որպէսզի չխանդավառուինք այսօր այն ամէնով որոնք այդ կեանքին մէկ զանակը յաջողած են փրկել ժամանակէն։ Մեր վէպին շատ նիհար մթերքը, ու մանաւանդ իր ազատ բարքի տախտակները իրր քանակ այնքան տխուր հաստատումներ են այսօր։ Ու արեւմտահայ ընկերութեան — առաւելապէս անոր մեծ, գաւառական որակուած հատուածին — յեղաշրջումը ուսումնասիրողներ նպաստ պիտի գտնեն մեր քրօնիկներէն։ Ու հոս է Արփիարեանին ամենէն երախտաւ լից գերը։ Երեսուն տարիներու երկայնքին՝ ինկող ելլող, պաշտօն ստանձնող կամ անգարձ մեկնող ամէն անձնաւորութիւն Արփիարին առիթ է տուած անփոխարինելի սեկուումներու։ Մարդոց սա յորդ անցքը ոչ ոք կառավարեց իր զիւրութեամբը։ Կը

դատուի անիկա, սա գետինին վրայ Հրանդէն (Կիւրճեան Մելքոն) որ մասնակի, սահմանափակ սեւեռումներու մարդը մնաց։ Իր պատկերները, յիշատակները անշուշտ թանկագին պատատիկներ են, բայց պատառիկներ։ Անոնցմէ ընկերութեան մը ատաղձը դժուար է սպասել։ Կը դատուի դարձեալ, միշտ քրոնիկի գետինին վրայ, Արշակ Չօպանեանէն որ գրական կալուածին մօլեռանդ մշակը ուղեց մնալ ամենէն առաջ ու կոխի, ազգային քաղաքականութեան (զլխաւորարար օտար ոտաններու մէջ առ սոր վերլուարումներուն) և գրականութեան հարցերը շահագործեց, լեցնելու համար իր վաստակին կէս դարը անոնցմով և պակասաւոր մնաց ժողովուրդ տարրէն։ Չեմ բաղդատեր զինք մեր օրերու ընկերային գիտութեանց Տօքթօռներուն որոնք իրենց թերթերը ժամադրաւար մը կ'ընեն դժօրքին մէջ դարձուած զէնքերով մղուելիք կոխին, հօր ատելութիւններուն և ամէն օր երկու սիւնակ իմաստութիւն, խրատ, մարդանք կը տեղան մեր զլխուն, մեզ մազիտորոս ընելու համար եղբայրը ատելու ծիրանեփառ մասնագիտութեան մէջ։

Միամիտ, լայնամիտ, կծու բայց ոչ չար ու արիւնոզ (Պարթեան), հայրենասէր, ուսմանթիք, յեղյեղուկ, կամքէ թոյլ, երազէ հարուստ, համով, զիւրահաղորդ, կարգացուող, խանդավառ, անիրական՝ ինչպէս հինաւուրց ասպետ մը որ մօլորած է ու ինկած մեր օրերու տրտմութեան հովիտին, — Արփիար Արփիարեան միջին տիպարն իսկ է իր շրջանին լաւագոյն ընտրանիէն, որ աշտօր աշխատած է աշնքան, չըսելու համար տնտեսապատ։ Իրմով կատարուած լրագրական վաստակը մեր մամուլին պատմութեան մէջ կը մնայ ամենէն քիչ մեղաւորը, ամենէն շատ օգտաւէտ իր, ինչպէս մեր ժամանակին համար։

Յա՛ւ, անշուշտ որ դժուար ըլլայ իր մէջ ողջունել մէկը կամքի և միտքի հերոսներէն որոնք նոր ընկերութիւն մը կը հիմեն ու պատմութեան ընթացքը կը փոխեն։ Յա՛ւ որ իր հրապարակագրի գործունէութեան հետ կապուած մնան աշնքան տըխուր յիշողութիւններ իրմէ և իր շուրջիններէն։ Յա՛ւ որ իր դերը ըլլայ աշնքան թերաւարտ, աշնքան ուրացուած, աշնքան վիճալով օրքան ոչ մէկունը իր ընկերներուն։ Բայց մեզմէ վեր ձեռքեր կը պահեն թիւերը մեր ճակատագրին։ Ու պատմագիրը չի կրնար սպասուել երեւոյթներուն պարզ տողանցը անգամ, որպէսզի հասնին ահա անոնց զոպանակներուն ցուցահանումին։ Արփիարեանի հրապարակագրութիւնը մեր քաղաքային և ընկերային պատմութեան մէջ իր լաւագոյն գործածութիւնը ունի։

4

Վ Ի Պ Ո Ղ Ը

Իր վաստակը, մեր վէպին համար, իբր քանակ կը մնայ տկար, բազմապատուած իր հրապարակագրական հսկայ վաստակ մինչ Բայց մեծ չափով մնայուն տա՛րը՝ որով կը կերպաւորուի գրագէտի իր գէմքը։ Առանց իր վիպականերուն Արփիարեան գրեթէ կը նոյնանար Մամուրեանին զոր տակաւին մեր սերունդը չի կրնար մոռնալ երբ գրականութեան պատմութեան մը կը ձեռնարկէ բայց որուն վրայ ուրիշ, յառաջիկայ սերունդի մը դատաստանը երկիւղաոթ խորհուրդ մը կը պահէ իր մէջ։

Թիւով քիչ՝ այդ վիպակները, որոնցմէ ոմանք գլուխ-գործոց, բայց իրենց իմաստովը մեր գրականութեան յեղաշրջման տեսակէտէն՝ ընդարձակ, վասնզի հիմը կը դնեն վիպական դպարոցի մը։ Թերեւս իր խառնուածքին հիմնապահանջն է զսպանակը անոնց գրուելուն։ Իր մաքին երեք չորրորդովը հրապարակագիր՝ Արփիարեան յօդուածէն անդին կ'անցնի, մտացածին էակներու և իրողութիւններու վրայով, զոհացում տալու իր հզօր ցանկութեան, և կը ստորագրէ առաջին էջերը մեր գրականութեան ուր օրուան կեանքը, անոր մէկ քանի ցաւոտ հարցերը, երբեմն անոր խորագոյն յօդուածները կը սեւեռուին կենդանի մարդոց խուճբով մը։

Մեր ոմանթիկ մին ոսկեդարը ինչ մեղք որ զրաւուած ըլլայ բացառաբար թարգմանական արդիւնքով մը։ Զեմ թուեր հսկայ վէպերը որոնք Իլմիրի դպրոցը փոխադրեց մեր լեզուին։ Բայց կ'արձանագրեմ փաստը որ թերթօնն է մեր լրագիրներուն մէջ, անխուսափելի ու մշտապահանջ։ Անկախաբար լեզուին մատուցած անոնց նպաստէն, ու ընթերցող հասարակութիւն մը ճարելու, կազմաւորելու գրական ղեկէն, ցաւ է ինծի հոս խօսիլ մանաւանդ անոնց տիտուր ազգեցութենէն հայրենի գրականութեան վրայ։ Երբեք ինծի կը մնայ հիանալ Տիկին Տիւսարի ոչ թէ ազագուն տաղանդին այլ հսկայ իր համարձակութեան որ իրեն գրել կուտայ մէկէ աւելի թերթօններ, թշուառներու ահաւոր փառքէն վերջը։ Այդ թարգմանութեանց ճնշումն է գուցէ որ մեր վէպը ըրաւ այդքան ճիշդ՝ իբր օրակ ու այդքան անկշիռ՝ իբր քանակ։ Երկու տող կը բաւեն սպառելու համար անոնները այն վէպերուն որոնք մեր գրականութեան սկիզբէն (1880) մինչև 1885 երեցան, մեր կեանքէն վերցուած նիւթերով։

Չեմ գիտեր, պէ՞տք է հոս անգամ մըն ալ թարմացնել պատկերը զոր 1880-ի մեր գրականութիւնը կ'ընծայէ, մեծ, հզօր ու վաւերական քերթողներու մահէն ետքը, երբ Յղիա-Չերազ-Պէր-պէրեան տարնադէմ բայց միածնունդ երրորդութիւնը կը խաթարեն նոյնիսկ քերթողական պայծառ յղացքը մեր սոմանթիկ բանաստեղծներուն ու գրականութիւնը կը սահմանադրեն անձնական հակումներու սպասին: Պէ՞տք է խօսիլ այն գրաբարախառն լեզուէն որ երկպառակութեան դրօշ մը ըլլալէ առաջ հրեշածին յաւակնութիւն մըն է մանաւանդ: Ու քերթուածներէ՛ն սրոնց միակ ու կարելի առաքինութիւնը՝ իրենցմով իրացած քերականական ճարտարութեանց հանգոյցը: Ու մտայնութենէն՝ որ ազկազկ լուսնեղութեան մը կը վերածէ սերունդի մը եթէ ոչ իտէալը, գէթ անոր ընդերքին մէջ պատող «բնագանցակոն սարսուռ»ը, այնքան ուշ ու գէշ կերպով փոխադրուած արեւմտաքէն մեր մէջ, դեռ Ալիշանով (Նո-աբ+), զբաբարացած ու օղացած (եթէ ներուի սա բառը), խղզուելով զպրոցաշունչ ու տրամօրէն սպառազէն (լեզուական չքեղանքով) հասարակ-տեղիքներու գուպարէն:

Այդ անգայտացած ուրորտներէն գէպի թանձր իրականութիւնը դարձ մը մտածելը առաջին արժանիքն է Արփիարեանի: Այս արժանիքը իր տմբողջ կշիռը կը ստանայ երբ զետեղուի այն շրջանին ուր կէս խենթ մը (Յղիա այդ վիճակով սկսած է գրել, խաւարելու համար լիակատար խենթութեան մը ծոցը) պատգամատուն է մեր իմացական բովանդակ մրցանքներուն, պաշտանութեամբը այլապէս մեհամոլ ուրիշ ուժերու: Զգել գէջ արցունքներով ձեռնեղծուած այդ գետինները ետամոլ զեղումին, ու նուիրուիլ իրմէն դուրս հսկայ ցաւերու ուսումնասիրութեան, և այդ ցաւերը մշտաբոյս ընող պայմաններուն, անոնց ամօքումին համար խանդ ու սիրտ սպառելու համեստ դերը գերազանց խոնաւ, թացիկ գովեստներէ, — ահա թէ ինչպէս կը պատկերանայ ինծի Արփիարեանի առաքելութիւնը այդ օրերուն:

Մեր բարոյական խօթութիւնները քողագերծել, մեր ընտանիքը քայքայող ազդակները կարկառուն ձեներով հրապարակ գնել, մեր ընկերութիւնը խորաչափել իր աղտերուն, մեղքերուն jungleէն անդին ու մեզ կրծող թշուառութիւնները բանալ արեւին, արուեստի կրկներեւոյթին ընդմէջէն, — տարագներ են որոնք լրագրողը կը մատենէ քիչ մը, բայց նոյն ատեն Արփիարեանի վիպական դերը կը ճշդեն: Արեւելահայ վէպին մէջ տիրական սա ուղղագիծներուն պարզ փոխադրութիւնը չէ որ կը կա-

տարուի իրմով: Վէպ մը կ'արժէ ոչ թէ իր ձգտումներով — ուրոնք հասարակաց են բոլոր ընկերային հարցերով հետաքրքրուողներուն, զրազէտ կամ ոչ — այլ այդ ձգտումները կերպագրող կեանքին իսկ նուաճումովը որ այս անգամ այլապէս բարդ գործողութիւն մը՝ կը պահանջէ առնուագին տաղանդ: 1880ին արեւելահայ վէպը ըրած է իր մեծ նուաճումները. մօտեցած մեր ընկերութեան զրեթէ բոլոր խաւերուն ու սեւեռումներ իրագործածած որոնք այսօր այնքան թանկագին են մեր ընկերային հոլովոյթը ուսումնասիրողին: Արփիարեան արեւմուտքէն աւելի արեւելքէն կ'առնէ դժբախտաբար իր գրգիռը մեր կեանքը մեր արւեստին հանելու:

Ո՛ր ախուր խորհուրդը կը միջամտէ որպէսզի այսքան լայն իր հետաքրքրութիւնը չառաջանայ դէպի լրիւ իրագործումը իր ցանկութեանց ու պահէ անոր զրիչը վախկոտ (խորքին մէջ) ու ցուցամօլ (արտաքինապէս) փորձերու վրայ ու անոր ստորագրել տայ թերխաչ, անաւարտ բաղամաթիւ վիպակներ որոնց ամէն մէկը կը սկսի իբր զուխ-գործոց մը, յաջորդ էջերուն վրայ արեւարանալու անխուսափելի ճակատագրով, զիմելով ուղղակի նիւթին, այսինքն՝ ձգտումին արտահանումին ու արուեստի գործը վերածելով ֆիլմի հրապարակագրութեան մը: Կ'ըսեմ ասիկա խորունկ ցաւով: Կը մեղադրեմ, այս վրիպանքին համար լըրադրական գրողմանց մէջ իր անըմբռնելի թարթափանքը ու մանաւանդ հեշտանքը զոր թեթեւ այդ կտորներուն անմիջական ազմուկը կը հայթայթէ իր անհանդարտ ջիղերուն: Կը մեղադրեմ, ու աւելի խոր կերպով, արեւելահայ վէպին ազդեցութիւնը իր վրայ, չարադէ՛տ (այս բառը խոշոր չէ հոս), վառնդի զինքը զառածեց խղճամիտ աշխատանքէն, ինչպէս միշտ ըրին իրենց գործերուն հետ, իր ընկերները, ու բաւարարուից զինքը նպատակին, ձգտումին ճնշումովը: Արփիարեան շատ ուշ պիտի ազատագրուի այդ ազդեցութենէն: Իր յաջողագոյն վիպակները — *Կարֆի Ժաճոց* և *Ուլի Ապարանջան* — գրուած են կեանքին վերջին շրջանին երբ այլևս բաւական հեռացած էր Կովկասէն և բան մը սորված Եւրոպայէն:

Արփիարեանի վիպակներուն նախանիւթը կուգայ մեր Ժողովուրդին միջակ խաւերէն: Մօտ քսան տարի, ընդհատաբար, անիկա պիտի առնէ, իր լաւ ճանչցած մարդոց շրջանակէն, մէկ երկու յատկանշական դէմքեր, անոնց վրայ պիտի խարանէ ընկերային կեղը որուն դէմ ուղղուած է իր գառնութիւնը. հինգ

տասը էջերու երկայնքին զանոնք պիտի ապրեցնէ այդ մարդոց — ըսել կ'ուզեմ ընթերցողին — իսկ վայելքին համար, գործածելով միամիտ պատրանքով մը գրեթէ անոնց առօրեայ լեզուն, դնելով անոնց միտքը ճիշդ ու ճիշդ պարունակին մէջը իրենց հասկացողութեանց, կազմուած գաղափարներուն, չմիջամտելով անոնց տափակութիւնները եթէ ոչ սրբագրելու գէթ մեզի խնայելու անտանելի բռնը թարմատար տարբերու, ու աւարտելով տաճար ջլախտի, հիւծախտի այդ օրերուն շատ փորձուած լուծումներէն մէկուն մէջ: Դրէք իր վիպականերէն որեւէ մէկը Բաշալեանին զուսպ ու արդար կծծութեանը առջև: Անկէ իսկոյն պիտի թափին թարմատար խօլաբոյսերը, բօխաձիւ, արկօ խօտակցութիւնները, տկար ձեռքէ մը խուսափիլ ձգտող ցրուումը մարդերու հոգեկան միութեանց, մանաւանդ արտայայտութեան անսանձ արձակութիւնները ու պիտի ունենանք պիրկ, պարզ բայց ամբողջ պատկեր մը մարդոց, որոնք իբր միտք աւելի չեն իրենց միջինէն բայց կատարեալ են, գրեթէ տիպարային կատարելութեամբ մը: Դրէք իր քիչ մը երկարաչունչ մէկ վիպակը, օրինակի մը համար Հոգե-Ջառնը կամարաւ կանի մը խորաճաշակ ու լիստանքին առջև ու անխկա պիտի վերածուի շրջանի մը միջին գիծերը համադրող համապատկերի մը:

Այս մերձեցումները անոր համար, վասնզի ինք ամենէն օժտուածն է իր տաղանդին մէջ բայց զայն վատնելու իր կերպը զինքը արգելած է իր ժամանակը սեւեռելու կամ գէթ իր աշխարհը յօրինելու դերագոյն փառքերէն որոնցմով միայն վիպողի մը անունը կ'անցնի իր օրերը, դիմանալու համար տալալին ալ: Ծաւալը, շունչը, տարրերը այս կառոյցին՝ բայց չեն այդ կառոյցը: Ժողովրդական մնալու մեր փառասիրութիւնը յաճախ կը պատժէ մեզ (Ռաֆֆին ուրիշ կարողութեանց գումար մըն է):

Դառնալու համար Արփիարեանի վիպական վաստակին, աւելորդ չեմ նկատեր ամփոփ տողերու մէջ խօսիլ Կարֆե Ժառնցէն որ անոր լայնագոյն ու լաւագոյն ճիգն է այդ գետինին վրայ:

Ձեռ պատմեր գործը: Բաւ է յայտնել որ անխկա տախտակ մըն է մեր օրերէն: Իրերադրումն է երկու որոշ աշխարհներու որոնք իննսունական թուականներուն կը համախմբէին արեւմտահայ զանգուածները իբր ապրող ու խորհող, տառապող ու մարտնչող իրականութիւն: Պոլիսը և զաւառները: Այս երկուքէն անխկա սքանչելի ճշգրտութեամբ մը կը ճանչնայ առաջինը, իբր հեզոռ, մտայնութիւն, ոգի, ցանկութիւն, տիպար, հասարակ

մարդ, կարկառով մը, իրականութեամբ մը, մանրամասնութեանց նպաստով մը, զանազանութեամբ մը որ կը զարմացնեն մեզ բայց հասկնալի են ընկրկումի օրէնքով մը: Ժամանակին մէջ հեռասուզում մը յաճախ անհրաժեշտ է որպէսզի հում իրականութիւնը ենթարկուի իմացական բիւրեղացման հանրածանոթ օրէնքին և վիոխադրուի (transposer), թօթափելով իր կորընչական տարրերը և վերածուելով իր պարզագոյն կաղտպարին: Այս բարեբաւոյ գոծողութիւնը կատարուած է այս անգամ: Արփիարեան Պոլսոյ իր ապրումները յիշատակներու չէ փոխած տակաւին, բայց անոնց հաստ իրականութիւնէն ալ չի տառապիր երբ կը գրէ իր գլուխ—գործոցը: Բոլոր այն էջերը ուր Պոլսոյ դիմագիծը կը թրթռայ, մեզ կը գրաւեն անմիջական, անառարկելի հազորդականութեամբ մը, կեանքէն բխած բայց անկէ տարբեր — արուեստի հանգանակ մը կայ այս չորս բառերու ծոցը — ըլլալով այդ կեանքին ոգեկոչումը ոչ թէ լուսանկարը, այս անգամ աւելի թանկ, վասնզի մեքենականը փոխարինուած է հոգեկանով:

Պոլսական իր մասին մէջ վէպը անթերի ուրուագիծեր ունի տեղերէ, մարդերէ, հոգեբանութիւններէ, պատմական զգայութիւններէ որոնք հատորներու նիւթ կը խառնեն ու մեզ կը շահագրգռեն այսօր իսկ, զէթ իբր վաւերագրական տախտակներ ա'լ չիջած աշխարհէ մը: Զմայլելի արագութեամբ ու կարելի կարկառով կը շինուին այդ Պոլսեցիները ձեր աչքին իսկ առջև: Քանի մը դարձուածքով, հպումով, յարդարանքով ու կը նետուին էջերն ի վար: Ժամակոչ մը, Արբազան մը, տէրտէրներ, էֆէնտիներ, մենծ աղա մը տրուած են այն շատ հազուագէտ կենդանութեամբ, կարճակտուր շէնքով որ ընթերցումը կը պատուէ, կը փոփոխէ, ընելու համար զայն տեսակ մը շփումը, խառնուիլը պատմուածին, մոռցնելով զորոք, նիւթը: Ընթերցողին և նիւթին մէջտեղէն վարագոյրը պատուելու սա յաջողակութիւնը քիչ անգամ կը դիտուի մեր վէպին մէջ: Այս արդիւնքը մի կասկէք նիւթին իսկ առաքնութեան — թէ և իրական է ասիկա — և մարդերուն կարելի հարապատութեան: Աւելի Ժամանակ մեծ գիծէ վիպողի մը վաւերական փաստն է մեր գրականութեան համար: Այս հաւաստումը վճռական է այս անգամ: Ուշագրաւ որքան տխուր է կրկնել նոյն հաւաստումը բոլոր այն մարդերուն համար ալ ուր անիկա գործածից իր ուժերը բայց ի՞նչ յիմարութեամբ: Բիւզ մը աւելի կորով, խնամք, կամք՝ ու անիկա Պարոնեանն է մեր երգիծանքին, նուրբ, խոր, եւրոպական ջնա-

րակով մը աւելի զօրացած։ Նոյն պայմանները՝ աշխատանքէ, ցանկութենէ, միշտ քիչ մը աւելի աճուրդ գրկուած, իրաւ հետապնդուած՝ ու անիկա մեր ընկերութեան մեծ պատմիչն է։ Ու այսպէս յաջորդաբար իբր յեղափոխական, քննադատ, շարժումներու արարիչ։

Վէպին միւս աշխարհը, զաւառը չէ ինկած նոյն հարազատութեամբ կաղապարումի։ Արփիարեան կը ճանչնայ Հայաստանը Պոլիս թափած անոր փշրանքներէն, բայց չէ ապրած դանդաղ, նեարդ առ նեարդ հիւսուող իրականութեամբը որով ճամբորդութիւն մը, օգտփոխութիւն մը, սանկ քննական պտոյտ մը կը զատուին մեր իսկ ներքին էութիւնը յօրինող հոգեբանական կտաւէն։ Մենք կը շինենք մեր հոգին — ըսեր եմ տեղ մը — մեր անդրանիկ պատանութեան դռներուն։ Ու կ'աւելցնեմ՝ արուեստը այդ ամենաթանկ ստացումներուն մանրումն է, շահագործումն է, չրջարեութեան հանուիլն է, մեր հասունութեան տարիներուն կատարուած։ Այս վարկածին լոյսովը՝ բացատրելի Վաթէր ժամացին վրիպանքը բոլոր այն մասերէն ուր գործողութեան դաշտը կը փոխադրուի գաւառական գիւղ մը։ Վարժապետներ, տէրաէրներ, երիտասարդներ անուններ են հոն, հազիւ հազ ծոցուոր՝ սրբազան սարսուռով որ Պոլիսը դող կը հանէ ու մայթերուն վրայ արիւնը կը վազցնէ այնքան հզօր եղերականութեամբ մը։

Զիմ ծանրանար զիրքը լեցնող ոչ թէ գաղափարին այլ գաղափարաբանութեան։ Կը վկայեմ թէ Վաթէր ժամացը որեւէ պատմական հատորէ մը աւելի ուժգին և հարազատ պատմած է այդ օրերու մեր գաղափարներուն ընդհանուր տարողութիւնը։ Բայց այդքան։ Մտայնութեանց սա արտահանումը՝ փորձիչ ու հրապուրիչ ամէն պատմողի, գրեթէ անյաղթելի դժուարութեանց կը բախի երբ կը կատարուի fictionի գետինէն, վասնզի հասկնալի պատրանքով մը շուտով կը զանցէ իր սահմանները, գրաւելու աստիճան բուն իսկ ստեղծումին իրաւունքը եղող մասեր։ Ու ասիկա կատարուած է Վաթէր ժամացին մէջ ուր արդէն մեռեալ տարր է նոյնիսկ մեզի համար որ ապրած ենք այդ գաղափարաբանութիւնը մեր իսկ արիւնով։ Այս է ճակատագիրը բոլոր այն գործերուն որոնց խարխիւր, երբեմն ամբողջ կառույցը հանուած են անմիջական այժմէութիւնէն։ Ո՛վ գիտէ ինչ խոր հաճոյք զգաց Շիրվանզադէ իր Արսէն Իփթախեան վէպով տեսարանուած մարդոց սարխէն։ Այսօր այդ մարդերուն ծիծաղելիութիւնը տարտամ է մեզ համար, չըսելու համար անգոյ։ Օրուան մարդերը,

փոքր հաշիւներու լուծումին, առնուազն գալթակղութեան պըղպեղին համար, անուշներու փոփոխութեամբ կամ ոչ (Զարեան հաղիւ թափանցիկ շղարչ մը նետած է իր ծաղրանկարներուն վրայ, բոլորն ալ առնուած վաւերական դէմքերէ) բռնի արուեստին հանելը իր պատիժը իր մէջը ունի: Կէս դար յետոյ ո՞վ պիտի հետաքրքրուէր Ռեմպեանի մը կամ Ալֆայէն Հեդհան-հէին վաւերագրական կողմերովը երբ արուեստը այդ կողմերը չէ այլացուցած, պայծառակերպած: Թեզով վէպերուն հրապուրը, ինչպէս տկարութիւնը մէկ է: Դեռ չեմ խորացներ վերլուծումը այդ դաղափարաբանութիւնը ենթարկելով ծանր քննութեան: Աւազել միայն կը մնայ մեզի այդ աստիճան անծակ միամտութեան մը վրայ երբ յեղափոխական այնքան վառագաւոր դործունէութիւն մը կը վստահուի տէրտէրներու, վարժապետներու, այսինքն ինքնին կեանքի եղբին նետուած մարդոց: Թուրքը դատելու սա կարճատեղ որքան սուտ եղանակը ուրիշ ազգային մեղք մը: Չենք հասկցած թէ առիւծին մօրթն իսկ բռն է գրաստին: Չենք հասկցած թէ աշխարհի ամենէն արիւնկդակ ժողովուրդը, մահուան անկողինին իսկ վրայ, կարող էր մեղ կործանել ու կործանեց: Բայց այս հարցերը այն ատեն քանի մը միտքերու համար ունէին իրենց իմաստը: Արժիարեան մեր պահպանողականութիւնը ծիծաղելի ըրած է Էմիլիոն ցայտուն տիպարովը որ հոյակապ նշխար մըն է հին սերունդի մը առաքինութեանց, ճկունութեան, աւանդական այնքան ազդեցիկ տուրքերուն որոնք դարէ դար չպակսեցան այս ժողովուրդի ընտրանիին: Հարկ չկայ մեծ անուններու ոգեկոչումին: Միայն կանխող դարը բաւ պիտի դար այս վարկածը արժեւորելու վայել չքեղութեամբ: Էմիլիոն անհաւասար շահեկանութեամբ մը կ'ապրի վիպակին մէջ: Սկիզբի էջերը զայն կը բերեն մեր դարմանքին իսկապէս անփոխարինելի հարադատութեամբ մը: Ականատեսն է այդ էջերուն հեղինակը որ իբր թաղականութեան կամ պատրիարքարանի քարտուղար ապրած է այդ գրուագիւնները: Հոգ վաւելի է կարկառու: Բայց հետզհետէ կը տեղունին գիծերը: Որքան հսկայ բարեթիւ՝ սակայն պալեստինով պատուուած այդ վսեմաշուքը ապրեցնել թաթին ներքեւ դարաւոր ոտիսին, կեանքի և մահուան ստոյգ ոգբերութեան մը ծոցին ինչպէս եղած է արդէն իրականութիւնը: Ի՞նչ յաջող պատեհութիւն, իրեն համար, ցոյց տալու մեզի թուրքին ամբողջական դէմքը, որ միայն հայերու հոգին խորը նկարուած իրականութիւն մըն է, դեռ արուեստի դործով մը չառարկայացած: Արեւելահայերու

համար թուրքը թիֆլիսի փողոցներուն մէջ դղում կամ լեպ-
լեպի ծախող ֆանրոն է և կամ երեսակայական դեմը։ Ար-
փիարեան կը ճանչնայ սակայն այդ ժողովուրդին գոնէ որոշ մէկ
հատուածը, ոստիկանութիւնը, ջարդողները, իր իսկ ջիղերուն
վրայ։ Ու ցաւ է հոս յայտնել թէ ան կորսնցուցած է առիթը
իր ժողովուրդին ընելու իր գերագոյն ծառայութիւնը, միանգամ
ընդմիշտ պատմութեան յանձնելու ցեղի մը վճռական քանդակը։
Կը խորհիմ թէ հեգնողը յիշատած է հոս իրեն, ողբերգականը
այդքան աղօթելով իր մէջ (նոյնը պատահած է Երուսաղէմ Օտ-
եանին որուն Անիթեալ Տաբէթը և Աբէնու Յիւսէֆը կ'անցնին
մեր վրայէն, հազիւ դպելով քանի մը լարերու, և սակայն ա-
նոնց ամէն մէկ բառը թաթխուած է արիւնին մէջը իր եղբայր-
ներուն) ու թեւադրելով իրեն աղուաշ բաներ ու պատկերներ։
Մեր ուղածը — Բայց մեր ամբողջ ողբերգութիւնն էր, իսլա-
մութեան ամենէն յատկանշական կեդրոններէն մէկուն մէջ, ա-
րեւելքի և արեմուտքի երջանիկ մրցադաշտին վրայ, հայու և
թուրքի հարցը վերջապէս սեւեռուած առարկայական ճշդու-
թեամբ տախտակի մը վրայ։ Կարօր Ժամոցը այդ հարցին թե-
րաստուերը միայն կուտայ։

Գիրքին վաճակը։

— Կուգայ ապահովաբար նոյն ու մէկ աղբուրէ։ Արփիար-
եանին տաղանդին իսկ նկարագրէն։

Ոճ, սահուն, տիպարային զրուցատրութիւն, ցած լեզու.
երբեմն արկօ, առատ միջերգ մը շուկայիկ, տնավարի ասութիւն-
ներու, տեսակ մը զանցում, զառածում լրջութենէ, խորքէ,
յաւակնութենէ — բաներ որոնք միշտ ըսուեցան իր գործու-
նէութիւնը յատկանշողներու կողմէն — պարզ, մօտ, իրաւ մը-
նալու բռնի ճիգ մը, ապրեցնելու, խորացնելու տեղ ուրուա-
դծելու թեթեւեղութիւն մը, նիւթը մանաւանդ, քիչիկ մը
զուարթախոհութիւն որ հազիւ կը հանգուրժուի արեան սա հան-
դէսին առջև, գիրքին կուտան հաճելի երբեմն չտապ ընթեր-
ցումի շնորհ մը, պարագայական իմաստէն անկախաբար։

Ասկէ աւելի երկարաշունչ ճիգ չէր կրնար սպասուիլ հիմ-
նովին օրով ապրող, մինչև ծուծը լրագրող մնացած սա մեծա-
տաղանդ բայց կամազուրկ երազատեսէն։

Աւելի կատարեալ է Ռֆի Ապրանջանը ոչ անշուշտ իբր «աշ-
խատաւորական վէպ» ինչպէս բռնի մկրտուեցաւ անիկա վար-
ձուած գրիչներէ, այլ իբր արտայայտութիւնը Արփիարեանի ա-
մենէն հարազատ կողմերէն մէկուն։ Մեր գրողներէն միակն է

անիկա որ գրականութիւն ըրաւ ամենէն քիչ զառածելով գրական տաղանդի պահանջներու դոհացումէն: Ժողովուրդ տարրը միշտ կայ իր մօտ, իր ամէն կտորին խորը: Հոս է թերեւս բանալին իր մեծ հեղինակութեան: Իր վիպականերուն մէջ կիրքերու հերոսները, զոհերը կերպով մը տարուած են գրականութեան: Կիներու և օրիորդներու հոգեբանութիւնը զժուար էր ընել այդ օրերուն, պարզ՝ լեզուին ու բարքերուն անհամապատասխան զարգացումէն: Արփիարեանի սեռեւեալ մտածումը եղաւ մեր ժողովուրդը մնալ: Ահա թէ ինչու իր այն վիպակը ուր այդ պատեհութիւնը ամբողջութեամբ մատչելի մնաց իրեն, ըլլայ նոյն ատեն իր լաւագոյն նուաճումը: Աւելորդ է պատմել: Գրաչարի մը ողբերգութիւնն է, գիտուած ահաւոր հարազատութեամբ մը՝ մարդու մը կողմէ որ իր շուքին պէս կը ճանչնայ իր ընկերը, գործակիցը, խմբագրին անխուսափելի սօզի՛ն ըսելու կուգայ: Որուն տառապակոծ կեանքը կարելի է փոխադրել նոյնութեամբ խմբագրին ալ վրայ, երկուքն ալ ամենէն ապերախ աշխատանքին շղթայուած բաբիւսներ: Արփիարեան հոս հասած է զուսպ ու չքեղ բաբեքի՛ն մը: Գրագէտի իր տուրքերը կը գրունեն իրենց ալ՝ չհանդիպուելիք գործածութիւնը: Երիտասարդութեան օրերուն իսկ իր ուշը գրաւած այդ ողբերգութիւնը անիկա նուաճեց մահուան դռներուն:

*
* * *

Արփիարեանի վիպակները խմբել մէկ հատորի տակ, ծառայել է մեր գրականութեան: Ն. Գ. Բ. ի պակասաւոր փորձէն վերջը, նոր տպագրութիւն մը պէտք է դարձանէ այս թերաւ ցումը: Իրապաշտ սերունդին մեղի կտակած բոլոր էջերը արժանի են մեր խոր գուրգուրանքին թէ՛ իբր իրացում, թէ՛ իբր քանդակ բարքերու: Մեր նոր մտաւորական ընտրանին, իր մատենագրարանին մէջ ինքզինքը վիրաւորուած չի զգար երբ օտար վէպերու կողքին իրենց տեղերը պահանջին արժանիքով և իրաւամբ այն գործերը սրտնք մեր ցեղային յոյզերուն մէկ կարեւոր տոկոսը կը պահեն իրենց էջերուն խորը: Արփիարէն հատոր մը վիպակ անշուշտ Մոբսսան մը կամ Մօրան մը չեն կրնար տեղափոխել, բայց ատոնց չափ իրաւունք ունի մեր սիրոյն: Մեր կեանքը այնքան արագ իր վախճանին կը սուրայ, որ անկէ գողցուած ամէն զանազան կտակի մը պէս կը յուզէ մեզ:

5

ԵՐԳԻՇՈՂԸ

Երբեմն մարդեր կը նուաճեն իրենց տաղանդը, անկէ ըստանալու գինով ներգոյակ ամբողջ ուժը, բարիքը: Լեւոն Քաչալեան, Յակոբ Պարոնեան, Դանիէլ Վարուժան, Միսաք Մեծարենց, Պետրոս Դուրեան տուին լիութիւնը իրենց քանքարին: Երկարող կամ վաղադրաւ կեանք մը բան չփոխեց արդիւնքէն:

Ուրիշնե՛ր որոնք կը նուաճուին իրենց տաղանդէն: Ըսել կ'ուզեմ անհեռատես լայնութեամբ մը կը վարուին անոր հետ, զայն լծելով բազմադիմի փառասիրութեանց գոհացումին: Եւ զիւան չքեղ օրինակ մը այդ անառակ օրդիններէն: Արփիարեան՝ ուրիշ մը:

Յիմահաճո՞յք, իրերու պահա՞նջ, խառնուա՞ծք: Ինչ գիտնամ: Ինչո՞ւ Լիւիսարեանի ուժերուն լաւագոյն տոկոսը յատկացուած պիտի ըլլար ամենէն ապերախտ վաստակին — հրապարակախօսութեան — և այնքան քիչ բաժին մը պիտի առնէին ատոնցմէ բուն իսկ ստեղծագործական սեռերը: Տեսանք այս դժբախտութեան փաստը վիպողին մօտ: Քիչ անգամ միւր գրականութիւնը վէպի կալուածին մէջ, պիտի ողջունէ այնքան ընտիր, անփոխարինելի առաքինութիւններ որոնք Արփիարեանի վիպակները կը խորհրդաւորեն իրենց չհասուած մասովը: Ու, դժբախտութիւն մը դարձեալ, երդիծանքին համար որ այլապէս հզօր սեռ մըն է բոլոր գրականութեանց մէջ:

Կը յայտարարեմ անփիջապէս որ Պարոնեանէն յետոյ անիկա ամենէն օժտուած հեգնողն է մեր հին ու նոր գրականութեանց: Զուռի անշուշտ Ադրիանապոլսեցի կատակերգակին ճշմարիտ հանճարը որ կէս դարու մահը արհամարհեց արդէն ու հետզհետէ պիտի մեծնայ, իրական իր պատուանդանին վրայ իր փառքը միանգամ ընդմիշտ կոթողելու: Բայց գերազանց է միւսներէն, ժամանակակիցներ ասոնք — Օտեան, Թլկատինցի, Առանձար և այլն:

Իլւրին է Պարոնեանը վերածել քանի մը խոշոր կողմերու, թիւով քիչ բայց բաւական պարզ որոնց իրեքադրումը կ'ընդգրկէ անոր ամբողջ գործին իմաստը: Դադլացիք իրենց Մուլիէին հանճարը ճշգորտելու ատեն կը գործածեն *peuple* բառը: Տարածը աւելի քան հարազատ է Պարոնեանին համար: Ժողո-

վՈՒՐԴ յղացքին մէջ կայ անշուշտ այն առողջ, հաստ, թաւ ծածաղը որ մարդոց որդիներուն ստուար զանգուածը կը շահագրգռէ, շատ մօտիկը կենալուն՝ իրենց ամենէն պարզ, ամենէն բնական ախորժակներուն։ Գրական վայելքներէն ամենէն զիւրամատոյցը ամբոխներուն՝ խնդալն է մարդոց վրայ։ Ու Պարոնեան ուրիշ բան չըրաւ։ Ուղղուած ըլլալով մեր ժողովուրդին գրեթէ բոլոր խաւերուն, ինքզինքը բաշխեց լայն, յճոական զեղումով մը։ Արդիւնքը իր գործն է որ քանի մը փոքր թխուփներէ դուրս, կը ներկայանայ արեւմտահայ գրականութեան ամենէն համադրական փառքը ու մեր ժողովուրդին (արեւմտահայ զանգուածին) մեծագոյն հանդիսարանը։ Ինչ որ պարտքն էր ընել մեր վէպին, Պարոնեան յաջողեցաւ իրագործել։ Իր գիրքերուն մէջ մթերքը կայ ոչ միայն դէմքերու, ամէն կարգէ ու երանգով, այլ հսկայ տախտակներ ու բարձր մեր բարքերէն։ Զայն ուշի ուշով կարգալը համապատասխան է մեր նորագոյն պատմութիւնը վերծանելու օգտաւէտ աշխատանքին։ Կը հետեւի այս կարճ տողերէն թէ որքան բարձր կը մնայ անիկա իբր կամք ու տաղանդ, զի մարդոց արժանիքը իրենց իրացումներով է պայմանաւոր։ Ու կեանքը կը հպատակի բռնաւորներուն, Յիսուսի օրերէն։ Զէ՞ որ Գալիլիացի Վարդապետն անգամ երկինքի արքայութիւնը կը խոստանայ բռնիներուն, յափշտակողներուն («Բռնեմք յափշտակեն զարքայութիւն երկնից»)։

Իբր ընդարձակութիւն, խորութիւն Արփիարեանի տաղանդը քիչ աստիճանով մը կը տարբերի Պարոնեանէն (կան երակներ իր մօտ որոնք աւելի թանկ արդիւնքներ տուին և որոնք պակասած են Պարոնեանի)։ Բայց մարդոց տաղանդը չէ որ գործերը կը նուաճէ։ Ըսի քիչ վերը ով է որ կը յաղթէ։ Այդ պարունակէն զխոռած՝ Արփիարեանի գործը կը մնայ փոքր, հաստաւածական, անջատ իր մայր վաստակէն։ Անշուշտ զանազանութիւն մը յաւելում մըն է միշտ։ Բայց պէտք չէ մոռնալ պատգամը։ Ով որ կը մանրէ, մանր կը բաղի։ Արփիարեանի մէջ քանակի պարզ հարց մը չէ սա վերապահումիւ զսպանակը։ Գերազանցապէս ժողովուրդ հրապարակագիրը իր ժամանակէն բազմաթիւ մարդեր սեւեռեց իր շրջան կենսաներուն շրջանակովը։ Եւ որովհետեւ, ըստ տեսութեան, կեանքը աւելի հարազատ ու խոր է միշտ իր ընդօրինակութեան (*), այսինքն արուեստին մէջ,

(*) Առանց մոռնելու տեսական փաստումին բաւիղներէն ներս, կը բաւականանամ քանի մը գործեր յիշելով որոնք կ'ապացուցանեն

դժուար չէ խորհիլ այն փարթամ կարաւանին որ իր նուէրը պիտի ըլլար մեզի, իրմէ վերջերուն քանի որ տրուած նմուշները այնքան բարեբաւ տիրակալներ են: Մի կարծեք թէ կը շեղիմ, հեղինակէ մը տեսնել ուզելուս՝ իր չտուածները: Դուրեւանէ մը չգրուած քերթուածներ անոր տաղանդը չեն վերաւորեր: Բայց երգիծանքը զանգուածէն կը սնանի ու զանգուածը կ'ազատէ: Յետոյ միայն հնարանութիւնը չէ որ իրեն կը վերապահէ ազատութիւնը ակռայէ մը, ոսկորէ մը վերակազմելու ամբողջութիւններ: Մեր զրականութեան պատմութիւնը ածականներու բաշխում մը չէ ոչ ալ զովեստի, պարսաւի փոփոխակի ընթերցում մը: Անիկա գերագոյն շտեմարանն է մեր բարքերուն, մեր ամենէն մնայուն ու անկորուստ տարրերուն: Ահա թէ ինչու պակաս, թերաւարտ գործերուն շուրջը իմ հե-

վարկածին տարողութիւնը: Մեր օրերուն, ուր իրականութեան հաւատարիմ ամբողջումը այնքան կատարեալ միջոցներու կը վստահուի, — թերթեր, պետական արխիւ, նկարներ, թանգարաններ, պաշտօնական պատմութիւն, մեքենայ, թուելու համար կարկառունները միայն — չըրջանի մը կեանքին լրիւ պարագրկումը կարելի է արուեստի գործերով, ըսել կ'ուզեմ՝ այդ իրականութենէն մեկնած բայց անոնց կարելի երեսները երկարող, խորացնող, բայց կողմով մը զանոնք զանցող, կարճ՝ զանոնք չեղող բաներով որոնց կուտանք շատ մը անուններ — գիրք, մելոտի, նկար, ճարտարապետական ժայթքեր եայլն: Արդարեւ բոլոր պատմութեան մեծփոր հատորները պիտի չկրնան փոխարինել Մտրդկայից Առտակերգութիւն (Պալղագի գործերուն ընդհանուր տխրասօր) անուանուած հսկայական աշխարհը որ, անշուշտ իբր ձեռքի շատ փոքր կը մնայ բուն իսկ կեանքին dimensionներէն, բայց մեզի կարելիութիւն կուտայ արագ կարճումի մը (raccourci) մէջէն սեռել շրջանը աւելի քան կատարեալ: Նոյնն է պարագան Տիքընդի վէպին ուր կէս դարու Անգլիա մը կը պառկի, աւելի դիւրաւ տեսանելի, սեռելի, որքան չէ անիկա պաշտօնական պատմութեան համայնագիտարաններուն մէջը, զանգուածեղ հատորներ բայց որոնց պակասած է զրագէտին փոխակերպող ուժը: Ու վերջացնելու համար, կը յիշեմ Տայսթոյովսքին որուն իւրաքանչիւր վէպը պարագրկումն է մէկէ աւելի աշխարհներու, նման ըլլալու համար սլաւ կայսրութեան: Ո՞ւր հանդիպելի՝ այն հերոսները որոնք անոր գիրքերուն մէջ կեանքը այլքան վերէն կը ձեռնեն, զայն իրենց արմուկներուն հասցնելու համար տառապելով ու կործանելով, իրականութիւնը քրոնիկ մըն է պատմութեան էջերուն: Բայց անիկա ահաւոր աշխարհ մը կը դառնայ Les Possédés վէպին մէջ (Տայսթոյովսքի): Նոյնն է պարագան մեր Ռաֆֆիին համար որուն ռոմանթիզմը դժբախտաբար կ'աղարտէ զանցումները հեռահայեաց, խորասոյզ առաքելութիւնները: Այսօր, առանց ռոմանթիզմի, գիրք մըն է ոչ միայն դուրս իրականութենէն, այլ օր մը կարելի իրականութեան մը տախտակը: Ու կեանքը չհերքեց այս վարկածը:

տաքըքրուծիւնը կը սիրէ ծուլանալ, ու տեսնել փորձել տըր-
ուածէն՝ լուռածը:

Արփիարեանի հեգնական զգայաւնքը (իրական է ասիկա
որքան քնարականը, ողբերգականը, անկախարար խառնուած-
քին միջին կաղապարումէն) իմացական է շեշտ կերպով, չըսե-
լու համար իմացապաշտ (Պէրնար Շօ): Իր վիպականերուն մէջ
անիկա դորձածած է այդ զգայարանքին հառտ հեղուճները, ժո-
ղովրդային ակտրիսանքը, առանց յաւակնութեան, խոշոր ազի
կտորներու նման նետելով վանոնք անձերուն բարբառին, մտա-
ծումներուն, հրեքն ապրումներուն վրայ: Բոլոր վիպականերուն
մէջ տխուր թանձրօրէն շաղախուած է այդ տարրով: Երբ կը
խօսին այդ մարդերը, վստահ եղէք թէ կը հեզնեն: Խնդացնելու
համար վիշո՞ւմ: — Չեմ կարծիր: Տեղական գոյնի մտահոգու-
թիւն: — Կարելի է: Իր ծաղրին այս խոշոր, ժողովուրդ մասը,
դժբախտաբար նիհալ իւր քանակ, թերևս հրապարակադրական
խուլ ձգտումներու կը սպասարկէ իր մօտ: Իրմէն քմայք մը,
յիշատակ մը, մտածում մը, դէպքի մը յեղումը կարգալ կը
նշանակէ քանի մը տեղ զովանալ, հանգչիլ, սանկ թեթեւ մը
խնդալ ամենէն քիչ, այն անսպասելի կոմիթներով ուրոնք հան-
դարտ թուող մեղուները կը յիշեցնեն: Դարձեալ, իր ծաղրին
այս մասին համար անիկա առանձին յարգարում չունի ու ա-
սիկա՝ կերպ մըն է իր մօտ: Ոչ մէկ վիպակ չէ գրուած միայն
ու միայն խնդացնելու համար: Այս կողմով անիկա հակոտնեան
է Պարոնեանին որ կեանքեր պատմեց՝ հեզնած ըլլալու հաճոյ-
քին համար: Անտեղի չէ իր անունին հետ, սա մարդին վրայ,
յիշել Քրանոսացի Ալֆոնս Տոտէն որ մեր իրապաշտներէն ոմանց
նախասիրութիւնը *եղաւ*:

Նուրբ, իմացապաշտ երանգով իր հեգնութիւնը կը կազմէ
իր երգիծանքին հիմնական տարրը: Ո՞ր հրաշքին միջամտու-
թեամբը Արփիարեան պիտի ազատի Պարոնեանին ձգողութենէն,
լքելու համար հաստ ու արծակ, կուշտ ու կշտացնող քաշքը-
շուքը որուն համար հոգի կուտայ զինքը կարգացող ժողովուր-
դը, և փորձելու՝ եւրոպական սրամտութեան վրայ ձեւաւորուած
փոքր, չար բայց ոչ արիւնող, խածան բայց ոչ թունալից իր
պատկերները որոնց նմանը չունինք իրմէ առաջ (Պարոնեան
կեանքեր պատմեց, գոհ չզգալով իր հանճարը դրուազին, պատ-
կերին անձուկ շրջանակին մէջ): Չունինք Արփիարեանէն յետոյ:

դարձեալ, մարդեր որոնք խայթել գիտնային իր մեղմութեամբը ու խելքովը: Թւեալներն մտայնութիւններու խորը կծկտած, ծփուն ու ճկուն բայց գլխէն զարնուած *humeur* մը երբեմն կը դնէ իր տողերուն մէջ, բոլորովին տարբեր քաղքենի, խոր, իր ըրածին գիտակ հեգնանքէն որով թաթխուած են Սրփիարեանի պատառիկնէ՛րը, զրուած՝ միայն ու միայն այդ հեղնանքի սիրոյն: Պարթեւեանի սաքիւրը մախանքէ, նենգութենէ, չարութենէ կը ըսի ամբողջութեամբ ու հակառակ ուժին մեզ չի նուաճեր այլ կը զարհուրեցնէ: Սխալ չէ հասարակաց դատաստանը այդ անգութ պարսաւէն, զոր կը դաւանի անիրաւ ու սպաննող:

Ծաղրած է մանաւանդ Պոլիսը:

— Անոր ազնուաշուքները, իրենց դիրքերուն ու վարկին վրայ ամրակառոյց բայց դողահար, որոնք զրամը, պաշտօնը, ազգը ու ասոր սէրը զարմանալի մասնագիտութեամբ մը հաշտ կը պահեն ժամանակին դժնդակ փորձին: Օրհնեալ Գեղեցիկներ նմոյշ մը չէ միայն այդ բարձրօրոտ ու բարձրօրակ ծաղրէն, այլ բարքերու մանրանկար գոհար մը: Ամէն անգամ, որ իր գրիչը կը հանդիպի այդ «շուքով» մարդոց շուքերուն, բնագ-դաբար կը գտնէ տարօրինակ սրութիւն, կենդանութիւն ու թափ: Իր բոլոր վիպականերուն մէջ անիկա պատեհութիւնը շահագործած է այդ դասակարգին պատկերը եփացնելու, ինչպէս կ'ըսեն գաղիացիք, տեսանելի ընծայելու համար թերութիւններու և անտեսելի ցանցը որ մեր միսերուն տակը կը փուռի, ծածկուած բարակ խաւով մը: Հառնիլ այդ մարդոց թաքուն իրականութեան, անասելի, հսկայ քանի մը մեղքերուն պարագրկումին, ճշգրէ անոնց վրայով մեր մէջ զրամին դերը, փառքին շուքը, յաւակնութեանց ու տաղանդներուն նանրանքը, — ծրագիրներ են որոնք չիրագործուեցան: Աշխարհիկ թէ ֆրանսական կարգէն իր ուրուագրումները այսօր դիւր կուգան մեզի բայց չեն նուաճեր ինչպէս է պարագան Պարոնեանի սեփականներուն համար:

— Հեցնումեցները, ինքեղիգեցները կատարելութեան հասնող մանրանկարներու վրայ: Հոս գերազանց է Պարոնեանէն ուրուն Մեթապաֆի Մարգիանէրը ծաղրանկարային իր դանցումեղութեամբ կը վրիպի գուցէ իր իսկ մտադրութենէն: Մեծապատիւ մուրացականութիւնը յաւիտենական է ոչ թէ դժբախտ այդ մարդոց թափօրովը այլ աւելի ջոջերուն, անոնց որոնք Պարթեւեանին նման զայն նուիրագործեցին ու վաւերական իրենց տաղանդը շանթարգելի նման գործածեցին իրենց բարոյական ըմ-

բըռնողութիւնը ըսել կ'ուզեմ՝ ասոր միակտուր ժխտումը պաշտպանելու։ Յիմար բանաստեղծ մը չէ միայն տն որուն վրայ սեւեռումներ փորձուին, այլ մեր օրերու ընտրանիին ստուար տուկոսը։ Արփիարեանի սեւեռումները թէև կարճ բայց անմոռանալի մանրանկարներու կը վերածեն նոր իրականութեան հերոսները, առաւելապէս կովկասէն, իրենց համալսարանականի կամ թերաւարտի ամբողջ յոխորտանքը կրելով թանկ մուշտակներու նման ու դատելով տաճկահայերը *roupetով* մը որուն ամպարագիծ նանրութիւնը չէ շիջած իր ուժէն մինչև այսօր։ Դեռ մեր գաղութներուն մէջ անոնք են թերթերու պետերը, խօսքի ասպետները, կազմակերպութեան քուրմերը։ Ինքնիշխան մինչև փանջունին ու մինչև աւելի նոր լուսօլիւմի ներկայացուցիչները պատկերը չէ փոխուած։ Արփիարեան երեսուն տարի ընդհատաբար կճեց այդ մարդերը երբեմն անմոռանալի շփոթութեամբ։ Պոլիս այցելող այդ ինտէլիգենտները իրենց ծիծաղելին կը կրեն վայելչութեամբ մը որ չէ մաշած վասնզի ներշնչած է Առանձարին իր գեղեցիկ գրօգիտներէն մէկը։ Իր Ինքնիշխան երբ, անոնց Փեդրոսը 30ը լաւագոյն կերպով մը կը պատկերեն տապարներ որոնք սանկ քառսուն մը տարի մեր հրապարակը չափեցին, չափչըփեցին իրենց կոնցրետներուն ու սոցեալական պետութիւններուն երկվարները կաղնիկազ քշելէն։ Փաշտօնէն առաջ ու մանաւանդ վերջ որքան իրաւ էին ու են այդ մարդերը, այն օրերուն՝ Հայաստանը ազատելու սուրբ կիրքով, այսօր՝ ամբողջ երկրամասը երկաթեայ տրեխներով կոխկրտելու և մարդկութիւնը ազատելու աւելի հոյակապ ուխտերով։

Հոսհոսները, էֆէնտիները, աւագանի եկեղեցականները, դաշն, թեթև ծանականքով մը ուր պակսէին Օտեանին այսուրութիւնը իր պատմածէն, Պարթևեանին մախանքը, Պարոնեանին ծանրութիւնը և որ սկիզբ մը պիտի ըլլար Օտեանին տաղանդը հուսաւորող։

Այս հաստատումներէն յետոյ դժուար է սակայն ճիշդ նկարագիրը հանել Արփիարեանի ծաղրին, ինչպէս դժուար է նման աշխատանք մը Արփիարեանին համար ամէն սեռին մէջ որոնք փորձուեցան իրմէ։ Այս դժուարութիւնը ծնունդ է այն անկատարելութեան, լրումին չհասած արդիւնքներուն որոնք իր գործերը կ'ընեն գործողին կեանքին նման անկայուն ու կէս ճամբան մնացած։ Ասկէ զատ, թերևս ծնունդ՝ իր իսկ տաղանդին նկարագրին որ կերպարանափոխող է քան կառուցանող։ Ուր որ

երեցած է այս մարդուն գրիչը, հոն բան մը փոխուած է ան-
անպայման: Քանգե՞լ, շինե՞լ: Բառեր են: Մարդոց ուժերը քիչ
անգամ կը նուաճեն կրկներես գործունէութիւններ: Ոմանք
պիտի կործանեն: Ուրիշներ պիտի շինեն: Այսպէս կը քալէ
կեանքը: Շատ սպասել պիտի նշակէր Արփիարեանէն՝ պահանջել
իրմէ դարագլուխ սկսող արմատականութիւն մը: Իր ծաղրը,
միւս տուրքերուն քով, լրացուցիչ մըն է, իր զաղափարներուն
պաշտպանութեանը լայնօրէն սպասարկու: Պարոնեանին համար
երգիծանքը զոյութեան հարց մըն է, իր իմացական բռնութեամբ
ման, գէշ բառ մը գործածելով: Օտեանին համար նուրբ ան-
անձնացում մը, փախուստ մը իրականութենէ, հայեցողական
կեցուածք մը զոր գիտակցօրէն որդեգրած է եւրոպական մտքին
հետ իր երկար, գառնագին շփումներուն իրբեւ անդրադարձ:
Օտեան չէր իսկ անցուցած մտքէն իր ծաղրին մէջ գնել ինչ որ
հասարակ տեղիք է այսօր. — բարոյացնել, բարեփել, նշգրա-
կել՝ բուժելու համար: Այս վերջին մտապատկերը լրջութեամբ
իրը ըրած է սակայն Արփիար Արփիարեան որուն պատասխիկներն
իսկ պիտի ծառայեն իր ժողովուրդին: Փլե՞լ. ինչու չէ, երբ
ատրկա պիտի կանգնէ նոր շէնքը: Մեր եկեղեցիին, աւելի ճիշդ՝
եկեղեցականներուն վրայ իր յարձակողական կեցուածքը Գ.
Արծրունիի աչկերսութիւն մը չի մատնէր միայն, այլև իր խառ-
նուածքին տիրական փաստերէն մէկը: Յետոյ, օրագիրը գրա-
կանութեան մը ամենէն առաքինի ձևն է իր դասակարգէն մար-
դոց: Աւելին: Գործօնութեան սերունդները անխուսափելի կեր-
պով անատակ եղած են հայեցողական կառուցումներու: Երբ
Պարոնեան ինքզինքը պարտադրած է մեր հրապարակին — որ
կը նշանակէ իր տաղանդին լիութիւնը գտած — մեր իմացական
փոթորիկը հազիւ կը սկսի: Այդ փոթորիկին ինչպէս ձիու մը
վրայ նստող ու զայն վարելու յաւակնող սերունդին մէջ ոչ ոք
Արփիարի վճռականութիւնը, անխորհուրդ յաւակնութիւնները,
կործանումները պիտի համարձակէր տալ իր ազգուն մարմի-
նին: Արփիարեան կրկէսի հերոսի մը պէս քալեց: Ու գործածեց
ինչ գէնք որ ինկաւ իր գծախտ ձեռներուն հասողութեան: Ա-
տոնցմէ մէկը երգիծանքն էր: .

Իր արդիւնքը անարժան չէ իր տաղանդին ու ձգտումե-
րուն: Կէս դար յետոյ զանոնք կարդալու արժանի կեցնող շնորհը
միայն ոճէն, նիւթէն չի դար, այլ անկէ որ բան մը փրկուած է
անոնցմով: Մեր իրապաշտներուն բոլորին ալ պակասած է ծաղրը:
Արփիարեան սերունդին գիմագիծը կը ներգաշնէ, բերելով գրա-

կանութեան ամենէն վաղնջաւոր ու ամենէն գեղեցիկ սեռերէն մէկուն փայլը անոր վրայ: Մեր վէպը, բանաստեղծութիւնը, քննադատութիւնը, պատմութիւնը նորոգող այս շարժումը, իրապաշտութիւնը, չէր կրնար զուրկ ըլլալ ծաղրին փաստէն ալ: Արփիարեան դարմանեց պակասը: Ու ասիկա պզտիկ փաստ մը չէ:

6

Դ Ա Տ Ո Ղ Ը

Մահուընէ չորս հինգ տարի առաջ Բաբէր հանդէսին մէջ Արփիարեան ստորագրած է դատողի իր երկարաշունչ վաստակը Աբեֆեան Հայոց Աբդի Գրախան-Քիանը յատկանշական տխուրոսին տակ: 1902ի Գեղահիներէն մէկուն մէջ ալ Հայոց Աբդի Գրախան-Քիանը վերնադրով նմանապէս երկարաշունչ ուրիշ գրութիւն մը: Երկուքը մէկ կը ներկայանան իբր համադրական անդրանիկ աշխատութիւն, մեր նոր գրականութեան հիմնադրիծերը տալու:

Ոչ աւելորդ ոչ ալ վրիպած այդ փորձը մեղքն ունի քիչ մը ուշացած ըլլալու: Արշակ Զօպանեան տուած է իր քննադատի վաստակին լաւագոյն ու լայնագոյն խայրիքը, սկսելով իր վերլուծումները մեր ու օտար գործերէն, դեռ դպրոցի սեւղաներէն: Օրաթերթերու, հանդէսներու մէջ անիկա գտած է կերպ մը արեւմտեան գրական ըմբռնումները մեր մէջ փոխադրելու և այդ ըմբռնումներու ցուցմունքով դատելու մեր գրականութեան առաւելապէս նոր երբեմն ալ հին գէմքերը: Զօհրապի 'Ինքեբը փշրանքներ են նոյն ոգիէն: Կամօսարական և Բաշալեան զգոյշ էջերու վրայ յաջողակ նմոյշներ ունին դատումի: Ինքը Արփիարեան իր քրոնիկներուն, վէճերուն մէջը պատահութիւնը չէ կորսնցուցած զիրքերէն ու հոսանքներէն իր ապաւորութիւնները և ախորժակները պատմելու: Բայց վերը յիշուած աշխատանքին նկարագիրը ուշագրաւ է իբր ձգտում ու նոյնքան մըն ալ իբր իրացում:

Կա՞յ այդ գրուածքին մէջ քննադատը, այնպէս ինչպէս կը ներկայանայ բառով յղացքը այսօր մեր միտքին: — Դժուար է պատասխանել: Ու ահա եղբարեանը: Նոյն հարցականը՝ նոյն տարակուսական հաւաստումով մը կը կրկնուի նաև հոս, ինչպէս կրկնուած է երգիծողին առիթով, ինչպէս բանաձևուած է իր վիպական վաստակին առջև:

Դատելէ առաջ այդ ճիգը կը կենամ պահ մը Արփիարեան-

նին առջև երբ անիկա զրիչը ձեռքը կը սկսի իր աշխատանքին:

Հաւանաբար դարուն փոփոխումը դեր մը ունի աշխատութեան մէջ իրր կարեւոր ազդակ մը: Իր ժողովուրդին իմացական կեանքը փռուած է անոր աչքերուն, առաջին բլանին՝ չքեղ ու գրաւիչ արդիւնքներով: Նայուածքը կը հանգչի, քանի կ'ընկըրկի, նոյնքան պայծառ ուրիշ անուններու, որոնցմէ ոմանք անխորտակելի փառքերը եղան այդ գրականութեան: Իր սերունդը: Զինքը կանխողները, տարօրինակ փաղանգի մը պէս, անցեալին դեռ տաք մշուշին մէջ իր բարասումները պահելով: Աւելի հեռուն անկազմակերպ ճիգեր, թշուառ ու գերի զանգուածի մը ծոցը, անոր յուսակորոյս գոյութիւնը կենսաւորող ձգտումով:

Այսօր, մեր երիտասարդութիւնը, ան որ գրական յաւակնութիւններ կը կարծէ ներել իրեն, պարտաւոր է նկատի առնել պայմանները որոնք ընձեռուած են իր ուժերուն: Մօտ դարու մը կեանք, որ համալօր է ուրիշ շրջաններէ սանկ տասնեակ մը դարերու: Մեր գրականութեան բարեշրջումը մեզի իրաւունք կուտայ աւելի քան վստահութեան բայց երբեք ամբարտաւան ուրացումին: Արփիարեանի խանդաղատանքը զինքը կանխող ու իրեն ընկեր սերունդին համար կը մեկնի այս իմացական պարկեշտութեանէն: Անիկա գիտէ թէ կէս դարու հոլովոյթ մը որքան բան փոխած է միտքերէ և արտայայտութեան միջոցներէ: Ու այդ փոփոխութիւնը արձանագրելով ցիղին շնորհներուն տուփարին, անիկա ամբողջական պատկեր մը կ'ուզէ գնել ընթերցողին աչքերուն, ձեռնարկելով իր ուսումնասիրութեան:

Իրր ատաղձ քիչ բան՝ որ ըլլայ նոր այդ աշխատանքին մէջ: Պայքարող մարդուն ամենէն աւելի պակսողը ժամանակն է. ըսել կ'ուզեմ՝ հմտութեան ու դանդաղ կառուցումին համար անհրաժեշտ պարապուրդը որ աշխատաւորը կ'արտօնէ մանր, խրդճամիտ զննութեան, պրպտումին, մատենադարաներու նպաստին և այն հազարումէկ մանրամասնութեանց որոնք առանձինն անկշիռ՝ բայց քով քովի գրուած, կը լրացնեն շրջան մը, զէմք մը, սերունդի մը հոգեբանութիւնը: Արփիարեան մշտապէս զուրկ եղաւ նման պատեհութիւններէ: Ասկէ զատ խառնուածքը հզօր ճնշում մըն է արուեստի գործին վրայ: Հրապարակագիրը անոր մէջ միշտ տիրական, միջամտած է անոր բոլոր ստեղծումներուն: Իր վէպը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ իր գաղափարներուն (հանրային սպասէ) կենդանի մարդոց վրայով պրոպականալը, գէթ իր լայն մասին մէջ: Իր երգիծանքը անկախ ու ձրի հեղում մը չէ իրմէ,

այլ իր կիրքերուն, սկզբունքներուն, երազներուն մթնոլորտին մէջ մարմնաւորուած փայլակում մը: Ուրիշ կերպ էր կրնար գործադրել անիկա դատելու հարցին մէջ:

Իբր արժանիք կը ծանրանամ գործին զձագրութեան վրայ: Ու մի զարմանաք: Կան քննադատներ ու դառնօրէն իրական, որոնք մարդու մը վաստակն իսկ չեն կրնար ողջունձեւել, իր հիմնական գիծերուն վերածելով սանկ քսան երեսուն տարինեւրու աշխատանք մը ու կը գրեն երեք հարիւր էջ, առանց որ տարրական յաջորդութիւն մը յարգուի գոնէ հրատարակութիւններէ: Արփիարեան հաստատ բաժանումներ կիրարկած է մեր կիսադարեան գործունէութիւնը տեսնելու համար առնուազն յառաջատուական առաքինութեամբ: Երջանէ շրջան անցումները կը մատենեն պարկեշտ դիտողը որ կը պատրաստէ իր ըսելիքին: Իւրաքանչիւր շրջան, գոնէ դէմք անիկա կը տեսնէ իր ակնոցին նախասիրութեամբ, առանց խաթարելու գիծերուն հէնքը: Յետոյ, ամենէն կարեորը, երբեք չէզոք պատմող չէ եղած անձերու կեանքին թուականներուն, գիրքերուն տալիս մօտենալը որ անոնց պարունակութիւնը կը բարբառի մեծազաւակ ու կ'անցնի: Հիմնական ըմբռնում մը կը պաշտպանէ իր դատումները ու ասիկա արեւելահայ փոխառութիւն մըն է: Գրականութիւն մը սպասարկուց Ե ժողովուրդին: Ռուսական ծագումով սա տեսութիւնը որքան ալ վիճելի, շաղախ մը եղաւ արեւելահայ գրականութեան համար ու ատեն մըն ալ մեծ բարիք: Ամբողջ արեւելահայ գրականութիւնը, Արժեանքէն մինչեւ յետ-Հոկտեմբերեան երկաթիբղանները ամբօրէն կնքաւոր է այդ յղացքով: Ու եթէ վտանգած է իր իսկ գերը — գրականութիւնները գերին չեն գաղափարներուն — գոնէ այդ յղացքով անուղղակի ծառայած է մեր ժողովուրդին, ազատելով անոր հոգեկան զբոստութենէն շատ մը գեղեցկութիւններ: Թումանեանի երգած գիւղը կործանած է այսօր Արարատի փէշերուն, բայց ընդմիջտ կանգուն է անիկա Թումանեանի կտակին մէջ: Ու ասիկա ճիշդ է անոնց բոլոր գրողներուն համար:

Տարազին կիրարկումը արեւմտահայ գրականութեան վրայ ստեղծած է տարօրինակ արդիւնք մը: Արփիարեան գրագէտ և գործիչ յղացքները գործածած է իրարու տեղ, զանոնք արժեւորելով իրենց ընդհանուր ձգտումին մէջ: Ու լայն մաս է յատկացուցած մարդոց որոնց այլապէս շահեկան գիմաղժութեան արժանիք, գեղեցկութիւն, երբեմն մեծութիւն չէ որ կ'ուրանամ, բայց որոնց բուն գետինը մեր պատմութիւնն է: ԺԹ. դարու

հայոց պատմութիւն մը խոշոր գլուխներ պարտաւոր է նուիրել մարդոց որոնք Ռուսինեան, Զօրայեան, Օտեան և այլն կը կոչուէին, իրենց մատուցած հսկայ բարիքը պատկերելու համար մեր զարթուածին: Ու այդքան: Գրականութիւն մը իրացած, բիւրեղացած գործերու յաջորդութիւն մըն է ամենէն առաջ ու անոր պատմութիւնը՝ այդ գործերուն նախաճաղիւրը, իրենց երևման օրին ու անկէ յետոյ: Երբ կը զանցենք այս տեսութիւնը ու մեր խառնուածքին նախասիրութիւնովը կ'ողողենք մեր չըջապատը, Նահապետ Ռուսինեանին գործունէութիւնը պիտի այլակերպենք, Զանքը, տառապանքը, երազները առնելու համար իբր չափանիշ ու պիտի տանք անոր դէմքին քանի մը հարիւր տող: Լաւ ալ չգիտնալով թէ ինչու քանի որ արդիւնքէ մը չէ որ կը մեկնինք: Նոյն վտանգաւոր չափանիշով մենք պիտի մղուինք քանի մը տող միայն նուիրելու մէկու մը որ մեր քնարերգութեան մեծագոյն դէմքը եղաւ, այդքան կանուխ, տուաւ մեզի անմահ տաղարան մը սիրոյ և տառապանքի և մեռաւ առանց ճառեր խօսելու, ազգային սահմանադրութեան կանոնադիր մը խմբագրելու կամ տարեգիրք մը հրատարակելու: Կարդացէք Դեռանի մէջ Պետրոս Գուրեանին դէմքը հանող չորս հինգ տողը ու պիտի համոզուիք մեթոտին տարօրինակութեան:

Այդ աշխատանքին մէջ Արփիարեան չունի դարձեալ մանրավէպին, բերանացի պտտող դէպքերուն, գրողները իրենց յատկանշական կողմերուն մէջ լուսաւորող փոքր գրուածքներուն բարիքը, ինչպէս ըրած է շատ յաջողակ մտադրութեամբ մը Հրանդ Ասատուր որուն *Միջագոյն ծովի* նմոյշ մըն են խղճամիտ ամփոփումի, անտիպ ու կորսուելու շատ մօտիկ մանրամասնութեանց: Ինչ որ տուած է մեզի սկզբնական այդ շրջանէն, լրագրական ընդհանուր յիշողութիւններ են միայն, օր մը տեղ մը արձանագրուած: Զեմ ուրանար ասոնց հաւաքումին մէջ արդար արժանիքը: Բայց չեմ գտեր այդ աշխատանքը դատումի, դասակարգումի, գնահատումի, հեռուն նայելու և ուղղութիւն ճշգրտի այն լուսապսակին մէջ որուն կը հաւատայ Արփիարեան երբ իր գործը գիրի կ'առնէ: Ամէն սեռի մէջ իր կատարածը վարդապետական լրջութեան մը հանող, առնուազն նորահաւատի մը խանդավառութեամբ հեշտագին զգեստաւորուող այս քարոզիչը դատելու դեռնին վրայ ալ չէ հրաժարած իր դերին թելադրանքէն:

զարմանք կը պատճառեն այսօր: Ան ինչ տրտում վկայութիւն մըն է այդ օրերու ճաշակէն

«Ուղջոյն տամ քեզ, անհուն սիրով ո՛ր լուսնակդ իմ»,

«Առանձնակեաց, Տխուր հոգւոյս դու մտերիմ»

(ՕՐ. ԽԱՆՃԵԱՆ)

Քերթուածը, մանկամարդ աղջկայ մը բերանէն: 1885ին այսպէս կ'երգէին անոնք որ ապագայ Սրպիւնները պիտի ըլլային: Յիշե՞լ Բագրատունին որ քանի մը հարիւր տողը բաւ չէ համարած Սեփէն Մահը քերթելու: Ալիշահներ: Թէրգեհներ: Բայց ամբողջ չքախոհմբը:

Այս ոգիին դէմ եթէ ուղղակի ճակատ չէ յարդարած անիկա, ամուր ու լուրջ զէնքերով, գէթ զգալի ըրած է անոր անարդի, չըսելու համար մեռած գեղեցկութիւնը: Ի՛նչ մեղք որ անճարակներ պիտի օգտուէին այս վարկաբեկումէն ու իրենց յանդերով զրահաւոր կրկէս պիտի իջնէին պսակաւոր քերթողները դառնալու այդ օրերուն: Կ'անցնիմ: Արփիարի ջանքը եղաւ մոցնիլ մեր արուեստի մտահոգութեանց մէջ մեր իրական, առօրեայ կեանքը: Ահա իր տիրական դերը: Անշուշտ այս գիծը երկարածգումն է հրապարակագրական ախորժակներու: Ի՛նչ փոյթ: Պատմաբանը պարտաւոր է կանգ առնել արդիւնքին առջև: Ու այդ արդիւնքը: — Մեր գրականութեան մէջ առաջին անգամ մոռտքն է մեր ժողովուրդին: Հիմա դիւրին է մէկ նայուածքով գրկել պայքարը և արդիւնքը: Ինչ դժնդակ աշխատանք մըն է, 1880ին, մարդոց մէջ խորտակել սա ռոմանթիզմը, ամրակառոյց ճաշակներ, շիւրմիւլեղեան ներդաշնակութեան պաշտամունքը, վերջալոյս զահրնկէց ընել լուսինը և մնալ, այդ ամենուն տեղ տանկ մօտիկ, իրաւ, թշուառ բաներուն ծոցը թաղուած սրտառուչ յոյզը, մանաւանդ ասիկա վայելելու յարմար զգայարանք մը, երբ մէկ կողմէն հին կուռքերը կ'առլին աւելի քան փառաշուք: Եղիան, Չերազը, Սէթեանը, Թէրգեհանը, Աճէմեանը կ'ողողեն մեր հանգէսները իրենց պշուցումներով ու երազանքով:

Թերեւս անիմաստ չէ իր դատումներուն սա նկարագիրը հաստատել ջանալ իր վիպական աշխատանքին մէջ որ, կը տարուիմ հաւատալու, վիպասանի ստոյգ, աննահանջ բնազդէ մը գալէ աւելի, կրկէս մը կը ծառայէ իրեն իր ներհայեցօրէն ունեցած զգացումները արտաբերելու, «գործքով» ալ ապացու-

ցանկիւ՝ արդարութիւնն ու իրաւունքը իր պահանջներուն, չվարանկելով վարդապետութեան սիրոյն, մէջտեղ նետել հում, անշրջագիծ, անաւարտ վիպակներ, մեծ մասով վրիպանք իբր արուեստի գործ, բայց որոնց քաղաքական-ընկերային գաղտ ձգտումը նուազագոյն արժանիք մըն է դարձեալ իբր մօտը դրուի մայիսամուլ և սոխակերգու գալրոցին լուսնաբանութեանց:

7

Գ Ր Ա Վ Է Տ Ը

Արփիարեանի խորքին սա հակիրճ խուզարկութեան ընթացքին շատ քիչ բան պարզուեցաւ անոր արտայայտման ընդհանուր եղանակէն որով գաղափարաբանութիւն մը կը մատուցուի շրջանին: Գրագէտը գործաւորն է իր գործին: Ու հասկընա՛լի՝ որպէսզի զատ գլուխի մը մէջ վերլուծուին այն ստորուզելիները որոնք Արփիարեանի գաղափարները առարկայացուցին:

Իր սերունդին մէջ գրագէտ յղացքին տակ հաւաքաւ մնացող երկրորդ դէմքն է ան, առաջինը ըլլալով Արշակ Զօպանեանը: Բնօրին տարողութիւնը չեմ փոքրեր զայն մերժելու համար ուրիշներու: Տիգրան Կամսարական վաւերատիպ գրող մըն է, հաստատ գրագէտ մը եթէ կ'ուզէք, բայց, մեր գրականութեան բախտէն, գրեթէ դասալի՛ք մը նոյն ատեն: Անշուշտ իր գործը իբր որակ վար չի մնար իր սերունդին ընդհանուր միջինէն, բայց իր գերը շատ հեռո՛ւ՝ իր տաղանդէն: Սիրողներուն և մոլեալներուն այս է տարբերութիւնը: Առաջինները կրնան տիրապետել իրենց զգացումներուն: Երկրորդները գերինն են անոնց: Արփիարեան թուղթերու ասպիտ մը չէ մինակ, այլ այն առաջին դէմքը որ ապրեցաւ գրելու համար, մեռաւ գրելով, արեւմտահայ գրականութեան մէջ կազմելով սա շատ յատկանշական օրինակը, ասպարեզի գրագէտին:

Անիկա կատարելագործուած տիպարն է այն աշխատաւորին որուն մեծ գիծերը բայց ոչ ամբողջ կերպարանքը մենք տեսանք զինքը անմիջապէս կանխող սերունդին մօտ: Մատթէոս Մամուրեան ընտիր նմոյշ մըն է որոշ զարգացման տիրացած, իր իմացական աշխարհը ունեցող, իր նախափորութիւնները ուրիշներու հաղորդելու մտադիր գրողին որ մտաւոր ընդհանուր գործունէութեան ոլորտէ մը դուրս չի կրնար ապրիլ, և

ունի արտայայտութեան որոշ կորով ու շնորհներ: Արփիարեան, կրկնելով պայմանները, աւելցուցած է տիպարին տարողութիւնը, ընդառաջելով, ժամանակին կարիքները աւելի խոր հասկընալ կարծելով, և փոխանակ բերդի մը պարխապներուն ապահովութեան մէջ գործելու, ելած է բաց դաշտ, վտանգին գինովը: Ըսի թէ քիչ գիտէ. չունի պատեհութիւն այդ պակասը դարմանելու: Օրուան պէտքերուն խաղալիք իր տաղանդը կը չարչարէ անխնայ, անկէ պահանջելով ծանր զոհողութիւն, չըրջանին խռովքը սանձահարելու (իր մէջ ու իրմէ դուրս) ոչ մէկ միջոց, որով կարողանար զինքը յարգարել, անոր վրայ իր նաւակը քիչ փորձանքով մը վարելու: Հակառակ այս ամենուն, անիկա տիրակաւ անուն մըն էր ողջուցը: Իր մահէն երեսուն տարի վերջը, իր գործին կենդանի մասը չէ ինկած իր կշիռէն: Փորձեցէք կարդալ Հայկա՛ն Նահա՛նէն և Սև Լեբա՛ն Մարդը Արփիարեանի քրոնիկներէն կամ Կարճի Ժամոցէն վերջը: Ձեր տպաւորութեանց տարբերութիւնը տարբերութիւնն է գրագէտ յղացքին տակ մուտք ունեցող նոր բանի մը, որ Արփիարեանով իրականութիւն է մեր մէջ:

Սահմանել այդ նորը, առանց տեսական ու վիճելու առածներու (գրականութեան մէջ փաստաբանութիւնը դժբախտութիւն է միշտ) կը նշանակէ ծանրանալ անոր արտայայտութեան: Զգոյշ պիտի ըլլամ ոճի տուրքերու արտահանում մը կատարել, հասկնալի ընելու համար իր հմայքը, վարկը, պաշտամունքը զոր իր ժամանակը, մանաւանդ առաջին քսանամեակը չսակարկեց իրեն: Վասնզի կը խորհիմ թէ դիւրին որքան կամայական տարազներ են պարզութիւն, հաղորդակցութիւն, ուժ, սրամտութիւն և ընկերներ, որոնք բոլորը մէկ կրնան խտանալ ժողովրդականացութիւն յղացքին տակ, բայց որոնք տուրքերն են նոյն աւտեն Բիւզանդ Բէչեանի մը և աւելի տրամօրէն ստույգ՝ ... Արմէն Շիտանեանի մը: Անջրպե՞տը Արփիարեանին և միւսներուն: — Զայն լեցնելու համար ուրիշ տարածութիւններ են անհրաժեշտ:

Զինքը կը նկատեմ փոխանցումի մարդ մը ընդմէջ երկու սերունդներու: Ալիշանեան ռոմանթիզմը, քիչիկ մը հնաւանդ և ուռուցիկ մեր ազգայնականութիւնը անշուշտ կ'երկարեն մինչև իր երիտասարդութիւնը և թերեւս կը տաքցնեն ալ իր գործին որոշ խաւերը: Իր շրջանի կենսական անփոխարինելի համը հա-

ւանաբար կողգայ անցեալին սա մշտայժմէ ցոյացումէն որ այդ պատկերներուն ոգեղէն ոլորտ մը, յատակ մը կը ճարէ: Մեր պատմութիւնը, անոր ընդհանուր իմաստը ամէն բոլորէ անմիջական իրականութիւն մըն է իր մտքին համար: Կը զգաս թէ մեր ներկան պատմելու ատեն, անիկա խռովիչ հմայքին առկն է մեր անցեալին(*) զոր հռետորական ոգեկոչումներէն բոլորովին տարբեր կը զգայ ու կ'ապրի, զատուելով այսպէս զարթոնքի սերունդին և ռոմանթիքներուն գրքունակ, գիւցազնաչունչ եղանակէն: Ասիկա հիմնական հաստատում է, առաջին անգամ իր անունին հետ գործածելի: Իր վրայով այդ յղացքը պիտի անցնի արուեստագէտ սերունդին, կազմելու համար անոր մէջ ալլապէս սրտառուչ ուրիշ պատգամ մը, համահայկական ու հզօր, որմէ պիտի նուաճուին մեր բոլոր գրողները, անոնք որոնց տաղանդը արեւան մէջ ծիւ արծակեց ու մեր ողջակէզը պատրաստեց: 1915ի սպանդը ըլլալէ առաջ այդ անըմբռնելի կործանումը մեր ժողովուրդին, ամբողջ սերունդի մը — կը հասկնամ իմացական ընտրանին — անժուժելի սպասումն էր, մեր հողիէն ներս, բոլորովին տարբեր, ալլապէս չքեղ երազի մը: Ու զե՛րծ՝ բառական հերոսութենէն, վասնզի արեւան հարկով էր որ կը տիրէր մեր խղճմտանքներուն և մեր միամտութեամբը՝ նաև աշխարհին խղճմտանքին:

Իրմէն յետոյ ուրիշներ կը կարծեն շարունակած ըլլալ իր գործը, քանի որ մեր հանդէսներն ու օրաթերթերը կը շարունակեն խմբագրականներ զնել ամէն օր, մեծ մասով մեր հանրային կեանքը շահագրգռող հարցերու շուրջ, բայց չեն զատեր իրենցմէ անուն մը որուն հմայքը մերձեցուի Արփիարեանին: Ոչ մէկը չունեցաւ համով ու անբռնազբօս իր պարզութիւնը, տաքութիւնը, սիրտբացութիւնը, սրամիտ, զուարթասիտ իր ընտանութիւնը որքան կը դիտուին այս կողմերը Արփիարեանի փոքրագոյն իսկ նշմարներուն մէջ: Յառաջ չեմ երթար վճռելու համար թէ մեռած է մեր քրոնիկը: Բայց կ'աւաղեմ մեր հրապարակը ուր իմաստութիւն և իմաստակութիւն քիթ քիթի կ'ապրին բայց չեն նեղուիր իրարմէ. ուր ժպիտին տեղ ծանր հիմտութիւնը պատգամ կ'որոտայ և չ'իշխեր սպասող մը:

Փոխանցման մարդու սա գիծէն դուրս, չեմ վարանիր անոր

(*) Ուրիշ ժողովուրդներու համար անցեալը աւանդութիւն մըն է, փառք եթէ կ'ուզէք, երբեմն մեծութիւն կամ գեղեցկութիւն: Մեզի համար անիկա մեր միակ իրականութիւնը, մեր կեանքը:

մէջ հաստատելու դարձեալ յառաջապահ մարտիկի արդար տիտղոս մը, այս անգամ դէպի ապագան հայող: Ճիշդ է որ այս հանգամանքը հանգանակ մըն է իր սերունդին համար: 1880էն ասդին մեր դրականութիւնը, հակառակ հսկայ դէմքերու յետահայեաց ակորթանքին, ընկերային տարողութեամբ հաստատութիւն մըն է: Անիկա իրեն տուած է յստակ դեր մը, որուն կը գիտակցի նորեօնդն երկտասարդնելու վճռական կամքին մէջ, ծառայելու դատերու դատին: Հուն մը չէ միայն անոր փոխածը, այլ գօտի մը: Նոր իր առաջադրութիւնները անիկա պիտի տարազէ ամենէն շատ Արփիարեանի զրիչով, որ ամէն տեղ է: Բացի յեղափոխական թեքնիկ գործունէութենէն ուր Արփիարեանի հոգին կիսուեցաւ — եթէ կը ներուի այս բառը — իր տարողութենէն վեր ճիգի մը տակ, ուրիշ ամէն տեղ նոր ըսող, նոր ուզող, նոր տուող մարդն է եղած անիկա: Հակառակ անոր որ այսօր իր ժառանգութիւնը նիհար կը թուի մեզի, Արփիարեանի շունչը փոթորիկ է այն 15-20 տարիներուն վերեւ ուր մեր ժողովուրդը իրեն համար բոլորովին նոր երկու փորձարկութիւններ գիմաւորեց — հարազատ, հասկնալի, սեպհական գրականութիւն և ցեղային երկունքին կարելի, անդրանիկ դիմադրումը՝ յեղափոխութեան պատմութեանով: Այս կրկնակ վիճակները ամբողջին լայն համակրանքին առաջնորդելու, անոր պարտադրելու աշխատանքին մէջ առիւծի բաժինն է Արփիարեանինը: Չօպանեան, առաւելապէս՝ զրող դասին վրայ իր տիրական ազդեցութեան մէջ է որ կը ստանայ իր արժանիքը: Հանրային հարցերու համար անիկա մեր մէջ երկարածգումն է Արծրունիին, հեռաւոր նմանութեամբ մը Ռաֆֆիի, բայց մանաւանդ Ալիշանի: Անիկա նմոյշն է զրազէտի այն տիպարին որուն անունը միծ եղաւ քան դործը: Մեր դպրութեան տոմարէն ո՞վ պիտի համարձակէր ջնջել անունը Մեսրոպին, այն պատըրուակով որ գիրքեր չէ թողած: Մեր օրերուն քիչ մը նոյնը չէ պարագան Դուրեան Սրբազանին:

Գրագէտը համադրել ձգտող սա էջերուն վրայ աւելորդ արդեօք թեթեւ չեղում մը, մօտենալու համար Արփիարեանի մօտ յեղափոխականին որ իր գործունէութեան յատակը հայթայթեց բայց մշտապէս փնտսելով գրագէտին: Կը խորհիմ թէ մեր տաղանդը հիւր մը չէ մեր մարմինին, այլ անոր հաղար ու մէկ ազգունքներուն, հակազգունքներուն ասեղին տակ անդուլ թրթռացող աղնուամասը մեր հոգիին: Երբ չենք վարանիր կեանք

քի գինով սպասը ընել մեր մէջ արթուն խուլ այդ ձայնին, ձայներուն, կը գաղըինք մեր արարքներուն վրայ մեր հեղինակութենէն: Ամէն հօր կիրք ստեղծագործ ուժ մըն է և հետևարար տաղանդ մը: Այս մտածումէն մեկնելով է որ արդար կը դատեմքանի մը խօսք, անոր մէջ գոյ, մշտագոյ, անոր արիւնին շաղախուած սրբաղան հիւանդութեան որմէ վարակուած է ամբողջ սերունդ մը:

Ստոյգ է որ իրապաշտ սերունդը իր ճիգին մէջ զգեսնող, առնուազն իր կարելիութեանց կշիռէն հեռու ձգող գերագոյն ազգակը յեղափոխական աշխատանքն է: Ըսեր եմ տեղ մը ու կը կրկնեմ՝ արուեստի մեծ գործերը խաղաղ դօտիներէ կ'ախորժին: Ստեղծել, երբ վստահ չես թէ գիշերը անվտանգ լուսնայ պիտի գլխուդ: Այս միակ մտահոգութիւնը բաւ է բացատրելու այն անպատմելի բաթէթիքը որով կը ներկայանայ մեզի իրապաշտներուն հոգեուրտը: Խուժմէն ոչ ոքի համար աղէտը ունեցաւ այնքան խոր ազդեցութիւն որքան Արփիարեանին: Զի մեր խառնուածքն ալ օտարական մը չէ մեզ հալածող փորձանքներուն:

Ոստոստուն, գիւրագրգիռ, անհակալէիւ նկարագրի, անիկա յանցաւոր էր նոյն ինքնակ ընդառաջումով մը դատելու չափ բացառիկ հոգեբանութիւն մը, ինչպէս չէր կրցած չընել գրագէտի, խմբագրի իր դերը կշռած ատենն ալ: Յեղափոխութիւնը — երբ իրական վիճակ է մեր մէջ — անողոք կուռք մըն է, մեզ հիմնովին պահանջող: Ձենք կրնար անոր հետ վարուիլ, ինչպէս կը կարծենք: Ան կը պատժէ մեզ, իր մէջ կամ իրմէ դուրս: Ու աս է ամենէն եղերական պատուհասումը: Կուռաղան իր բնազդը Արփիարեանին համար աննպաստ շնորհ մըն էր այդ մարդին վրայ: Ամէն օր, ամէն թեթեւ սկրտուքի համար կրակ կտրող մեր մարմինը գիւրաւ կը զգայաթափի, մեծ կռիւին անատակ ըլլալու չափ ի վերջոյ: Ասկէ զատ ան չունէր հեռատես, զգուշաւոր յանգիւնութիւնը որով միայն մենք կը դիմաւորենք մեզ կրնկող անհաշուելի փորձանքները: Միամիտ էր ու անարի, ոչ թէ մահէն սարսափով, այլ միտքի մարդու այն անգործնականութեամբ որ մեր մարմինը մեր տղայութենէն կազմակերպած է զոց օդի, սինեակի, աշտարակի (փղոսկրից) աշխատանքին համար: Չվախցաւ անշուշտ գնդակէն, բայց վախցաւ թուղթէն: Այս տկարութիւնն էր որ վլասեց իրեն: Քանի մը մահափորձ, մեղայագիր, կուսակցութիւնը պառակտելու իր մեղքը, խառնակչութիւնը, մեծամտութիւն, անգաղտնապահու-

թիւն իր յիշատակին վրայ դեռ չեն դադրած սաւառներէ: Հեռու ինձմէ իր մէջ մատնիչ մը տեսնելու ստորնութիւնը — Սրբիարեան անարժան պիտի ըլլար նոյնիսկ անէծքի: Հեռու ինձմէ նմանապէս իր հայրենասիրութիւնը կասկածի ենթարկելու ակապտութիւն մը: Բայց կ'աւելցնեմ: — Իրեն խառնուածքը ունեցողներ շատ աւելի լաւագոյն արդիւնքով ծառայած կ'ըլլային իրենց ժողովուրդին աւագ շահերուն, եթէ երբեք միայն հեռու յեղափոխական ասպարէզէն: Առնուազն մեր շահը հիմա կ'ըլլար անխորտակելի մթերք մը գեղեցիկ գործերու որոնց պակասը ալլապէս անդարմանելի է մեր օրերուն: Զուտ գրական, հայեցողական խառնուածքները փխս ունին միայն տեսնելիք հանրային, վարչական ամէն գործունէութենէ:

*
* *

Ատեն է որ սա վերլուծումը ամփոփէ ինքզինքը ու վերածուի համադրական պատկերին որ կեանքերուն պսակումն է մահէն առաջ կամ քիչ վերջ, և կամ իմ ըրածին նման՝ քառորդ դար մը յետոյ:

Անշուշտ շատ բան դեռ կ'արգիլէ դատողին նայուածքը սառն, առարկայական, հանդարտ սեւեռումէն որով միայն մեզ կը յաջողուի եթէ ոչ արդար, գէթ ճիշդ տեսնել եռեռութեան վիճակներուն ալ հանգչած համապատկերը: Արժիարեանի անունին զուգորդ յայնքան իրերամերժ զգայութիւններ մեզ կը հալածեն: Առնուազն իմ սերունդը անկարող է, առանց հսկայ կեղծաւորութեան, դատել մեր յեղափոխութիւնը որուն աւագ խորհրդաճանաչաները մեր գրողները եղան, կամաւ կամ ակամայ, պարագան բան չի փոխեր: Յետոյ, զուտ գրական գեանին վրայ մեր արուեստին յեղաշրջումը քալեց դարտուղի, անրնական, անհասկնալի արահետներէ: Արեւմտահայ գրականութիւնը թիւրեւ պիտի դատապարտուի դար մը վերջ, այն մեծ մեղքին համար որ կը հարուածէ անոր իմաստը նոյնիսկ: Անիկա չունեցաւ ձգտումներու, յառաջխաղաց ախորժակներու համատրոփ զնացք մը: Դժուր քովի ասլրեցան եղիան և Արժիարեանը, Հրանդն ու Մեծարեւելը, Զրաքեանն ու Վարուժանը, Թէքէեանն ու Թլկատիւնցին, որոնց մշակած գրականութեանց տարրերութիւնը խառնուածքներու առանձնութենէ մը չէ որ կը բխի, կամ զայն կը փառտէ, այլ այդ գրականութիւններուն ճակատագիրը կ'ըլլայ, ամենէն առաջ հեղինակներուն, յետոյ համապատկերին համար:

Փորձեցէք նոյն նայուածքով չափել dimensionները արեւելահայ գրականութեան: Պիտի հաստատէք հակադիր պատկերը, իր մեծ գիծերուն մէջ իրերաձիգ, հաշտ, ներդաշնակ ամբողջի մը ուր տաղանդները կը նոյնանան միջին երանգի մը վրայ, ինչպէս ծիածանին դոյնները արեւու լոյսին մէջ:

Դառնալու համար Արփիար Արփիարեանին, քննադատը հարկին տակն է սեղմելու իր գործիքը, թողլով շատ բան չըրջագիծէն դուրս: Այսօրուան ակսորժակները, փորձառութիւնները, մեր երիտասարդ գրողներուն նրբացումները: Ատոնցմէ անկախաբար, դժուար է ճիշդ տարագնիւր գտնել, որակելու համար բազմամասն ու բազմադէմ սա գործունէութիւնները որոնք ամենէն աւելի կարկառի ելան Արփիարեանի վրայ:

Կէսէն աւելին իր վիպակներուն սխալ պիտի չըլլար ժապաւինեալ (filmé) լրագրութիւն անուանել: Այսօր անոնք կը կարգացուիմ ի պաշտօնէ ուսումնասիրողներէն և ... տպուած որեւէ բան աչքի առջև ունենալ ուղղորդէն, որոնք գիրք մը կը բանան, ինչպէս իրենց ապառիկներուն տետրակը և աչք կը պտտցնեն, չգիտնալով ինչուն, առանց կասկածելու թէ այդ էջերը հեղինակ մը ունին: Ապաւը, Դաւադարեաւը, Հաճոյք և ուրիշներ ասկէ անդին չեն անցնիր ու հազիւ կը շահագործեն մեր գրական յեղաշրջումը, չեմ ըսեր պատմութիւնը:

Երկու, առաւանելն երեք վիպակ կ'ազատին այս տժգոյն զանգուածէն, փրկելով քանի մը մտայնութիւններ, ասոնք ալ հոտուածական հանգամանքով մը: Ուիլ Ապարանջանը դասակարգի մը սպառիչ քանդակը չէ դժբախտաբար: Չեմ առարկեր տիպարին (կեդրոնական) հարազատութեան, կենդանութեան, բայց չեմ կրնար անոր վրայով վերաշինել մեր աշխատանքներուն իսկական ողորդութիւնը: Ինչ եռուզեւ է սակայն մեր կեանքը մինչև մեծ փողոտումը: Ինչ բազմաստեղծ թշուառութիւն է անիկա Պոլսոյ մէջը, ենթակայ ամէն ճակատէ հարստահարման: Հապա գաւառի մեր զմայլելի հղբայրները և իրենց անյատակ, անվախճան գողգոթան: Մահուան մտածումը աւելի ծանր է քան մահը: Այս բոլորէն նշմարներ միայն: Ամենէն երկար ուսումնասիրութիւնը, Կարֆե ժաֆայը անցաւ վերլուծումէ: Կ'եզրակացնեմ որ մեր գաւառը, ինչպէս քաղքենին չնուաճուեցան իրմէ: Զօհրապի Պաֆոսաթանէրը սեւեռում մըն են որոշ բարքերու և որոշ դասի: Անոնց պակասաւորութիւնը հոգեբանական մշակման հարց մըն է և ոչ թէ ձգտումի: Արփիարեանին համար այս տարազը աղետարեւի է, քանի որ ինքը կեցաւ միշտ բար-

քերու կենդանակերպին (signe) հաւատարիմ քարոզիչ։ Ու այդ բարքերէն իր փրկածը շատ քիչ կուգայ մեզի այսօր։ Անուրանալի է որ իր մարդերը իրական են, որ շրջան մը յայտնաբերող հոսանքներ կը պառկին Վարդէր Ժամոցի յատակին, որ մթնոլորտ մը կը յառնէ իր Ոսկէ Ապարանջանէն և Հոգեդասիէն։ Բայց այսօր քան։ Եթէ երբեք սա արդիւնքով կը զբաղիմ հոս, պատճառը մեր նոր գրականութեան համեմատական թեթեւութիւնն է։ Դար մը յետոյ։

Գրեթէ կարեւոր մաս մը իր բռնան կեանքներուն թէև կորսնցուցած է իր պարագայական այժմէութիւնը, կը կարդացուի տակաւին, թերևս գիծովը այն աւելին որ մեր անցեալին հեղուքն է իր ստեղծումներուն մէջ, վասնզի, կը կրկնեմ, առանց այդ շունչին մեր ներկան ամենէն տրտում ամայութիւնը, յուսալքումը պիտի թելադրէր մեզի։

Անմոռանալի են իր սեւեռումները մէկ երկու վիճակներէ որոնց հետ իր շփումը թեթեւ դիտողի զգայնութիւնը կ'անցնի։ Երէկ գրուածի պէս կենդանի է Արեւիակայ Խոյնէլէքէնը զոր մէկէ աւելի անգամներ նուաճած է զմայլելի ճշգրտութեամբ և կարկառով։ Արագ, սարքերի պատկերացումներ, զուտ երգիծական էջերու վրայ կամ վիպական յատակով կառուցումներուն մէջ (Իւրաքանչիւր վիպակի մթնոլորտ կը հայթայթուի սա humeurով), մեզի կը պատճառեն անխառն հաճութիւնք վաւերական արուեստին։ Կտոր մը, միջակ շունչով, օրինակի համար Օրհնեալ Գեղեցիկ, անոր կը բաւէ երբեմն օրպէսզի տասնով, քսանով նկարագիրներ ողջունծեալին, որոնցմէ ոմանք քանդակային չքեղութեամբ, ուրիշներ՝ մանրանկարի ճշգրտութեամբ ու թելադրանքով, և մտայնութիւններ տարազուին, առանց pedantismeի, առանց աւելորդ նրբամանութի, կամ հաստ, ծաղրանկարային չափազանցութեան։

Իր գործը համադրելու սա փորձին մէջ կը հրաժարիմ իր գրական ըմբռնողութեան, հաւատքներուն, գաղափարային հանգանակին տալէ որոշ ընդլայնում, գլխաւորաբար այն փաստէն առաջնորդուած, որ գրականութեան մը ամենէն շուտ հինցող մասը գաղափարաբանութիւնն է անոր։ Ոչ ոք կը հետաքրքրուի Զուլային Le Roman Experimental հատորին փաստարկութիւններովը, այսօր, բայց չի կրնար չկարդալ անոր Germinalը։ Սրբիարեանի վարդապետական խանդավառութիւնը աւելի քան մեռած տարր մըն է անոր գործին ամբողջութեանը վրայ։

Օրը օրին, հանրութեան, գրաշարին, թուղթի վաճառականին, մեղան ծախողին, գրաքննիչ որակուած անասուններուն, ոստիկանութեան, լրտեսներուն, կուսակցական աքլորներուն ու անօթութեան, վրիպող հացին ուրուականին հետ ճակատ ցարդարող այդ խեղճուկրակ մարմինը (որ աշխարհէն պանիրի կտոր մը ունէր գերեզմանատան մուտքին), երկրէ երկիր իր թափառումներուն, ոգորումներուն ընդմէջէն լ՛նչպէս պիտի կրնար ճարել այն ժամանակը, յարաբերական անգործը որոնց մէջ կը հասուննան միայն արուեստի մեծ գործերը: Այս թեթեւ տողումէն յետոյ՝ բաւական պահօր՝ վրիպանքը որ Արմիտարեանի գործին կշիռը կ'ըլլայ երբ զայն փորձենք դուրս հանել իր ժամանակէն ու տաղանդի անխառն արժէքներ չափանիշ ունենանք: Ու միտքէ չհանել այս դժբախտութիւնը երբ մեղադրանքը կը տարուինք տարածել իր սերունդին: Քիչ անգամ մենք քով քովի բերինք տաղանդներու այսքան եթէ ոչ համատարր, զէթ իրեւրածիք փունջ մը: Մեր իրապաշտներուն փաղանդը մեր միւս սերունդներէն աւելի իրաւունք ունի իր տիաղոսը արգարութեամբ որքան հպարտութեամբ կրելու: Բայց մեր ճակատագիրը գրեթէ ամենուն ալ զլացաւ պատահութիւնը իրենք զիրենք իրադործելու: Ոմանք պայքարը լքեցին շատ կանուխ: Ուրիշներ հնձուեցան մահէն կանխահաս կերպով: Չօպանեան և Սիպիլ միայն իրենք զիրենք լրիւ յայտնաբերեցին: Ամենէն բախտաւորը, իբր արդիւնք, Ջօհրապէն է դարձեալ որուն դործը լոռեած, պակսած աշխարհի մը սուգը չի բեռնար մեր սրտին, հիմա:

Իր ազգեցութի՞ւնը:

— Կասկածէ դուրս՝ անոր չգոյութիւնը այսօր: Խօսեցայ անոր տարողութենէն երբ ողջ էր ինքը: Աւելո՞րդ փաստ մը առ ալ դարձեալ որով կը մեկնուին մեծ համբաւներ երբ կը մեկնին ասոնք ընթացիկ շնորհներէ:

Դրականութեան պատմութիւնը կը շահագրգռուի թերեւ իր օգտաւէտ դերը լուսագծելու բայց չի ծանրանար անոր արժէքին: Բայց ուշագրութի՛ւն. հայ գրականութեան սպասարկուած մէն պատանի կ'անցնի Դուրեանին, Մեծարեանին, Թէքեանին համբաւներէն, ըսել կ'ուզեմ կը կարդայ ու կը սիրէ այդ անուններուն կտակը ու կը ներշնչուի նաև անոնցմով: Իրապաշտներէն պիտի զբաղի այդ պատանին Կամսարականով, Բաշալիանով, Նոյնիսի Չօպանեանով, ասոնց գործին ճանաչողութեան մէջ հետապնդելով ոչ յստակ բայց թաքուն ալ բաղձաւորներ:

Այսօր Վահագնն ոչինչ ունի անիկա սորվելիք: Արփիար իր մահէն երեսուն տարի վերջը դադարած է ներշնչող ուժ մը ըլլալէ:

Բայց կը մնայ իրմէն առողջ հատոր մը երգիծանքի որուն տարողութիւնը պայմանաւոր է մեր կշիռներով, ժամանակով, ճաշակով: Մարգկային յիմարութիւնը յաւիտենական է ու դայն սեւեռող ամէն ձեռնարկ միշտ մեր համակրանքը պիտի ունենայ իրեն հետ: Անշուշտ յաւիտենական են կարգ մը կիրքեր ալ, — սէրը, նախանձը, ատելութիւնը, փառքին ետեւէն մեր պապակը, անասնութիւնը, բոլորն ալ հզօր զգացումներ ու վիճակներ: Արփիարեանի վիպականները ասոնց պատկերացումը, անշահախընդիր ու արդար, հետապնդելու փոխարէն, ասոնց շուրջը փատարկութիւններ են, աղմուկ եթէ կ'ուզէք: Ահա թէ ինչու այդ վիպականներէն շատ քիչ կ'ազատի: Իր օրուան կեանքի պատկերները կը շահագրգռեն մեր պատմական յեղաշրջումը և կը մնան ժԹ. դարու կէսը հասկնալու համար թանկ վաւերաթուղթեր: Բնագրատական ու գրա-պատմական իր էջերը լրագրութեամբ վիրաւոր, չեն խօսիր մեզի ու պիտի չխօսին մանաւանդ մեզմէ վերջ (դժնդակ ճակատագիրը բոլոր դատողներուն):

*
* *

Ահա, ուրուային արագութեամբ, իր գործը:

Ձայն լրիւ արտահանել պիտի նշանակէր կէս դար պատմութիւն վերլուծել, աշխատանք՝ ուր գրականութիւնը սահմանուած էր մնալ երրորդական, չորրորդական քլաններու, առաջին երկուքը գրաւուած ըլլալով ընկերային, յեղափոխական, բարենորոգչական և հրապարակագրական մտահոգութիւններէ:

Ոչ յսրդ, ոչ պակաս, սակայն իր տեղը գրականութեան պատմութեան մը մէջ որ ամփոփ իր ծրագրին մէջ կը պահէ անհրաժեշտ տարրերը իր գործը լեցնող ոգիին ու մտայնութեան: Իր իրացումները, ձգտումները, դերը, արժէքին որոշ տախտակները մանրանկարային ստուգութեամբ անցան մեր աչքէն:

Շարժումներու զսպակ ու գերի, ամբոխային յոյզերու արծարծիչ ու վարակուած ինքը ամենէն շատ, անոնցմէ. արթուն և մշուշէ կլանուած, մշտապէս խանդավառ երբեք կամեցող, թելադրանքի ասպետ բայց ուրիշներու վրայով. ուզենք չուզենք, զինքը պիտի դնենք զլուխը այն դպրոցին որ արեւմտահայ գրականութեան ամենէն պայծառ նուաճումը կը նկատ-

ուի այսօր: Խուճախն մէջ ու անկէ դուրս իր դերը նման անոր
զոր Ալիշան ունեցաւ մեր ուսման թիք դպրոցին կազմութեան և
գործունէութեան մէջ: Առանց Արփիարեանի, ըսեր եմ զիրը,
իրապաշտութիւնը պիտի չըլլար այն ժողովրդանուէր շարժումը,
ինչպէս Ալիշանի մը պակասը ով գիտէ ինչպէս պիտի անդրա-
դառնար Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի ստեղծագործութեան:

Անիկա ժողովրդականացուց մեր լրագրութիւնը, ընդար-
ձակեց ընթերցումին շրջանակը, կործանեց մռայլ կամ յիմար
փառասիրութիւններ, խտրանեց հիւանդոտ նարկիսականութիւնը
ու գէպի ամբօխը իջնող ձայներ փրցուց մեր գրողներուն այլա-
պէս եսակուռ նուագներէն, լուսնահառաչ ծեփծեփումներէն:
Կազմեց անդրանիկ հասարակութիւնը կարգացողներու և զգաց,
ահաւոր կոկիծով իր ժամանակին երազը իր ժողովուրդին հո-
գիւն զիրեւ առկախ բայց անհասկնալի: Մտաւ ձեռնարկներու
որոնք դուրս էին իր յօրինուածքէն: Ապրեցաւ միտքի քացար-
ձակ բարիայի մը կեանքը, գլխուն մէջ լեռները երազներուն ու
ձեռքին մէջ փետուր մը միայն:

Անշուշտ իրեն պակսեցաւ Զօհրապի մը դրական զգայա-
րանքը, նոյնքան իրաւ, մերկող նայուածքը իր ժամանակէն ու
ասոր նուաճումին նուէր գեղեցկութիւնը որ անոր կեանքինը և
գործինը եղաւ հաւասարապէս: Պակսեցաւ իրեն Զօպանեանին
շունչը: Բայց յուսահատ դատի մը սպասարկութեան մէջ այն
սրտառուչ գոհաբերութիւնը երկուքին ալ հանրային գործու-
նէութիւնը կը պոսակէ:

Զոհաբերութեան մա՛րդ: Որուն տրուեցաւ գերագոյն ըս-
փոփանքը եթէ ոչ պսակին, գէթ զայն հասկցող արգարութեան:
Առաջնորդող՝ երբ պէտք ունէր ուրիշէն առաջնորդուելու:
Դրզի՛չ գաղափարներու, հոգ չէ թէ դուրսէն գալին ասոնք ի-
րեն: Քրօնիկներու և վիպակներու վրայ ինքզինքը սպառող
երբ մեր կեանքին ընդարձակ, մթին, արեւնայեղց հոսանքը կը
քալէր առջին, սպասելով զինքը խուզարկող, նուաճող իմացա-
կանութեան: Կուսակցական պի՛տ մարդ մը որ Սկիպիլի ծած-
կանունը ձրի չգտաւ, այլ եղեր էր զայն ծնունդէն:

Բայց խորունկ հայրենասէր, կիրքերու հրահրիչ, խանդա-
վառ և միամիտ:

*
* *

Պարզ թուում չեն վերի էջերը վերագրիներու և վերա-
գրումներու: Ասոնցմէ ամէն մէկուն տակ մաս մը բան կայ իրմէ:

Դէմքն է անիկա, մշուշոտ, թերի, երբեմն պայծառ : Մեր լրագրութիւնը չի կրնար իր անունը չզննել գլուխը իր տարեգրութեանց : Մեր վէպը չի կրնար մոռնալ մէկ երկու իր քանդակները : Մեր աղատագրութեան պատմութիւնը պարտաւոր է կանգ առնել այնքան անպարագրելի իր գործունէութիւնը երբ ուզէ տարագրել :

Աշխարհի մը մարդն է անիկա :

ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ

(1868)

Իրապաշտ շարժումին ամենէն աւելի արժանապէս տիպո-
սաւոր այս դէմքին համար դրականութեան պատմութիւնը, պիտի
սահմանէ, գէթ այսպէս կը կարծեմ, այլապէս տարօրինակ ճա-
կատագիր մը, արդիւնք՝ հաւանաբար իր գործին իսկ նկարա-
գրին ու իր ամբողջին մէջ բարձրանալով հանդերձ արուեստի ու-
րոշ կաղապարի, վարանումի կը մատնէ դատողը: Գրած ըլլալով
(բառը առէք խնամուած ոճի աւելի համեստ տարազ մը հոս)
պատմուածք, նորակէպ, պատկեր, քննադատականներ (վէպերու,
քերթուածներու, թատերգութեանց, շարժումներու, գրական
տեսութեանց վրայ), Տալուրապատէ հօշ, կենդանագրում-
ներ, քաղաքական տեսութեաններ, անհամար խմբագրականներ եւ
րեք չորս հնգամեակի տեղութեամբ ժամանակի մը ընդմէ-
ջէն, ամենազան հարցերու շուրջ, անիկա տիրական իր մաս-
նակցութիւնը բերած էր շարժումին ընդհանուր առաջադրու-
թեանց, Արփիարեանին հետ կողք կողքի, օրէ օր կազմակերպե-
լով մամուլը, ու վարելով ընդարձակ հասարակութիւն մը, իր
ընկերներուն բոլորէն աւելի (բացի Արփիարեանը) ծառայելով
գրականութեան: Այսօր այս վաստակը պարզ է մեզի: Բայց ահա
տարբերութիւն մը: Միւսներուն ընդհանուր աշխատանքէն դըժ-
ուար չէ կազմել հատորներ, տոնուաղն հատորիկներ որոնք ա-
ռանց նուագման կրնան զոհացնել գրական այս կամ այն սեռին
խորագոյն իսկ պահանջները: Անոնց մէջ ամենէն քիչ տարագե-
լին, Հրա՛նդը, մեր քրոնիկը կնքաւորած է սեպհական դրոշմով
մը, անոր աօրեայ կեանքին մէջ սեռեւելով տեական արժէք:
Պանդուխտներու կեանքէն անոր դրուագումները պիտի կար-
գացունին որեւէ ատեն: Ո՞րն է հատորը որ նման իրաւունք մը
ապահովէր Յեղին Զայնը անուանուած խոր ու տիրական կառու-
ցումին, քանի որ գրեթէ մինակն է այս ստեղծումը անոր ամ-
բողջ գործին մէջ: Եւ կամ ո՞ւր զետեղել Նոր Զգէս վերնազը-
ուած պատմումը, այնքան պարզ, այնքան իրաւ, իբրեւ խորք
այնքան ամուր, իբրեւ ձեւ այնքան համեստ, բայց որուն մեղքը

մինակ ըլլալն է դարձեալ^(*) Այս հատուածականութիւնը չի նըմանիր Արփիարեանի վաստակին մէջ դիտուած մասնակիութեան։ Ի վերջոյ Դաւադարեալը հաւատարիմ է Ապուշին որքան Ուլի Ապարանջանը Կարփի Դաւադարին։ Բաշալեանի համար նման հաստատում մը պիտի ըլլար քիչիկ մը բռնադատելի։ Տէրաբէն Ուրաբ, պատմուածք, շատ դիւրաւ կը զետեղուի Հայքէնի երեք սիւնակ խմբադրականին մէջ, կարգացուելու համար իբրեւ քրոնիկ ինչպէս է, օրինակի համար, հարիւրներուն մէջէն Հաքէնի Ոյթ վերտառուած պատմութիւնը Մշեցի մօր մը որ իր զաւկին ուսում տալու համար Տարօնէն կ'իջնէ Միջերկրական, ազգականներէն. կը քշուի Պոլիս ու կը զարնէ գլուխը քարէ քար մինչև որ իր տղուն համար յաջողի բանալ բարձրագոյն դպրոցի մը դուռը։ Այս անորոշութիւնը, աւելի ճիշդ գրական երեւոյթիմ դէմ կեցուածքի սա զարտուղութիւնը որ հոմանիշ է քիչիկ մը ինքնատպութեան, պատճառ է որպէսզի անոր դէմքին ուսումնալ չենթարկուի ընթացիկ դասակարգումին։

Մտնելու ատեն այդ գործին ճանաչումին մէջ, հարկ կը տեսնեմ ծանրանալ մանաւանդ գործողին ընդհանուր մէկ երկու յատկութեանց։ Անիկա մէկն է այն հազուագիւտ մարդերէն որոնք ձեռնարկներու բարւոք վարգացման համար օժտուած են այլապէս անհրաժեշտ շնորհներով, ոչ փայլուն, ոչ ուշագրաւ, ոչ առաջին զիծէ, բայց առանց որոնց՝ ձեռնարկները դիւրաւ կը քայքայուին։ Անշուշտ ամէն տեղ ու ամէն ատեն Արփիարեանն է ժողովուրդին նախասիրած խմբագիրը։ Բայց նոյն ատեն անիկա մարդն է որ մինակը պիտի չկրնայ հանդէս մը խսկ ոտքի պահել քանի մը տարի։ Զատեցէք զինքը միշտ իր կողքին կեցող ընկերներէն, անոր կորովը պիտի թափի, ցնդի ու չոգիանայ։ 4-5 տարի Մաֆի (մինչև 1890 ու անդին), նոյնքան մը Հայքէնի (1890էն մինչև կոտորածները), նոյնքան մը Նոր Կեանք (Լոնտոն, 1898-1901), գործունէութիւններ են որոնք չբռնէին սեւեռող մեծ գրագէտին անխառն փառքերը կրնան նկատ-

(*) Ոչ մէկ հատոր իրմէն։ Հասկնալի՝ ոչ իբրեւ լրագրական ճակատագիր ու մեր պրականութեան համար սովորական, իր ընկերները գէշ աւագէկ հաւատք մը ունեցած են իրենց գործին վրայ (հատորը ուրիշ բան չ'ենթադրեր), ու մէկ երկու խմբումներու պէտքը չեն արհամարհած։ Ատեն մը Բաշալեան միջոցներէն աւելին ունէր իր տրամադրութեան տակ, դէթ մէկ երկու հատոր կազմելու իր գործէն երբ Թիֆլիս կ'ապրէր քաղքէնի զրագէտի մը դիւր կեանքը։ Զէ ըրած այս արդար ձեռնարկը, Հարկ կա՞յ պատճառներ փնտռելու գտնելու։ Զեմ կարծեր։

ուիլ, պաշխանաւ որ անոր մօտիկը, անոր աշխատախօսըն եւ տեօքը կենան մարդեր որոնք Բաշալեան, Շահնազար, Կիւրճեան անուանուին: Ու այս մարդերը միշտ չափակեցան: Այդ տեսակէտէն, Լեւոն Բաշալեանի գործնական զգայարանքը, ամուր կուրովը ու կամքը անփոխարինելի ազդակներն են: Իրապաշտ շարժումը իմացական Տիսիբլին մը ըլլալու չափ, անտեսական ձեռնարկ մըն է: Բաշալեանի մասնակցութեամբ կատարուած հրապարակազրական բոլոր կազմակերպութիւնները մեր զրականութեան մէջ գեղեցիկ եթէ ոչ բացարձակ յաջողութիւններ են: Ու այս արդիւնքը բանէ մը աւելին կ'ապացուցանէ:

Կամքի այս յստակ փաստէն դուրս Լեւոն Բաշալեան գրական խղճման մըն է որ տարբեր է գրագէտին մեղածանօթ տիպարէն: Մինչեւ եղունգները գրագէտ ծնած Յղիան ու մինչեւ իր պատմական վերլուծումներուն մէջ խոյ արուեստի ներհայեցողութենէն բաժնուիլ չկրցող Արփարեանը տառապէս հեռու են գրական խղճմտանքներ ըլլալէ: Խնչ որ ելած է սակայն Բաշալեանի զրէն, նոյնխոյ Նոր Կեանքի Լ. Զարթուստեան ստորագրութեամբ քաղաքական տեղեկութիւնները, կը պահէ այդ խղճմտանքին կնիքը, ամուր ու անջնջելի: Իր արուեստին հանդէպ սա յարգանքը չի նմանիր նոյն ատեն Կամարականի բժականդրութեան, տաժանադին որքան սպառիչ որ զինքը զարկաւ այդքան կանուխ: Բաշալեան քսան ու աւելի տարիներ գրած է մէկ ու նոյն խղճմտանքով: Ու ասիկա ուրիշ փաստ:

Իր ընկերներուն մէջ անիկա ամենէն տիտղոսաւոր հրապարակագիրն է դարձեալ, իբր որակ որքան քանակ: Գիտէ միւսներուն չափ գրագէտի մը նախասիրութիւնները, բայց անոնցմէ աւելի հետամուտ է իր խոյ դերին արդարացումին: Անիկա, այս տեսակէտէն դիտուած, հեռու է զինքը կանխող հրապարակազրական տիպարներէն: Ոչ Մամուրեան, ոչ Իւթիւճեան ոչ ալ Կ. Փանոսեան, մեր մամուլին ջոջ անունները, բազդատիւ են իրենց գործը հասկնալու և կատարելու կերպին մէջ Լեւոն Բաշալեանի եղանակին: Իրեն հետ գործող Քէչեանը դարձեալ եզր մը չի բերեր նմանութեան, քանի որ Քեւանքի մեծակորով Տէրն ու Տնօրէնը իր թերթը վարեց ինչպէս իր խանութը ու դրամ շինեց: Կուսակցական թերթերու խմբագիրները: Բայց ասոնք ուրիշ նահատակներ են ու իրենց դժբախտութիւնը բաւ է իրենց: Այնպէս որ այս անուններէն յետոյ երբ կը կենանք իր

անունին առջև, պարտաւոր ենք արդար ըլլալ, իր մէջ ընդու-
նելու համար Պոլսեցիներուն մօտ կարելի միակ արի կեցուածքը:
Ի՛նչ փոյթ համալսարանական պատրաստութեան պակասը: Ի՛նչ
փոյթ դժուար ստեղծող իր միտքին պարզութիւնը: Էականը,
իր հասարակութեան կարելի ու տանելի արժէքներ պարզելն է
լրագրողի մը համար: Ու ատկա ըրած է Լեւոն Բաշալեան:

Հարկ կա՞յ ծանրանալ կուսակցական իր դործունէութեան
ալ վրայ, այսօր ապայտմէ, բայց քառսուն տարի առաջ՝ տիրա-
կա՛ն, բոլոր մտածողներուն համար: Անկա ծառայած է ազ-
գային դատին, զգօն, խոհեմ ու խորահաւատ միտքի մը և հո-
գի մը անդրանիկ եռանդովն ու աջալուրջ նուիրումովը:

Իր դասաւքութիւնը: — Ան ալ բացատրելի որքան Զօհ-
րապինը, Կամսարականինը:

Իրապաշտներուն մէջ ամենէն օժտուածներէն եղող այս
տաղանդին միտի դժբախտութիւնը՝ հրապարակագրի իր գերին
մէջ ամբածրար մնալու իր միամտութիւնը եղաւ: Իրեն չէ յա-
ջողուած ազատագրման պահեր ունենալ: Ու այս մեղքը կը
զարնէ իր գործը:

1

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ԳՈՐԾԸ

Շարժումին ղեկավարներուն զրականութիւնը մեծ չափով
բարեխառնուած է իրենց գործին պատմութեամբը: Լեւոն Բա-
շալեան՝ անուն մը միայն, որուն ստորագրութիւնը յօդուածի
մը տակ որեւէ նպատտ պիտի չբերէր կեանքին ճանաչողութեան:

Գիտենք թէ Պոլիս ըրած է իր ուսումը ու մտած խմբա-
գրական ասպարէզը, պարզ գործնական բնազդով մը: Ինք կը
պատմէ թէ ինչպէս, իր տարեկից տղոց նման, գործ մը փնտռե-
լու համար կը դիմէ Մաթի խմբագրատունը ուր Թափէն ու
Թանէն երկու կտորներու թարգմանութիւնը իրեն կը բանայ իր
ասպարէզը: 1868ին ծնած այդ պատանին 1883ին, ըսել է տաս-
ևհինգ տարեկան հասակին մէջ կը ձեռնադրուի իր խաչին սպա-
սին: Այսօր եօթանասուն տարեկան է ան ու գլխիվայր խաչե-
լութեան մը կը սպասարկէ:

Միջոցը որով կը լեցուին այդ երկու հանգրուանները, ա-

ւելորդ է անգամ մըն ալ ներկայացնել Սնիկա նոյնն է շարժումին բոլոր անդամներուն համար: Այդ կեանքէն որոշ դիմագիծով շրջաններ են սակայն 1884էն սկսող ու հայկական ջարդերուն հասնող առաջին տասնամեակը, տենդի, հաւատքի, խօլ գործունէութեան զարուհիք, և ասոր յաջորդ երկրորդ հնդամեակ մը, եւրոպական ոստաններու մէջ մեր երազին հետապնդումը ուխտադրող անորակելի կեանքէ մը: Նոր կեանքէն յետոյ անիկա պիտի լքէ կրկէսը, անցնելու համար կովկաս, այս անգամ մամոնային ծառայելու հարկադրանքով մը:

Հարկ կա՞յ հետեւելու այս մարդուն, նոր իր առաքելութեան մէջ: 1920ին թէ 21ին զինքը տեսայ Պոլիս: Էրկ մարդ մըն էր, տնունը միայն պահելով իր երիտասարդութեան: Հետեւեցայ իր բառերուն որոնք ոչինչ ունէին ինծի ըսելիք: Օտարական մըն էր խմբագրատան մէջ ուր գտեր էր իր պայքարի ընկերներէն մէկը, Երուանդ Օտեանը: Ձէր հասկնար այդ Պոլիսը, այդ սղին ու չէր հասկցած կովկասն ալ: Տրտում, պատրանաթափ, հաւանաբար այցուած այն զեղեցիկ, խռովայնոյց օրերուն թախիծով ալ որոնց ոսկի շրջանակը կուգար կախարդական այդ քաղաքէն: անիկա կրկնեց ինչ որ ըրեր էին իրմէ առաջ Մինաս Զերազ, Արշակ Չօպանեան, — ձգել ու հեռանալ: Բայց յիշողութենէս չ'ելլեր իր կերպարանքը, դառնացած ի՞նչի մը պէս իր գէմքին վրայ փակած, իր գոգոհանքը պատմելէ խօս վախճան լով, ու պտտցնելով խոր իր արհամարհանքը զոր կը սնուցանէին երկու անցեալներ, գրական փառքին ու գրամին անցեալները: Զկրցայ գոհացում տալ երուանդ Օտեանի փափաքին, անոր գործը դատելու ձեռնարկի մը համար, այն օրերուն: Այսօր նոյն չեմ ըսեր գովամութիւնը, բայց գոռաբութիւնը ինծի հետ է երբ այս տողերը կը գրուին: Այն ատեն չէի ուզած հոգեկան սա վիճակին շարժառիթները վերլուծել: Իր ու մեր գրականութեան միջև քսան ու աւելի տարիներ կը պտտէին: Աւելի՛ իմ սերունդը չուրանալով հանդերձ Բաշալեանի իրապաշտութիւնը, նախասիրանքը ունէր արուեստի ուրիշ հանգանակներու: Հիմա որ կործանած են բոլոր հանգանակները իմ շուրջ, հիմա սակայն իմ գոռաբութիւնը կը ծնի ապահովաբար այն չեմ ըսեր հակադրութենէն, այլ անհամբաւութենէն որ այդ մարդուն գործն ու համբաւը իրարու դէմ կը հանէ:

Եւ սակայն անիկա ամենէն անխառն աշխատաւորներէն մէկը եղաւ մեր իմացականութեան: Մեր մամուլը անիկա պիտի

աղատագրէր այս ու ան փառքերուն խնկարկու և սպասարկու իր անարգ վիճակէն, զայն ընկու համար արի, անկաշառ բեմ մը ուրկէ իր հասկցած ճշմարտութիւնները և իր սիրած սկզբունքները պիտի չվարանէր աղաղակել, ընդդէմ աշխարհ մը արգելքաներու, ինչպէս ըսի արդէն Արփիարեանին համար: Անիկա այդ բեմը պիտի յարդարէր իւր և թաքուն վառարան մը նոր օրերու մեր գերագոյն մտահոգութեանց ու իր Ժողովուրդին դարաւոր երազը դէպի. երջանկութիւն, անկախութիւն, պիտի ընէր պաշտամունքի առարկայ զանգուածներուն խղճմտանքէն ներս: Անշուշտ այս վերագրումները կը կրկնուին Արփիարեանի ալ առիթով: Բայց դիւրաբորբոք, իր կերպովը ռոմանթիք, քիչիկ մը անկայուն այդ մարդը որ Արփիարեանն էր, առանց Բաշալեանի թերևս դիմած կ'ըլլար Եղիայի ճակատագրին, անոր զրական ճակատագրին, այսինքն անլրջութեան: Բաշալեանին դերը իրապաշտ շարժումին մէջ կեդրոնական ու դժուար դեր մըն էր նոյն ատեն: Կը փորձուիմ զայն նմանցնել Ռուբէն Զարգարեանի դերին Ալապաճաբի շարժումին մէջ ուր չկասկածուած բայց ալլապէս մեծ պաշտօն մը վիճակուած էր Խարբերդցի գրագէտին — մեղմել, բարեսրահել հսկայ խենդութիւններ որոնք արեւելահայ յեղափոխական սերունդին գործքը ինչպէս միտքը պարուրեցին մինչև մեծ պատերազմ:

Գործ մը մարդ մըն է նոյն ատեն: Ինքն է որ կը պատմէ յուզիչ դրուագ մը Լոնտոնի իր նահատակութեան օրերէն, Նոբ Կլեմէնտ խմբագրելու ատեն երբ կը ներկայացնէ անգլիացի տպագրիչը, անողոք իր պահանջին մէջ, երկուքուկէս ոսկին չառած շարուած թերթը մամուլին չյանձնելու: Կը խորհիմ թէ անէքթոտը վճռական վկայութիւն մըն է Բաշալեանին մէջ այն տիրական կողմին որով մենք կ'երաշխաւորենք նախ զմեզ, ըսել կ'ուզեմ՝ մեր արժանիքները, մեր կարողութիւնները, երկրորդաբար՝ արարքը որուն գործադրութիւնը ստանձնած ենք: Անգլիացին, որ մը զմայլանքով կը հետևի խմբագրի Բաշալեանին որ շարուած երկաթ թերթերը, ձեռնասայլակի մը վրայ, կը քէ բեռնակրի մը հետ լծուած սայլակին, անձրևին տակ, ցից զառիվերէ մը, դէպի տպարան: Իր գործին հանդէպ սա սէրը խանդաղատանքի կը տանի սառնասիրտ անգլիացին որ կը բանայ տպարանին դռները, առանց երկուքուկէս ոսկիի կանխիկին: Այս մէկ հատիկ դրուագը բաւ է ինքնին կազմելու համար որոշ գաղափար այս մարդէն:

Յեղափոխական մը: Չեմ տեսեր: Եթէ այդ բառը այսօր տակաւին կը պարունակէ գէթ մէկ մասը հսկայ, խնդեցնող միսքիֆին, որուն գերագոյն օրինակները այնքան լիաբուռն տուաւ մեր ժողովուրդը իր ազնուական փաղանդէն խոնարհանիստ բայց հոյակապ բեռնակիրները մինչև, Լեւոն Բաշալեան իրաւունք ունի վերապրողներէն որեւէ մէկուն չափ եթէ ոչ աւելի, այդ վերադիրը կրելու, ու ասիկա առանց ցոյցի, մեծ բառերու, աղմուկի: Յեղափոխականը, այդ մարդուն մէջ, կը պարգէ մէկ քանին այն կողմերէն որոնք արեւմտահայ հոգեբանութեան կարկառուն գիծեր են նոյն ատեն: Անոր վրայով զբոսար չէ ինծի համար տեսնել շարանը մարդոց, իմացապաշտ փաղանդէն, որոնք կրկէս իջան, իրենց ցեղին ձայնը պոռալու, երբ այնքան վտանգաւոր էր ատիկա, պոլսական պայմաններուն մէջ մեծցած մտաւորական արպարներուն համար, քիչիկ մը խակ, միամիտ, խանդոտ, անհեռատես բայց որոնց հոգեկան հարստութիւնը կը ծածկէր արարքին անկարելի դժուարութիւնները: Անոնք, Չօպանեան, Ս. րփիարեան, Բաշալեան, Օտեան, Թէքէեան, Պարթևեան Պոլսէն փախուստէն յետոյ միայն պիտի հասկնային ահաւորութիւնը իրենց արարքին: Բաշալեան չէ դաւած տակաւին 5-6 տարի իր հաւատքին: Կովկասի մէջ իր քարտուղարութիւնը — տնտեսական մեծ հաստատութեան մը մէջ — չեմ դատեր (*): Ոչ մէկ չահ կամ չլուս պիտի նշանակէր այս պարագան անոր գէմքին ամբողջութեանը մէջ: Չեմ շփոթեր պարագան հազուադէպ բայց կատարելապէս ստոյգ իրողութիւններու հետ, գրական մարդէ, ուր մեղի տրուած է հաստատել

(*) Անկարելի է իր ճիշդ իմաստին մէջ տեսնել այդ սերունդը որ մինչև 1908 եւրոպական ոստաններու մէջ մեր դատին սպասը ըրաւ: Հասկընալի է Չօպանեանը, որ դրականութեան Ֆէրիքը չալկած, մահաւորէ մահաւոր, կը պտտցնէ իր պատրանքը, աղդային դատին կմախքը թեւերուն մէջ ու փոխնիփոխ կ'ողնորուի այդ երկու յուռութքներով: Հասկընալի են արեւելահայ ուսանողները, ուսուցիչները, ուսսական ինքնալի մէջ կաղապարուած սրբազան ու հսկայ խնթներ, որոնք յեղափոթեան տեսականը կը պաշտեն անտարադելի միամտութեամբ ու կրնան իրենց խանդին մէջ կրակ տալ իւրիշներու: Հասկնալի են վերջապէս մեր միւս տղաքը որոնք այնքան ահաւոր ձեռնարկներ ի գլուխ կը հանեն այնքան աննպաստ հանգամանքներու մէջ: Բայց դժուար է ընդունիլ Արփիարեանը, Պարթևեանը, Բաշալեանը ոչ իբրև մարդ, այլ իբրև հոգեւորանութիւն: Ահա թէ ինչու չեմ զարմանար երբ նախնախնայի մը կրպակը ապաստան կ'որոնէ լեւոն Բաշալեան, մինչ Նրուանդ Օտեան, Եւրոպան չափելէ յետոյ, Եգիպտոս աղարակի մը մէջ պիտի թաղէ իր երազները:

նման շրջումներ, երբեմն հետակորոյս սուղումներ որոնք կը ծածկեն չքեղ անձնաւորութիւններ երբ Զրաքեան մը, իր տաղանդին ամբողջ կազմածը անվթար պահելով հանդերձ արտաքին նայուածքին, պիտի դադրի ինքիրմէ մահուընէն տասնամ մը առաջ, գրեւոր ու դործելով բայց արամազծօրէն ներհակ բաներ իր առաջին անձնաւորութեան: Բաշալեան չէ հերքած ինքզինքը: Իր մեղքը՝ դադրիլն էր մեր գրականութեան համար:

Բարեգործականի իր սպասարկումը, ինչպես Le Foyer խմբագրութեան մէջ իր դերը կը շահագրգռեն մեր քաղաքական, քիչիկ մը ընկերային պատմութիւնը բայց չեն դարձներ մեզի Մահի, Արեւելի, Հայրենի, Նոր Կեանքի արի, լուրջ, զգօն ու արդիւնաշատ խմբագիրը։ Բարի եղէք զիտեղու նոյն ատեն որ այս հանգէսներուն ու թերթերուն անունները կը պատմեն մեզի մեր կարելի, մեր գերագոյն ճիգերը այդ օրերէն։

✱

Գործը որ այս կեանքին հետ քալեց, կը կրկնէ այդ կեանքին մեծ կողմերը դարձեալ ու իբր արդիւնք գերակշիռ ալ է անկէ, եթէ զեղչենք ողբերգութիւնը անհայրենիք մտաւորականին որ օտար ուստաններու ծուխին ու մուրին մէջ կը պատ-
րաստուի զիմաւորել անխուսափելին: Լեւոն Բաշալեան քառսուն տարի է կր մեռնի:

Անոր գործը պէտք է տեսնել երկու մեծ լոյսերու ներքեւ։ Ատոնցմէ մէկը՝ գրականութիւնը, որ անոր անդրազոյն տարւ-
փանքը, առաջին կրակները ու յուզումները տուաւ։ Երկրորդը՝
հրապարակագրական աշխատանքը, թերթ կամ հանդէս վարելու
նրա թափան թէքնիկը։ Երբ ասոր վրայ աւելցնենք կազմակեր-
պական վատնումը, կ'ունենանք ամբողջութիւնը գործի մը որ
թէ՛ն տարբեր և որոշ երեսներով կը ներկայանայ, բայց խորքին
մէջ կը նոյնանայ, մէկ իրականութիւն կազմելով, մտաւորական
աշխատանքին վաւերական խորհրդանշանը։

Անոր գրականութիւնը կը բաղկանայ պատմութեան, պատկերներէ, սպառնալաւ տեքստերէ, բնագիտական նշաններէ, բնութիւններէ, նորապէսներէ, այս բառերէն իւրաքանչիւրին տալով ճշգրիտ, վճիռ դիմագծութիւն։ Անոնք բոլորն ալ հարազատ

ցողացումներն են, իր օրերուն, արևմուտքի մէջ փորձուած նման սեռերու: Ու մեր հրապտրակին վրայ կը մնան ամենէն քիչ խաթարեալ նմոյշները արևմտեան արուեստի նման փորձերուն: Մի փութաք հետեցնել թէ այս հաւաստիքը կը քայքայէ գրագէտէ մը մեր մեծագոյն սպասումը, — իր ինքնատուլթեան փառքը: Իմ նկատողութիւնս կ'երթայ այն այլայլութիւններուն որոնք վիպակը անճանաչելի կ'ընեն, օրինակի մը համար Եղիայի վիպաշունչ, քնարական զեղումներուն մէջ: Կրնա՞ք այդ անունը, առանց տառապանքի, գործածել զըրուածքի մը մասին որ Մակբէլէ կ'անուանուի և ուր Եղիա կեանք մը կը վիպէ, բայց զայն տարափոխելով հիմնովին: Լեւոն Բաշալեան իր մոթիֆները կը յարգէ բացառիկ որքան բացարձակ խղճահարութեամբ մը, առանձնանալով այսպէս իր սերունդին մէջ իբրև մէկը որ հաւատարիմ եղաւ ամենէն առաջ իր մտապատկերներուն: Բազմատեսակ այս արդիւնքին մէջ միութեան գիծ է այս պատկառանքը արուեստին հանդէպ որ կրնայ վերածուիլ իր նախդիր իմաստին ալ, բայց յաճախ մնացած է ինքզինքը: Այս լոյսին մէջէն տեսնուած, այդ ստեղծագործութիւնը կը ստանայ նկարագիր մը որուն տարրերը (*) կը վերլուծուին քիչ անդին: Ու շարունակելու համար պարկեշտութեան սահանգիտութիւնը, չեմ վարանիր յայտարարել որ անոր տպաւորապաշտ էջերը կրնան մեծագոյն դիւրութեամբ մը փոխադրուիլ ֆրանսերէնի ուրկէ կուգան արդէն զէթ իբրև մտադրութիւն: Ինքն է որ, իր սերունդէն, յաջողած է իր ոճը հիմնովին ազատագրել եթէ ոչ ցեղային տարրէն, գոնէ անոր այն մասէն որ ամենէն հաստն է յատկանիշներուն: Ձեք կրնար Սրուանձտեանցի որևէ էջը թարգմանել, առանց աղէտի: Պրանսական ձևին հանդէպ սա պաշտամունքը բարեբախտ վարժութիւն մը պիտի ըլլար անոր: Իր սերունդէն ոչ ոք այս պաշտամունքը (**) տարաւ, առանց անխուսափելի վտանգներէ պաշարուելու:

(*) Բաշալեան միտքէն չանցուց անոնցմէ ընտրանքով հատոր մը կազմել նոյնիսկ այն օրերուն ուր միջոցը տենէր: Ու անխուս էր:

(**) Տեղն է դիտել տալ որ ասիկա ոճի տաղնապը չէ, այնքան որոշ կամարականին կամ Սիպիլին մօտ: Այլ տեսակ մը բնածին խնամք, ներքնայարդար բխում, որով կարգ մը մարդիկ իրենց մտածումը այսպէս կը հասունցնեն իրենց մէջ: Զօհրապ չէ սրբադրած: Սիպիլ տառապած է ձևին տառապանքը: Բաշալեան դժուար արտադրող մըն է անշուշտ բայց այդքան: Անոր ռենէ ֆրէնցի ինսիր, ինչպէս կ'ըսենք այն ոճերուն համար ուր տառապանքն ինչամբոյն զերազանց կը հանդիսանայ խորքին արժանիքէն: Բաշալեանի համար ճիշդ մտածման հարց մըն է ու թերևս այս է պատճառը իր վաստակին նիհարութեան:

Գրական իր ժառանգութիւնը որ կը կշտացնէ արդար հատոր մը, մեզի պիտի տար մէկ երկու մեծ գեղեցկութիւնները մեր նոր գրականութեան. փոքր, հատուածական, մանրանկարչական, իրաւ է, բայց որոնց կատարելութիւնը քերթուածներու անայլայլ փառքին կը մօտեցնէ զանոնք: Պէշիկթաշլեանի Յեֆէն Հասաթը իր արժանիքները կը պարտի բանաստեղծական թեքնիկէ դուրս յատկութիւններու: Բաշալեանի Նոր Զօրօքը, հակառակ իր տարօրէն համեստ տարազին, վկայութիւն մըն է ոչ միայն իր սերունդէն, իրմէն, այլև մեզմէ, ցեղային հանգանակներէ: Ատոր փոխարէն նոյն բանաստեղծին Նաջաթ Էնֆեշը, որուն բախտը դեռ չէ կործանած, հակառակ այնքան նիհար արժէքին, կրնայ համեմատութեան դուրիւ Բաշալեանի Կրեային, զոր դեռ մինչև այսօր կան մարդեր իբրև գուլս-գործոց մը ոգեկոչող, հակառակ անոր որ կտորը faisandé ապրանք մըն է իննսունական ճաշակէ ու գրուածքի առաքինութիւններէ դուրս, վիրաւոր է ներսէն, նիւթին նիհարութեամբը:

Գրական հունձքին քանակային ինչպէս որակական սատկարութիւնը պէտք է գիմաւորել ուրիշ արդիւնքով մը սակայն, որ, հակառակ իր առաջինին չափ ուշագրաւ չըլլալուն, կը պատմէ այլապէս բարձր, շահեկան ու օգտակար վաստակէ մը: Ատրիկա խմբագրական շնորհներով չէ երաշխաւորուած միայն: Այլ անկէ աւելի բանով մը այսօր կը ներկայանայ մեր նկատառման: Ուր որ վատնուած է այդ աշխատանքը, հոն երեան եկած է արդիւնք մը որ կը տպաւորէ քանի մը նման յատկանիշներով, որոնք պիտի վերլուծուին քիչ անդին:

Անոր մատաղ երիտասարդութիւնը կը գուգադիպի Աբեէի կազմակերպումին ու Մաֆիի զրականացումին: Չեմ յառաջանար, յայտարարելու չափ հազիւ քսանամեան այս երիտասարդը այդ լրջագոյն ձեռնարկներուն իբրև տիրակառ զօպանակը: Արփիարեանին անունն ու չուքը ընդարձակ են շատ, գիտ գգուշութեան հրաւիրելու: Բայց չեմ վարանիր, առանց Բաշալեանի, այդ ձեռնարկներուն մէջ ննթադրել ճակատագիրը Արփիարեանի առանձնակի վաստակին, որուն նկարագիրը պարզ է մէկէ աւելի անգամներով փաստուած ըլլալուն: Մարտ, Հայ Հեփէ, Լասթեր, Շէրաֆ և տակաւին ուրիշներ մեր գրականութեան մէջ միտէօրաններու կը նմանին, առանց ակօսի: Աբեէի, Մաֆի, Հայրէի, Նոր Կեֆէ հաստատ, դրական, լայնակօս երեւոյթներ են ոչ միայն

իրենց կեանքի ընթացքին, այլ կը շարունակեն խանդավառել մեզ քառսուներե աւելի տարիներ հետքն ալ: Որո՞ւ կը պարտին վերջին անունները իրենց այս առաքինութիւնը: — Ապահովաբար ոչ՝ Կաթիլ Ժափուցի հեղինակին: Յետոյ, չմոռնալ որ Աբեւէլի և Մախի միաժամանակ խմբագրումը պայմանաւոր է իրմով: Անշուշտ չատ մատաղատի այդ երիտառարը անբաւարար է իբրեւ պատրաստութիւն: Անոր ուսումը պոլսական միջինէն վեր չէ: Ընթերցում, փորձառութիւն, կեանք պիտի դարմանեն քիչ քիչ այս ակամայ թերութիւնները: Ու հինգ տարի աշկերտութիւն մը (apprentissage) անոր պիտի ճարէ լեցունութիւն մը, հասունութիւն մը, վարդապետութիւն մը (maitrise) որոնք պիտի նուիրադործեն իր ասպարէզը: Անիկա պիտի ստեղծէ խմբագրական որոշ կազապար մը որ տարբեր է Քէչեանէն ինչպէս Արծրունիէն: Բաւ է յիշել հոս որ Աբեւէլի վարկը, Հայբէնիէն յետոյ ու ա՛յն ատեն իսկ երբ իրապաշտները հեռացած էին Պոլսէն, պայմանաւոր էր իրմով ու կը մնայ վկայ մը իր կազմակերպութեան մէջ վատնուած ոգիին, լրջութեան ու կորովին:

Բայց անոր դործին կեդրոնական աշխարհը Հայբէնիէն է, 1898ին սկսուած: Արեւմտահայ հրապարակագրութեան ամենէն տաք կրկէսը, ինչպէս ամենէն կատարեալ նուաճումը որ մեր ուժերուն ծիրին մէջը իյնար: Իր տեղը կը խօսիմ այդ թերթին դերէն: Բաւ է հոս արձանագրել փաստը որուն համեմատ ձեռնարկին ամենէն խոր ու հաստատ խտրիսխը պէտք է ընդունիլ իւրեւն Բաշալեանի անձին մէջ: Այս պարադոքս արժանի է մասնաւոր սա յիշատակութեան քանի որ աւելորդ անգամ մըն ալ կ'ապացուցանէ դերը զոր կը կատարեն Կաւֆր, հաստաւս նպասակները մեր իրադործումներուն մէջ: Այսօր գաղտնիք չէ որ, հակառակ ստուերի մէջ մնալուն, անոր անունը լայնադոյն բաժին մը ունի հաւաքական այդ յաջողութեամբին մէջ: Ողի, թէքնիկ, նիւթական մատակարարութիւն, թղթակցական կազմակերպում, գործերու բաժանում միայն չեն ներկայացներ այդ ճիգը: Ասոնցմէ վեր է ռզլեղը որ պատասխանատու է այդ ամենուն: Անշուշտ հոս մեր առջև կը ցցուի Արփիարեանին ահաւոր ըստ ուերը: Բայց արդարութիւնը ստուերներէն չէ վախցած: Ու չեմ դիտեր ինչու, այդ ուղեղը ես պիտի ուզէի ազատագրել Արփիարեանէն: Իւրեւն Բաշալեան այդ թերթին չորս հինգ տարիներու մէջ ինչ որ տուած է իր ստորագրութեամբ, ըրած է ծանր դիտակցութեամբ մը: Անոր յօդուածները — լրագրականները

ուներմ նկատի — այդ օրերու խորագոյն մտահոգութիւնները կը կերպագրեն:

Բայց կ'արժէ ծանրանալ Լոնտոնեան ձեռնարկին որ հրաշքի մօտիկ բանի մը հետ կը չմիջուի երբ մօքի առջեւ թարմացընենք օրերն ու պայմանները: Բուռ մը խնդիր են անոնք որոնք 1898ին այդ ահեղ քաղաքին մէջ, տառապէս անօթի (գլտենք ասիկա Պարթեանի պատմութեամբներէն և Օտեանի յիշատակներէն), իրենց թշուառութիւնը միայն ունին քով քովի բերելու, աւելորդ, բեռ, տառապանք իրենց տաղանդներէն ետքը: Շինեցէք մեր մտաւորականութեան առաջին կործանումը, չատ աւելի ահաւոր քան 1915ի ողջակէզը որ վճարման պահ մը եղաւ ու չունէր անգրագարձ մեռնողներէն ներս, մինչ 1900ի տղաքը իրենց ամօթն ու յուսահատութիւնը պարտաւոր եղան հագնելու նեոնեան պատմութեաններու նման: Նոր Կեանք, այս հոգեբանութեան մէջ զարգացած ձեռնարկ մըն է: Դիւրին է անկէ վերցնել արդէն անկշիռ պիտակը կուսակցութեան մը օրկանին: Դրական ճշմարիտ, ազատ բեմ մըն է ուր չեն վախնար իրարու հանդիպելու այդ օրերու մեր տարազիր մտաւորականները, կըռուազան Չօպանեանը ինչպէս անսիրտ խաւազանող Պարթեանը, Միքայէլ Կիւրճեանը ինչպէս այսօր չատ մոռցուած բայց այն օրերուն ուժ մը կազմող Վ. Սվաճեանը: Անշուշտ հոս ալ ահաւոր Արփարեանն է թերթին մարմինը: Ան է որ պիտի լեցնէ անոր կլամբ, իր ալքերէն ճարելով անսպառ նիւթ: Բայց Բաշալեանին կ'իյնայ պարտքը այդ շէնքը կանգուն պահելու: Ու գրական հանդէս մը չէզոք ձեռնարկ մը չէ: Պատմեցի թէ ինչպէս կը խմբագրուէր անոր նիւթական կողմը: Բայց ձեզի կը ձգեմ վերաշինել այդ մարդուն, իր ընկերներուն հոգիները երբ այդ հեռապառ վաստակին իբրեւ վարձատրութիւն մեր մարտիրոսագրութեան անլուելի արձագանգները միայն ունէին անոնք: Ու հոս է այդ սերունդին ողբերգութիւնը, արտասահմանի մէջ: Առանց նպաստ գտնելու իր իսկ սպասարկած դատին, հերքուելու գինով նոյնիսկ անկէ, այդ սերունդը կատարեց իր պարտականութիւնը, լուռ ու հերոսական:

Կ'անցնիմ Կովկասէն: Ու չեմ խանդավառ այն չորս տարիներով որոնք անիկա սպառեց Le Foyerն խմբագրելով: Բայց կը կենամ անոր կիսագարեան վաստակէն առաջին քսան տարիներուն վրայ որոնք ոչ միայն իր գործը ալլե իր անունը կ'ընեն

արժանի ամէն յարգանքի: Բարիդ հաւաքոյր մը միայն շնորհեց անոր: Կը սպասենք աւելիին:

2

ԿՈՂՄԵՐԸ ԻՐ ՏԱՂԱՆԴԻՆ

Հակառակ իր վաստակին պարզ նկարագրին, քննադատը դժուարութիւն կը դգայ անոր տաղանդին կողմիւրը պարզ տա-
րազներու վստահելու: Այս վարանումին պատճառը հաւանա-
բար՝ որակի զանազանութեան ու ազնուութեան քով քանակի
հարցին անկայունութիւնը, անհաւատարմութիւնը: Վասնզի
դժուար է երեք չորս պատմուածքի համար վիպող մը ստեղծել,
ինչպէս լրագրաբնոյթ գրական գատաստաններու ետին քննադատ
մը ընդունիլ: Ի՛նչ որ կարելի է առանց վերապահութեան յայ-
տարարել, ատիկա իր հրապարակագրութիւնն է որ մինակը եր-
բեք չի փրկեր գէմք մը, անոր տալու համար մուտք գրակա-
նութեան պատմութենէ մը ներս: Եւ սակայն Ղալաթիյ Ռէֆլը
լաւագոյն պատմուածքներէն մէկն է ամբողջ իր սերունդին ար-
դիւնքին մէջ: Անոր գատաստանը Կամոսարականի վէպին վրայ
արդար, առաքինի, ուղղափառ գատաւորի մը պատկերը կը թե-
լադրէ մեզի: Այն ատե՛ն:

Ինծի կուգայ թէ պէտք է շեղում մը ընել, տեսնելու հա-
մար անոր զուտ ստեղծագործական էջերը առանձին գլուխի մը
մէջ որ բովանդակէր անոր նորավեպերը, պատկերները, ցալաւո-
րապատէ հջերը: Այդ գլուխը չի տիտղոսութիւն անշուշտ վճռա-
պէս, ինչպէս է պարագան իր ընկերներուն համար որոնք ա-
ռանց դժուարութեան կ'արդարացնեն իրենց տիտղոսները: Բայց
կը խմբէ իր գործին ամենէն մշտարժէ, գեղեցիկ տարրերը ու
իրացումը:

Ուրիշ բաժանում մը արդար պիտի ըլլար այդ վաստակին
այն մասին համար որ իբրեւ ծաւալ կը գրաւէ ստուարագոյն
վատնումը անոր ուժերուն: Հրապարակադրական այդ աշխա-
տանքը կրնայ զիմաւորել ի՞թէ ոչ արուեստի պաշտպանութիւն,
գէթ մեր գրականութեան յատուկ կերպ մը, օգտաւէտ որքան
անխուսափելի: Չմոռնալ որ մեր հրապարակագրութիւնը լայնօ-
րէն չաղախուած է մեր գրականութեան բոլոր յուզումներով,
տազնապներով: Ու քրօնիկը մեր մէջ գեղեցիկ է երբեմն, ար-
ուեստի գործ մը որակուելու աստիճան:

Ուրեմն իր մէջ կը դատեմ *usquequodammodo* կշեռու հեղի-
նակը, քրոնիկագիրը: Եւ որովհետեւ այս բաժանումը վերլուծման
զիւրութեան համար կը ներուի (քանի որ իրականին մէջ նոյն
ու մէկ կարողութիւնն է որ կը լեցնէ իր պատկերները ինչպէս
իր խմբագրականները), կը միացնեմ անոր դէմքը ուրիշ բաժինի
մը մէջ, զրազեք որ այս անգամ համադրութիւնն է անոր ու-
ժերուն:

3

ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԸ

Լեւոն Բաշալեան իր սերունդին որեւէ վիպողէն աւելի տի-
րական յատկանիւններ կը բերէ մեր նկատառումին, պատմելու
մարդին մէջ, ոտեղծ իչը դառնալու աստիճան պատմելու կերպի
մը որուն նմանը գտնելու համար պէտք պիտի ըլլար բարձրանալ
մինչեւ ժամանակակից պատմողները, Ֆրանսական ու անգլիա-
կան դպրոցէն (Ժիւլ և Մերս ու Թովմաս Հարսի, յիշելու համար
քանի մը յատկանշական անուններ): Այդ կերպը կը զատուի
Զօհրապի սչրուէն բայց արու, պարզ բայց ամբողջ, արագ բայց
կատարեալ արուեստէն որ քանի մը սիւնակի մէջ ամբողջ կեանք
մը կը դադարէ: Ու կը զատուի Կամսարականի եղանակէն, ի-
մացադաշտ անոր հակումները զանցելուն ու պատկերը, կեան-
քը, բացառիկ շեշտը նուաճելու իր այլամերժ առաջադրու-
թեամբ: Զի մտներ բազմատուրեան Արմիարեանի հում, ան-
մշակ վիպակներուն ոչ ալ Սիպիլի թուրիկ, անյաւակնոտ, քըն-
քուշ սրտազեղումներուն կամ Հրանգի միակտուր, ծանր, հաստ
թախիծով մը տքացող քրոնիկներուն հետ:

Ընդհանրապէս կարճ շունչով պատմում մըն է ատիկա (եր-
բեմն չորսէն հինգ երբեմն ութէն տասը սիւնակը չանցնող), բայց
վճռական շատ մը կողմերով: Նախ, անպայման կը բարձրանայ
սրտառուչ, բաթէթիք տոամի մը վրայ որ լազրական տարողու-
թեամբ զանազան դեպքերու կալուածին կը պատկանի, հաւանա-
բար անկէ հանուած շատ յաճախ: Իբր այդ, ամփոփ է իր շըր-
ջաքիծը, քանի որ գործողութիւնը իր տեղական կեանքը ար-
դէն ապրած է տոամին մէջ գազաթուելէ առաջ(*): Ինչ որ ա-

(*) Ուշագրաւ է որ գրական ոչ մէկ *truc* այդ պատմածքները չէ ձգած
իր ճնշումին: Անոնց մէջ տոամը երբեք չ'արձակուի ղէպի ապագան,
չի պատրաստուիր, չի լուծուիր, դատական ընդլայնումներով: Իր ամ-

Նոր պարունակովը կը տրամադրուի մեզի, պարագայական ուժ-
գնութիւն մըն է յուզման, կիրքերու բախումին ու ասոնց հե-
տեանք ողբերգութեան որուն հեռահաս արմատները արտահա-
նել չէ առաջադրած հեղինակը: Գործողութեան սա սեղմ գը-
նացքը թերեւ մէկն է այդ պատկերներուն ծանր յուզականու-
թեան պատճառներէն: Երկու սիւնակը չի յորդիր թերթին այն
քրոնիկը որ այն օրերուն նորավէպը կը կազապարէ Դ իրրեւ
վերնագիր ունի փափուկ սիրս: Բայց չէք կրնար աւարտել զայն
առանց արցունքի: Բաթէթիք տարրին սա տիրապետումը, ա-
ւելի կամ նուազ յաջողութեամբ, իրական է անոր բոլոր պատ-
կերներուն համար: Այս հանգամանքը մինակը կը բաւէ արդէն
որպէսզի նպաստաւորուն յարակից բլանները կտորին, որոնցմէ
ոմանք այսպէս կը շահագրգռեն մեզ: Այսպէս, այդ բլանները
տիպարային ներկայացումներ են երբեմն, նօթուած ծայրայիշ
ճշգրտութեամբ, մոյնքի, օսկորի, զգեստի, երբեմն հոգիի դա-
նակներով, որոնք բոլորը մէկ կը բռնանան մեր ուշադրութեան,
երբեմն զայն կը նեղեն ալ, բայց կ'ազատուն ծանրաբեռնում
մը ըլլալէ, քանի որ կը բերեն առնուազն տիպարային ճշդու-
թիւն, հարազատութիւն: Այս յօրինումին մէջ անիկա կը զգու-
շանայ ուղղակի խորհրդածումէն որ կը վերածուի շատ զւար-
թեամբ անտեղի շեղումին, ինչպէս հաստ, ծանր զծագրութեան
որուն հանդէպ տկար է իր քրոնիկներուն մէջ շատ անգամ: Յե-
տոյ կը մանրէ, կը մանրանկարէ, միշտ ամուր ու ապահով քա-
շելով տիրական, յատկանշող գիծերը, գտնելով ամենէն յարմար
գոյնը, ինչպէս պատրաստելով ամբողջութիւնը տաղաւորող
միջնորդը, խորհուրդը: Շրջանակը այսպէս յարգարիչէ, ան-
ձերը այսպէս սնկելի (camper), խորհուրդը այսպէս գոյի մը պէս
տեսարանին վրայ առկախելէ վերջ, Լեւոն Բաշալեան ինքզինքը
կուսայ իր կտորին, բացարձակ անձնատուութեամբ մը որ անհաս-
կընալի կը դառնայ սոսաջին ակնարկով, այս անանձն, անզգած
արուեստի ուխտեալ սպասարկուն մօտ, բայց կը բացատրուի
երբ պատմումը աւարտի: Թուղթերուն վրայ թրթռացող կեանքը

բողջութեան մէջ մէկ դէպք է միայն որուն կեանքը կարելի է զետեղել
երկու տողի մէջ: Ատիկա ընթացիկ նորավէպին հակադարձը կ'ընէ զա-
նոնք: Կոնգուռներուն սիրական ձգտո՞ւմը պլասմելու բայց այնպէս մը որ
բան մը չսլացանի: Կամարականէն զուրս, որ իր պատմուածքներուն հա-
մար նման թէքնիք մը որդեգրած է, ոչ մէկ իրապաշտ չէ փորձած զայն: Բաշալեանի հետքերով Ուրէն Պարթեւեան պիտի տանէր այդ կերպը ու-
րիշ արդիւնքներու:

այնքան թանձրացած է որ չի կրնար փախչիլ ու կը քալէ մեզի հետ։ Մենք չենք հմայուիր անոնցմէ, չենք խռովիր, չենք տրտմիր կամ ուրախանար անոնց ճակատագրին հետ, վասնզի մեզի իբրեւ վկայ, հնարովի պատմում չեն տպաւորեր։ Անոնք կ'ամրանան մեզմէ ներս, իրական դէպքերու ծանրութեամբը ու կը զատուին Ձօհրապի կամ Սիպիլի նորավէպերէն ինչպէս կը զատուի իրականութիւն մը երազէ մը։ Այս ձևը մթոնուած ու գործադրուած արուեստի մը նկարագիրը ան է որ թերութիւնները առաքինութիւններ կը դառնան։ Ու կտորը յօրինող բոլոր երկրորդական, չորրորդական տարրերը, որոնք կրնային զեղջըւիլ, իմաստի մը, չըսելու համար անհրաժեշտութեան մը կը բարձրանան, քիչ անգամ հերքուած։

Քանի մը օրինակներ։

Տէրաբէյն Ութաբ ծանր մթնոլորտ մը ունի, հակառակ սեղմ իր սիւնակներուն։ Ձեմ լայննար տիպարներուն քննութեան ուրոնց վաւերատիպ ճշդութիւնը գնահատելու մէջ մեր գրողներէն որեւէ մէկուն չընծայուած փաստեր ալ ունիմ քանի որ պատմուածքին չըջանակը, անձերը, ոգին ինծի ծանօթ են ֆիզիքական ընտանութեամբ մը, վերցուած ըլլալով մեր շրջանէն։ Գործողութեան մասին ալ քիչ է ըսելիքս։ Լեւոն Բաշալեան բոլոր իր ընկերներէն աւելի տիրապետած է անոր հիմնական առաքինութեան։ — ուղիղ գիծին առաքինութիւնը, եթէ կը ներուի այսպէս ըսել։ Բայց մթնոլորտին ծանրութիւնը։ Անկա արգիւնք է, իմ կարծիքով, իրապաշտ թէքնիքին ճիշդմէն։ Որովհետեւ իր գործողութիւնը սեղմ է շատ, չըջանակը՝ ամփոփ, բայց պարագրկուելիք կեանքը չափազանց յորդ, Բաշալեան հարկին տակն է քանի մը սիսիբիլն միանգամայն վարելու։ Անոր մէջ կը պայքարին՝ բանաստեղծը, որ բնութեան տեսարանները կը կը զգայ շատ աւելի խոր, կոկծագին հեշտութեամբ մը քան Պոստոյ լուսնեղբայրները, և իր ապրումներուն սարսուռը կը ջանայ փոխադրել իր բառերով, այլապէս բեռնաւոր՝ ուրիշ շատ մը պարտքեր կատարելու։ Բարբերու հետազօտիչը՝ որուն մէջ ի ծնէ բարոյախօս մը կայ արդէն, և որ մարդոց տրամութիւնները, անկումները, վէրքերը ճանչնալու իր պարտքը չփոխած է բարձրահայեաց, հեռահայեաց հանգանակներու թելադրանքին մէջ և կը տառապի այդ քանի մը ծալքով աշխատանքը վստահիլ ստիպուած ըլլալուն նոյն այդ բառերուն։ Արուեստագետը՝ որ գիտէ իր արհեստը, աւելին, ըսել կ'ուզեմ իւր ձեւը որ հերքում մըն

է, հակադրում մը ուրիշ, անկարևոր, թերևս զնաստկար ձեւերու, իր ժամանակին այնքան յարգի բայց այնքան ալ փոքուն։ Այդ արուեստագէտը հարկին տակն է այս խնամքն ալ պարտադրելու արդէն քանի մը մտադրութիւններով, պաշտօններով ծանրաբեռն իր բառերուն։ Խորհողը, որ լրջութիւն ու ազնուական նպատակներու հետամտութիւնը չարհամարհեց ու գրելու արարքը վերածեց բարձրօրէն բարերար ըմբռնումի մը։ Այս կարճ տարրալուծումը, ուր դեռ վեր չհանուած շատ մը տարրեր մուտք ունին, կը բացատրէ այն կերպով մը ծանր, անհանգիստ զգացողութիւնը որ նիւթին հեղումը չէ իրմէ, մեր մէջ, այլ չորս հինգ մտադրութեանց իրերադիր ճնշումին անդրադարձը։ Տէրտէրէն Ուիլքին մէջ ատկկա կը զգանք ամենէն աւելի հոն ուր հեղինակը կը ջանայ մեզի թելադրել որսորդի զգայութիւններ, երբ իր հերոսը կը նետէ ձիւնն ի վեր կամ վար, հալածելու վարազները։ Ուրիշ պատմուածքի մը համար քիչ, բայց հոգ լայն այդ գրուագումը կը զատուի կտորին մարմինէն ու կը բռնանայ։ Անշուշտ բեռ մը, աւելորդութիւն մը չի կազմեր, բայց կը խանգարէ համեմատականութիւնը յօրինուածքին։ Մօրասանեան ըզգայութիւններու ընդօրինակութիւն մը չէ հարկաւ ինչ որ տրուած է մեզի այդ որսորդին առիթով։ Բայց գաղիացի պատմողին (conteur) ուրուականը ամէն կտորի հետ կը յառնէ իմ մէջ, երբ այդ կտորը այսպէս տիրապետուած կեանքէ մը կը խօսի ինծի։

Այդէնի վաբայեբը ուրիշ նմոյշ մը՝ այդ խսուքեան, կատարելատիպ նեղութեան, խորունկ յուզումի, հոգեկան գոյնի(*), լրջութեան, Տիպարային յլացմեան, սեղական գոյնի, խոր համակրանքի, հայեցիութեան (եթէ այս բառին մէջ ուզենք տեսնել քանի մը կարկառուն կողմերը պոլսական, պոլսամերձ մեր ժողովուրդին)։ Այս բառերէն իւրաքանչիւրը իմ մտքիս մէջ ընդարձակ գործողութիւններ կը փոխանորդեն ու կը հաւատամ թէ կ'ընէին նոյնը նաեւ Լեւոն Բաշալեանին համար։ Արդ, պատմուածք մը, ան ալ 4-5 էջնոց, կարող է տանիլ այսքան ճշնշում։ Պիտի յիշեմ Ձեխովը, որուն տիրական մտահոգութիւնը՝ հոգիներու ճակատումն է, այնքան մը բան առնելով արտաքին

(*) Կը գործածեմ տարազը իբր անդրադարձ սեղական գոյնին որուն իրականութիւնը, կասկածէ զուրս ամէն խղճամիտ արուեստագէտի համար, կը հարկադրէ հոգեկանին ալ իրականութիւնը։ Անհատական որքան հաւաքական հոգեբանութիւնները նկատի ունիմ։

աշխարհէն որքան անհրաժեշտ է մարդերը փրկելու օգակառոյց abstraction դառնալէ: Մօբսսանը որ պիտի պատմէ, պարզ ու շիտակ, սոսառաւելն երկու բլանով, ներքին ու արտաքին աշխարհներու կարճառօտ (sommaire) ագուցումով մը ու պիտի նուաճուի իր նիւթին մեղրովը, յուզումովը: Տարբեր հոգեբանութեանց ծնունդ այս երկու անուններուն իրադրածած զուգորդութիւնը Բաշալեանի արուեստին արթնցուցած տպաւորութեան հետ ուշադրաւ է սակայն ուրիշ կողմով մը որ կը լուսաւորէ հայ պատմողին ծանրութիւնը: Անոնք ընդարձակ դործերու մէջ թափեցին իրենց ըմբռնումները: Մաւալի սա պարագան պէտք է ստորգնահատել: Եթէ անիկա ջրի կ'ընէ կարգ մը ստեղծումներ (մեր մէջ, պատմելու մարդէն թիփիկ է Արշակ Զօպանեանին կերպը որմէ բաւ է երկու նորավէպ կարգաւ, վարժուելու համար եղանակին ու մոռնալ մնացեալը, առանց կորուստի), միւս կողմէն անոր անձկութիւնն ալ պատճառ է այդ չափը զանցող խտացումներուն: Մանրանկարի մը վայելումը յաճախ պարզ աչքերուն արգիլուած զգայութիւն է: Ու նոր է որ Լեւոն Բաշալեան կը նկատուի մեր ամենէն տաղանդաւոր մանրանկարիչը:

Այս օրինակները բազմապատկել պիտի չբաւէր լուսաւորելու հարցը որ թէքնիկի ինչպէս խառնուածքի բարդութիւն մըն է: Կը վերագառնամ անոր երբ գրադէսը կը վերլուծեմ: Հոս պարտք է ինծի Լեւոն Բաշալեանի աշխարհը համառօտագրել, որքան կարելի է ատիկա, ինքնին համառօտագրութիւն մը կազմող գործի մը համար:

Անոր մէկ լալն մասը վերցուած է մեր ամենէն խոնարհ, մինչև իր օրը մեր արուեստէն մուտք չունեցող դասակարգէն: Արհեստաւոր, բանուոր, մաքսանեց, երբեմն մտաւորական երանգէ խորտակեալ վրիպածներ, յաճախ մայրեր, աղջիկներ, մանաւանդ տղաք: Մեր միջավայրէն այս սեւեռումները իրապաշտ թէքնիկին մէկ նուէրը չեմ նկատեր մեր գրականութեան: Հրանդ տուած է աւելի թշուառութիւն, աւելի հոծ իրականութիւն: Զօհրապի կիները ոչ նուազ իրաւ ողբերգութիւններ են: Բայց ինչպէս որ այս անուններուն հետ մեր մէջ աշխարհի որոշ պատկեր մը ալլես ընտանի դարձած է, նմանապէս Բաշալեանի աշխարհն ալ կը պայմանաւորուի մեր ցեղին ամենէն սոկուն տարրովը, — իր արհեստաւոր տարրին նկարագրումովը: Այս պարագան է որ կը զատէ այդ գործը իր շրջանին մէջ: Եւ որովհետեւ հայոց ժու-

ղովուրդը ժողովուրդն է ամենէն առաջ այդ կարգին (*), սխալ չըլլար Բաշալեանը ընդունիլ իբր ամենէն տիտղոսաւոր պատկերահանը այդ ժողովուրդին, այս անգամ իրաւամբ պահ մը մոռնալով այդ Պոլիսին ուրիշ մեծ երեսները, մեր ոռմանթիքները ամբողջ, մէկ կարեւոր մասը մեր արուեստագէտներուն: Ասիկա ըսել ոչ չափազանցում մըն է ոչ ալ անիրաւում մը: Բաշալեան այն միակ գրողն է որ իր մէկ երկու կտորներուն վրայ իրականացուցած է գծուար միացումը ցեղային տարրին ու արուեստին: Անոր Ն-ը Զֆէ-պը կարելի գիջումն է այդ Պոլիսին ինչպէս արգար նմոյշ մը այդ Պոլսէն վեր արուեստի մը, զոր իրմէն յետոյ փորձեցին Թիկատինցին, Ռուբէն Զարդարեան և աւելի քիչ յաջողութեամբ մեր օրերուն՝ Համաստեղ: Այս աշխարհամասը գծրախտ է իր փոքրութեամբը: Ութէն տասը չ'անցնիր թիւը Լեւոն Բաշալեանի այս կարգէ պատմուածքներուն: Անշուշտ քանակը մեծ բան մը չէ: Տիրաւոր Արփիարեան իր մէկ պատմուածքով ալ — Ասաշէր — Մէջ — պիտի պահէր իր անունը մեր գրականութեան մէջ եթէ չունենար ուրիշ ալ աշխատանք իր պահանջէն գրուած: Կ. Տողրամաճեանի (ապագային՝ Վահան Մանուէլեան) Հոփ-էրֆո-թի-նը մինակը կը փրկէ այդ անմոռանալի տղան: Տիրան Քէլէկեանի մէկ երկու պատմուածքները կը խօսին իրենց հեղինակին ի նպաստ շատ աւելի արդարապահանջ կերպով մը որքան պիտի չընէին Փոփ և Արդաւադը Մ. Աճէմեանին համար: Բայց գծրախտութիւնը Լեւոն Բաշալեանին համար հոն է որ այդ պատմուածքները շատ մը բաներ են նոյն ասեմ: Ու իբրեւ այդ նկարագիր չեն դառնար իր գրելու կերպէն, քանի որ մենք կը գտնենք իր անունը բազմաթիւ ուրիշ ստեղծագործական էջերու տակ, բոլորովին տարբեր իբր խտութիւն, մըթնոլորտ, արուեստի տարր: Մէջէրֆաշէան ընդհանուր տիտղոսի մը տակ անիկա բազմաթիւ կտորներ գրած է, որոնք միզ կը թողուն անտարբեր, ու ասիկա թերեւս այն կատարելութեան համար որուն երախտապարտ ենք ազգային նախանիւթով իր յօրինումնեներուն մէջ: Ծովու, եզերքի, կայքի, գիրքի, մարդու, պահի, կիրքի, երկինքի այդ շատ մանր, շատ սառչող, շատ խիտ պատկերացումները, հակառակ անոր որ կը ձգտին աւելի ընդարձակ,

(*) Նկատի չունիմ դաւառները ուր հողին աշխատաւորը տիրական տարրը կուտայ մեր հաւաքականութեան: Պոլսոյ ու շրջակայքի հայութիւնը հարուստ, վաճառական ըլլալէ առաջ, խանութին մարդն է, արհեստի սպասաւորը որուն կիներ մինչեւ կէսօր անօրի կը մնայ, ըսեր է ազգային առածը:

համամարդկային արդիւնքներու, կը վրիպին իրենց շատ իրաւ, շատ սրուշ, շատ թէքնիք կատարելութեան մէջ քիչիկ մը սառեւ լով: Թերեւս իրապաշտ թէքնիքին վարձքն ու պատուհասը կը պատկերուի այս անգութ վրիպանքին մէջ: Նոյն վրիպանքը դարձեալ Բարիգեան իր քրոնիկներուն մէջ որոնք այսօր չունին մեր ջիղերուն վրայ որեւէ տպաւորութիւն: Եւ սակայն անոնք կուգան տաղանգաւոր, իր արուեստը բարձրօրէն տիրապետող մարդու մը ապրումները իրրեւ: Այն ատեն: Ի՞նչ արդիւնքի կը տանի մեզ այս վրիպանքը (*): Ու ստիպուած կը յիշեմ, միշտ այդ օրերուն, նոյն սիւնակներուն մէջ Արփիարեանէ ստորագրուած ԲՐՈՆԻԿՆԵՐԸ, որոնք այսօր ալ մեր մէջ կը յուզեն նոյնքան մը զգայութիւն որքան ունենալու էին 1890ի ընթերցողներուն մէջ: Առիթն է դիտել որ Զօպանեանի ալ քրոնիկները, քանի մը տարի յետոյ, տարբեր բախտ մը չեն պարզեր: Այս ամենէն դաս չու- նիմ հանելիք: Զօհրապ 1910ին պիտի գրէ այդ Եւրոպայէն իր տպաւորութիւնները: Ու հակառակ անոր որ իբր ուղեղ, հաս- կացողութիւն կը նոյնանայ իր սերունդին արդար միջինին, պիտի ըսէ աւելի տարածուն, աւելի խոր ու մնայուն բաներ:

Բաշալեանի քրոնիկները գտեւի հրապարակագրէն, անոնց նպաստովը լեցնելու համար նահարութիւնը անոր ստեղծագոր- ծութեան, կամայական հնարք մը չէ իմ կողմէ: Իրողութիւն է որ անիկա այդ կտորներուն մէջ ստեղծելու յաւակնութեան միա- ցուցած է գիտողութեան հով մը: Կարդացէք, օրինակի համար, իր Սէրյ Դիշէրը, ու պիտի համոզուիք որ այդ տողերուն հեղի-

(*) Զայն բացատրելու կերպ մըն է մտածել թէ այդ քրոնիկները մեղաւոր են ապացել տարրով մը ամենէն առաջ (բայց ինչպէս չյիշել անմիջապէս Սթանտալի իսպալկան ԲՐՈՆԻԿՆԵՐԸ որոնք հարիւր տարուան դիմացան ու չեմ կարծեր որ ալ մեռնին): Դիտեմ թէ դուրս եմ արուես- տէն որուն նկարագիրը մարդկային է նախընտրաբար, ազգային ըլլա- լուն չափ ու թերեւս առաջ ալ: Հոգեբանական խորունկ պատճառներ կը միջամտեն թերեւս այս ամենուն այսպէս զգացուելուն մէջ: Ինչ որ ալ ըլլայ տարողութիւնը սա լուծումին, ստոյգ է որ մենք ամենէն առաջ կը յուզուինք մեր յուզումներով: Նոյն այս տրամադրութիւնը ու այս հոգեվի- ճակը մեր օրերուն կը կրկնուի Կ. Ջարեանի քրոնիկներով որուն ԱՆ- ցորդը եւ իր Ճամբան տարբեր արուեստի մը ծնունդը չէ Ծրկիրներ եւ Աստուածներ որակուած անընթեռնի բայց ինքի մէջ չքեղ պատմու- մէն: Փա՞ստը, Դիտար չէ շահագործել: Իմ ինչուս պէտք Սպանիան, Ամերիկան, երբ ասոնք կը տրուին ինծի եղջերուաքաղային հոգեբանու- թեամբ մը:

նակը ընդհանուր տպաւորութիւններ արձանագրողի տարտամ պատկերին ետին դրած է մեծ, դժբախտ, ողբերգական զգացում մը վերլուծողի շեշտ հոգեբանութիւն մը: Ոչ մէկ բան զանց ըլլում է հոն, պահէն ու վայրէն ոչ մէկ նրբերանգ, ինչպէս մարմիններուն դիմակին տակ թրթռացող ահաւոր պտպակին աւմենանուրբ կիզումները, որպէսզի այդ քանի մը սիւնակ բառին ընդմէջէն յառնէ մեր քաղաքակրթութեան ամենէն զաւիր բայց այնքան ալ յատկանշական մէկ համապատկերը: Ներկի, քոյրի, միսի, ցուցադրուած ապրանքի ամբողջ տրտմութիւնը որ վաճառուող կիներուն կեանքը կը տաղաւարէ, հոն կը միախառնուի հաստ, զարշահոտ ու զարշահողի գնորդներու անասնութեամբը: Կը գոցէք թերթը ու կը շարունակուի ձեր ուղեղին տակ եղբարական զգուանքը, որ փոխնիփոխ վայելք է ու մտածում: Մարդկային մարմինն վրայ կատարուած այս անգամազնական աշխատանքը գո՞րծ է արուեստի: Առոր պատասխանը տուած է ժամանակը: Այսօր անոր ու նման կտորներու մեր մէջ արթնացուցածը ոճի զգայութիւն մըն է միայն ու իբր այդ դժբախտ, քանի որ մեր գրուածքին մէջ ամենէն շուտ հինցող տարրը անկէ կուգայ:

Բրոնիկներ են դարձեալ այն բազմաթիւ խմբագրականները որոնք օրագրին պահանջին զոհացում տալու համար կը յարգարուին առ ու ան յաւելումներով բայց որոնց խորքը կայ ապրումած դէպքը, գոր մշակումը շատ բնական կերպով մը պիտի տանէր արուեստին: Աղջիկ մը ինքզինքը կը թունաւորէ, զըժբախտ ամուսնութիւն մը հրապարակով հերքելով, կամ իր ու շրջապատին հակադրութիւնը մէկ հարուածով լուծելով: Մայր մը դռնէ գուռ զարնուելով կը կտրէ Անատոլուն ու կ'իյնայ Պուլիս, իր զաւկին համար զպրոց ճարեւու հոգին մէջ, անկարելին կարելի դարձնելով: Դպրոցական մը, աղջիկ, իր սիրահարական մէկ նամակին համար, բարոյապէս կը սպաննուի, նիւթապէս սպաննուելէ առաջ: Բոլոր այս պատիկ, առօրեայ պատահարները որոնք շուայտ, աներեսան հասարակութեան մը մօրուտեքին վրայ բացուող ժահրի գեղին պղպջակներու կը նմանին, Բաշալեանի համար առիթներ են թէ՛ խորհրդածելու, բարոյախօսելու, օրագրելու, թէ՛ մանաւանդ քանի մը ամուր ու արագ գիծերու վրայով փոքրիկ, անմոռանալի յստակութեամբ պատկերներ գծելու: Կարծես, զգացական տարրին հանդէպ իր ակամայ մեղքը կ'ուզէ քաւել, հեղինակը, օրուան խմբագրականը

այսպէս բարեխառնելով կեանքի այդ հեղուճներով: Հետաքրքրական պիտի ըլլար այդ յօդուածներուն ձևը, պատկերը երբ ազատուէին իրենց կցուած խորհրդածական պարունոյթէն ու ձգուէին առանձին իբր պարզ դրուագ մը: Կը խորհիմ թէ, այդ ձևին տակ, անոնք պիտի պահէին արուեստի անմահ շնորհը:

Ուրիշ եղանակ մը մարդեր, այս անգամ պատմական անձնաւորութիւններ սեւեռելու իր փորձը, իրաւ է թէ քիչ թիւով նմոյշներու վրայ, բայց որքան հոծ, խիտ, կատարեալ: Նուպար փաշայի կենդանագիրը մէկն է անոնցմէ: Ինչ բնական է այդ աշխատանքին մէջ քաղաքական խմբագրին կեցուածքը^(*) բայց որքան մօտիկ վիպողին: Ու որքան անիկա չի նմանիր նաև իր ընկերներուն եղանակին: Կը զգաս թէ մարդը որուն դէմքը կամ գործը այդպէս կը յօրինուի, գիրքերու վկայութիւն մը չէ երբեք: Ուղղակի ապրումին, շփումին անփոխարինելի իրականութիւնը կ'առաջնորդէ բոլոր մասերը: Եւ որովհետեւ իր տպաւորութիւնները այդ տղան ձրի չէ հաւաքած, այլ տպրած է մեծ նպատակի մը իրագործման ի խնդիր, մէկէն յօրինումը կը ստանայ ծանրակշիռ լրջութիւն մը: Թող Եղիա մը մօտենայ Նուպար փաշային: Ու դուք կը տեսնէք թէ ինչ օդային, չլացուցիչ բայց ձևազեղծ պատկեր մը պիտի պառկէր մեր առջև:

Բաղմաղան բայց սակաւաթիւ այս ստեղծագործական արդիւնքին առջև զրականութեան պատմիչը կ'այցուի հակասական տպաւորութիւններէ: Անիկա անկարող է չէզոքացնել այն բուռն, տիրական զգացումը որ կը բարձրանայ իր մէջ երբ կ'աւարտէ, օրինակի համար Ղալաթիոյ Ռէֆիկն ընթերցումը, այսքան խիտ էջերու վրայ ամբողջ հոգեբանութիւն մը ամրասեւեռ քանդակ:

(*) Իրապաշտներուն զրականութիւնը ծանրակշիռ յաջողուածք մը ընող այս մասնակի պարագան արժանի է լուրջ ուշադրութեան: Գրական, քաղաքական portraitն անոնց մասնագիտութիւնը պիտի մնար: Հայկական Նամսկանին իր նկարագիրներուն մէջ (portrait) որքան տգիտ կը թուի երբ մօտիկը զրուի Բաշալեանի, Զօհրայի, կամսարականի, Հրանդ Ասատուրի սեւեռումներուն հետ: Նոյնիսկ արուեստագէտ սերունդին մեծ դէմքերը չեն կրցած պահել համեմատականութիւնը որ դէմք մը շինելու արհեստին հիմնական մասը կը կազմէ: Անուն չունիմ անոնցմէ դէմընդդէմելու համար իրապաշտներուն: Ամենէն տաղանդաւորին Զրաքեանին Նկարագիրները (իրաւ է թէ զստական նպատակներու համար խօսուած) մեր զրականութեան քանի մը անուններուն շուրջ, անբաւարար են անկանգնելի անփութութեամբ մը:

ուած (թող ներուի այս անհարազատ բայց իրաւ փոխաբերութիւնը: Հոգիներ կան հեղուկ, սողոսկուն, ու կան ուրիշներ որոնք ջիղերուդ վրայ մարմարի պէս կը դալին) գտնելուն: Չեմ վերագառնար զայն վերլուծելու, բայց կը ծանրանամ այդ կատարելութեան իսկ փաստին, զայն տարածելու համար այդ մարդուն ամբողջական վաստակին: «Որում բազում աւանդեցաւ, առաւել ևս պահանջեցի ի նմանէ» կ'ըսէ Աւետարանը աշնքան իրաւունքով: Ա՞յն ատեն: Ո՞ւր է արդարացումը այն կտորներուն որոնք պիտի կրեն այդ մարդուն անունը բայց պիտի մնան վիրաւոր, թերի, անաւարտ, պղինձն ու ոսկին իրարու հետ չփոթել տուող օտարութեամբ մը արհեստէն: Շատ հոգակաւոր կտոր մը որ Նոյ կէսն+ին առաջին թիւը կը փակէ Լ. Զաքարումեան (*) ստորագրութեան տակ և վերտառուած է Կաղանք, վերջին էջն է անոր ստեղծագործութեան: Հոն է անշուշտ գիծերու և գոյնի համաւաւոր վիրքիւօղը, կարկառներու և հեռանկարներու ճարտար բաշխիչը: Ու հոն է նորէն իր հոգին, խորունկ սէրերու հնոց ու մեծ վիշտերու ընդունարան: Հոն է ամբողջ հայոց աշխարհը իբրեւ անուն ու աւանդութիւն, իբրեւ երազ ու յիշատակ: Իբրեւ երանութեան ու դրախտի մանրանկար: Ինչպէս մեծ մեռելաստան, ջարդէն կործանուած, հիմնայատակ: Ուր ստկայն քանի մը անօթի տղաք պտտէին, չմեռնելու յամառութիւնը իբրեւ դրօշ պտըտցնելով իրենց ազազուն բազուկներուն վերեւ: Բայց կը պակսի Ի'ՅԳԲ, Նի'ԼԲԸ, կաղա'ՆԴը: Գիրքերու մէջէն վերցուած մասնագիտական բառերը չեն պտուղներուն, աւնուշներուն, խմիչքներուն կամ առարկաներուն՝ հեղինակը այն տհաճութեան որ կտորը կ'ընէ անհանգիստ արտայայտութիւն մը, այլ ձևի, կտրուածքի (coupe), յարդարանքի այն տարապայման խնամքը որ անոր բարիդեան, միջերկրականեան քրոնիկներուն ալ տարողութիւնը կը մանրէ: Դժուար է ճիշդ տարազներ գտնել արտայայտելու համար սա անհարազատ, անհանգիստ զգայութիւնը: Կեանքի՞ պակաս: Բայց քանի մը տեղ անիկա կը տպաւորէ ուժգնապէս: Պատա՛ւը որ կը կ'աղընդէ, հարսնուկը որ կենդանիները կը կաղընդէ, կիները որոնք աղբիւրները կը կաղընդեն, — յուզումով ու զուսպ հրապոյրով

(*) Ինծի ծանօթ իր ծածկանունները՝ Թալիստիկ, Ծիծառնիկ: Թերևս կան նաև ուրիշներ որոնց ստուգումը անկարելի է այսօր, իրապաշտներուն մօտ այս մոլութիւնը, այսօր անհասկնալի, տակաւին դարմանելի է եթէ երբեք վեթերանները յանձն առնեն ընել ատիկա, կամսարական, Զօպանեան, Բաշալեան ունին անոր բանալին:

թրթռուն տողերու վրայ կ'ընեն այդ այնքան սրտառուչ պարտաքը, հայ ժողովուրդի հոգեկան հարստութեան ամենէն ամուր փաստերէն պատմելով մեզի: Ու հոն է դարձեալ հայոց աշխարհին դամբարանը, կարճ բայց վերջնական պատկերներու տակ սեւեռուած: Եւ սակայն այս խտութիւնը, տեղի սա անձկութիւնը, շունչի, լոյսի պակասը իրարու կ'աւելնան որպէսզի կեանքին արձակութիւնը, իրականութեան տեսլար աղօթեն ու մենք մանրանկարի մը առջեւ գտնուելու տպաւորութիւնը պարտաւորուած ըլլանք նեղութեամբ հաստատելու: Նուաղ արուեստագէտ ազգագիր մը որ զուրկ ըլլար Սրուանծտեանց Սրբազանի տաղանդէն կամ Վ. Վ. Պարտիզակցիի իսկ զուարթասէր պատմումին շնորհէն, այդ օրերուն վրայ ինծի պիտի տար տպաւորութիւններու ուրիշ խորութիւն, ընդարձակութեան: Այն ատեն, ի՞նչ է դերը Բաշալեանի իրական, մեծ տաղանդին երբ անիկա կ'ընկրկի պարզ, անոճ պատմումին, պատմողներուն դիմաց: Պէ՞տք է ընդառաջել գրականութեան քանի մը մեծ մասնայատուկութիւնները(*) որոնք կը տիրեն և որոնց դէմ ընդվզում մը մեզ կը տապալէ:

Անկախաբար այս վերապահումէն որ զօրաւոր է սակայն, կասկածի տակ ձգելու աստիճան Լեւոն Բաշալեանի դործին մէջ դրագէտին եթէ ոչ դէմքը, դէթ գիրքը, այն ութը տասը կտորները որոնք վեր եղան այս մասնակի ճնշումէն, կը մնան իր ու ամբողջ հայ գրականութեան գեղեցկագոյն իրացումները: Կէս դար անցած է այն օրէն երբ կը գրուէր Սէ-շէնէի Վարդեպետ: Անհետ կորած են այդ բարքերը: Այդ կիներուն յիշատակը հոյնիսկ ջնջուած է մեր ընկերութեան տոմարներէն: Բայց Բարիկի բանուոր մեր կիները առանց յուզումի պիտի չկարգային այդ քանի մը էջերը որոնք անվերադարձ մեկնող բաներուն տրամութիւնը, հրապոյրը, յուզումը, մարդկայնական սարսուռը չէ որ միայն կը բերեն մեզի, այլ կը թելադրեն այն մեծ ու բարի առաքիւ-

(*) Ասոնցմէ, օրինակի համար մեռած սեռերու տեսութիւնը, որոնց վերապրումին համար մեր ջանքերը, նոյնիսկ մեծ տաղանդով պաշտպանուած, վերպանքի են ճակատագրուած: Ռոմանտիկ Franciadeը, Վոյքեի Henriadeը, Միլթոնի Դիւմա Կորուսեալը, Բագրատունիի Հայկ Դիւցազնը, յիշելու համար խոշոր գործեր, եւ կամ թատերական գետնի վրայ՝ Սեւ-պոլին լատա՛նգը (Վիկտէի Զիրարքընը): Եւ կամ հելլէն ողբերգութեան ճաշակին մէջ կատարուած ձեռնարկները որոնք մեր օրերու հոգեբանութեան համար կը մնան այլեւս փակուած չրջանակներ:

նութիւններէն որոնք ժողովուրդներու հոգիները կը զրահեն դարերու չարիքին ու ժանիքին դէմ: Նոյնքան մը տարի մեզ կը բաժնեն այն օրերէն երբ Ալաշխէշը վերնագրուած տարօրինակ պատմութեան մէջ կը սեւեռուէին, անկործանելի գիծերով ու անմար գոյներով երեք ծերունիներ, երկուքը կին, մէկը այր. բայց որոնց զգեստին, գլխանկարին, շարժումներուն, հոգեբանութեան մանրակրկիտ, վերջնական, անդարձ դրուագումը, այնքան նեղ միջոցի մը վրայ, անհաւատալի յաջողուածք մը կը թուի մեզի այսօր: Այդ պատմուածքին տրամաթիք մասը կըրնայ զիս անտարբեր թողուլ ու նոյնիսկ վիրաւորել իր արտասովոր, ճիղճ նկարագրովը: Բայց անով ազատուած պատկերը, մարդոց ու սովորութեանց, վայրի ու մտայնութեան, հարիւր անգամ աւելի կ'արժէ քան մեկոտրամաթիք յուզումը Թէրզեանի Լաւին: Այս տեսակէտէն դիտուած. Լեւոն Բաշալեան կը մնայ ոչ միայն մեր իրապաշտներուն ամենէն երախտառատ մշակներէն մէկը, այլև մեր հին ու նոր գրականութեան այն բացառիկ, ազնուազգի արուեստագէտներէն որոնք իրենց հոգիներուն նախասիրութիւնը պատմելէ աւելի, իրենց նսրուն խորունկ խնդրները մեզի կտակելու քիչիկ մը շատ ռոմանթիք ակտիւ ժանքէն աւելի, մեզի տունն վճռական շրջանակներ, գլխաւորաբար իրենցմէ դուրս, հետեւորար աւելի համատարած, համայնական պատկերներ, ուր քով քովի գային մեր կեանքին կարելի երեսները, մեր բարքերը, մեր տարազը, մեր երազները, մեր ցաւերը, մեր նկարագրին ամենէն տոկուն գիծերը: Հոս է, իմ կարծիքով, Լեւոն Բաշալեանի փոքրածաւալ արդիւնքին մեծատարած արժէքը:

4

ՀՐԱՊԱՐԱՆԱԳԻՐԸ

Ինչ դժբախտութիւն որ Արփիարեանի ստուերը յամառ կերպով յաճախէ իրապաշտ շարժումին բոլոր կարեւոր դէմքերուն մօտ, երբեմն նեղելու աստիճան պատմողը, բայց այդ յաճախանքը ամենէն շատ ծանր, ընտանի, անխուսափելի բան մը կը դառնայ մանաւանդ Լեւոն Բաշալեանի դէմքին քով. յամառէն անդին պնդութեամբ մը: Միւսները առնուազն զօրծի, զօրծելու առանձնացումներ ունին ու գէշ աղէկ շրջագծուած կալուածներ ուր իրենց աէրը կը մնան: Ի՞նչպէս զատել իրարմէ սակայն

այս երկուքը, երբ մեզի ծանօթ է իրենց լծակցութիւնը մէկ ու նոյն վաստակին: Պաղատարակցութիւնը չէ ասիկա քանի մը հոգիներու միջև, հասկնալի ու արդար, որպէսզի կազմուի գրական գալոց մը: Աւելի վեր ու տարբեր բան մը այս երկու դէմքերը իրարու շղթայած է: Մէկտեղ կը խմբագրուին Մալեքը, Աբեէլը, Հայրէնիքը, Նաբ Կեալը, այսինքն իրապաշտ չարժուամիւս մեծ կրկէսները: Անջատ թերթերու խմբագրումը, Արփիարեանի մօտ, տարօրէն անկշիռ է ու անկայուն:

Եւ սակայն քիչ նկարագիրներ այնքան ներհակ կազմութիւն մը ունէին իրարու դէմ հանուելու արժանի: Մէկը, անսանձ, անհեռատես, կարճադատ, դիւրալոյզ, պոհեմ: Միւսը զգաստ, խօտահաշիւ, բարակ մանող, զուսպ ու տանտիկին: Մէկը մեծ տեսնելու, մեծ գործելու, մեծ կտրելու համար հոգի տուող: Միւսը խոր տեսնելու, ամուր գործելու, փոքր ձեւելու համար յարգարուած բնաւորութիւն: Այս երկու ներհակութիւնները իրարու հաշտ ընող հրաճքը: — Բայց ատիկա ճակատագիրն է մեր ժողովուրդին: Որո՞ւնն է բաժինը մեծ, արդիւնքին մէջ որ այդ անուններով պատմութեան անցած լրագրութիւնը եղաւ սանկ քսան տարուան միջոցի մը վրայ: Չեմ կարծեր որ առանձին շահ մը կենայ այս հարցը լուծելուն մէջ: Իրողութիւն է որ անոնք իրար լրացուցին: Ու մեզի տրուեցաւ առաջին իրաւ տեսարանը ժողովրդական, համայնական գործունէութեան մը որ միակտուր, բացարձակ իր տիրապետութեան տակ պահեց արեւմտահայ գրականութիւնը 1885-1905 շրջաններուն (*):

Կասկած չկայ որ շարժիչ ոգին լեցնող ուժը կուգայ այն զարմանալի շտեմարանէն որ Արփիար Արփիարեան կ'անուանուի: Որ կը հասնի ամէն ճակատի, Պոլսէն Կովկաս, Կովկասէն Եգիպտոս, Եգիպտոսէն Լոնտոն, Վենետիկ, Մոսկուա: Այս ան-

(*) Ինչ որ Պոլսոյ մէջ կը փորձուի 1896ի ջարդերէն վերջ, չեշտ կնիքին տակն է դարձեալ իրապաշտներուն: Արտասահման չապաստանած դէմքերը որոնք Մասիսը կը հրատարակեն (1898) ու Արեւիկը կը խմբագրեն (1899) միւսնոյն մարդերն են. 5-6 տարի առաջ լոյս տեսնող նոյնանուն թերթերու և հանդէսներու մէջ գործող: Արեւեստագէտ սերունդին առաջին յաղթանակները (Չրաքեան, Մեծարենց, Տիկին Եսայեան) 1905ին հազիւ զգալի կը դառնան: Չեմ խօսիր տրտում զառաժուակէն որ Միամիտի մը Արկածները արժեքստի կոթող յայտարարեց: Նման սխալներ գոյ են գրականութեանց պատմութեան մէջ:

հուն վատնումը ոգեղէն տարրին՝ քսմը ի վեր ուրիշ աշխարհայէտի ու թշուառ ձեռնարկներու. այս մնայուն ելեէջը մեր ճակատագրին քառուղիներէն դէպի անցեալն ու ապագան. այս մշտական անդոհը ահաւոր ներկայի մը երբ հորիզոնը ծանրաբեռն է արեւնով ու կրակով ու աշխարհին մէկ գոյնաւոր մասին վրայ կը կատարուի սառնաբիւն փողոտումը մեծ ու արժանաւոր ժողովուրդի մը. — չեն կրնար ճշգրիտ հաւաստրակշռութեան մը մէջ պահել մեր տաղանդը, աշխատանքի կորովը, մանաւանդ երբ կրկէս կ'իջնեն ուրիշ ալ ազգականեր, այս անգամ մեր նկարագրին բովբէն արձակուած: Ու կասկած չկայ որ Լեւոն Բաշալեան նախախնամական պահպանակն է որ պիտի պաշտպանէ ամէն վտանգուած կէտերը ճակատին, իր ամփոփուղ, արնատեսող, յարատե ու արթուն նայուածքը ինչպէս ուժերը անձանձիր տրամագրող մարդու ամբողջ կորովը, վճռականութիւնը, կշռագատութիւնը նիւթելով նժարին միւս ասիւն: Այսպէսով է որ կանգուն մնացած են այդ այնքան վտանգներով սպառնալից ձեռնարկները որոնք իրապաշտ մամուլին անշատ միութիւնները եղան:

Անցնելէ առաջ այդ վաստակը դատելու գործին, կը կենամ այն առաքինութիւններու առջեւ որոնք Լեւոն Բաշալեանին մէջ ուշադրաւ եղան: Ծիշդ է, ատոնք ամէնը մէկ չեն երաշխաւորեր արեւմտեան յղացքը օրագրողին, մանաւանդ հիմա երբ համալսարանական պատրաստութեան վրայ, մասնագիտական ուսում մըն ալ բարդուած է խմբագրին յօրինումը պայմանող: Բայց ատիկա անկաս է մեր կամքէն: Պետականութենէ զուրկ ժողովուրդ, մենք ենք պատասխանատուն երբ չենք արտադրեր սոսկաբէզին հաւատարիմ մարդեր: Ասկէ դուրս, քննութիւնը յատկացնելով միայն ու միայն մեր պայմաններուն, դժուար չէ երևան հանել մէկ երկու հօր, տիրական գիծեր որոնք Լեւոն Բաշալեանի հրապարակագրութիւնը կը մասնաւորեն ու անոր մէջ կարելի կ'ընեն արեւմտահայ տիպարը, որ երանելի վաթսուհայն թուականներուն աշխարհէն անկաշկանդ զրոյք չէ ալ, քանի որ գրաքննութիւն ու ազգային քաղաքական կեանքը կը ստեղծեն ուրիշ, բոլորովին ներհակ վիճակ ու հոգեկանութիւն. ոչ ալ բաղդատաբար ազատագրուած կողմասին հերարձակ խմբագրողը որ կուտելու իր բնագոյն յագուրդ տալու համար պապնական կալուածները կը ծախէ իր թերթը սնուցանելու օրպէսզի հայոց ժողովուրդը եւրոպականացայ: Ո՛չ, Լեւոն Բաշալեան իր կոնակը

երկդարեան վանքի մը ամբուլթեան չէ տուած, տոկալու համար ահաւոր այն ճնշումին որ թուրքին բռնն է իր հողին ինչպէս ուղեղին վրայ, ինչպէս նաև իր ժողովուրդին ալ վարժութիւնները, վախերը, մեղքերը, որոնք բոլորը մէկ ճակատ կ'իջնեն խմբագիրը տապալելու: Անիկա այս գոյգ հակառակորդներուն դէմ մաքառելու համար ունի իր բարեկամացողութիւնը, հաւատքը նոյն այդ ժողովուրդին ողջմտութեան, արիւթեան ու իր քիչ մշակուած ուղեղը:

Քաղաքականութեան ջլղիկ իմաստութենէն բարեբախտ կերպով մը ազատ, Լեւոն Բաշալեան խմբագրի իր կոչումը կ'ենթարկէ գրագէտի իր ըմբռնումին որ շեշտօրէն գունաւորուած է քանի մը հզօր ազդեցութիւններէ: Ատոնցմէ կարեւոր մէկը զբաւոյցէն ներարկուածն է իրեն, Պէրպէրեանի գործնական բարոյականը, զոր իմաստասիրական ջնարակ մըն ալ կ'երանդաւորէ, այն օրերուն կարգախօս մը դառնալով հասարակաց ճաշակին լեւոն Բաշալեան բարիին, գեղեցիկին, նշմարելիին ամբոյններու հեշտանքին իջած թշուառութիւնը չէ խնկարկած, Արփիարեանէն ահա՞ծելուն, բայց իր ստորագրած բոլոր հրապարակագրական էջերը զեղուն են այդ իմաստներով: Այսօր ինչպէս այն օրերուն, անիրաւ տեղը ծիծաղելի դարձած այդ պատգամներուն դերը փոխարինող լո՞նչ ունինք գտած սակայն որպէսզի զնէինք զանոնք զանգուածներուն վայելումին: Յետոյ, զրական երկու մեծ դպրոցներ (ռումանթիքները և բնապաշտները, առաջինները՝ ուղղակի, վերջինները՝ անուղղակի) նոյն սկզբունքներուն դրօշակիրները եղան: Ու մեր իրապաշտութիւնը պիտի չթերանար իր դերը գնահատել, մեր ժողովուրդին բարին ի սպաս, ու գրականութեամբ չյաջողածը լիուլի գործադրել ջանալ հրապարակագրութեամբ: Այս է պատճառը թերևս որպէսզի մեր մէջ լրագրութիւնը այնքան յաւակնութիւններ ներէ իրեն ու ստուերի մէջ ձգէ զրականութիւնը: Մեր գրողները, անպէտ չռալանք մը չեն ընէր իրենք զիրենք, մեծ մասով մը հրապարակագրութեան տրամագրելուն: Հասարակութիւնը — մեծ տղան — պէտք ունի մնայուն խնամքի: Ու խմբագիրը ինքնակոչ գայեակն է զանգուածին: Այս մտայնութիւնը որ տիրական է մեր վաթսուցի սերունդին գաղափարաբանութեանը մէջ, իրապաշտներու օրով կ'ամրապնդուի արեւելահայ ազդեցութեամբ մը: Արփիարեան զսա՞ծ է Արծրունին և Ռաֆֆին: Հեռախօսակները աւելորդ է վերլուծել: Ու իրապաշտ մեր հրապարակա-

գրութիւնը կը համագործ երկու վարդապետութիւնները: Լեւոն Բաշալեան անշուշտ գրագէտի որոշ, չեղտուած հասկացողութիւն մը ունի, որուն ապացոյցները տուած է անխառն արուեստի էջերով: Բայց իր վաստակին մեծ մասը անիկա յատկացուցած է լրագրական իր նպատակներուն: Ուրեմն անոր մօտ տիրական՝ այդ ժողովուրդը ճանչնալ կրնալու ցանկութիւնն ու կամքը: Ի պատիւ իրապաշտներուն, պէտք է արգարութիւն ընել իրենց այս հանգանակին: Բոլորն ալ չինական պարիսպներով չեն բաժնուած այն ժողովուրդէն որուն համար կը զրեն: Ու մանաւանդ չեն սահմանափակուած որոշ դասակարգի մը ըմբռնողութեանց ծիրին մէջ: Մեր զարթօնքի սերունդը ու իր առաջաւոր խմբագրողները ազգային ընդհանուր խնդիրներ, տեսական ու կառուցողական, ունին իրենց նշանակ: Մեր արուեստագէտները (իրենց մէջ անոնք որ խմբագրական վաստակ մը չեն արհամարհած) ընդհանրապէս որոշ զաղափարաբանութիւններու կը ծառայեն, յեղափոխական կամ ընկերային որոշ առաջադրումներ պաշտպանելով կամ հալածելով: Իրապաշտները բուն ժողովուրդին մարդերը մնացին, առանց հատուածականութեան: Լեւոն Բաշալեան այդ ժողովուրդին ամենէն մօտիկ կեցողներէն մէկն է խումբէն, Արփիարեանէն ետքը, ինչ որ հոմանիշ կը դառնայ այդ ժողովուրդը խորապէս ճանչնալուն: Բայց Աւետիս Սուրենեանն ալ իբրեւ իրաւաբան կը ճանչնար իր աշխարհը: Լեւոն Բաշալեան օժտուած է ուրիշ ալ յատկութիւններով, որոնք սոսկական կեանքի առաքիլութիւններ, հանրային ասպարէզին համար փորձանքի և վտանգի, առնուազն անյաջողութեան ազդակներ կը դառնան շատ գիւրութեամբ: Վկայ՝ Արփիարեանը որ կործանեց միայն: Չէք կրնար ըսել ձեր ուղածը, ձեր ուղած ձեռքը մանաւանդ: Պարտաւոր էք սակայն զայն ըսելու, եթէ երբեք կը յարգէք զձեզ: Միայն, կերպը դաէք: Ու այդ կերպը գտնելը քաղաքականութիւն, ճիգութիւն, բոլորիփոստութիւն է (թէեւ այս բառերը ազեղ հնչեն հոս) ոչ ալ, Արփիարի ըրածին նման չափէն աւելի հակիլ գէպի վար, այլ՝ աւել ըսելիքին, լրջութիւնը որուն ազդիւրը մեր ներսն է, հաւատաւոր եմ՝ որ կ'անցնի մենէ բխելուն հակառակ. անկեղծութիւնը զոր մեր խօսքն ու կեանքը երբեք պիտի չհերքեն. ողջմտութիւնը զոր ժողովուրդը յաճախ կը տեսնէ մեզի, գրողներուս չափ. ուղղադատութիւնը որ ամբոխին վրայ կ'լիռ ունեցող լաւագոյն պատրանքներէն մէկն է իրեն, ինչպէս մեզի համար հաւատարապէս ազգեցիկ: Ասոնք գոյ են Պարոնեանի մէջ, որոշ չափով՝ Մա-

մուրեանի, Պէրպէրեանի մէջ. տիրական կերպով մը՝ Գ. Արծրունիին մէջ։ Բայց ահա աւելին, որ իրապաշտ հրապարակագրութիւնը կը զատէ կանխող ու յաջորդ նման տխրիւններէն։ Ու Լեւոն Բաշալեան տիպար մըն է այդ տեսակէտէն։ Իրապաշտ հրապարակագիրը գործնական իմաստասիրութիւնն որակուած եղջերուաքաղ մը չունի հասարակութեան պատմելիք, ինչպէս կը հանդիպինք յաճախ այդպէս արտոգոստուած քարոզներու։ Բայց պարտքին տակն է իրմէն ուղղութիւն (*) սպասող զանգուածին խօսելու բոլոր զայն հետաքրքրող հարցերուն վրայ։ Ու ընել ասիկա, առանց տափակնալու։

Այս է պատճառը որ Լեւոն Բաշալեանի հրապարակագրութիւնը ըլլայ առաձիգ, ընդգրկելու համար խլրտուն ընկերութեան մը կարիքները։ Ըլլայ ընտանի, պարզ, կենդանի օրպէսզի անմիջական թափանցումով մը իւրացուի զանգուածէն։ Ըլլայ թեւադրական, օգտապաշտ, ողջամիտ, դիմաւորելու համար օրըստօրէ բարդացող կարիքներ, զժուարացող վիճակներ։ Ասիկա կը պատահի այն շրջանին երբ մեր ժողովուրդին համար հոյի ու հացի խնդիրները կը ստանան կենսական նկարագիր։ Սիւթեմաթիք սեղմում մը մեզ կը վանէ մեր հողերէն (Հրանգ, Պաշտօնագիր Հարց) մեզի կը սպառնայ մեր առեւտուրին մէջ (յեւ զափոխական շանթաժը թուրքերուն կողմէ այնքան տիրաւար օգտագործուած), մեզ նեղի կը դնէ քաղաքներուն մէջ, ամբուստի կիրքեր ու նախանձ գրգռելով մեր պատու հացին դէմ։ Աւելցուցէք ուրիշ ալ խռովքներ, անկախութեան զզխանքը, յեղափոխական միութիւնը, ու դուք կը զգաք դերը խմբագրին որ պիտի վարէ այս բազմաբարձուած տոսմը ու պիտի ներշնչէ յոյս, հաւատք, լաւ օրերու սպասումը ու ասոնց յապաղումը հաշտեցնելով հանդերձ օրուան զժոխքին։ Հիմա, երբ կը գրուին

(*) 1880էն յետոյ ընկրկումի մէջ են մեր վարիչ կարգերը. ամիրաները յաջորդող պետական պաշտօնատարները և մեր եկեղեցականութիւնը։ Անշուշտ յեղափոխական որակուած մտայնութիւնը քիչ տեղ, ան ալ շատ ուշ, տիրող նկարագիր մը պիտի դառնայ (վան ու Սասուն)։ Բայց մեր պահպանողական մտաւորականութիւնն ալ պիտի լքէ իր դիրքերը քիչ քիչ։ Սահմանադրութենէն առաջ (1908) ուղղութեան պակասը, խմբագրին պատեհապաշտութիւնը ոչ ոքի համար անակնկալ է։ Ու մարդ մեղմունքով կը յիշէ չրջանը երբ առտուան օրաթերթ մը, Հայրենիքը մեր ժողովուրդին մօտ դերը կը ստանձնէ մեծ, միօրինակ մտածումին, իրապաշտները ոչ միայն կը վարէին հասարակաց կարծիքը, այլև ազգը որ նշխակայ եղաւ թերթին հոգեբանութեան։

այս տողերը, սփիւռքի հոգին պարտուած թշուառութիւն մըն է ու իր մամուլը ունի դիւրին դերը այդ պարտութիւնը ըսփուփելու: Էսպէս կրաւորական այս գերը 1890ին տիրաբար ներգործական է ու իբրեւ այդ լայնօրէն տողորուած պատասխանատուութեան զգացումով մըն ալ: Ահա թէ ինչու ինչ որ կը գրեն մեր խմբագիրները այդ շրջանին, ինքնաբերաբար կը բարձրանայ դառն բաթէթիքի:

Լեւոն Բաշալեան մասնաւոր ճիւղ մը չունի իբր նախընտրութիւն: Օրուան կեանքին անդրադարձն է որ իրեն կը թելագրէ իր խմբագրականները: Ու այդ կեանքին ալ այն կողմերը ամենէն չատ, որոնք մեր ընտանեկան կազմակերպութիւնը կը շահագորգեն: Դրամ, ուսում, առևտուր, ոճիր, ինքնասպանութիւն, զրկանքներ, անիրաւումներ, հերոսութեան համեստ արարքներ, գրականութիւն, գիտութիւն, արուեստ, նորութիւններ, բոլորը որ կեանքին վրայ կը բացուի քիչիկ մը տարբեր շահեկանութեամբ անոր մօտ նիւթ կը գառնայ քանի մը սիւնակ զուսպ, տաք, կշռուած, արդար ու թափանցող խօսքի որուն անդրանիկ արժանիքը անկեղծութիւնն է, պատեհաւորութիւնը, արդարութիւնը: Կը զգաս որ այդ տողերուն ետին կանգնողը ֆրազի ոսկերիչ մը է (Պարթևեան) կամ իր գաղափարներուն դրօշին մէջ ամրածածուկ ինքնատիպ մը (Մամուրեան) որոնք կը գրեն առանց հաւատալու, առանց զիջումի: Եւ որովհետեւ բոլոր այդ հարցերը ունին նաեւ ենթամաս մը, խորունկ թաղուած մեր բարքերուն ծովին ներքեւ, Լեւոն Բաշալեան անոնց մօտենալու ատեն միշտ առիթը կը ստեղծէ քրքրելու ընդծովեայ խաւերուն թանձր կրացումը ու կ'ըսէ այդ ատեն աւելի ընդարձակ տարողութեամբ խօսքեր: Յետոյ, անիկա գտած է գաղաւնիքը, այդ խորհրդածութիւնները զերծ պահելու ապակի, չոր, կեղծ աժան բարոյախօսութենէն: Համոզումին ջերմութիւնը միշտ մթնոլորտ մըն է այդ խօսքերուն, չնմանելով այս կէտին մէջ բռնադրօս իմաստութեան լողանքին զոր մեր օրերու խմբագիրը զրեթէ ամէն օր կը փորձէ նախ իր, յետոյ ընթերցողին վրայ: Բացի համոզումէն, այդ երեք սիւնակին մէջ տակաւին գերակշիւ է անմիջական օգուտը, գէթ ասոր կարելի հեռանդկարը: Այս մայր յատկութիւններով է որ այդ խօսքերը կը ծանրաբեռնուին, կը լրջանան ու կ'աղղեն:

Ու այս ամենուն վրայ համայնականութիւնը բոլոր ճիգե-

րուն։ Թերթը ամբողջութիւն մըն է, օրուան թէ ամսուան մէջ ըլլալ խմբագրուած։ Ըսի թէ կ'անդրադարձէր արտաքին իրականութիւնը։ Բայց կը վարէր զայն ներքին բխում մը — կազմակերպուած, ըստ կարեւոր զիտակցուած, ամրապէս յաղթահարուած նպատակի մը բարի՛քը, առանց որու մեր վաստակը, որքան ալ ներուժ, մեծ, չի հասնիր իր ցանկալի արդիւնքին։ Իրապաշտ ճիղին մէջ, խմբագրողներու սա իմացական ներդաշնակութիւնը ուրիշ անգամ չպատահող երեւոյթ մըն է մեր դըպրութեան մէջ։ Ուշադրաւ է որ շարժումէն դուրս գրագէտի դէմքերը ըլլան կառածներ, ու չըլլան սակայն ընդդիմադիր։

Բաշալեանի պաշտպանած գաղափարները համայնական են դպրոցին։ Իւրաքանչիւրը խումբէն հասարակաց գետնի մը վրայ դաւանանքի մէկէ աւելի կէտեր ունի, որոնց նուիրականութիւնը կրօնական մոլեհոտութեան կը բարձրանայ երբեմն։ Տիրող կարգերուն դէմ (ազնուաւորն ու գերապաշիւր շուրջառներ են այդ կարգերուն ամենէն կազմակերպուածներուն) կեցուածքի այս միութիւնը չեմ վերլուծեր, քանի որ անիկա նման է միւս ներուն մօտ ուսումնասիրուածին։ Բաշալեանի համար մասնաւոր եղանակ մը չեղաւ տալիս։ Բայց իր խմբագրականներուն բոցը երանգով կը զտուի, որ աւելի է քան անձնականութեան հեղուժը մեր գիրին մէջ։ Զօհրապի փրփրերախ ժալթքումը տաղանդի մաս մը կը դառնայ իր խմբագրականներուն մէջ։ Սրփիտեանի համար այս մասնայատկութիւնը վերածելի է ապերասան, խածնող բայց թափթփած բնականութեան։ Կամսարական իր զուտպ բանաստեղծականութիւնը հազիւ կը մոռնայ երբ պատահաբար կանչուի հանրութեան խօսելու, ուղղակի եղանակով։ Հրանդ՝ կարեկցուն, խուլ որտմտութեամբ մը մթագնած իր զգայնութիւնը միայն ունի թափելիք իր առաջնորդողներուն մէջ։ Լեւոն Բաշալեան այս բոլորին համադրութիւնը։ Ու նաեւ ազնուական, քիչիկ մը քրմական հով որ իր նախադասութիւնը կերպագրելէն անդին կ'անցնի։

Պէտք է քանի մը տող նուիրել քաղաքական խմբագրին ալ, որ ուշ յայտնուող կողմ մը ըլլալուն հակառակ, տկուն ձիւքերով պաշտպանուած մնաց։ Նոյն կէտէն քաղաքական նշմարները, պետական մարդոց կենդանագիրները, կացութիւններու ու մտայնականներու վերլուծումը կը գնին մեր առջև գեղեցիկ պատկերը մարդու մը որ իմացական ամէն հետաքրքրութեանց հա-

մար անհրաժեշտ մտքի լայնքը, նույն ատեն դժբախտութիւնը ունի գերի, կործանած ժողովուրդի մը զաւակը ըլլալու։ Մամուրեանի Անգլիական Նախկանին, զարթօնքի սերունդին քաղաքական կուռ հայեացքները (Ռուսինեան, մասով՝ Օտեան, Ստ. Ոսկանեան) վերջին անգամի մը համար կարծես երեւան կուգան այս ժողովուրդի զաւակին քով որ իր զարգացման թերին պիտի դարձանէ կեանքին խոր ու իրաւ դասերովը, ու իր դատումները գիրքերէ, գիւտներէ, պաշտօնատուներէ քաղելու տեղ, պիտի դարձնէ սեպհական դժբախտութեան սալին վրայ, կաշիին վրայ, գլխուն գինովը ինչպէս կ'ըսէ ժողովուրդը։ Ինչ փա'ստ, որ անիկա այդ գիտնին վրայ ալ մնաց ողջամիտ, զգառտ, իրատես ու չտարուեցաւ յանդուգն, վիճելի բայց խորապէս հրապուրիչ գաղափարաբանութիւններէ որոնք յեղափոխական կուսակցութեանց համար այնքան տիրական ֆէթիշներ կազմեցին։ Նոր կեանքը հնչակեան օրկան մըն է 1900ին։ Բայց ոչինչ հոն որ յիշեցնէ գաղափարական այս մասնաւոր կարծրութիւնը, փոխառնուած բաներու անճաշակ ու անտեղի չտեսութիւնը որոնք այդ կուսակցութեան անուանով հրապարակ զրուած պրօօքլամեմօն, մեծ ու պղտիկ թերթերուն մէջ այն ու աւելի վերջի օրերուն, կը ճնշեն ամէն մտածողի հոգիին։

*
* *
*

Գործօն այս գերը իր ճշմարիտ գնահատումին տանելու համար հարկ է խօսիլ երկու ձեռնարկէ ալ, որոնք Լիւնոն Բաշալեանի մէջ խմբագիրը կը ձգեն նոր լոյսի մը տակ։ Ատոնցմէ մէկը Հայրենիքի հրապարակագրական շրջանը, միւսը՝ Նոր կեանքը։

1884ին, գրեթէ պատանի գրական ասպարէզ իջնող այս տղան վեց հօթը տարի պիտի ընէ լուռ, ամուր, անցոյց բայց օգտաւէտ աշխատանք մը որ պիտի սնուցանէ գրական հանդէս մը, Մախլը (մինչեւ 1890) ու օրաթերթ մը, Արեւելքը։ Այս անգուղ, լարուած, բազմապահանջ վաստակին համար անիկա ունի իր տաղանդը, իր կամքը, իր պարկեշտութիւնը, իր բարեհամբոյր խառնուածքը, իր ժողովրդասէր զգացումները, մանաւանդ կազմակերպչական մեծ ընդունակութիւն։ Իրաւ է թէ երկու բեմերուն վրայ ալ Արիւիարն է մեծ գերակատարը, այսինքն լայնագոյն յօգուածագիրը, բայց թերթ վարող մը միայն զիտէ թէ ինչ հեւասապառ վատնում, պրպտում, մտքի լարում, ուշադրութեան

սլրկում ու սե, նիւթական տանջանք կ'արժեն թերթի մը երկու երեք էջերը, ըսել կ'ուզեմ անոնց cuisineը: Ու ասիկա վեր հանել հոս, արձանագրել է մեր յարգանքը համեստ, անտրտունջ, հերոսական բուրբ աշխատողներուն որոնք կը նմանին ռազմաճակատի զինուորներուն: Յաղթանակը արդիւնքն է այս վերջիններուն բազուկին, կզակին . . . : Լեւոն Բաշալեան մինչև Հայքէնէ՛ր անցնիլը հրատարակած է թէ Աբեւի թէ Մախի մէջ մէկ քանին իր զուս-զործոցներէն:

Հայքէնէ՛րի ամբողջ տեղութեան, անիկա թերթին կենսական ջիւղն է, ուղեղը եթէ կ'ուզէք: Չեմ ուրանար անոր խմբադրապետին՝ Յովհաննէս Շահնազարին դերը, բայց չեմ ալ աճեցնել: Փափսը: — Սահմանադրութենէն յետոյ վերհրատարակուած Հայքէնէ՛րին ճակատագիրը: Այս վրիպանքը սխալ է կապել հոգեկան փոփոխութեան որ մեր ժողովուրդին մօտ իրականութիւն էր այն օրերուն: Ինչպէս՝ զայն հասկնալ ջանալ տաղանդի նահանջով մը զայն խմբագրողներուն մօտ: Բայց կարծել թէ ուրիշ կրնար ըլլալ անոր ճակատագիրը եթէ Արփիարեան, Բաշալեան 1909ին ալ նստէին նոյն սեղաններուն ուր նըստած էին անոնք տասնըհինգ տարի առաջ, պարապին մէջ քար արձակել չէ: Ինչ որ ալ ըլլայ պարագան, իրողութիւն է որ Հայքէնէ՛ր օրաթերթը ամենէն փայլուն արարքներէն մէկն է մեր հրապարակադրութեան, հաւասար եթէ ոչ գերադանց (*) Աշտարակին: Էջերը քիչ կուզան ճշդիւ տալու համար անոր արդիւնքին բազմերես ու տեւական նպաստը մեր հասարակութեան շըրջափոխումն ու մեր գրականութեան զարգացումը պայմանող: Անկէ առաջ օրաթերթը հարուստներուն վայել պերճանք մըն է եթէ ոչ խմբական մտայնութեան անկիւն մը: Գինի հարցէն դուրս որ ճակատագրական է սակայն, դասակարգային շահերու ու հաշիւներու ասպարէզ մըն է ան կարգ մը մարդոց համար

(*) Ժողովրդականութիւն, tirage, ազդեցութիւն անջատ միութիւններ են: 1910ին Ազատամտաբէն դուրս իբրև որակ ու քանակ նոյնքան մը թիւ կայ ուժերու որոնք կը պայքարին անոր ուղղութեան դէմ: Քսան տարի առաջ, մեր միտքին բոլոր արժէքները համախմբուած են Հայրենիքին շուրջը: Ու ասիկա փաստ մըն է չատ աւելի հզօր քան կարելի միւս բոլոր փաստերը: Թշնամիներու պակասը մեծ բան մը չ'ապացուցաներ անշուշտ: Բայց չեմ ալ կրնար գրչի հարուածով մը արժեզրկել երևոյթ մը որ այսքան զօրեղ ձևով մը ինքզինքը կը հարկադրէ մեր ուշադրութեան:

յարդարուած : Հայրենի ժողովուրդին սեպհականութիւնը կը դառնայ առաջին իսկ թիւերէն : Ու շատ սեղմ շրջանակի միայն սահմանուած մեր մամուլը կը դիմաւորէ ժողովրդականութեան առաջին յաղթանակը : Բայց ատկէ աւելի է անոր խմբադրութեան դերը : Բոլոր անոնք որ հինգ տարի յետոյ դրիչ պիտի բռնեն ու խօսին պիտի մեր ժողովուրդին , հոն է որ կ'առնեն իրենց առաջին փորձը : Արուեստագէտ սերունդը անոր դպրոցին մէջ պիտի բանայ իր աչքը : Երուանդ Օտեան , Երուանդ Սրմաքէշխանլիան , Թլկատինցի , Արտաշէս Յարութիւնեան , Ռուբէն Զարգարեան , մեծ անունները արուեստագէտ սերունդին հոն գտան պաշտպանութիւն , քաջալեր , ուղղութիւն ու ապահով առաջնորդութիւն : Ու կ'ըսուի թէ այս ոգին , ընտանութեան , օճախին գերագոյն ուժը Լեւոն Բաշալեանն էր եղած : Անոր ընտել , բարեհամբոյր բնաւորութիւնը , անստղիւտ ճաշակը ու գրական խառնուածքը ինքնին կեդրոն մը կը կազմէին այդ ուժերը աւազանող :

Բացի այս կարկառուն անուններէն ուրիշ որքան համեստ անուններ որոնցմէ մեր գրականութիւնը ժառանգած է զիզեցիկ իրացումներ , այսօր մութին մէջ , բայց օր մը իրենց պատուանդանները ունենալու սահմանուած : Բայց ինչ որ տպաւորիչ է այս ամենէն վեր , հաւաքական հոգեբանութիւնն է այդ սերունդին , բազմաստեղն բայց մէկ աշտանակի մը նման բարձրակալս զանգուածին վերեւ : Ամէն միութիւն իր ձեռքը իր լոյսը պիտի թափէ ու ամբողջութիւնը պիտի ըլլայ հեշտախտիդ հանդէս մը խմբատի , հաւատքի , զիզեցիկութեան , ուժի : Այս ժողովուրդը , այդ թերթին հաւաքածոյին մէջ , առաջին անգամ բարոյական ինքնութիւն մը կը դառնայ : Կը լռեմ քաղաքական այլացնոր տենդէն որ մեր ամենուն էր այդ շրջանին . ջերմ , իրաւ խանդէն որ դրողէն կը բխէր բայց կը ծովանար զանգուածէն ներս . մեծ երազին արբշտանքէն որով կը թրթռային բոլոր սիրտերը , համեստուկ բեռնակրէն մինչեւ մեծ ստեղծագործ մաւաւորականները : Կը լռեմ այն անհուն նպաստէն զոր գաւառներու վրայ լաւ կազմակերուած , լաւ առաջնորդուած թղթակցային գրութիւն մը պիտի նետէ ազգային հարստութեան զանձարանին : Յօդուածներ կան որոնց տեղը չունինք բոնող այսօր , ազգագրական , գաւառագրական , բանասիրական զոհարներ , այդպէս փրկուած անգարձ կորուստէն ուր խրած է մեր նաւը :

Այս ամենուն մէջ արի ու արդար բաժին է Լեւոն Բաշալեանի բաժինը :

*
* *

Ձեռք բանար առանձին բաժանում, քննելու համար հոն դասողը որուն ներդոյակ յատկութիւններէն ամենէն կարեւորները չպակեցան անոր: Անոր համար, վասնզի իրապաշտ շարժումին նկարագիրներէն մէկը իմացական այդ հրապարակագրութիւնն է որ, ինչպէս ըսուեցաւ ուրիշ տեղ մը, գիրքերու և գրական, գեղարուեստական երևոյթներու կ'աշխատի նոյն ոգիով ինչ ոգիով որ կը մօտենայ ընկերային, քաղաքական, ազգային շարժումներուն:

Անոր ընթերցումները, փորձառութիւնը (*), հրապարակագրական հոգերը, քիչիկ մըն ալ խառնուածք, կը խօսին ինպաստ իր դատումներուն առնուազն պատեհութեամբ. քանի որ զանոնք բանաձևողը իր նպատակները որոշագրած է շատ յստակ կերպով: Կամսարական գրական որոշ տարողութիւն հիթ է ոչ յաւակնութիւն կ'ախորժէր դնել իր քննադատական էջերուն մէջ: Զօհրայ՝ իր ինքնատպութիւնը մարդելու հանդիսավայր մը կը նկատէր այդ սեռը: Արփարեանի համար անիկա ճերմակ թուղթ մըն է, ուր կրնար ուզածը — ու այդ ուզածը շատ լաւ ծանօթ է իրեն որքան մեղի — ըսել, առանց տառապելու: Լեւոն Բաշալեան աւելի պարկեշտ, ու հետեաքար աւելի ամուր խարխիսներ ունի: Քիչ են իրմէ էջեր օտար գրագէտներու վրայ: Միակ ընդարձակ շարքը Անթուանի Ազատ Թատրոնին ներկայացումները կը պատմէ Պոլիս: Այդ քրոնիկները մեր մէջ բացառիկ յաջողութիւններ են թատերական քննադատութեան ու նոյն ատեն արուեստի էջեր: Տառքները խտացնելու իր ճարտարութիւնը անթերի է բոլորովին: Անոնց բաթէթիքը երևան բերելու իր հոգը՝ մաս կը կազմէ արդէն իր գրական խառնուածքին որուն մէկ կարևոր երեսը կ'ընայ ողբերգականին նշանին (signe) տակ: Բայց ինչ որ անոնց մէջ դեռ չէ պաղած, արուեստը և կեանքը

(*) Որ հատկութենէն գրեթէ անկախ ստացում մըն է նոյնիսկ ի պաշտօնէ տարագին համար, գիրքերու հասարակապետութեան մէջ: Որ մեզի կուտայ դիւրութիւն, արագ ակնարկին բարիքը, հասկացողութեան սեմ մը (seuil), ու մերձեցումներու զգացողութիւն: Այդ փորձառութեան գինով է որ առանց թատրոն մը գրած ըլլալու, Լեւոն Բաշալեան պիտի ստորադրէ ամենէն պարկեշտ, կատարեալ, խիտ դատումները բեմական արուեստին մասին: Զօպանեանի Մուր Խուր խաղին վրայ իր դատումները աւելի են խաղին տարողութենէն:

իրարու գէմ բռնուած հայելիներ զգալու իր հաւա՛տքը, որ հանգանակ մըն է իր գրականութեան ու չափով մը աւելի՛ մեր իրապաշտութեան: Որքան զիւրաւ անիկա պիտի զեղչէ այդ խաղերէն իրենց ցեղային, տեղական շնորհներուն հմայքն ու համը, ծանրանալու համար, անոնց յատակ ծառայող ընկերային մեծ կեղերուն, գարշութեանց ու աղբին խորաչափումին: Ու իրն է տաղանդը այդ աշխատանքին մէջ հասարակ զատումէն, բարոյ յախօսումէն, ներկայացումէն վեր կենալու, ու գտնելու անձնական շեշտ՝ չըսելու համար զայրույթ, երբ կուտայ անոնցմէ իր տպաւորութիւնները: Փոխադրեցէք այդ քրօնիկները որեւէ եւրոպական լեզուի ու ջնջեցէք ստորագրութիւնը: Դուք պիտի կարգաք, եւրոպական որեւէ մեծ օրաթերթի մէջ թատերական քննադատութեան բաժինը արժանաւորապէս գրաւող տեղեկագիր կամ գատաստան: Լեւոն Բաշալեան գուրսէն աչք մը չէ այդ խաղերուն վրայ: Ու աւելին: Անոնց մէջ խորտակուած կեանքերը ողբալ, իրեն համար սոիթ է նշգրակելու վէրքերը որոնք իր ժողովուրդին հոգին կը կեղաւորեն: Բոլոր այն մեծ հարցերը որոնց վրայ կը բարձրանայ թատերական տափնապը(*), հարցեր են նոյն ատեն նաեւ Պոլիս: Լալ անոնց մէջ գործադրուող տռամներուն վրայ, լալ է ժողովրդական մարդու արցունք: Ռուս վէպին վրայ իր նշմարները, թէեւ կը մեկնին նշանաւոր ակադեմիականի մը նոյն նիւթը լուսաւորող մէկ գիրքէն (Ռուս Վէպը, Միխիլոք Տր Վոկուէ) բայց կը զատուին արձագանգի մը գերէն, որքան լրագրական ընթացիկ հետաքրքրութենէն(**), առանց բարձրանալու սակայն ճշմարիտ ուսումնասիրութեան:

(*) Ալգաի Թատրոնը Անթուանի կողմէ կազմակերպուած թատրոն մըն էր որ Ֆրանսական իրապաշտութեան ամէն հերոսական օրերուն, Բարիդի մէջ կը բանար իր զոները այնպիսի գործերու որոնք պաշտօնական բեմերու վրայ զժուար կրնային մուտք մը ճարել, արուեստի, գաղափարաբանութեան անսովոր յանդգնութեանց, արուեստագէտին խոր անկախութեան պատճառով: Հոն էր որ միևնոյն ատեն 1890-ի միջադգային մեծ միտքերու ամենայանդուզն գործերը (Իպսէն, Հալքոման, Թոլսթոյ հայն) ճաշկը տուին բանաստեղծութեամբ, խորհուրդով և մըտածումով հարուստ իրացումներու, հասոյթէն ու ամբոխին գնահատանքէն բոլորովին հեռու մտահոգութիւններով: Մեր մէջ Լեւոն Աղբաբեան իր թատերական հասկացողութիւնը պիտի վերցնէ այդ թատրոնէն, Շիրվանդադէի այնքան կոշտ, տափակ իրապաշտութենէն զօրեղ գարշանքէ մը վերջ, Հիմ Սառուածներուն յաղթանակը այս հոգեբանութեամբ պարզ է բոլորովին:

(**) Ուշագրաւ է որ խումբին մէջէն որոնց իմացական պարունակը պիտի չուղէի պղտիկցնել, միայն Բաշալեանն է որ ժամանակակից օտար չարժաններուն ամենէն խորերը, մնայունները ղգացած է աւելի: Ան-

Օտարներէն յետոյ, անիկա, իր ընկերներուն բոլորին նման, պիտի սիրէ մեր գրականութեան վրայ քրոնիկներ ստորագրել: Նոյն է առիթը: Յաճախ զի՛րք մը՝ մեկնակէտ: Երբեմն՝ անձեր: Երբեմն՝ մտայնութիւններ: Իր զազափարարանութիւնը դժուար չէ վերածել իր պարզագոյն եզրերուն: Կ'ատէ ուսմանթիւմը, ոչ Արփիարեան ներարկուած ատելութեամբ մը հանդէպ հիներուն, այլ խառնուածքով, նկարագրով, կազմութեամբ ալ պիտի ըսէ եթէ Պէրպէրեանի ազդեցութիւնը չըլլայ բացայայտ անոր անդ՝ րանիկ պատանութեան վրայ: Կ'ատէ գրաբարով գործադրուած չարաշահութիւնը որ իր գազաթնակէտին կը հասնէր 1880ին ու պահ մը կը կասեցնէր մեր գրական լեզուին ու հասկացողութեան բնական շրջափոխութիւնը: Ամենէն շուտ ազատագրած է անիկա իր լեզուն այս գրաբարէն: Մինչև Հայրէնէի առաջացեալ տարիները այդ գտումը հաստատելի է բոլոր իրապաշտներուն համար ալ: Կ'ատէ նոյն ատեն կեղծ գրականութիւնը, որուն աւերը զգալի դարձած էր և որ իր ոսկեգարը պիտի ունենար 1900էն յետոյ, մինչև տասը տարի: Կ'ատէ զարդարուն, նրբենի, չարչրկուած, անարիւն, մութի հակող, տարապայման խնամուած ոճը որ Եղիայի ինքնավերլուծումներով սկսած էր զպրոց կազմել: Այս ամենուն դէմ յստակ է իր կեցուածքը. պարզ՝ իր ամբաստանութիւնները, ամուր՝ իր զայրոյթը որ իրեն իրաւունք կուտայ օրաթերթի մէջ առաջնորդող յօդուածներ ալ ստորագրելու ոճի մեղքին դէմ: Ու բախտի՞ թէ զիպուածի խա՛ղ, անիկա պիտի չկասկածի որ մոլորանքին մէջ պատիկ չէ իր ալ բաժինը: Խնա՛մքը որով գրուած են իր միջերկրականեան քրոնիկները, բարիզեան պատկերները, թերևս անգիտակից դաս մըն է, լռելիայն տրուած զխառորաբար Արփիարեանի թափթփածութեան, և որ շատ դիւրաւ կը զառածի, ըլլալու համար այլապէս մեղապարտ ոճը, այս անգամ մեղրակերպ զարդարանքով մը ծաղկեալ, իր ճշդութեան մէջ իսկ նեղացուցիչ, ծանրակիր: Կարդացէք իր Սէրյ Գէյեր քրոնիկը: Պիտի տպաւորուիք այդ վերագիրներուն Տիպով (բառը գործածելով հնօրեայ առումով),

շուշտ Զօպանեան Ռենանի և Թէնի վրայ երկար վերլուծումներ տուած է: Կամսարկան՝ Տոտէի նուիրած է, հակառակ իր ժլատութեան, լեցուն քրոնիկ մը: Արփիարեան առիթը չի փախցնէր բնապաշտութեան վրայ ակնարկութիւններ ընելու: Բայց լրագրական է նկարագիրը այս հետաքրքրութեան: Այնքա՛ն որ, աւելի վերջը, երբ Զօպանեան Ծաղիկ իր հանդէսին մէջ պիտի սկսի ճշմարիտ իր ուսումնասիրութիւնները, պիտի պահէ այս զբաղանքին հետքը երկար ատեն, չազատագրուելու չափ երբեմն քրոնիկին յաճախանքէն:

անզգած, ամրակուռ փաղանգէն հրա կը յաջորդեն իրարու, երանգի, գիծի, կարկառի ճշգրիտ նուաճումներու հետամուտ. կը սեղմեն նախագասութիւնը, կը պրկեն պատկերը ու մամուլի տակ կ'առնեն հոգեվիճակը, սմբեցնելու աստիճան զգայութիւնը որ կը թուի կորսուել այդքան խիտ, մանր մանուած ցանցին մէջը բառերուն: Ու ասիկա այսպէս, անշուշտ հետզհետէ մաքրուելու համար: Ուրիշներուն վրայ այս մոլորանքը այնքան արագ զգացող մարդու մը մէջ այս սեպհական պատրանքը անհասկնալի է այսօր: Բայց իրմէն դուրս, իր գրական դատաստաններուն առողջութիւնը բացարձակ է: Կ'ըսեն թէ իր շրջանակին մէջ պարզ ոճին, ուղիղ մտածումին եռանդուն առաքելալը եղաւ: Բայց չեն ըսեր թէ ինչո՞ւ չկրցաւ արգիլել արձակ ֆերբուածին աղէտը որուն նախատիպը, առանց իր գիտնալուն և ուզելուն իրմէ կուգար և զոր Չօպանեան պիտի տանէր լրումի: Կամսարականի գործին վրայ իր դատումները, իրենց մասնակի որքան ընդհանուր տարողութեանց մէջ, իրենց չափաւորութեան որքան ճշգրտութեան փաստովը, իրենց թափանցողութեան ու նորութեան կնիքովը յաջողակ էջերը կրնան նկատուիլ հայ սկսող քննադատութեան, Չօպանեանէն առաջ: Հոս ու հոն երեցող գիրքեր երբեմն կը հրաւիրեն իր ուշադրութիւնը ու զայն կը մղեն գրական քննիչին դուր իր հետքերուն վրայով պիտի շարունակեն շատեր, գլխաւորաբար Տիգրան Արփիարեան, աւելի վերջը՝ Արտաշէս Յարութիւնեան և որ պիտի վերածուի գրական դարին վերադարձեալ թուումնային ու դատարկ անունացանկին: Զօհրապի Անգէլագած Սեբեակը ինչպէս աւելի յետոյ ուրիշ հատորներ իրեն կը թելադրեն սակայն լուրջ գրախօսութեան էջեր, լրագրութենէ որոշ չափով բարձր, հաստատ, պայծառ, ընդարձակ գաղափարներու մթերքով մը որոնցմէ կազմուած է արդէն իր գրական ընդհանուր գործը:

Քրոնիկը առանց հերքելու, բայց չըլլալով աւելի յետոյ լղրճուած աճպարարութիւնն ալ որ դիմփեռու նկարագիրը կը ձգտի սեւեռել բաղմատեսակ յորջորջումներով (ծանօթ, ճանչուր, կէս, ուրուային դիմփեռ, շարունակելը ձեզմէ), Լեւոն Բաշալեանի նշմարները, յօդուածները անշուշտ բան մը չեն աւելցնել իրապաշտ վաստակին ընդհանուր կշիռին մէջ, բայց կը ծառայեն հեղինակին հասկացողութեան, մեծ չափով գիւրացնելով անոր ստեղծագործ էջերուն վերլուծումը: Ի նպաստ անոնց, վեր կ'առնեմ պարկեշտութիւնը, անկեղծութիւնը, ճշգրտութիւնը, հաս-

տատ յօրինուածքին բարիքը, որոնք զանոնք կ'ազատեն լըրագրական շողումէն: Ինչ փոյթ որ չբարձրացան ճշմարիտ *essais* երու աւելի մնայուն արժէքին: Օրագիրը սպառող էր շատ, արտօնելու համար նման ձգտումներու իրագործումը:

Իր ընդհանուր գործին մէջ անոնց տեղը անմիջապէս վերջը կուգայ ստեղծագործական էջերուն: Ձին բեռնաւորեր անոնք այդ գործը, ինչպէս չեն ալ փառաւորեր: Ենթակայ են անխուսափելի ճակատագրին որ քննադատական բոլոր գրութիւնները կը կրնկեն: Բայց են թանկագին անոնց համար որոնք մեր գրականութեան ընդհանուր շրջափոխութիւնը կ'ուսումնասիրեն, վասնզի անոնց նայուածքին կը պարզեն այլապէս անփոխարինելի վկայութիւններ: Գրականութեան պատմութեան մը մէջ քիչ, թիւ իրենց տեղը իր բոլոր արժանիքները կը ստանայ երբ գաղափարներու յեղաշրջումը կը ձգտինք ուրուագրել: Այն ատեն, այդ յօդուածները կը մտնեն իրենց բուն դերին: Կը լուսաւորեն միտքը շատ աւելի պայծառ կերպով մը քան յետահայեաց համադրութիւնները: Օրը օրին գրուած, կը պահեն օրուան կնիքը ու կը վկայեն աւելի պարկեշտ, որքան աւելի հարսւտատ:

5

Գ Ր Ա. Գ Է Տ Ը

Իրապաշտներէն միայն Արփիարեանն է որ կ'արդարացնէ գրագէտ յղացքին ծանօթ տարողութիւնը, ապրած ըլլալով գիրքին ու լրագրին մշտական յաճախանքին մէջ: «Սիրով»-ն, միւսները բայց ունենալով յղացքին հիմնատարերը: Դժուար է Բաշալեանը զետեղել երկու կարգին ալ մէջը: Անոր կեանքին առաջին քսանամեակը գրաւուած է անխառն գրագէտի մը պատկերով, միւսներէն շատ աւելի խղճամիտ, իր դերը ըմբռնելու և զայն գործադրելու արարքին մէջ երեան բերելով մինչև իր օրը գրեթէ անսովոր հետեղականութիւն, յաւակնութիւն, վրձնականութիւն: Ձեզաւ անիկա վարժապետ՝ Եղիային նման, գիւժնապետ՝ Մամուրեանին նման, տոմարակալ՝ Պարոնեանին նման: Գրեց: Խմբագրեց: Թերթ ու հանդէս վարեց: Այսինքն ապրեցաւ միտքի բարիայի մը կեանքը մեր մէջ: Միւս կողմէն, 1900էն քիչ յետոյ անիկա դաւեց իր կոչումին, անցաւ, վճռական մատնութեամբ մը, ուրիշ աշխարհի, ուրիշ կարգերու ըս-

պասին, ուրացաւ իր երիտասարդութիւնը (*), հարստացաւ այդ գիծով ու ըրաւ ամենէն աններելի մեղքը իր կեանքին — մոռցաւ թէ գրական գործ մը ունէր զոր պարտքին տակն էր առնուազն օրինաւորելու, անոր վրայ տարածելով արդար ու արժանաւոր հայրութիւն (**), մը: Կրնանք, խոր ու անխոստովանելի զսպանակներ ենթադրել այս դասալքութեան: Կրնանք գրադէսի ծանրակշիռ խղճահարանք մըն ալ ոգեկոչել: Բայց չենք դարձաներ կատարուածը:

Լեւոն Բաշալեան կը նկատուի խումբին մէջ ամենէն կատարելատիպ արուեստագէտ մը: Ծշմարտութեան որոշ բաժին մը կայ այս վարկածին մէջ, արդիւնք հաւանաբար լեղուական խնամքէն աւելի արտայայտական բծախնդրութեան մը որ աչքի զարկաւ, մանաւանդ Արփիարեանի ունձարձակ անփութութեան դիմաց: Լեւոն Բաշալեանի ֆրազը սեղմ է, էական տարրերու վրայ կառուցուած: Ուղիղ է (correct), մտածումին հասակովը ձեռուած, առանց շեղումի ու առանց ցցունքի: Կորովի է վասընդի կը ծածկէ հաստատ մթերք մը զգայութեան կամ խորհուրդի: Հիւթեղ է երբ կը համադրէ, վերլուծելէ վերջ: Թեւազրական է բառերուն խնայած ըլլալով մաս մը խսկութիւն, պահելով այսպէս անոնց խմորը պինդ, առածիդ: Ասոնք տարազներ են որոնք դասական ոճին կը պատշաճին աւելի կամ պակաս տիպողութեամբ մը: Պէտք է շարունակել թուումը ու հաստատել ջանալ այդ գրուածքին մէջ նաեւ ուրիշ առաքինութիւն:

(*) Փաստը՝ արեւելահայ գրականութեան մէջ իր վիպականերուն համբաւին (որոնք ծանր հանդէսի մը մէջ վերատպուելու փառքին կ'արժանանային), ու իր գործակցութիւնը գրական համախմբումներու (Պաքու), տխուր իրողութիւններ են Լեւոն Բաշալեանի գրական կերպարանքը փոքրող քան թէ ընդլայնող: Le Foyerի խմբագրութիւնը, Բարիզ, ուրիշ վրիպանք (չեմ ծանրանար այդ էպպէս վաճառականական ձեռնարկին տրտում ծալքերը մինչև), Յետոյ, քարտուղարութիւնն'ը, Թշուառութեանց տեսակին մէջ (մէկը ըլլալով գրագէտին նեոստեան պատմուճանը, նմոյշ՝ Զօպանեան) սա ընտրութիւնը չեմ օգտագործներ: Երբ ելքը անօթութիւնն էր, ո՞րն աւելի վայել կեցուածք, — գրե՞լ թէ ֆուրսովաբէլը:

(**) Բացի Զօհրապէն միւսները աւելի արժանաւոր կեցուածք մը երևան չբերին իրենց մտքի զաւակներուն հանդէպ: Արփիարեանի, Հրանդի համար մեղմացուցիչ դէպք յանգանցը չեմ մերժեր: Զօպանեան ինչ ահաւոր տառապանքով, հպարտութեան ինչ զոհողութիւններով յաջողեցաւ այդ հայրութիւնը իրագործել մէկ մասին՝ վրայ իր գիրքերուն: Կամօարական՝ ուրիշ մերժող մը: Սիպիլ՝ ուրիշ:

ներ, — շնորհ, գոյն, հնչականութիւն, հրայրք (passion) որ կիրքն է, իր բոլոր երանգներուն մէջ, մոգական անորակելի, մանր բխումներ որոնք երբ անցնին մեր գիտակցութեան, հոն կ'արթնցնեն մոգական, անորակելի բաներ, ըսել կ'ուզեմ բանաստեղծութիւն: Կը խորհրմ թէ կը ծանրաբեռնեմ: Իր սերունդը այս ամէնը կարծեց զգալ տնոր ոճին մէջ ու չէր անդրադառնար որ ռոմանթիզմ կ'ընէր:

Քառսուն տարի վերջը երբ կը կարդանք Յէլէն Չափը, կը տպաւորուինք բոլորովին տարբեր եղանակով մը: Վերը թուումէ անցած բոլոր ստորագելիները լուռ կը մնան մեր մէջ: Բայց կ'արթննան ուրիշ արժէքներու թեւադրութիւնները: Հոն մեր ըզգացածը քիչիկ նման է այն տպաւորութեան, որ կը յատնէ վաւերական ամէն գործէ ուր գրագէտի մը կնիքը եղեր է արդէն, իր ատենին: Միսաքեանի մէկ էջը, Տերոյենցի մէկ ամբաստանութիւնը, Գրիգոր Օտեանի մէկ քրոնիկը, Պէրպէրեանէն էջ մը 1880ի ազգային հոգեբանութիւնը վերիվերոյ թեւադրող, Մամուրեանէն խմբագրական մը, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանէն քերթուած մը մեր վրայ ունին այսօր հրապոյր մը, ազդեցութիւն մը որ պայմանաւոր չէ այդ անուններուն տաղանդին չափովը միայն, այլ այն յաւելեալ, անտես բայց իրական արժանիքով որ ժամանակին խաւն է մեր ետին: Բոլոր իր անտանելի մեղքերուն հակառակ ընդդէմ ուղիղ ոճին, Սրուանձտեսանցի Մանան և Խրիմեանի Պապիկ և Թառնիկը մեզ կը զինաթափեն: Գաղտնիքը: — Պարզ է սակայն: Դառնալու համար Յէլէն Չափին տիրական հրապոյրին, հարկին տակն եմ զայն զգալու ոչ թէ գրուածքին որով և ռնկն խնամքին, անթերի կերտուածքին և ուրիշ շատ դիւրաւ շարուելիք առաքինութեանց գէղին մէջ, այլ ոգիին, այդ օրերու հոգեկան վիճակէն իր բերած ազնուական վիասին, իր ծածկած խորքին անալալ հայեցիութեան, ժամանակ մը պատմելու, պատկերելու իր արդար արժանիքին մէջ: Այն ատեն: Բայց պարզ է դարձեալ: Լեւոն Բաշալեան մեծ գրագէտ մը յօրինող պայմանները ունի առատութեամբ բայց նոյն ատեն մեղքը ոճի տագնապին: Զինքը սպառողը, մեր գրականութեան զլացողը, մեզ ուրանալու մղելու չափ փափողը՝ այդ ոճին դարպասը պիտի ըլլար: Ասիկա, իր ատենին անորոշ, այսօր փռուած դժբախտութիւն է մեր ամենուն աչքին: Ինչու միայն ութը տասը կտոր, երբ ամբողջ աշխարհ մը կը մնար պառակած իր դիտողութեան սրբազան խորին: Իր ատենին, մարդիկ

սարսափին տակն էին Եղիային, Չերազին սանձակոտոր զեղումներուն, տղայութիւններուն ու ճշմարիտ ոճին յղայքը մթազնած էր մեր հորիզոնէն չարաշահ զեղծութին մէջը զրարարեաններուն: Պապակը կար իրաւ, մերկ, բայց արու ոճին: Լեւոն Բաշալեան իր սերունդին մէջ առաջինն է այդ կարիքը զիմաւորող: Ասկէ դէպի ոճի վիրթիւօզը՝ ճամբան թէև դժուար բայց անկարելի էր ու ատկա ըրին մարդիկ իր հաշւոյն, անոր նախադասութեանց օրկանիզմին մէջ գտնել կարծելով վեժադոյն արուեստագէտի մը կնիքը: Այս հաւաստումը աւելի քան վերաքննելի է այսօր: Ձի կարգացուիր Կէֆն: Չեն կարգացուիր բարիդեան, միջերկրականեան ֆրոնիկները: Հազիւ կը հանդուրժենք Կաշաբը, չըսելու համար չենք կրնար կարգալ: Եւ սակայն յիշուած կտորները Լեւոն Բաշալեանի գործին մէջ մեծահամբաւ փառքեր են: Չեն հինցած Յեշն Ձայնը, Տէրտէրէն Ութուրին գործողութեան և բարքերու (*) մասը, Աւելի Ութուր, Սէշէնի վաշտը, Նոր Ձգեաբը, բոլոր այն խմբագրականները որոնք օրուան դէպք մը ունին իբր յատակ, ընդհանրապէս ողբերգական, քաւերական ֆրոնիկները, կենդանագիրները, ու այն քրօնիկները ուր կեանքի պարզ պատկերացում մը միայն կը հետապնդուի: Կշիռը կամ դա՞մը՝ այս վկայութեանց: — Այն շատ պարզ բանը թէ ոճը ոչ մէկ ատեն կտոր մը չի փրկեր, եթէ երբեք անոր տակը իրաւ, խոր ուրիշ տարր մը չի գիմանար: Ուր՝ այդ ոճը այնքան չքեղ է, ճիշդ, ցուցըլուն, կատարեալ որքան Սէր Գէշեր որակուած քրօնիկին մէջ: Լեւոն Բաշալեան չի կասկածիր սակայն թէ Բարիդի պէս քաղաքի մը գիշերները գիւրաւ չեն նուաճուիր բառերով, հրթիռով, ածականով կամ ներկի տուփերով: Վասնզի այդ ամէնը երեւցած մասն է որ կը ծածկեն այդ գիշերին: Ի դուր պիտի չարչարենք մեր նախադասութիւններուն ցանցը որպէսզի հոն ինկած պատկերը չհեռանայ, չփոխել: Կտորը կ'աւարտենք առանց յուզուելու, քանի որ մեր ուշքը փոխնիփոխ թափառեցաւ մէկ ածականէն միւսը, մէկ գոյնէն միւս ձեւը, բայց չկապուեցաւ անոնց տակ թաւալող կեանքին հեղուկին: Պատճառը այս վրիպանքին: — Դրագէտին իսկ կամքը, ճիշդ գրելու, ուղիղ գրելու, երանդ փրկելու, խաղալու լեզուին ընդունակութեանց հետ: Շրջուած Եղիա մը կայ այդ կտորին մէջ ուրկէ զեղջուած ըլլային բառախաղական մոլորանքները Նիրվանայի երգիչին:

(*) Մինչ՝ զարմանալի կերպով կեղծ, հինցած կը թուին այն մասը ուր իրապաշտ թէքնիքին ընդդէմ հեղինակը փորձ մը կ'ընէ անդդած ու թերը պատկերելու բնութեան, տողեր որոնք մեղի չեն խօսիր:

Անստղիւտ զրազէտի իր վարկը պայմանաւոր է սակայն քանի մը տարրերով: Կը մօտենամ կարեւորներուն:

Ա. — Նիւթերու ընտրութիւնը որ անիմաստ հաստատում մը պիտի դառնար, եթէ երբեք չդիտուէր իր ժամանակին մէջ ուր մարդիկ այնքան մասնաւորած էին գրականութեան հանդիսաւորանք: Ծանօթ էք ներշնչումներուն որոնք մեր ռումանթիքները, կրտսերները խանդավառեցին: Ձգեղ լճակը, զեփիւռը, լուսնակը ու հակիլ գէպի սղբերգութիւնը պարզ մարդոց, բանուորին ու դպրոցական տղուն, արհեստաւորին ու հերոսաւորի պարտաներուն (խաչախնին) նկարումին: Նախասիրել կեանքի այն կտորները ուր տոամ մը կը կերպարանաւորուի ուժովին ու Տկարին, բախտաւորին ու անբախտին, զազաններուն ու զոհներուն քիչ մը հին բայց մշտայժմէ հակադրումով: Վերլուծել այս նիւթերուն հետ, մէջէն քանի մը հզօրագոյն կիրքեր (զբամ, կին, սէր, աղքատութիւն, անգթութիւն, չտեսութիւն, հերոսական հոգի, արժանապատուութեան զգացումը համեստ դասակարգին ներսը եայլն) որպէսզի փորձի ենթարկուին մեր մէջ քանի մը համապատասխան կեդրոններ, աչքէ, ողնածուծէ, ուղեղէ:

Բ. — Այդ նիւթերը մշակելու քեֆնիքը, տարօրէն լուրջ, զուսպ, զգաստ. տիրական շեղումով խօլաթուիչ, թեթեւ (սօլիկ), անիրական եղանակէն որ Եղիայի մը, Չերազի մը այդ օրերուն (1880) փառքը պիտի կազմէր: Այն քնարական, ապերասան, այլարի մատուցումը աշխարհին, այն ձեռնդրուած, բոլորովին օտարացած պատկերացումը կեանքին որոնք այդ մարդոց գրչէն մեղ կը մնան, կը բացատրեն թէ ինչո՞ւ իրապաշտ թէքնիքը այդքան արմատական փոփոխութիւն մը կը դառնար ճաշակներու առջեւ: Գրելը ինքի մէջ ինքնութիւն մըն էր. անկախ նիւթէն ու զայն ուրացող: Թող Չերազ մօտենայ ժողովրդական տօնի մը, Խաչախնի բանալիին, օրինակի համար: Անշուշտ չի կրնար չտեսնել մեր գաւառացիներուն անմոռանալի չքեղութիւնը ցաւէ, տառապանքէ ինչպէս զգեստէ ու մարմինէ: Բայց զայն տալն է որ բան մը կ'արժէ և ընթերցողը կը զրկեմ Գրական Փոքրէ հատորին, զգալու համար թէ որքան տխուր է աւտիկա իբրեւ նուաճում:

Գ. — Այդ նիւթերը իմաստի բարեխառնութեան մը բարձրագրեմ: Աւտիկա գաղափարներով հարուստ գրականութիւն ընել

չի նշանակեր հոս, որուն բախտը այնքան քիչ շնորհուած է մեր դպրութեան: Ատիկա իր զգայութիւնները վտահիլն է ամուր դիտողութեամբ մը երաշխաւորուած վիճակներու որոնք ըզգայութիւնները անցնին, զանոնք ազատագրեն, ու սեւեռուն իմացակամ կերպի մը, չըսելու համար կերպարանքի մը մէջ: Պատմել աղջկան մը անձնասպանութիւնը, վայել բարեքիփով, զուտ որքան խոր տարրերու նպաստով մը զայն վերստեղծելով զրեթէ: Հասնիլ այդ ճամբով մահուան զուգորդ յուզումին: Մինչև հոս քրոնիկապիւր ենք եթէ գրել գիտենք: Բայց այդ նոյն անձնասպանութիւնը այսպէս պատմելէ յետոյ, հոն հանող լարերը դատել աշխատիլ եղելութեանց թնճուկին մէջէն, որսալ մեծ առէջը ուրիշ պիտի թափի ոճիրին սաղմը մեր կուսական հոգիին կապոյտ դաշտերուն: առանձնացնել պղտիկ տալնապներու շարքէն այն մէկ երկու մեծ պատասխանատու մեղքերը որոնք մեզմէ կամ շրջապատէն կը խուժեն մեր միամիտ, մեր անպաշտպան, մեր խեղճ սրտին վրայ ու զայն կը խեղդեն — ասիկա քիչ մը աւելի վեր ելլելն է քրորիկի մեր պարունակէն: Այս երկու գործողութիւնները սակայն չեն բաւեր մեզ պարտադրելու: Ասկէ յետոյ մեր ընելիքը ընդհանրացումն է, փոքր դէպքին փոքր նշանակութիւնը ընդլայնել, կտրտել շրջանակը ու անկէ դուրս բերել ընդհանուր դասը, ընդհանուր իմաստը որ աղջիկները մահուան կ'առաջնորդէ: Աս է նիւթը իմաստի բարձրացնելը: Ու այս կարողութիւնը ամէն կտորի մէջ կ'ընկերանայ Լեւոն Բաշալեանին: Իր ընկերներուն մէջ կամասրականը միայն կը սիրէ այս կերպ գրականութիւնը: Տուի անշուշտ յուզումին իր տեղը: Տուի մտածումին ալ իր դերը: Երբ այս երկուքը կը դաշնաւորուին ուրիշ մակարդակի մը վրայ, մեր գրականութեան մէջ, մենք իրաւունք ունինք զմեզ անջատելու աժան բարոյախօսութեան, չոր բառերու տարափին, ձրի դասերու համանուագէն որ մեր հրապարակագրութիւնը կը հանդիսաւորէ այնքան աւելորդ շօնալուծեամբ մը երբ իր սիւնակներէն ամէն օր մեր զըլխուն կը տեղայ հասարակ տեղիքը, առանց նեղուելու:

Ի. — Այդ նիւթերուն հետ ու մեջ դնել մեր անձնականութիւնը, մեր կնիքը, այդ ամէնը ձեռնելու, դասաւորելու, իւրացնելու մեր կերպը որ գրական տարազ մը չէ նորէն: Նոյն նիւթը տուէք ուրիշ մարդու մը որ զուրկ ըլլայ այս բարիքէն: Անոր մշակումը այս ապաբախտ իմաստունին կողմէ պիտի նոյնանայ հազարաւոր քարոզներու հետ որոնք ամէն օր կը կըրկ-

նուրի երջանիկ պանդոյրներու ականջին աշխարհին հազար ան-
կիւններէն: Ինչ որ զրած է լեւոն Բաշալեան լայնօրէն կնքաւոր
է անոր անձնականութեամբը:

Տակաւին կարելի է երկարել այս թուումը: Կը կենամ: Ու
կը ծանրանամ ուրիշ երեսներու վրայ որոնք այս անգամ կը չէ-
զօքացնեն հիմէ չեն հերքեր, այս արժանիքները, անոնց լիալիր
փիթթումը դժուարելով, յաճախ արգիլելով: Որոնք բոլորը մէկ
զինքը պիտի զարնեն չափ մատաղ, ու պիտի թողմեցնեն իր
տաղանդին ազնուական ծաղիկը, այդքան անակնկալ պահու մը:

Այդ մեղքերէն ամենէն կարկառունը բացառիկ, չարաբաս-
տիկ, խտապին ըսուելու չափ խոր իր խնամքն է իր գրուած-
քին (*): Պարզին, չորին, անհրաժեշտին հայող եղանակ, որ հա-
կազգեցութիւն մըն է ամենէն առաջ բայց որ շատ դիւրաւ կը
վերածուի հակադիր իմաստի: Հոն ուր նկարագրող տարրը կը
զերակայէ, այս վտանգը անխուսափելի կը դառնայ: Միջերկրա-
կանեան իր պատկերները հնազօրում ու անտանելի poncifsներ են
այսօր, ու վար նոյնիսկ եղիայի անյօգ, քմահար, ձեւազեղծ
բայց թեւադրական նկարագրութիւններէն: Ահա այն կարևոր
վերապահութիւնը զոր կ'ընեմ այդ գրուածքին դէմ: Յետոյ կը
բանամ վարագոյրը ուրիշ ալ նկատողութեանց: Ինչ որ ըրաւ Ե-
ղիան անատակ՝ լրջութեան, խորութեան, ուրիշին կիանքը հագ-
նելու զիջումին (վիպողը ուրիշ աւելի ամուր սահման մը չունի),
ըսել կ'ուզեմ՝ անոր ծայրայեղ անձնականութիւնը, ու զայն ու-
ճաւորելու համար ամէն միջոցի առջև իր անխղճահար թուլու-
թիւնը, բառական քմայքները, խաղերը, փայլակուսները, ինչ-
պէս իմացական աճպարարութիւնները, անպարկեշտութիւն-
ները, որոնք բոլորը մէկ մշտալից ուրուներու նման հալածե-
ցին անոր մեծ տաղանդը, զայն ծանրաբեռնեցին, խեղդեցին ալ
յաճախ, զլանալով այսպէս ամենէն արուեստագէտ խառնուածք-
ներէն մէկուն հտին արժանի, տեսական, մարդկային մեծ գործի
մը հայրութիւնը: Ի՛նչ որ Զօհրապը կասեցուց, իր բաղմազբաղ
օրերու հորձքին առջև, արգիլելով անոր հլու, արգաւանդ ըս-
պասը, ենթարկուիլը իր տաղանդին, չեղեցնելով անոր հետա-
քըրքրութեանց ասեղը դէպի ուրիշ աշխարհներ, ու խնայեց,

(*) Որ կը մօտենայ կոնքուսներու նախասիրած écriture artisteին
բայց չէ զայն: Իր ոճին տարապայման ճշգրտութիւնը, երանգներու հե-
տամտութիւնը, գիծերու խտտութիւնը պատճառ են այս շփոթութեան:

վլացաւ անոր ուժերը անոր գործին, ու կեանքի փշրանքներ միայն տրամադրեց արուեստի քուրային, ու, այդ յորդահոսան կեանքին զրկանքը ձեռով, Գրազով, ինքնասպուրեամբ փոխարինելու մեղապարտ պատրանքին մէջ օրօրեց անոր խղճմտանքը ու քնացուց, ոճին փայլն ու խաղերը փոխանորդելով գրականութեան այնքան մարդկային իմաստին, ու վրիպեցուց անոր հանճարային ուղեղը հանճարային յաղթանակէն. աշխարհ մը նուաճելու փառքէն (ոչ ոք իր ընկերներէն ունէր այդ պատեհութիւնը ու յաջողութեան բախար իրեն չափ) ու զայն վերածեց քանի մը բեկրեկ նուաճումներու գոհունակութեան: Ի՛նչ որ, վերջապէս, Արշակ Չօպանեանը չարչարեց, թափառեցուց, սեռէ սեռ, կիսաշխարհէ մը ուրիշ մը, անդադար, իմաստի վաշկատունի մը վերածնելով անոր գեղեցիկ տաղանդէն սպասելի արիքունը արուեստին, անոր չտալով հպարտ, արդար գոհունակութիւնը, այդ վաւերական տաղանդը խորհրդանշող ու քանի մը սերունդի վրայ կանգուն պահող դործի մը կերտումին: Այս բոլորը ի զօրու եմ, նոյնքան աղիտաւոր ուժով մը, Լեւոն Բաշալեանի գործին ներքին կեանքին մէջ:

Ու նիհարութիւնը այդ վաստակին: Ուղղակի արդիւնք մը իր զբաղումներուն, թէ անուղղակի հետեանքը՝ իր երեւակայելու տկարութեան: Որն ալ ըլլայ հեղինակը այս վրիպանքին, իրողութիւն է որ անոր շունչը ամենէն կտրատն է խումբին, անկարող նոյնիսկ տասը էջի երկունք մը ղիմաւորելու: Մարդոց խառնուածքը, ֆիզիք կառոյցը դուրս են անշուշտ մեր պահանջներէն ու անհիթեթութիւն պիտի ըլլար Ռաֆֆիի մը ուժը սպասել հանդիպող վիպասանէն: Բայց ղիտել կուտամ որ անոր մօտ՝ վատնուած իմացական ճիգը, իր ամբողջ ալլաղանութեամբը նկատի առնուած, կը լեցնէ մէկէ շատ աւելի հատորներ: Այս անօգուտ, մեղապարտ շռայլութիւնն է ահա որուն գատապարտումը արդար է բոլոր անոնց համար որոնք անոր տաղանդին տարողութիւնը կը գնահատեն, ու իրաւամբ, այնքան բարձր: Ուրեմն ստուար մաս մը այդ վաստակէն այսօր մեռած է անդարձ: Յետոյ, այն մասն ալ որ կ'ապրի տակաւին մեկ կը տրամեցնէ իր արմատական պակասութեամբը: Ի՛նչ փոյթ ինծի անոնց յօրինուածքի, զրուածքի կատարելութիւնը: Ի՛նչ փոյթ ինծի ծովու և փոթորիկի պատկերացման ոսկեհոն չքեղութիւնը երբ մարդկային տարրին հանդէպ իր նայուածքը, ջիղերը, պիտի ըլլան այնքան քիչ հիւրընկալ: Գրոնիկի մը մէջ

որ նորավէպի տարազ մըն ալ է նոյն ատեն, Վրալէն Տակ վեր-
նագրուած, անիկա օրաթիւրթի խոշոր 3-4 սիւնակ պիտի գրաւէ,
կէսէն տակելին յատկացնելով այդ միջոցին՝ արտաքին իրակա-
նութեան յարգարանքին, այն մանրակտուր, մոզայիգուած,
մանրանկարչական դրուագումին որ այնքան արագ կը յոգնեցնէ
քանի որ թանգարանեան թէքնիքի մը կը հպատակի, ու պիտի
փախցնէ պատեհութիւնը հոգեկան հսկայ եղելութիւն մը նուա-
ճելու։ Այս վրանին տակ պանդուխտ խարբերոյցիներ Ամերիկա-
յէն հայրենիք կը դառնան։ Ծովու վրայ այս հանդիպումը ինչ
պատեհութիւն որպէսզի մարդերը ցայտին մեր աչքին առջև։
Երջանակին նպաստը բաւ էր այս արդիւնքին։ Կտորը կը վեր-
ջանայ ու մենք կ'ափսոսանք կորսուած առիթէն։ Այս օրինակը
նոյնութեամբ կրնայ պիտակել զրեթէ բոլոր իր յաջողած կտոր-
ները։ Նիւթի նիհարութիւնը նիհարութիւն է ստեղծագործ ուժի։
Ձայն բացատրելու քամահաճ կեօրպ մը, — ենթարկել ուզելը՝
տարապալման խղճահարութեան մը արուեստի ըմբռնումէն։ Ի-
րողութիւն է սակայն նորէն որ Կամսարականին անիկա կը բերէ
հանգիտութեան սուր գիծեր, այս սպառող, սպաննող մաշու-
մէն որ մեզ կը ծերացնէ մեր գարունքին իսկ։ Անշուշտ, Նոր
Ձգեալը գրագէտի բոլորովին տարբեր տիպար մը կը թելադրէ,
իրապաշտ իրացումին ամենէն անվերածելի հզրը ներկայացնե-
լով մեզի։ Բայց շատերու համար թերեւս գաղտնիք է թէ ինչ
երկար տառապանք արժած է իրեն այդ դուրսէն այնքան դիւ-
րին բայց ներսէն այնքան դժուարագին պարզութիւնը։ Գտնելու
համար այս գերադոյն ցամաքութիւնը անիկա քանի քանի ան-
գամներ վերստին ու վերստին գրած է զայն ու յօժարած զայն
տպագրութեան յանձնելու այն ատեն միայն երբ կարգացած է
ձեռագիրը ժողովրդի կնոջ մը որուն միտքը չըլլար այցուած իսկ
(չեմ ըսեր վարակուած) գրականութեան ժահրէն։ Իր խղճմը-
տանքը այն ատեն ապահով է զգացած այդ կտորին իրական ար-
ժէքէն երբ պարզուկ կնոջ աչքերուն մէջ տեսած է յուզումին
արցունքը, որ հրեմն աւելի իմաստուն է քան գրական բոլոր
դպրոցներուն պատգամները, հանգանակները։

*
* *

Ուրիշներ տարիքին հետ կը հայթայթեն ձեւերու կոորու-
թիւն, ուժի, շունչի ընդլայնում, նայուածքի ու ջիղերու առա-

ձգութիւն ու թափանցողութիւն: Բաշալեան կը զարտուղի: Ժամանակը կ'աշխատի ի վնաս իրեն: 1900ին արդէն ըսելիք չունի: Ոչ վրդովում, ոչ ալ յոխորտ արհամարհանք: Մեր ուղեղը երբեմն մաս չի կազմեր մեր մարմինին: Երբ մէկը քսանը չմտած այգիքան կատարեալ էջեր կը ստեղծէ, կը դադրի մարդոց — տաղանդաւոր անշուշտ — միջինին պատկանելէ: Կրնայ հերքել կանխահասութեան հետ կապուած վաղաշէջ սպառման ապացուցուած վարկածը երբեմն (Վ. Հիւկօ): Բայց կը փլի բաղդատաբար կանոնիս:

Լեւոն Բաշալեանին դործին ջնարակը — անգիտակից իւրացում՝ տհաւոր ումանթիզմէն ուր անոր ջիւղերը ծծեցին արուեստին սառն սարսուռները — պիտի աղօտի քիչ քիչ, դառնալու համար աւելի աղօտ բայց արու: Այդ դործին վրայէն պիտի թափի սուտ թաւիշին խաւը: Ու անոր ներդրակ արժէքը պիտի գտուի, ազատուի խիստ, պոռոտ, երբեմն խողտիչ աւելի յաճախ մանրամաղ դանակներէն որոնք տեսակ մը pointillisme կ'ընեն զայն: Ու պիտի առնէ իրաւ, առողջ մօյնք մը որ պիտի մերժէ ներկը, փռշին (բրնձա) ու պիտի պարտադրէ ինքզինքը: Դէպի գունաթափում, ծերութիւն, pénilité, ահօսը նոյնն էր սաւկայն: Իր դառալքութիւնը, այս անգամ փրկարար, մեղի խնաւած է այս թշուառութիւնը, արգիլելով իրեն պատոյնել այլապէս արգահատելի պատկերը փառքի մուրացկանին: Քառսունի կը մօտենան տարիները որոնց ընթացքին այդ զարմանահրաշ dandyն ինքզինքը կը պահէ մեր զրականութենէն: Հոս ու հոն իրմէ փշրանքներ, նշմարներ մեզ կը տպաւորեն իրենց տարագէտ իրականութեամբը ու կը սուղուն իրենց մութին մէջ, առանց թեթեւ իսկ ահօսի: Ողբերգութիւն: Եթէ յիմար էք, այս աշխարհէն սպասելու ինչ որ անիկա պիտի չտայ: Քէն: Անգութ է այս զգացումը, ուր իշներէն աւելի մեղի դէմ: Ինքզինքը պատժելուն տանջանքը ինչո՞ւ բարդել արտաքին պատիժին վրայ որ մեր շրջապատն է մեր անցքին առջեւ մեզ հերքելով: Ինքնապատրաստ: Ո՞վ փոքրութիւնն ալ այդ ումանթիզմին: Հին հողի՞ն: Հին փառքի՞րը: Բայց հին հանգանակները մանաւանդ, որոնք մեզ կ'ընեն եօթնապատիկ թշուառ, քանի որ ակնոցներ կը դառնան մեր նայուածքին: Բան մը մխիթարակա՞ն՝ այս ամենուն մէջ սակայն: Լեւոն Բաշալեան, իր անցեալին խորը ամբախարհիս, ինքզինքը ինչպէս մեզ կ'ուրանայ արդէն այս դարուն սկիզբէն իսկ:

Վաթսունի մօտ տարիներ, գիտակցական կեանքէ, որուն առաջին տասնամեակը ըլլայ հարուստ, ինքնատիպ ու խոր ըստեղծագործ ուժով մը: Որուն՝ ուրիշ չորս կամ հինգ տասնամեակը ըլլայ փակեալ խորան մը, կնքուած, չորցած աղբիւր մը, վրայէն սրբուելու չափ մաշուած կանխող փառքին արձանադրութիւնը: Ասիկա տարօրինակէն վեր է քիչ մը: Պիտի չբերեմ գրականութեան պատմութենէն խոշոր անուններ որոնց վրայ կրկնուած է նման ճակատագիր մը: Ու չեմ ալ մօտեցներ իր կատումը, ամլացումը կամսարականին թուլացման այն մեծ պատճառով որ Վարժապետէն Աղջիկէն և Խըճֆաւի մը Զայնըն (1934) մէջտեղ փորուած կէս դարը jalonner կ'ընեն թէև ցանցառ, բայց միշտ վառ լոյսին:

Լեւոն Բաշալեան դադրած հրաբուժս մըն է: Կարելի է աւելի համեստութեամբ ըսել — աւարտած մեքորա մը:

ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՂՐԱՊ

(1861 — 1915)

Իրապաշտ շարժումին ամենէն խոռվիչ, պայծառ, երախտառատ գէմքը, չըսելու համար ամենէն կատարեալը:

Ո՛հձ գիծեր, գործելու, պայքարելու, ստեղծելու իր աշխատանքը կը մօտեցնեն խումբին ընդհանուր պլանսֆորմին (ֆիչանդամ այս բառը այսքան հաստատ իմաստ կը խառնէ մեր ընկերային խմբաւորութեանց մէջ որքան հոս) բայց չեն խղզեր անոր իւրայատուկ հէնքը: Իր սերունդին հաւաքը, գէնքերը, տակուլութիւնները, իր մէջէն, գտան լիութիւն մը, ամբողջութիւն մը որ, իր ողջուցը քիչիկ մը աղօտ, այսօր կը պարտագրէ ինքզինքը: Անոր գործին մէջ այնքան քիչ է բաժինը օրուան քմայքին, ու այնքան շատ՝ տա՛րը որ կը գիմանայ առնուազն քանի մը սերունդի այլապահանջ ակորժակներուն:

Վիպրդ, հրապարակագիր, դատող, խորհող ու ինչո՞ւ չէ՝ իր ձեռով քերթող ալ: Ահա վերադիրներ որոնք անոր կողմերուն հարստութիւնը չեն պատմեր միայն, այլ կը համագրեն եւրօպական իմաստով արուեստագէտը: Չեմ գիտեր ծանրաբեռնի՞լ է սա մուտքը, յիշե՛լը՝ թէ անիկա աշխատած է հանրային ուրիշ մարդերու ալ վրայ, ծառայելով աշխարհի ամենէն ապերախ ժողովուրդին որ անոր գլուխը քարի տակ ճգմելու հերոսութեամբը վարձատրեց իր խղճմտանքը, և այն միւսին՝ որ իր գործախառնութեանը մէջ սիրեց, փայտայեց զինքը, կրցածին չափ, ու իր սուգին մէջ չմոռցաւ զինքը:

Հեգնող, կծու, յարձակո՛ղ: Բառերը կը պատշաճին ճշգրիտ հաւատարմութեամբ Արփիարեանին: Բայց ահա տարբերութիւնը. ազնուական, բարձրանձն, պահպառաղդու շեշտով մը որ պակսեցաւ իր վարպետին, և որ Զօհրապի ստորագրած ամէն մէկ էջը կը մասնաւորէ վճռապէս: Սիրցաւ, արի, իր ձեռով ժողովուրդ ալ: Ու խառնուածք, տարօրէն հարուստ, քանի մը մարմիններու բաւելու աստիճան: Կան այս մարդերը որոնք ութը տասը հոգիի խառնութեամբ մը կ'ապրին ու կը գործեն:

Իր սերունդին մէջ, որուն տիրակա՛ն գիծը սխալ չըլլար իմացական կենդանակերպէ մը անցնել, Զօհրապ կը ներկայանայ

իր անաշխակարգ ապրող մը: Մահուան երթալէ քիչ առաջ անոր մէկ պտտւած մտքէս չ'եկելի, իր թաղին մէկ մայթն ի վար: Կը խօսէր մէկու մը հետ ու ճերմկած իր պէխերուն մատնութեանը հակառակ, իրմէն կը հեղուր անսանձելի իր ուժը որ կը յորդի մեր ամբողջութենէն, ու մեր զգեստներն իսկ թրթռուն քան մը կ'ընէ մեր վրայ: Քաւիցին ու հո նայեցայ: Խօսակիցը նախարար մըն էր, օր մը ազատուած մահէն, իր խակ ձեռքովը: Ու երկու ժողովուրդներուն տարբերութիւնը մտքիս մէջ անխորտակելի քանդակի մը պէս փորուեցաւ այդ օրէն ասդին: Շաբաթ մը վերջ իր մահը կ'իմանայի:

Տոկոսն, լաւ հաստուած (թող ներուի այս հին բառը) որ պէսդի հասնէր այն մէկէ աւելի զբաղումներուն որոնց իւրաքանչիւրը մինակը կը սպառէ միջին տարողութեամբ մարդը:

Փաստաբանը անոր անունին հետ պիտակ մը չէ, ինչպէս է անիկա յաճախ այնքան խեղճութիւններ որակելու ատեն: Ոչ ալ պետական պաշտօնատա'րը՝ շողշողուն ու փրփրուն տիտղոս, զոր այնքան անօգուտ ու անգութ յաւակնութեամբ կը կրեն մարդիկ, ով զիտէ ո'ր հովին թեւովը նետուած իրենց աթոռներուն: Բայց երկու զբաղումներն ալ ունին իրենց հարկադրանքը մեր աշխատանքին ու մեր ուժերուն գործածութեան վրայ:

Այն զիրքէն, բարձունքէն ուր անիկա հասաւ այնքան արգելքներու, իր ցեղէն բխող այնքան դժբախտ ճշուններու հակառակ, դատ մը վարելը ճշգրիտ արուեստի գործ մըն է ինքնիր մէջ ու փաստաբանը՝ հոգեբան մը յաճախ որ ստիպուած է լայնել իր խուզարկութեանց պարունակը, ելլելու համար կիրքերու գագաթը կամ իջնելու համար արարքներու անդունդին, ճիշդ ինչպէս խոստովանահայր քարոզիչ մը աւելին է քան պարզ պաշտօնեան եկեղեցիին: Արեւմտեան մշակութիւն մէջ պետական աւագ գործառնութիւնները փորձութիւններ չեն շատ խօսողներու արժանիքները ցուցանող, այլ՝ մթնոլորտ մը անհրաժեշտ, որպէսդի անոնց վրայով դասակարգ մը մարդոց յայտնաբերեն խոր ու հսկայական շնորհներ ժողովուրդներու ճակատագիրը վարելու: Մեր մէջ քիչեր ունեցան այս բարձրագոյն տուրքը այն յորդութեամբ, քաղքով որքան Զօհրապը:

Բռնապետական ռէժիմը որ անոր գործունէութեան ամբողջ երկայնքովը երկաթէ շրջագիծի մը պէս կը խտտանայ, անկարող եղաւ անոր շնորհները սպաննելու: Դատարանը անշուշտ զայն դրաւեց բայց չկրցաւ թրքացնել: Բառը հոս յսոր այն դժբախ-

տուլթիւնը կ'ուզէ թեւադրել որ մերագնէ պաշտօնէս թիւնը դարկաւ դեռ վաթսուոնական թուականներէն, անոր մէջ տկարացնելով ազգային իմաստը, մշակելով չէզոք, աթոռասպաս հոգեբանութիւն մը որով օժտուած մարդեր իրենց տաղանդը անօգուտ ըրին իրենց ժողովուրդին: Գրիգոր Ստեանի մը խոկապէս արուեստագէտ խառնուածքը և կեանքէն ճարուած անփոխարինելի փորձառութիւնը, զխողովութիւնները՝ ցանուցրիւ, վախկոտ և օտարագոյն փշրանքներու ձևը առին երբ լրագրական յարգարանքով մը մատուցուեցան մեզի: Նոյնը՝ պարագան թովմաս Թէրզեանին որուն տաղանդը չէ որ կ'ուրանամ, այլ իր ժողովուրդին մէջ ըլլալու, անոր հետ քալելու, մեծ բառով մը՝ տառապելու սրբազան պարտքէն փախուստը կը նկատեմ պատճառ իր անկնիք, չէզոք ստեղծագործութեան:

Մշտապէս խաղա'լ՝ վտանգին հետ, որուն անունն է թուրք արգարութիւն: Սիրել իր ժողովուրդը այն նորոգեալ ու մոյլեռանդով որ 1880ը կը զատէ 1860էն և իր օրերու մեր իմացական ընտրանին կը հակադրէ կանխող սերունդին զաղջ, այլընդեր, զգուշաւոր հայրենասիրութեան (սոմանթիզմէն իջած նոր իր կազապարին): Սիրել մանաւանդ գրականութիւնը, զայն հասկնալու և գործադրելու արարքները տրամագծօրէն ներհակ տախտակներու վերածելով, ու չթերանալով անոր այնքան զբոռաւոր սպասին մէջ, սրտառուչ հաւատարմութեամբ մը: Ծառայել նոյն ատեն պետութեան, միշտ հսկուած, կասկածուած, ատուած, օրին մէկը տալու զինով իր գլուխը երկու քարի մէջ ջախջախուելու հեռաշարդար պատգամին: Ծառայել իր ժողովուրդին մանրուք փառասիրութեանց ալ գոհացումին: Գրել հեքի մէջ, տագնապի վրայ, ըսպէները փշուր փշուր աղալով և սպաննելով: Խօսիլ բեմերէ, վստահ ըլլալով ապագային որ կէս հազար գլուխներու միացումն է երեսփոխանական ժողովատեղիի մը մէջ: Հալածուիլ բայց չփախիլ: Գործել ու մահուան երթալ: — Այս ամէնը կը կազմեն ճակատագիր մը քիչ անգամ այսքան միակտուր ու անողոք: Իր իմացականութեան ազնուազգի տարրը իր խոնարհագոյն մասերուն մէջ խոկ իր ժողովուրդին օգտին սպառող այս գէմքը ոչ միայն գրողի մեծագոյն իրացումներէն մէկն է արեւմտահայ գրականութեան, այլև հազուադիտ տիպար մը այդ ժողովուրդին քաղաքական ճակատագիրը վարելու կանչուած հին ու նոր մեր լիսըններէն:

Իր անունին կապուած է բախտը մեր գրականութեան ա-

մենէն կատարեալ յաջողուածքներէն մէկուն։ Այսօր կասկածէ դուրս է արժէքը որ մեր նորավէպը կը բարձրացնէ, կը զատէ արեւմտահայ գրական ընդհանուր վտտտակէն իբր բացառիկ նուաճում մը, մեր քերթողութեան լաւագոյն իրացումներուն հետ կազմելու համար այդ գրականութեան ճշմարիտ փառքը։ Ու նորավէպը, առանց Զօհրապի կնիքին ուրիշ բան մը պիտի չպատմէր մեզի որքան անոճ այն զրոյցները որոնք արեւելահայ արժանաւոր վէպին այնքան անարժան թափթփուքները մնացին։ Կամ պիտի նմանէին այն հարիւրով պատմութիւններու շեղակոյտին զոր յետ-պատերազմը ամբարձուց մեր գրականութեան նեղ դօտին վրայ, ամերիկեան պարունակէ մը։

Իրն է պատիւը մեր յաջողակ ուրիշ մէկ սեռը՝ քրոնիկը, յանդուգն փառասիրութեամբ մը ազատելու իր սահմանադրուած դերէն (որուն վերլուծումը կատարուած է Արփիարեանի առիթով, այս գիրքին միջ), և զայն բարձրացնելու լայն, ալլապէս թելադրական համապատկերի մը ուր գային իրենց երանգը, տարրերը զետեղել մեծ, արձակ կեանքէն մեր փորձագութեանց երբեմն տրտում, երբեմն խոր մեղայատուկ ստացումները, անոնց խնամեալ ու տպաւորիչ հանգէտը, մեր տպաւորութիւնները, այլատարազ ու այլակիրթ մշակոյթներէ, աշխարհներէ։ Ու ընել այս ամէնը կտրուկ, վճիտ, ամբողջ կարկառ, ճշգրտանգ բառերու հրախաղութեան մը վրայով ինքնին փառք մըն է իր անունը յարգանգի հարկադրող։ Արփիարեանի քրոնիկներուն ոլորտը և Զօհրապի ուղևորի եջեղուն իմաստասիրութիւնը իրար չեն հերքեր։

Ու փոքր տառապանք մը չէ նոյն ատեն խառնուած մնալ իր ժողովուրդի խորագոյն, իսկական ապրումներուն, անոր ցաւերուն մանր, անհատի մը ճամբով տիրապետուելիք ցուցակէն^(*) մինչև անոր հոգեզարկը որոշադրող մեծ խռովքներուն

(*) Զուր տեղը չէ որ իրաւագէտը կը նոյնացուի մեր օրերու խոտտովանահայրին։ Անոր աշխատանոցը՝ ապրուած հոգեբանութեանց գերագոյն կրկէս մը, ուր կը յանգին ժամանակակից մեծ կիրքերուն պոռտաները։ Սափրիչի խանութ մըն էր Մալիեան մարդազաշտը։ Ահա թէ ինչու մեր օրերու փաստաբանը նման է բժիշկին որ ինքզինքը չի հասկնար ու կը դառնայ տրտում մարդուկ մը երբ իր առջին փռուած մարմիններու խօթութիւնները կը դարմանէ զեղբորով, առանց անդրադառնալու բուն իր դերին որ թափանցումն է այդ խօթութիւնները առաջացնող հոգեկան այլալուծումներուն։ Ֆլոպէս կ'ըսէ «ամէն զրագէտի մէջ բժիշկ մը կայ»։ Տեղը չէ՞ աւելցնել՝ ամէն փաստաբանի մէջ՝ ի ծնէ վիպող մը։

իւրացումը. գրելով, խօսելով երեսուն տարի, աչքը սեւո սըր-
տայոյդ նպատակներու, հաւատալ ասոնց մօտալուտ իրազօրծ-
ման ու ... բաց աչքերով հոգին յանձնել ո՞վ գիտէ որ անկա-
րելի հրեշտակին որ ընդունից քարերու մէջ ջախջախուած անոր
ուղեղէն աղնուատարը անոր անձը, խկուծիւնը:

Թող չթուի քիչ մը լայն սա մուտքը դործէ մը ներս որուն
վրայ կատարուած է ժամանակին մեծ սրբազրութիւնը և որ ա-
ղատուած է անկէ, զիմաւորելու համար միակտուր յարգանք մը
եթէ ոչ հպարտութիւն մը: Ու այս առիթով, կրկնել հոս նորէն
հոգեվիճակը որ հղերօրէն մեր բոլորինն էր տակաւին քառօրդ
դար առաջ, և է դարձեալ քառօրդ դար վերջը, ա՛լ հետզհետէ
աղօտագին գարշութիւն մը դառնալու համար անոնց մօտ սրտնք
քսան չէին մտած Զօհրապի մահուան օրերուն:

1

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ԴՈՐԾԸ

Իր սերունդին մէջ այդ մարդը բացառութիւն մըն է, չը-
սելու համար յապաղած մը զարքօնքի սերունդին պատկառելի
փաղանդէն որ սա տողերուն վրայ արժէքի կ'ելլէ իրր ընդհա-
նուր դործունէութիւն, համազրութիւն, ճիգ, արտայայտութիւն:

Բացառութիւն: Իր ընկերները բոլորն ալ ազատական առ-
պարէշներու աշխատաւորներ, զգոյշ մնացին իրենց բախտը փորձի
հնթարկելու մարդերու վրայ ուր անապահովութիւնը իրական
էր այլևս: Յովհաննէս Շահնազար, Հրանդ Ասատուր, Տիրան
Քէլէկեան պսակաւորներ ևն ընկերային զիտութեանց, բայց հե-
ռու կը մնան իրենց հմտութիւնը դործածելու իրենց իրաւունքը
եղող ասպարէշներու վրայ: Ասոնցմէ Հրանդ Ասատուրը որ դա-
ղափարակից ու դործակից ալ է անոր, զրական հաբցերու մէջ,
պիտի սպասէ շուքին, բէժիմին փոխուելուն: Իր միւս ընկեր-
ները՝ Բաշալեան, Կամսարական, Արփիարեան, չբաժնուեցան
թուղթէն, իրենց առաջին երիտասարդութեան: Սա առանձնա-
ցումը պիտի տիրապետէ ինչպէս իր ընթացիկ կեանքին, նոյն-
պէս իր իմացական վաստակին ալ վրայ: Արեւմտահայ գրակա-
նութեան առաջին կէս դարը չունի ուրիշ անուն մը որ ուղղակի
ու անմիջնորդ ծնունդը ըլլար Պոլիսին որքան է պարագան ճիշդ,
Դրիգոր Զօհրապի համար:

Եթէ պէտք է օգտագործել անպատճառ հոգեակաւոր տարազէ մը (ցեղ-միջավայր-պահ) քանի մը առածնէր, հասկնալի գարձնելու համար կարգ մը տարօրինակութիւններ^(*), Զօհրայ Պոլիսին կը պարտի այն մանր բայց ուժգին զգայութիւնները (sensation) որոնք կը կազմեն իր այնքան տարբեր հոգեյատակը, — հեշտութեան ու ընդգլղող ախորժակներու խառնուրդ զոր պիտի պահէ մինչև իր մահը: Դաշտանկար. կրննուի մարմին որ ալլապէս խոփվիչ դաշտանկար մըն է անոր զգայարանքներուն:

(*) Շատ են ասոնք, մանաւանդ երբ քննող նայուածքը նոյն տախտակին վրայ բերէ մէկ ու նոյն ժողովուրդի մը համաժամանակ ճիշդ պատմապէս մէկ շրջանէ մը: Զուգակշռութիւն մը արեւելահայ և արեւմտահայ գրականութեանց վրայ հատոր մը նօթ տուաւ ինծի, կազմուած առաւելապէս տարբերական տարրերէ: Հոն ըսած եմ զխաւոր պատճառները այս բարատոքսին: Դառնալու համար Պոլիսին, պէտք է կենալ գրաքննութիւն կոչուած հզօր ազդակին առջև որպէսզի մասամբ ըմբռնելի դառնան իրապաշտ խմբակին մօտ ա) սլակա՛սը՝ ընդարձակ հետաքրքրութեանց ազդային տառապանքին ալքերն ի վար. տարօրէն խոր ու իրաւ, քանի որ զայն զգացող մեր գործարանները սուր են չափազանց, ջարդերու իրերայաջորդ սարսափներով այժմու բթացումէն շատ առաջ, բ) Գուրգուրաճ փոքր մարդերու պատկերացումներուն, անշուշտ մեծին զգայութեամբը մասամբ պայմանաւոր բայց աւելի ճիշդ զայն, մեծը ապրեցնելու ուժէն աղքատութեամբ մը (քանի մը գիրքի անուններ կը սպառեն մեր վէպը): գ) Ձեզոմբիւն մը կիրքերու, սլացքներու չափաւորութիւն մը, օղայնութիւն մը բազմանքէ ու երազանքէ, որոնք կըրնան բացատրուիլ պահին ճշուամով: յ) Ախորժան մը, մասնակի նաեւ մը, փնտրում մը սեթեթի, նրբութեան ու նախնութեան, դաշնութեան ու «անմարմին ճպտանք» նմանութեան (նիլէ), փայլի ու կամաւոր գունաւորուման, քիչիկ մը քոփեստութեան, շատ հոգտորութեան որոնք անկարելի բառեր են գէթ մեծ մասով արեւելահայ գրականութեան մէջ և որոնք կը մեկնուին իսկապէս գողտր բայց նոյն ատեն բարբարոս զիծերով Պոլիսին, երկրէն ու երկիւնքէն որ հոն կը շինուի ոչ թէ Աստուծոյ արձակ, խոշոր բանող կարկինովը, այլ բլուրներուն, անտառներուն, նոյնիսկ ծոցերուն մանրակառոյց, մանրադրուագ քմայքներովը:

Ձեմ դրաշիր զալուութիւններով, բոյրերով ուր քանի մը արեւադարձ աշխատանք ունին ու քանի մը երկրաբանութիւն՝ նպա՛ստ, որպէսզի ծաղկները ըլլան այնքան թոյլ բայց թունդ նոյն ատեն շուտաւ զուեն բայց զգլխիչ (ղծուար չէ պատկերը փոխադրել հողին շարժուն ծաղկներուն, կրննուի իմաստին), համե՛ստ՝ այնքան արեւնաւ որքան փափկազգի, — բոլորն ալ ներքին ծորումները այդ զիւթկան քաղաքին, անշուշտ նախ մարդոց միսերուն յետոյ անոնց հոգիին միսերուն, ըսել կ'ուզեմ անոնց արուեստին մայր արտայայտութեան մէջէն զգալի, զանազանելի, երուանդ Սրմաքէչխանլեանին հետ Զօհրայ այն երկու գրողները եղան որոնց գործին մէջ պոլսերանգ զանազանութիւն մը աչքի կը գարնէ ամենէն առաջ:

մէկ քանիէն օգտագործելի. հոգի՛, հեռաճնունդ որքան նորակառոյց, քանի մը քաղաքակրթութեանց արիւնիովը սնած. թուրք որքան հելլէն. արեւելք որքան արեւմուտք ու հարաւ: Ու իր ժողովուրդը, որ հոգ է փոխադրուած՝ իր հայրենիքին շաղը, համը, բոյրը (arome) գլխովին պահելով: Աւելցուցէք ինչ որ զարթօնքի սերունդէն կը մնայ դեռ թրթռուն, իբրեւ խանդ ու ըղձաւորութիւն: Աւելցուցէք գերութիւն ու հոգեկան տրամութիւն, միտքի մը մէջ ուր արեւմուտքին հսկայ դադափարները բողբոջ ունեցան: Ու մեծ, արուեստագէտ ուսուցիչներ որոնք անոր իմացականութեան կը մատուցանեն առաջին բոցերը մեր դարաւոր երազին, խոռովիչ որքան դիւթական, ինչպէս ինքը պատմած է քրոնիկի մը մէջ (Ի Էւասպանէ) ու հասուն միտքով դատած դիմանկարի մը մէջ (Թովմա Թէրէան, ՄԱՆՈԹ ԳԼՄԲԵՐ): Մեծ, ալլապէս կախարդ ու սրբազան ձայներ որոնք անցան իր մարմինին բոլոր բաւիղներէն, զարնելով մոռցուած, փոշոտ բայց չմեռած զանգակներ: Բայց ո՞ր մէկը թուել այն բիւրաւոր ազգակներէն որոնք մեզ կը շինեն պարման ու արարիչ, այդքան կանուխէն յարգարելով մեր ջիւղերը իբր ընդունարան և արձակարան մեր ժողովուրդին խորհուրդին: Մեր բոլորին պէս, Պոլսոյ մօտ կամ հեռու, այդ պատանութիւնն ալ այցուած էր սրբազան սարսուռէն, դարերու վրիպանքը ընդոտնող միամըտութեամբ մը: Մէկ հատիկ գրադէտ՝ այդ Պոլիսէն, Զօհրապի խառնուածքով, աշխարհ մը իմաստ կը խտացնէ:

Անշուշտ ուրիշներուն աննմանակ է մեր ճակատագիրը, այս ամենէն զատ: Ժողովուրդները իրենց անցեալը կ'օգեկոչեն մեզմէ տարբեր հոգեբանութեամբ: Մեզի վիճակուած է սակայն դժընդակ բախտը այդ ոգեկոչումը կատարել մշտապէս ընկրկուն, նուազող փառքի մը, համեմատական բարօրութեան մը մեզմէ խուսափող սուգին մէջ: Ռոմանթիքները, մեր մէջ, մեզմէ աւելի բարեբաստ էին: Զօհրապի պատանութիւնը ալլապէս կը յուզէ մեզ այսօր, քանի որ այդ շրջանը վերջալոյս մըն է մեր գիշերը սկսող: Անիկա արդէն վերջին մեծ անունն է որ ըլլայ բարձրացած իր ժողովուրդին միջինէն, եօթանասունէն ասդին, դրական, քաղաքական ու ազգային մարզերու վրայ, համահաւասար, մշտարթուն փայլով: Նետեցէք ձեր նայուածքը սփիւռքին աղջալոյսին (թող ներուել այս գէշ բայց այնքան իրաւ բառը որ ցայալոյսին չափ արտայայտիչ է, շրջանէ մը, եթէ ոչ աւելի) ու արցունքով պիտի հասկնաք արժէքը անոնց որոնք խա-

ըրեսները գրին մեր իմացական շէնքին, ու անոնց ալ, որոնք այդ շէնքին մարմինը ոտքի նետեցին, անշուշտ մեղայատուկ ճարտարապետական միջոցներով: Ողբ մը էէ այս անդրադարձը, սա տողերուն վրայ, այլ պարտք մը: Մեր մտքին պատմութիւնը երկար ատեն պիտի չփոթուի մեր գրականութեան պատմութեան հետ, ինչպէս եղաւ անցեալին մէջ ուր անիկա մեր աղօթքնէրուն և անոնց հեղինակներուն պատմութեան մէջ համաձուլուած կը ներկայանայ:

Զօհրապի գործունէութիւնը ճշգրիտ փորձ մը կանգ կ'առնէ անոր առաջին իմացական կազմութեան առջև: Զի նմանիւր այդ կազմաւորումը մեր գրագէտներու միջին տիպարին մօտ գիտելի մասնայատկութեան մը որ ազգային է շեշտակի, վեհեմէքի կամ Պոլիս, հայ վարժարաններու մթնոլորտով մը պայմանաւոր: Զօհրապ այն շատ քիչերէն է մեր գրողներուն մէջ որոնք տիրող տարրին հետ իմացական չփուլ ու աղերս ունեցան, ապրելով անոր դպրոցներէն ներս: Ասիկա անշուշտ մեծ արժանիք մը էէ երբ բժիշկներ, փաստաբաններ, դպրոցներու տնօրէններ կը հանէ մեր գիտողութեան. բայց Զօհրապի պէս հարուստ խառնուածք մը և հզօրատար միտք մը ատկէ պիտի առնեն ինչ որ ոչ ոքի վիճակուեցաւ մեր գրողներէն: Նախակրթութեան շեշտ ազգայնականութիւնը, պատանութեան և առաջին երիտասարդութեան ալ թուրք մտայնութեան կաղապարը. — ահա երկու մեծ զսպանակները այս գործունէութեան որ մոլեռանդ սիրով մը կապուած մնաց իր ցեղին բնազդին, բայց իր իմացականութեան լոյսը չզլացաւ թուրքերուն:

Ճամբան ուրկէ քալեց այս մարդը չի նմանիր, ինչպէս ըսի վերը, մեր գրականութեան վաստակաւորներէն նախասիրուած ապահով ու գասական պողոտաներուն: Անոր սկիզբը կը կորսուի թրքութեան ամրոցներէն մէկուն մէջ: Կալարա-Սեւայի լիսէն անշուշտ եւրոպական ոգիի անկարան մըն է: Բայց հոն աճելու տրուած երիտասարդները: Ու ոչինչ այնքան կ'աղղէ մեր վրայ որքան ուսումնարանի մը սեղաններէն ստացուած անդրանիկ բիւրեղացումը: Զօհրապ շուտով կը լքէ այդ վարժարանը, աշակերտելու համար իրաւաբանական համալսարանին, այսինքն երկրի մը ամենէն միջակ բայց նոյն ատեն ամենէն հարազատ ընտրանիին որ իբրեւ դեր, գործունէութիւն շատ աւելի կ'արժէքան իսկական ընտրանին, ըսել կ'ուզեմ՝ իմացական սերունդը:

Ահագին կայսրութեան մը բոլոր անկիւններէն հաւաքուած այդ երիտասարդութիւնը պիտի մաշեցնէ սեղանները աւելի կատարեալ թրքանալու սրբազան պատգամով: Պիտի կարգայ որպէսզի սորվի աւելի խոր արհամարհել: պիտի զարգանայ որպէսզի ժողովուրդներ բնաջնջելու գիտութիւնը արդիացնէ, եւրոպականացնէ: Շնորհամ չէ որ կ'ընեմ: Զօհրապի սերունդը — այս անգամ տիրող տարրէն — Գերմանիայով կամ առանց ասոր ալ չ'ուրանար, պիտի չուրանայ իր պապերը, բայց պիտի ուրանայ ուրիշներուն վկայութիւնը, չնմանելով իր նախնիքներուն որոնք իրենց անձէն առաջ իրենց սուրերը կը զրկէին գերուած ժողովուրդներու: Յետոյ քաղաքական մարդը Զօհրապի մէջ եթէ երբեք դուրս կը մնայ գրականութեան պատմութիւն մը շահագրգռելէ, բայց ինքի մէջ տիրական վիճակ մըն է որ կը բացատրէ անոր գրականութեան թերիւնները, անոր գործին անլիւթութիւնը, անոր մեծ տաղանդէն սպասելի հսկայ իրացումներուն զգայութիւնը:

Փաստաբան է, աւելի յետոյ ուսուցիչ իրաւաբանական համալսարանին: Աւելի յետոյ հալածական: Սահմանադրութեան հռչակումը զինքը կը նետէ կրկէս, պետական գործունէութեան բարձրագոյն մրցարանին: Անգամ է երեսփոխանական ժողովին, պերճ, իմաստուն, բարձրօրէն հեղինակաւոր գործունէութեամբ: Կը հագնի շահերը՝ խարխլած կայսրութեան մը: Կը խօսի, կը գրէ գիւրութեամբ ու բնականութեամբ, Եւրոպան թուրքերու փոխադրող եռանդին մէջ չվերաւորելով հիմնովին Ասիա-զանգուածը ժողովական իր ընկերներուն: Յառաջագէտ վարդապետութեանց ախոյեան, անիկա թուրքերը արդիացնելու իր աշխատանքին մէջ կը մնայ մեծ մարդասէր մը, իսկապէս լուսաւորուած մարդարէի տիպար մը: Ու գէպքերու թաւալը զայն կ'առնէ իր ալիքներուն մէջ: Ատանայի եղեռնը: Մարտ 31ի յետաշրջական տագնապը՝ որու ընթացքին իր ցոյց տուած քաղաքացիական արիութիւնը զինքը կը վերացնէ հոգմէական տրիբուններու անմոռանալի պատկերին: Հայկական հարցին նոր կերպարանքը (1912-1913) զայն կը քաշէ աւելի խոր ու դժուար զբաղումներու: Կը մտնէ այնքան դժուար իր դերին, գործելու համար ընդգէտ պետութեան: Ռուսական միջամտութեամբ օրակարգի հարց դարձող Հայկական խնդիրը իրմէն աւելի ճտրտար, հաւատախոր սպասարկուներ թուղթի վրայ շատ ունի, բայց պետական-դիւանագիտական պողոտաներու վրայ ապահով դործիչ՝ շատ քիչ: Էֆէնտիւնի ու փաշաներ, յեղափոխական լիթր-

ներ չէին պակաս մեծ պատերազմը կանխող օրերուն։ Ու ինչպէս միշտ, կար Պոլսոյ ազգային ժողովը ու անկէ բխած մարմիններու տղայական պարը, ինչպէս պատահեր էր պարագան քառորդ դար առաջ երբ նոյն այդ ժողովին այլապէս ծիծաղելի ուղեղին իբր արդիւնք մօրութեան և վարժապետներ զրկեցինք եւրոպա, որպէսզի արքունիքներուն դռները բռնաբարենք, ու ճամբու գրուեցանք։

Զօհրապ, մահուան գինով, կը ստանձնէ դերը, Կը կատարէ նիւթին պահանջած անհրաժեշտ գիմումները զիւանէ զիւան, Պոլսոյ մէջ, թուրքերու աչքին առջև, օտար դեսպանատուններու կասկածահոյլ մթնոլորտէն ներս։ Կը խմբագրէ զիւանագիտական վաւերաթուղթեր և յարակից գիրքեր։ Կը լարէ արքունիքները դէպի ճակատագիրը դժբախտ իր ժողովուրդին, անոնց մէջ արթնցնելով իսկապէս կենդանի հետաքրքրութիւն։ Այս աշխատանքին պտուղը մեզի արգիլուեցաւ դարձեալ մեր ճակատագիրէն։ Մեծ պատերազմը տապալեց այս անաղմուկ բայց ապահով գործունէութիւնը ինչպէս սպաննեց անոր գործակատարը։

Սա շատ ամփոփ ուրուագիծը մեզի իրաւունք կուտայ Զօհրապի մէջ մարդը տեսնելու շարժուն ու գործօն տիպարներէն որոնք պէտք ունին ընդարձակ տարածութիւններու, արժեցնելու համար իրենց խանդը ու շնորհները։ Երեք ուղղութիւններու վրայ (ազգային, պետական, միջազգային պոլիտաներէ) ինքզինքը լարած այս ուժականութիւնը իր տաղանդին՝ նուազում չունեցաւ, ժամանակէն մաշելով։ Պատանի՝ կը գրէ։ Յիսնամենի՝ կ'արտադրէ իր գեղեցկագոյն էջերը։ Հոս է որ կը տարբերի իր սերունդին ընդհանուր միջինէն ուր զանցառելի անուններէ զատ մեծամասնութիւնը սպառած է այնքան վաղահաս։ Տասնըհինգ – քսան տարիներ բաւ են որպէսզի Լեւոն Բաշալեան չունենայ այլևս գրելիք։ 1900ին՝ արդէն վաճառականի տեսութիւնը կը փոխանորդէ օրագիրը կամ հանդէսը իր մօտ։ Սրպիլ քերականութիւններուն գիւրին փառքին վրայ իր հանգիստը կ'ըմբռնէ։ Կամսարական գիտաւոր է կատարեալ, ութը տարեկան հեղ մը իր անունը զգալի ընող։ Միայն Արփիարեանն ու Երուսաղիմը կը տեսնեն Զօհրապին չափ։ Ասկէ դուրս, Զօհրապի մօտ միտքը չի դադրի ուրիշ թափերու վրայ միշտ գործելէ։ Նուազ սպառիչ աշխատանք մը չէ մեր ուղեղին համար քաղաքական տենդը, ան ալ արեւելքի ամենէն տարօրինակ կեդրոններէն մէկուն մէջ, պատմական հսկայ յեղաշրջումներու հան-

գիտման կէտին: Իրական դարմանք է այսօր հաստատել թէ Լճիկ անիկա ատեն է ճարած մեր զրականութեան ալ բաժին մը հաւնելու իր այնքան բազմազբազ օրերէն:

Զօհրապի կեանքը լայն չափերով կը շահագրգռէ մեր բաղափառն ազատութիւնը (եթէ ընդունելի է նման տարազ մը մեր ժողովուրդին համար ժԹ. դարու վերջին քառօրէն) բայց կ'արժէ աւելին: Անշուշտ շատ քիչ անգամ անհատներ մեծ են իրենց ծնունդ տուող ժողովուրդէն: Բայց երբեմն կան այդ անունները: Դժուար եթէ ոչ անկարելի յանդգնութիւն մը չէ Գրիգոր Զօհրապի համար բանաձեւը ընդունիլ զոնէ իբրեւ վարկած: Անառարկելի է որ անոր տաղանդը որեւէ ազատ քաղաքակրթութեան մը մէջ, զայն պիտի առաջնորդէր տիրական գիրքերու: Միւս կողմէն՝ իր միջավայրը վարժուած է փառքով յիշել ուրիշ մեծ անուններ, ազգային նկարագրի իբրեւ ցայտուն գիծ ընդունելով մերիններէն շատերուն ուշագրաւ գործունէութիւնը, քաղաքական բարձրագոյն կրկէսներէ: Օտարներու ծառայութեան մէջ մեր երեսն բերած տաղանդը առասպել մը չէ անշուշտ: Բայց պէտք է կենալ այդ փառքերուն առջև եթէ ոչ կասկածով գէթ վերապահութեամբ: Գրիգոր Օտեանը այն մէկ հատիկ անունն է շքախումբին մէջ որուն հետ բազմատեսիլ մը արդար կուգայ մեզ այսօր: Երկուքն ալ հաւասար խղճմտութեամբ ըստ պատը ըրած են իրենց պետութիւններուն և իրենց ազգին: Բայց ահա տարբերութիւնը: Մինչ Օտեանէն մեր ժառանգածը ճիշդ փնջիկ մըն է ընթացիկ տպաւորութեանց, Զօհրապ մեզ կը թողու մէկէ աւելի հատորներ, թա՛նկ՝ իբրեւ նիւթ, վասնզի կը պատմեն մեր ժողովուրդին յեղաշրջումը իր մէկ որոշ շրջանէն, ու իբր ձեւ, վասնզի կը կազմեն ուրիշ փաստ մը լեզուական ալ եթէ ոչ կատարելութեան, գէթ արդի աշխարհարարին որոշ մէկ էտաբին: Զանց կ'ընեմ զինքը մօտեցնել ուրիշ քաղաքական մեծ անուններու որոնք զրականութեան պատմութեան ծիրէն դուրս կը մնան:

*
* *

Գործը:

— Ան ալ բացառութիւն մը:

Գրեթէ մինակն է իր սերունդէն (կամստրական և Զօպանեան բացառութիւն կը կազմեն) ըրած ըլլալու իր գործին համար ճշմարիտ պարտականութիւնը: Իր ձեռքովը անիկա համա-

խըմբած է մեծ մասը իր վիպականերուն, իւրաքանչիւր հատորի մէջ ընդհանուր ոգի մը ճշգրտած և ըստ այնմ դասաւորած իր նիւթերը: Մահը արգիլեց որպէսզի նոյն խնամքով հատորի կեանքը տուած ըլլար նաև իր տպաւորութեանց ընդհանուր հանդէսին, մարդերէ և աշխարհներէ: Զեմ կարծեր որ իր խմբագրականները արժանի կարծէր նոյն կեանքին:

Ամէն տղու պէս, անիկա մուտքը կ'ընէ մեր գրականութենէն մուսաներու բարբառով: Ասիկա թէև ոչ զօրեղ բայց անկարևոր ձգտում մը է անոր մօտ, քանի որ քսանէ աւելի տալիներու վրայ պատահական բռնկում մը կը պատմէ անկէ:

Բայց իրական իր տուրքը վէպ մըն է, Անհեփաջ Սեբեփէ (1884) փոքրածաւալ, բայց առաջին իրագործումը իրապաշտ սերունդին: Զօհրապի տաղանդին կարելիութիւնները լուսաւոր կերպով մը թելադրող այդ վիպակը աւելի է քան փայլուն մուտք մը: Երկու սերունդներուն (այս անգամ բաւը գործածելով իր ընդարձակ առումին մէջ) միջև բարձրացող քանդակի մը կը նմանի ան, կրելով անխուսափելի կնիքը սիրող (amateur) գրագէտին զոր միշտ ուղեց Ֆիալ թերևս ազատիլ չկրնալուն, բայց նոյն ատեն թելադրական, վասնզի գէթ տիպարներու հոգեյատակը չեշտօրէն կը խօսի քսան տարի առաջուան յօրինումի մը: Յաւ է հոս ըսել թէ այդ փորձը պիտի Ֆիար մինակ, իր գրական գործունէութեան ամբողջ երկայնքին: «Նարէի»ը Հայրենի մէջ զարնուեցաւ նոյն բախտէն: Մեծ գործերու համբերանքը միշտ պակսեր էր այս մարդուն:

Հանդէսներու մէջ է որ անիկա պիտի ստորագրէ բոլոր իր վիպակները, իր բառովը՝ նորալեզները, բոլորն ալ որոշ թէքնիքով, ծաւալի և պարունակութեան մերձաւոր միօրինակութեամբ մը, ինչպէս ոճի և կառուցման հաստատ օրէնքներով — մանրամասնութիւններ որոնք կը գատեն այդ գործը իրապաշտ գրչուցին նման արտադրութիւններէն: Մարդ կ'այցուի Մոբասանէն որ օրաթերթերու երեք (քիչ անգամ աւելի) սիւնականերուն տարողութեան համեմատ պիտի կազմակերպէր իր տաղանդը, անկէ առնելու համար վիպակը որ հակառակ սահմանափակ ծաւալին, արուեստի գործ մըն է միշտ, մանրանկարչական յարգարանքով մը բայց կատարեալ: Մեր մէջ ոչ ոք այնքան մօտիկը կեցաւ ֆրանսացի վիպողին թէքնիքին: Մարդ չ'այցուիր Զիսովէն ուր արուեստի ըմբռնում, կեանքի դէմ կեցուածք, մանաւանդ հոգեյատակ հիմնովին կը տարբերին Զօհրապ-Մոբասանեան եղա-

նակէն, թէև ծաւալը իրարու մօտեցնէ ուսն ու զաղիացին երբեմն: 1910ին Զօհրապ իր պատմուածքներու մեծ մասը պիտի հրատարակէ, իր ձեռքով, լեզուական շատ փոքր հպումներով, տալով անոնց յատկանշական անուաններ, — Լաւ Յաւեր, Խըղճճը-Կանի Զայնէր, Կեանք Խնչէս որ է: Ութսունական թուականներուն գրիչ շարժող ամէն տղայ աղգեցութեան տակն է շրջանին մեծ հոսանքին զոր կը ղեկավարեն գրաբարի յետաշրջականները և որուն վրայ խայտաբղէտ իր առաջատուն է բացած տաղանդաւոր ցաւագարը Եղիան: Երեսուն տարիներ յետոյ Զօհրապ, ինչպէս ըսի, թեթև հպումներ միայն փորձեց, միշտ լեզուական (քերականական) խղճատութեամբ մը, ու չմշակեց ոչ մէկը այդ կտորներէն, հաւանաբար արուեստի պահանջկոտութենէն դուրս մը: Ղումներու հպատակ Կ'ըսեմ այսպէս, վասնզի կեանքը կը սըրբադէ ոչ թէ մեր ջիւերը, այլ անոնց վարչութիւնը: Օր մը ապրուած այդ յուզումները (Զօհրապ իր իրականութիւնն է որ շահագործած է, չնմանելով իր ընկերներուն որոնք իրենցմէ դուրս իրականութիւններու հետադօտիչները ուղեցին մնալ, գէթ այդպէս հաւատալ քանի որ արուեստի գործ մը յաճախ հերքումն է մեղմէ դուրսին, ըլլալու համար մեր իսկ ծորումը մեր հոգեկան ոլորտէն) վերստին ձեռնել, անոնց մէջ գնելու համար ինչ որ յառաջխաղաց կեանքը նեակց մեր զգայարանքներու աղարանին, հերոսութիւն մըն է շատ քիչերէ սպասուող: Զուտ ստեղծումի տարրը Զօհրապի տաղանդին այդ վիպականներուն մէջ է որ ամենէն աւելի հոծ արդիւնքներու պատճառ կը դառնայ, ինչպէս և իր գէմքին կուտայ իր լիութիւնը:

Կարելի է լռութեամբ անցնիլ իր խմբագրականներուն վերայէն, հոգ չէ թէ անոնք իրենց երեւման թուականներուն եղելութիւններ էին, այլապէս ուշադրաւ, վրդովիչ, քիչ մը անսովակ ու շփացած ալ: Խռովքը որ ծնունդ կ'առնէր անոնցմէ, չէր մնար սահմանափակ միայն Պոլիսին, այլ կը տարածուէր հայութեան հեռու անկիւնները մինչև: Իրր աղգեցութեան պարունակ անոնք անշուշտ վար կը մնան Քէչեանի տիրական, հաստ, ողջամիտ ու գրական համբաւէն որ կը գերադանցէ մեր բոլոր հրապարակագիրներուն վարկը թերևս արդարութեամբ բայց պատուհասուած իսկ ատով: Ու չունէին այդ խմբագրականները Սրբիարեանի տենդը, ոչ ալ Բաշալեանին կոկ, կոճկուած, հիմնովին գործնապաշտ ու ժողովրդանուէր ընտանութիւնը, քանի որ կը գրուէին տեսակ մը ընտրանիին ճաշակները նկատի առ-

նեւով: Հանգէսը օրագիրը (*) մը չէ: Բայց արդար ըլլալու համար հարկ է աւելցնել որ սեռին մէջ — ուղենք չուղենք հրապարակագրութիւնը մեր գրականութեան մէջ կարեւոր եթէ ոչ կարեւորագոյն ճիւղ մը կը կազմէ որուն սպասը ըրին մեր բոլոր գրչի վարպետները շատ ջնջին բացառութեամբ — Զոհրապի վաստակը պատուարեր է գրագէտի իր տաղանդին: Այսօր, աւստի ընթերցումը մեզ չի խանդավառեր գէթ պատմական, վաւերագրական կշիռներով որոնք Արմիարեանի ճիւղը կ'ընեն այլապէս բարձրորակ: Բայց այդ վաստակը կը ծառայէ առնուազն մարդը աւելի կատարեալ ճանչնալու (**): Գեղեցիկ, կայծկլտուն իր ողջմտութիւնը, այնքան տարրեր՝ Բիւզանդ Գէլէանով մարմնացած, գեանատարած (terre à terre) նութամտութենէն, այսօր իսկ կը տպաւորէ մեզ: Իրատես, զործօն, նրբախոյզ իր իմացականութիւնը միշտ պաշտպան մըն է անոր յարուցած հարցերուն: Կը զգաս թէ անոր նախադասութիւններուն ետին միտք մը կայ որ վեր է միջինէն: Ո՞ւր դնել, ասոնցմէ դուրս, ըսուածքին տնտաւակիլի վայելչութիւնը, ինքնատպութիւնը, նութութիւնը որոնք երկու փոքրագիր հանգէսի սիւնակը կ'ընեն այնքան ճոխ մրցարան մը բազմաթիւ շնորհներու, բոլորն ալ որոշ դարգացման մը հասած ճաշակներուն սիրելի: Այդ երկու սիւնակը անոր համար տեսակ մը մանրանկար բեմ է, որպէսզի օրուան որեւէ մէկ պատահարէն ներշնչում մը — դէպք կամ իմացական երեւոյթ — անոր առիթ տայ տիրական, յստակ, արի խորհրդածութիւններու (չմոռնալ Պոլիսը, գրաքննութիւնը, մեր գերութիւնը): Մախէն (1892-93) սկիզբ չ'առնելու անշուշտ մեր

(*) 1898ին Զոհրապ կը խմբագրէ Մասիսը իբրեւ օրաթերթ: Կը պատժուի իր իսկ առաքինութիւններով, քանի որ ամբօխին իջնալու համար իրեն կը պակսէին քանի մը շատ հիմնական տուրքեր: Ստածման ազնուականութիւնը դուռ է այնքան նախանձի որքան արիւնի: Կամ զրամին ազնուականութիւնը: Պարթեան, Թէքէեան այս դժբախտութեան մէջ կը միանան իրեն: Տարին իսկ չբոլորած թերթը կը զարի: Ամբօխին հետ խօսելու իր լեզու — իր բեմքասացի ուժը — աւելի ուշ պիտի ազատուէր իր կապերէն:

(**) Վտանգաւոր տարագ՝ իրաւ որ, ըստ որում Պարթեանի ըստորագրած հաղարաւոր սիւնակ խմբագրականները ներկուած զիմակներէ աւելի չեն եղած, այդ տարօրինակ մարդուն դէմքը այնքան այլազուն ու: Բայց չմոռնալ թէքէեանը որ չգրեց տող մը բան իր մտածումին հակառակ: Զարդարեան՝ որ իր կուսակցութեան մեծ պահանջները խողովակեց ու ինքզինքը սպաննեց այդ դժբախտ դերին մէջ: Արժուրէն: Նապանտեանը: Ծերեռնը:

հանդէսներուն մէջ սա հանդիսաւոր «գործնակա՞ն իմաստասիրութիւն»ը. տարա՛ղ՝ զոր այնքան երանելի ինքնարաւութեամբ մը պիտի չաչէին մեր բխացած, պատուելիացած ճաշակներուն վերեւ աւելի քան ապատաղանդ մարդեր, Զօհրապէն շատ հաճախ, աս ու ան ամերիկեան բանկալներէն: Բայց մեր հանդէսներէն ոչ մէկը մինչև այսօր ալ չէ տուած իր ընթերցողներուն օրուան կեանքէն, անոր տուածին չափ ընդհանուր իմաստով կուտ երկու երեք էջ դատում, որ զարնէր մեր ուշադրութեան իրրեւ խորք ու իրրեւ արտայայտութիւն:

Ձեռ գիտեր ի՞նչ է մեղքը որպէսզի հայ լրագրութիւնն ալ վարակուած ըլլայ ամէն օր խմբագրական թխելու ահաւոր հիւսանդութենէն. այսօր աւելի քան դժնդակ՝ երբ ափ մը ժողովուրդի համար երկու յիսուն իմաստուններ (*) ամէն օր խիկարի աւետարան կը կարդան մեր գլխուն: Տխուրը հոն է որ Զօհրապի շրջանին ունէինք զանգուած մը որուն շուքն իսկ կը պակսի օրուան հրապարակախօսին: Կար կեցուածք, կազմակերպուած հասարակութիւն: Կային խոր ու իրաւ հարցեր, առնուազն կենդանի մնալու պարտքը: Այսօր ալ կը մղուին թերթէ թերթ կռիւներ, միշտ խմբագրական սիւնակներէն, ամէնքս ալ գիտենք թէ ի՛նչ բանի համար:

Զօհրապի գործերուն ուրուագիծը տալ, առանց մօտենալու համբաւաւոր Ծառե՛ն Դէճէրուն, պիտի նշանակէր շրջանի մը ճաշակներուն վրայ խոշոր պակաս մը թողուլ: Ինքը չէ հոս ալ ստեղծիչը այդ թշուառ սեռին, քանի որ Պարոնեանի Աշխատե՛լ Զօհրապը, ուրիշ ոլորտով մը, ծնունդ է նոյն ոգիին: Աւելի արդար պիտի ըլլար Զօհրապի կազմակերպած այդ ցուցահանդէսին մէջ (ուրիշ անուն անյարմար պիտի դար պատմելու այդ թիթեւ, անկշիռ, անհորիզոն դիմանկարումը որ զարոյց ալ կազմեց մեր մէջ այնքան դժբախտ յաւակնութիւններով) անդրադարձ մը տեսնել Փրանսական քննադատութեան, այդ օրերուն դէմքերու նկարում մը (բոլոր գատողները անոնց) պարտադրելով գործերու հասկացողութեան փոխարէն: Կը կարդանք Զօհրապին վրձնած դէմքերը, կը սիրենք անոնց վրայ խոր ու տիրական քանի մը գիծեր, որոնք չեն մոռցուիր: Բայց որոնք վէպէ մը փրցուած կենդանագիրներ են կամ գէթ այդպէս կը

(*) Ձափազանց չէ թիւը, քանի որ յիսունը կ'անցնի գաղթահայ մամուլին մէջ համագումարը թերթերուն և հանդէսներուն:

տպաւորեն, ըլլալու փոխան իրական պատկերներ, կրկնակ երեսներով (ինչպէս է ինքնին արուեստագէտի ամէն անուէն)։ Անշուշտ անոնք ունին կազապար, շրջանակալ, ու ժամանակին դիմացող շնորհներ, քանի որ անոնց պակասը պակաս մը պիտի նշանակէր մեր ընտրանիին ճանաչման ընդհանուր գործին մէջ։ Մեծ է անոնց ծաւալը։ Հանդէսի մը մէկ երկու էջը ամենէն շատ։ Դոյնի աւելի սեւ մատիտ։ Նկարագրի աւելի ուրուագիծ, փորագրում։ Անոնք կը պատմեն, արագ, ֆիզիքական քանի մը կողմեր, որոնց ետին՝ բարոյական ուրիշ բլաններ, արուեստէ ու գործունէութենէ տարտամ ընդհանրացումներ, երբեմն խառնուածքը, քանի մը առոյգ բլագներով (*)։

Զօհրապի վաստակը իր լիութիւնը կը գտնէ իր ճաշակով։ Տպագրութիւններէն որոնք օրաթերթերու մէջ հրատարակուեցան պատերազմէն առաջ։ Իր խոր հաւատքը անոնց արժէքին վրայ հեղինակի նանիր փառասիրութիւն մը չէր։ Հակառակ անոր որ այդ տպաւորութեանց անմիջականութիւնը, ինթակայականութիւնը տարօրէն կը փոքրեն անոր տարողութիւնը (գէթ այսպէս է սեռին նկարագիրը եւրոպացի մեծ ճամբորդներու գործին վրայ ուր նօթուած հում նիւթը միայն կը վերապրի չքեղ, բանաստեղծացած պատկերացումներէն Շաթոպրիանի, Լամարթինի, Նոյնիսկ Լսթի)։ Զօհրապ գտած է քանի մը մեծ ընդհանրացումներ, որոնց արժէքը զինքը կ'անցնի։

Մարդը մէկն է մեր բացառիկ տիպարներէն։ Հատոր(**) մը քիչ պիտի գար սպառելու անոր արտակարգ կենդանութիւնը, պարզ կամ խոր ապրումի մարզներէն։ Ըսին թէ իր գործին կեդրոնական մասը, իր վիպակները, կուգար իր զգայարաններէն։ Հրանդ Ասատուր կը պատմէ աւելին։ Ու տարօրէն ճիշդ է որ արուեստագէտը իր կեանքէն կը հանէ իր գործին ամենէն անկորուստ մասը, ապրելով կամ դիտելով որոնք երկու երեսներն են

(*) Զօհրապի մահէն յետոյ այդ դէմքերը՝ միացուած Ուղեւորի մը էջերուն հրատարակուեցան իզմիր։ Ն. Գ. Բ. ը Զօհրապէն կազմած իր հատարին մէջ առած է դարձեալ այդ Դիմքերը։

(**) Պր. Արշակ Ալպոյաճեան սկսած է այդ փորձը, համադրականէջերու վրայ սեւեռելու Զօհրապի անձին ու գործին մեծ գիծերը։ Մեղք որ իր նպատակն է եղած արուեստէն աւելի պատմութեան ծառայել։

նոյն երեսիցին: Մեր գրողներուն մէջ — իր և յաջորդ սերունդը ամբողջութեամբ կը գնեմ այս տարազին տակ — չունինք ուրիշ մը որուն ջիղերը թաթխուած ըլլալին այնքան բազմազան ջուրերէ ներս: Երկու երեք քաղաքակրթութիւններ սպլած է այդ մարդը, հաւասար ընկալչութեամբ, ուժգնութեամբ: Անիկա կը ճանչնայ թուրքերը միտերու վկայութեամբ մը, տակաւին շատ կանուխէն: Դատական նախարարութիւնը միայն թղթածրարներու թանգարան մը չէ, այլ ամփիթատրոն մը ուր կուգան մերկանալ ժողովուրդի մը ամենէն հզօր ցանկութիւնները, կիրքերը, կատաղութիւնն ու անմեղութիւնը: Աւելին՝ անիկա հրապարակ մըն է ուրիշ կը մեկնին բերաւոր արահետներ գէպի մարդոց առանձնարանները, պալատ, ապարանք, պարզ տուն կամ խրճիթ, քանի որ այսպէս է կեանքը: Այդ հրապարակին վրայ յաւիտենական որսորդ մըն է արուեստագէտը: Ու կը լռեմ աւելին: Միայն թուրքերու հետ իր սա եղբրական շփումը գինքը պիտի ընէր և ըրաւ այն հասուն մարդը որ իր ջիղերուն կեանքը պատմելու ատեն սուտին կարօտ չէր: Այնքան հարուստ էին եղած իր ապրումները: Աւելցուցէք մեր ալ կեանքը, այսինքն իր հասարակութեան բոլոր խաւերը, որոնք, միշտ կողմով մը երես ունին թուրք հոգեբանութեան հետ հաղորդակից: Յետոյ գիւտնադիտական աշխարհը, բարձր դասակարգը, գրեթէ միջադեպին նկարագիրով Պոլսոյ տիրող շրջանակները, օտար բարձրագոյն ցնծուհիները, արուեստագիտուհիները, պալատական վարձքով իշխանուհիները, գեապաններ ու նախարարներ որոնք դուրսէն դիտուած կամ թուղթի վրայ բառեր ու ձևեր են միայն մեզմէ շատ շատերուն (*), բայց Զօհրապի կեանքին մէջ՝ իրողութիւններ են, բոլորովին տարբեր, և ատով՝ անոր տաղանդին վրայ որոշ կնիքով: Ու երբ մարդոց ազգամուտներուն և հակազգամուտներուն վրայ աւելցնէք նաև մտայնութեան հոսանքը, հայու և թուրքի հոգեբանութեան այլապէս հզօր միսթիքը,

(*) Դրէք այդ աշխարհը Արփիարեանին փորձարկութեան, ու պիտի գտնէք տիգոյն էջերը **Կարմիր Փամուջին** ուր անիկա կը կարծէ տալ թուրք արդարութիւնը: Ըրէք փորձը, այս անգամ ենթադրովի, մեծատաղանդ շրանդին հետ ու չեմ խորհիր թէ տարբեր արդիւնքի մը պիտի յանգէիք: Ինչ որ Պալղաքը իսկ անկարող եղած է նուաճելու, ատիկա Ֆրանսայի բարձր դասակարգն է և բազայն Պալղաք լիովին օտարական մը չէր այդ աշխարհին. վկայ՝ փոքր մասնիկը իր անունին և մականունին մէջտեղը (de)՝ Վրիպանքը, — Հաւանաբար արդիւնք է շրջումի տարտամութեան:

այն հազար ու մէկ տառապանքները որոնք պայման ունին միայն ցեղային ծագում մը, ու այն միւս տագնապները որոնք պատմութեան խողովակովը թափուեցան անոր ճամբաներուն, ու զինքը մինչև եղերառպան իր ճակատագիրը առաջնորդեցին, այն տաեան հասկնալի կ'ըլլայ թէ ո՛ր աստիճան հարուստ, թելադրիչ, խոր հերոս մըն է անիկա ոչ թէ վէպի մը, այլ այն հատորին ուր կէս դար հայութիւն, թրքութիւն, Եւրոպա, մեղք, ոճիր, երազ և միամիտ քաղցրութիւն քով քովի պիտի գային ու իրարու վերածուելով պիտի կազմէին անխորտակելի վաւերագիրը սերունդի մը գերագոյն ներկայացուցիչներէն մէկուն:

Իր գործը, անշուշտ, բաղդատուած յորդ այն հողին՝ որ անոր կեանքը եղաւ, մեզի չի տար խոր հեշտանքը զոր կ'առնենք օրինակի մը համար, Ռաֆֆիի, Շիրվանզադէի, Նար-Դոսի աշխարհներէն: Այս վերջինները ընդարձակ երկրամասեր խուզարկած են մեր հոգիի ծիրերէն, ու անկախաբար իրենց հում, թերի պարագրկուած և հետեաբար կոշտ մշակուած սեւեռումներէն, կը մնան ճոխ մթերանոցներ առնուազն շրջանի մը բարքերուն: Զօհրապի համար նման գոհունակութիւն մը չունիմ հոս արձանագրելիք: Անշուշտ մէկն է այն շատ հազուադէպ գրողներէն որոնց գործին մէջ շատ անկշիռ է մեռեալ տարրը: Արեւմտահայ գրականութեան մէջ, իր ողջուցը զինքը չփացնող վարկը, չեմ կարծեր որ շուտով ջնջուի իր վաստակին վրայէն: Չեմ առաջ երթար, անոր տուածին մէջ ընդունելու չափ Պոլսոյ գերագոյն յաջողանքը: Սխալ մը՝ որքան անիրաւութիւն մը պիտի ըլլար ատիկա: Բայց յիսուն տարի ետքը դեռ իր վիպակաները կը կարդացուին որպէս թէ երկու սերունդ չըլլային անցած անոնց հրատարակման օրերէն: Փորձեցէք նման յանդգնութիւն մը Հայկան Նախնային համար, ու պիտի զգաք թէ ինչ ըսել է չվախնալ ժամանակէն:

2

ԿՈՂՄԵՐԸ ԻՐ ՏԱՂԱՆԴԻՆ

Զօհրապի ասպարէզը չի նմանիր մեր գրողներու ընդհանուր պայմաններուն: Օտար մեքենայի մը վրայ աշխատող մարդ մըն է ան, հարկադրանքին տակը հզօր ազդակներու, որոնք անկէ կը պահանջեն ամբողջական ուժերը, մշտական ուշադրու-

թիւնն և լայն վատնում մը բացառիկ յոգնութեան: Նոյն տա-
ղանքը, նոյն պայմաններու կշիռով այդ մարդէն կրնար ստեղ-
ծել առաջնակարգ վարչական դէմք մը, անոնցմէ՝ որոնք երկրի
մը պատմութեան մէկ պահը կը կնքաւորեն: Մնալով մեր կա-
րելիութեանց մէջ, անիկա պիտի կրկնէր Գրիգոր Օտեանը, Նի-
կողայոս Զօրայեանը, Հրանդ Ասատուրը, Յովհաննէս Շահնա-
զարը, Տիրան Բէլէկեանը, ըսել կ'ուզեմ՝ մեր գրականութեան
մէջ անուն մը պիտի ըլլար, փոխանակ ըլլալու գործ մը, վկա-
յութիւն մը որ կը գիմանայ քանի մը պատիկ առաւել ուժգնու-
թեամբ: Զօհրապ գործ մըն է ու ասիկա իր բոլոր նշանակու-
թիւնը կը ստանայ իր ասպարէզին հետ՝ երբ կը զրուի դէմ դի-
մաց: Բայց ահա. աւելին:

Անիկա ստորագրած է մեր առաջին իրապաճ վէպը և իր
կնիքը դրած մեր վիպակին վրայ, տիրական ու անջնջիլի: 'Ինչպ-
րոց չէ կողմած, թերեւ իր շատ վարտուղի գրական խառնուած-
քին ճշշումովը. բայց եղած է գեղեցիկ պատկեր մը, հեռունե-
րէն տեսնելի: 1900ին գրիչ բռնել սկսողները, մեր գրականու-
թեան մէջ իրմէ դուրս ուրիշ մտապատկեր մը չունէին, ու ա-
սիկա իր վարկէն ու համբաւէն անկախաբար: Գրական սեռի մը
մէջ որ այդ օրերուն և հիմա ալ, գանգուածներուն համակրու-
թիւնը կը վայելէր, Զօհրապ գիտցած էր պահել գրողի հպար-
տութիւն, ըսուածքի ուժ ու շնորհ: Իր նորաժպերը, ըսի վերը,
գրական եղելութիւններ էին, անշուշտ ոչ իրենց սեւ աչքերուն
և յօնքերուն համար, այլ անառարկելի այն փաստով որ ար-
ուեստի գործերը ընկերային արժէքով վաւերագիր մը կ'ընէ:
Զօհրապի վիպական արդիւնքը իբր օրակ իր սերունդէն ոչ ոքի
կը զիջի իր ազնուութիւնը, խտութիւնը, անխառնութիւնը (հը-
րապարակաստեան, բարենորոգչական ձգտումներէ, պրոպա-
կանտէ, ինչպէս են մեծ գործերը մեր նոր զուգ գրականու-
թեանց, այնքան յաճախ: Խէնթ և Կաթիլ Ժառանգը): Իբր քանակ
անիկա առաջինն է դարձեալ իր սերունդին վաստակէն: Այնքանը
միայն բաւ էր իր անունին, որ սիրող (amateur) գրագէտի հար-
կադրեալ պէտքէն չուզեց բաժնուիլ բայց եղաւ անկորուստ
փառքերէն մէկը մեր գրականութեան:

Իր մէջ կայ հրապարակագիրը, անշուշտ նիհար իբր վատ-
նում: Բայց իր ժողովուրդի միջին գաղափարագրութեան տի-
րապէս տեղեակ: Գրականութեան պատմութիւն մը չի կրնար

լայննալ գաղափարներու շրջափոխութեան լիակատար արտահանումի մը, բայց կ'արձանագրէ անունի մը կապուած հասարակաց յայտարարը: Այս տեսակէտէն դիտուած, Զօհրապ մեր լրագրութեան մէջ մեծ անուն մըն է, մօտիկը գրուելու արժանի արեւելահայ անդրանիկ հրապարակագիրներուն, ոչ իբրեւ հերարձակ նուիրում կամ անհաշիւ գործունէութիւն, այլ արմատական, յառաջահայաց գաղափարներու ախոյեանութիւն: Գրաքննութիւնը անշուշտ շատ բան կտրած է այդ թափէն: Չինմանիր Մամուրեանին, Քէչեանին և ուրիշներու, որոնց մօտ յօդուածը տեսակ մը թաքուն փառասիրութիւն կը փոխադրէ: Չէ հասած Արփիարեանի մեծ ժողովրդականութեան բայց անկէ աւելի վայելած է յարգանքը իմացական ընտրանիին: Եթէ գրաւոր վաստակին վրայ ուղենք բարդել նաև այն որ մտածումով, շարժումով, գիւտնական նրբանցքներու ուղիով կը կատարուի, վախի, վտանգի, մահուան ուրախ մը մէջէն, ինչպէս եղած է իր ազգային գործունէութեան գոնէ վերջին շրջանը (1913), այն ատեն կ'ունենանք չեշտ ու արի գործիչին տիպարը որ մեռաւ իր գաղափարներուն պաշտպանութեան վրայ: Արդար է որ կատարուի այս ձուլումը գրողին և գործողին երբ կը հանուին կողմերը իր տաղանդին:

Իր *սպաւորապատէ* եջերը ուրիշ մէկ կողմը կը կազմեն անոր տաղանդին: Չեմ գործածեր իր անունին հետ *բռնիկադիր* թէև շատ ըլլան սեռը յայտարարող գրուածքներ: — Իր յիշողութիւնները, անցեալէն վերակազմումները, իր ժամանակէն դէմքերը և մտայնութիւնները համադրող վրձնումները իր ընդհանուր վաստակին մէջ: Պատահական մշակի մը իր աշխատանքը զինքը զուրկ պահեց ամենօրեայ յաճախանքով կազմուած այն փորձ, վարժ, ընտանի դերէն որ Արփիարեանը կը զատորոշէ այդ գետնին վրայ: Այն հատորը որ կը խմբէ իր յիշատակները, տպաւորութիւնները, գիմանկարները մեր գրականութեան համար թանկ է դարձեալ, վասնզի անոր մէջ կը հաստատուի առաջին յստակ դէմքը իր ժամանակը տիրաբար դատողին, վասնզի զայն, այդ ժամանակը ճանչցաւ ուրիշներէն շատ աւելի իմաստուն ճամբով մը, իր իսկ կեանքին վկայութեամբը:

Զօհրապի վրայ գիմանկարային սա աշխատանքը պիտի մնար անբաւական, եթէ երբեք չբարձրանար անոր անձին ընդհանուր ճառագայթումին որ հին դէմքերու յատակին ոսկեգոյն լուսա-

չեղբ մըն է, բայց կը դաշնաւորէ իմաստն ու գոյները: Անիկա այն միակ անձնաւորութիւնն է մեր նոր գրականութեան, ուր կողմերը, երեսակները ըլլան համաձուլուած ներդաշնակ ամբողջի մը մէջ, ստեղծելու համար գործին և զայն ոտքի նետող ուժերուն երջանիկ համադրումը: Փնտոնեցէք սա իրողութիւնը մեր գրողներէն որեւէ մէկուն վրայ: Պիտի չգտնէք: Չեմ Յառաջացներ ընդհանրացումը, օրինակի մը համար, Արփիարեանի կեանքին և գործին մէջ իրական հակադրութիւնը դատելու ատեն, կեղծիքէ խօսելու: Մեր գրագէտներէն քիչերու կեանքը նպաստ է բերած իրենց գործին: Յաճախ այդ նպատակն ալ ժխտական եղաւ: Տարօրինակ է որ սիրող, պատահաբար գրող մարդու մը վրայ ստիպուիմ հաստատել այդ դժուարին միախառնումը:

Գրագէտ, գործիչ, պետական պաշտօնատար, ուսուցիչ, բեմբասաց, մեծ ապրող, բանաստեղծ, արուեստագէտ, դիտող և մտածող — ասոնք բոլորը եղաւ անիկա, անշուշտ մաս մաս, երբեմն կողմերէն մէկուն կամ միւսին աճումովը, նուազումովը, երբեմն կատարեալ, երբեմն անհաւասար: Բայց եղաւ, ուրիշ բոլորէն աւելի, շրջանի մը մարդը: Կը փորձուիմ զինքը տեսնել վերածնունդի յորդ դարերէն յապաղած տիպար մը իրեւ, մեր մէջ, անոնց նման կրելով իր ներսը վեց հօթը մարդ, իր մէկ հատիկ դանկին մէջ բաղմութիւններու բաւող զսպանակներ: Յետոյ, իւրաքանչիւր իր երեսին վրայ այնքան յորդութիւն, ամբողջականութիւն, որքան չեն տրուած ասոնք մեզմէ շատերուն:

3

Վ. Ի Պ Ո Ղ Ը

Ամբողջ քսան տարի անիկա արեւմտահայ գրականութեան մէջ պտտցուց իրեն զիջուած տիտղոս մը, արժանաւոր լրջութեամբ ու արդիւնքով: Ձայն անուանեցին նորավիպի իշխանը երբ ողջ էր: Փափաքէն մօտ քառսուն տարի վերջը, հակառակ մեր գրականութեան նորագոյն փորձարկութեանց (experience), տիտղոսը կը մնայ հաւատարիմ իր յիշատակին, քանի որ չունիմ անուն մը ուր յղացքին բոլոր ստորագիլինները հաստատուի ըլլալին այն ճշգրտութեամբ, այն կարկառով որքան եղան անոնք

Զօհրապով կնքաւոր այդ սեռին (*) մէջ: Զուր տեղը չէ որ կը կրենք մեր տիտղոսները երբեմն:

Զօհրապի մօտ վէպի զգայարանքը առաջնակարգ կարողութիւն մըն է. բազմազան իր շնորհներուն մէջէն ալ միակը որ կը պատկանի բացառաբար արուեստի կալուածին: Անիկա, ինչպէս ըսուեցաւ, մեր գրականութեան մէջ վաղատի իր մուտքը արժանորեց ճշմարիտ վէպով մը: Անհեղձացած Սէրուշը՝ իր ծա-

(*) 'nouvelle'ը տառացի արտայայտութիւնն է ֆրանսացիներուն nouvelleին, առաջին անգամ կարծեմ գործածուած Մատիւի հին խմբագրապետէն (Կ. Խթիւհեան): Զօհրապէն առաջ անիկա սանկ ու նանկ քանի մը էջնոց պատմութիւն մըն է, սրտառուչ հիւսքով, տխուր կամ զուարթ վախճանով մը, առաւելապէս թարգմանածոյ, լրագրին ընդհանրացումը, ռումանթիք մեծ գործերու հայացումը անոր ճամբայ կը յարդարեն: 1885էն առաջ քիչ են ինքնագիրները: Անկէ յետոյ Ալֆոնս Ծոտէով և Մորասանով անոր թափանցումը մեր մէջ կը զարգանայ, հաւանաբար նպաստ գտնելով քանի մը բացառիկ պայմաններէ — գրաքննութիւն՝ որ կ'արգիլէ մեծ վաստակը. ասպարէզի պակաս՝ որ մեր գրողները կը պարտադրէ պատահական ճիգի և արդիւնքի. սրահաւորութեան յղացքին իսկ նկարագիրը՝ որ կը շփոթուի մեր մէջ իմացական բովանդակ գործունէութեանց հետ: Ընդարձակ ընդլայնում մը հետաքրքրական հետեւութիւններու պիտի առաջնորդէր երբ ծանրանար արևմտահայ վէպին մայր ազդակներուն, ասոնց արժէքին ու ան միւսներուն ալ որոնք մեր մէջ նորավէպը տարին իր անաւարկելի փառքին: Զօհրապի սերունդէն յետոյ արուեստագէտները խաթարեցին անոր հիմնական նկարագիրը, որ ըլլալն է կեանքի պարզ պատկեր մը, աշխոյժ գնացքով, զրուագման և կառոյցի որոշ ճարտարապետութեամբ, ամփոփ՝ իր չըջագիծներուն մէջ, բայց ամբողջ՝ իբր տառամթիւք յետում: Որ չանցնի լրագրի երեք սիւնակը բայց շահագրգռէ թատերական արարի մը նման: Ըլլայ թեթև, հաճելի, լաւ դարձուած (bien tourné) զգուշ կենալով անտեղի ձգձգումէ, յորդումէ, խորացման պատրուակով զառածուսներէ: Այսպէս էին սեռին նկարագիրները այն հարիւրաւոր պատկերներուն մէջ զորս Մորասան ստորագրեց բարիչեան օրաթերթերու մէջ, կանոնաւոր կերպով, տասը տարիներու վրայ: Զօհրապ ամենէն հաւատարիմ փոխադրիչն է մեր մէջ այդ ճարտարապետութեան: Նկատի առնել միւս կողմէն ընթերցողին ալ պահանջները: Կէս դար առաջ մարդերը նոյնն էին, նմանը անոնց որոնք այսօր ամերիկեան հայ հանդէսներու մէջ կը շարունակեն աւանդութիւնը, հարիւրաւոր, հազարաւոր պատմուածքներ թխմելով, որոնք բոլորը մէկ չեն կրնար հակակշռել Զօհրապի մէկ հատորը: Ճաշակի՝ փոփոխութիւն: Գօւցէ: Բայց վաճառաշահութիւն մանաւանդ, քանի որ մեր հանդէսները ճնշումին տակն են որակով աւելի խոնարհ միտքերու որքան չէր ատիկա 1890ի սերունդին մօտ իբր միջին: Կէս դարը ոչ միայն չաւելցուց Զօհրապի ժառանգը, այլ ապականեց այդ ժառանգութեան մտապատկերն իսկ:

ւալին ճնշումէն շատ դիւրաւ կ'աղատի, երբ զետեղուի իր ժամանակին ու պայմաններուն մէջ: Իզմիրի ահարկու թարգմանութիւնները, օրաթերթերու հսկայ աւերը՝ զրական ճաշակին խտրաման մէջ, երբ ամենէն այլանդակ թերթօնները կը թարգմանեն, Տիւսաբի դղրդահամբաւ յօրինումները, ու սանկ ու նանկ իրապաշտիկ պատառիկներ, այնքան վախկոտ իրր փորձ ու այնքան ճիշդ՝ իրր արուեստ, իրարու կ'աւելնան որպէսզի շինուի 1880ի մեր միջին ճաշակը, լեզուական, ուսուցողական, քերթողական իր շեշտ անայժմէութեամբը: Ամէն ինչ գէտ է Անհե-րացած Սերոնդ իւր վէպով մեզի մատուցուած ըմբռնողութեան: Ու հոս է Զօհրապի դերին ճշգրիտ իմաստը: Այդ դիրքը վկայութիւն մըն է ու առանձին կեցուածք մը:

Ձեռ վերլուծեր վայն, ոչ՝ արժանիքէ նիհարութեան մը պատրուակով, այլ այն աւելի պարզ պատճառին համար որ դրականութեան պատմութիւն մը ուսումնասիրութեանց շարք մը չէ ինչպէս ընել ուզեցին և ըրին ալ շատեր, մանաւանդ արեւելահայ երակէն, երբ հեղինակները ներկայացնելու աւագ պարտքը չփոթեցին անոնց դործերուն աղկաղկ, թերի (ուրիշ կերպ կա-րելի ալ չէ արգէն երբ հազար էջերու սղումը կը փորձենք քանի մը տասնեակ էջերու վրայ) անշահեկան փոխադրումին: Անհե-րացած Սերոնդ իւր մեր առաջին ու ճշմարիտ վէպն է, ու Զօհ-րապի դործին ընդհանուր գումարին վրայ՝ իր կշիռը ծանր(*): Բոլոր իր վիպակները լայն իրենց սկիզբովը վէպի մը մուտքին տպաւորութիւնը կ'ընեն: Ուշագիր գննութիւն մը ձեզի պիտի տայ նկարագրականներ, միշտ այդ առաջին էջին վրայ որ յայտ-նապէս կը զատուի վիպակին միւս էջերուն հետ համեմատու-թիւնը պահելէ: Ասիկա՝ իր վիպասանի շնորհին առաջին վկայու-թիւնն է: Սխալ պիտի չըլլար, այս անկիւնէն դիտուած, այդ

(*) Կ'ըսեմ այսպէս վասնզի գրողի երկու մեծապէս տարբեր տի-պարներ են վիպողն ու նորավիպագիրը: Քիչ անգամ երկուքն ալ կը նոյնա-նան մէկ անձի վրայ: Անշուշտ ամէն նորավիպագիր *potentiellement* վիպող մըն է նոյն ատեն: Բայց հակառակը ճիշդ չէ միշտ: Երկու անջատ տի-պիքներ են անոնք ու իբր այդ կը կաղապարեն իրենց մարդերը: Մո-բասսան: Այո՛, Երկուքն ալ, Բայց Պալլաքը, Սթանտալը, Զոլան, Ֆլո-պէ՛ռը, Տայսթայովսքի՛ն, ինծի այնպէս կուգայ թէ վէպը խորութեան, լայնքի իր բոլոր ոլորտովը իր մշակները քիչիկ մը կը դառածէ, ու զա-նոնք անատակ կ'ընէ հակադիր հրապոյրներու որոնք վիպակի մը դոյու-թեան պատճառն են:

վէպը անուանել իրապաշտ շարժումին անկիւնաքարը, Աֆրայէն Աղջիկը ընդունելով իբր գերազոյն իրագործումը զպրոցին:

Նորալիկայի իշխանը փառքի տիադոս մը միայն չէ, այլ նոյն ատեն վկայութիւն մը: Անշուշտ անոնք որ բանաձևը գտան ու գործածեցին առաջին անգամ, անդիտակցաբար այցուած էին անոր մէջ ողջունելու ճշմարիտ վիպասանը որ պարագաներու ճնշումին տակ կը զոհէր շատ բան իր կարելիութիւններէն, ենթարկուելու համար մեր գրականութեան երկու մեծ բռնութիւններուն: Ատոնցմէ առաջինը ժամանակն էր ու է, որ մեր բոլոր գրողները պահեց իր երկաթ կապանքին տակ: Տեղութիւնը արուեստի գործին համար այն է ինչ որ է արեւը պտուղին համար: Ու չեմ խորանար հասկնալու համար թէ ինչո՞ւ մեր գրականութեան մէջ քիչ շատ տանելի գերադանցութեան մը հասնին առաւելապէս այն սեռերը ուր տեղութեան հարց մը զոյու-թիւն չունի: Մեր քնարերգութիւնը, նորալէպը կ'իյնան այս յաջողանքին տակ: Ատոնցմէ երկրորդը մեր քաղաքական ճակատագիրն է: Գերի ժողովուրդներուն արգիլուած դօտիններ կան նիւթին, մանաւանդ ոգիին սահմաններէն: Ի վերջոյ արուեստը իր հիմնիմաստէն պարսկել պիտի նշանակէր, եթէ երբեք անոր չարտօնուէր մօտենալ գերազոյն յոյզերուն զորս կեանքը կը նետէ մարդոց ջիղերէն ներս: Արուեստը ազատութիւն է ըսիք են: Կ'աւելցնեմ — արուեստը ամբողջութիւն է: Ու 1890ին, 1900ին մեր գրագէտները երկաթէ պահպանակի մը մէջ գիրի էին տուած իրենց հոգիներուն ամենէն ցաւոտ, վիրաւորուած, նւաւատացած մասերը:

Այս ընդհանուր ճնշումէն դուրս, Զօհրապի առանձնական կեանքն ալ մեծ տեղ մը, դեր մը ունի որպէսզի վիպողը իր մէջ հետզհետէ ընկրկի, առաջին գիծի հանելու համար նորազիպագիրը: Աս այսպէս է անկախաբար տաղանդի հարցէն որ նոյն էր իր երկու երեսներուն ալ վրայ: Յետոյ, իւր փաստարանի գրասենեակը վճռական կաղապար մը տուաւ անոր մտքին, ըստեղծագործող տաղանդին: Հոն էր որ անոր մատուցուեցաւ կեանքը, անհատականացած, ինքիր մէջ ամբողջ ու ողբերգական: Ոճիրներ էին որոնք կը փռուէին ամէն օր իր թուղթերուն վրայ, անգամ մը արեւին մէջ գործուելէ ետքը: Ամէն մէկը անոնցմէ մարդոց հոգիին խոշոր գալթումները, նուաղումները կը տեսարանէր, զսպանակներու, շարժառիթներու սուստ հանդէսով մը: Ամէն օր փոխուող ու նորոգուող այս արիւնի, սերմի,

փառքի և կիրքի ֆիլմերը, ամենէն քիչը, արագութեան, վազքի իրենց նկարագիրը հարկադրեցին անոր: Աչքէ անցուցէք անոր գլխաւոր հերոսները: Դրեթէ առաջին դերակատարը ինքն է այդ պատմուածքներուն: Բայց մա՛րդ մը, այդ ինքը զոր շինած են իրեն փոփոսացուած խոստովանութիւնները: Որքան տարբերութիւն Եղիայի բռնահնար Եսին և Զօհրայի բռնաօքող անձնաւորութեանց մէջտեղ: Իր կիները, հերոսուհիներ, փրկուած են այն դաղտ իրակտնութեամբ որ անոնց մարմինն է երբեմն, բայց աւելի չատ՝ այն ընկերային պիտակով որ անոնց մեղքերը, անկումները կը լուսաւորակէ, իրապաշտ դպրոցին (այս անգամ միջազգային) շատ սիրելի տկարութեան մը գլինով:

Զօհրայ չէ հնարած իր պատմած կեանքը: Պէտք ալ չունէր ատոր: Այնքան յորդ կուգար իրեն, կեանքին այն հեղեղը որ յաճախ ստիպուած է եղեր զայն խտացնելու, իրեն մատուցուած թունդ զգայութիւնները այսպէս կերպարանափոխելով: Առէք ո՛րը որ կ'ուզէք իր վիպակներէն: Փոքր վերաշինում մը այդ կարճ պատկերին պիտի դարձնէր այն բովանդակ հոծութիւնը զոր ան ունեցեր էր երբ ատոր դերակատարները գտաւ իր մահիճին կամ փաստաբանի խոստովանատեղիին մէջ: Քակեցէք քանդակին գիծերը, փռեցէք անոր թիւերը իրարմէ հեռու: Ձեր գտնելիքը պիտի ըլլայ այն դժբախտ, ահարկուցանցը զոր Աստուած նետեր է, անցուցեր է մեր ոսկորներուն: Իր Թէֆէլը, հակառակ խորապէս անձնականացուած մատուցուելու ճիգի մը, անմիջապէս կ'ազատագրուի պոլսական միջակորեար տան մը մէջ տախտակ սրբողի, սենեակ աւլողի գերէն, ըլլալու համար ամբողջ դասակարգի մը տոամը: Որքան զիւրին՝ այդ բռնի անուանափոխ կնոջ ետեւէն վերակադմել կեանք մը, ինքնիր մէջ ամբողջ, իրաւ, ողբերգական որքան եղած է անիկա պոլսամերձ գիւղի մը մէջ (Պարտիզակ) որ մայրաքաղաքի ջոջ գերդաստաններուն ստնտուներ, սպասուհիներ հայթայթելէ առաջ, կեդրոն մըն է հողին կապուած, անոր գերի, անկէ ուսած ու սնած միջին տիպարներուն, — հայ գիւղին, այս անգամ հեռու՝ իր դարաւոր հարստահարիչներուն ուղղակի ճիրաններէն, բայց նոյնքան դժբախտ՝ քանի որ ճակատագիրը այսպէս բարդ խաղերովը կախ է նորէն անոր վերեւ: Արագ իր տաղնապին մէջ այդ պատկեր — պատմուածքը որքան զիւրութեամբ պիտի կրնար արձակուիլ իր միւս ալ տիպարներուն վրայ, պարզելու համար Պոլսեցի տիկիւններուն ամբողջ կամայականութիւնները, քմայքները, բնաւորութեանց բազմազանակ երեսները,

բոլորն ալ զարմանալի խտութեամբ մը իրերադրուած, ըսե՛ս ան-
ցողակի, ըսե՛ս՝ անգիտակցաբար, բայց իրարու հետ կազմելու
համար դիմանկար մը որ կը դիմանայ: Որքան քիչ է ինքնա-
վերլուծումին բաժինը իբր տող, նոյն այդ նորավէպին մէջ ուր
երկրորդ հերոսը հեղինակը չէ վարանած ուղղակի անուանելու:
Դրողի, աշխարհիկ երիտասարդի ինչ առոյգ ու ամփոփ նկար է
ատիկա, միշտ նոյն թէքնիքով, նոյն արագութեան մէջ, սղա-
գրուած կարծես: Բայց որուն արտայայտութիւնը այնքան դիւ-
րաւ կը հաղորդուի քեզի, կը տեսնես 1880ի երիտասարդը, հա-
ճոյամու, իրապաշտ, բայց կարեկցուն, նանրամիտ որքան սկեպ-
տիկ, որ կիներուն պիտի մօտենայ ինքն ալ չգիտնալով թէ ի՞նչը
կ'ուզէ անոնց, մարմինէն ետքը, տակաւին, գտած չըլլալուն ան
զոր չունի ինքը ամենէն առաջ: Էջեր անբաւական պիտի դային
մէկ հատիկ պատմուածքի մէջ զետեղուած բոլոր խորքերը, խոր-
հուրդները քակելու: Ու հոս է տարբերութիւնը իր և ամբողջ
իր դպրոցին միւս վարպետներուն մէջտեղը: Արփիարեանի պատ-
մուածքները սպունգային իրենց կառուցը կ'աշխատին փրկել
արուեստէն ոչ նախասիրուած, չըսելու համար օտար քնարնե-
րով — սրամտութիւն, արկօ, հեգնութեան լայն ախորժանք մը
(որ անշուշտ արուեստի պայմաններէն մէկն է բայց երբեմն կը
փոխադրուի համեստ դերին) և ընկերային աղաղակող պրոպա-
կանս: Չէք կրնար իր տուածները արձակել, վասնզի արդէն այն-
քան քիչ է անոնցմէ ներս կուտակուած խկութեան գումարը:
Ու ասիկա այսպէս կ'ամսարականի, Բաշալեանի, Սիպիլի նորա-
վէպերուն համար որոնք բոլորն ալ փոքր իրողութիւններու ընդ-
լայնումներ են: Զօհրայի թէքնիքը ճիշդ հակառակն է ատոր:

Չվերլուծեցի Անհեպացած Սէրուշը չը վէպը, ճիշդ այն նկա-
տումներով որոնք տիրական են Զօհրայի ամէն մէկ էջին հա-
մար. այսինքն անոր վիպակներուն տարօրէն ընդլայնելութիւնն
էր որ զգոյշ ըրաւ զիս: Չեմ վերլուծեր դարձեալ իր Պաշտալը,
գասական եղանակովը վերլուծող ասպետներուն: Բայց կը յանձ-
նեմ ձեր նկատառումին այն շատ յատկանշական պարագան որ
այդ քսան էջնոց պատկերացումին տակ, հսկայ քաղաք մը (Պո-
լիսը), ասոր մէկ քանի անմոռանալի քանդակները, հոն նկարա-
գիր ստացած հասարակութեան մը քանի մը ահակարկառ տի-
պարները, իրենց մեղքերուն, առհաւութիւններուն, ախորժակ-
ներուն ամբողջ չքախտմբովը, կ'աւելնան արագ, հապշտապ
գործողութեան մը բռնութեան որ տռամը կը վերածէ մղձաւան:

ջային իրականութեան մը: Ու այս ամէնը դէմքի մը շուրջ որ գեղէն կուգայ, մէկ ու նոյն գեղէն: Կուգայ իրր սպասուհի, հոն ձգելով տուն մը, տղայ, էրիկ, ամբողջ խմատ մը, ամբողջ խորհուրդ մը որ տուրքն է մեզի մեր ջուրերուն, հողերուն և լեռներուն: Այդ Տիգրանուհին պարզ անուն մը չէ, այլ դասակարգ մը: Ու ինչ որ Զօհրապի աննմանելի տաղանդը պիտի կազմէ, այն խտութիւնն է նորէն, որով այդ ամբողջ քաղաքը, այդ լեռնալանջի անուշիկ գիւղը, անոր մէջ Պոլսոյ գին կարօտահայեաց սպասող էրիկներն ու մանչուկները, անոր լեզուն, շեշտեալ հնչիւնները, անոր բարքերուն մէկ քաղուածքը պիտի սեղմուին Պոլիսի շքեղ մէկ արուարձանային կենցաղին Ֆաղբրուն մէջտեղը ու պիտի կազմեն միութիւն մը ուր քաղաքն ու գիւղը իրարու չըլլան հակադրուած, վարդապետական նկատումներով, ինչպէս է յաճախ պարագան Արփիարեանի, Բաշալեանի կտորներուն վրայ, այլ՝ ինչպէս շինած է այդ զԺբախտութիւնը կեանքը արդէն: Ինչ անմոռանալի կիներ են միջնորդը, տանտիրուհին, իրենց յօրինման կատարելութեան քովն ի վեր, կրելով իրենց շուքը, իրականութեան վրայ ձեռնած կլներու ամբողջ տգեղութեամբը ու սարսազողեցիկ մարդկայնութեամբը: Ինչ ճանաչում է մարդոց, անոնց արարքներուն զսպանակներուն. անոնց ներքին իրականութեան վրայ ինչ ապահով, տիրական նայուածք: Ու այս տիրապետումին քովն ի վեր ինչ քնքշութիւն, նրբազգած յոյներու ինչ քաղցր աշխարհ մը, աւելով, ջուրով, գերեզմանով և հեռաստանով հայթայթուած որ կիրքերու, գարշութիւններու, զղուալից մեծութեան այդ դուպարը մերթ ընդ մերթ կուգայ բարեխառնելու: Զուր տեղը չէ որ գրականութեան մէջ մեր մուտքը կ'ընենք . . . մուսաններէն առաջնորդուած: Ամէն տեղ գոյ է բանաստեղծը, Զօհրապի կտորներուն մէջ: Ու կարծես միակ պայմանն էր ատիկա իր ենթաշխարհը հանդուրժելի ընծայող:

Աւելցուցէք ասոր վրայ խուլ բայց իրաւ դատախազի կեցուածք մը, ժողովրդային տրիբունի ցասկոտ բայց զուսպ սպասալիքը որ չի ճապաղեր (Արփիարեան), չի տառապիր, մեր ըզգացական աշխարհը խռովելու ճիղով մը (Կամսարական), չի տնտնար քանի մը գիծերու սեւեռման հաճոյքին մէջ իր գահացումը հետապնդելով, ու գտնելով (Բաշալեան) չի յօրանար, գրել գիտցողի շնորհները ցուցադրելու իր ճիւղը միայն ու միայն արժեցնել ձգտելով (Սիպիլ), որոնք բոլորը մէկ իրապաշտ վիպակը փորձածեցին ընկերային իր արդիւնքին հակող առաքն-

լուծեամբ բայց, ինչպէս ըսի քիչ վերը, բոլորն ալ չեղան առարկայական Զօհրային չափովը: Անիկա ծառայեց իր պատկերած կեանքին մէկ ու վճռական անշահախնդրութեամբ մը: Երբ կ'աւարտէք Փափալը, ձեր մէջ արգահատանքը այնքան սրտանց է որ չէք մտածեր զայն հանկու հետամուտ արուեստին կամ անոր աշխատաւորին: Ու ձեր ընդվզումը պէտք չունի truchnerու որպէսզի ձեր մէջ actionի վերածուի:

Ու խորհիլ թէ այս ամէնը ճիշդ է դարձեալ Զօհրայի ամէն մէկ նորավէպին համար: Այս կառուցուածքով ու ընկերային սա տարողութեամբ, Զօհրայի պատմուածքները կ'ըլլան իր շրջանին համար անփոխարինելի մէյմէկ վկայութիւններ: Արուեստի գործի մը համար նման առաքինութիւն մը մինակը բաւ էր արդէն: Խնչու և խնչպէս, իր քմայքին միայն ունկնդիր, և հետեաբար՝ խորապէս եսակեղրոն այս արուեստագէտը նոյն ատեն դառնայ բարքերու առաւելատարր զիտողագիր մը: Ստիկա հարցում մը չէ: Պալլաքի համար գաղիացիք նոյն վարմանքը ունին: Ու այս վարմանքը ճիշդ է բոլոր մեծերու գործերուն առջև որոնք անձնական խորաչափումներ ըլլալով հանգերձ, իրենց շրջապատէն անփոխարինելի քանդակներ (*) են: Այնպէս որ, պահելով համեմատութիւնները, Զօհրայի գործը մեզի կը ներկանայ իբր հաստատ շտեմարան մեր ընկերութեան մէկ որոշ խաւին, քանի մը խաւերուն: Այս մասնայատկութիւնը ոչ ոքի այնքան օգտաւէտ կերպով մը կը պարզէ մեզի իր սերունդէն որքան Զօհրայը: Սիրող գրագէտի սա շնջատ գործը այսօր կը զիմաւորէ մեր դատաստանը շատ աւելի հաստատ վստահութեամբ քան մինչև ծածը զրագէտ ծնած ու ապրած Արփիարեանին նմանաչունչ վստակը: Յետոյ, աշխարհին հարցէն դուրս, կայ գործադրութեան կատարելութիւնը: Զօհրայի համար իր գործին չորս հինգ էջերը համազօր են ուրիշներու հատորներուն: Կ'ըսեն թէ մէկ մասը իր վիպակներուն չեն գրուած: Ըսել կ'ուզեն թէ չեն մշակուած, զրելու օրէնսդրութեան մեծ ցուցմունքներով: Չեմ արծարծեր վէճը որ միակսուրը, ինքնաբուխը կը

(*) Քաղաքական դատավարութեան մը արձագանգն է Տայսթայովլըսքիի Le Possédésն: Բայց դատական արձանագրութեանց ահաւոր ծանձրոյթին մեղքը քաւած է վէպը, տալով շատ աւելի քննադատ վկայութիւն մը: Այսպէս է արուեստի ճշմարիտ գործին ճակատագիրը: Արձագանգ մը՝ ժամանակէ մը, բայց նոյն ատեն աւելի հարազատ ու մեծ, մանաւանդ թեւադրական (գէթ ապագային համար) վկայութիւն:

կը հակադրէ լալն ու երկար մտածուածին, մտնուածին (Méditations Poétiques և Salammbo) բայց կը ծանրանամ Զօհրապի միաքինն ու մեծ շնորհին վրայ: Արագ, մէկ ու վճռական տեսող, լման ու խոր ապրող մարդն էր անիկա կեանքին տաշտին վրայ: Նոյնը մնաց նաև այդ կեանքին վերարտադրումը կազմող արուեստին մէջ:

Մշտապէս անբաւական, չըսելու համար աղքատ իր ժամանակը, իր արքենի ջիւղերը և ասոնց կապուած բիւրազդի ըզգայութիւնները, իր շփումներուն, յարաբերութեանց տարապայման ընդարձակութիւնը կը միանան իր նորաժէպերուն մէջ, տալու համար անոնց՝ փայլ մը, ճշգրտութիւն մը, կատարելութիւն մը (achevé) որոնց չեն հասած իր սերունդին այլապէս արժէքաւոր ժառանգութիւնները: Խոր հոգեբանութեան այն դաշտը որուն նախազգացումը կը թելադրեն մեզի Վարժապետն Աղջիկը, Աղջիկն ինչ Սէրդը (գէթ իր պոլսական մասին մէջ) բայց կը մնան հոգ, ըսել կ'ուզեմ չեն նուաճեր այդ հրաշալիստոն հոգեկանութիւնը, պեղումը բացուեցան Զօհրապի գրիչով, նեղ ու փոքր ածուներու վրայով: Իրմէ վերջը Զապէլ Եսայեան, Երուսան պիտի ընդարձակեն թէքնիքը, հասնելու համար գեղեցիկ արդիւնքներու: Բայց իրեն գործակիցներէն ոչ մէկը չէ տուած մեզի, գէթ տարրական չափու մը վրայ, մեր հոգեբանութեան քանի մը ալքերը պատկերող դրուագներ (*):

Քանի մը հարլուր էջ (Անհեռացած Սերունդ ինչ), քանի մը հարլուր աւելի ուրիշ էջեր, (իւր նորաժէպերու երեք գիրքերը և անոնցմէ դուրս մնացածներ) երբ դիտունն արժանաւայել ու շագրութեամբ ու համակրանքով, մեզի պիտի տան մարդերու խումբ մը, բաւական քաղմապիտակ, բաւական յատկանշական կողմերով որպէսզի Զօհրապի վիպական աշխարհը ստանայ իր արժանիքը նաև իւր բարքերու տոմար մը: Անշուշտ,

(*) Զօհրապի անունին հետ յաճախ կրկնուած հոգեբաւ վիպողի մակդիրը հարկ է վերածել իւր յարաբերական իմաստին: Վիպակի մը մէջ, ինչպէս բարգերու (parc) ձեռակերտ աւաղաններուն մէջ, չեն կրնար գործել խորունկ չափող միջոցները, հոգին խուզարկելու այլապէս բարդ հարցին առջև: Բսին այդպէս, թերևս անգիտակցաբար տպաւորուած այն մեծ պակասէն որ իրապաշտ վիպակին մէջ կը դիտուի հիմա: Այսինքն հոգեկան խորութեան, յաւակնոտ բառով մը՝ հոգեբանութեան պակասն էր ատիկա որ հասարակաց է բոլորին: Զօհրապի մօտ ատոր նշմարները՝ անհերքելի:

ընդամենը կէս հազարը չ'անցնող այս տոմարին էջերը իբր ծաւալ չեն բաղդատուիր արեւելահայ մեծ վիպասաններու հարուստ յիշատակարաններուն (Շիրվանզադէ, Ռաֆֆի, Նար-Դոս) բայց իրենց ներքին հարստութիւնը, մեծազային իրենց գիմացկունութիւնը չեն գիշիր ծաւալին։ Սրեմտահայ վէպը, իր շրջանին, աւելի մեծ թիւով թուղթերու վրայ չտուաւ Զօհրային չափ ալ։ Ասկէ զատ, իր ստեղծած մարդերը կնքաւոր են այնպիսի յատկանշող գիծերով որոնք ժամանակի մը մասին ամենէն կատարեալ վաւերագրութիւնները կրնան նկատուիլ։ Այդ տեսակէտով մեծ բարիքը՝ Անհեփաջա՝ Աբու-Նուֆ Ժլին մէջ կարկառ ելած գէմքերուն։ Բայց ինչ որ Զօհրայի մարդասիրութեան կ'ընէ եզակի, ատիկա կրնան շարանն է, իր շրջանի մէջէն առնուած։ Անոնք զերծ են գիտումաւոր շարժէն ինչպէս դժբախտութեան ծանր, ուզուած դաւուկէն (Տիւսաբի կրնան)։ Կրնան են, պարզ, մեր ամենուն պէս, քանի մը յիմար մենագարութեանց քով, հպարտութեամբ կրելով իրենց յաւիտենական իզութիւնը, որ կեղծանական իմաստն է արդէն այդ արարածներուն։ Անոնց պատկերացումին մէջ գործադրուած արձակութիւնը, իր ասեմին բաւական աղմկայոյզ, այսօր կը դառնայ իր ընթացիկ նշանակութեան, — մարդկային միտի խուլ հէքեպթին, որ կանգուն պահած է աշխարհին գրականութիւնները, այսքան դարերէ ի վեր։ Զգոյշ բայց հաստատ հպումներով շինելէ յետոյ անոնց արտաքինը (*), Զօհրայ, անոնց իւրաքանչիւրին հոգեյատակ կուտայ եթէ ոչ տիպարային, դոնէ մասնաւորող բան մը, որ միշտ կիրքը չէ, գրականութիւններու լայն-մոքիմը կազմող հրայրքը, բայց անոր մէկ փոփոխակը, կեանքին հազար ու մէկ խաղերովը, հարուածներովը յարգարուած։ Մէկ կրն աշխարհ մը ողբերգութիւն է երբեմն։ Ազատ էք այդ հոգեյատակը որակելու մեծ բառերով, Զօհրայի մէջ գտնելու համար ընկերային տռամներու ընդդէմ պայքարողը. — կեցուածք մը այնքան սիրական և ընտանի իր դպրոցին բոլոր գրողներուն համար որոնք արեւելահայ աշդ փոխադրումը հասցուցին հանգանակային խանդի։ Մինչ միւսնեւուն մէջ այդ կեցումաճիւղ կը կանխէ արուեստը, ըսել կ'ուզեմ՝

(*) Զգարմանալ այս նախադրութեան։ Արուեստը անձնականին հեղուսն է մեզմէ դուրս։ Ինչպէս չգործել մեղքը՝ աման ու գայթակղութեան համար, գիծով հետապնդուած պատկերներ միայն տեսնելու հոն ուր Զօհրայ ինքզինքը կ'ուզէ ազատագրել իր յուզումներուն ասեղներէն։ Մեր հերոսուհիները մեր անխուսափելի սիրուհիներն են, մանաւանդ գիրքերու վրայ, ըլլալէ վերջ ատիկա կեանքին մէջ։

չարժառիթը կուգայ առաջին զիծի, վտանգելու աստիճան արուեստին անչահայնդրութիւնը, Զօհրապի մօտ կը մնայ թաքուն: Պատմուածքին խորերէն բխող մթնոլորտ մըն է այդ բարոյականը, չըսուած բայց զգալի: Ու ասիկա իր թէքնիքին մէկ ուրիշ մասնայատկութիւնը:

Ութը տասը էջ: Ուր մարդերու շքախումբը, կիրքերու կարաւանը, բախումներուն աղմուկը պիտի քալէին քով քովի: Բայց ահա աւելին: Զօհրապ շատ խնամքով, գրեթէ ականատեսի մը խղճմտութեամբը կը յարգարէ այս տառմին համար յատուկ շրջանակ, այսինքն արտաքին աշխարհ մը որ մինակը արդէն արուեստի գոհար մըն է երբեմն: Ինչ ժուժկալ են իր գոյները, ինչ հաստատ՝ իր զիծերը, բայց որքան շնորհագեղ, երբ կը կազմեն տեսարաններ, զաշտանկարներ, բնութեան պահեր: Մանրանկար Պոլիս մը կայ անոնց մէջ զանակ զանակ, ազուցուած անձերուն արտաքին պատկերին, երբեմն անոնց հոգիներուն ալ ներսը: Ոչ զարդ, ոչ գրականութիւն, ոչ նկարագրամոլութիւն են անոնք: Քով քովի բերուելով անոնք պիտի կազմէին արեւելքի այդ զխոյին գէմքը, հարազատ ու աղուոր, շատ աւելի իրաւ՝ քան Լոթիի հնարովի Ֆրէսկները: Մեր մէջ երուխանէն դուրս չունինք մէկը որ տար Պոլիսը այդ իրաւ գոյներով: Տիկին Նսայնանի սեփականներուն ալ (միշտ այդ քաղաքէն) չեմ մերժեր որոշ բիրտեւս մը որ այնքան տարօրինակ այլալուծներով պիտի յորդի Զրաքեանի ամբողջ գործին մէջ: Աւելի հեռուն, երբ գրագէսը վերլուծուի, այս շնորհին վրայ ընդլայնումը պիտի լրացնէ հոս լուսածը:

Ու բարեքի՜քը, գործողութեան զգայարանքը, շարժումներու տիրակալումը, վարումը բառեր չեն որոնք դիւրութեամբ գործածուին նորավէպի մը կառոյցին մէջ, քանի որ վէպի ճարտարապետութեան մեծ օրէնքները կուտան: Բայց որոնք գլխաւոր առաքինութիւնները եղան Զօհրապի վիպականներուն: Այս հաւաստումը մեզ կը տանի այն միւսին որուն համեմատ այդ նորավէպերը սկսուած են իբր վէպ: Կը պահեն սկզբնական այդ նշանակարագիրը և 10-20 էջի վրայ կը նուաճեն այնքան մը կեանք որքան պիտի ընէին ասիկա ուրիշներ երկու ու աւելի հարիւր էջերու վրայ:

Նորավէպի իշխանին սա առաքինութիւնները ճշգելու փորձ մը ցաւ է ինծի որ կրննկուի տրտում կարօտովը այն բոլոր կա-

բելիութեանց որոնք պարունակին մէջն էին Զօհրապի ուժերուն, և չեւան արգիւնքի: Ի՛նչ որ Արփիարեանի գործին մէջ չեմ գտած, ու չեմ գտած գպրոցին միւս ջոջերուն ալ վաստակին մէջ, կը գաւնայ Զօհրապի առիթով կատարեալ կորուստ, չըսեւո՞ւ համար աղէտ (*): Պարզ մեղադրանք մը չէ ասիկա: Ու քըննադատի հետաքրքրութիւն մը չէ չոր ու ցամաք, երբ մարդեր Ծէյքսթիւրի գործին մէջ անձերու ամբողջ բանակ մը կը դասաւորեն, հազարը անցնող այդ գումարը անշուշտ ընդունելով առաւելագոյն և արժանաւոր վկայութիւն մը Ելիզապէթեան դարէն: Պալլաքի երկու հազարէն աւելի մարդերը (որոնցմէ մեծ, ներկայացուցչական տիպարները քանի մը հատորներու մէջ պիտի պտտցնեն իրենց այնքան տարօրինակ կիրքերը ու պիտի չմեռնին որպէսզի սանկ չըջան մը վերջ նորէն իջնեն կրկէս) այսօր ճշմարիտ գիւտներ կը կազմեն իր ժամանակին ընկերութիւնէն: Զօհրապի վրայ ընդհանրացում մը լի՛նչ չարաբաստ արգիւնքի կը տանի մեզ:

Յետոյ, միայն քանակի մեղադրանք մը չունիմ մտքիս մէջ: Մարդը տալու փորձը՝ կանխող էջերուն վրայ, մօտեցաւ անոր յարաբերութեանց աշխարհին որ ամենէն ընդարձակը, բազմազանակն է, որ երբ և իցէ ըլլայ վիճակուած մեր գրողներէն մէկուն: Փորձառութեան սա դաշտէն անոր սեռումները լրումներ կրնային ըլլալ մեր ընկերութեան մէկ որոշ դարաշրջանին: Զօհրապէն ձեր գտածը իբրեւ որակ, տեսակ, խորապէս պակասաւոր է դժբախտաբար: Իբրեւ թիւ սահմանափակ իր տիպարները իբրեւ որակ ալ չեն հասած բաղձացուած կարկառային ընդարձակ իմաստի մը: Նոյներանգ մարդեր են, հազիւ փոքր այլացումներով զգեստաւոր որպէսզի չչփոթուին իրարու մէջ: Այս վերապահումին կ'ենթարկուին իր կիները ամենէն աւելի, որոնց վաւերականութիւնը չէ որ կասկածի տակ կը ձգեմ, այլ որոնց

(*) Այն հարցը թէ ծաւալը կրնայ փաստել խտութեան, խնդրական է ըլլալու համար բացարձակ, խտութիւնը տաղանդի կազմ է, ոչ թէ բունաստացիկ կերպ: Պալլաքի և ուրիշներու (միշտ իսկական գրողները նկատի ունիմ և ոչ թէ ժորժ Սանի պէս վէպի կովեր ինչպէս կ'ըսեն գաղիացիք) մեծ կառոյցները թերեւ կը պայմանաւորեն կեանքերու այն փարթամ հեղեղներով, կիրքերու այն հզօր զրոհներով որոնք անոնց գործերը կ'ընեն այլապէս հոծ, մեծ, խոր ու աստուածային: Թերթօնին և արուեստի գործին մէջ տարբերութիւնը ապակիի կտորին և աղամանդին այնքան չարատիպ հանգիստութիւնը կը յիշցնէ քիչ մը: Զօհրապ ծաւալէն բարիք միայն ունէր կտակելիք մեզի:

հանգիտութիւնները կը գտնեմ անտեղի՝ պերճանք։ Անշուշտ կինը ամենէն առաջ Զօհրապի տուած կենդանին է։ Բայց կեանքին մէջ այդ միակ կենդանին ինչ ահաւոր, անհամար դիմակներ կը հագնի։ Յետոյ մենք միայն կիրքերու հզօր խամաճիկները չենք։ Այլ հազարու մէկ հակազգեցութիւններէ հեռուած, բզկտուած, վերակազմուած հոգեբջջային անջատ դրութիւններ, իրենց շրջանառութեանց բոլոր արապէսգնեցումը։ Կեանքի Տիւնամիք երևոյթ է, ըլլալէ առաջ կայուն ճարտարապետութիւն։ Ահա թէ ինչու, Զօհրապի կիները, սպասուհիէն մինչև աշնուազգի տիկինը ջովերուն, ըլլան առաւելապէս կայուն վկայութիւններ, քանի մը հիմնական, խորարմատ կեղերու որոնք մեր հոգին կը պահեն կալանաւոր, ու ցանցառ բայց արի պայծառութեանց որոնց գումարը կանգուն կ'ընէ մեր ժողովուրդին խորհուրդը։ Հարցէ դուրս է անոնց կենդանութիւնը, բոլորովին տարբեր նկատումներու արգիւնք՝ երբ մօտեցուի Արփարիանի քիչիկ մը չուտիկ, գուարթախոհ եղանակին։ Անոնց իրականութիւնը՝ նոյնպէս։ Ու անոնց տատուածային զիւրութիւնը՝ քանի մը գիծերու վրայ իրենք զիրենք ըլլալու, ճարտարապետիւ, ալ մտքէ չելլող սեւեռումով մը։ Դարձեալ, այդ կիներու ներքնաշխարհին կաղապարումը, հոն շրջան ընող հոսանքներու վրայ իր պատշուցած ջահին փոսփորափայլումները, գայն անշնչելի ընծայող արտաշնչումներուն մասին իր հայթայթած լուսամուտները, ամենէն աւելի մեղքի, կեղծիքի, կոտորած արտաշնչումներու համագումար յօրինումներուն վրայ իր յարձակողականը, անոնց խարանուսմին առթիւ վատնուած արի, արգար, վտանգող խտտութիւնը, գոհերուն և դահիճներուն յաւիտենական տոսմին դէմ իր միակտուր, պայծառ կեցուածքը, իր գործը որ ոչինչ ունի վարդապետական, ուսուցողական ու հեռու է ընթացիկ բարոյախօսութեան տարազակերպ քարոզէն։ — Բոլորը մէկ, այսօր ալ կը շահագրգռեն մեզ, գրեթէ նոյն տախտակով որով յուզած էին երբ անոր վիպակներով կը մատուցուէին հասարակաց դատաստանին։ Ըսի վերերը թէ անոնք գրական եղելութիւններ էին։ Կ'աւելցնեմ, օգտուելով Հրանդ Ասատուրի գաղտնասացութիւնէն, թէ անոնք ընկերային խօսվքներ ալ էին, քանի որ գաղտ մնալու սահմանուած իրողութիւններու պարզումը կ'ընէին, վտանգելով համբաւներ ու վարկեր(*)։

(*) Ընդարձակ վէճի նիւթ՝ ապրող մարդերու փոխադրումը արուեստէն ներս։ Բայց կեցուածքն է հոս դատաւորը։ Հայկական Նամականիին քօղաւորումները, իր ատենին հաճելի և թափանցիկ, այսօր

Զօհրապի նորավէպերը ոչ միայն մեր իրապաշտ դպրոցին այլ և ամբողջ մեր նոր գրականութեան մէջ կը կազմեն այն քանի մը բախտաւոր բացառութիւնները որոնք տուած են, իւրենց կենդանութեան, արժանիքներուն վաստը: Իմ պատանուութեանս անոնք անխառն գլուխ-գործոցներ էին: Քառասուն տարի ետքը հազիւ թէ ջնարակը թափած ըլլայ անոնց լաւագոյններուն վրայէն: Ու կը կարդանք կրկին, չգալով կէս դարը որով բաժնուած ենք այդ գործը ստքի նետող հոգեբանութենէն:

Կարելի է բանաձեւել շատ մը մեղադրանքներ. — աղքատութիւն՝ ենթաշխարհի. պարզութիւն՝ հանգոյցի. արագութիւն՝ գործադրումի. անքաւարար հոգեբանութիւն. քիչ բարձր. քիչ տիպար. իմացական երանդի պակաս. դասակարգային միօրինակութիւն . . . և շարունակելը ձեզմէ: Բայց ատիկա ըրած ատեն չմոռնալ մանաւանդ հեղինակը որ Եղիային նման գրասեղանի դերի մը չհղաւ, կամ Արփիարեանի պէս՝ լրագրի մեքենայ մը: Մեզի կը մնայ տրուածը տեսնել ու գնահատել տուողին պարունակովը և ոչ թէ մեր ցանկութեանց կարկինովը: Այն ատեն աւելն պարկեշտ մարդ — և որքան պզտիկ է հիմա թիւը այսպէս պիտակուած մարդոց, մանաւանդ մեր գրական կրկեսին վրայ — պիտի խոստովանի որ լաւագոյն մաս մը այդ տարօրինակ անձնաւորութենէն, ու իր միջոցովն ալ՝ որոշ քանակ մը մեր ընկերութենէն, փրկուած են անդարձ կորուստէ:

Նորավէպը գրական կտոր մըն է և ատով իսկ ենթակայ գիրքերու օրէնսդրութեան մեծ ցուցմունքներուն: Առանձին

մեզի կը թուին հիմնովին ցուրտ: Զօհրապի կիներուն իսկական անունները, ծննդաբանութիւնը խուզարկել անիմաստ վաստակ մը պիտի ըլլար, տրուած ըլլալով որ վիպակներու մէջ անոնց զգեցած իրականութիւնը ոչինչով պարտական է օր մը անոնց պտտցուցած միսի կամ կիրքի քանակին: Մասամբ Պովարին վէպ մըն է որ մեկնած է իրականութենէն, կը խտացնէ իրականութեան քանի մը հաստատ քանդակներ: Հոն ուր Յլուպէն բռնաբարած է մեթոտը, անկէ առնելու համար ընկերաբանական ճշգրիտ, չոր, կատարելապէս վաւերատիպ տախտակներ (անոնք շատ են վէպին ընթացքին). հոն այսօր մենք կը հաստատենք մեռած տարրը: Նոյնն է պարագան Պալլաքի մանրազնիւն նկարագրութենով: Փոխադրելով հարցը ապրող մարդոց, բան չենք փոխեր վարկածին արմէքէն: Ո՞վ պիտի հետաքրքրուէր աս ու ան ջոջին կամ տիկինին փոքր կամ խոշոր գայթակղութիւններովը երբ կէս դարը բաւական թանձր խաւ է անոնց գիպակներուն, համբաւներուն: Արուեստի գործը այս հրաշքով է որ մեծ է իրականութենէն, քանի որ կ'ապրի անկէ շատ աւելի:

գլուխի մը մէջ պիտի տեսնենք քեֆնիքը, լեզուական յեղափոխումը, հոգեկան խաղերը, լառաջատուութիւնը որոնք քսան տարիներու ընթացքին Զօհրապի լիակատար դիմագիծը կը պարզաբանեն, առանց վեասելու անոր արգար տիազսներուն: Նորավելպի իւլանը և Պոլսոյ մեծ գրագէտը ձրի տարազներ չէին ո՛չ իր օրերուն, ո՛չ ալ հիմա:

4

ՏՊԱԽՈՐԱՊԱՇՏԸ

Անշատ բաժիններ ստեղծել, մանրամասն վերլուծման մը համար, ու գննել անոր մէջ տպաւորութեանց դրուագողը, օրուան հարցերու շուրջ իր խօսքը աշխարհի վարտողի բայց այնքան ալ հեղինակութեամբ ըսողը, գիրքեր դատողը, գէմքեր նկարողը, օտար աշխարհներու թեւադրանքը աշխարհի կորովի և արագ տարազներով մեզի փոխադրողը, կ'ենթադրեմ թէ ծանրաբեռնում մը պիտի ըլլար այս գիրքին ամփոփ ծրագրին վրայ: Զօհրապի ոչ մէկ տողը զուրկ եղաւ անդրադարձ արժէքէ մը: Ու ճիշդ էր ասիկա իր ատենին: Բայց մատենագրութեան պատմութիւն մը միշտ սահմանուած է անիրաւ ըլլալու: Ու պարտաւորուած կը խմբեմ սա կողմերը հիմնական տարազին տակ որ այս գլուխին տիազոսը կուտայ, քանի որ, նոյն ատեն, վէպէն դուրս՝ որ ազատ ստեղծում է, Զօհրապին բոլոր նուաճումները զետեղելի են տպաւորութեանց հարուստ հանդիսարանի մը մէջ:

* *

Իր գործին ամփոփ ուրուագրումին մէջ, ասկէ առաջ, ես մօտեցայ այն գլխաւոր ստորագիծներուն որոնցմով կ'ամբողջանայ անոր գրական անձնաւորութիւնը: Հետագայ էջերը կը պարզեն տարողութիւնը այդ վերագրումներուն:

Զօհրապ իր Ուղեւորէ Եջէրը կը յայտարարէ իր գործին լայնագոյն արժանիքները համադրող յաջողութիւն մը: Զի մասնաւոր մեծ բաւերէ, ատոնց տարողութիւնը տարազելու ատեն, անոնց մէջ յաւակնելով դրած ըլլալ կեանքի իր իմաստասիրութիւնը: Անիրաւ պիտի չըլլամ օրով ապրող ու օրը միայն նուաճել կըրցող այս մարդուն սա յետահայեաց տխրեցականներուն մէջ՝ գրա-

կանոնթիւն, բառերով կարելի իմաստ(առիւթ)ութիւն միայն զըտնելով: Զօհրապ աւելի է զինքը կանխող Պէրպէրեանէն որուն խորհրդածութիւնները չեն ազատագրուած քրոնիկին պարունակէն: Տիւսաբէն՝ որուն դադափարները կուզան Ռուսո — Տիկին տը Սթալ — Հիւկո — Ժորժ Սան մէկ ու հինցած խողովակէն: Օտեանէն (Գրիգոր)՝ որ Լամարթին, Հիւկո փառաբանեց, մտածելու սրբազան արարքը շփոթելով ընթերցողի ընթացիկ տպաւորութեանց յեղուժին(*): Այս նմանութիւնները պերճանք մը չեն հոս: Անոնք չեն յիշեր Եղիան: Ու կը ջանան բացատրել մտածման սրբազան արարքին դէմ ակնյայտ շփոթութիւնը որ կայ այդ անուններու առաջին խումբին հետ, ու տխուր մենագար աճարարութիւնը՝ որ կը փոխարինէ մտածման գործողութիւնը վերջինին մօտ: Զօհրապ աւելի է բոլորէն իր տպաւորութեանց այն մասերուն մէջ ուր զգայութիւններ կը պատմէ: Թող ներուի իրեն այն խաղերը որոնք մտածման տարազներու պատրանք մը կը ստեղծեն ընթերցողի մօքին՝ բայց որոնց իսկական տաւրողութիւնը չեմ կարծեր որ անձանօթ ըլլայ իրեն(**):

Ինչ որ այդ յուշերուն տրտում մեղքը կը կազմէ, ընկերային, համամարդկային մտածողութեան մը աւելորդ բառասարքն է որով կը բաւարարուին կարգ մը մարդեր, ընդհանրապէս տաղանդի, ու իր փաստը տուած տաղանդի հզօր պաշտպանութիւն մը տարածելով այնպիսի հետաքրքրութիւններու որոնց գոհացումը դուրս է իրենց պայմաններէն: Բնախօստական մարդի վրայ ճիշդ են կարգ մը արդեւքներ: Յիսուսէն վերջ դժուար՝ եթէ ոչ անկարելի է մարդիկ մը դառնալ: Փոխադրել հարցը իմացական մարդին՝ չի նշանակեր սոփեստանալ: Արդէն իմացական կուռ պատրաստութիւն մը չճարող պատանին, աւելի վերջը գործօնական իր զբաղումներէն բռնավար, չունեցաւ պա-

(*) Կարգացէք երկու Գրիգորներու տպաւորութիւնները, խորհրդածութիւնները մէկ ու նոյն տեղի մը, ջուրերու քաղաք մը ասիկա, Վիսպա, ու դուք իսկոյն կը հասկնաք թէ քսան ու աւելի տարիները ինչ ուղղութեամբ փոխակերպած են մեր զգայարանքները, մանաւանդ մեր մտածող մեքենան:

(**) Նման է այս զրօսախաղին մէջ Զրաքեանին որ շատ աւելի մեծ արուեստագէտ, իր զգայութիւնները բանաձեւելու հզօր իր շնորհները կը գործածէ մտածումներ ալ տարազելու, և կը տառապի կեղծիքէն զոր կը ճանչնայ իր իսկութեանը մէջ: Այս է պատճառը որ յոգնած իր խաղէն երբեմն կը լքէ ինքզինքը իր զգայութիւններուն, ասոնց ճամբով հասնելու համար նոյն յուզումին զօր մտածման ցանկութիւն մը կ'արժեքնէ իր մէջ:

տեհուլթիւն իր մտքին ընդունարանը յարգարելու իմացական տխրելիներէն մեծագոյնին, իմաստասիրական մտածողութեան: Ու ինկաւ իր օրերուն ընդհանուր պատրանքին: — Լրագրական հրատարակութեանց, brochureի դրականութեան ու աժան ընկերաբանութեան այն հապճեպ, անմարսելի, անծրագիր թիւումին որ արեւելահայ ինքնիզիցնցիալի նուէրն էր արեւմտահայ գրականութեան: Ուղեւորի Յաշիւրուն բոլոր այն մասերը ուր այս կարգի հարցեր կը վարեն իր մտածողութիւնը, աժան, չըսելու համար հասարակ-տեղիք իմաստութիւններ են: Զօհրապ չի ճանչնար այդ հարցերուն եթէ ոչ տարողութիւնը — ինչ որ ըմբռնելի պիտի չըլլար իր իմացականութեամբ որեւէ մարդու մը համար — գէթ անոնց ամբողջ ծննդաբանութիւնը, շրջափոխումը ու պայմանները որոնք արեւելքի համար մօայլ միզամածներ էին ու են տակաւին: Աշխարհայ օրաթերթին ու զայն վարող իմացական հոսանքին հետ իր համակրութիւնը կը նկատեամ պատճառ այն դիւրին ընդհանրացումներուն որոնք մեր ժամանակը յուզող գերագոյն տալանայներուն իբր լուծում կ'առաջարկուին, կ'առաջարկուէին աշխարհի ամենէն հզօր միտքերէն: Բայց որոնք շատ քիչ կողմերով մատչելի եղան դուրսէն գիտողներու, ուսումնական իրողներու:

Զօհրապ վեր է անշուշտ այն մակարոյծ տխարէն որ աշխատանքին իրաւունքները բանաձեւելու, պահանջելու պատրուակին տակ, քարտուղարութիւններ, սեմսիֆաւներ կը կազմակերպէ, ու կ'ապրի, ինչպէս կ'ըսեն, աշխատաւորի քամակին: Բայց ատկէ դէպի մտքի իսկական բանուորը ճամբան դժուար է եթէ ոչ անկարելի: Բաւական արեւելք կայ իր մէջ որպէսզի վճռական կեցուածքներ որդեգրէ, հրաժարելու համար կիսադարեան վարժանքներէ և ծալքերէ: Պայքարի հին մարզանքն է որ կը վարէ զինքը, կուտայ իրեն իր թափը, երբ կը մտնէ կրկէսը յեղափոխականներու, որոնց հետ ոչինչ ունի հասարակաց, մանաւանդ մտահայեացքի(*) տեսակէտէն: Ու կ'ըսէ, անոնց հետ,

(*) Ազգային հարցը շատ պարզ, արտառուչ, միակտուր իրականութիւն մըն է անոր ինչպէս ամէն հայու համար: Զօհրապի հակառակորդները նուազ չեն տառապած ցեղին մեծ տառապանքը: Ազգաստեղծի գաղափարադրութեան իմաստասիրական մասն է որուն կ'ակնարկեմ, կազմ ու պատրաստ եւրոպայէն կամ Ռուսիայէն փոխադրուած մեր մէջ, հետեւաբար բոլորովին նոր եթէ ոչ օտար: Փառասուն տարի պէտք եղաւ ու մեր ժողովուրդին կէսին ջնջումը՝ որպէսզի այդ օտարութիւնը վերանար տարազէն: Այսօր, սփիւռքի միջակ զպրօցականը այդ հարցերուն շուրջ աւելի զիտէ քան Զօհրապը, իր ատենին:

ետեւէն, տարտամ, տժգոյն բաներ: Ուղեւորի Յաշէրուն մէջ մուտք ըրած քաղաքական ընդհանրացումներն ալ (որոնք քիչիկ մը պրկուելով կրնային դիւանագիտական տեսութիւն մեղածանօթ ճամարտակութեան վերածուիլ) դուրս են լրջութենէն, ու կը թուին երեսփոխանի իր զբաղումներուն հեռանուազ արձագանգները ըլլալ: Յաւ է ինծի սակայն որ մեր ազգային քաղաքականութեան ընդհանուր հոգեբանութիւն մը չունենանք իրմէ, քանի որ ամենէն աւելի տիտղոսութեամբ էր նման աշխատանքի մը: Զարթօնքի սիրունդը, արեւելահայոց մէջ Հիւսիսայլը, ըրած են ատիկա, ըստ իրենց հասկացողութեան: Զօհրապի գործնական ելոյթները, հրապարակագրական առիթներ են ու չեն բարձրացած համադրական կառոյցի: Ուրիշ ցա՛ւ՝ թուրքը անտեսած ըլլալը, զոր վճռապէս ճանչնալու առաքինութիւնը անփոխարինելի բախտ մը կը կազմէր իր աշխատանքին: Ոչ ոքի տրուեցաւ մեղմէ՛ այդ պատեհութիւնը, ուսումնասիրած ըլլալու արեւելքի ամենէն տարօրինակ հորդաններէն ամենէն վայրագը, ինչպէս չահեկանը: Թուրքը միայն բարբարոս մը չէ, այլ իմացական կողմերու հսկայ քառս մը, մանաւանդ իր ընտրանիին ընդմէջէն: Երեւան հանել այդ ժողովուրդէն ամբողջ տափաստանեան կենդանին, յաղթութեան ճամբով անոր ափափած քաղաքակրթութեանց զեղծանումները հոգեկան մարդէ որոնցմով անոնց աւագանին պիտի համադրէ երեք աշխարհամասի նկարագիրներ — Եւրոպա, Ասիական, Ասիա — ու պիտի ըլլայ արեւուն տակ նոր տեսակ մը գազաններու սեռէն: Բայց որոնց պարզ տարրը, դաշտին վրայ հող չըջողը ու օրը հինգ անգամ ազօթքի նստելու համար ինքզինքը մոռցող դիւղացին պիտի պատմէ առհաւական քանի մը հզօր առաքինութիւններէ: — Ահա կառոյց մը որ կոպինոյի մը վայել փառասիրութիւն (*) մը պիտի փրկած ըլլար:

Սորութեան զգայարանք մը դժուար է ճշդել ամբողջ փայլ, արտաքին կարկառ ու ներդաշնակ ճարտարագիտութիւններ կերպարող իր շնորհներուն մէջ որոնք անոր ուղեղին արժանաւոր

(*) Մեր գրականութեան մէջ (արեւելահայ եւ արեւմտահայ) թուրքը միակտուր կենդանի մըն է, դարաւոր ազջին մէջը տեսնուած մեր պատմութեան, իրանեան, արաբական խառնուրդ յղացքէ մը նորօրեայ կերպարանափոխում մը: Մեր նոր վէպը խօսած է անկէ. մեր բանաստեղծութիւնը ծառայած է անոր բարբարոսութեան դէմ: Բայց ոչ ոք մենէ չանք է ունեցած նանչնալու դայն:

մտածողութիւն մը ճարէլին, կամ, առնուազն, դաշն ատակ ընծայէին միջութիւններ, քառասներ պատուելու, մարդոց արարքներուն ալքերէն վերբերելու համար անփոխարինելի գոհարներ, դիտողութեան, թափանցումի, փայլակատիպ ասացուածքներու ձեռք ուրոնց դարն էր իրը: Իր հետ մեր գրականութիւնը չունեցաւ ճշմարիտ մտածման բախտը, նոյնիսկ մասնակի նըմարներու ձեւին տակ: Բայց պարտաւոր եմ իր մտածելու դրութիւնը բարձրանիչ գնահատումով մը արժեւորել, իրը առաւելագոյն իրացումը իր սերունդին: Վասնզի, եթէ երբեք անոր չընդհուկեցաւ մեծ կառուցներու բարիքը, որով ժողովուրդի մը իմացական յարգանիշը մարմին կը դառնայ, բայց անոր դիտելու, ընդհանրացնելու տուրքերը, անմիջական շրջապատին վրայ, տուին այնքան արդիւնք որքան չէին ըրած ատիկա իր ընկերները բոլորը մէկ: Ուղեւորէ Էջեբուն այն մասերը ուր սեւեռումներ կան աւելի ընդարձակ աշխարհներու արտաքին կողմերէն, կը մնան կարելի յաջողութիւններ՝ մեր գրականութեան խեղճուկ պարունակէն դուրս սլացքի մը: Սխալ չհասկցուիմ: Ըսի քիչ վերը թէ ի՞նչ կ'արժէր այդ ճիշդ երբ դիմացը դուրէր եւրոպական հաստատ մտածումին: Բայց կ'աւելցնեմ թէ ոչ միայն անիկա աւելի է իր սերունդէն, այլ նաեւ իրեն յաջորդներէն: Չրաքեանին հետ մերձեցում մը եղած է արդէն: Իմաստի նոյն ճամբարտակութիւնները օրինակի մը համար կոստան Չարեանի մը անիմաստ բառախաղութեանց fantasmagorieէն արտահանելի, իրենց ճիղճ, իրենց սին արժէքին կը դառնան երբ մօտիկը դուրսին Ջօհրապի հաստատ, պարզ սեւեռումներուն: Ունեցածը տուաւ այս մարդը, չունեցածին վրայ ուրիշները խորելու, զարմացնելու սնապարծութիւնը չներելով իր մտքին հիմնական պարկեշտութեան:

Ու իր տուածը քիչ բան չէ: Յետոյ՝ մտածելու, դիտելու, սեւեռելու արարքները մեղմէ անկախ դրութիւններ չեն: Անոնք ենթակայ են նախ մեղի, ու մանաւանդ մեղմէ դուրս անողոք ազդակներու: 1880–1910 տարազ մը չէ հանումի, այլ մեր իմացականութեան վրայ շեղջուած ահազանդ գիշեր մը: Ու այդ գիշերին խորն է որ կազմուեցաւ իրապաշտ սերունդին հոգին բայց մանաւանդ ուղեղը: Ու կը հասկնանք այսօր թէ ինչու մարդիկ քիչ, թեթեւ, դուրսէն մտածեն:

Սահմանադրութեան հրատարակումը (1908 Յուլիս) անշուշտ հերքում մըն է: Մամուլի ազատութիւնը ուրիշ բարիք: Քաղա-

քական կեանքի կարելիութիւն մը, հոգ չէ թէ ահաւոր սպանդով մը հերքուած, ուրիշ Պայմաններու այս փոփոխումը մեր առջև պիտի դնէ նոր Զօհրապ մը, որուն երեակայութեան, ստեղծումի խանդը հիմա փոխարինուած է սուր, առոյգ զիտողութեան մը փաստովը: Գլխաւոր շարժառիթը իմացական սա գործունէութեան՝ կուգայ իր ճամբորդութիւններէն: Սև ծով, Ռումանիա, ջուրի եւրոպական քաղաքներ իրեն կուտան ներշնչումներ, բազմալար ու խառնակ: Ատոնցմէ անոնք որ զուտ իմացական տարողութիւն մը կը թուին ունենալ, վերը անցան վերլուծումէ: Ու պէտք չէ չափազանցել Զօհրապի վրիպանքը ինչպէս ստոր գնահատել նոյն այդ մարդին վրայ իր նուաճածը: Իր ներշնչումներէն անոնք որոնք կը մեկնին զուտ զգացական, աւելի ճիշդ՝ զգայարանական (sensitif) խորքերէ, կը կազմեն ճշմարիտ արուեստի էջեր: Պէտք չէ այդ կտորներէն սպասել ինչ որ չէին կրնար ըլլալ անոնք: Զօհրապ իմաստուն պտտող մը չէ, 1860ի իրապաշտներէն (ֆրանսական դպրոց) ոչ ալ 1930ի բազմահմուտ, ճկուն ու գործնապաշտ reporterը (եւրոպ-ամերիկեան դպրոց) որոնք իրենց գրական գործերուն համար գետինի ճանաչողութիւն մը անխուսափելի կը նկատեն (Ռընան, Ֆլուպէս) և կամ մեր օրերու պայմաններով գլխաւոր աշխարհներ կը չափեն օդէն ու գրականութիւնը կը ծառայեցնեն քաղաքական թափանցումներու, չըսելու համար հաշիւներու: Նոյնպէ՛ս, մէկ նայուածքով ամբողջ քաղաքակրթութիւն մը, գէթ անոր յաւիտենական գիծերը սեւեռող լայնատարած իմացականութիւն մը չէ անիկա, թէև ուղած է ատոր պատրանքը տալ իրեն: Բայց միտքն է անիկա, Ուշեւորի էջերուն մէջ, իր լրումին հասած, որքան արտօնած է կեանքը, որ կանչուած կը զգայ ինքզինքը վերջնական բաներ ըսելու իր ու ժամանակին վրայ: Մարդն է անիկա որուն ջգային կարգ մը կեդրոններուն հաւանական նուազումին դիմաց, ուրիշներու լիակատար բարդաւաճումը գինքը պիտի մղէ տեսնելու և զգալու վիճակներ, կերպեր, ձեւեր, այլապէս պերճ, շեշտ, վերջնական: Կարգացէք Գրիգոր Օտեանի Վէպաբը — ուր յապաղած ումանթիքը ջուր ու փրփուր, կանաչ և օդային սէր տեսած է ամենէն աւելի — աչք մը նետելու համար Զօհրապի Վէպաբին, ուր այդ քաղաքին նկարագիրը կը յորինուի անմոռանալի պատկերներով, հիւանդներէ ու մեր քաղաքակրթութեան գերագոյն խտացումները կազմող պատկերներէ, այդպէս ընտրուած, տարիքի ամէն սանդուխներէ, մատաղ մատաղ մահուան որդեգիրներէն մինչև ավթու մը գամուած անդամալոյծը

որ դադաղին նախավայելքը պիտի տմբարէ անմահ բնութեան մը փայփայանքին տակ, ծծելով կապոյտը, ծաղիկը, բոյրը և գոյնը որպէսզի սրտի տազնապի մը աքցանին տակ երկու պուկ արիւնի ընդմէջէն իջնէ ստուերներուն աշխարհը:

Զօհրապ, այս զգայութեանց արտայայտութիւնը ըրած է գրեթէ անթերի արուեստով մը, արագ, կտրուկ, խիստ գոյնեւրու և կտրուած քներու (coupe) յաջորդութեամբ մը, անցնելով տարիքներուն և հիւանդութեանց վրայէն, մարդերը կեցնելով մահուան շառայլին մէջ, իրաւ ու արդահատելի: Ու երկու կտորներու բաղդատութիւնը բաղդատութիւնն է նոյն ատեն մեր մէջ երկու գրական դպրոցներու:

Աչք, ջիւեր, միտք, վախ ու յոգնութիւն (թերևս հիւանդութիւն ալ, վասնզի իր վերջին տարիները այցուեցան սրտի ցաւերէ) իւրաքանչիւրը իր կարելին կը նետէ նժարին մէջ որպէսզի Զօհրապի այդ էջերը ըլլան ոչ միայն յայտարարներ անոր տաղանդին վերջնական շրջափոխութեան, այլ համագրութիւն՝ գրական հասկացողութեան և իրական կեանքին, — տարա՛ղ, զոր իրմէ առաջ ոչ ոք կրցեր էր իրագործել: Ուղեորութիւններ քիչ ունի մեր նոր գրականութիւնը (նշխար ինքնավերլուծումները զուրկ են իրմէն դուրս տարածուելու արժանիքէն):

Զօհրապի հետ չեմ ամբողջութեամբ, անոր տաղանդին տիրական բխումը ընդունելու համար Ուլեւէթ Յուլէրը: Անոր նորավէպը անոր գէմքին յատակը ու մայր գիծերը կուտար արդէն: Մտածման այս փորձերը սխալ է՛ն այդ գէմքին յաջող արտայայտութիւններէն նկատել, ու ճանչնալ անոնց մէջ արեւելքցին, որոշ չափով զգայապաշտ, ու միսի միսթիքով մը յաճախուած: Բաց, արթուն իմացականութեամբ, հաւատարիմ իր պապերուն որոնց պատմութիւնը կը կրկնէ իր կեանքը, փառքի, խելքի, վայելքի, երազի տարօրէն բարդ խառնուրդ մը իբրեւ, ինչպէս ապրեցան դարէ ի դար բոլոր մեծ ընծիւղները մեր ժողովուրդին, իրենց սահմաններէն դուրս երբ ձգուեցան ճակատագրին պողոտաներուն և երբեմն բարձրացան դահլիճներու, մեր օրերուն՝ զանազան պետութեանց բարձր աթոռներուն: Պահպանողական՝ ոչ ի գին բաբասոնի, այլ խոր համոզմամբ, Մայրայի բանավէճէն երեսուն տարի վերջն ալ, կիները իրենց տուններէն դուրս անիմաստ յայտարարելու աստիճան: Նոյն ատեն արմատական, իր չունեցած վարդապետութեանց պաշտպանումին մէջ, դնելով հերոսական եռանդ իր ժխտումի ինչպէս նորոգման քարոզներուն մէջ: Քիչիկ մը թատերական ալ ան-

շուշտ երբ կեղծիքի դէմ բողոք կը պոռայ, զրամին դէմ զօրաւոր ատեւութիւններ գրգռելով:

Աւելորդ է մտածողը վերլուծելու սա ճիգին մէջ բաժնել անոր տուածը որոշ երկու բաժիններու: Անդրանիկ շրջանը քրտանամեակ մըն է, առաջին էջերէն մինչև 1900 երկարող, ուր անիկա գործնական իր իմաստասիրութիւնը պիտի բանաձևէ պարբերական խմբագրականներու մէջ, երբեմն իր, երբեմն օտար հանդէսներէն ու թերթերէն: Ատոնց մէջ անիկա կը պարզէ իր գաղափարները որոնք ընթացիկ հրապարակագրութենէն կը տարբերին առաւելագէտ ձևական շնորհներով: Ըսելու ինքնատպութիւն, տրամաբանելու ուժ, գործնական, մտացի փաստարկութիւն, երբեմն հայեցակէտի լայնութիւն ու բարձրութիւն, միշտ խնդիր սպառողի անձնավստահ շեշտ, յաճախ աղմուկի ընդառաջում, անակնկալին զիտութիւնը, ինքնատիպ կեցումաձիւն վտանգն ու առաւելութիւնները Զօհրապի ստորագրած հրապարակագրական կտորները կ'ընէին օրուան մեծ հարցերը: Սոսք գրականութեան պատմութիւն մը չեն շահագրգռեր: Միւս կողմէն գաղափարներու հոլովումին վրայ իր դերը հպատակ է հրապարակագրին: Ոստած է գրական նիւթերու շուրջ թեթև ու անպատրաստ, միշտ ապաստանելով սճին, որմէ ուզածը առնող մէկ երկու առանձնաշնորհներէն է ան: Զեմ ըսիք չէ մտածած իր գրականութեան վրայ: Բայց չէ զբաղած գեղեցկագիտական տեսութիւններով: Իր մաքի ամենէն հասուն շրջանին Շիրվանզադէի մէկ խաղին (Պարոյ Հաճար) վրայ իր դատումը կը մատնէ այս մարդին վրայ իր միամիտ տգիտութիւնը որուն կասկածը հազիւ պիտի արթննայ իր մէջ երբ Ուղեարդ Լճերուն զիտողը ժայթքէ իրմէ դուրս:

Զօհրապի մէջ մտածման երկրորդ շրջանը կարճ է շատ: 1900էն մինչև 1910 անոր միտքը կ'անցնի բազմապատկան հանգիստի մը ուր զառիթափին առաջին հեքիքը կը զրաւեն մարդոց ուշադրութիւնը: Բայց իր ճամբորդութիւնները, պետական կեանքի բարդ ու խռով յուզումները, ազգային իտէալի հոծ ու խոր սարսուռները փոխն ի փոխ կը զրաւեն անոր օրերը որպէսզի արուեստին համար ժամ պահեն անոր տրամագրելի: Եւ սակայն նորէն այդ սուղ տարիներուն է որ անոր տրուեցաւ բախտը իր մտածման կորիզը գոնէ յանձնելու թուղթին, արագ, անամբողջ, հաւանաբար շոգենաւերու մէջ գրի առնուած, էջերու

վրայով: Անոնց մէջ անիկա միշտ տարօրինակ խառնուրդ մըն է: Քով քովի են սկեպսիկը, զոր չէ դադրած ըլլալէ անդրանիկ եւ ընտասարդութենէն խակ. իւրօրինաբար որ անըմբռնելի է պարզապէս երբ կ'ապրի նման խառնուածքի մը ներսը: Այս երկուութիւնը անիկա ծածկած է աշխարհէն մինչեւ իր մահուան մօտերը:

1900էն վերջ ա'լ անոր չեն հասնիր կեանքը գունաւորող, տաքցնող, թեթեւցնող մեծ յուզումները, որոնց որսորդն էր ան անկէ առաջ: 1910ին անոր մտքին դռները չեն բացուիր իմաստին, դադափարային մեծ մրցանքներուն, արուեստի խոր խնդիրներուն որոնք իմացական կեանքը կը յօրինեն ժողովուրդներուն: Ան որ ամբողջ երեսուն տարի սեպհական մտածողութեան ախոյեան մը մնալ ուզեց ու միայն, 1910ին արդէն պատրաստ, արեւելահայ սարուածով իմացական ֆիսիքլինի մը կը տրամադրէ իր անկախութիւնը ու կ'որդեգրէ ոչ թէ անոր պլասթիցութիւնը, այլ անոր պատրաստ դադափարաբանութիւնը: Ասիկա ոչ մեղադրանք է հոս ոչ ալ դատում, այլ պարզ հաստատում: Արուեստի ու անձնական մտածողութեան համար դադրած իր զգացողութիւնն ու ուղեղը բացին սակայն հիւանդութեանց, հոգեկան խաթարումներու, դրամով ոսկեղօծ անսիրտի թշուառութեանց, հոտառութեանը ու ճշդումին բոլոր այն խուլ կրծումներուն (ներսէն ու դուրսէն), որոնք մեր կիրքերուն նուէրներն են մեր զգայարաններուն, և որոնց վերլուծումը դժուար է այնքան՝ յիսունէն վարերուն: Մարդն է անիկա որ ստեղծելէ ընկերելով, կը սրէ դիտողութեան զգայարանները և աչքերը կը քառապատկէ, անոնցմէ սպասելով ուղեղին պաշտօնը: Եւ կամ՝ իր աշխարհը կը փոխադրէ իրմէ դուրս, ուրիշները դահաւորակ գործածելով սեպհական անձնաւորութեան որդախումբը կրելու, շուրջառելու:

Երկու բաժինները համագրելով իրարու, մենք կ'ունենանք գործ մը ուր եթէ երբեք եւրոպական trempeով զրագէտ մը զըժուար է հաստատել, միւս կողմէն անհերքելի կերպով իրական կը գտնենք մեր մէջ առաջին եւրոպական գրագէտը, ոչ անշուշտ նման անոնց որոնք բացառաբար ապրած են իրենց արուեստին մէջ ու համար: Այլ՝ շատ մօտիկը այն միւսներուն որոնք մանաւանդ տասներիններորդ դարուն իրենց սեպհականեցին որոշ դեր մը ընկերութեան յեղաշրջումին մէջ: Լամարթին մը, Հիւկօ մը զուր տեղը չէ որ զիրենք իմացական և բարոյական pontifներ կը նկատեն: Այս մարդերը ազգեցին իրենց ժողովուրդներուն

վրայ ո՛րը իր զգայնութեամբը, ո՛րը իր պերճ հոգեւորութեամբը: Զօհրապի մէջ, համեմատութիւնները յարդելով, զժուար չէ ըն-
դունիլ արեւելքը, իրր զգայնութեան ու ձեւերու մեծ անտառ,
արեւմուտքը՝ ուր ապրողներուն թախծագին մտածողութիւնը
անծանօթ չէ եղած իրեն:

Երկու բաժիններուն մէջ ալ արուեստագէտը չէ նահանջած:

* *

Այս բաժանումին մէջ կ'ուզեմ դարձեալ խօսիլ Ծաւթ Դէմէր
պիտակին տակ իր այն էջերէն որոնք տաւն մը Զօհրապի փառ-
քին երկրորդ գահաւորակը եղան, չես գիտեր իրենց ո՛ր արժա-
նիքին համար: Այդ ձեւ գրականութիւն մը դպրոց ալ կազմեց,
մանաւանդ 1900էն ետքը ուր դէմքեր տալու մոլութիւնը գա-
նաղան աճադարարութիւններ արտօնեց (յիմնակար, դիմաստեւր,
վայրկեցականներ և շարունակելը ձեզմէ) մեր բազմահամբաւ
փոքրութիւններուն: Ծանօթ է իր ալ համակրանքը եթէ ոչ հա-
ւատքը անոնց արժէքին վրայ, քանի որ նորաժէպերու երեք
հաւաքածոներէն վերջ կ'ուզէր Ուղեւորի Յուշերուն հետ առան-
ձին հատոր մը ունենալ անոնցմով:

Այսօր այդ պատկերացումները շատ բանով պակաս են ի-
րենց սկզբնածագ փառքէն: Դրականութիւնը հազիւ թէ յիշա-
տակութիւն մը պիտի ընէ բոլոր անոնց որոնք իմացական հար-
ցերու շուրջ հրապարակագրական դեր մը տուին իրենց ու խօ-
սեցան զիրքերէ, երբեմն անոնց հեղինակներէն, նոյնիսկ խոր
ու տպաւորիչ զեղեցկութեամբ: Հոս չեմ ուզեր թարմացնիլ
վէճը: Արուեստի գործը ինք արդէն տառապանքին տակն է ինք-
զինքը ազատագրելու ժամանակին մոխիրէն, ուր մնաց՝ անոր
շուրջը մեր կառուցումները: Շուքերու վրայ յօրինում մը կը
նշանակէ ատիկա: Ո՞վ պիտի կարդայ այսօր այն բազմաշխատ
յառաջարանները որոնք Գոռնէլի կամ Ռասինի ողբերգութիւն-
ները կը բանան, արուեստի հասկացողութեան այնքան չեղտ
փաստերով զրուսուած, այսօր բոլորն ալ փոշիացած, մինչ
գործերը կան ու կը մնան: Զօհրապի դէմքերը տպաւորապաշտ
էջեր են բարեբախտաբար ու իբր այդ գոնէ մասնակի գիծեր կը
պարունակեն այն մարդերէն որոնց կենդանագիրը, գրական
դերը, արուեստին նկարագիրը կը յաւակնէին նուաճել:

Ընթերցումի անընդունակ մարդն էր ան, որ իր օրերուն լաւագոյնը սպառեց չոր, թէքնիք հարցերու վրայ ու աւելի կենսական ուրիշ գրադումներու, որպէսզի պատեհութիւն ստեղծէր ուրիշներու գիրքերը կարդալու իրեն համար ահաւոր տառապանքին: Ասկէ՝ իր այդ նշմարներուն մէջ ճարտար խաղարկութիւնը՝ գրագէտին գործէն աւելի անձին արտաքին գիծերովը գրադելու: Հասկնալի է որ արուեստի ընդհանուր տեսութիւններէ զգոյշ մնար անիկա այդ նշմարներուն մէջ, նախ՝ ատոնց մասին երջանիկ ու քարերար անգիտութեամբ մը, յետոյ՝ մեր գրականութեան պզտիկ հասակին պատճառով ուր հոսանք, հակահոսանք, հանգանակ կարող ես մէկ ավիդ մէջ սեղմուելիք ժաննակի վերածել: Այնպէս որ իր ժամանակի հանրածանօթ անձնաւորութեանց (Պարոնեան գրեր էր Ալֆայէն Ջոյէր) առիթով անիկա չհասաւ ոչ իսկ ստուերատիպ գաղափարաբանութեան մը, գոնէ այնքան որքան կայ ատիկա իր սերունդէն բոլորին ալ մօտ: Արփարեան, Կամսարական, որոշ չափով Բաշալեան, տիրաբար՝ Զօպանեան դատումներ ունին գրադատական շեշտ նկարագրով մը: Զօհրապ կը շեղի եղանակէն ու Փանթէզլիստ ձեւ մը կ'որդեգրէ ուր վիպողը, նկարներու յարդարիչը, երևոյթներու գէժ ճարտար ընդհանրացնողը ուշադրաւ են քան բուն իսկ աշխատանքը, ըսել կ'ուզեմ գրողներուն գործին ու անձին տիրական գիծերուն արտահանումը: Տպաւորութիւններ են այդ գէժքերը շինող տարրերը, բայց կը գտնուին ամէն տպաւորութեան հարկադրուած տարտամութիւնէն՝ այն միակ շնորհով որուն գինն են իր միւս ստեղծումները և որ իր ուժին, թարմութեան գիմաղկունութեան փաստերը տուած է արդէն զուտ ստեղծագործական էջերուն վրայ: Այդ մարդերու արտաքին պատկերացումները ժամանակին հետ կը խորհրմ թէ պիտի ազնուանան, վասնզի խոր այդ գիծերը գիւրաւ չեն խզուիր մշուշէն որ տեսութիւնն է մանաւանդ արուեստի գործին վրայ, մինչ անոնց գաղափարական դերը տալ ուղող իր խաղերը պիտի չքանան իրենք իրենց: Մանօ՛ Ռէֆէր շարքին մէջ մեր գրականութիւնը գիծեր է շահած: Ու այսքան:

Տպաւորապաշտ ուրիշ էջեր են իր յիշատակները, պատահական ու ցանցառ, բայց արուած այն ինքնատուութեամբ, լոյսի այն շեշտ պայծառութեան տակ որով այդ երբեմնի ապրումները կը գառնան անխորտակելի իրականութիւն, ամէն ժամանակներու վրայ ալ որոշ հրապոյրով մը, վասնզի կը պատմեն մարդե-

րուն մարմինին ու ձևերուն հետ, ընդմէջէն, նաև այն մթնոլորտը որ այդ անձերը տաղաւարեց: Զօհրապի այդ էջերուն յատակը միշտ անհետացած զգայնութիւն մը, օր մը տիրական, յատկանշական ապրումներ, մշակոյթ մը, բարձր բառ մը գործածակով՝ քաղաքակրթութիւն մը երանգող ենթաշխարհ մը պահուած է որ կը յառնէ մեր առջև, կախարդ մատներովը հզօր զիպովին: Ն. Գ. Բ. ի հատորը անոնցմէ լաւագոյնները խմբած է իր հատորին մէջ:

Զեմ գիտեր, պէտք կայ տակաւին զբաղելու իր բազմաթիւ խմբագրականներով ուրոնք իբրև մտածողութիւն հաստատ խորք մը ներկայացնելուն չափ ձևի կատարեալ յաջողանքներ են, բայց, ինչպէս գիտել տուի, շուքի վրայ կառուցուած ըլլալու մեղքովը վիրաւոր կը մնան, քանի որ երևոյթը — նոյնիսկ ընդարձակն ու բարդը — երևոյթ է լոկ, խոր անգունդով մը բաժնուած կեանքէն որ ուրիշ բան է: Կը կարգանք կեանքին վրայ նորոգ կամ հին բոլոր կառուցուածքները, առաջին շփումի մը գինով: Բայց դժկամ ենք գաղափարներու, երևոյթներու շուրջը յաժող եղելութիւնները վերձանելու: Անշուշտ, այն օրերուն, երբ Կիկերոն կ'արտասանէր իր մեծ ջատագովականները, մթնոլորտը կը թրթռար ասոնց նիւթ հալթալթող եղելութիւններուն հոսանքներովը: Այսօր: Ս ենք կը կարգանք զինքը, նոյնիսկ անտաղանդ մարդոց գրչովը մեզի մատուցուած, բայց կը դժուարինք իջնալ իր ճառերուն յատակը:

Զօհրապի կենսագրութիւնը կրնայ լայննալ այդ էջերուն թեւագրանքին, անոնց բերելիք լոյսին, անոր անձնաւորութեան լրիւ ճանաչման տեսակէտէն: Գրականութեան պատմութիւն մը կանգ կ'առնէ մնայուն արժէքներու առջև: Բայց պէտք է աչքէ հեռացնել միւս իրողութիւնն ալ որուն համեմատ հրապարակագրութիւնը, հակառակ պատահական իր նկարագրին, Զօհրապի մօտ, ինքնին հզօր ցանկութիւն մըն է որ անոր գրգիռը կուտայ մէկէ աւելի անգամներ, հանդէս և թերթ վարիւու, իր այնքան քիչ ժամանակէն, ով գիտէ ինչ գոհողութեան գինով, ստեղծելով կարիւրի չափ մը, որոշ գումար մը: 1892-93ի իր Մալաները արեւմտահայ մամուլի պատմութեան մէջ փայլուն շրջանէ մը կը պատմեն ու սակաւաթիւ յաջողուածքներէն կը մնան մեր հանգէսներուն:

*
* *

Զարաչար գործածել է արդեօք, տարագի մը տարողու-

թիւնը ընդարձակել, անոր ծիրին մէջ առնելու համար իրարու արտաքնապէս անհաղորդ իրողութիւններ: Այսպէս, երբ կը փորձուիմ իր գրական դատումները, հրապարակագրական փայլուն գործունէութիւնը ընդունիլ տեսակ մը տպաւորութիւններու տողանցք — բոլորն ալ հասարակաց յատկութեան մը մէջ իրարու աւելցած, անոր զգայարանքներուն և խորհուրդի մեքենային հակադդեցութիւնները պատմող իր շրջապատէն — տեսակ մը վարանք կուգայ ինծի բանալու նոր փակադիմ մը, անկէ ներս առնելու համար տաղաչափ-քերթողը որ հակառակ քերթուածներու իր փոքր գիւտնին, շատ աւելի յատկանշական վերկայութիւն մըն է մեր գրական յեղաշրջման վրայ, որքան՝ իր քերթողուհի համբաւի հանուած Սիպիլը, որքան՝ չին եղած տիտղոսաւոր քերթողներ, Յովհաննէս Աթիւան մը, Ռեթէոս Պէրպէրեան մը, Թէրպեան մը նոյնիսկ, չիլչիլու համար աւելի գժբախտ բայց 1880-90ին մեծահոգակ անուններ (Զերազ, Աճէմեան, գրարարաշունչ թարգմանիչները, Եղիան): Գրական այս արժէքէն դուրս (որ մանաւանդ կը շահագրգոյէ գրականութեան պատմութիւնը) անոնք ընդարձակ լոյս կը բանան զանոնք ստուրազրողին խուլ, սքողուն անձնաւորութենէն, անկէ՝ որ կը կըծկըտի մեղմէ ներս, յաճախ անտեսանելի նոյնիսկ մեր ներքին տեսողութեան բայց կը վարէ մեզ պողպատ սլաքին տակը իր ցուցմունքներուն, շինուած մեր պապերուն արեան հնոցին մէջ ու նետուած մեր իւրաքանչիւրին միտերուն խորը, եղելութեանց գուպարին և շուրջպարին գիմաց:

Զօհրապի քերթուածները կը հետաքրքրեն գրականութեան պատմիչը այն պայծառ փառասով որ կուգայ իրենցմով շրջանի մը ճաշակներէն: Այսպէս, անոնք որ պատանիներ էին 1880ին, այսինքն Պէշիկթաշլեանի և Դուրեանի մեծ ստուերներուն ձգողութեանը մէջ թրթռացող հոգիներ և որոնց գրական ճաշակը պիտի կազմուէր այլապէս գժբախտ ազդեցութիւններէ, գլխաւորաբար Եղիա, Զերազ, Պէրպէրեան անտարազիլ ումանթիլ մէն, անոնք բանաստեղծութիւն յղացքին առկա գնելիք ուրիշ ոչինչ ունէին քան ինչ որ տեսեր էին հրապարակին կիսատուածներէն: Զօհրապ պիտի ստորագրէ այդ ոգիով քանի մը քերթուածներ, ինչպէս Նախն (1883), Հրաքիտ (1884), նոյնիսկ 1889ին աւելի վճռական տաղ մը Ի Արապիտար Մահ Մարեթի Միստ Մանուկեանի որոնք միայն իր տուրքը չեն ներկայացներ շրջանին ախորժակներուն, այն ծիծաղելի որքան ընտանի քերթու-

ղուծեան՝ կնուենքով, հրաժեշտով, վերադարձով, տարեդարձով, հարսնիքով, մահով, քուենով և այլնով խանդավառ, այլև կը խօսին Զօհրապի ներքին ընդունակութիւններէն: Թովմաս Թէր-վեան, Մկրտիչ Աճէմեան, Եղիա պիտի քերթեն մինչև իրենց մահը, այսինքն 1900էն վերջ ալ, բայց պիտի ստուեր ածեն իրենց անդրանիկ քերթողութեան ալ կարելի չնորհներուն, Ըլլալու համար, տարիքին յառաջացումով աւելի քան անտանելի: Եղիչէ վրդ. Դուրեան, Սիպիլ պիտի գտնեն նորոգուած արուեստի մը դիմով ուրիշ յաջողութիւններ: Զօհրապի քերթուածները 1900էն յետոյ կը պատմեն բոլորովին ուրիշ, տարօրէն չահեկան վկայութիւն մը, այդ մարդուն խոր չրջափոխութենէն:

Անոնք բոլորն ալ մէկ ու մեծ կիրքի մը սլաքին տակ զիրի առնուած խոստովանութիւններ . են: Տաքէ ու պաղէ անցած մարդն է որ, անոնց մէջ, կեանքէն իր փորձառութիւնները կը ջանայ սեւեռել, ամենէն անկայուն մարմարին վրայէն որ կ'ենբրուն միսն է արուեստագէտին մատներուն ներքե: Յուշեր, վրէժ, Ծարա՛ւ: Անոնց մէջ մեհնադրուած պատահարը այնքան հասարակ է ինքնին որ պրպտումը անխմաստ պիտի դառնար: Բայց տեսէք անոնց հեղինակը դարավերջի մը զառթափին, ժողովուրդի մը ծոցէն որ ապրած է խորագոյն նուաստացումը իր պատմութեան, բանաստեղծին աչքերուն իսկ առջև: Ու բռնակալութեան թաթին ներքե որ կը ճնշէ մանաւանդ հոգիին վրայ: Միջավայրի մը մէջ ուր արեւմուտքին և արեւելքին մեծ ազդմունքները իրարու կը բախին: Գրականութեան մը առջև զոր անաւոր ու անհուն մկրատ մը — գրաքննութիւն — ամէն օր կը կտրատէ, արտօնելով միայն այլանդակն ու անոճը, ապազգայինն ու անասնականը: — Այն ատեն հասկնալի կը դառնայ ամբողջ իմաստը Զօհրապի քերթողութեան: Ոչ մէկ տարակոյս, որ անոր մէջ ծուէնն իսկ չի կար ի ծնէ բանաստեղծին որ այնքան ընդարձակ տարազ է ինքնին: Եւ ասիկա ոչ անոր համար՝ որ իր միտքին ձեւը երկրաչափական (Բասգալեան առումով), վերլուծական յօրինում մըն է, այսինքն բոլորովին ներհակը՝ յայտայանդիմանական կազմուածքին, այլ պարզ այն պատճառով որ զուրկ էր ծնած բառերու մոդութիւնը զգացող կազմածէ մը: Ամբողջովին տրամարանութիւն, ամուր կառուցում, անչեղ յառաջատուութիւն մը ներկայացնող իր գրուածքը (բառը տարէք ընդարձակ իր առումին) երբեմն շողիւններ ունի գոյնի կախարդանքէ մը խօսող, բայց ոչինչ՝ որ ձայներու զգայնու-

թիւն մը յայտարարէր: Ու առանց այս զգայարանքին բանաստեղծ մը նման է երգել չգիտցող երաժիշտին: Դարձեալ՝ ցուրտ, անպատրանք իր միտքը չէր կրնար մտնել կամաւոր մշուշին մէջ որով կալանաւոր կ'ապրին քերթողները սա մեր գունաւին վրայ, երբ չունին ուրիշ միջոցներ, թե եր, աղջը պատուելու ու կեանքին հովիտները իջնելու:

Այս քերթուածները անձին իսկ պատկերը կը թելադրեն մեզի, այն տրտում, մշտածարաւ, գրեթէ անասնացած յուետեսը որ հաւանաբար ձեռակերտն է իր փաստարանի գրասենեակին: Որ մարդոց գեղախառնութիւնները ծամելէ ու ծամելէ, դարմանելու համար տառապելէ վերջը իր հոգին քիչ քիչ կը գտնէ խաւին մէջը իր ձեռնած թոյներուն: Կապարի թունաւորում մը գրաշարներու մարմինին վրայ հաստատուած իրողութիւն է ալսօր: Ինչո՞ւ չըլլայ իրական՝ մանաւանդ հոգեկան թունաւորումը: Յետոյ, փոքր այդ տաղարանը, երբ կը կարգաք բացառիկ արամադրութեամբ մը, ըսել կ'ուզեմ քերթողականէն դուրս հոգիով մը, իսկոյն կ'առնուիք այն խոովքին մէջ զոր կուտայ Պուլէռի Les Fleurs du Malը: Անջատելով զանոնք ձայնական, պատկերակերտական, փոխաբերական ստորոգելիներու ճնշումէն, մենք կ'ունենանք թշուառական արարած մը, պատրանքէ պատրանք խլիակի մը պէս զարնուող, միտէ միտ իր զլուանքը վարչ ձիւթի մը պէս սեղմելով աւտաներուն ցանցին: Երբեմն նկուն ու յիմար, երբեմն տարօրէն պատանի ու միամիտ, — երանգներ որոնք հետզհետէ պիտի միախառնուին երեան բերելու համար դորշ, սկեպտիկ, անսովոր անգամալոյծը հոգեկան շնորհներէ: Ու այդ քայքայումին իրր պատկեր այդ տաղիկները նոյնքան թանկ են որքան Դուրեանին կամ Պէշիկթաշլեանին սոմանթիք նուաղումները որոնք պիտի յանգին Տրդուշին կամ Յեփնէ Հաւաչին:

Չեմ ծանրանար անոնց չունեցած արժէքին: Մեր բանաստեղծութեան մէջ անոնք պահ մը միայն կը ներկայացնեն, իրական քերթողներուն անհետացումէն յետոյ այն զաղարը ստեղծող ոգիին որ կը գիտուի բոլոր գրականութեանց մէջ ալ: Քերթողական այնքան խոր փառքէ մը վերջ (Ժէ. դար) ինչո՞ւ Քրանսական մուսան դար մը լռեց (ԺԲ. դար): Հարցուցէք ու անցէք: Մեր մէջ մինչեւ Մեծարինց ու Թէքէհան, մօտ երեսուն տարի, չենք հանգիպիր քերթողի վաւերական անունի մը: Զօհ-

րապ այդ անկումի շրջանին յատկանիշներով խորապէս կնքուած ոտանաւորին գործաւորին է։ Ատով անշուշտ անիկա պիտի ընկըղմէր վաղանգին տժգունութեանը մէջ եթէ երբեք նոյն ատեն զգայնութեան մը ներկայացուցիչը չըլլար։ Մարմինի երգերուն ոսկեգարն էր այդ երանելի 1900ը քիչ մը ամէն ժողովուրդի համար։ Այնպէս որ շատ չէ իր անունին կապել այն դժբախտ բանաստեղծութիւնը զոր շարունակեցին գրել, իր հետքերուն վրայէն, անանուանելի մարդեր, ու հռչակի ելան իրենց չունեցած առնութեան ալ հաշւոյն։ Այսպէս է ճակատագիրը ամէն ինքնատիպ մարդու։ Իր տկարութիւնները ամենէն աւելի մատչելի կ'ըլլան հրապարակի տկարներուն։ Այն աղբակոյտը որ բանաստեղծութիւն կաղապարին տակ Պոլսոյ հանգէսները կը լեցնէ 1900-1910ին (տաղանդաւորները երբ զատենք), մեղքն է Զօհրապին։ Անոր օրինակն է որ քաջալեր կեցաւ ստեղծագործ աւելնէն անմասն խեղճութիւններու որպէսզի հատորը կապեն հատորին ու երգէն, չնմանելով նոյնիսկ ժիժիներուն որոնք գոնէ ճաթիլ գիտեն։

5

Դ Ր Ա Դ Է Տ Ը

Իր սերունդին մէջ գրելու գիտութիւնը միշտ ենթակայ մնաց աւելի ընդարձակ, այլապէս էական մտահոգութիւններու։ Անոր արհամարհանքը ժամանակակից մեծագոյն արուեստագէտին (Եղիա) վրայ ծնունդը չէ միայն նիրվանայի երգչին ծեքծեքումներուն, լուսնագարութիւններուն, այլ կը պատմէ զըպրօցին հաստատ հանգանակներէն մէկը։

Անոր պետերէն Արփարեանի փոխադրութիւնն է ան մեր դրականութեան, արեւիհայ պրակմադիս ըմբռնողութեան նըւէրը։ Իրեն յատուկ մոլեռանդութեամբ մը Արփարեան հալածեց առուեսը, այսինքն անոր ծաղրանկարային փորձերը որոնք առաւելապէս վերջաժամը ուժանակեցին ապատաղանդ փառքին անփառունակ երիվարներ կրնան նկատուիլ հիմա։ Բայց ամէն մոլեռանդութեան նկարագիրն է անարդար ըլլալ, մէկ ու կտրուկ տեսնել, ու չտեսնել, աւելի ճիշդ՝ չզանազանել արժէքը անոր խեղաթիւրուած, կեղծուած նմանէն։ Ո՛հ կամաւորական, ո՛չ Բաշալեան, ո՛չ Հրանդ օր մը օրանց մտքէ անցուցին գրել, ըսել կ'ուզեմ խնամիլ իրենց ձեւը։ Զօպանեանի և Սիւլիլի վրայ այդ մտահոգութեան զանցումը զանոնք աստիճան

մը աւելի զգոյշ կեցուց գէպի բառը, գոյնը, ձայնը հակող միտումներու ձգողութենէն: Զօհրայ կը մնայ խմբակին կեդրոնը, վասնզի գրեց:

Առաջին ու էական ճշդում մը սակայն՝ այս վերադրումին մէջ: Զօհրայ կը բաժնէ իր ընկերներուն արհամարհանքը հանգէպ այն գրականութեան, որ՝ Ալիշանէն մինչև իր պատանու-թիւնը, փառքի իր օրերը ապրեցաւ, զառածելով իր սպասին նոյնիսկ տաղանդաւոր անուններ: Աւելորդ է ծանրանալ անոր արտահանումին: Այս գիրքին ընթացքին անոր վերլուծումը եղած է մէկէ աւելի առիթներով: Գրաբարի գեղեցկագիտական արժէքը չափանիշ մըն է այդ օրերուն: Ու լեզուական նրբութիւններու, համաձայնական ճարտարութեանց (միշտ գրաբարի քերականութենէն) գեղեցիկ կրկէս մըն է ոտանաւորը: Այդ դպրոցին ամենէն թիփիկ արտայայտութիւնը սխալ չըլլար ընդունիլ Սարէն Նար-Պէյ եպիսկոպոսի տաղաչափութեան մէջ: Կարգացէք Հիւանդին Միւնիշը, իսկապէս արդար ներշնչումէ մը բխած, զոր մահամերձ եպիսկոպոսը ստորագրած է 1892ին, սըլաքին տակը հոգէառին, ու զարմացէք թէ ինչ ահաւոր ախտ մըն է սա գրաբարեանութիւնը որ մահուան սեմին իսկ զինաթափ չէ եղած, ու կը միջամտէ որպէսզի այս աշխարհէն բաժնուելու ստիպուած հոգի մը անոր հրաժեշտը տայ այդքան չափուած, ձեռուած, կոճկուած ու նախդիրներով սպառազէն բառերու վրայով: Զօհրայ կ'ատէ այս գրականութիւնը: Կ'ատէ նմանապէս իր օրերուն վարժարաններու մէջ մեծափառ ուրիշ դժբախտութիւն մը — գրագիտութեան դասը, ինչպէս կը վկայէ Թէրզեանի գիմանկարին մէջ երբ Թէրզեանին կը վերադրէ արժանիքը գրականութեան դասը մեր մէջ սկսած բլլալու:

Մեր ռումանթիզմը, անոր հետ ապրող ու անկէ վերապրող դասականաշունչ մեր միւս գրականութիւնը որուն մշակները եղան գլխաւորաբար Օտեան, Պէրպէրեան, Չերազ, իրենց օրեր անցած են, փոխադրելու համար գրաբար ասութիւն մը աշխարհաբարին: Տեղը լեցնելու կուգայ մեր իրադաշտութիւնը: Մնոր ընկերային, գաղափարաբանական, ազգային մտահոգութիւնները, զանազան երանգներով, հաստատելի են դպրոցին բոլոր գրողներուն մօտ ալ: Գեղարուեստական հասկացողութիւնը այդ դպրոցին սահմանափակ է դժբախտաբար, չըսելու համար անգոյ: Անշուշտ իբր հակադրեցութիւն սոխակերպուններու, լուսնահա-

ռաչ թաղիկութիւններու մօայլ սպառնալիքին որոնք դրականութիւնը կը շփոթեն աճալարարական ճարտարմունքներուն հետ, իրապաշտներու կեցուածքը կ'արդարացնէ ինքզինքը: Բայց վտանգին միւս թեքը հրաւիրել է միւս կողմէն երբ Միհրան Յովնանեան ըստած մարդուկի մը Նապօնէրը (իրական կեանքէ) արուեստի կարելի հանգանակներու վերածելու չափ կը ռամկանանք: Արուեստին հանդէպ այս անուշիղ չըսելու համար վատ կեցուածքը անուշղակի զարկած է անոր ամենէն հիմնական առաքինութեան — նորնալու, խորնալու, փոխակերպելու (արուեստ—յղացքը արդարացնող) ընդունակութեան: Զուր տեղը չէ որ առանց արուեստի այս միջամտութեան իրապաշտութիւնը անհանդուրժելի թուարկութիւն մըն է կեանքին պատահներուն, տգեղ, ցուրտ, անհորիզոն: Ինչ որ Մարտի Պաշտօնին մեռած մասը կը կաղմէ, այդ ճշգրտատիպ, վաւերապաշտ իրականութիւնն է, ու ասիկա հակառակ Ֆլոպէտի անհուն արուեստին:

Այս ընդհանուր, սակայն ամփոփ գիծերը անհրաժեշտ են որպէսզի արդարութիւն ըլլայ Զօհրապի մէջ դրագէտին քանի մը մեծ շնորհներուն: Ամենէն առաջ, պէտք է կենալ անոր կերպին՝ ընտրուած, ճաշակաւոր, ժուժկալ հարստութեանը զիմաց: Դիւք անոր քանի մը նախադասութիւններով սեւեռուած պատկերները թափթփած նկարներուն քովը Արփիարեանին որ կը տառապի քանի մը ուղիղ գիծ տեղին քաշելու հզօր զժուարութեան առջև, ու պիտի հասկնաք թէ ինչ կը նշանակէ գրելով նկարելը: Զգայարանքներուն խօսող միջոցները Զօհրապի համար խոտելի չեն եղած երբեք: Ատոր համար է որ գոյնը, պատկերը, կարիաւր, փայլը, փայլակը այնքան յաճախօք կը բռնկին իր որեւէ մէկ էջին վերև, զայն լուսաւորելով անմոռանալի ինքնութեան մը մէջ: Մարդիկ, իր օրերուն, այս խաղը կը շփոթէին բառական բանաստեղծութեան հետ որուն հետ հանգիստութեան իր մէկէ աւելի կողմերը պատճառ կուտան այդ պատրանքին:

Յետոյ, ըսելու իր ինքնատպութիւնը որ մտածումի նոյն կարողութեան անդրադարձն է ոճին վրայ: Այն քիչ զբողներէն է մեր մէջ անիկա, որոնց տողերուն արժէքը անկախ է ամբողջին ճարտարապետութենէն: Անկարելի է Բաշալեանը հանդուրժել, իր որեւէ մէկ կտորին որեւէ մէկ կէտէն երբ սկսինք ընթերցումի: Արփիարեան անըմբռնելի է նման փորձի մը ատեն: Բայց

կարելի է Զօհրապը կարդալ իր նորավէպին որեւէ մէկ բարակը-
րաֆէն, ու չշուարիլ: Այդ մասնակի ինքնաբաւութիւնը որով
մաս մը անկախ է ամբողջէն, Զօհրապի գրականութեան մէկ
ցայտուն երեսը կը պարզէ, զայն շարունակելով յաջորդ սերուն-
դին ալ կենդանի համակրանքին, նոյնիսկ հիացումին մէջ (*):
Գրուածքը ազատագրել նիւքի՞ն բռնութենէն, զայն ընել ինք-
նաբաւ, մասին մէջ իսկ ցուայնել ամբողջին լիութիւնը, պատ-
կառանքը, գործողութիւններ են որոնց գոյութեան տարակոյսն
իսկ չունեցաւ իրապաշտութեան տիրապետութեան տեսարանը՝ Ար-
փիար Արփիարեան:

Զօհրապի մօտ երեւակայութիւնը հզօր է այնչափով որչա-
փով որ կը նուաճուին կեանքին փոքր ողբերգութիւնները: Սն-
շուշտ, չունինք իրմէ երկարաշունչ գործ մը ուր մեզի տրուէր
հաստատել գերագոյն կարողութիւնը արուեստագէտին որ ի վեր-
ջոյ կը վերածուի ուրիշներու կեանքը հագնիլ կրնալու պարզա-
գոյն հարցին: Մնաց որ իրապաշտ դպրոցը պէտքը չզգաց ատոր,
քանի որ մեծ վէպը անտիսեց, թերեւս առանց իր դիտնալուն,
խուլ մղումին տակը իրեն պակսող այդ շնորհին: Զօհրապի հա-
մար կրնանք բառը մեղմել ու գոհանալ իր այն կարողութեամբ
որով իր նորավէպը կը հեռանայ մեր տեսածէն անդին, ու փո-
խանակ նուաղելու, կը պայծառանայ հետզհետէ երբ միջոցը կը
բանայ խիտ ծալքերը այդ պատմումին ու կը հանէ յորդումի
մութ հոսանքները զիրեքուն մէջ ծրարուած կեանքին: Փոխա-
բերութիւն, պատկեր, ուժգնութիւն բոլորը նուէրներն են մեր
երեւակայութեան որ այդպէս կը միջամտէ ու կը փոխակերպէ
իրականութեան արձագանգը հարազատ կեանքին, գրեթէ նոյն
հրաշքով որ կը դատէ արուեստագէտին գոյները մեքենային
անզգայ, իրաւ ու անհորիզոն մեռելապատկերէն:

Բայց գրագէտը գործաւոր մըն է դարձեալ, տէ՛րը՝ թէք-

(*) Արուեստագէտ սերունդին տիրական յատկութիւնը այս խնամքն
է, արտայայտութեան հարցին հանդէպ, որ հանդանակ մըն է, առանց
տարազիւ կարդացէք Զրաքեանը, Վարուժանը, Թէքէեանը, Պարթե-
նանը, Մեծարենցը, պատահական որեւէ էջէ: Դուք պիտի չփնտռէք
նիւքը, այն բարբարոս, այլամերժ շահագրգռութեամբ որ պայման է ի-
րապաշտներուն հետ շփումի մը ատեն: Պիտի գոհանաք տրուածին հա-
մովը, խռովքովը որոնք այս անգամ նիւթէն բխող բայց ինքնաբաւ
տարրեր են, գերադանցապէս արուեստի ոլորտէ մը: Զօհրապ ինքզինքը
կ'երկարածգէ իրապաշտներէն վերջ, կը դառնայ կուռք մը դարձեալ ար-
դւեստագէտ սերունդին առաջին շրջանին, պարզ՝ այս տուրքին շնորհիւ:

նիքի մը, որ կ'աշխատի տուեալ տարրերով, այս անգամ լեզուէ մը, քերականութիւնէ մը, գրականութենէ մը: Ոճի ուսումնասիրութեան մը առաջնորդող այս վարկածը կը դնեմ իր ճիշդ գաղութափին վրայ: Զայն մեղադրած են երբեմն իբր արձակունակ, անխնամ, օտարոտի ասութիւններու և բառերու հանդէպ քիչ խղճամիտ. երբեմն՝ յանուն ինքնատապութեան, անսովոր, փնտռող, ապաւորութեան համար բառերը չարչարող: Ատով կ'ապացուցանեն թէ Զօհրայ անցումի մարդ մըն էր: Անիկա սմբարխարխալ պատկանելով հանդերձ իր սերունդին, կը կրէր իր մէջ նոյն ատեն, սաղմնային կենդանութեամբ մը, միւս՝ յաջորդ սերունդին մայր մտահոգութիւնը, արտայայտութեան հարցին դէմ այն գերակշիռ, թրթռաղին զգայնութիւնը որով Մեծարենց մը, Զրաքեան մը պիտի տառապին. որ Սուրէն Պարթեանի խմբագրականներն իսկ պիտի ողողէ քնարական, պերճշունչով մը:

Զօհրայի ոճը դասական առաքինութիւններէն ունի յստակութիւնը, ժուժկալութիւնը, խորքի հաստատուն կողմերը, կառուցում և կորով: Բայց նոյն ատեն գոյնի, փայլի, ձայնի, պատկերացման, արագ հոլովման շնորհներ: Այս երկու, չեմ ըսեր՝ հակադիր, բայց իրարու օտար նկարագիրներուն միացումը գրուածքի մը մէջ Զօհրայը կը նմանցնէ Փրանսացիներուն Ֆլուպէօն որ ռոմանթիք և իրապաշտ դպրոցներուն փոխանցման կամուրջը եղաւ իր անձին՝ ինչպէս գործին մէջ: Զեմ երթար առաջ՝ առանց Զօհրայի անկարելի ընդունելու չափ արուեստագէտ սերունդը մեր մէջ: Եւրոպան պիտի բերէր զայն մեղի անխուսափելի կերպով: Բայց այդ Եւրոպայէն առաջ Զօհրայ նախափորձերը տուաւ յաջորդ ոճին: Ու մեծ բան է ասիկա:

Համագրելու համար իր գէմքը և իր գործը, պէտք է հրաժարիլ զգոյշ տարադներէ և ըսել իր առիթով վերջնական բաներ, ինչպէս ինք սիրած էր ընել, ամէն հարցի մէջ, իր տարօրինակ նայուածքին տակ նորոգելով, փոխակերպելով ամբողջ աշխարհ մը, արմատացած մտայնութիւններ:

Իբրեւ անձնաւորութիւն մէկն է անիկա ամենէն խոռովիչներէն մեր նորագոյն պատմութեան սեմին: Զի բխիր զրամէն,

համալսարանէն, պետական դիւաններէն, Եւրոպայէն, ինչպէս
եւն առհասարակ մեծերը զինքը կանխող սերունդին: Թաղային
վարժարան մըն է որ անոր միտքին առաջին կազմը կը կերպա-
դրէ: Բայց իր տաղանդը վաղահաս ընկալչութեամբ մը կ'առնէ
կարելի արձագանգները հիմնովին յեղաշրջուող ընկերութեան
մը: Ամիրաները իբրեւ բառ մեռած են անշուշտ: Բայց իբրեւ ոգի
այս ցեղին հզօր շնորհներուն իբր խորհրդանշանը կ'ապրին միշտ:
1850ին անիկա ճամբայ կրնար ունենալ մինչև եպարքոսութիւն:
Կէս դար յետոյ օսմանեան խորհրդարանի տիրական դէմքերէն
մէկը դառնալը պարզ կենսագրական գիծ մը չէ անձի, այլ ու-
րիշ փաստ մը:

Չունինք իր նմանը այն շրջանին մէջ որ կ'երկարաձգուի
1880էն մինչև իր մահը (1915): Ու՛ր ասիկա ոչ միայն գործօնա-
կան(*) մարդի վրայ անհրաժեշտ ուժերու տեսակէտէն, այլ նաև

(*) Գրականութեան պատմութիւնը մեծ շահագրգռութիւն մը չունի
դրագէտի մը հանրային սպասարկութեանը հանդէպ: Այս վարկածը ան-
արդար վանցառութեան մը պիտի տանէր քննադատը, երեսուն ու ա-
ւելի տարիներու յամառ թէև պատահական ճիշդ քմայքի մը վերածելու
համար մարդու մը մօտ որ դոնէ իր կեանքին վերջին վեց տարիները
յատկացուց բողոքանուէր ծառայութեան մը, մեծ չափով իր ժողովուր-
դին բարիքին նախանձախնդիր, չնմանելով իր ընկերներուն, անոնք ալ
իր ցեղէն, բայց այդ խորհրդարանին մէջ վերջին անգամի մը համար
բեմադրելով Արփարեանէն խարանակոծ Էֆենտին թիփը, այն ոչ տաճիկ,
ոչ ալ հայ մարդը որ պիտի դողդղայ իր թոշակին վրայ, անկէ անդին
մոռնալով ամէն սրբութիւն: Զօհրապ Խայկակյան բարեօրոգումներուն (ասոնց
1912-1913 տպագրութեան) ղօրաւորագոյն ղսպանակն է ազգային մարդէ:
Ընտրեալ կոչուածը՝ կատարելու անհրաժեշտ գիմումները, խմբագրելու
այն վտանգաւոր թուղթերը որոնք դիւանագիտական աշխարհին ամենէն
նուրբ ու սուր զէնքերը կը ճարեն: Միայն այդ գործունէութիւնը բաւ
էր իր հայրենասիրական զգացումները իր տաղանդին արժանաւոր ըն-
ծայելու: Թուրքերուն խորհրդարանին մէջ անիկա ոչ նուազ օգտակար
դեր մըն է ունեցած, իսկապէս պետական մարդու լայն իմացականու-
թեան մը յայտարար, միջազգային տիպարէ ընդարձակութիւն մը թե-
ւադրող: Այդ դժբախտ Սելովամին մէջ Զօհրապ ըսած է մեծ խօսքեր
ու խոր մարդասիրութեամբ մը տողորուած ճառեր: Ազգային շրջանակ-
ներու մէջ թէև հեռու է պահած ինքզինքը ժողովական աշխատանքէ,
բայց եղած է դադտ խորհրդականը մէկէ աւելի վարչութիւններու, Սահ-
մանադրութենէն վերջ հող ալ սակայն կը տեսնենք զինքը, տարուած
օրուան մեծ պահանջներէն: Կ'անցնիմ, Շարժական ու սպառիչ այս աշ-
խատանքը ամրապէս կը հետապնդուի հետտորական ուրիշ գրականու-
թեամբ մը, դպրոցական դասախօսութիւններով: Զօհրապի ճառերը իբր
գաղափար, հարցերու դասաւորում, տեսակէտներու ազոյց ու մշակում
վար չեն մնար Դ. Օտեանի մը, Ն. Ռուսինեանի մը, Մ. Զերադի մը բեմ:

հայեցողական շնորհներու լոյսին մէջ: Դրադէտ է բոլորէն աւելի իր ընկերներէն որոնց անունին առջև մեր լեզուէն մեծ փառքեր չէ արձանագրած: Զօհրապի նկարագրական էջերը, կեանքի պատկերացման մէջ գործածած ընտիր ոճը մինչև այսօր կը պահեն աշխոյժ իրենց գնացքը, փայլը, երիտասարդութիւնը, պատկանելով նոյն ատեն երկու սերունդի: Այսօր օտարոտի եթէ ոչ անկարելի է մեզմէ մէկուն համար դրել Արփիարեանի կամ Հրանդի լեզուով: Բայց չենք նեղուիր Զօհրապէն: Ամենէն հաստատ մտածողն է իր սերունդին, եթէ երբեք մտածման տարազը չընդարձակենք տարաչափ: Գրեթէ միակ դէմքը մեր գրականութեան, որ երևոյթները գործածեց իմացական հոսանքներու շահագործումին, ու կեանքին տուածը ջանաց վերցընել միտքին բիւրեղացման: Փնտռեցէք ուրիշ անուն որ մը-

րասացական երկունքէն թէ՛ իրենց լեզուովը, կրակով, թէ՛ իրենց ասունութեան ու concisionի շնորհներով: Յետոյ չմոռնալ որ յիշուած անունները թշուառ, գերի հասարակութեան մը միայն կրթական ու թաղական կարիքները ունէին դիմաւորելու: Զօհրապ կայսրութեան մը ճարտարապետն է (կայսրութիւնը, թուրք կամ անգլիական, իրր պատկեր նոյնն է միշտ): Իսկապէս հայկական է խօրքը անոր այդ գործունէութեան: Պատրանք չի սնուցաներ թուրքին ընդունակութեանց և սխորժակներուն կարելի՛ փոփոխութեան մը մասին: Ատանայի աղէտը աւելի քան պերճ փաստ մըն էր իր ազատական մտածողութիւնը զգետնող: Բայց՝ Ու փոքր ժողովուրդներուն ողբերգութիւնն է ասիկա: Զօհրապ ծառայեց, ուրիշ բանի անկարող ըլլալուն, ինչպէս դարերով, հազարամերով ծառայել էին իր նախնիքները բիւզանդական, պարսկական, արաբական, թրքական գահերուն (յիշելու համար միայն քանի մը հազար տարի) ու կը ծառայէին աւելի նոր ժամանակներու մէջ եւրոպական կամ ասիական, ամբիկեան ուրիշ իշխանութեանց: Գիտենք թէ ինչ փափուկ կացութեան մը մէջ անիկա ընդգրկեց 1913ի վճռական քաղաքականութիւնը ազգային հարցին հետապնդման տեսակէտէն:

Այս բոլոր աղմուկին մէջ, իրարու հակադրուած այս շարժումներուն ընթացքին, երբեմն հաւածուած (փախած է Պոլսէն դատական նախարարի մը քննախնդրութեան երեսէն), երբեմն հանդուրժուած, Զօհրապ կը ներկայանայ մեզի 1940ի հանդարտ, ապաշխոյժ ընդհանրացնողներու համար հզօր ուժի, յարաջարժ իմացականութեան ընտիր նմոյշ մը, իր վրայ համադրող՝ բոլոր կարելիութիւնները չըջան մը պատկերացընելու, չըսելու համար խորհրդանշելու: Մի մոռնաք որ իր սերունդը, գրական իր արտաքին գործունէութեան ներքեւ բացառիկ զգայնութիւն մը կը վերբերէ շարժական գործունէութեան: Բոլորն ալ իբր յեղափոխական վտանգուած են: Բացի Սիպիլէն որ իբրեւ կին կ'ազատի հալածանքէն, ու Հրանդէն որուն պարզ գիւղացիութիւնը պաշտպան մը եղաւ, միւսները իրենց գլուխները կախաղանէն վրկեցին Եւրոպա ապաստանելով:

տաժման այս պարկեշտութիւնը զուգորդէ պատկերելու իր ճարտարութեան:

Հռետտ'ը, որ մեր ամենուն մէջ կ'ապրի իբրև մեղք մը, մեր պապերէն մեզի փոխանցուած: Գործի՛չ՝ որուն կաղապարը երկաթէ շապկի մը պէս կը բռնադատուի մեր ամենուն, մեր ամենէն երազանուէր քերթողներն անգամ զուրս չձգելով: Դուրեան, Պէշիկթաշեան, Թէքէեան, Վարուժան զրեցին, հաւածակա՛ն՝ այդ պահանջէն: Հրապարակազի՛ր, որպէսզի լեցուի գիրը որ մեր ընտրանին կը սահմանէ արուեստին ամենէն աւելի թշնամի այդ սպասին, խեղք տալու դերի մը կանչելով մարդեր որոնց զգացումները, կիրքերը, երազները միայն կը շահադրողեն իրենցմէ դուրս ելողները:

Ըսին թէ Պոլսոյ մեծագոյն դրագէտն էր ան: Չեմ տարբաւ զագրեր տարազը բայց կը ճշդեմ վերագրումին տարողութիւնը: Մեծութիւնը յարաբերական կշիռ մըն է, յաճախ անարդար տարրերու համագրում մը: Անշուշտ, անոնք որ յղացքը բանաձեւեցին, ունին իրենց մտքին առջև պայմանները որոնց մէջ անոր տաղանդը պայքարեցաւ, աճելու համար ու չըջապատը որ վինքը կաշկանդեց: Իր կենսագրութիւնը զօրաւոր փաստ մը՝ դրագէտի հզօր խառնուածքի մը որ կանչուած է ինքզինքը վատնելու մեր բազմադիմի կարիքներու կրկէսին, երբեմն արուեստէն օտար, չըսելու համար վճռօրէն հակամարտ: Փաթթուցաւորներու ծանր դատողութեան մշտապէս դերի (անոր փաստաբանի դործունէութիւնը, ինչպէս երեսփոխանութիւնը մնալուն բախումի մը մէջ կ'ապրին այդ ալլանդակ մտածողութեան հետ որ դատական և վարչական մարմիններուն էր թուրքիոյ մէջ), իր ժողովուրդը զարնող մեծ, մահացու հիւանդութեամբ մը տաղտապուն, իր կիրքերուն բռնութենէն տարուբեր, իր խառնուածքին բացառիկ խմորովն է որ անոր պիտի յաջողուի դիմագրաւել բոլոր այս ալլակեղրոն մղումներուն և գրել, երբ այնքան ստիպողական էին ուրիշ բաներ, առնուազն ապրիլը: Մեր զրողներէն այն առաջին գէմքն է անիկա որուն գրականութիւնը կենդանի վկայութիւն մըն է զոյգ երեսներով: Մէկը այդ երեսներէն՝ իր կեանքը, առանց մեծ ալլալումի, այնքան մը հարազատ օրքան կարելի է ատիկա որպէսզի դործը սնամիտ եւ սագովութիւն մը չգառնայ: Պէտք է պահանջել իրմէ ուրիշ առաքինութիւններ, որոնք դատական են ալ, գրականութեան դերը լուսաւորող, գրագէտին անձը քահանայագործող, ռուման-

թիւք յղացքներէ մեղի փոխանցուած որոնց գինով մեր գրողները պիտի ուզէինք ընթացիկ առաքինութեանց, բարոյական զաքեկորիններու արարողապետներ ողջունել, առնուադն փարոսներ, ինչպէս կը դաւանէին զիրենք անցնող դարու մեծ ու պղծ տիկ քերթողները արեւմուտքին: Յետոյ, անոր անուէին կապուած մեղադրանքները (գլխաւորաբար անբարոյ գրականութեան պարունակէն) լաւ է որ լռեն:

Ինչ որ տուած է անիկա, իր այնքան դժնդակ պայմաններուն ընդմէջէն, յատկանշական է իբր տախտակ մը մեր ընկերութեան որոշ մէկ շրջանին: ԺԹ. դարու վերջին կէսը, աւելի ճիշդ՝ քառորդը, ամենէն անաղարտ իր պատկերը կը պահէ անոր վիպական աշխարհին մէջ: Իր մտածողական նշմարները, նոյնիսկ իր դժբախտ քերթուածները մեր միտքին ու ճաշակին վրայ անփոխարինելի վկայութիւններ են: Իր կեանքը, մատաղ երիտասարդութենէն մինչև կոչկոճամահ իր նահատակութիւնը՝ այն չափ պայծառ վաւերագիրը որ մեր ժողովուրդի ընտրանիինը եղաւ գեռ Քրիստոսէ առաջ, երբ մեր արքայորդիները, փոխանակ իրենց երկիրը ծծելու, կը գերուէին հարաւ կամ արեւմուտք ու ծիրանի բանտարկութեան մը մէջ յաճախ կը զլրկուէին իրենց զլուխէն, իրենց արիւնին փառքը քաւելու:

Յիսուս տարի յետոյ, իր պատմուածքները պիտի վերածուին շքեղ կենդանագիրներու, կեանքի մը որ եղաւ այնքան տարօրինակ, նոր, խոր, մեղմէ իսկ պարագրկուելու անընդունակ, քանի որ զայն կերպագրող մեր փորձերը այսօր անգամ մեղ կը լարեն իրարու դէմ: Այն մեռելութիւնը ուր փաթթուած կ'ապրի 1880ի շքեղ Պոլիսը — ըսել կ'ուզեմ մեր ժողովուրդը որ հոն է տակաւին, համբելու իր հոգևարքին տարիները — պէտք չէ մեղ ընէ անարդար երբ կ'ոգեկոչենք մեծ անոր անցեալը, քիթով պոչով դատելու համար նիհար վատտակը մեր գրողներուն: Յաւ է անշուշտ որ մեծ իրագործումներու ամէն կերպով ընդունակ այդ մարդերը — իրապաշտ խմբակին ամբողջութեանը տարածելի է այս վերագրումը — այնքան քիչ բան փրկած ըլլան իրենց շրջանէն — նոյնը՝ խմբակին համար: Մեղադրանք մը չէ հոս բանաձևուածը:

Բազմակողմանի շնորհներով, աւելի բազմատարած հետաքրքրութիւններով մշտապէս լարուած, արթուն, ծփուն, թափանցող ու նորոգող, խօսքի, մտքի, պատկերի մեծ տուրքերով

փարթամացած այս մարդէն մեր ժառանգութիւնը ես կ'արձանագրեմ, հակառակ վտիտ իր զանգուածին, մեր անկորուստ փառքերուն մէջ, քովիկը այն ընտիր բայց սակաւաթիւ արժէքներուն որոնք արեւմտահայ զրական ճիղը ըրին այնքան սրտառուչ փաստ մը մեր ժողովուրդին անմահ յատկութիւններէն մէկ քանին:

Իր տե՞ղը:

— Բայց դժուար է այս սիրովը նստեցնել մօտը մեր խակական մեծութիւններուն: Ոչ արժանիքներու նուաղութիւն, ոչ ալ արդիւնքի նիհարութիւն կ'անցնին մտքէս երբ կը վարանիմ իր նախասիրած տարազը, սիրով (amateur) զրադէտը բեկանել, անոր անձին մէջ տեսնելու համար տիրական արուեստագէտ մը ու ասիկա՝ հակառակ իր մշտական խուսափումին, քմայքներուն, մատնութիւններուն, գրականութեան հանդէպ, վասնզի ոչ Զրաքեանը, ոչ Դուրեանը, ոչ Վարուժանը այնքան հարազատ փոխադրումը ըրին այդ Պոլիսին որքան ինքը:

Իր մեղաւորները, վաշխառուները, զոհերը, դժբախտները, զարմանազան բոլը իր կրկներուն, այնքան իրաւ իբրեւ մարմին ու մտայնութիւն, վայելք ու բարքեր, իր սպասուհիները որոնց դալուկ կարաւանը այնքան խոր զգացումներ տեսարանեց իր մէջէն, իր գեղջուկները, առանց ազգի խտրութեան, վերցուած տարօրինակ խաւերէ որոնք գեղին ու քաղաքին անցման կէտերը կուտան, իր մտաւորականները, վէպի մը հերոսներուն այնքան նմանակ, ու իր abstractionները օտար մշակոյթներէ, ձեռք ու յղացք, դոյն ու տրտմութիւն, հիւանդութիւն ու փափկութիւն, ինչպէս անգրագարձան անոնք իր որսորդ ուղեորի պատկերակալին վրայ, կարճ՝ իր ամբողջ աշխարհը, ժամանակին հետ պիտի նրբանայ, աղնուանայ ու մեր ճղճիմ զրականութեան վրայ պիտի պահէ իր արձանային, մանրանկար fresqueներու թանկ կշիռը: Ի՞նչ փոյթ որ փոքր ըլլան անոնք իբր ծաւալ: Անոնք որ հին գրականութիւնները կ'ուսումնասիրեն, չես զիտեր ինչ ախորժանքի գինով կանգ կ'առնեն դասական դարերէն աւելի անկումի դարերու նրբենի կառուցումներուն: Լատին գրականութեան Գ. դարը (Քրիստոսէ վերջ) երբ չեն փոխեր Օգոստոսի դարուն շքեղութեանցը, բանի մը ապացոյցը տուած կ'ըլլան:

Հ Ր Ա Ն Դ

(1859 — 1915)

Արեւմտահայ գրականութիւնը քիչ գէտք ունի իր մէջ, ուրուն գործը իր ժամանակին համար մասնաւորապէս և գալիք օրերու համար ընդհանրապէս ներկայացնէ անփոխարինելի վկայութիւն մը մարդերէ, մտայնութիւններէ, հոգեվիճակներէ (չեմ գործածեր հոգեբանութիւնը դիտումնաւոր զգուշութեամբ մը բառին հանդէպ որ արուեստի մէջ այլապէս բարդ տարազ մըն է, հազիւ քանի մը անգամ յաղթահարուած մերիններէն), իր տարօրինակ, բացառիկ արուեստին միջոցով հասնելով այնքան ընդարձակ ցաւերու պարագրումին, փրկելով այնքան թանկ կեանքի տախտակներ, բարքերու գօտիներ (zone) ու հոգեկան կսկիծ ու խռովք: Ոչ մէկը մենէ՝ իր խորութեամբը, լայնութեամբը, վաւերական զարկով մը պիտի գգայ իր ժողովուրդին ամբողջութիւնը, մանաւանդ զանգումը, իր անորակելի տարածութեամբ ապրումներուն ընդմէջէն: Իր գործին այն մասը որ Հայաստանի մարդերը ունի իբր կեդրոն, իր փշրանքներուն մէջ իսկ լեցուն է այդ ժողովուրդին անվերածելի իսկութեամբը: Հրաշքը հոն է որ այս յաջողուածքը կատարուած է ամենախիստ դրաքննութեան մը աչքին առջև, ամենատարբակաւ գործիքով մը որ կ'անդիտանայ Նւրոպան, իր ժամանակի գրոց-բրոցներուն սահմանադրական պատգամները, զրաբարի իր գիտութիւնը կարողանալով մոռնալ — ով սրբազան զօհողութիւնը հերոսներու արժանի — երբ կը խօսի իր ժողովուրդին:

Հրանդի գրականութեան մեծ կալուածը մեր ժողովուրդն է, ասոր այն մասը աւելի ճիշդ որ անօթութեան ու զրկանքին հովերովը տարուբեր, պիտի փրթի իր դարաւոր կայաններէն, թափելու համար Պոլիս, բայց շարունակելու գինով նոյն հալածանքը կրիւ, թուրքէն ինչպէս իրեններէն, երկրէն ու երկինքէն: Յետոյ, ընդարձակելով իր հետաքրքրութեանց պարունակը անիկա պիտի տայ ուրիշ, միջին կարաւան մը մարդոց ու կիներու, հպատակելով իր սերունդին ընդհանուր ձգտումին որ կը մղէ մեր իրապաշտները փոխադրելու իրենց գերագոյն մտահոգութիւնները ծոցին մէջն իսկ մեր զիւղացիին, միջակ դասի

ողբերգութեան: Պոլիսը իր թշուառութեամբ, արդիւնք դրամի, մեղքի, հարստահարութեան: Պաւառէն փրթած ու Պոլիս ինչ կած ուրիշ հազար գլխանի թշուառութիւնը մեր երիտասարդութեան, որ սկիզբը կ'ընէ իր տառապանքին հետեւ ու խուլ խորշերուն մէջը իր գեղերուն ու զայն կը լրացնէ փարթամ մայրաքաղաքի մը պողոտաներուն, գոիհներուն մէջ, վրայ տալով բերածը ու ձգածը նոյն ատեն: Կարաւան առ կարաւան մեր հայրենիքը կ'ամայանար այդ օրերուն ու պոլսական գերեզմանները կը հարստանային: Պաշտօնէրէս Կեօքէշը միայն գրագէտի մը քրոնիկները չի վերտառեր, այլ կը պատմէ լման սերունդի մը հսկայական ցաւը:

Ձանազան հեղինակներու առիթով ինծի պատահեցաւ մօտենալ իրապաշտներու շրջանին, անոնց ձգտումներուն արտահանումը փորձել, ոմանց մօտ ուրուային ցանկութիւն, ուրիշներու մէջ ցանկալի երազ: Բոլորն ալ իրարմէ դաս կ'առնեն այս սրբազան աշխատանքը իրարու սիրելի ընծայելու: Գրագէտներ են ասոնք որոնք գիրքերու, ծրագիրներու պարտագրանք մը կ'ուզեն փորձի ենթարկել զանգուածին վրայ: Այս մէկը՝ գիրքերու դատումը պիտի ունենայ իրեն մասնակի մըրջարան: Այն միւսը՝ զանգուածը լուսաւորելու, հրդեհելու գիր մը պիտի հանդերձէ իր գրիչին: Երբորդ մը կ'իններուն փաստաբանը պիտի ըլլայ, պահանջելու՝ անոնց մեղքերուն համար մարդկային ներողամտութիւն: Հրանդի համար այդ ձգտումները ուղղակի, անմիջական, անփոխանորդ իրականութիւն են: Աւելի պարզ ըլլալու համար. — իր ընկերներէն, գլխաւորաբար Սրփիարեան, ընկերային խուլ վէրքերու, գալթակղութեանց զըրգիտին կարօտ է յաճախ կարծես, ոտքի նետելու համար նիհար իր վիպակները և քրոնիկները, որոնք այնքան կ'ախորժին Պոսահայերու սիրական հիւանդութենէն — քաղաքական սրամտութենէն: Իրեն հետ, Գրիգոր Զօհրապ պիտի յարձակի դրամի իշխաններուն վրայ, պիտի պատռտէ մութ ծածկոյթները սառնասիրտ տղամաններուն որոնք դրամին շուքին տակ անարգել կը հանդերձուին, ու այդ ողբերգութեանց շարժիչ ուժերը պիտի յաւակնի արեւին նետել, ստեղծելու համար արդար զայրոյթը որ ժողովրդական խղճմտանքը կը լուսաւորէ, երբեմն ալ անոնց ահեղ պոռթկումը, տապալելու համար դարաւոր արմատով կարգուսարքեր: Բաշալեան ունի իր մաքուր, բայց տարօրէն փոքր ոսպնեակը մարդերը տեսնելու, ուրկէ կ'անցնին որոշ զիմագի-

ծով տրարածներ, վնասուած, կոխուած, յարմարցուած, որպէսզի փաստեր դառնան դաւանանքին: Կամսարական, իր մեծ վէպին մէջ, ցոյց կուտայ հետաքրքրութեան աւելի ընդարձակ պարունակ: Իր պատկերները, խոնարհ իրենց հերոսներով, ընտանի են իրապաշտական կարաւանին, ուր հայը չէ եղծուած անշուշտ, բայց գոյնին տակէն է շինուած պոլսականին: Հրանդի աշխարհը կը տարածուի կախարդական ու շփացած քաղաքին սահմաններէն շատ անդին, դռնելու համար մեր հայրենիքին հեռանիստ հովիտները ու անոնց ծոցերուն ծուարած, ահաւոր թշնամի մը սուրը գլխին՝ անճար մեր ժողովուրդին: Հոս է ահա բանալին այն ազդեցութեան զոր Հրանդի գրականութիւնը ունեցած է խռովայոյզ այդ օրերուն: Անիկա առաւել քան ուրիշ մէկը իր սերունդէն, կը ներկայացնէ հայ հոգին, հայ տառապանքը, հայ հայրենիքին գերադրական պաշտամունքը:

Ոչ ոքի համար դադարնիք է որ այդ պաշտամունքը, սերունդ մը առաջ, որդէն յուռութքի մը նման տիրապետած է հոգիններուն, բայց դժբախտութեան տակն է այն գրական, ումանթիք, թատերական հայրենասիրութեան որ Մխիթարեան ազգայնականութեանը փոխադրութիւնն է, զարթոնքի սերունդին քանի մը պերճ աշխատանքներուն միջոցով ու այն քանի մը նոր ու հզօր գիրքերով որոնք Ալիշանի անունը իր փառքին տարին: Ու դարձեալ դադարնիք չէ որ այդ ոգին իր կրակին մէջ առած է ամբողջ պոլսահայ ընտանին ու իր բարձրագոյն արտայայտութեան կը հասնի, սահմանադրական տարեդարձի հանդէսներուն առթիւ գալարափողուած խայտարղէտ երգերուն և «ազգային մեծ ժողովոյ» ատենաբանութեանց, վիճարանութեանց, որոշումներուն պերճ ազմուկին մէջ: Երկու տասնեակ տարիներ յետոյ, 1888ին երբ Հրանդ պիտի ստորագրէ իր անդրանիկ քրոնիկը պանդուխտի կեանքէն, անհուն է փոփոխութիւնը: Ճառի ու երգի խանդավառութեան տեղ երևան կուգար իրաւ, շօշափելի, տարօրէն յուզիչ ոգրերգութիւնը որ իր տարրերը կ'առնէ մեր ժողովուրդին խորագոյն տառապանքէն, երբ քաղաքական չափուած, վճռուած ծրագիր մը իր անողոք մկրատին տակը ձգած է ոչ միայն մեր հոգիին կտաւը, այլ մեր ժողովուրդին ապրուստը, հողը, օդը, ջուրը, լոյսը, մեզի գլանալով նոյնիսկ մեր դերութիւնը: Մեզմէ ուզուածը 1880էն ասդին մեր անաղմուկ համակերպումն է մեր բնաջնջումին: Ու թուրքին այս պահանջը պարզ է որքան թրքական: Մեր հակազ-

դեցուցութիւնը: Դժբախտութիւնը հոն է որ մեր թշնամիին պայծառ ծրագիրը մեզի արժած ըլլալ այնքան յիմարական պատրանքներ, որպէսզի պայն տեսնելու ու հասկնալու սհաւոր ըստիպողութիւնը իրարու գլխուն իբր նախասինք թափենք: Չանգուածը, ան որ առաջին մարմինը պիտի տար թշնամիին ծրագրին գործադրութեան, զգաց ամենէն առաջ, խոր իր բնազդովը: Տաքնա՛ւ պը՝ այդ ամուր մխուած դաշոյնին հակահարուածն էր մեր հոգիներէն ներս: Հրանդ այդ տաքնապին ամենէն հզօր արտայայտութիւնը պիտի ըլլալ մեր գրականութեան մէջ, այդ չըջանին, ըսելու համար անհուն այդ ցաւին պատգամը: Տեսակ մը Ռաֆֆի, առանց զառածելու սակայն արեւելահայ մեծ վիւպորին առաքելական ձգտումներէն, բայց ունենալով անոր չա՛փ, իր ժամանակին, ժողովուրդին ու անոր հզօր տաքնապին զգացողութիւնը:

Իր գործին այն մասը որ կ'ընդգրկէ գաւառացիներուն համայնական տառապանքը, Պուլիս թէ երկիր, գրական բացառիկ յաջողուածք մը ըլլալով հանդերձ, ստուերի մէջ չի ձգեր անոր այլապէս ընդարձակ, բազմաձալ միւս վաստակը որ ընթացիկ, քաղքենի կեանքը ունի իբր նախանիւթ, գո՛րծ որ ճարուած է ժողովուրդի մարդոց մայր հոգերովը, խոնարհներու, դժբախտներու, զոհերու, կեանքէն այլապէս զարնուածներու քաւաւրանեան կարաւան, որուն կրունկէն պիտի չբաժնուի երբեք ցաւերուն ցաւը, երբեմն պատառ հացին կրակը մեր աչքերուն առջև, երբ անիկա կը պակսի մեր զաւկին, երբեմն մեր պատիւին հասած այն միւս կրա՛կը՝ որ մեզ կը սպաննէ մեզմէ առաջ: Մեզք որ հատոր մը մինչև այսօր չէ խմբած այդ կտորները:

Ու, պարտք կը զգամ ծանրանալ իր քրոնիկներուն ալ տաւրողութեան, Արփիարեանի զուգահեռ, բայց անկէ տարբեր ու գիով մը գրուած: Որոնք պարզագոյն մարդերու հետ կապուած զգացումներ, յոյսեր, յիշատակներ կը շահագործեն, բայց այնպէս մը որ ընդհանրա՛նան, յայտարարը դառնալու աստիճան համազգային զգայնութեան մը: Չհեգնեն, չկճեն, պոլսական սրամտութեամբ չըլլան պղպեղուած: Ու ըլլան պարզ, շիտակ, տրտում, խորկոճ, խռովիչ ինչպէս է արգէն իր միջին դիմին մէջ կեանքը ուրկէ փրցուած են անոնք: Պսլսոյ մէջ աճած ու գործած այս մեծ, անսրբազրելի դիւղացին, երեսուն տարուայ ամենօրեայ վատնումին հակառակ, իր հայրենիքէն իր ոսկորնե-

լուսն անցած աղն ու համը պիտի չկրնայ սպառել: Ինչ որ մտածէ, խօսի, գրէ, պիտի արձակէ գեղին այդ բարկ ու շիտակ հոտը որով կը վանազանուին քաղքենի ու հողագործ դասերը, պատմութեան խորերէն ճամբայ դրուած մեր անհաւասար սա կարգուսարքը ոտքի կանգնելու: Երբ անիկա պիտի զառածի բարձր դասերէ, խաւերէ սեւեռումներ փորձելու, պիտի մնայ գեղացի, միշտ ու մէկ հողիով: Այդ իսկ հանգամանքով անիկա պիտի ըլլայ Պոլսոյ տուած առաջին ու անգերազանցելի հայ գրագէտը(*), զոր այսօր չենք համեմեր արտասանելու ատեն:

(*) Վտանգաւոր այս տարազը կը գործածեմ պայծառ գիտակցութեամբ մը: Նոր չէ որ զրագէտը մարդն է աշխարհի մը: Խրիմեան, Սըրուանձտեանց, Թլկատինցի, Զարդարեան, Առաջին երկուքին մէջ զրագէտը վիրաւոր է ծանր մեղքերով, արդիւնք՝ ծնունդի անբաւականութեան: Վերջին երկուքը շատ տրտում պայմաններէ զարնուածներ են, իրենց տաղանդին ազատագրումը չիրագործելու աստիճան. մէկը, Թլկատինցին, կեանքէն կը վախնայ, լրագրական հետեւը քրոթիւններու կռակը նստելով. միւսը, Զարդարեան, նոյն այդ վախով կը տառապի, ու բանաստեղծական մշուշ մը կը պտտցնէ իր և կեանքին ընդմէջ: Ո՛վ, ասոնցմէ դուրս, որ լրացնէր պայմանները, մեր մէջ, ազգային զրադէտի: Կ'ընդունիմ ամբողջ զժախտութիւնը որ ոճի չեւած, չբերեցած գործերը կը հարուածէ, ինչպէս ըրած է արդէն Հրանդին համար: Բայց ատկէ անկախաբար, ո՞ր փնտոել ցեղագոյն ապրումներ, որոնք մեզ խռովէին իր ու մեր օրերուն: Պոլիսը քանի մը հարիւր տարին է մեր ժողովուրդին կոտորակներուն, որոնք, հարկադրաբար, պիտի մտնէին նոր ռօրտի մը այլաշուտին մէջ: Այս ծանօթութիւնը չի յաւակնի լուծել բարդ հարցը զոր երբեմն կը նետենք հրապարակ պոլսահայ գրական ճիգը դատելու փորձին մէջ, երբ կը շուարինք արդար կարենալ ըլլալու, մաքրափառ ու մեծ տաղանդներու առջև: Պետքս Դուրեան, Միսաք Մեծարենց, Վարուժան, Զրաքեան, Զապէլ Եսայեան, Թէքէեան և ուրիշ նոյնքան արժանաւորներ, ո՞ր ժողովուրդին արտայայտութիւնն են: — Անոր, որուն ամպարագիծ տառապանքը մշուշի մը պէս կը զգացուի Հրանդի գործերէն, թէ անոր որուն տարերկրեայ ապրումները, զգայնութիւնը այնքան ալեծփիկ նորութիւններու ընդմէջէն կը ծխածանուին ըլլալու համար Նուր Տալիւր կամ Ներսիսաւրի, գիրքե՛ր՝ զորս պիտի կրնային ստորագրել աշխարհի որևէ մէկ մասէն երջանկագոյն կամ թշուառագոյն կախարդները ձայնին, գոյնին ու բանին: Չեմ տարածեր վէճը, ճամբայ բանալու համար անիրական ընդհանրացումներու, որոնց համեմատ արուեստի գործերուն մեծութիւնը պայմանաւոր է համամարդկային տարերու կշիռով: Մեր գրականութիւնը մեր ժողովուրդին գրականութիւնն է և սովետականութիւնն է անոր չմտածածը դտնել ու զննել յաւակնիլ անոր գաղափարաբանութեան մէջ: Մարդերէն վեր արուեստ մը կայ անշուշտ գիրքերու մէջ: Ի՞նչ է արուեստը պարսաւին հեղինակը (Ն. Թովթոյ) ինքզինքը հերքելու պատիժը շատ ուղի է ձգած, այն օրերուն, երբ այլևս արուեստը չորցած էր իր մէջ, վերածուելու համար անամէջ տարազի:

Իր անունին հետ սա հաւատաւորութիւնը լայնօրէն պիտի արդարանայ սանկ կէս դար վերջը մանաւանդ երբ մեր ժողովուրդը ստիպուած հագնի մտայնութիւնը նոր ժամանակներուն ու մոռնայ իր պապերուն հոգին։ Այն ատեն, անոնց համար, որոնք ցեղային նշխարներու հաւաքման սրբազան պարտքը պիտի ըզգան, ազգային արժէքներու ետեւէն իրենց կարօտը պիտի վերածեն ազգային գերագոյն արժանապատուութեան։

Այն, որ արեւմտահայ՝ գրագէտներուն մէջ, գրեթէ բացառիկ միակողմնութեամբ մը, օրին մէկը յաջողեցաւ ալլապէս ընդարձակ շահեկանութեան և համատարած խոռվքի կեդրոն(*) մը գառնալ, պիտի վերգգենու իր ճշմարիտ փառքը երբ մեր ժողովուրդը պահիկ մը կարենայ հանգիստ գտնել իր ահաւոր տառապանքին մէջ, պրպտելու համար գոնէ մերձաւոր իր անցեալը։ Ոչ մէկ գրագէտ, արեւմտահայերէն, պիտի ըլլայ իրական, կենդանի հետաքրքրութեան ու սիրոյ առարկայ որքան հրանդը։

1

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ԳՈՐԾԸ

Հրանդի մէջ մարդը նման է իր սերունդին ընդհանուր տիպարին, յաւելեալ ուրիշ միայն իրեն յատուկ կողմով մը որ գաւառացիութիւնն է։ Բացառաբար պոլսեցիներէ բազկացած իրապաշտ խմբակին մէջ այս երակէ մարդը այսօր միայն միզի կը պատկերանայ իր իմաստին ամբողջ հոծութեամբը։

Մնունդի ու մանկութեան պարագաները չեմ յիշեր հոս իւր կենսագրական ընդհանուր, անխուսափելի տուեալներ։ Բայց

(*) Իր քրոնիկները, պանդուխտներու կեանքէն գրեթէ քաղաքական արարքներ էին, հազարներու հոգին դղրողը, դանոնք ստորագրողին անձին համեստութեան ու պարզութեան հակառակ։ Պոլսոյ մեր գրագէտները չեն հանդիպած արժէքի այս խտութեան, անգիտակից բայց անհերքելի դոր մեր այդ օրերու հասարակութիւնը չսակարկեց իրեն։ Խրիմեանի, վարժապետեանի քարոզները միայն հասած են Հրանդի ըստեղծած հոծ յուզումներուն։ Ռաֆֆիէն յետոյ երկրորդ դէմքն է որ ինքզինքը ըլլայ կարդացուցած, բռնի ու խելայեղ թափի մը մէջ պահելով հասարակութիւնը։ Արփիարեան, իր թրքահայ գրականութեան վրայ նշմարին մէջ (Վամբեր) շատ յատակ տողեր ունի Հրանդի վարկը արժեւորող։

երբ ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ պարագան, որուն համեմատ անիկա պիտի ծնի Հայաստանի խուլ ու հեռաւոր մէկ անկիւնը, հոն պիտի ճարէ իր մանկական մարմինը ու մինչև անդրանիկ պատանութիւն երկարաձգուող իր հոգիին ալ կազմութիւնը, կ'ուզեմ ձեզի խօսած ըլլալ շատ թանկագին, շատ ազնուական նպատակ մը զոր մեր մէջ քիչ գրագէտներ գտած են իրենց այդ շրջանէն ուր մեր անձնաւորութիւնը առաջին անկողնուտ մթերքը կը հայթայթէ օր մը արուեստի նախանիւթ եղող զգայութիւններուն: Ասոնք, մինչև մեր մահը մեզմէ չքակուող խիտ ու ոսկի հիւսքերը պիտի տան մեր երկու անձերուն ալ, ու մեզ պիտի զրահեն մեր կեանքին մնացեալ մասին դէմ, պահելու համար անայլայլ, ընդդէմ այնքան խաթարող հեղմունքներու սրբազան հոգեյատակը որ յաւիտենական գանձարանն է արուեստագէտին, դեռ Սոփոկլէսի օրերէն: Իր գործին բացառիկ հայեցիութիւնը, հակառակ զրաքննութեան ահաւոր ճշդումին, ու պոլսական այնքան կեղծ, բայց յոխորտ ճաշակին, ու թեւրեւս հակառակ ալ իր կամքին (յիշել որ գրաբարի դասատու մնաց տարիներով և անոր շուրջը վէճերու մէջ թարթափանքն ալ չարհամարհեց), փաստ մըն է այս տեսութեան: Այն զգացումները, տաք տաքնապանքը կսկիծին ու յուսահատութեան, որոնք անոր էջերուն մէջ պիտի դողդղան այնքան խռովիչ ուժգնութեամբ, իրականութեամբ, ու պիտի դղրդեն հազարներու հոգին, ճարուած են իրեն այն ոսկի տասնամեակէն որ մեր կեանքին անդրանիկ հոգեխարիսխը կը կազմէ, աննահանջ յատակը: Ու այդ հայրենիքին անասելի ազդմունքները յօրինեցին ոչ միայն անոր այնքան դիւրազգած ջղային սարուածը, այլև տունն անմահ իսկանիւթը սրով օծուած կ'ըլլան մեր գիծերը, հոգիէ ինչպէս մարմինէ: Ու այդ հայրենիքին անպատմելի պատկերները շինեցին անոր ուղեղին վրայ կախարդական այն բլադները որոնք մեր կեանքէն ալ աւելի կը դիմանան, եթէ կը ներուի այս չափազանցումը: Մահուան շունչն անգամ անկարող է երբեմն մթնադնել պայծառութիւնը այդ ոսկեգարին, երբ հոգևարքի մահիճը կը վերածէ սխրալի որքան սրտառուչ բեմի մը, պառկողին աչքին դէմ բանալով անմահ կտաւը իր մանկական զգայութիւններուն, ասոնցմով պատնելու համար կարծես խուժ հէքեաթը կեանքին: Հրանդի Յուլիքը որոնք անոր քրոնիկներուն երկրորդ աշխարհը կը հայթայթեն, դժբախտաբար հատուկոտոր են չափազանց որպէսզի կարելի ըլլար վերակազմել այդ մանկութիւնը, որ, վստահ եմ, պիտի գերազանցէր այդ տարօրինակ

տիպարը, իր իսկ չտուածը բարդելով իր տուածին^(*)։ Հարկը տարուայ դրականութիւն մը (երկու հատուածներուն ալ մէջը) սե յիսունէ աւելի տաղանդաւոր մարդոց պատմութիւնը դիւ չեն նուաճած այդ կախարդ հէքեաթը մեր պատմութեան^(**)։

(*) Բնդհանուր գաղափարը որմէ կը մեկնիմ, բարսոսմ մը չէ։ Չորս հինգ հոգի միայն մեր գրականութիւնը ունի գաւառական ծագումով։ Երկուքը կրօնաւոր, առանց գրական բարձր կամքի որ տաղանդը չի հերքեր հոս, բայց կը բացատրէ խրիմեանի և Որուանծտեանցի գործին խակ նկարագիրը, թլիստինցին շատ վարժապետ է ապրած և մտիկ ըրած մեր մամուլին պահանջներուն։ Զարդարեան վրիպած վիպող մը մնաց, մեծ բանաստեղծի ղգայնութիւն մը տանել խրելու համար քաղաքական մօրուտքին։ Ձեմ կրնար վրադիլ Գեղամով (Մշոյ Գեղամ), պարզ այն պատճառով որ գրագէտի հասկացողութիւն մը իր միտքին արգիլուած բարիք մը եղաւ։ Եւ սակայն այս մարդերն էին որ իրենց կաթին հետ ծծեցին մեր երկրին աղին ու լեղին, շաքարն ու շարպաթը ու մեծցան կախարդ այդ աշխարհին ծոցը, ծուէն առ ծուէն հիւսելով իրենց միսերը, ինչպէս իրենց ղգայնութիւնը, ամենէն հաւաքող ղրբերդոթեան մը ղաշտին վրայ։ Տառապանքը այն միակ գիտութիւնն է ղոր պարտաւոր ենք սորվիլ անծնապէս։ Հրանդ մասնագէտ մը չէր անշուշտ այդ ղժբախտ գիտութեան, բայց մէկն էր այն շատ քիչերէն որոնց ուղեղն ու սիրտին կարասը բռնուեցան արցունքին անձրեւին ղէմ որ մեր պայերուն աչքերը բռնեց մեր հոգերուն վրայ, մեղ ընելով անկարելի բաներ, մեր ղարբերու քաղաքակրթութեան բեմին, երբ մեզ կը մորթէին աչքին առջև մեծ ժողովուրդներու դեսպաններուն։ Այս ողբերգութիւնը ալ չի մոռցուիր։ Հրանդի ղէմքին կաղմութիւնը պիտի շահագործէր բոլոր տարրերը որոնցմով կը մտապատկերուի միւր ժողովուրդը, բուն իսկ Հայաստանի սիրտին մէջ։ Մուշը, կարինը, Վանը, Ծովաք աշխարհը յատուկ անուններ չեն, այլ անվերածելի յղացքներ, ամէն մէկը մեր ժողովուրդին մէկ կողմը բլրեղացուցած։

(**) Ուշագրաւ է որ Ռաֆիքիի գրական վաստակին վերագնահատումը յարգանքի բացառիկ յիշատակութեամբ մը ղրբադի անոր գործին այն մասովը ուր անձնական այս տարրը նախանիւթ կը մնայ, Կայծերը, Ոսկի Աւաղաղը որոնց մէջ արեւելահայ մեծ վիպողը լայն չափերով նետած է իր մանկական ու պատանեկան ղգայութիւնները, ղառան իրենց գերաղանց ղիրքին, բաղդատմամբ Սամուէլի, ու Խեցր, ատեն մը ղլուխ-գործոցի հովով պտտած ամբոխներուն հիացումին մէջ։ Նոյն իսկ Խաչագողի Երեսօտակաւոր, հակառակ թերթօնակերտ իր մեղքին, մեղ կը կապէ, պարզ այն ղգայութեանց ղգողութեամբը որոնք անձին հեղումը կը մնան։ Երբուանդաղէի ցանուցիւր նշմարները, հաւանաբար այլափոխուած, իր վէպերուն մէջ ղգուած են տարրալոյծ։ Անշուշտ երկուքին գործէն ալ թէն ղժուար բայց կարելի վերակաղմելը 1850ի և 1860ի պատանիներուն հոգեբանութիւն մը որ տարաղէր ընդհանուր միջին մը։ Ահարոնեանի գործին այն մասը (Իմ Գիրքը) որ կը համապատասխանէ հոս նկատի առնուած հանգամանքներուն, ղժբախտաբար չէ կատարուած բաւարար անկեղծութեամբ, հանդարտութեամբ, ու կը մնայ

Յետոյ, Պոլիս: Եօթանասնական թուականներու տարօրինակ քաղաքը, խոր կերպով արեւելք, կեղեկէն արեւմուտք: Չեմ լայնեւր վերլուծումը որ ճակատադրուած է հասնելու մանրամասնութեանց մէկ ու նոյն հանդէսին որով հանդերձուած են պատանութիւնները Արփիարեաններու, Զօհրապներու, Կամարականներու: Ծանօթ ենք այդ օրերու ազգային բարեխառնութեան որ մինակ մթնոլորտ մը չէ միտքերը զոգաւորող, այլև հրդեհ մը, զոր կ'արծարծեն տարօրինակ հովերը մեր ճակատագրին: Ու ծանօթ էք դարձեալ ընկերային միջավայրին, դիտուած նոյն հրդեհին շառայելով: Ուր եկած են իրարու բախելու առհաւական հաստ, ամուր իրականութիւններ, մարդոց կաշիէն աւելի պինդ, մեր հին քաղաքներէն Պոլիս փոխադրած մեր ընդարձակ, սխրալի առաքինութիւնները, դժբախտութեան մէջ մարմին կապած մեր կարեկցուն, իրերահաս սիրտերուն ամբողջ բարիքը, ինչպէս նաև մեր իմացական հակամարտութիւնները, մեր նախարարներուն խուլ բայց անհերքելի առհաւութիւնները որոնք կը մտնեն կրկէս ամէն անգամ որ մեր խելքին համադրական ուժին կոչում կ'ըլլայ: Պատանի Հրանդը պիտի խառնուի հոսանքին, բայց պիտի պահէ ինքզինքը, հաւատարիմ մընալով, որքան որ կարելի է ատիկա իր անդրազոյն, բնավայրի զգայութիւններուն:

Միւս կողմէ պէտք չէ աչքէ հանել միւս մասնաւոր պարագան ալ: Այդ օրերու Պոլիսը (հայկականը) զարթոնքի սերունդին կերտել ուղած զործարանաւորութիւնը չէ միայն, համայնքային իր կազմակերպութիւններով, բազմազգի ընկերակցութիւններով, իր այնքան ինքնատիպ մամուլովը և անմոռանալի թատերական ներկայացումներով: Ինչպէս չէ՝ մեր անդրանիկ, Լուրպատարազ դրամատէրներուն, բարգաւաճ ու բազ-

վիրաւոր իր ծանր ռումանթիզմովը, կասկածի տակ ձգելու աստիճան պատմումին վաւերականութիւնը: Ուրիշ: Դիտեցիք հարկաւ որ անձնները կուգան արեւելահայ գրագէտներէն որոնց արժէքը այս գետին վրայ գերազանց է: Հրազդատուելու գինով արեւմտահայ մեծ դէմքերուն: Իբր ամբողջ ու լուրջ ձեռնարկ, երկու գրականութեանց մէջ Ահարոնեանի տուածը կը մնայ առանձին, իր բոլոր մեղքերով իսկ արժանի յարգանքի: Պոլսեցիները: Բայց անոնք ա՞նչք ունէին բանալու զեփուռէն ու լուսնակէն, որպէսզի յօժարէին սանկ հեղ մը ետ նայիլ, տեսնելու համար ինչ ոսկեհամուկ կտաւ էր որ կը վառուէր իրենց պատանութեան գօտիներուն: Ու յիշել որ Տիքընզի գործին, Տոտէի գործին ամենէն սրտայոյզ մասերը կուգան իրենց պատանութենէն:

մատարազ առևտրականներուն ու շքեղ եպիսկոպոսներուն հանդիսարանը: Կան ասոնք, մշակոյթի կերպարանք մը թելադրող արտաքինայարդար տեղում մը: Բայց կայ մանաւանդ շարժուն ու արմատախիլ Հայաստան մը, խստերանդ ինքնութեամբ բարբառին ու տարազին, մայր հայրենիքին քանի մը շատ թունդ նկարագիրները այնքան հպարտութեամբ պարզելով մայրաքաղաքին ամենէն բազմամբօխ կեդրոններուն վրայ, աչքի ու հոգիի համար անջնջելի տեսարաններու ընդմէջէն: Թշուառ, անօթի բայց խրոխտ: Որոշ է թիւը այդ մարդոց ուրոնք, պէհեար նախատական մակդիրին տակ, Պոլսոյ աւերակ, թշուառ ու աղտով որքան ցաւով այնքան պերճ խաները խճողած էին: Բայց որոնց լեզուն, ապրելու կերպը, տարազը, բարքերը կը համախառնուէին իրարու մէկ ու նոյն վառարանին մէջ որ անդարման թշուառութիւնն է բոլոր հայրենալիքներուն: Հրանդ տեղ մը կուտայ անոնց ութսուն հազարի գումարը: Բանակ մըն է ասիկա, խճողուած կարելի խորշերու խորը: Որ պիտի տպրի նախնական հոգեբանութեամբ մը, իւրացուած՝ գեղերուն մօայլ խրճիթներէն, ու պիտի շարունակէ քարշ տալ իր ճակտին գիրը, պերճ այդ ոստանին ընդերքն ի վար, չբռնելով մշտախոյս հացը: Հրանդ իր պատանութիւնը, երիտասարդութիւնը գրեթէ ամէն օր անգամ մը պիտի մկրտէ գաղթական, սակայն այնքան հարազատ սա Հայաստանին յաճախանքին մէջը: Անիկա Պոլսեցի է՛ր կըրցած դառնալ, հակառակ քսանով, երեսունով տարիներուն ուրոնք անցան անոր գլուխէն, այդ քաղաքին մէջ: Հայաստանէն շարան շարան հասնող թշուառներու սա կարաւանին մէջ իր գրեթէ ամենօրեայ երևումը, իր անընդմէջ չփումը այդ մարդոց ոչ միայն մարմիններուն այլև հոգիին, պատճառ է որ իր տաղանդին կազմաւորման մէջ տիրական մնայ հայրենիքէն բերուած հոգեյատակը, ապառաժ ու մաքուր, ու արդար, բարբառ կերպով մը չէղոքանան պոլսածին տարրերը: Հրանդը միակ գրագէտն է արեւմտահայոց մէջ որ Պոլսոյ ճաշակէն ինքզինքը վճռապէս ազատազրած ըլլայ: Այս տեսակէտով անիկա չի բաղդատուիր Գեղամին գեղջուկ հայեցիութեան որ աղքատութեան, անբաւարարութեան փաստ մըն է անոր էջերուն մէջ երբ բարբառին բոլոր արձակութիւնները, տեղական գոյին բոլոր հաստութիւնները անխնայ կը հիւրընկալէ: Անշուշտ բաւական պարզ է միւս պարագան ալ որ զինքը հեռու պահեց Բագրատունեան քերթողականին փշուած, յաճախ կեղծ շունչէն: Գիտէ՞ք թէ մեր ամենէն ժողովրդական գրողը, Վանեցի Խրիմ-

եանը մեծաթուիչ քերթուածներ դրած ունի հայկական չափով և Բագրատունեան դրաբարով: Անիկա չէր կրնար ըլլալ ան միւսներուն ալ հետ որոնք «դեղածիծաղ ափանց վերայ Վոսփորայ» թիթեռնիկ ու փրփուր կը հօլովեն ու հօլերը յուզարկ կը հանեն դէպի գերեզմանները մեծ մեռելներուն, կոյսին անխուսափելի դարպասը կ'ընեն ու կ'անցնին իրը մեծատաղանդ բանաստեղծ:

Մինչև դարիպներուն չքացումը Պոլսէն (1896) անիկա այդ խաւերէն պիտի ստանայ անսպառ ու անփոխարինելի նպաստ: Այս հանգամանքը բացառիկ է որքան բացարձակ՝ բացատրելու համար անոր գործին մեծ հայեցիութիւնը և խոր մարդկայնականութիւնը: Յիսունէն վերջն ալ անիկա պատանի Հայաստանցին (*) էր:

(*) 1914ի ձմրան, ունեցայ վերջին իր հանդիպումը: Չեմ խօսիր քաղաքական անձուկէն որուն հեռազգացումը ամենէն ամուր տրուեցաւ իրեն: Անիկա կեցուց գիրքի մը վրայ իր նայուածքը զոր մշտական սուգ մը կ'ընէր արտասուեախառն և ուր նոյն ատեն ժպտի մը թեւ կը թուէր թրթռալ: Ձգացի այդ տարօրինակութիւնը բայց չհասկցայ: Հիմա միայն կը փորձեմ երևոյթը ընդհանրացնել ու ըսել իմաստը այն անանուն բանին որ մեզ բոլորս ալ կ'ընէ այսպէս, կազմելով մեր զգացական աշխարհին երկու հզօր երեսները (մեր երգը և պարը, մեր երաժշտութիւնն ու ճարտարապետութիւնը կուլան որքան կը թրթռան): Գիրքը նոր օրերու ոգիով ճիւղճ քերթողական մը կը պաշտպանէր, Պոլիսին բոլոր թշուառ ու հեքոտ թացութիւնները ոճի հանող: Իմ գրական հակումները պարզ էին իրեն: Յետոյ դաւ թեռնակրի մը ափին չափ բաց ու բարի իր թաթը ուսիս, մինչ միւս ձեռքով խլած էր արդէն գրքոյկը ձեռքէս ու բզկտած, ակնթարթային արագութեամբ: Թռան գիրքին թերթերը հօլէն: «Սինչել ճեհէճճէմ» պոռայ դժբախտ քերթուածներուն ետևէն: Դէմ էր, ինձմէ աւելի, այդ ներբաժաղ, պատկերապաշտ, բառամոլ խաղարկութեան օրուն ոսկեղարը կ'իյնայ այս դարու առաջին տասնամեակին: Յետոյ քալեցինք: Ձէր յոգներ հեկայ իր կուրծքը զառիւյներէն (եիւսեֆ-գայթրում) որպէսզի վայրկեան մը կտրէր թելը իր խօսքին. ամբողջ աւաչ, անէծք, հայհալութիւն այդ իգութեանց պէմ: Նոր բաներ չէին իր ըսածները: Բայց զիս անգամ մըն ալ կը հաստատէին իմ հակակրօնութեանց և համակրութեանցս մէջ: Ու պայծառ կերպով զգացի որ իր ու իմ հոգին թէ և տարբեր խտութիւններու և ճնշումներու ենթարկուած, կը միանային իրարու կէտի մը մէջ. — ատիկա գնահատումն էր մեր ժողովուրդի խոր, իրաւ, մեծ կեանքին: Չեմ գրեւ հոս իր բառերը իմ պատմած կեանքերուն մասին: Բայց կ'արձանագրեմ իմ տպաւորութիւնը ուր առաջին գիծի կուգայ Հրանդի հայեցի, ողջամիտ, հարազատ շնորհը: Քառորդ դար յետոյ, իր դէմքը կազմելու համար երբ կրկին կը կարգամ զինքը, ուրախ եմ յայտնելու որ այդ տպաւորութիւնը կը մնայ անայլայլ, միայն անդաման կորուստին կսկիծովը պղտորած իմ մէջ:

Հիմնական այս հաւաստումէն յետոյ, չեմ գիտեր, կարիք կայ գրելու մէկիկ մէկիկ այն թուականները որոնք այդ կեանքին այս ու այն դարձուածքները կը թուարկեն միայն, առանց բան մը փոխելէ անկէ: 1880էն մինչև 1890 անիկա կը կազմակերպէ իր ուղեղը, տալով ասոր միջին ծանօթութեանց մթերք մը՝ որուն բոլոր տարրերը չեն բարձրանար դրաբարի պաշտամունքէն անդին: Ազգային իր խորքին մէջ, այդ կրթութիւնը չէ հասած իր սերունդին նոյնիսկ միջինին, քանի որ իր ընկերները Պոլսոյ տուածէն չեն գոհացած, մեծ մասով: Բայց զրազէտի մը համար ծնունդը կը փոխարինէ ամէն կարգէ թերիները: Ինչ որ դպրոցէն չգտաւ անիկա, գտաւ սակայն մթնոլորտէն որ յղի է ծանր ու մեծ պատգամներով: Անիկա առքին մէջ է երազներու երազին: Ազգային հարցին իրադարձութիւնները չունիմ թուելու: 1880ին հոգիները ուրիշ պատկեր կ'ընծայեն: 1860ի ընդարձակ ձեռնարկը դիմագիծ մըն է յաջորդ սերունդին համար: Այդ հարցին ղուգահեռ, Պոլիս կը փորձէ ուրիշ գործունէութիւն մը, իմացական, գրական, կրթական, ընկերային, վերանորոգչական ամուր տուեալներու վրայ հաստատուելու համար ինքզինքը: Տրամադրելի բոլոր ուժերը ծիրին մէջն են շարժումին: Ոչ միայն առաջաւոր, կրակոտ երիտասարդները, այլև անոնք որ հանդարտ, զգուշաւոր, զգոն խառնուածքով մը եկած են մեր աշխարհը, պիտի խառնուին հոսանքին: Հրանդ Ասատուր մը, կամսարական մը — մարդեր՝ որոնք իրենց սպառաշիւ դիմագծութիւնը ունէին արդէն դեռ պատանի — պիտի չվախսնան առաջին դիրքերու վրայ երեւալէ ու պիտի քաշեն կողք կողքի միւսներուն հետ որոնք Արփիարեան, Գրիգոր Զօհրապ կ'անուանուին: Կարիքին ընդարձակութեան առջև մարդոց սա սակաւութիւնը — նոյն ուժերն են որ պիտի տրամադրուին այսքան տարածուն ճակատ մը բռնելու — միակ դժբախտութիւնը եղաւ այդ սերունդին: Զարթօնքին ռահվիրաները կը բաւէին իրենց առաջադրութեանց: Իրապաշտները պիտի չհասնէին նոյնիսկ գրական ճակատը լիցնելու: Վկայ արդիւնքը իրենց ճիւղին: Վաւերական ու հզօր տաղանդներ էին բոլորը: Կրակի պէս խառնուածքներ ու անշահախնդիր սպասարկուններ: Բայց անոնցմէ մեզի կտակուած գործը: Զենք կրնար պարտկել անոր նիհարութիւնը, ոչ ալ աս ու ան պատասխանատու համարել: Յիշել միայն թէ, այդ տենդի օրերուն, մարդիկ կը տառապէին, կրակի վրայ նստելու զգայութեամբ, երբ կ'անցնէին իրենց սեղաններուն առջև, ըստ պատուած յօդուածը գրելու: Այս թրթռագին մթնոլորտին մէջ

անիկա անշուշտ չէր կրնար իր ուղեղը ազատագրել ու ինք-
զինքը բանալ մեծ, խոր սուղումներուն, խմածոներու ծովն
ի վար: Բայց կրցաւ, ու ասիկա ոչ ոքի յաջողուած չափով մը,
կազմակերպել իր ջլային դրութիւնը, որ յաճախ մինակը բաւեց
գրագէտը ոտքի պահելու մեր մէջ:

Կը ճանչնայ Պոլիսը: Անոր աւագ տուններէն մինչև ան-
խշտի, փողոցի անկիւններուն, կառքերու մէջ կամ կամուրջ-
ներու տակ գիշեր լուսցնող թշուառութիւնները, մարմնական,
հոգեկան զոյգ ճանաչողութեամբ, դառնալու համար հակոտնեայ
տիպարը պոսածնունդ գրագէտներուն որոնք եթէ երբեք այդ
ժողովուրդին համար հետաքրքրութիւններ ունին իրենց ներսը,
ասոնք կը կարծեն գոհացուցած ըլլալ, տօնի օրերուն, երբ կը
խառնուին ամբոխին ու կը տեսնեն անոնց զգեստները, պերճ
հասակը ու կը շինեն անոնցմէ ներս այնքան պայմանադրական
հոգեվիճակ(*): Հրանդի համար այդ Պոլիսը համարժէք է իր
երկրին թէ՛ իբր գեղեցկութիւն թէ՛ իբր ցաւ: Աղգային բարձր
շրջանակները, խուլ, բորոտ խաներու նկուղներուն մէջ մեռ-
նելու դրուած մարդոց կարաւանը, եկեղեցականներ, դրողներ,
երիտասարդութիւն ու խենթ տղաքը, մեծ բանակը մաքսատան
բռնակիրներուն, չէնքերու մէջ աշխատողներուն: Ու այս ա-
մենուն հետ ու վրայ, անոնց հոգեբանութիւնն ալ: Իր ամբողջ
լայնքին ու խորքին մէջ, իր տարազներով ու բարքերով իրեն
քաջածանօթ աշխարհի մը գրագէտն է անիկա, նեարդ առ նեարդ
կաղմուած: Ու ինքզինքը բաշխած՝ այդ բոլորին հասկացողու-
թեան: Անիկա իր պանդուխտներուն զգայնութիւնը, փօսնց իր
գիտնալուն, իրը չըրաւ միայն, այլ դարձուց ամբողջ հասարա-
կութեան մը սեպհականութիւնը: Հասկնալի՝ որպէսզի առնուի
նոր ու հզօր ձայններու կախարդանքին ալ:

Մինչև 1895ի փողոտումները, Պոլսոյ մէջ, դրեթէ խնթե-
ցած կսկիծէն, պիտի գրէ, սորվեցնէ, դործէ, դաւադրէ, օր-
ուան մեծ կարդախօսին ընդմէջէն: Մարդերը որ ապրեցան 1890էն

(*) Կրնաք կարդալ, համոզուելու համար այս դժբախտութեան,
Մինաս Զերազի մէկ պատկերը նուիրուած Խասգիւղի մէջ, նման տօնա-
հանդէսի մը, ուր նշանաւոր տրիբունը ամբոխին զգայնութիւնը կը յա-
ւակնի տալ, ընտրելով անկէ մարդ մը և զայն շինելով դուրսի գոյներով,
բայց մանաւանդ տալով անոր հոգի մը որ ընտրողական աշխարհաբարին
հաւատարիմ հետևորդ, կը խօսի ու կը գործէ Պոլսեցիի մը պէս:

1896, այսօր անհասկնալի, առասպելեալ էակներ կը թուին ըս-
փիւռքի տօգոյն, պատրանաթափ հերոսներուն, զրոզ կամ հա-
րուստ, որոնք անկարող են պարզելու իրենց զգայնութիւնը, ի-
րենց ոսկեզօծ տառապանքին փոշին այդպէս մեծ արժէքներու
հանելով, որպէսզի տեսնեն թէ ի՞նչ հզօր կամք ու ի՞նչ ահաւոր
երազ վատնեցին այդ օրերու մեր ճշմարիտ հերոսները, անդրա-
նիկ ու նախնիայ նոր Բանին, ազգային տենդէն բոցավառ, մահ-
ուան մէջ մտնելով չքեղութեամբ մը որ գերազանց է քան ոռոմ-
բերուն, ուժանակներուն այլապէս պիտի գիւցազներգութիւնը:

Հրանդ մէջն է շարժումին: Դատե՞լ կեցուածքը: Փնտռե՞լ
յարմարութեան, կարողութեան վկայագրեր, ինչպէս սովոր են
ընել մարդիկ, ամէն ձեռնարկի մէջ, թեկնածութեան արդարա-
ցումին համար: Ըլլալո՞ւ էր հոն, թէ կենալու բացօք: Ինծի
կուգայ թէ մարդը, Հրանդի մէջ, չունի շահելիք եթէ երբեք
մեր հարցականները ղրմաւորութիւն վճռական հաւաստումով ալ:
1890ին, մեր յեղափոխիւնը երազ է և գործողութիւն. բառեր
հաւասարապէս խիտ, մօտ, իրաւ բոլոր անոնց համար որ կը խօ-
սին մեր լեզուն ու կը ճանչնան մեծ գիծերը մեր պատմութեան:
Ըստ տեսութեան, անոր երազի երեսը պիտի բնակարանը դառնայ
մեր իմացական ուժերուն, որոնք զայն պիտի պատմեն, խոր
ու խորհրդաւոր ձայներով, զիրենք շրջապատող աղոց, քարի
պէս ամուր ու մանուկի չափ մաքուր, գործիւն համար հանդերձ-
ուած իրենց մօրերուն արգանդէն: Բայց ըստ տեսութեան, ի-
րականութիւնը եղաւ ուրիշ կերպ: Երազին սոսկեաները նոյն-
քան արիարանց էին որքան գործին զինուորները: Ու «համա-
գունդ, միակամ» ինչպէս գրուեր էր անգամ մը հազար ամով
առաջ. այդ սերունդը, զրոզ կամ բեռնակիր, չսակարկեց իր
արիւնը: Ու եղան նոյնքան մեծ որքան իրենց պատմութեան
նահատակները, ու աւելի անոնցմէ՝ բանով մըն ալ, քանի որ
հիներուն պէս իրենց արեանը զինը հոսկէ չէին ապահովեր, եր-
կինքին մէջ պսակով մը: Մշեցի բեռնակիրը որ չվախցաւ մա-
հէն, զայն բռնաբարեց, չէր հասկնար «գեքկնաւոր վրախիոնն»
որով կը պսակէ Շնորհալին Վարդանանց հերոսները: Հանդարտ,
սառնասիրտ վերլուծում մը թերեւս պատուածքներ հաստատէ
այս հոգեբանութեան վրայ, մանաւանդ անոր այն մասին մէջ
որ գրողները կը շահագրգռէ (*): Բայց չի կրնար ամբողջովին

(*) Պատերազմէն ասդին յուշերու ձևով ամբողջ գրականութիւն
մը երևան եկաւ ուր գերակատարներ իրենց տպաւորութիւնները, հոգե-

կեղծ յայտարարել մարդերը որոնք Արփիարեան, Հրանդ, Զօսկանեան, Բաշալեան կը կոչուին։ Անշուշտ հրանդ քիչով մը աւելի է Պոլսեցիներէն որոնք աւելի ճկուն, միջոցներով հարուստ, պիտի գտնեն կերպը ձեռք չանցնելու, փախչելով իրենց ղուխը ազատագրելու։ Գաւառացիի իր հաստ պարզութեամբը, դուք ճշդեցէք՝ անճարակութեամբը, մոլեռանդութեամբը անիկա կը մնայ Պոլիս, տագնապին ամենէն սուր օրերուն։ Թուրք ոստիկանութեան հետ անոր ողիսականը պամել դուրս է այս ուրուաւ գիծէն։ Բանտ։ 1896ի աղէտը։ Որուն ահաւոր, անըմբռնելի իւրականութիւնը հազիւ կը դրդէ զինքը ապառաժէ իր հաւատքին մէջ, ձգելու ջարդակոտոր քաղաքը, ապաստանելու համար Պուլկարիս։ Այս գաղթականութիւնը քսան տարի վերջի տարաւ գրութիւնը չէ անշուշտ, բայց նոյնքան դժպիլի նախատօնակ մը։ Այլապէս սպաննող, քանի որ ցեղին հակազդեցութիւնները կը մնային զօրաւոր։ Երուխանի, Տողրամաճեանի հետ (որ յետոյ ըլլար նահատակ Վահան Մանուէլեան անունով երբ իբր յեղափոխական կ'անցնի երկիր) ան կ'ապրի առաջին իրաւ զրկանքները յեղափոխութեան։ Պուլկարիս աշխատակցած է Երուխանի ու անսալով իր միամտութեան, աղէտէն երկու տարի չանցած, կը վերագառնայ Պոլիս, ուր քարափէն իսկ ձերբակալուելով կ'աքսորուի Անատոլուի սակաւահայ մէկ քաղաք։ Տասը տարուայ այդ տարագրութիւնը զինքը կ'ընէ այլապէս հասուն ու թշուառ։ Հոն է գրի առած ընդարձակ վէպ մը որմէ տասնըութը թիւ միայն լոյս կը տեսնէ օրաթերթով։ Կառավարութիւնը գրաւած էր ձեռագիրը։ Այդ քաղաքէն անիկա կը մասնակցի մեր

վիճակը կ'արտայայտեն անհաւատալի տկարութեանց, թեթեւութեանց հետ մեզի տալով մեծութեան ալ փաստեր։ Այս ամբողջը իր անկապակից, անծրագիր, անհեռատես, անխորհուրդ հանգամանքներովը մեզ կը վիրաւորէ այսօր։ մեզ, որ վտանգի գօտիէն դուրս, զրասեղանի վրայ, քարտէսներով ու մատիտով կը յաւակնինք չափել այդ ժամանակները։ Դատողութիւնը, տրամաբանութիւնը կը զայրանան անխելութեան այս աստիճանէն, ինչպէս միշտ ալ կը զայրանան անոնք «ի սկզբանէ աշխարհի» երբ չեն յաջողիր հասկնալ հսկայ այդ յիմարութիւնները։ Ուրիշ կերպ չգտնելին հեթանոս իմաստասէրները Նազովրեցիով սկսուած շարժումը։ Ուրիշ կերպ չեն գտներ այսօր ժողովրդավար իմաստունները այն շարժումները որոնք Եւրոպան կը յեղաշրջեն երբ կէս հարիւրէ աւելի միլիոններու կամքը կը տեսնեն անձնատուր եղած հասարակ ներկարարներու ափին։ Այսպէս է նկարագիրը բոլոր տարերային շարժումներուն։ Իրենց յաղթանակն է որ կը մաքրէ զիրենք։ Մեր շարժումին մեղքը իր սկսուածքին յիմարութեան մէջը չէ, այլ վախճանին աղէտին մէջ։

գրական շարժումին, գրաբարադիրտական յօդուածներով որոնք հեգնութեան մը դերը ունին իր գէմքին վրայ: Սահմանադրութեան վերահռչակումը (1908), շատերու հետ զինքն ալ կը նետէ Պոլիս: Փոխուած էին մարգերը, ոգին, աշխարհը: Կը պակսէին իր պանդուխտները: Կը պակսէր իրապաշտ շարժումին խանդավառութիւնը: Պակսած էր մանաւանդ ինքը իրմէ: Վարժարաններու մէջ կը ստանձնէ դասեր մեր լեզուի և պատմութեան: Կը խառնուի գրական, քաղաքական շարժումներուն, անշուշտ քիչիկ մը հեռուանց: Եւ որ մարդեր էին հիմա բռնած տեղը անոնց որոնք չկային: Ու նոր մարդոց ընտելանալ զիտնալը յաճախ չէ շնորհուած գեղացիներուն: Քանի քանի հեղ զանդատեր է ինծի, չհասկնալուն Աշաֆաբդը ոչ իբր թերթ կամ կուսակցութիւն, ալ իբրեւ գրականութիւն, զայն դառնօրէն, տրամօրէն հակադրելով իրապաշտ Հայրենիքին: Բայց կը սիրէր իր ազգը, ինքզինքը լուծութեան դատապարտելու աստիճան իր ատելութեանց, տարակարծութեանց մէջ: Մինչև ապրիլեան եղեռնը անիկա շարունակեց երեւալ Աշաֆաբդի մէջ և ուրիշ քանի մը տեղեր: 1915ին՝ մահը, թուրքին դանակին ներքև:

Կեանք մը չէ որ պատմեցի ձեզի: Շատ նիհար բացառութիւններով, մեր գրողներուն կեանքը դուրս է, չըսելու համար օտար, մեր գրականութեան: Կը պատմուին, արժանի են պատմուելու այն կեանքերը որոնք կը պաշտպանեն իրենց մարգերը, կ'արդիւնաւորեն, կը հասունցնեն անոնց գործերը և կը պըսակեն վաստակը արդար գոհունակութեամբը ինքզինքը իրագործած ուժին, և ոչ թէ մեզի վիճակուածին նման, մնայուն կը հալածեն զանոնք, երկինքէն ու երկրէն ճարուած հազար ու մէկ զէնքերով, բաժան բաժան տարտղնելով մեր տաղանդը, ու, առնուազն մեզ կ'արգիլեն մեզմէ: Աչք նետեցէք արեւմտահայ գրական երկու մերձաւոր սերունդներուն, ընդունելու համար ահաւոր տարողութիւնը այս գժբախտ բանաձէին: Մեր իրապաշտները, առանց բացառութեան, մեր արուեստագէտ սերունդը, իր մեծ տոկոսին մէջ, քալեցին մղձաւանջին ուղիով(*): Երկու սերունդներն ալ, փոխանակ իրենք զիրենք իրացնելու, ամէն օր մեռան մէյմէկ քիչ: Յանցառ ազատողները բան

(*) Յայդալոյսը գրագէտի մը գործին անունը չէ միայն, կամ անոր երեւակայութեան մէկ գեղեցիկ գիւտը, ալ սերունդի մը հոգեկան ոլորտը: Սերունդ՝ որուն ապրիլը անգամ արգելքի տակ ինկաւ, ուր մնաց ստեղծագործելը:

չեն փոխեր զիճակին սաստկութենէն: Պատմել հայ գրողի մը կեանքը: Ատիկա բանալն է սահմանները թշուառութեան ծովուն ոչ թէ, օտարներու մօտ պատահածին նման, նպաստ հանել գործին ճանաչողութեան, պայծառացման: Մեր գրականութեան պատմաբանը գրեթէ ամէն բոլոր պարտաւոր է մոռնալ այդ կեանքը որ յաճախ պիտի հերքէ գործը:

Այս մեծ գիծերէն յետոյ, Մա՞րգը: Այսինքն՝ իր բառովը՝ ստեղծուածը որ օր մը պատեցաւ իր նմաններուն մէջ: Եղաւ աւսուսին ու զաւակի հայր: Եղաւ դասախօս, պատկերներու հոգիին դէմ բռնելով ապահովաբար իր ցաւը ու պատմելով անոնց, չըսուած բառերով, գեղեցկութիւնը մեր ստեղծումներուն, մեր սքանչելի լեզուին ու դասնութիւնը մեր ճակատագրին՝ որ այդ օրերուն կ'այլափոխուէր մեր հզօր պատրանքներէն բայց չի նշուածուիր, մեզ ընդգծարչելու համար քիչ յետոյ մեր հաւաքող զատկիդումին: Եղաւ լրագրող, կեանքին փոքր կողմերուն հետ մնալուն շփումի մը խողտանքը հանդուրժելու զինով: Բայց որ, այս փոքրութիւններէն վեր, մտիկ ըրաւ մանաւանդ ցաւերը տասնով, յիսունով հազարներու, իրենց որջերուն մէջ, խշտիներուն խորը ծուարած «սոխձի կտոր» այդ տղոց ու լաւաւ անոնց հետ լացերուն ամենէն լեզին, անարցունք լացը, որուն արձագանգը բաւ պիտի ըլլար թունդ հանելու լման ցեղի մը խղճմանքը: Մա՞րգը: Այսինքն՝ գրագէտը, յեղափոխականը, հալածականը, բանտարկեալը, զաղթականը, տարագիրը, ցնորատեսը, մոլեռանդը: Ամէն վերագիր գլուխ մը վէպ է այս զարմանալի «ստեղծուած»էն: Զեմ երեքկներ հարցականը: Այնքան քիչ կը նմանէր անիկա պոլսեցիներով լաստակերտ գրողի ընդհանուր տիպարին, շլացուցիչ ու ոսին. քիչ մը թիթեռնիկ ու քիչ մը զեփիւռ, կամ հակադիր կողմէն՝ ամբողջ ճաղատութիւն ու ակնոց, հոգտորութիւն ու սկզբունք, վարժապետութիւն ու լրագրութիւն, պետական պաշտօնէութիւն ու էֆէնտիւութիւն: Անիկա ոչ մէկ տարր կրցաւ ճարել այս ամենէն, որ պէսզի կերպն ալ ըլլար գտած իր վրայ խօսեցնելու, իր անձին «ճառագայթումովը» զբաղեցնելու ուրիշներուն սնապարծութիւնը: Գլուղացիի մը պէս վարուեցաւ իր շրջանակին մէջ: Ատիկա իր իրաւունքն էր: Բայց մնաց գիւղացի հոն ուր ուրիշ հովեր մուտք ունէին: Իր վէճերուն մէջ անիկա եղաւ կատաղի, անդուծ ու անիրաւ, բայց առանց փոխելու ինքզինքը: Վէճը վեր էր իր անձէն ու կը տիրէր իրեն: Կ'երեւակայեմ զինքը, մինչև

պոլսական սպանդը, մեր վարիչ հոսանքները յուզող տագնապներուն մէջ, անշըջադէտ ու յամառ, կամակոր ու փոքրագատ, դէպքերն ու իրերը խաբտոցելով որպէսզի ըլլան համապատասխան իր մտատեսածներուն: Արփիարեանի մասին իր ամբաստանագիրը տխուր փաստ մըն է հոգեկան անկեղծութեան որքան նայուածքի նեղութեան, տեսակէտներու փոքրութեան: Հոն է սակայն այս բուն գեղացին, իր համոզումներուն թունդ կտրծութեամբը, իր գիտցածէն նշանախեց մը խիզ զիջելու անտրամագիր կարծրամտութեամբը, ու հարցերը ըմբռնելու իւրայատուկ, գեղջուկ, աշխպէս նախնական տղայամտութեամբը: Այդ սարսափելի օգիւլմեկնդին ոգիսականին փառքէն աւելի, զայն գրողին վրայ անկէ լնկած սա լոյսին. աշխպէս դժբախտ գեղնութիւնը, չըսելու համար պղտորութիւնը դժուշ չափերու պէտք է հաւանիլ: Մենք այսօր կ'արգահատինք որ հայ գրականութեան ամենէն սրտայոյզ դէմքերէն մէկը այդ աստիճան տարուած ըլլայ ընդհանուր շլմորումին աղմուկէն ու տեսնայ անկարելի բաներ, ունենայ տղու յատուկ նայուածք: Եւ սակայն, մեր միջոցները քիչ են, հիմա, մարդը իր լիութեան մէջ վերակազմելու: Արփիարեանի դէմ այդ պարսաւագիրէն դուրս քիչ են հարազատ, արժանահաւատ վկայութիւնները (*):

Անօգուտ է զբաղիլ ուրացումներով, ինչպէս խեղաթիւրումներով: Կը ճանչնայի գինքը, իր յաղթ բայց անխարխիս, կիսահակ մարմինին անարգի, աշուրային դանդաղութեանը,

(*) Տխուր, անվայել, անուանարկիչ որքան անարդար դատաստաններ, գիմանկարներ չպակսեցան սակայն մեղի, մանաւանդ պայքարի տենդը երբ կը վարագուրէ մեր գրողներուն ուղջմտութիւնը և երբ անձնականութիւնը, ասիական բրտութիւնը կրկէս կը հանենք այնքան սըրտեռանդն փոյթով: Արփիարեանի դէմ այդ վաւերաթուղթին չափ ու աւելի մեղաւոր է սակայն Արշակ Զօպանեանի քանի մը սիւնակ հայհոյանքը, Անուիթի մէջ, ուր մեր գրականութեան ամենէն մեծ դէմքերէն մէկը կը ձաղկուի, կ'ուրացուի անըմբռնելի թեթեամտութեամբ մը որքան քինախնդիր հոգիով: Այդ շատ դժբախտ լուստանքին մէջ Արշակ Զօպանեան չի տառապիր, խիզճին ու արուեստագէտի իր պարկեշտութեան վրայ քար, երկանաքար զնելով յայտարարելու որ մեղքընալուն տեղ է տուած Ծաղիկի հանդէսին մէջ (Պոլիս) Հրանդի այնքան յուզիչ մէկ երկու պատմութիւններուն, ստնտուններու կեանքէն որոնց հարադատութիւնը գէթ անգերադանցելի էր Ծաղիկի մէջ փորձուած ստեղծագործական բոլոր կտորներէն: Զօպանեան իսկ մը կոչած է այդ մարդը՝ Վերնագիրը ոչ միայն անգութ է այլև ծիծաղելի, «անվարելի» ձեռով մը, պիտի ըսէր գաղիացին:

պարզութեանը մէջ, տեսակ մը արու պերճանքի վերածելով իր գիւղացիութիւնը, չբարակցած բայց խորապէս տալուորիչ իր գիմագիծը երբ կը պահէր շաղին մէջը իր լեռնահովտի ծաղիկներուն: Հագնիւ չկրնալու իր անփութութիւնը հագնելով սակայն իրեն յատուկ վայելչութեամբ մը: Գեղացի էր, քառսուն ու աւելի տարիներու կռանին տակ նորէն մի բան չլքած իր գերբունկերէն, հոգիի ինչպէս մարմինի: Մարդամօտ, շաքար էր այդ «ստեղծութեամբ» իրեններուն հետ ու մօտ: Այլամերժ, վանող, տգեղ՝ ընչեղներու, փառքէն շփացուածներու, ներքին հարկատուններու, պոլսական բարակութիւններու հանդէպ: Անիկա պանդուխտն էր, պանդուխտներու չքացումէն յետոյ, արեւմտահայ գրականութեան:

* * *

Բայց իր գործը կ'արժէ աւելի քան պատկերը իր կեանքին, քան իր կեանքը:

Իբրեւ քանակ, այդ գործը միջինէն վար կը մնայ իր սերունդին, տրուած ըլլալով իր զբաղմանց նկարագիրը ու Պոլսոյ մէջ իր գաւառացիութենէն բաժնուիլ չկրնալու իր յամառութիւնը: Իրապաշտները գիրքի համար տառապանք ունէին: Դրաքըննութեան թշնամանքը անկարելի կ'ընէր հատորի հրատարակութիւնը: Համեմատաբար աւելի ազատ՝ լրագրութիւնը: Ատոր համար է որ սեպհական թերթի խմբագիրները պարտաւորուած էին գրականութիւն ընելու: Քանակի այս նուագումը սակայն լիուլի կը փոխարինուի որակին ազնուութեամբը:

Այդ գործը կը բաղկանայ Ա. ԲՐՈՆԻԿՆԵՐԿ, որոնք գլխաւորաբար պոլսական միջավայրէ վերցուած պատկերներ են, մասնակի անունով մըն ալ նուիրագործուած: Ընդհանուր վերնագիրը՝ «*Հանդէպ*», իր արթնցուցած յուզումովը, ալ դասականացած է հայ գրականութեան պատմութեան մէջ: ՔՐՈՆԻԿՆԵՐ են զարձեւալ իր վերլուծումները հայրենիքէն, համեմատած Արփիարեանի սրամտութեան մէկ կողմովը, բայց զատուելով անոնցմէ իբր կեանքի պարզ, բանաստեղծացած վերարտադրութիւն: Երկրորդ տեսակէտէն այս քրոնիկներն ալ անոր տաղանդին հարազատ գրութիւններ են, հայրենիքի յուշերուն բիւրեղակերպ տեսիլքը, իր ժամանակին տենդին ընդմէջէն: Արփիարեանի առհասարակ պոլսագրուած ու պատմական երանգով յօ-

ընդամենըն դիմաց, զուտ հայկական այդ յիշատակները կը տարբերին Արուսեանքանցի հաւաքումներէն: Աւելի յետոյ Թուրքականին կը շարունակէ քրոնիկի սա փոփոխակը, բայց կը զառաւելի, վառնդի ժամանակի, մանաւանդ միջավայրի անհրաժեշտ շրջումը չէր միջամտած կեանքին ու գրողին կեցուածքին մէջ:

Բ. Վիպակներէ, թիւով քիչ, իբրեւ որակ՝ չունենալով քրոնիկներուն անխարդախ արժանիքը: Անոնք զուրս ստեղծուածներ են, ժամանակի ընդհանրացած կերպէն որ ամբողջով կազմաւոր մըն է գրիթէ, գէթ իբրեւ թէքնիք աշխատանք ու գործադրում: Իրապաշտները գործածած են այդ կազմաւորը, իւրաքանչիւրը իրենց անհատականութիւնը միայն աւելցնելով վրան, բայց չարգելով սեռին ընդհանուր նկարագիրը: Զօհրապով՝ թուրքացած, Արփիարով ոտքի կանգնած, Բաշալեանով սեղմուած մեր վիպակը Հրանդի հետ չունի շահելիք: Ու ասիկա հասկնալի է քիչ մը. իր ընկերներունմէջ անիկա ամենէն ազատ, անխարդախ մնացած գրողի թիւին է եղած: Ուղենք չունեցող վիպերը պիտի նկատենք ժողովրդի, երկարածգողը զրահան այն աւանդութեան որ Խրիմեանի, Արուսեանքանցի թերի գործերը պաշտպանած է ու զանոնք բարձրացուցած իրենց չունեցած (արուեստի տեսակէտէ) արժանիքներուն: Արդ այս երկու մատենագիրներուն մօտ մեր սիրածը անոնց ճաշակը, վայելչաբանութիւնը, գրական նախանիւթը օգտագործելու իրենց ճարտարութիւնը չէ անշուշտ, այլ հում, խակ բայց առողջ, իրաւ, սրտագրաւ շունչը, ոգին որ մեր կեանքին հարազատ, հայեցի բխումն էր, այնքան անպաճոյճ ինչպէս էր մեր զաւառը բաղդատուած Պոլիսին: Հրանդ այդ իսկութիւնը թափեց ինքնահնար կազմաւորի մը մէջ: Իր քրոնիկն էր ատիկա: Վիպակին համար անոր տրամադրելի տարրը այդ իսկ վատնումով մնաց տկար: Իր ընկերները, բոլորն ալ՝ եւրոպական մշակոյթ, հառկացողութիւն ու ճաշակ ըստած անհրաժեշտութիւնները չեն արհամարհած: Հակառակն է որ ճիշդ է: Ինքն է մինակ որ կը հաւատայ իր ըրածին ու լրագրի մը արհեստանոցը բաւ կը համարէ իր գործին արտագրումին: Ասկէ՝ իր վիպակին անշրջադիւ, թոյլ, անաւարտ վիճակը: Դարձեալ իր տպաւորապաշտ էջերը (Ծաղիկ, Մասիս, Աղաթաթ) որոնք օր մը ապրուած կեանքի փոխակերպումներ են, ըլլալ չկրնալով արուեստին մէջ անխուսափելի փոխադրումը (transposition), կը մնան կիսաւարտ վիպակներ: Կարելի չէ վիպողին մասին ստոյգ վճիռ մը կազմել: Առհասարակ մէջ 18 թիւ միայն լոյս տեսած վէպէն, որուն ձեռա-

դիրը (ըստ ումանց 350 էջնոց գործ) կը դրաւուի ու կը կորսուի: Աղադարձար Յաւելուաթի և Նաւասարդ տարեգիրքի մէջ իր վիպակները չեն բաւեր իր մէջ ողջունելու վիպագիր մը, գոնէ Բաշալեանի տարողութեամբ որուն վաստակին մէջ քանակին նիհարութիւնը լայնօրէն կը փոխարինուի որակին ինքնատիպ, կատարեալ լրջութեամբը:

Գ. Հրապարակագրական եղբէր, առանց կանոնաւոր ծրագրի ու, պէտք է աւելցնել առանց ալ անհրաժեշտ կոչումին: Լրագիրը սեպհական նկարագիր մը կը թելադրէ զինքը վարողին: Չեմ քննիր հոս ընդհանուր պահանջներու ցուցմունքները որոնք մեր օրագրողներէն բոլորին ալ պակասած են: Բայց Չօպանեան մը, Արփիարեան մը, Բաշալեան մը իրենց ուժերը գիտեն բաղդատել ու իրենց խօսքը հասցնել իրենց հասցէներուն: Հրանդ, իր միջավայրէն ու մարդերէն դուրս, կը դադրի իր իմաստէն: Կարծես դժուար է ընդունիլ որ գեղացի այդ գրողը գլուխ մըն ալ ունենայ, ուրկէ սորվելիք գտնէին պոլսեցիները: Այդ պատճառով է որ իր հրապարակագրական էջերը կամ վիպակի, քրոնիկի պիտի փոխուին, գրութեան իսկ ընթացքին, աղարտելով իրենց իմացական արարքի փաստը, կամ պիտի ըլլան polémique, ան ալ թթու և կծու տեսակէն: Ութ ամիս շարունակուող գրավեմ մը ընդմէջ եղիչէ եպիսկոպոս Դուրեանի և իր, Շնորհալիի կրօնական բանաստեղծութիւններէն մէկ մասին աշխարհաբարի վերածման առիթով, փաստ մըն է ու չափազանց տխուր շըրջանի մը գերագոյն մտահոգութիւններէն: Գրաբարը լեզու մը չէ, այլ քանդակը մտայնութեան մը: Մեր իմացական զարթոնքը բարաստքը կը ջանայ իրագործել նորը հինին օգուտով կարկուտելու: Ոչ միայն միտքերը տարուած են Միլիթարեան փառքէն, այլև սիրտերը, նոյնիսկ Հրանդի նման իրաւ սիրտերը, չեն կըրցած իրենք զիրենք ազատագրել հինաւուրց այդ գեղեցկութեանց հրապոյրէն: Բանասէր մը չէր այս քրոնիկագիրը: Բայց գրաբարի իր գիտութիւնը կիրքի մը պէս հզօր զգաց իր մէջ: Նոյն ընդհանրացումը նաև իր յեղափոխական խառնուածքին ու գործունէութեան վրայ: Կաղմակերպող, հեռահայեաց, սուր ու թափանցուն, մանաւանդ կորովները (energie) աւօսի մը բերելու ընդունակ միտքը երբեք չեղաւ անիկա, քաղաքական մարդի մէջ, ինչպէս չէին այս ամէնը այն միւսներն ալ, Արփիարեան, Բաշալեան, Չերազ կամ Չօպանեան: Բայց այս խումբին մէջ ամենէն զրկուածն է ինքը, գերագոյն հարուածովը իր գաւառացիութեան որ զինքը պիտի պաշտպանէ իր գետինին վրայ, բայց

պիտի ընէ ծիծաղելի երբ զինքը պիտի մղէ իր հասակէն ոչ թէ վեր, գէթ իր խառնուածքին անյարմար արարքներու։ Արժիարեանի հետ իր վէճը։ Բայց չեմ կրկնիր ինչ որ ըսի քիչ վերը։ Իրեւ հրապարակագրական էջ, այդ չարահամբաւ պարսաւը զինքը կը գնէ մեր առջև իր բովանդակ թեթեւութեանը (մտքէ), սաստկութեանը (կրքէ), մոլեռանդութեանը (հայեացքէ) գումարին մէջ։ Չէր կրցած գոնէ ոճը պահել, — պարագայ որ նման գրուածքներուն ապայծմէութիւնը երբեմն կը փոխարինէ և մեղ զիջումի կը տանի։ Չենք գտներ իրաւացի Խաչաւին խաչելութիւնը (Ս. Պարթեւեան) բայց կրնանք դայն կարգալ կրկին, տեղի տալով ըսելու կերպին, ուժին, նորութեան ու փայլին։ Խորքի և ձևի մէջ հաւասարապէս անխնամ ու խնդրական։ Հրանդի պարսաւը բնու մըն էր իր կեանքին մէջ։ Չէ դադրած դայն ըլլալէ իր յիշատակին վրայ։ Չեմ ծանրանար իր գրաբարի գասագիրքերուն, պատմական գրքոյկներուն, թարգմանութիւններուն վրայ, որոնք կրնան հիմնովին գանցուիլ իր գէմքին կառուցման գործին մէջ։

*
* *
*

Կը մնայ ըսել քանի մը խօսք յիշափոխականէն, ուսուցչէն որոնք եղաւ անիկա նորէն իր կերպովը, տարբեր անշուշտ շրջանին միջինէն, բանով մը վար անկէ (ատիկա մեղքն էր իր ծնունդին) ու նոյն ատեն վեր, որ իր տաղանդին նպաստն էր իր գրադուստրուն։

Յեղափոխականը, իր սերունդին հետ երբ կը գործածենք բառը, գուրկ է այն բովանդակալից հանգամանքներէն որոնք քառասնամեայ պայքար ու ահաւոր կորուստներ ինչպէս և պատերաքներ կը կերպագրեն մեր մտքին առջև։ Այսօր անիմաստ, այդ տարազը, կէս դար առաջ, հոգեբանական այնքան խիտ իրողութիւն մըն էր, որ մարդ կը վարանի անով որակել մեր գործունէութեանց ամենէն ազնուականները, մեր այն առաքիչութիւնները որոնք ցեղերու խաբխիսները կը կազմեն։ Իր եղբորը բարիքին համար մեռնելու յօժարում մը վիճակ մըն է որ կ'անցնի մեր հասկացողութեան ընթացիկ սահմանները, մանաւանդ երբ նկատի առնենք հանդէսը արգելքներուն։ 1890ին թրքական ոստիկանութեան մղձաւանջին մէջէն քալել համարձակիլը արարք մըն է որ միւս միւսակը մեղ կը բարձրացնէ մեր ցեղային զերագոյն արժանիքներուն։ Ուրիշ խնդրի, այդ արար-

քին կապուած արդիւնքին կշիռը: Մեր նահատակ հայրերը, ըսեր եմ հեղ մը, աւելի երջանիկ էին մեղմէ:

Տարազին հետ զուգորդ միւս յղացքները. առնուազն՝ կորովի և լուրջ մտապատրաստութիւնը, հեղինակաւորութիւնը, վարիչ շնորհներ: Խոնչ հարկ փնտռելու բաներ որոնք գրողներուն մօտ բացառիկ բախտերու նմանին: Կուսակցութեանց գերագոյն բախման օրերուն (1895-96) անիկա կը հետեի իր գրչի ընկերներուն: Ըսել կ'ուզեմ կը լքէ ինքզինքը հոսանքին: Այլապէս եղերական այդ շրջանին մէջ Չօպանեանի, Արփիարեանի, Բաշալեանի, Հրանդի ապրումները մաս չեն կրնար կազմել գրականութեան մը պատմութեան, բայց լոյս կը սփռեն այդ անուններէն ներս դոյ մարդէն: Կ'անցնիմ: Հրանդի մէջ յեղափոխականը կ'արժէ միջինը իր ընկերներուն: Անխորհուրդ: Ինչպէս էին ամէնքը: Անհեռատնիս, ինչպէս եղանք ամբողջ ցեղով: Յանդուլէն, որ վախէ բխած առաքինութիւն մը կ'որակէ երբեմն: Ահա վերագիրներ որոնք կը տարածուին արեւմտահայ իմացական աւագանիին որ իրեն դերը տուաւ այս ժողովուրդին ճակատագիրը վարելու, զայն բռնի առնելով էֆէնտիններէն ինչպէս եկեղեցականներէն: Անոր մեղքերը: Ասոնք, ակնյայտ այսօր, այն օրերուն առաքինութիւններ էին: Հետագայ տասնամեակները ոչ սրբագրեցին այդ մեղքերը, ոչ ալ փրկեցին մեր ճակատագիրը: Անոր դէմ լեռնակուտակ մեղադրանքները: Այդ սրբապղծութեան հեղինակ ասպետները թող ակնարկ մը զիջին մեզի հողակից ո՛չ — յեղափոխական ցեղի մը այսօրուան ներկայացուցած պատկերին: Քանի մը միլիոն համրուող քուրտերը այսօր իջած են մեր թիւին այդ հողերուն վրայ ուր մեզ մորթելու պաշտօնը արժեցուցեր էին այնքան սառնասիրտ անխելքութեամբ մը: Մեր յեղափոխութիւնը դատելը կանխահաս է չատ: Մեր շըլմուրումը, յիմարացումը մեր սերունդը անիրաւ ու անզուրկ կ'ընէ իրարու դէմ: Հրանդի մէջ յեղափոխականը խառնուող մըն է իմացական ու ժողովուրդ տարբերու: Իմացական մասը երկարաձգումն է զարթոնքի սերունդէն փոխադրուած խանդավառութեան, ազգային հերոսներով, պատմութեամբ չեչտօրէն գունաւորուած: Ժամանակակից նոր պայմանները (պալքանեան ժողովուրդներու ազատագրութիւնը) և թրքական ծրագիրներուն պայծառ դիմերը այդ միամիտ ազգայնականութիւնը կը տողորեն կազմակերպական արտաքին ողիով մը: Չեմ երթար առաջ անոր այս նորոգուած ձեւին մէջ չընդունելու ոչ մէկ յաւելում, հաստատուելու համար իրապաշտներու փաղանգին մէջ նոյն մարդերը

որոնք քսան տարի առաջ սահմանադրութեան հանդէսներուն երգով ու ճառով օղի թունդ կը հանէին, գիշերները քաջուհու համար իրենց սեղաններուն թիթե հաճոյքին: Բայց պարտաւոր եմ դատել իմացական նկարագիրը գրողներուն՝ այն միւս մարդոցմէն որոնք ազգային զգացումը բարձրացուցին իսկապէս գերմարդկային խաութեան: Ժողովուրդի զաւկներ էին ասոնք: Շատերուն համար զիրը, կարգալը անլուր բաներ էին: Բայց մահուան վրայ երթալու ատեն կը նմանէին իրենց պապերուն: Հրանդ տարրեր ունի ասոնցմէ ալ: Ձեմ զբաղիր զաղափարագրական տարազներով որոնք յիտամուտ հաղերձանք մը տուին մեր յեղափոխութեան և որոնք Հրանդի երիտասարդութեան անխմաստ օգաբանութիւններ կ'որակուին:

Աւելի կարճ պիտի ըլլամ ուսուցիչին մասին: Իր զրականութիւնը ոչ մէկ ազդեցութիւն կրած է այդ դժբախտ ասպարէզէն, որպէսզի ներքուի ինծի յատկանիչներ արտահանել իր ուսուցումէն, անչուշտ բոլորովին նման այդ օրերու կաղապարուած գրութեան: Արդէն իր հասուն տարիքը զինքը հեռու գտաւ իր ասպարէզէն: Տասներկու տարիներ անոր արգիլուեցաւ սորվեցնել: 1908էն յետոյ, անոր կերպերը, ախորժակները, խանդավառութիւնը չեղան վարակիչ: Հոգիս փոխուած եր: (Իրն են բառերը): Սրտառուչ այս տարազին մէկ խոստովանութենէն վեր իրականութիւն մըն ալ կայ սակայն: Մինչև իր բանտարկութիւնը (1915) անիկա իր պատրանքը պիտի պտտցնէ զինքը չհասկցող տղոց առջև, քնարերգելու համար ոսկեղարեան բարբառին փառքը, միս մինակը աշակերտներու նոր շարքերուն վերեւ որոնք մաթեմատիք ու օտար լեզու պիտի կարդան իր դասաժամերուն, ձգելով իրենց ուսուցիչը իր թռիչին մէջ, ազատ, դէպի հինգերորդ դարը: Սղաթանգեղոսի, Փաւստոսի, Խորենացիի անունները իրեն գօտի ըրած: Կործանումը կատարեալ էր:

2

ԿՈՂՄԵՐԸ ԻՐ ՏԱՂԱՆԴԻՆ

Հրանդի գործը նման է իրապաշտներու վաստակին ընդհանրութեան: Բայց ասկէ պէտք չէ բարձրանալ տաղանդի կողմերու հանդիտութեան մըն ալ: Ձախորդ բանաստեղծ մը կայ իր մէջ, երբ իր քրոնիկներուն հետ երբեմն մեղի կուտայ տա-

ղաչափուած արցունքներ կամ սիրային պատասիկներ: Զեմ տեսած իր դրաբար ոտանաւորները որոնք պէտք է կրէին 1870-1880 թէքնիքը, ինչպէս ոգին: Զուր տեղը չէ որ մարդ 1910ին դրաբար կը սորվեցնէ մեր վարժարաններուն մէջ: Զախորդ վիպասա՞ն մը: Տարազը խիստ է, թերեւ անդուծ ալ: Վիպային իր փորձերը, գրաւուած ձեռագիր վէպ մը, քրոնիկներուն այն մասը որ իրական կեանքի պատկերացում մը կը հետապնդէ ու կ'իրագործէ, զիս կ'արտօնեն զինքը զնեւու իր սերունդին միջին դիմին որ վիպող շնորհ մըն է ամէն բանէ առաջ: Բացի Հրանդ Ասատուրէն որ զգուշաւորութիւնը վարդապետութեան վերածնեց ու հրաժարեցաւ ազատ ստեղծումէն, և Արշակ Զօպանեան որ վիպողի յայտնի իր տուրքերը թափեց ու սպառեց գրողները վիպելու այլապէս դժուար բայց այնքան ալ ապա-բախտ զբաղման մը մէջ, միւսները մեր դրականութեան մէջ երախտիքի արժանի կը կենան իրենց այդ կողմովը ամենէն աւելի: Արփիարեանին անհուն եռանդը, վատնուած մեր լրագրութեան վրայ, տխուր կորուստ մը պիտի ըլլար, եթէ երեք պատ-մութեան նպաստ մը չպաշտպանէր զայն:

Բայց Հրանդի սեպհական, տիրական կողմը քրոնիկագրի բացառիկ շնորհ մըն է որով անիկա իր անունը կ'անմահացնէ ոչ միայն սերունդին այլ և ամբողջ հայ դրականութեան մէջ: Մասնակի վերագիր մը — Պանդուխտի կեանքէն — արդէն տարազ մըն է վերապրող իր օրերէն ու մեզ ալ խանդավառող, ինչպէս նոյն ատեն փաստ մը իր ուժէն: Արփիարեանի անունին հետ նոյնացած (Օրոտն կեանք) մտապատկերը իրական է նաև իրեն համար, սա տարբերութեամբ որ առաջինին յիշատակութիւնը կը բաշխուի ուրիշ ալ արդիւնքներ հովանաւորելու: Հրանդ եղաւ ու պիտի մնայ, առաւելազանց չափով, պանդուխտներու քրոնիկագիրը: Քիչ անդին մանրամասն վերլուծում մը պիտի տայ տարողութիւնը անոր տաղանդին այս հիմնամասին: Այս մայր հաւաստումէն զատ, Հրանդի ստորագրութիւնը արժէք է դարձեալ վերյիշումներու կալուածին վրայ որոնք հիմա մանաւանդ կը ստանան իրենց ամբողջ ծանրութիւնը երբ ջնջուած է ատոնց աշխարհը: Ու իբր երրորդ ճշգրտմ, անոր այն միւս յօդ-ուածները, որոնք ընթացիկ իրողութեանց շուրջը ողջամիտ, սիրտցաւ, քիչ մը գեղջուկ բայց անկեղծ խօսքեր են, դանդաղ անշուշտ իբրև ոճ ու մտածողութիւն, բայց կը նուաճեն հարցը զոր լուսաբանելու կը ծառայեն:

Ուրեմն մէկ բայց ընդարձակ առաքելութիւնով պաշտպանուած տաղանդ մըն է Հրանդ: Ոչ տաղաչափ, ոչ քննադատ, ոչ երգիծող, ոչ ալ լայն հետաքրքրութիւններով տողորուած հրապարակագիր մը: Բայց անմոռանալի քրօնիկի մը ստեղծիչը: Որ մինակ մնաց, բայց իր ստեղծումը հասցուց իր բնական բարձունքին: Իր սերունդին մէջ նոյն ատեն ամենէն հաւատարիմը ցեղային ոգիին ու երանդին: Իր վիպականերուն և պատկերներուն մէջ խլեականեր կան իր ժամանակէն որ ամբողջութեամբ պառկած է սակայն անոր Պանդոսիի կեանքէն որակուած քրօնիկներուն մէջ:

3

ՊՐՈՆԻԿԱԳԻՐԸ

Պանդոսիի կեանքէն, որուն ներքեւ երեցան Հրանդի քրօնիկները, սկսած 1888ի վերջերուն, շարունակուելու համար, լայն տարբերացումով մինչև իր Պոլսէն փախուստը (1896), լրագրական վերտառութիւն մը չէ միայն, ցայտուն և ուշագրաւ, այլ եղերական տարազ մը: Չեմ ըներ անոր պատմութիւնը: Բաւ է արձանագրել միայն իրողութիւնը որուն համեմատ, մեր գաղթականութիւնը մեր հողերէն դէպի ուրիշ, աւելի ձեռնտու կլլմաներ ու շրջաններ, 1880ին կը ստանայ բոլորովին տարբեր նկարագիր: Մեր երիտասարդութիւնն է այս անգամ որ կը ձգէ իր հողերը, թափելու համար Պոլիս կամ արտասահման: Պոլիս անոր սպասող ճակատագիրը պարզ է բոլոր անոնց համար որոնք տեսնել զիտեն երեսութներու պարզութենէն քիչ մը անդին: Սյդ երիտասարդութեան իր հողերէն պակասը ուրիշ աղէտ: Վերջացող դարու քառորդը չունեցաւ մեզի համար այնքան ընդարձակ տարողութեամբ տալանալ քան պանդուխտի հարցը: Հարստահարութիւնն ու յեղափոխութիւնը այդ տալանալին զոյգ թեւերը կրնան նկատուիլ:

Կը ձգեմ հարցին քաղաքական հոլովոյթը որ քիչ մը տըժգոյն կը թուի 1915ի մեծ ողջակէզէն յետոյ: Բայց կը ծանրանամ անով բիւրեղացած յղացքին, քանի որ հայ գրականութեան պատմութեան մէջ անիկա մէկն է այն զլխաւոր քեմալականներէն որոնք մեր գրականութիւնը կը կերպադրեն: Երկնանուէր հոգեբանութեան մը արդիւնք մեր կրօնական բանաստեղծութեան

թեան կողքին, մեր ժամանակներու ամենէն հզօր մեր տաղանապին — մեր յեղափոխութեան — մէջ երկնուած մեր վէպին հետ, պանդուխտի ցաւը կը կազմէ արդար յաղթանակ մը, վէճէ դուրս, մեր գրական ճիգէն:

Աւելորդ է հոս անդրադառնալ նաև այն իրողութեան որ մեր միջնադարեան և աւելի մեղամօտ շրջաններէն մեզի կը բերէ քանի մը անառարկելի դրական կոթողներ: Ո՛վ ալ ըլլայ եղած հեղինակը Կոստան, փաստ է որ քերթուածը հզօր գեղեցկութեամբ, դարերու կուրծք տուող յօրինուածութեամբ գոհար մըն է: Մեր ժողովրդական երգերէն ոմանք այդ ցաւը բիւրեղացուցած են անմահ տողերու մէջ: Ու հասկնալի է ասիկա: Ուրիշ ի՞նչ է այս ժողովուրդը եթէ ոչ իր պատմութեան մեծ պանդուխտը:

Հրանգի պատանութեան, հարցը դրուած էր աւելի քան ստիպողութեամբ: Իրապաշտ փաղանգը, որ հակադեցութեան շարժում մը ըլլալուն չափ ումանթիլմին դէմ, շարժում է մանաւանդ հաւաքական զգայնութեան մը ի խնդիր, քիչ մը ամէն մարդի վրայ, պիտի չուշանար մօտենալէ այդ տարօրէն եղերական վէրքին: Մինչև 1890, անիկա, իր անդամներուն ամէն մէկովը, զբաղած է մարդկային այդ ճերմակ սպանդով: Ամենէն ետակերդոն ու գեղապաշտ գրագէտը խումբին, Զօհրապ, մէկէ աւելի նորավէպ է վերցուցած պանդուխտներէն: Նոյնը՝ Կամսարականին և Բաշալեանին համար: Արփիարեան բազմաթիւ նշմարներ նուիրած է անոր: Փրաքննութեան մտրակը անբաւական է հարցին «հրատապ» տարողութիւնը չէզոքացնելու: Ամբողջ տասնըհինգ տարի, ու նոյնիսկ աւելի, մինչև Պոլսոյ Գարգերը, մեր մամուլին վրդովումը այդ ծաւալուն ողբերգութեան վրայ, մասը դարձաւ հասարակաց զգայնութեան: Յեղափոխութեան խռովքներուն չափ անիկա ցնցած է սիրտերը:

Պանդուխտի կեանքները կազմող քրոնիկները չեն անցնիր քանի մը հարիւր էջը: Բայց զանոնք յօրինող գրագէտը բառի ու Ֆրագի վարպետ մը չէր բարեբախտաբար: Անոր ամէն մէկ տողը յորդ էր, ուռած էր սրբազան սարսուռով մը որ կեանքին ուղղակի նուէրն էր մեր բաւերուն երբ ասոնք կը կանչենք իրենց բուն դերին, մեր յուզումները ուրիշներու փոխադրելու դերին: Ամէն մէկ քրոնիկ աշխարհ մըն է, քանի մը էջերու վրայ տի-

րաբար նուաճուած: Հակառակ անոր որ տեղեր ու տեսարաններ կը յատակեն այդ աշխարհը, ոչ մէկ տեղ Հրանդ յանցանքը կը դործէ ծանրատաղտուկ, իրապաշտ թէքնիքին վտանգը կազմող արտաքին նկարագրումին որ Երուսանի այդ կարգէ տիպարներուն մեղքը մնաց: Եւ սակայն թեաւոր տարրերով, հծծիւնով մը, երբեմն աղօթքով մը, երբեմն բացագանչութեամբ մը այդ աշխարհը կ'առարկայանայ կարելի ժուժկալութեամբ, իր գոյնովը, մասնայատուկ կողմերովը, մարդերէն դուրս, մարդերու յայտարար տարրերով — եկեղեցի, հաւատալիք, աւանդութիւն, մատուռ, գովք, սիրերդ —, այնպէս որ երեք էջի վրայ մենք կ'ունենանք հայրենի աշխարհը, աւելի՝ իր վերեւ առկախ մըղձաւանջը, աւելի՝ տուամ մը որ իր պարզ որքան անողոքելի ճակատագրականութեանը մէջ մեզ կը ցնցէ խորապէս: Միակ քրոնիկ մը ուր ուումբի մը պէս պայթած էր «Խաւերան Ռէշ Կէտեմ» կը պահէր նախադասութիւնը Հրանդը կը դարձնէր ամենէն ժողովրդական դէմքը իր շրջանին:

Անոնք, բոլորը քով քովի դալով կը ներկայացնեն պատկեր մը անմոռանալի մարդկայնութեամբ: Անոնց մէջ երեցող մարդերը տիպարներ չեն, ինչպէս կ'ըսեն, բացատրելու համար շրջանի մը ամենէն յատկանշական գիծերը հագած գրական ըստեղծումները, այլ պարզ, վաւերական մարդեր: Գրողէտին և այդ մարդոց միջև ոչ մէկ երկրորդական ոլորտ, արուեստէ, սկզբունքէ, ձգտումէ որոնք պատճառներ են տիպարներու ինքնագրոյժ կեանքին: Այսօր անստուգելի, բայց ոչ անհաւանական՝ որ, բոլոր այն անունները որոնք քրոնիկներուն մէջ մուտք ունին, անուններ էին իրենց օրերուն: Ու անոնց վրայ խտացուած տառապանքը թերեւս պակաս ալ է իրականութեան հայթայթածէն: Կ'ըսեն թէ անոնց նամակները կը գրէր, հաշիւները կը բռնէր, հաւաքատեղիները կ'անցընէր իր տրամադրելի ժամերը: Կը խմէր հետերնին: Կ'երգէր ու կուլար: Հաղարներու վրայ համրուող այդ թշուառներուն ամենօրեայ սա յաճախանքը անոր համար թատերական կամ յուզարկաւորական հանդէս մը չէր: Այդ մարդոց ցաւին մէջ է որ հասունցաւ իր զգայնութիւնը: Ու երբ օրին մէկը իրեն թելադրեցին որ պատմէր իր զգացումները, Հրանդ մէկէն ի մէկ, ինքնաբերաբար դուռ ճշմարիտ կերպը: Քերթողի մը խառնուածքը որ ոճով ու ուժգնութեամբ պիտի բխէր իրմէ, նոյն հրաշալի աղբերացումով քրոնիկին անձուկ կաղապարէն անիկա պիտի ստեղծէ արուեստի շքեղ կո-

թող մը: Քննադատները քիչ անգամ կը հանդիպին այսքան յատկանշական ըստեմներու, որոնք իրենց ժամանակին ծնունդը մնալով հանդերձ զիմանան այդ ժամանակէն ալ անդին (*):

Մտնելէ առաջ այդ քրոնիկներուն զեղարուեստական կառուցուածքին քննութեան որ կը կատարուի ուրիշ տեղ, հարկ կը զգամ ծանրանալ տարօրինակ իրողութեան մը վրայ, քիչ անգամ պատահած մեր գրականութեան մէջ: Ատիկա այդ քրոնիկներով պարագրկուած կեանքին ամբողջականութիւնն է, այն յագեցնող զգացումը որով արուեստի գործ մը համաօտապրուած բայց անթերի յայտարար մը կ'ըլլայ որ մը ապրուած չատ ընդարձակ զգայութիւններու: Կործանած քաղաքէ մը ներս պտոյտ մը կործանած այդ ժողովուրդէն կը պատմէ շատ աւելի բան քան ըստը նկարագրականները որոնք կը ձգտին անոր կենդանութիւնը թելադրել քեզի:

Հրանդի համար այդ մարդերը ոչ միայն ստեղծուածներ են, իրենց մեծ կամ փոքր ցաւերուն ամբողջ խարանդը զարնուած,

(*) Դրագէտի մեծ անուններ կը ներկայանան մտքիս: Լամարթինի Առաջին Խորհրդածութիւնները, Հիւկոյի Թշուառները, Տասթայովսքիի Այստիսները, ոչ անշուշտ իրենց արժէքներուն ամբողջ կշիռով: Ասիկա ծիծաղելի պիտի ըլլար: Բայց մնալով մեր գրականութեան պարունակին, Ռաֆֆիէն դուրս չունիմ երկրորդ անուն մը որուն համար այս դժուար յաջողութեամբ դուրս ըլլայ կասկածէ: Պարագայականէն մնայունին բարձրանալու ու երկուքին համար արժող մնալու բախտը մեր որ գրագէտին համար իրականութիւն եղաւ: Օտանի Ծաղկաբեր: Բայց ծաղրանկար մը արուեստի նոյն տարողութիւնը չունի երբեք: Պարունեանին Ազգային Ջոջեօրը: Վերապահումը կը տարածուի ասոր ալ: Լրագրի պարզ յօդուածներ էին սակայն Հրանդի քրոնիկները, գրուած առանց յաւակնութեան, զրդիչ ունենալով զգայական լիութիւն մը ու այսքան: Վերստին կարդացէք այդ էջերը: Մեր կորուստով աւելի թանկ դարձած արժէք մը չէ որ ձեզ կը խանդավառէ անոնց մէջ: Այլ ամբողջ դասակարգ մը մարդոց վիդին ծանրացած ճակատագրին տապարը: Այլ այդ մարդոց մէջ աննահանջ իրականութեամբ մը տեղաւորուած մեծ, վերջնական առաքինութեանց հանդէսը որ միօրեայ պատրանքութեամբ ու ապաւարոյ հոգեբանութեան զիմաց այնքան հերոսական, ազնուական, զեղեցիկ կը դառնայ: Միայն Սրուանձտեանցի մէկ երկու էջերը մեր մէջ կ'արթնցնեն այդ կարգէ զգայութիւն մը: Ամբողջ արեւմտահայ գրականութիւնը այդ հարազատութեամբ, այդ հոգեյատակով ու այդքան վաւերագրի յօրինուածքով գործ մը չէ ձգած մեզի: Ոչ մեծութիւն, ոչ ալ բաղդատական հնարքներ կը թելադրեն իմ սա տողերը: Անոնք պարզ հաստատումներ, խոստովանութիւններ են:

այլ ու աւելի՝ զսպանակներ որոնք ամէն բոլորէ զինքը լարուած կը պահեն համատարած զգայնութեան մը զիմաց, իր ժողովուրդին ընդհանուր լինելութիւնը պայմանաւորող։ Ան որ Պօլոս Ալբար մըն է, քրօնիկի մը մէջ, «Հրէից Մովսէսէն» աւելի հաւատաւոր էր հայրենիքին վրայ, մէկն է այն հաղարաւոր բանուորներէն որոնք մատաղատունկ ինկան Պոլիս ու կորաքամակ կը դրուին ճամբայ դէպի իրենց հայրենիքը, վրայ տուած կեանքին բոլոր բարիքները, իրենց կմախքները գերեզմանին յանձնելու կանխագիր յանձնառութեամբ մը։ Երեսուն կամ քսուսուն տարիները որոնք երկու այդ ծայրերը կը կամրջեն, Պոլսոյ մէջ, մի հարցնէք թէ ինչո՞վ են լիցուած։ Հրանդ զիտէ ատիկա։ Աշխատանքը ապահովութիւնն է, ըսեր են, մարդուն։ Պանդուխտին համար՝ քիչ անգամ։ Այդ քսուսուն տարիները պիտի անցնին որպէսզի ինք Պոլսոյ մէջ ջիւ ջիւ փտտի, անդին իր տունը, նոյն ընթացքով քակուի, քայքայուի, անցնելու համար պարտաւորին։ Որպէսզի հայերուն արտերը, պարտէզները սեպհականութիւնը դառնան «անհաւատին»։ Երկու երեսներու վրայ հաւասարապէս խիտ, խոր, ահաւոր այդ ողբերգութիւնը մեր դրողներէն ոչ ոք կրցած է նուաճել Հրանդի կողմէ իրագործուած պարզութեամբ որքան ուժգնութեամբ։ Պոլսոյ մէջ ապրելու տեղ ամէն ժամ մեռնող այդ թշուառներուն հոգիները *cric crac* կը դրուին ձեր առջեւ ու գուք այդ արիւնոտ շեղբերուն մէջէն կը տեսնէք այն միւս կեանքը որ այդ մարդերուն էր, հեռուի հովիտներուն այլապէս սրտառուչ բանաստեղծութեանը որքան տառապանքին մէջ։

Այդ քրօնիկները սղագրուած Հայաստանն են։ Ու հոս է անոնց անփոխարինելի մեծութիւնը որքան արժանիքը։ Ոչ ոքի համար գաղտնիք է որ արեւմտահայ գրականութեան գերագոյն պակասը ազգային ոգիին պակասէն աւելի — զոր մեր քերթողները յաջողեցան արտայայտել աւելի կամ նուազ հարազատութեամբ — պակասն էր ազգային կեանքին։ Չեմ վերլուծեր ճայ կեանք յղացքին տակ ամբարուած դարաւոր տառապանքը։ Ատիկա մեր հոգիին մթնոլորտն էր ալ։ Գրաքննութիւնը որ բարիքի մը տեղ (արգելքը իր կողմէ դրուած հայրենասիրական ռումանթիզմին) հազար չարիք զիգեց մեր գիրին վրայ, գերագոյն արգելք մըն է անշուշտ հայ կեանքին մուտքին մեր գրականութենէն ներս։ Մինչեւ պատերազմ այդ գրականութիւնը փչրանքներ միայն տուաւ այդ մեծ իրականութեան։ Հրանդի

քրոնիկները, այս պահասին ցաւովը դիտուած, բարիքներ են, քանի որ մեր իրական կեանքին պատկերը իրաւ է թէ մանրանկար, բայց ամբողջական թելադրանքով մը մեզի կը կտակեն: Հայաստան մը կայ այդ քանի մը հարիւր էջերուն վրայ, շարժուն, տարօրինակ, ուրուային, շարժանկարային եթէ կը ներուի բաւը: Որ չի նմանիր Խրիմեանի Պապէ և Թռնէկով բարոյախօսօրէն թանձրացած մասնանկար ու միակողմանի պատկերացումին: Վանեցի հայրենասէրը չէ կրցած ընդլայնել իր դիտողութեան ծիրը ու համադրական fresqueներու վերածել իր այնքան հարազատ, հայադրուած ուրուագրումները: Անշուշտ բարիք է իր գիրքը: Բայց որքան քիչ: Արուսեանց իրեն համար կը պատի սրբազան հոգերը, կը տեսնէ, կը զգայ, կը պատմէ բաներ որոնք չեն ընդարձակուիր. այնքան սեպհականացուցած է այդ հայրենիքը: Առարկայական պատմումին դէմ իր զանցումը չէ որ կ'ակնարկեմ այս տողերով, այլ միամիտ վստահութիւնը իր զգայնութեան որուն հրաւիրուած է հաւատալ այսօր ընթերցողը: Այդ այդ հոգերուն վրայ, այն օրերուն ժողովուրդ մը ունէինք որ միշտ աւելի մեծ է քան անջատ գրողները բոլորը մէկ: Չեմ կրնար խանդավառուիլ Մշոյ Գեղամին ժառանգութեամբն ալ որ ընդարձակած է Խրիմեանի մեղքը ու հայութիւնը վերածած Մշեցիի մը ուղեղապատկերին: Թլկատինցին ու Զարգարեանը կը տառապին նոյն հատուածականութեամբ, թէն գրագէտի ոսպնեակը ասոնց մօտ ըլլայ աւելի ազնիւ, ու անկէ անցած կեանքն ալ, այդ հանգամանքով, աւելի թելադրական: Պոլսոյ մէջ պահուստ զանգուածը կարելի ամբողջութիւնն էր սակայն: Մեր հայրենիքին սիրտը կազմող Վանը, Մուշը, Կարինը, այդ մարդակոյտին մէջ, կը կազմէին նոյն ատեն կեդրոն մը: Ու Հրանդի գործին անգիտակից մեծութիւնը թերեւ արդիւնք է այս խտութեան: Գրագէտին հոգիէն անցնելով այդ մարդակոյտը կ'ընդարձակուի ինքնիրմէ, ըլլալու համար հայութեան դարաւոր տառապանքին ու առաքինութեանց որմանկար գրուագ մը:

Երկու մեծ յատկանիշներ այդ քրոնիկները մինչև այսօր ալ կը պաշտպանեն, ինչպէս պաշտպանած էին անոնց երեսու՛մը: Ասոնցմէ մէկը՝ անգրական ըլլալու (եթէ կը ներուի այս նոր ուրակումը) թանկագին արժանիքը: Երկրորդը՝ հաւաքագրութիւնը անոնց, հայ դրականութեան մը յղացքին ինչպէս նուաճելի գեղեցկութեանց:

Անշուշտ լեզուական պղտիկ պչրանքներ, գլխաւորաբար հոլովակերտ ձեւերէ և երբեմն ալ խոնարհման մասնիկներէ, տակաւին զգալի են անոնց մէջ (այդ մեղքէն լրիւ ձերբազատում մը անհկատ պիտի ունենար իր գաղթէն յետոյ)։ Բայց այդքան։ Ատիկա շրջանին ողբալի սեթեկէն չէ արդէն, որուն ոտկեգարը կը զուգադիպի 1880ին։ Ատկէ վատ, աշխարհին նորութիւնը, իրականութիւնը կը ճնշեն բաւական որպէսզի այդ քրոնիկները իբր կառուցում ու արտայայտութիւն տարբերին ինքնաբերաբար այդ օրերուն ընթացիկ լուսնեղութիւնէն, հողմահալած ումէն և օգային այն նկարագրութիւնէն որոնք երբեմն կը պաշտպանուին իրական տաղանդներու վարկովը։ Եղիայի, Ջեւրազի, Սէթեանի, Պէրպէրեանի, Թէրզեանի ոսկեզօծ ո՛չ առ. խառնը ո՛չ ալ լեզուն։ Գրականութեան այդ կերպին բացարձակ պակասը արժանիք մըն է որ իր բոլոր շքեղութիւնը կը գտնէ սանկ կէս դար յետոյ, երբ տարազը կը մօտենայ հանդարտ հոգիով անցեալին դասին ու փաստին։ Միւս կողմէ, այդ քրոնիկները հասած են մինչև 1896։ Այսինքն երբ իր բոլոր չարիքին մէջն է արձակ քերթուածը, Չօպանեանէն զառած ու կրննորու ձեռքը չպարի, բրնձափոշիի վերածուած մեր ողորմելի ԲՈՇՈՐՈՒՆ։ Հրանդի քրոնիկը պիտի չազդուի այս չարաղէտ նորոյթէն (*) ալ ու պիտի ըլլայ սկզբնական որքան իր ժամանակին համար առդար կաղապար։

Այդ քրոնիկներուն բացառիկ արժանիքը սակայն, հարազատ, հայեցի, խոր ու իրաւ արուեստի մը մասին իրենց ըն-

(*) Այս յաղթանակը իր սերունդէն ոչ ոք իր բոլոր փառքին մէջ իրաւունք ունի հագնելու որքան Հրանդը։ Առողջ ու հաստատ ոճը որ Բաշալեանինն է, երբեմն կամսարականն, ժամանակին հետ պիտի նըրբանայ անշուշտ։ Նոր Կեանքին մէջ Բաշալեանին գրուածքը նորոգուած է, թէև առանց վրայ տալու իր մայր նկարագիրը։ Կամսարական արդէն իր վէպէն յետոյ պիտի առնուի ռճի յիկանք որակուած խղճահարութեան մէջ որ պիտի չարչարէ զինքը, սպաննելու աստիճան իր մէջ հաւատաւոր, խանդուն, պարզ պատկերահանը կեանքին։ Սիպիլ պիտի շամանդաղնայ, հիմնովին փոշիի վերածուելու աստիճան իր կարգ մը քերթուածներուն մէջ։ Չօպանեան, մեծ մեղաւորը, գիրքերու հնարոյր աշխարհին մէջ ապաստանելու ստիպուած է որպէսզի կեանքին հանդէպ կենալու, մաղեթ (ձեւեր ու նրբութիւններ) ժամանակ ունենայ։ Հրանդ մինակն է որ տարիներուն հետ քալեց, առանց վրայ տալու գեղացիի իր առողջ զգայնութիւնը ինչպէս վայն արտայայտող իր կերպը։ Ճիշդ է, 1910ին ու 1914ին իր ոճին վրայ մենք կը հաստատենք կիրթ ճաշակ մը։ Բայց շատ քիչ խորքի տոյժով մը։

ծայած թէև փոքր, բայց ապահով փաստն է: Շատեր կրնան կասկածի տակ առնել Դուբեանի, Մեծարենցի, Ջրաքեանի, Վարուժանի, Թէքէեանի գործերուն մէջ ազգային տարրի մը ոչ միայն որակը, այլև քանակը: Եւ սակայն անոնք մեծագոյն անուններն են մեր գրականութեան: Միւս կողմէն վտանգի հետ խաղալ պիտի նշանակէր այդ յաջողուածքը ընդունիլ ու տեսնել մեր այն գրողներուն մէջ միայն որոնք խորքի հարազատութիւնը գերիվեր գտան ու զանցեցին իրենց ձեւ (Խրիմեան, Սըրուանձտեանց, Գեղամ, Թւկատինցին): Այն ատեն արուեստի գործին տարողութիւնը տարապայման փոքրած պիտի ըլլայինք: Հրանդ կարելի միջին մըն է: Անիկա, դժուար, փխրուն կաղապարի մը վրայ աշխատելու ստիպուած ըլլալու հակառակ (քրոնիկը^(*)) մեր մէջ է որ գրականացն սեռի մը հովը առաւ) իրազօրեց շրջանին մէկ երկու միայուն վաստակները, որոնք ոչ միայն գրական ժառանգութիւն մը կը պատմեն մեզ այսօր, այլև մեր հաւաքական փոքերէն իրենց փրկածովը կը շահագրգռեն ընկերաբանը:

Որն ալ որ ուզէք կարգաւ, կրնաք ապահով ըլլալ որ այդ քրոնիկը մեզի պիտի բերէ հոգեկան շատ որոշ տաղնապ մը, զոր կը զոսանակեն աղքատութիւն, հալածանք, քաղքենի անզըթութիւն մէկ կողմէն, միւս կողմէն ամբողջ աշխարհ մը: Կեանքիստ բայց օսկեհիւս, ամէն օր շինուող իրենց ձայնին, շեշտին, երգերուն ու ճիշերուն մէջ ու ամէն օր փչող աղափն ու ծուխին մէջը օտար ստանին: Ինչ բախտ, որպէսզի իրենց

(*) Շատ են այս դժբախտութեան պատճառները (դժբախտութիւն է կեանքը նկարելու տեղ զայն մանրանկարելու հարկադրուիլը), որոնք բոլորն ալ կը բխին մեր ժողովուրդին, մեր գրողներուն ենթարկուած բացառիկ պայմաններէն: Միշտ աչքի առջև ունեցէ՛ք անհար իրականութիւնը — զրազէտը անկարող է գիրք գրել, գրաքննութենէն արգիլուած ըլլալուն — երբ կը կարգաք մեր գրականութիւնը 1880էն մինչև 1908, Դիրքը, բնական աշխարհ բոլոր գրադէտներուն, մեզի համար արգիլուած գօտի մնաց, մասնաւորաբար այդ շրջանին: Յետոյ մեր գերութիւնը որ ուրիշ կապանք է, զրուած մեր միտքին, հոգիին, գրչին: Ֆրանսացիներուն մէջ քրոնիկագիրը համեստ է իբր ձգտում և իրացում նոյն ատեն: Բիշ անգամ մեծ տաղանդներ անոր սպասը պիտի ընեն (Պոտէշ, Կոթի, Թէն և այլն): Մեր բախտէն, երբ մեծ արուեստը հալածանքի տակ էր, փոքր այս սեռը ընդլայնեց իր ախորժակները: Գլուխ-գործո՞ց մը Պանդուխտի Կեանքէն: Անտարակոյս: Բայց ինչպէս է մանրանկար մը՝ մեծ նկարի մը կեանքին զիմաց:

տառապանքը կրկնուած ու աւելի ամրակառուց վերստին զիւղուի իրենց պատառ մը մաշած նիկեաւին վրայ ու անոնք չըլլան նման ուրիշներու, զէթ մոռացման սփոփանքովը զիմանալու համար նոր վայրերուն հոգեկան ամայքին: Պոլիս, զանոնք զիմասորող ցաւը ուրիշ աղբիւր, որպէսզի անոնց այդ վէրքին վրայ կաթիլ կաթիլ իյնան անցածն ու ներկան, հաւասարապէս թոյն ու արցունք, մշտակսկիւ պահելու համար կարօտին բացած ճեղքը անոնց սրտէն: Մոռնալ չկրնալը զժրախտութիւնն է անոնց: Հրանդի քրօնիկները բոլորն ալ կը կենան այսպէս գմբէթ կապած տազնապներու տակ: Ասիկա տարբերացուցիչ ազդակ մըն է սակայն որով անոնք պիտի չնմանին 1890ի այնքան զիւրին կառուցումներուն, զլիսաւորարար Զօպանեանով ու Արփիարեանով լատտակերտուած: Սիրային շատ քիչ տարր, որ գրական մտքին է շրջանին բոլոր պատմումներուն: Գեղը կ'ապրի սէրը իր կերպովը ու կը պատժէ շեղումները գրեթէ միշտ մահով, որպէսզի այդ զգացումը վերածուի ընդհանրական զգայնութեան որով կը սնանի արուեստի գործը: Հակառակ անոր որ Պաշտօնիկ կէանքն վերտառուած քրօնիկները զուրկ են մնացած սիրային այնքան ալ անհրաժեշտ նպաստէն, չեն թուէնար իրենց շահեկանութենէն: Անոնք ոտքի են քանի մը հիմնական լարերու օգնութեամբը, գրեթէ նոյնը բոլորին մէջ ալ և սակայն չեն դառնար կեբալ: Ոչ միօրինակութիւն, ոչ ալ առհեստ: Գրագէտի մը ճարտարանքին չենք պարտիր սակայն այս յաջողուածքը: Հրանդ արհամարհած է արգէն դպրոցէն սորված հնարքները, ոճի դասերը, շարադրական մրցանքները: Բաւ է ըսել հոս որ անիկա պարտական է այս առաքինութիւնը՝ հուժմ կեանքին որ մինակը կը փոխարինէ զիրքերով ուսանելի բոլոր ճարտարութիւնները: Յետոյ, գրագէտի բացարձակ պակասը՝ այդ տազնապը զարգացնելու, շահագործելու, այլ անոր ենթարկուիլ մը, կեանքին ճամբովը, տազնապին իսկ զառիթափովը, պարզ ու իրաւ: Ոչ մէկ մշակում և ոչ մէկ առասան (ficelle) ինչպէս կ'ըսեն գալիացիները:

Հոգեկան այս տազնապին մէջ, անկէ վեր և երբեմն ալ վար մարդեբը: Ասոնք ալ միակտուր են, պարզ, իրաւ, ինչպէս էին արգէն խշտիներուն ներսը: Քրօնիկին վրայ անոնք կը պահեն իրենց նախնականութիւնը, հոգեմոյնքը, գերբուկները, շաղը իրենց հովիտներուն և ծործորներուն: Ահաւոր կոկիծը անկարող է գունաթափելու անոնց սկզբնական արու, քաղցր մարդկայ-

նույն ժամանակ՝ Ոչ մէկ վիպական չափար կամ մարզանք զանոնք աչքի ձգելու։ Հրանդի մօտ անձերու կարաւանը կը քալէ կեանքէն երբեք չբաժնուելով։ Անոնց անցքին առջև, այնքան արագ ու քան սրտաճմլիկ, դուք չունիք ատեն զրազէտի յօրինումներ զգալու։ Այս իսկ ցուցմունքով անոնք չեն զարգացնէր Տաղ-նապը կամ չեն ազդուիր անկէ փոխուելու, նորոգուելու համար։ Գիտէք թէ անոնք ամէնքն ալ զրուած են անողոք զժրախտու-թեան մէջ։ Բայց կը տառապիք խուլ ալ զիտակցութեամբ որ զանոնք վեր կ'ընէ այդ ճակատագրէն։ Պեկնար ըլլալնուն չէ որ այնքան սրտառու չկերպով զժրախտ են անոնք։ Այլ առկէ տար-րեր ու վեր բան մը կը միջամտէ։ Ու ատիկա իրենց ազգութեան կնիքն է իրենց ճակատին ոչ թէ վրան, այլ իրենց կրօնէն մինչև մաղերը։ Աշխարհի ամէն մասերուն վրայ հանդիպելի են մար-դեր որոնք անիծեն իրենց ծնած օրը։ Բայց ամբողջ ա՛զգ մը՝ երբ իր ծնունդը ստիպուած է անիծելու։ Այսպէս ապրեցան մեր գեղացիները ու . . . մեր զրազէտները։

Անսպաս են թեւադրանքները որոնք այդ քրոնիկներէն կու-գան ամէն հայու։

*
* * *

Հրանդի պատմութեամբները զիջում մըն են իր ժամանակի պահանջին։ Երեւակայութեան երբեք կարիքը չզգացող զրազէտ-ներ (վասնդի կեանքին մօտ մնալու իրենց հարկադրանքը ի վեր-ջոյ գրական խառնուածքի կը վերածուի իրենց մէջ, կոտորելու համար թեւերը երեւակայութեան) օրին մէկը երբ կը կենան կա-ռուցանելու, յարգարելու պէտքին առջև, կ'անճրկին։ Այսպէս է պատահած նաև Հրանդին որ հատոր մը լեցնելու բաւող թիւ մը ստորագրած է վիպակներու։

Մասիս, Հայրենիք (Յ. Շահնազարի խմբագրապետութեամբ), Ծաղիկ (Չոպանեան), Երթուծ (Երուստան, Վառնա), Աշտարակ (գրական յաւելումներ), Երթ (Մ. Պարսամեան), Բնական (Մա-սաարդ (Վարուժան և Սիրունի) իրմէ ունին, մանաւանդ առաջին երկուքը, բաղմաթիւ նորավէպեր, գործածելու համար այդ օրե-րու ընթացիկ տարազը, կեանքի փոքրագիր ու սրտառու չափ-կերները վերտառող։ Չեմ կրնար զբաղիլ անոնց բոլորին մէջ վատնուած արժանիքին կշիռովը։ Նորավէպը՝ զրելու որոշ ճար-տարապետութեամբ փոքր կառույց մըն է և ուղողը չէ որ պիտի

յաջողի նուաճել սեռին կապուած մանաւանդ թէքնիք դժուարութիւնները: Հրանդի համար գրելը իր սերունդին արուեստագէտ խառնուած քներէն ըմբռնուած զրազում մը չէ: Բացի Արփիարեանէն որ միջին զիջում մը միայն ունեցաւ զրելու աշխատանքին համար, միւսները արուեստագէտներ են, իրենց կրցածէն աւելի գործադրելու յամառ ջանքով մը տառապողներ, որոնց այս խղճահարութիւնը պիտի ազդէ տրամօրէն գործերու եթէ ոչ որակին, գէթ քանակին, ժամանակէն շատ առաջ սպառնելով անոնց ուժը: Հրանդի մօտ գրելը կը նոյնանայ ապրելու երեւոյթի մը: Ու ծանօթ էր ամենուն իր ապրումին պարզութիւնը, բնականութիւնը, ռոբւսթիւնը: Այսպէս կազմակերպուած գրելու աշխատանք մը պիտի գոհանայ անմիջականով, մոռցած՝ օրէն անդին ապրող արժէքին համար անհրաժեշտ տալնապը որուն ենթարկուելը այնքան դժուար կուգայ մեզմէ ոմանց:

Աղադատարի «Այբէ» անոր տաղանդին վերջին շրջափոխութիւնը յայտարարող կտոր մըն է ուր 1890ի պարզ պատմողը կը յաւակնի անցած ըլլալ 1900ի նրբութիւնները ու կենալ իր կազապարին վրայ որ նորոգուած ըլլալու տպաւորութիւն մըն ալ կը ձգէ առաջին ընթերցումին, երկրորդին մատնելու համար հնօրեայ տարրը իր մէջ: Վիպողի իր տուրքերուն վերջնական փորձը սակայն պէտք է ընդունիլ բաւական ծաւալուն վիպակի մը մէջ որ երեցած է Վարուժանի և Սիրունիի խմբագրած Նաւասարդ տարեգիրքով (1914): Մահուընէն տարի մը առաջ գրուած այդ պատմուածքը սխալ չըլլար նկատել իբրեւ վերջնական կազապար մը: Հոն է, ինծի համար, Հրանդը, իբր փափոս մը իր ըրած գրականութեան, անկէ ունեցած իր ըմբռնումին: Բարէ Ճանապարհը — այս է անունը այդ վիպակին — տեղ տուած է իր մէջ Հրանդի երկու հիմնական ձգտումներուն: Ասոնցմէ մէկը՝ հողի մարդուն, գիւղացիին հանդէպ իր անհուն, անսրբադրելի պաշտամունքն է, որով անիկա մօտեցած էր արդէն Պոլսոյ պանդուխտներուն: Պուկկար գիւղացիի մը տիպարը պատրուակ է որպէսզի հիւանդանոցին մէջ դարմանուելու վրայ վիճակէ մը անիկա բիւրեղացնէ իր մտահայեացքը կեանքէն, պարզ, իրեն վայելող ըմբռնումը հողի վրայ աշխատաւրին: Այդ Մարգոնքը Դարեգիւն մըն է, Մարսօ մըն է, իրականին մէջ, ու կը կրկնէ առաքինութեան այն գիծերը որոնք մեր հայդուկներունը եղան խռովքի տարիներուն: Ու կազապար մը նոյն ատեն ուր իր փորձը ըրած (կեանքէն) մարդը կ'ըսէ իր վերջնական խօսքերը՝ Հայ ժողովուրդին փրկութիւնը հողէն, այսինքն գիւղէն միայն

կրնայ դարգանալ: Անշուշտ, այս աշխարհահայեացքը նոյնը է խորիմեանով բանաձևուած հողին պաշտամունքին հետ (Պապի Լ թուռնէ): Արեւելահայ, աւելի ճիշդ՝ ուսական ազդեցութիւն մը սխալ պիտի չբլլար զգալ անոր կաղամաւորման մէջ: Բայց ինքնիր համար, անկա տյգ օրերուն տիրական ուղեգիծ մըն է, ազդու վին ընդունուած: Ու ատկէ դատ Հրանդի ամբողջ գրականութեան ալ ողնասիւնը: Ոչինչ ունիմ առարկելիք սա ըմբռնումին խորութեան ու արժէքին մասին:

Հրանդի հիմնական կողմերէն միւսը իր գիւրայոյզ, գրեթէ կանացի զգայնութիւնն է, որ անոր ստեղծագործութիւնները կը դատէ իր սերունդին աւելի կատարեալ բայց քիչ յուզող գեղեցկութիւններէն: Այս զգայնութիւնն է որ իր կիները կ'ընէ այնքան տարբեր, օրինակի մը համար, Արփիարեանի թշուառ աղջիկներէն ու զոհներէն, կամ Զօհրապի այլապէս փարթամ, պոլսականիք կիներէն: Վիպակին երկրորդ անձնաւորութիւնը զեւմանուհի մըն է, որ իբրեւ գթութեան քոյր կը դարձնէ յիշուած Մարգարիտ, հիւանդանոցի մը մէջ, ու նուաճուած անոր գիւղացիի հրապոյրներէն, կը ձգէ իր կարգը ու կ'երթայ պուլկար գիւղի մը մէջ վառելու օճախը, հոն ստեղծելով արեւմտեան մշակութիւն իսկական բարիքները, տնտեսութեան նոր ազդակները և կը դառնայ Տիպար կիկը, զաւկըներուն վրայ հոգի տուող, սիրող իր էրիկը ինչպէս հայրենիքը (նոր): Գերմանահիւս սա նմոյշը ո՛չ նոր է և ո՛չ ալ անկարելի: Նո՛րը՝ մեր գրականութեան համար հայ կիներուն ուղղուած լոյն հրաւերն է, շուկայի և առևտուրի, չղարի և զարդի արմատացած, մեծակշիռ արժէքներուն երեսին նետուած լոյն արհամարհանքն է, աղջիկներուն մտքին ընծայել ուղուած մտայղացքն է կեանքին:

Այս երկու մայր անձերուն յօրինումը որքան յաջող, անոնց զարգացումը, հոգեբանական processusը, կարճ բառով մը՝ անոնց տրաման կը մնայ նոյն չափով խնդրական: Գործողութեան սա վրիպանքը դժուար է բացատրել այն զլխաւոր փաստով որ, Հրանդի համար գրելը գրել է, իր բոլոր պարզութեամբ և ոչ թէ վերարտադրել, կամ փոխադրել (բառին մէջ կ'ուզեմ տեսնել ֆրանսացիներուն transposerն): Հաւատա՛լ իր գիւղին: Անշուշտ պիտի բաւէ մեզի, երբ նպատակ ունինք այդ գիւղացիները տալ: Բայց դանոնք ուրիշի մը վրայ փոխադրելը, ուրիշ աշխատանք է այս անգամ: Վիպակը (Լաբէ Ճոն-պաբէ) տկար է

Իբր արուեստի կառույց, տկարութեամբը բոլոր անոնց որոնք անգամ մը ապացոյցը տուած կեանքը նուաճելու իրենց ուժերուն, սխալը կը ներեն իրենց այդ ուժերը ընդարձակելու շատ աւելի անդին իրենց ընդունակութիւններէն, ու կը ձգտին պատմել կեանքի այնպիսի դօտիներ, կերպեր, հոգիի այնպիսի շրջումներ ու առումներ, որոնց մասին իրենց ծանօթացումը, թափանցման միջոցները արտաքին, հատուածական և անբաւարար էին, ի ծնէ։ Ինչո՞ւ յաւակնիլ ամեն բան ընելու, երբ մեր քիչը, պղտիկը կ'ընենք այնքան լաւ կերպով։ Նման պարագայ մըն է Հրանդին համար, իր վիպակին ձախողանքը, երբ անիկա մոռնալով իր Բալուն և Մուշը, իրեն իրաւունք կուտայ գերման հոգեբանութիւններ մտապաշակելու, զանոնք իր պարզուկ գրիչովը վերլուծելով (իբր թէ բան մը չարժէին, նոյնիսկ քիչիկ գետնի վրայ ներութիւնները անհամար դործիքներուն որոնցմով բնախօսական երևոյթները կը վերլուծուին այնքան մեծ զգուարութեամբ) պուլկար հոգերու վրայ դործելու ալլապէս բարդ վստահութեամբ մըն ալ ծանրաբեռնելով իր նիհար միջոցները։ Ուրիշ բան է ծնած, մեծցած, ապրած ըլլալ կէս դար, տե՛ղ մը, մարդոց խումբի մը մէջ, որպէսզի այդ տեղն ու մարդերը իբրեւ մերը տանք, ուրիշ բան՝ պատահաբար ըլլալ տեղ մը, ներս նայած ըլլալ հիւանդանոցէ մը, խօսած ըլլալ զթութեան քոյրի մը հետ, որպէսզի նոյն իրաւունքը տանք մեզի այդ քիչը պատմելու նոյն ազատութեամբ ու խօրութեամբ որոնք պիտի բխին մեզմէ ինքնաբերաբար։ Վրիպանքը անխուսափելի էր։

Այս մայր հաստատումէն զուրս, կարեօր կը նկատեմ նաեւ ծանրանալ իր անբաւականութեան այն ամէն կտորներուն մէջ ուր սանկ ու նանկ Պոլիս մը կեդրոն կը դառնայ անոր կառուցումին։ Ասոնք երկակենցաղ «սօսեղծուածներ» են, այն օրերուն կէսէն Պափէբէր երկդիմի փառաստուկ մըն ալ ծանրաբեռն։ Անոնցմէ ոմանք մտած են Ն. Գ. Բ. ի հրատարակած հատորին մէջ։ Շատեր զուրս կը մնան սակայն։ Հայրենիք օրաթերթին մէջ կանոնաւորաբար լոյս տեսած այդ կտորները չեն ազատուած իրենց միջակութենէն, հազիւ պաշտպանուելով անոր խոր մարդկայնութեան քանի մը տարրերովը միայն ու մնացած սովորական պատմութիւն ուրիշ անցած չըլլայ Հրանդը յատկանշող կրակը։ Զեմ տեսած Սաբահաթի մէջ կէս մնացած վէպը։

Կը ծանրանամ վիպողին վրայ, նոյնիսկ իբր վրիպանք,

վասնդի արուեստի ճշմարիտ սեռի մը մէջ յաջողուածք մը այլապէս պիտի նպաստէր անոր փառքին: Հակառակ սա ժխտական արդիւնքին, դժուար է նաեւ կենալ անոնց մէկ քանի կողմերուն առջև, դրական կամ բացասական:

Այսպէս

Ա. — Այդ վիպականերուն կը պակսին մրցութիւնը, խտրութիւնը, իսկութիւնը որոնք միայն արուեստագէտի տուրքերով նուաճելի արարքներն են, այլ աւելի յաճախ նուէրները կ'ըլլան, յորդ, հոծ, իրաւ կեանքերէն՝ մեր ջիղերուն և ասոնց ճամբով՝ մեր գործերուն: Քիչ է թիւը մարդոց որոնք մէկ գիրք գրեցին, բայց կատարեալ, վասնդի զայն հաներ էին իրենց ապրածէն ու ա'լ չմտածեցին գիրքերու արհեստին: Հրանդի վիպակները կըրնան մարգեր, միտքեր, զգայնութիւններ ալ պարունակել բայց կը տառապին հեղինակին ընդոծին մեծ առաքինութեանը՝ չեմ ըսեր բացակայութենէն, զոնէ էջգոքութենէն: Ատիկա մենք տեսանք Բրոնիկի մէջ, Հրանդով կազմաւորուած, ուր սեղմելը, խտացնելը, ամէն տողի մէջ կեանք մը պառկեցնելը տիրական արարքներ են, որ ուղիղ չեն համեմատուիր պատմումին հետ, որ քիչը աճեցնելը, յարդարելը, պատրելը կը հետապնդէ:

Բ. — Յարգարանքի մէջ անճարակութիւն մը, խորթութիւն մը, գիրքերու օրէնքներէն փախուստի ձերն տակ, զանոնք շրջուած հագնելու աններդաշնակութիւն մը, որոնք, կ'ենթադրեմ, հեռանքն են քրոնիկի իր եղանակէն իրեն ուխտ ու մարմին դարձած: Այդ վիպականերուն մէջ կան կտորներ ուր արտաքին տարրերը, լրագրաբնօյթ խորհրդածութիւնները, օրուան ընթացիկ հետաքրքրութիւնները, ա'լ պատուոյ հասած նկարագրամուտութիւնը կը դրաւեն ամբողջ տրամադրելի էջերը, արուեստի յոյզերուն քիչ կամ բնաւ գետին ձգելով:

Գ. — Ծանր, անծածկելի հոտ մը հրապարակագրական ախորժակներուն, անշուշտ ազդեցութիւն՝ Արփալիւսանի, սրեւելահայ վիպասաններուն, որ մեզի անախորժ կուգայ այսօր, երբ օրուան թարմութիւնը, շաղը ցնդած են այդ կտորներուն վրայէն:

Դ. — Երեակայութեան դժնդակ կորանքը որ, առաքինութիւն՝ անշուշտ քրոնիկի մը կտրուածքին (coupe) համար, անդարմանելի աղքատութեան կը վերածուի երբ մեր տալիքը

կեանքին թեւերը կը կտրատէ ու կը ձգէ որ սողայ ան մեր առջին: Պատմուածքը, առանց անոր, կը դառնայ լրագրական ապացուցում (չափ պատկերներ իրապաշտներէն ստորագրուած, զերծ չեն այս մեղադրանքէն) ու կ'անցնի մեր վրայէն օրաթերթի յօդուածի մը բախտովը: Պատմուածքը, միայն ու միայն անով ոգևոր, մեզ կը յօգնեցնէ, թերահաւատ ընելու չափ զմեզ պատմուած կեանքէն: Երկուքին միջինն է պատմողը: (Ձեռք կրնար կապուիլ Չօպանեանի պատմուածքներուն, երեակայութեան սախոր ճնշումին պատճառով):

Կարելի է երկարել այս նշմարները: Հրանդ Զօհրապ մը չէր, ոչ ալ Բաշալեան մը որոնք նախանիւթը լղկելու դերը չարհամարհեցին ու իրենց քիչը արժեւորեցին, զայն դնելով անստղիւտ կաղապարի ներքեւ: Իրեն համար պատմուածքը տարբեր չեղաւ երբեք յօդուածէն: Ու հոս է իր մեղքը: Անշուշտ այդ վիպակները բոլոր մը չեն իր համբաւին բայց չեն ալ շահ մը: Քանակը քիչ կշիռ ունի: Ռ. Զարդարեանի վիպակները, հակառակ քանակի նիհարութեան և որակի պարզութեան, մեր երկրէն ու բարքերէն թանկագին վկայութիւններ են ու կ'ապրին այսօր ալ, հետզհետէ սուղնալու բախտով մը: Հրանդի որեւէ վիպակին համար նման վճիռ մը չունիմ հոս արձանագրելիք:

* *

Իր վիպակներուն և կեանքէ վերցուած, քիչիկ մը զուեւոր մեկանով այլացած պատկերներուն հետ բաղդատուած, նուազ մեղաւոր ու նոյնիսկ համակրելի կը ներկայանան մեզի այսօր իր միւս պատկերները^(*) որոնք պարզ փորագրութիւններու կը նմանին, առնուած իրական կեանքէ կամ յիշատակներու աշխարհէն:

Հրանդի վերլուծումները սակայն բարձրարժէ հրիտակներ են ոչ միայն մեր գրականութիւնը շահագրգռող, այլև աւելի լայն հետաքրքրութեանց յագուրդ ընծայող: Անոնք, ստուար տոկո-

(*) Կեանքով բարախուն, իրենց պարզութեան մէջ այլապէս յանկուցիչ սա կտորները չլիթթել մեծահամբաւ, կեղծ, ներկուած այն կտորներուն հետ որոնք 1890էն յետոյ մեր լրագրները պիտի ողողին, սա՛նկ ու նանկ ոճաբանի մը, բառերու հետ խաղացողի մը քմայքները գոհացնելու կանչուած: Ասկէ ուղիղ գիծով մենք կ'իյնանք այլապէս անհանդուրժելի բառակոյտը արձակ ֆերբուածին: Կրներու մատեններուն տակ անոնց ստացած հրեշայնութիւնը ձեզի կը ձգեմ երեակայել:

սով կուգան հայրենի աշխարհէն (*) ու այս միակ ցուցմունքով կը բացատրեմ իմ խանդավառութիւնս, իր վրայով տարածուող բոլոր մեր գաւառաշունչ զրոգներուն վրայ անխտիր: Պահեր կան ուր չեն հարցներ որակ ու ձև, ու կը փրկեն անփրկելին: Մաշի մէջ (թէ՛ Արփարեանի թէ՛ Զօհրայի խմբագրածները) անոնք ոչ միայն բարքերէ տախտակներ են, այլև իրենց ժամանակին բնդհանուր արժենիչին լիովին վայել կտորներ են, վաւընդի անցած են այն զգայութեան ոլորտէն որ կը պաշտպանէ, ծնունդ տալէ յետոյ անոնց, բոլոր վաւերական ստեղծագործութիւնները, իրենց ժամանակէն ալ անդին: Կարաւան մը մարդ, այո՛: Որոնք երբ կ'աւելնան պանդուխտներուն *fresque*ներուն, կը կազմեն մեր բարքերուն ամենասուրբ դամբարանը: Ինչ որ Արփարեան, իր յուշերուն և քրոնիկներուն մէջ ջանացած է իրագործել, — մեր անմիջական ու հեռու անցեալին հեղմունքները վերակուելով կեանքի —, նոյնը բրած է Հրանդ, իր գեղին ու անկէ քիչ մը աւելի չըջանականիւր անվերածելի ապրումները ազատելով կորուստէ: Դար մը ետքը մարդիկ պիտի անցնին արագ պոսեցիներուն քերթուածներուն վրայէն, հազիւ յուզուելով մեծագոյններուն փառքովը նոյնիսկ, ինչպէս կ'ընենք այսօր Բագրատունիի, Հիւրմիւզի, Սլիշանի և իր հետնորդներուն ըստեղծագործութեանց, իրենց օրերուն անհուն ու անկնճիռ փառքեր: Բայց պիտի կենան կտորներու վրայ որոնք իրենց թելադրէին փշրանքները մեր ու մեր պապերուն ապրումներուն: Արովհանի դործին ժամանակակից զրարար վէպերուն ճակատագիրը չմոռնալ: Հրանդի Յոգէքը շարունակութիւնն են իր ստեղծումներուն, կրկնելով ասոնց բնդհանուր նկարագիրները, պարզելով նոյն սրտառուէ համը, շնորհը որոնք իր պանդուխտներուն

(*) Յուշերու գրականութիւն մը, յեղափոխական խողովակէ, իրաւ է թէ գոյութիւն ունի այսօր, մշակուած առաւելապէս Հայրենիք մասագիրի մէջ, պատերազմէն յետոյ: Անոնց պատմական կշիռը շատ բարձր գնահատելով հանդերձ, չեմ խանդավառուիր ընկերային իսկ արժէքով, քանի որ ոչ մէկ կազմակերպուած ծրագրով չեն ընթանար, որպէսզի սերունդ մը ետքը գոնէ ծառայէին մեր բարքերուն պատմութեան: Լման ժողովուրդ մը կը ջնջուի արդէն մեր աչքերուն առջև ու մենք կ'անգիտանաք աղէտը: Ո՛վ որ մեր անցեալէն բարք, դէմք, նըշխար կը փրկէ, նոյնիսկ հում, անարուեստ հաւաքման ձևով, ծառայած կ'ըլլայ այս ժողովուրդին, լաւագոյն ու լայնագոյն չափով մը: Սենք դատեցինք Սրուանձտեանցի ձեռնարկը, այս ոգիէն թելադրուած ու տունինք անոր բարձր որակ, ի հեճուկս իր բոլոր անկատարութեան: Սըրբազանով փրկուածը վեր է մեր գինեքէն:

քերթողաչունչ պատկերացումը հասցուցին զանգուածներուն ինչպէս նրբաճաշակներուն վայելումին:

Իրական կեանքէ իր պատկերները, ինչպէս, նոյն ժը յիշելու համար, ստնտուներու կեանքէն առնուած ու Դեշնաթ Թաղաթէր վերտառուած շարքը (Ծաղիկ, 1895), ապահով, ամուր մատիտով գծուած փորագրութիւններ են, երբեք չփացուած կամ այլագունած: Ունին իրականութեան, ապրուածին, կրուածին (բառը գործածելով իր հին առումով) անառարկելի ստուգութիւնը, ցամաքութիւնը, ոճը, եթէ երբեք մեծ յաւելումներ մը չեն բերեր իր աշխարհին ընդհանուր դրութեան, բայց կը խօսին ինպաստ իր մէջ շնուազող մեծ արուեստագէտէն, ամէն անգամ որ այս մարդը շփումի կուգայ ուրիշներուն ցաւին հետ: Երբ իր շուրջը, հետը մարդիկ այնքան կը տազնապէն ի խնդիր գրուածին ու կը չարչարէին իրենցմէ աւելի իրենց խեղճ ոճը, Արփիարեանի հետ Հրանդը մինակ եղաւ որ ոչ մէկ զիջում ըրաւ այդ դժբախտ աստուածութեան — ոճին: Ամուր իր լինքնավստահութիւնը որ զինքը չէր լքած մինչև պատերազմ, մի արհամարհէք իբր գիւղացիի յամառութիւն: Մեծ ու թանկ արժանիք մը կայ այդ կեցուածքին խորը: Անիկա, մի մոռնաք, գրաբար յօդուածներով մտած էր մեր գրականութենէն ներս: Ու կրթուած էր սերունդին հետ ու մէջ, որուն ներշնչարանը եղան, գրեթէ կէս դար լուսիններն ու զեփուները, սոխակներն ու լճակները, կեանքէն այնքան վճռական այլայլութեամբ մը: Աւելի հոգը, 1890ին, Զօպանեանի մօտ պերճ ոճ մը մեզ չի զարմացներ, ոչ ալ կը սրտնեղէ, ինչպէս չենք կրնար ըմբռնել Սէթեանը կամ Թէրզեանը առանց իրենց գրաբարագիտութեան ցուցադրումին: Բայց ո՞ր հրաշքը պիտի միջամտէ որպէսզի գրաբար յօդուածներ ու թարգմանութիւններ հալածող այս գեղացին, քառորդ դարէն պակաս տեսողութեան մը վրայ, հասնէր Դեշնաթ Թաղաթէրուն անթերի գծագրումին: Ունինք փոխուած ոճեր: Եղիշ վարդապետ Դուրեանը գեղեցիկ նոյն ժըն է այդ մասին: Պէրպէրեանի Աւազէն Տէրէին և Կահա և Գառնին միջև փոխուածը պզտիկ բան մը չէ: Բայց երկուքին ալ իրադրութիւնները չեն մօտեցուիր Հրանդի կատարեալ կերպարանափոխութեան: Կը փորձուիմ յիշել անջրպետը որով բաժնուած են իրարմէ Հրա-բակ Սրէլէն Հոյրեմեաց և Պապիկ և Թաղիկ գործերը, նոյն գրչէն ծնած, բայց այնքան տարբեր տարողութեամբ: Հրանդէն չունիմ ձեռքի տակ գրաբար ոտանաւորները: Խրիմեանի ոտանաւորները մըր-

յուսմներ են . . . Ալիշանեան խոյանքին: Բայց զիւղացի ծնած էին երկուքն ալ ու քիչիկ մըն ալ ապրած որպէսզի իրենց ջիւղերը մնային հիւսուած հողին համին ու հոտին մէջը, անլուծելի միացմամբ մը:

Հրապարակագիրը:

— Այո՛, ու դժբախտաբար բաւական մեծատարած, որպէսզի սպառէր անոր ստեղծագործ աւելը այդ անխմած վատտակին վրայ որ գրագէտէն բռնի խլուած զիջում մըն է, անխուսափելի ամէն հայ գրողի:

Հարկ չկայ ծանրանալու այս վրիպանքին ալ վրայ: Անոր մէջ պատրաստութեան հարցը չի զատուիր խումբին միջինէն: Իրմէ աւելի պաշար չունէին, զէթ ընկերային և ազգային գիտակցութեանց կրկէսին վրայ, իր ընկերները որոնք կամասարական, Բաշալեան, Արփիարեան կը ստորագրեն, բայց իրմէ աւելի Պոլսեցի էին, այսինքն ունէին ժողովուրդի որոշ գասակարգի մը — ու դուք կը հասկնաք ատիկա — ճանաչողութիւնը, ծընունդի, ժառանգական շնորհները: Տարիներ չարունակ, անիկա պիտի չմերժէ լրագրողներուն դիմումը, բան մը զբեխու, իրենց թերթին: Անշուշտ հրապարակ չէ իջած միւսներուն պէս, իր գաղափարները պաշտպանելու բացառիկ, բացարձակ առաջադրութեամբ: Բայց հրապարակին վրայ կենալ գիտնալու իր վարժութիւնը — զկայ իր քրոնիկներուն անհուն ժողովրդականունութիւնը —, պիտի օգտագործէ, խօսելով քիչ մը ամէն բանի վրայ, ուսուցչութիւնէն մինչև ճարտարապետութիւն, ու պարզ մարդոցմէ մինչև Շնորհալիի բանաստեղծութեանց թարգմանութիւնը: Իբրև ձև, ոճ, այդ յօդուածները կը մնան Հրանդի համար պատուարեր յաջողուածքներ: Իբրև խորք, գաղափար, տարողութիւն, անոնք բոլորովին նման են թերթերու մէջ անստորագրուած ստորագրուած երկու երեք սիւնակ սիրտցաւ, պարզ, ուղիղ խօսքերուն: Ու այսքան:

Ձեմ բազմատեք վինքը այն գրողներուն որոնց մէջ գրագէտը և հրապարակագիրը իրար կը հաւասարակուեն (Արփիարեան, Բաշալեան, Զօպանեան, Պարոնեան), վասնզի իրեն պակասած է այդ հաշտ, օծուն, վարուող, համողուող կամ խածնող բայց չվիրաւորող շեշտը որով այս մարդիկը կը վարեն իրենց հանդէսները կամ թերթերը, առանց թաւալզլոր գալու:

Չեմ բաղդատեր զինքը դարձեալ այն զրոզներուն որոնց մէջ հրապարակագիր մը մինակ գոյութիւն ունի. — բարդ բայց դժբախտ արարածներ, իրենց դերը շատ լրջութեամբ արժևորած որոնք այս ժողովուրդին գլխուն ամէն օր երկու սիւնակ քարոզ կը կարդային մեծ հանդիսաւորութեամբ ու գոհ էին այդ փառքով (Արծրունի, Քէչեան, Յ. Շահնաղար և ուրիշներ) ու են ալ մինչև այսօր:

Պիտի վատեմ զինքը կարաւանէն այն միւսներուն ալ որոնք ութսունական թուականներուն, կ'ընին մեր մէջ միայն կարելի հրապարակագրութիւն մը, որոշ պաշարով բայց անորոշ ձգտումներով, հիմնովին տարբեր իրապաշտ փաղանդէն որդեգրուած կեցուածքի և նպատակի տեսակէտներէն, ու կը շփոթեն իրարու, յաժախ բարեմիտ անգլութեամբ մը՝ պատմութիւն, գրականութիւն, ոճի մարդանք, մանկավարժական քաղուածքներ եւրոպական թերթերէ, գէշ իւրացուած ու բոնի պատշաճեցուած մեր պայմաններուն. երբեմն ինքնավերլուծական յօրինումներ, լայնօրէն զառածուն ուղիղ բանէն և լրջութենէն. երբեմն ժողովրդավարութիւն. երբեմն քննադատութիւն. երբեմն ալ դասական գրականութեանց մէջ փորձուած զանազան սեռէ վերաբառումներ (կենսագիր, զիմառնութիւն և այլն), բոլորն ալ խորապէս մեղաւոր արտայայտման անկանգնելի տկարութիւններով, այս մէկուն մօտ գրաբարի ցուցամուտութիւն, երկրորդին մէջ բռնի պարզութիւն, երրորդին ու չորրորդին ալ մօտ պրկում, խաղ, պար բառերու կոնակին (եղիւ, Մամուրեան, Պէրպէրեան, Մ. Գարազաշ, Ն. Չիլինկիրեան, Յ. Գուրգէն):

Մի հարցնէք թէ Հրանդ ի՞նչ ունէր ըսելիք իր ժողովուրդին, տրուած ըլլալով իր միտքին տարողութիւնը, խառնուածքին շեշտը և իր գիւղացիի անսրբազրելի ախորժակները: Սէկը, մեծ մերձաւորութեամբ մը, պիտի կրնար կրկնել նոյն հարցումը ամբողջ իրապաշտներուն համար որոնց տուրքերուն միջինին կը կենայ Հրանդի հրապարակազրական շնորհը: Տե՛ղն է արդեօք յիշեցնելու որ հայ իրականութեան բոլոր արտայայտութիւնները ուղղակի անդրադարձ արարքներն են հայ հասարակութիւն կոչուած տարօրինակ երևոյթի մը օր դարերու գերութիւն մը ունի իր արեան ճամբաներուն ու անկանգնելի թշուառութիւն՝ քանի այդ դարերը կը մօտենան դէպի մեզ: Պէտք է կարճ ըլլալ: Այդ հասարակութիւնը կը կարծէ ինքզինքը գիտնալ, ճանչնալ,

անցեալ դարու կէսէն առկին: Ատ չէ իր մեղքը: Բայց կը յաւակնի այդ գիտութիւնը բարձրացնել արեւմտեան մշակոյթի կերպերուն, առանց նկատի առնելու միջավայրը, թուրքը որուն թաթը կախ էր իր գլխուն: Ու կը հաւատայ արեւմտացած ըլլալ երբ կը հիմնէ թերթ, թատրոն: Դիւրին է այս ճիգէն ու հաւատքէն զեղչել պատրանքին անհրաժեշտ քանակը ու ինքզինքը գտնել զանգուածի մը առջև որուն յարգելի են առաքինութիւնները, պապերուն երականրոյժը կտակուած իրեն (ժուժկալուութիւն, բարութիւն, աշխատասիրութիւն, համբերատար ոգի, համեստութիւն), ինչպէս անձածկելի թերութիւնները (աւելորդ է թուումը): Այս խառնուրդին դիմաց դժուար չէ գտնել բառեր, դարմաններ: Մեր ժողովուրդին զրկանքը միայն բաւ էր ամբողջ սերունդ մը դղրդելու: Խորհած ունի՞ք այն անվրէպ իրականութեան որ ճիշդ քսան դար այս ժողովուրդը ուրիշ բան չճանչցաւ իր պատմութիւնէն: Ոչինչ կը կորսուի կ'ըսեն, նիւթական աշխարհէն, անշուշտ թելադրելով անկէ անդին ալ: Ոչինչ կը կորսուի հոգեկան աշխարհէն: Մեր պատմիչները կարգալ՝ երկուհազար անգամ այդ զրկանքը վերապրիլ է:

Իրապաշտները ունէին իրենց առջև այդ մեծատարած միութիւնը, ուրիշներով ինչպէս մեղմով պայմանաւոր: Մեր բռնահրաւէր մոլութիւնները: Մեր հարստահարութեան դարաւոր ազդէալ: Մեր բարքերուն անխուսափելի, մութ, ալլապէս սրտակեղեք խոցերը: Էջեր չեն բաւեր, անցնող դարու վերջին կէսին, մեր նորոգեալ մեղքերը, աղտերը, խաթարումները ցուցակագրելու: Բոլոր այս հարցերը ամենօրեայ մտահոգութիւն, տառապանք, կիրք ու տագնապ կ'արժեն Հրանդին ինչպէս ընկերներուն: Յարձակողակա՞ն: Անկարելի էր չըլլալ ատիկա լըրբութեանը դէմ դրամի ասպետներուն: Իրապաշտներուն գործին մէջ, անուղղակի սեւեմամբ մը, քանդակի ինկած է հայ քաղքենին, արհեստաւոր իր հօրը կոշտերը զեռ չհալեցուցած իր հոգիին երեսներէն, բայց գլխակորոյս հեշտութեամբ մը թարթափո՞ղ՝ ալիքներուն խորը՝ իր արեան մէջ դարերէն կտակուած զրկանքին ընդդէմ, երբ դրամին առագաստովը ինքզինքը կ'արձակէ իր կիրքերուն ջուրերուն և կը մոռնայ ինքզինքը: Յարձակողակա՞ն: Անկարելի էր չըլլալ ատիկա տիտղոսի և պաշտօնի աւագորեարին առջև, որ մեր ծախքովը, արիւնովը սնած, ինքզինքը կը ծախէր օտարին ու կը դարձնէր նոր փորձանք մը իր ազգակիցներուն գլխուն: Էփէնտիութիւնը, այսօր մարած

պատկեր, 1890ին ընկերային ծրագիր մըն է ինքնիր մէջ ամբողջ:

Կարելի է երկարել շարքը յարձակողականներուն: Իրապաշտներուն համար անառարկելի փառք մը պիտի ըլլար իրենց արի, արու, վճռական կեցուածքը հանդէպ ամէն զատէ անիրաւներուն: Հրանդ Նման է իր ընկերներուն, այս ամէն հարցերու դիմաց իր որդեգրած գիրքովը: Նորութիւն: Այսինքն ի՞նչ որ զինքը պիտի զատէր անոնցմէ: Կ'ենթադրեմ թէ անտեղի է նման սպասում մը, որոշ գետնի մը վրայ ինքզինքը ամբողջովին իրագործած աշխատաւորէ մը: Իր դարդացումը, գիւղացիութիւնը, փոքրածակները, իր հոգեխօսական պահանջները, իր կիրքերը նոյնիսկ կը պաշտպանեն զինքը: Իր երկրքիներուն պարունակէն դուրս դժուար քալող, նեղուող այս մարդը չէր կրնար գլեւ Պոլսեցիները հողի մը վրայ ուր քաղքըցին, քաղքենին առնուազն սերունդէ փորձառութիւն են ճարած, իրենց կամ իրենց պապերուն ճամբով:

Ընթացիկ բացատրութիւն մըն է հրապարակագրական ջիւղ տարազը որով կ'ուզենք երբեմն հասկնալ գրագէտներու մօտ հանրային տուրքեր, գործօնական մարդէ: Բաւը մեզի համար զուրկ հղաւ իր ծանրութենէն, ընկղմելով զրոյի ընդհանուր պատկերին մէջ: Կը գգաք թէ ի՞նչ ահաւոր թշուառութիւն կայ հեգնութեան մէջ որով պսակաւոր են մեր մէջ զրոգները երբեմն: 20-30 տարի մեր իմացական մեծագոյն դէմքը ջլախտաւոր մըն է, կէսէն վեր յիմար մը, որ կը զրէ, կը պատպամէ, կը վճռէ և կ'անցնի իբրեւ գերագոյն գրագէտը, հրապարակագիրը, իմաստասէրը և այլն և այլն: Եղիա էֆէնտի Տէմիրճիպաշեանն ալ անշուշտ օժտուած էր հրապարակագրական ջիւղով, որքան անդուդական Բիւզանդ էֆէնտի Պէշեանը: Այս անունները կը կործանեն տարազը:

Հրանդի հրապարակագրական վաստակը կը նոյնանայ մեր գրագէտներուն բոլորին կողմէ կատարուած բոնավաստակին: Մեղք մըն էր ան: Ձայն քաւելու համար ուրիշ վաստակներ կրկէս պէտք է գան: Ու կան ասոնք Հրանդի ժառանգութեան մէջ: Աւելիին ծանրանալ պիտի նշանակէր մարդը արժեւորել իր տկարութեանց հանդէսով: Արդ, գերեզմանէն անդին առաքինութիւնները կ'իշխեն:

4

Գ Ր Ա Գ Է Տ Ը

Իրապաշտներու կեցութեամբը ուղղափառ չէ գրեւոր հարցին դէմ, հակասող այսպէսով իրենց ընկերային կեցութեան որ պարզ է և միակտուր: Գրեւոր տառապանքը իրողութիւն մըն էր Բաշալեանին, Սիպիլին, մանաւանդ Կամսարականին: Զօհրապ պահեց միջին դժուարութիւն մը, խնամելով (բայց ծածկելով ասիկա) իր ոճը: Զօպանեան կը հալածուէր իր դիւրութիւնէն: Արփիարեան և Հրանդ կը ներկայանան մեզի իբրև մարդեր որոնց աւագ մտահոգութիւնը ըսելիք մը ունենալն է նախապէս, զայն ըսելու կերպը վստահելով ալեւս իրենց բնազդին:

Խուճրին մէջ ամենէն դժուար է ճշգրտոյշել Հրանդին վրայ զրազէտի որոշ, բաւական ընդարձակ յղացք մը, որ շարունակ վիժիւթման ենթակայ մնաց: Իր պատանութեան, այդ յղացքը ամրաշաղախ գործէր մըն է, օրինակի մը համար, Եղիային փառքը տաղաւարող, Մամուրեանը մեծ յարգանքով լուսապսակող: Յետոյ, ուրիշ երանգի մը ընդմէջէն, կը տիրապետեն դէմքեր որոնց գործին ընդհանուր նկարագիրը չհշտօրէն կը տարբերի հասարակաց մտապատկերէն: Արուանձտեանցի մը զրականութիւնը նմոյշ մըն է այս ուղղութեամբ: Բայց զրազէտներ են նոյն ատեն Յ. Գուրգէն, Վիկննայի վարդապետներ, Մաղաքիա եպս. Օրմանեան, Ռէթէոս Պէրպէրեան: Այս գանազանութիւնը կերպով մը կը պարզուի երբ իրապաշտները կ'երևան: Բայց շփոթութիւնը կը տնէ: Հրանդը այդ շփոթութեան ծնունդն է անշուշտ իբրև զրազէտ: Բայց վեր ալ է անկէց իբր իրազորում:

Ինծի կուգայ թէ Հրանդի մօտ, զրազէտի դէմքը կազմելու ատեն, սխալ պիտի չըլլար հրաժարիլ գիրքերու բանաձևութենէն, զրականութեան պատմութեան ցուցմունքներէն, և մեր հրապարակին վրայ դարբնուած տեսութիւններէն, քանի որ իրականին մէջ, անոր աշխարհը, խառնուածքը, միտքին կազմաւորումը հպատակ եղան այս ամենէն դուրս, տարբեր մղումներու, ձայներու: Անիկա օր մը չայցուեցաւ երբեք լուսինին նայելու ու անոր երեսն ի վեր տրամանուչ ոչնչութիւններ հեծեծելու հոսհոսութենէն: Եւ սակայն չունինք զրազէտ, իրմէ առաջ, որ անխուսափելի դարպասը մատուցած չըլլայ ճեղքից

դիցուցիւն»։ Անշուշտ ասիկա բան մը կ'ապացուցանէ։ Իր սերունդէն, մէկէ աւելիներ այդ դարպասը ըրին, անցնելու համար մեծ կամ անդուգական բանաստեղծ (սեուր բան չփոխէր վերագրումին կշիռէն)։

Հրանդը կարելի է նկատի ունենալ տեսակ մը կեդրոն ուր պիտի դային խտանալ, իրենց վերջնական կերպարանքը հաղնելու, կանխող սերունդէն մէկ քանիներու բացառիկ, քիչ մը խորթ, բայց այնքան խոր կերպով հայերանգ, հայեցի հակումները։ Խրիմեանի քարոզներուն ծանր ու աժան բարոյախօսութիւնը, Սրուանծտեանցի ներշնչումներուն լայն, պոռոտ, ողորդող դիւրութիւնը կ'ամօքուին, կը պնդանան Հրանդի արձակին մէջ որ իր կարգին պիտի թելադրէ կերպարանքը Թլկատինցիի ոճին։ Այս տեսակէտէն դիտուած, անոր գրականութիւնը առաջին հարազատ ստեղծումն է հայեցի որակուած արուեստի մը։

Կուտամ տարրերը.

Ա. — Յուդ գգայնութիւն։ Մեր մէջ շատ է թիւը անոնց որոնք իրենց մտքովը մղուեցան գրելու արարքին, իրենց զարգացումը արժեցնել ջանացին ու գրեցին գիրքեր, վարեցին հանդէսներ ու թերթեր, ինչպէս ըրին Նոյն ատեն, Նոյն բանը միւս մղումներուն համար իրենց միտքին ու զարգացումին. դաս վարեցին, դաս տուին, տեսրակ բռնեցին, դիւաններու պետեր եղան։ Այս մարդոց մօտ գրագէտի զգայարանք մը չի հերքուիր անշուշտ։ Անուններ։ Բայց ամբողջ հոյլը գրեթէ մեր գրագէտներուն։ Միւս կողմէն՝ թիւը չի կրնար թաղել իր փաստին տակ նաեւ այն քիչերը որոնք գրելու մղուեցան առաւելապէս իրթանին տակը իրենց ջիղերուն։ Հարազատ մեծ բանաստեղծները կ'իյնան այս խումբին տակ, և նաեւ մէկ երկու արձակագիրներ։ Հրանդը այս վերջիններէն է։ Ամէն մարդու չէ տրուած, գրական որոշ կաղապարի մը մէջ մտնել, րափառելի վերջ (ու մենք գիտենք ինչ էր այդ կաղապարը Խսկիւտարի Ճեմարանէն անոր հոգիին հաղցուած) տառապիլ՝ վերագառնալու համար իր սկզբնական կերպարանքին։ Գիրք, յօդուած, գրելու փառասիրութիւն անբաւական են բացատրելու իր մշտական թարթափանքը այն վայրերուն մէջ ուր պատահութիւն կայ իրեն համար հանգիպումը ընելու իր անդրադոյն, հզօր, մշտաժառ զգայութիւններէն մէկ քանիներուն։ Խան մը, սրճարան մը, ժամու բակ մը, գերեզմանատուն մը, տնտեսի կամ ժամկոչի սենեակ մը

անոր մէջ արբարանի մը պէս խորունկ զգացումներ կ'արձակեն, բոլորն ալ հիւսուած անոր միտերուն մէջ հեռաւոր մանկութենէ մը ու հոգի դարձած երբ տարիներուն արեւը կը հասունցնէ մեր տպաւորութիւնները և զանոնք կը վերածէ մեր հոգեմոյնքին: Պոլսոյ կեդրոնին մէջ, ցուրտ Պուլկարիոյ խորերը, Սնատուրի ամենէն թուրք ամալքներուն նիւթը Հրանդ կերպը գտած է (ստիպուած ըլլալուն) իր մէջ գեղացին ամէն օր ներգելու: Այս կրկնութիւնը պաշտպանած է անոր ջիղերը այլացումէ ինչպէս իրացումէ: Մեր լեզուով ասիկա «Դանակը պատեցին Դուրս» ապրիլ ըսել է: Ասիկա, իր զգայնութիւնը ամէն օր ածելիի պէս սրցնել ըսել է: Ու ասիկա կտրելի է զգայնութեան շատ առողջ, շատ զօրաւոր սարուածով մը որ պիտի բաւէ ոչ միայն անոր առօրեայ ընթացիկ ապրումին պէտքերուն, այլ պիտի բաւէ մաւնաւանդ անոր հոգեկան հակազգեցութիւնները գողաւորելու, պաշտպանելու: Հսին թէ ամենէն յուզիչ գրագէտը եղաւ իր սերունդին: Հսել կ'ուզէին թէ անիկա օժտուած էր ջիղերու ազնուազգի, խորանուրբ, խորաթրթիւր դուլթեամբ մը: Պէտք կայ աւելցնելու որ միտքը կրնայ դաւաճանել մեղի երբեմն (1 դիւս), բայց ջիղերը պիտի մնան հաւատարիմ, նոյնիսկ երբ սպաննենք զանոնք (Արքիւր Ռընոյր): Իր ջիղերու կծիկներովը Հրանդ կը հաւասարի մեր մեծագոյնն ու վաւերական գրագէտներու զգայնութեան: Բայց կը տարբերի անոնցմէ այդ զգայնութիւնը լաւելու իրեն յատուկ կողմով մը: Անիկա հեռու եղաւ իր զգայնութիւնը դորձածելու ազգագրական, օգտապաշտ հանդանակներու ի խնդիր: Ժիշդ է որ իր Պաշտօնական Կեանքը լրագրական արդիւնքներու իջաւ, բայց իրմէն դուրս էր երևոյթին զըստանակը: Ղարիպին ցաւը այնքան յորդ հեղեղ մըն էր որ զգետնեց զինքը:

Բ. — Հայեցիւթիւն: Հրանդի անունին հետ այս տարազը մենք գտանք մէկէ աւելի անդամներ: Տեղն է որ միանգամ ընդ միշտ ճշգուի ատոր տարողութիւնը: Սոսանց լայնալու գէպի ընդարձակ ընդհանրութիւնները հարցին, կը գոհանամ զիտել տալով որ, կիսադարեան գրականութեան մը մէջ, մեծագոյն աւնուններն ալ նկատի առնելով, չունիմ ուրիշ գէմքեր որ այդ տարազը արդարացնէին իր չափովը: Ուրիշ բաժնի մը մէջ ես գրի մերձեցումները Ուրիմանի, Սրուանձտեանցի և Թլկաթինցիի գրականութեանց և Հրանդին: Գաւառածին ու գաւառագէտ այս գրողներուն մօտ ազգային գոյնը կասկածէ դուրս է: Բայց

գրականութիւնը ինքը իրեն համար թելադրանք մըն է և չի տարածուիր անպայման ամէն գրուած բանի վրայ, զայն կախարդապէս բարձրացնելու համար արուեստի: Այս տեսակէտէն երբ կը մօտենանք յիշուած գրողներու ժառանգութեան, մեր տրամագրութիւնը կ'այլանայ: Չենք կրնար ուրանալ բաժիններ, անոնց վաստակին մէջ, ուր գրական յուզումը համակէր մեր զգայարանքները, անցնելու համար մեր լմացական տհաճութեան որ ծնունդ է ամէն վայրկեան խոր մեր բնազդներուն ներուած (գրական ճաշակը ուրիշ բան չէ) արհամարհանքին: Նոյնիսկ Թլկատինցին կը բարոյախօսէ անդադար փոխանակ նկարելու. Թլկատինցին որ արուեստագէտ սերունդին մէջ պիտի զարդացնէ զոնէ, իր արտայայտութեան միջոցները: Ուրեմն: Երբ կը զեղչենք Հրանդի գործէն հրապարակագրականը (որ չի խառնուիր ստեղծագործական բոլոր էջերուն), մեզի կը մնան անխառն գրուածքներ, որոնց համը, միտը. աղը կուգայ բացառաբար հայ աշխարհէ մը, հայ հոգեբանութենէ մը: Նիւթի հարց չէ որ կը յուզեմ: Ծշգուծման նկատի ունի տալու ձեւը, այսինքն զուտ գրական նկարագիրը որով հաղորդուեցան մեզի իր զգայնութիւնները: Նկատի ունիմ հայ ոճ մը, հայ գրականութեան մը ցեղադրուժ գործի՛քը, այն անվերածելի տարազը որով կը յատկանշուին ցեղերու անհատականութիւնները, ինչպէս կը ծնին անոնց Փիլիք նկարագիրները խուլ յօրինումին մէջը հողային, երկնային ազդեցութեանց: Այն յստակ, լուրջ, թեաւոր ու կրակոտ շնորհը որ ոճն է Փրանսայիներուն: Այն ստեղծեա ձեզի հետ ինքզինքս կ'արտօնեմ հարցընելու. — մէր է մեր ոճը: Բերթողութեան մէջը Դուրեաններու, Վարուժաններու, Մեծարենցներու. Թէքէեաններու: Ո՛րչափով գոյ է հայ տարրը զմայլելի ազգայնութեանը մէջ Վարուժանի բանաստեղծութեան կամ նրբակերտ ճարտարապետութեան մէջը Ջրաքեանի արձակին: Միայն ու միայն այդ ոճը կա՞յ Թլկատինցիի ծուռիկ ու մուռիկ, ձգձգուն Խաղաղին թնճուկին մէջ, կամ՝ այն միամիտ, անհասարկ, թույլ հեղմունքներուն մէջ որոնք Հաֆէ՛ — Հաֆէ՛ին մէկ երկու գլուխները կ'ընեն այնքան սրտազեղ զեղեցիկութեանց հանդէս մը, բայց զիրքին միւս, մեծ մասերուն մէջ կ'ըլլան անտանելի տղայասացութիւն: Ինչպէս կը տեսնէք, այսպէս գրուած հարցը կը մտնէ անելի: Ըսել թէ առաջին կարգէ տնտեսները օտար են մեր հոգիին, հաւասար է մեր գրականութիւնը կողոպտելու իր ամենէն վճիռ ու ամուր փառքերէն: Ըսել թէ երկրորդ խումբէ գրողները, հակառակ իրենց բոլոր

թերութիւններուն, կը կազմեն կարելի տարազը հայ գրականութեան, փոքրիկ, աղճատել է գրականութեան յղացքը ինքրի մէջ: Ու կենալով երկու եզրերու մէջտեղ, ընդունիլ թէ խորքին ծանր ճնշումը կը կերպագրէ ձերն ալ նկարագրելը, մեղմիլ է երկու տեսութիւններու բացարձակութիւնը: Գրագէտ մը հարազատ է, որքան աւելի շատ ու արդար տարրեր վերբերէ ցեղային զգայութեան աւազանէն: Այս անկիւնէն զիտուած Հրանդի գործը կ'ըլլայ ամենէն հարուստներէն մէկը, քանի որ անոր ստեղծագործական էջերուն մէջ (բոցիկները, յուեքը առաւելապէս) ամէն մէկ տողի վրայ մեր ժողովուրդին սեպհական զգայնութիւնն է որ կը բխրեղանայ: Ի՛նչ որ Վաչագանի կը կոտրէ իբրեւ արուեստի գործ, կը փրկէ Պանդուխտի կենսական գործնալ իբրեւ արուեստի գործ: Հրանդի հայեցողութիւնը արեւմտահայ գրականութեան մէջ միս մինակը կը դիմաւորէ արեւելահայ գրականութեան ամբողջ ձգտումը:

Գ. — Ժողովուրդ: Ըսի վերերը թէ անոր արուեստը կը բխէր ժողովուրդէն ուղղուելու համար անոր: Վատնգաւոր տարա՛ղ, քանի որ սահմանը կը տարածուի գործերու ամբողջ կարգի մը որ իր աղքատութիւնը, յօրինուածքին թափթփածութիւնը, արուեստէ խոր ու անդարման անհասկացողութիւնը կը պաշտպանէ նոյն այդ արդարացումով: Մէկ օրինակ միայն: Աւետիս Խաչատուրի այն եղջերուաքաղ վէպը որ կը կոչուի Ուրա Կարօ . . . , ճիշդ ու ճիշդ կը ներկայացնէ ժողովուրդէն բխելու և անոր ուղղուած ըլլալու առաքինութիւնը: Եւ սակայն կարդալ Բ. Թումանեանի Գիտն, այս անգամ ալ նոյն տրամադրութեամբ ու յետոյ հարցնել — ո՛ր կը զատուին իրարմէ այս երկուքը: Անշուշտ հոն չեն դատուիր միայն ուր առաջինին քով պիտի գային զիրք բռնել . . . Արմէն Շիրտանեան, Սմբատ Բաբայան և աւելի երանելի անուններ որոնք Վաչագանի գրեցին: . . . Մերձեցումը իրաւացի է և աւելի համոզիչ մանաւանդ բանաստեղծութեան մէջ: Հրանդի մէջ ժողովուրդին նպաստը ալլապէս բարդ ու դժուար հաւասարակշռութեան հարց մըն է: Ծիշդ է որ անիկա, իր գործին լաւագոյն մասին մէջ, երբեք չէ զատուած միջին մարդերու մակարդակէն, իբրեւ զգայնութիւն և մտածողութիւն: Արտամտի խնձորին նկարագրութիւնը իբր գոյնի խաղ ու գիծի հէնք վեր չէ մաքսատան մէջ տքալէն բնօրինարող Վանեցիի մը հասողութենէն, բայց նոյն տունը կը զրաւէ մեր օրերու նրբացած քննադատին դժուարապահանջ ճաշակն ալ:

Այս է ահա արուեստին ու չարուեստին տարբերութիւնը։ Մնալ մատչելի ռամիկին (*) ինչպէս ամենէն դարգացած միտքերու։ Անշուշտ գեղեցիկ առաքինութիւն, բայց այն ատեն միայն երբ առաջին տարրին գոհացումը մեզի չարժէ մեր գոհակացումը մեզմէ։ Ժողովրդականութիւնը, զիտեցիք հարկաւ, ուրիշ կողմն է այս հարցին։ 1870—1900 մեր ո՞ր գրողը ունեցաւ այդ բառին հմայքը այնքան յորդ կերպով որքան Եղիան, որուն արտայայտութիւնը ինչպէս աշխարհը կը մնան այնքան առանձին, այլամերժ։ Այնպէս որ, չգատուելով զբաղան նրբութեանց հանդէսէն, չեմ գտներ ուրիշ անուն մը որուն հետ ժողովուրդ տարազը չարթնցներ յղացքէն անխուսափելի տափակութիւնը, անարուեստութիւնը, ու փոխարէն թեւադրէր ազնուական ու ինքնատիպ կերպ մը կեանքը տալու, առանց սեթեհթի, առանց ճապաղ խորացման ջանքին, ինքնարուեստ ու իրաւ, ինչպէս կը հոսի արդէն մեր տառապանքը իր քրոնիկներէն։ Ինչպէս իր օրերուն բազմակոհակ ծփանքներուն մէջ, անիկա շատ չէ հեռացած իր գիւղին զգայնութենէն (հագուստ, խօսուածք, մտածում ու բարոյական ըմբռնում), իր գրականութեան մէջ ալ անիկա պահած է այդ ամէնը։ Մարդ կը փորձուի իր մէջ ողջունել հին օրերու աշուղ մը որ փոխանակ երգելու կը պատմէ (**): Ու իր պատմումը, պարզ ու նախնական, իւզոտ ու մսոտ, մեծ գրագէտի մը շնորհներէն, չէ կորսնցուցած իր համը մինչև այսօր։ Իր արուեստին իրեն հիմնատարը արժեւորուած այս երակը, իր ժողովուրդ կողմը, ամենէն քիչ խաթարուածն է նոյնաձրգտում մեր մատենագիրներուն մէջ։

Դ.— Ի՞նչ զգայնութեան բացառիկ ցկաւագիրը որ կ'անդրադառնայ իր ամբողջ գործին վրայ։ «Տպու հոգի ունեք» այս տըր-

(*) Իսկ գործածը՝ որոնք պիտի չխօսին ռամիկին։ — Ներսիսյան, Նոր Տալիս հայն։ Ասոնց արժէքը պէտք է պայմանաւորել սակայն օր մը կարելի իմացական ամբիսի մը հեռանկարով։ Այսօր Ներսիսյանի աւելի քիչ կը տառապի մթութեան մեղքով մը ու կէս դար յետոյ այդ մեղքն ալ կեղեւածափ պիտի խնայ գործին վրայէն։ Մալարմէի և Վէրլէի մթութիւնները — որոնք անթողովրդականութեան համադր են — իրենց մահէն յետոյ, դադրած են ճնշիկ իրենց քերթուածներուն վրայ։

(**) Իր «Ասնդուխտի Աստուծոյն» ունի նմոյշներ այդ երգերէն, անշուշտ անյաջող, քանի որ գրաբար ոտանաւոր գրիւղ մեղքը գիւրաւ չենք կրնար քաւել, բայց իբրեւ ձգտում՝ բաւական թելադրիչ։ Արեւելեան հէթիաթներուն մէջ յաճախողէս այս կերպը կը յանձնեմ ձեր նկատառման։

տուժ մարդը, իր մահէն քանի մը տարի առաջ: Զուսպ, վերապահ (հերքելու տատիճան 1895ի շրջաններուն յախուռն, յիմար, կռուազան մարտիկը յեղափոխութեան), իր դիմագիծը կը ծանրանար անսովոր թախիծով մը որ անգայտ բայց անխուսափելի շղարշ մըն է սուգի մեր ժողովուրդի երեսին, երբ նայիլ գիտենք: Հայաստան ծնիլը ու հոն մեծնալը չեն հերքուիր ոչ միայն գրողի մը կեանքին միջին տեղութեամբը, այլ թերեւս դարեւու միաստով մը: Պատերազմէն ասդին մեր գրականութեան այն երեսը որ կը մշակուի նորագոյններէ, անշուշտ կը հերքէ այս տեսութիւնը, բայց արտաքինապէս: Այդ տղոց գրականութեան մէջ կեանքին այն քանակը որ իրենց անմիջական ու իրենց մեծերուն քիչ մը հեռացած խորքերէն կուգայ, կը կրկնէ այս մեկամաղձութիւնը: Բարիլի կիներով պայմանաւոր գրականութիւն մը, այդ իսկ հանգամանքով կը դադրի հայ ըլլալէ: Լեզո՞ւն: Զգեստ է, շղարշ է միայն: Յեղային տրտմութեան սաղիծը Հրանդի մօտ կը կազմէ անոր գրականութեան ալ նկարագիրը: Իր քրոնիկներէն այս մէկը երբ կ'աւարտենք, կը զգանք որ ծանրացած ենք անկշռելի բանով մը: Ատիկա արդիւնքը չէ միայն գեղարուեստական յուզումին ոչ ալ Հրանդի սեպհական ջղային հոսումին իր գործէն ներս, այլ մեր ժողովուրդի այն մասնակի ապրումներուն, լինելութեան, որ ձեւի կը մտնէ իր գրողներէն ոմանց գործին միջոցով: Թումանեանի, Սրուանձըտեանցի, Խրիմեանի, Թլկատինցիի, Զարդարեանի, մեր ժողովրդական երգերուն — թէ՛ բառ թէ՛ եզանակ — խորագոյն, հաւրադատ յատկանիշը հայկական այդ թախիծն է զոր պէտք է զանազանիլ սակայն Դուրեանի մը, Մեծարենցի մը շատ անձնացած մեկամաղձութենէն: Ծնունդին, արիւնին, սերմին հաւասար բառ մըն է Հրանդի զգայնութեան համակիչ տրտմութիւնը:

Ե. — Իրականութեան շեշտ զգացողութիւն: Յատկանշական է որ գրական որեւէ պատրաստութիւնէ չանցած այս գեղացին իր շրջանին իրականութիւնը, պատգամները, ներքին թրթռումները տեսնէ, զգայ, ըմբռնէ եւրոպական արուեստին երկրպագու և գործադրիչ Զօհրապի մը սկիովը: Կը նայնանայ, այս իսկ կողմով սերունդին ընդհանուր միջինին, զատուելու համար ա) ռուսացի մանրիկներէն որոնք լեզուական, պոետական ծանր postulatներու կը սպասարկեն, բ) ազգայնականներէն որոնց գործը կը տառապի բարոյախոսական (Խրիմեան) կամ ազգապաշտական (Սրուանձըտե-

եանց) ձգտումներով, և) զաւառապաշտներէն որոնք, զուցէ ճշն-
շումին տակը զրաքննութեան, կը շեղին կեանքին վերաբա-
ղումէն (թշկատինցին) և կը կարծեն բառերու վրայ մտածել
երբ կը ճամարտակեն: Յովհաննէս Յարութիւնեանը (թշկատինցի)
մեծ գրագէտ մըն է ու կը պահէ բացառիկ բախտաւորութիւն մը
Հայաստանէն հեռացած ըլլալու: Բայց իր հայկացքը մեր ժո-
ղովուրդին վրայ տխուր ըլլալէ անդին, ծանրաբեռն է խոր հեղ-
նութեամբ մը: Բողոքականներ, ժխտական մարդեր, զեղծումի
հերոսներ կը գրաւեն կարաւանը իր մարդոց: Հրանդի մարդերը,
անշուշտ աւելի դժբախտ, չեն խեղաթիւրուած սա կանխակալ
հոգեբանութեամբ: Յամաք, ճիշդ, անհրաժեշտ նայուածքն է
անորը որ իրերուն վրայ կ'իյնայ: Աստուծոյ արեւին նման, կ'առնէ
անոնց թնճուկը, ամբողջ ու հարազատ: Համեմատ, ի հարկէ,
ինչպէս է ըլլալ պարտքը բոլոր փորագրութեանց: Պէտք է զո-
հանալ տրուածով ու չպահանջել զեղացի սա արուեստագէտէն
կատարելութիւնը գործիքներու սրոնք մեծ ճարտարարուեստ-
ներու մէջ միայն տեղ ու զեր ունին:

Ձ. — Ժուժկալութիւն: Ինչ որ շնորհուեցաւ շատ քիչ գրա-
գէտի, իր սերունդէն (նկատի ունիմ եւրոպական մշակութիւն մը
չանցնողները), բախտ մըն է հաստատել զայն Հրանդի մօտ:
Դրէք զինքը իր պատանութեան անխնայ ուսման թիւղմին մէջ:
Հետեւեցէք անոր Արփարհանով ոճի ելած սանձարձակութեան
ափոններէն: Տեսէք զայն վերջապէս մեր յեղափոխաչունչ հոե-
տորութեան լայն պողոտաներուն վրայ: Եղած է երեքին ալ
հեռ, մնալու համար կծծի, ժուժկալ գրագէտը, մտքովը ինչպէս
աչքովը, սրտովը ինչպէս բառերովը: Ինչ որ ուրիշներու կեան-
քին մէջ էջերով ընդլայնում ու զեղում գառնար պիտի, անոր
մօտ կը վերածուի քանի մը առդի: Անոր ամէն մէկ քրոնիկը
վիպակի մը սղումն է բայց ամբողջ, տալով մեզի այնքան ըզ-
զացում որքան պիտի առնէինք 20-30 էջերէ: Չգիտեմ ասիկա
հակադիր մեղքին որ իմացական աղքատութիւն է առաւելապէս
խմբագրական ոճ, թղթակցութիւն, հանդիսապատում, զիտա-
կան չորութիւն, հաստատ, ուղիղ տրամաբանական զրուսծք
— բոլորը կ'իյնան այս տարազին տակ: Մնաց որ իրապաշտ ճի-
զին ամենէն փառաւոր կողմերէն մէկն է արդէն զգաստ, ժուժ-
կալ ոճը, տարուած զուցէ տարապայման խոտութեան, որով
բացատրելի գառնային նոյն առեւն իբրեւ քանակ դժբախտ նի-
հարութիւններ, Բաշալեանի, Նամասարականի, Սիպիլի և Հրանդ

Առատուրի մեղի ձգած ժառանգութիւնը պատմող։ Անշուշտ որակը կը փրկէ այս նուագումը, բայց չի փոխեր։

Է. — Երեւակայութեան պակասը, որ հումանիշ է աղէտի երբ վիպասանի մը, բանաստեղծի մը համար արտասանուի, բայց որ առաւելութիւն, արժանիք կը կազմէ Հրանդի մօտ։ Զգայնութեան յորգութիւն մը մեծագոյն դարմանը պիտի ըլլար ու եղաւ, միջամտելու համար կեանքի վերարտադրման այնքան դժուար արուեստին։ Անոնք որ պիտի տարուին իրենց երեւակայութեան բռնութիւնէն (Չօպանեան, Ռաֆֆի, Ծերենց, Սիւսան, Սիւսան, Սիւսան, Սիւսան, Սիւսան), պարտաւոր են խիստ կարգապահական եղանակներ որդեգրել, սանձելու համար փորձանաւոր այդ ուժին հակումները, որպէսզի չհեռանան մեր սահմաններէն։ Փակագլի մէջ առնուած վերի անուններէն շատերը պարտուած են յաճախ անկէ։ Ու իրենց գործին մէջ այսօր մեղի չխօսող մօտը գրուած է, ապահովարար, այդ շունչին տակ։ Հրանդի համար ակներե էր վտանգը։ Քրօնիկներով փրկուած կեանքը պիտի լայնար, վրայ տալով խորքէն ու մենք պիտի ունենայինք փափաղեաններու, Ռաֆֆիներու, Լէօններու ոգմանութիւն կառուցումները, որոնք իրենց ծանծաղութեան մեղքը կը պարտին իրենց երեւակայութեան արագաթուղի հոսանքներուն։ Հրանդի կտորները հազիւ կ'անցնին 10-15 էջոց չըջանակ մը, զոր լիւր լեցնելու, տաքցնելու, ապրեցնելու կը բաւեն իր ջիւղերը, իր ապրածները, իր երկու հզօրագոյն զգայարանները, աչքը և մօրթը որոնք տեսան ու տրին իրենց ցանցերուն վրայ, ամենօրեայ յաճախանքով, կ'ընկնեն իրենց հեղուկները։ Երեւակայութիւնը՝ այնքան անհրաժեշտ մեծ կառուցումներու առան, վնասակար բնո մը, զառածման մեծ ազդակ մը պիտի ըլլար անոր քրօնիկներուն վրայ։ Եղան մարդեր որ չհղեցան։ Վկայ Սրուանձտեանցը որ չկրցաւ ազատագրիլ իր զգայնութիւնը պատմական երեւակայութենէն և չկրցաւ պատիլ մեր երկիրը, առանց յաճախուելու մեր գիրքերէն վրան խուժող մարդոց երամէն, որոնք այդ վայրերուն արդէն եղբարձաւ հրապարակ ու թախիծին վրայ իրենց շուքերը աւելցնելու թատերականութիւնը չէին ըմբռներ ու կը խառնուէին անոր զգայնութիւններուն հանդէսին, ինքնակոչ որքան միամիտ ու սրտառուչ, բայց առանց ոգեկոչական առաքինութիւններէ պաշտպանուելու։ Վկայ Ալիշանը որ նոյն այդ տեղերուն վրայ կէս դար ապրեցաւ իր մեծ իմացականութիւնը ու մեծ սիրտը, բայց կ'ընկնէ չհղջին

տակը անուններու, թիւերու, պատմական բառերու և ցուցաներու, տունկերու և քարերու հաւաքածոներուն ու փախցուց աւիրթներ աշնքան յուզիչ, իր երեակալութիւնը ազատագրելու այդ կապանքներէն, բարձրանալու համար քանի մը հսկայ զեղեցկութեանց մտատեսիլին: Այդ տեղերը միայն անուններ չէին: Եւ նաև մարդկային մեծ արարքներու թատերարեմ: Կարգացէք իր Սէաւանը, Այբաբաբը, Ախաւանը, — գիրքեր որոնց մէջ ամէն տողի կը պայքարին զառաժող երեակալութիւնը և արդար խռովքը, մեր արիւնին ձայնովը մեր հոգիին խորը եփ ելած, բայց կը վերջանան անփառունակ յաղթանակովը տուջինին:

Եկարագիրներու սա արագ տողանցը, անշուշտ անբաւարար Հրանդի դործին խոր ազդեցութիւնը բացատրելու, բարիքը ունի սակայն առաջնորդելու իր ոճին հասկացողութեան: Այդ տարրերու համադրումովը միայն կարելի պիտի ըլլար արտայայտութեան այն կերպը որ անոր ստեղծագործական էջերուն վրայ կը բացուի, պարզ ու բարի, անաղմուկ ու տաք, խոր ու անսկսկիւ, իրաւ ու ժուժկալ: Վերագիրներու այս շարքը բնոմը չէ սա տողերուն վրայ: Նայեցէք անոնց ծածկած զգայութիւններուն, քիչ մը աւելի ուշագիր: Ու պիտի տեսնէք որ անոնք տարազներ են որ մեր ժողովուրդին զգայութեան կողմերը կրնան պիտակել: Ոչ մէկ չափազանցութիւն: Հրանդ գիրքերու գործաւոր, բառերու ոսկերիչ գրագէտ մը չէ, կազմուած միտ մինակը, ճիգով և համբերութեամբ, ինչպէս կ'ըլլան առհասարակ միջակ տաղանդի աշխատաւորները: Անիկա մեծ առաքապանքի մը ծոցին նետուած հունտն է որ կը սնանի անոր յարածուն կսկիծին մէջը, տարուէ տարի գառնանալով, հասակին հետ ծծելով աւելի յուզում, աւելի արցունք քանի որ ճակատագիրը անընդհատ կ'արծարծէ արիւնին այդ հրդեհը, իր եղբայրներուն անհուն հոգեարքին վրայ ու իր վրայ: Ասիկա պաշտպանութիւն է իր նիւթէն: Ասիկա անիւն է իր զգայարանքներէն: Ասիկա միտքն է իր ցեղին հոգիէն: Ասիկա հայեցի ոճին խորհուրդք: Գեղեցիկ պահելն է իր անարուեստ կազմին խորը:

Այդ ոճը աւելի լաւ զանազանելու համար զրէք իր ծագման շրջանակին: Այն տառն անիկա չըլլար անկնիք, անգոյն, ներքինի գործիքը որ մինչև իրապաշտները իրացեալ տարագ մը, պարտագիր կաղապար մը դարձած էր մեր լրագրութեան մէջ: Մատթէոս Մամուրեանի խմբագրականները, Ռէթէոս Պէր-

պէրեանի քրօնիկները (գլխաւորաբար Մարգէ Լ Իր+), յապաղած ռոմանթիքներէ այնքան հեշտախառն պատկառանքով դործածուած որձևէդ բարբառը որ կը սպաննէ մեր քերթողութեան այնքան սրտաբուխ, առողջ, կենդանի սլացքը (Դուրեան), Քէչեանի հաստախարխախ ու գեղջուկ եղանակը՝ մտքի արդիւնքները պարզելու, գրառաւելու, կամ եղիայի նրբամարմին, երանգառատ, բայց հիւժախտաւոր, անարիւն, աղաղուն խաղերը (*) բառերու կոնսկէն, որոնք իրենք իրենց կ'ապրին, տողէն ու իմաստէն երբեմն հիմնովին անկախ — նմոյշներ են այդ հաստ, անգեղեայ, արուեստի զգայարանքէն պարպուած արտայայտութեան: Հասարակաց սա գրչութիւնը պիտի սարսի իրապաշտներուն հարուածներէն բայց պիտի մնայ իր զիրքերուն վրայ մինչև 1890 ու անկէ անդին ալ: Հայրենի հիմնարկութիւնը անկիւնադարձ մըն է, շատ աւելի վճռական քան վեց տարի առաջուան Աբէէլէի հրատարակումը:

Արփիարով խմբագրուած Մախին մէջ ինքզինքը կազմակերպած այդ ոճը, մօտէն պիտի կրէ ազդեցութիւնը այն տաղանդներուն որոնք իրապաշտ փաղանգին փառքը եղան: Հետըզհետէ կաղապարը պիտի խարխիլ լրագրական ոճին: Անիկա տեղի տուած է արդէն կամսարականի, Բաշալեանի խղնխնաքիւն որ բարոյական բառ մը չէ հոս, այլ պատկեր մը՝ բացատրող տեսակ մը պաշտամունք զիրին աստուածութեան հանդէպ, այս երկու երիտասարդ հեղինակներուն մօտ: Պիտի պակսի դարձեալ Ջօհրապի կամ Ջօպանեանի գունավառ, ճկուն, շնորհաշարժ հրթիռներէն: Հրանդին մէջ նորոգուած, անճանաչելի բան մըն ալ: Սկիզբները, Հրանդին մէջ, անիկա որոշ տարրեր կը պարունակէ, անխուսափելի զրաբարէն փակած իր թեւերուն: Իր միջինքին՝ անիկա իրեն վալսող հաստատ կերպարանք մըն է արդէն, որով մեր մտքին մէջ կը մնան պատմութեան անոր մեծագոյն յաղթանակները, Պաշտօնի կեանքն ու յիշողութիւնները: Մահուանէն քանի մը տարի առաջ, այդ ոճը պիտի ստանայ նորոգ երիտասարդութիւն, պատրելու աստիճան ուշադիր

(*) 1880ի եղիան չի ղատուիր կարաւանէն այն պարզ պատճառով որ ամէն ճակատի վրայ նիզակ ճօճելու պարտաւորուած այդ երիտասարդը կը գրէ այդ օրերուն գիրը, ընելով զիջումը իրեն յատուկ անփութութեամբ մը: Դեռ չէ հակած անոր ջղային դրութիւնը զէպի ամէն զինով՝ նուրբը, խորատիպը, անտիպը ըսելու մարմաջէն անսովոր, որով կը յատկանշուի 1890ի եղիան:

կալ: Խիս ու, տեղ տեղ՝ խորուքեան զգայութիւն մըն ալ քեւա-
դրող:

Հայկցի գրողներու խումբէն անիկա ունեցաւ ամենէն հա-
րազատ ոճը: Զերծ է այդ ոճը հարկադրեալ, հեշտախոսով այն
թափթփածութենէն որով վիրաւոր են գործերը Խրիմեանի և
Սրուանձտեանցի, որոնք այդ անխնամութիւնը շիջուած արժա-
նիքի վերածելու չափ միամիտ եղան: Զերծ է այդ ոճը Սր-
փիարեանի աւելորդ, չահախնդիր, չուկայիկ ընտանութենէն որ
ընթերցողին համակրանքը, հաւանութիւնը կը հետապնդէ այն-
քան դադտ ռազմավարութեամբ և որ կը հարուածէ զինքը ա-
մէն անգամ որ ճշմարիտ ներշնչումը կամ սրամտութիւնը պակ-
սին իրեն: Շփման մէջ ըլլալով արուեստագէտ սերունդին առա-
ջին մեծ փորձերուն (*) հետ, անիկա ազդուեցաւ, առանց զիտ-
նալու, դպրոցին գերագոյն մտահոգութեան: Իր օրերուն վախ-
ճանին, անիկա արդէն ճարած է արտայայտութիւն մը որ յետ-
սահմանադրական սերունդինը ըլլալու չափ, իրն ալ է: Այդին
(Աղաթափարի յաւելուածին մէջ) ընթերցումը զժուար է զատել
այն զգայութենէն զոր Զարգարեանի կամ Սուրէն Պարթեանի
յօդուածները կ'արթնցնեն:

(*) Արուեստագէտ սերունդին վրայ Զօպանեանի խոր ազդեցու-
թիւնը պարզուած է իր տեղը: Զօհրապ իր հասունութեան գործերը (Ու-
ղեսուրի Լէսեր) պիտի արտադրէ երբ մեր հրապարակին համար յաղթա-
նակներ էին Մեծարեանցի և Վարուժանի գեղանի, փարթամ, շլացուցիչ
արտայայտութիւնները: Անշուշտ բան մը կ'ըսեն այս հաստատումները:
Հրանդի ընկերներէն անոնք որ պիտի շարունակեն գրել 1900էն յետոյ,
պիտի որդեգրեն այս անխուսափելի կնիքը նորերուն: 1914ին, Ռարի
Ճոնսոնի վիպակը իբրի. լեզու կը պարզէ պատկեր մը ուր արուես-
տագէտ սերունդին ամենէն կարկառուն նկարագիրները ականաւոր են այն-
քան: Ո՞ւր՝ 1885ի թերխաչ բարրաւոր, առանց պշտանքի բայց առանց ալ
կորովի, Այդին մէջ որուն ներքեւ են ստորագրութեան ջնջումը պիտի
պատրէր ամենէն կորովարի պրպտողն անգամ, հոն գտնելու անկարող
ընելով զայն, երեսուն տարուան անցեալէ մը բռնաւոր ոճը: Զմոռնալ
նմանապէս որ, բացի վերեւ յիշուած յաջողակ փոխակերպումներէն,
Հրանդի նտ ճամբու ընկերներ են նաև լուսինի և ժանեակի ասպետու-
հիւները: Հրանդի ոճը անցած է, առանց կործանելու, հոգեբանական այն
խտութենէն, կաւերէն ուր հասակ առին, անցան ու փայլեցան Պէրպէր-
եանը, Սիպիլը, Մեծարեանը, Զրաքեանը ու աւելի ուշ՝ յեղափոխաշունչ
հոստոր քերթող վարուժանը:

*
* *

Ամփոփելու համար .

Բազմակողմանի չեղաւ իր դէմքը Արիւարեանի, Զօպան-
եանի, Զօհրապի համեմատութեամբը: Բայց եղաւ տարօրէն պայ-
ծառ, իր մէկ կողմին վրայ համագրելով անմոռանալի շնորհը
հարազատ, զտարիւն, պարզ ու մեծ գրագէտի մը: Այդ դէմքը
ամբողջութեամբ կը զետեղուի իր անունէն ա'լ անրաժան գրա-
կան փոքր բայց կատարեալ սեռի մը որ քրոնիկն է, իր ձևով
տրուածը: (Չշփոթել ասիկա մեր գրականութեան մէջ ընթացիկ
կերպին հետ — յօդուածին):

Անշուշտ կատարեալ, մեծ, տիրական գրագէտ մը պայմանող
ամուր, ընդարձակ յատկութիւններ պակսեցան իրեն, որոնք դա-
րագլուխ կը բանան, աշխարհներ կը սկսին: Չեմ մեղադրեր
զինքը որ չկրցաւ համագրել իր ժամանակը ու մեղի կտակել
մեր հասարակութեան համապարփակ տեսարանը, ինչպէս եղած
է՝ ատիկա աղօտակի Ռաֆֆիի և Շիրվանզադէի ժառանգութեանց
մէջ: Դարձեալ չունիմ մեղագրանք այն մասնակի տկարութեան
համար ալ որ կը վերաւորէ իր «մասնաւորած» աշխարհը: Պան-
դուխտներու կարաւանը դժբախտ է ամէն կարաւանի անխուսա-
փելի դժբախտութեամբը: Անիկա չունի անձնաւորութիւն, կար-
կառ ու կնիք, — նկարագիրներ որոնք անհրաժեշտ են արուեստի
մեծ գործերուն մէջ: Անշուշտ չքեղ, թելադրական է անցքը,
մշուշին ու արիւնին, ցաւին ու արցունքին ընդմէջէն, դիւցազ-
ներգական գնացքի մը վայել գեղեցկութեամբ ու խռովքով:
Բայց այդքան: Անշուշտ կարաւանէն կ'ուրուաղծուին ցեղային
կողմեր, քիչ մը դիմագոյն, քիչ մը ձայն, չեղտ: Բայց այսքան:
Ճեղք իր բոլոր խորքին ընդմէջէն վերբերող մարդեր չէ տուած
անիկա: Տիպարը չէ նուաճուած իրմէն: Այդ վրիպանքը ցաւ
էրն է ինծի համար: Իր մեծ տաղանդը անիկա կոտորակեց լրա-
գրին սիւնակներուն անողոք ճարտարապետութեանը զոհելով
այդ տաղանդին գեղեցկագոյն շնորհները, — անսովոր յուզա-
կանութիւնը, հարազատ հայութիւնը, խոր մարդկայնութիւնը,
անսթեք համակրանքը հանգէպ զրկուածին, տառապանքին,
իրաւին, ու ինչո՞ւ չըսել՝ բարիին: Քրոնիկը որ անոր անունը
պիտի փրկէ ժամանակէն, անոր մեծագոյն թշնամին եղաւ:

Իրմով իր լրումին կը հասնի հայեցի շարժումին առողջ հասակը մեր գրականութեան մէջ։ Անկէ առաջը ծանօթ է այս էջերուն։ Անկէ յետոյ Թլկատինցին պիտի ընդլայնէ պարունակը բայց պիտի չգերազանցէ Հրանդի զգայնութիւնը։ Զարդարեան իր վիպակներուն մէջ պիտի փորձէ ոճի բարձրացնել զայն։ Աւելի հոգի օրերուն Համաստեղ պիտի չազատագրուի գաւառացի, անջատող հոգեբանութենէն։

Ինչ որ իբրեւ կեանք սեւեռուած է իրմով, թանկագին է մեզի այսօր։ Ի՞նչ փոյթ անոր հատուածական, մասնակի կողմը։ Եթէ տիկին Սիպիլի գործը վերցնենք արեւմտահայ բանաստեղծութենէն, ինչպէս Արտաշէս Յարութիւնեանի, Արշակ Զօպանեանի քերթողական ժառանգութիւնները, կամ Եղիայի, Զեւազի, Պէրպէրեանի գործերուն այն մասը որ քրոնիկի նկարագիրներ ունի, մեր գրականութիւնը չունի տուեալիք։ Վնասը, անշուշտ մնաս, փոքր և դարմանելի պիտի ըլլար։ Վերցուցէք Պէրպէրեանի կեանքը։ Կորուստը անփոխարինելի է։

Տուած եղայ իր տեղը մեր գրականութեան մէջ։

ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ

(1866)

Իշխանական տունի մը անունը ու հաւանաբար նաեւ արիւնը իր երակներուն և օրերուն հետ պատցնող այս ասպետը — կեանքը չհերքեց վերջին պիտակին կարգ մը ստորոգիւնները որ արդի ասպետութիւնը կը խորհրդանշեն — իր խումբին մէջ կը գրաւէ բացառիկ նշանակութիւն մը: Անիկա, սիրող (amateur) գրագէտի վաւերական իր տիպարը բարձրացուց ճշմարիտ, ասպարէզէն գրագէտ յղացքով հանրածանօթ պատկերին, ըսիկ կ'ուզեմ՝ մարդու մը որ ամէն վայրկեան, երբ գրիչը ձեռք առաւ, մոռցաւ թէ ատկէ աւելի սրբազան պարտք կրնար կենալ իր ուսերուն, ու այս խղճմտանքին մէջ իր զգայութիւնները, մտածումները, զգացումները, վիշտերը ու երազները ազատեց պատահական, կամայական, արտաքին, այլոց համար կատարուած հանդիսութեան մը Տեսարանէն: Ինչ որ ելած է այդ գրիչէն, հոգեկան հարազատ, խոր, տարօրէն լեցուն տաղնապի մը արտայայտութիւնն է: Անշուշտ իր քնկերները poseurներ չեղան: Բայց գրականութիւնը իրենց համար շատ յաճախ ասպարէզի հոմանիշ հոգեբանութիւն մըն էր: Չօհրապ, ամենէն անկասելի խումբին մէջէն, կարծես պիտի չապրէր առանց իր յօգուածներուն ալմուկին: Չօպանեանը, առանց իր մամուլին, անհասկընալի արարած մը պիտի դառնար: Ու ասիկա այսպէս նոյնիսկ Սիպիլին համար որուն հոգերը, տառապանքը պէտքը կը զգան թուղթերու միսթարանքին: Կամսարական գիտցաւ տարիներով լուել, որ հոմանիշ է գրական նանրամտութենէ հիմնովին գերծ իմացականութեան: Ու խօսիլ երբ կարիքը, ստիպողութիւնը կար ատոր: Կ'ուզեմ որ այս հաւաստումը չտարուի իր հակադիր իմաստին, համբաւ մը ղեկավարելու բով ու ետապաշտ հաշուադիտութեան մը: Անոնք որ իրենց վարկը, սնունը հրապարակին վրայ միշտ թաւմ ծախելու վարկաբարդի տաղնապին կ'ենթարկուին, աւելորդ տանջանք մը կը դիպին իրենց նիհար բազուկներուն: Անոնց վարձքը այդ իսկ է: Պիտի գիտակաթափուին իրենք իրենց:

Վաճառական մը: Որ սկսած ըլլայ իր թուանշաններուն իմաստին, ունենալէ յետոյ սրբազան մկրտութիւնը գիրերու կա-

խարդանքին: Քսան տարեկան չկար անիկա երբ յղացաւ անդ-
րանիկ վէպը (*) իր սերունդին: Եօթնասունէն վեր է յայօր երբ
այս տողերը կը գրուին բայց իր թղթակցութիւնը ինծի հետ կը
յայտնէ նոյն խանդավառ, հաւատայեղջ պատանին երբ կը պարզէ
իր քրոնոսները արուեստի հարցերու շուրջ: Երկու եզրերուն
մէջտեղ կ'ես դաւր մեք պատմութեան, առանց վերագիրի: Ուր
անոր տրուեցաւ երբեմն քաղցր, երբեմն զարհուրելի պարտքը
իր ձայնը լսելի ընելու զոնէն հիւզակի մը ուր ցուրտը կը բնակի
անօթութեան հետ, և կամ բեմերէն մեծ ոտտաններու ուր մեր
ողբերգութիւնը քչած է մեզ, մեր երազները չղթալի պէս կա-
պելով մեր վիզերուն:

բըռնողութիւնէն: Այդ կէս դարու ընթացքին, անիկա ոչ մէկ ատեն պիտի մոռնար ուրիշ սրբազան պարտք մըն ալ: Գրեթէ, խօսելու, սեղծելու կերպին վրայ իր ահաւոր, սարսափելի բժախնդրութիւնը, մոլեռանդութիւնը, հերետիկոսութիւնը: Այս չարչարանքը դիւրին է հոս թելադրել փորձելը, քանի մը տողի վրայ: Բայց կէս դար զայն պատուարելը, խնամելը, անոր հետ ամենժամայ մտերմութեամբ մը ապրիլը՝ այլապէս թշուառ ողբերգութիւն մըն է: Իրագործած աշխատանքին չափ ու աւելի, անիկա ունի նիւթեր որոնք չեն գործուած, այսինքն կերած են անոր արիւնը, ապրած անոր խորագոյն ալքերուն մէջ բայց դուրս չեն ելած, փակչելով անոր ուղեղին ու բռնանալով: Իր թղթակցութիւնը կը յայտնէ այս տարօրինակ մայրութիւնը: Իր գործով այդ չձնած մանուկներուն ետեւէն: Արուեստի այս խրդճահարութիւնը կամսարականի գրականութեան մեծութիւնն ու տկարութիւնը պայմանած է հաւասարապէս:

Ակսած է մեր վէպը: Բաժին ունի իր փաղանդին իմացական գործունէութեան մէջ նման անոնց որոնք գրիչը ձեռքին գերեզման իջան: Իբրեւ որակ, չեմ գատեր այդ վաստակը: Իբրեւ քանակ, անիկա վար չէ միջինէն իր սերունդին:

Իր մտածողութիւնը բարդ է որքան հասուն: Ձքալեց իր պարագրկած հորիզոնէն անդին, ինչպէս պիտի ընէր Արփիարեան: Բայց չմնաց Հրանդ Ասատուրի և կամ Սիպիլի անորակելի պահպանողականութեան ալ մէջը: Չըրաւ Չօպանեանին գլխկորոյս աշխատանքը ի խնդիր մեր դատին, բայց չբաժնուեցաւ իր ժողովուրդին խոր հաւատքէն: Հեռու ապրելով հոծ կեդրոններէ որոնց անփոխարինելի նպաստը գրագէտի մը հոգեկան օննդառութեան վեր է տարակոյսէ, անիկա պահեց իր կապը իր ժողովուրդին ճակատագրին հետ: Ու մինակն է մեր մէջ իբրեւ մարդ մը որ ծառայած ըլլայ երկու հակադիր տարադնեւում ու ջիլիրաւորած երկուքին ալ մեծ խորքը: Իր վաճառականի ասպարէզը չեմ արհամարհեր, քանի որ անիկա մեր ժողովուրդին մէկ առհաւական յաւկութիւնը կը մարմնաւորէ: Նշաւ անիկա գործին մարդը բայց չմոռցաւ իր պատանութիւնը:

Վէպ, թատրոն, քրոնիկ, երգիծանք, գատում: Ասոնք են իր վաստակին մեծ երեսակները: Ասոնք նոյն ատեն կը տարածուին արեւմտահայ գրականութեան կէս դարու հասակին ալ վրայ:

Ու ասոնք կատարուած են (ֆրանսացիք կ'ըսեն *exécuter*) մէկ ու անայլայլ խղճատութեան մը ընդմէջէն որ զարմանք կ'ազդէ: 1885ին գրուած քրօնիկի մը երանգը — իբր արուեստի հեղում — նոյնութեամբ կրնաք զգալ 1935ի պատգամի մը վրայ: Սա հաւատարմութիւնը՝ իր հիմնական կողմին, արուեստագէտի իր գերին քիչ անգամ կը հաստատենք ուրիշի մը վրայ: Անշուշտ այս բարպետքը չի լուծեր արուեստին ու մարդուն դժուար հարցերը: Ե՞րբ կատարեալ է տաղանդը: Ո՞ր շրջանին մարդ տէրն է իր ստեղծագործ գերագոյն ուժերուն: Ո՞ւր կը գետնդուի խտութիւնը գործի մը որ կը սկսի *սեշ*՝ Մարտիէն անուանուած աշխարհի բայց այնքան սրտառուչ պատկերացումովը անհուն ընկերութեան մը (Տայսթայովսքի) և կը վերջանայ Գաբաշուֆ Նէֆայրէրու ահաւոր, անտարազելի ժայթքումին մէջ (գարձեալ Տայսթայովսքի): Հարցումները հարցումներ են: Չծերանալը թէև բացառութիւն, բայց իրականութիւն է նոյն ատեն:

«Ինքզինքն *սնեսես*»։ Ո՞վ գիտէ: Եղան իր ընկերներէն մարդեր որոնք իր փորձը կատարելագործուած ձևի մը տակ ընդհանրացուցին: Երեսուն ու աւելի տարիներ Լեւոն Բաշայեանը խստագահանջ խնամքով մը ինքզինքը զրկած է մեր գրականութեան: Բառորդ դարէ ի վեր Արշակ Չոպանեան ինքզինքը կը մանրէ: Այսօր կրնաք, առանց կարգալու, պարզ առդերուն վրայէն ձեր ակնարկը թռցնելով գիտնալ թէ ի՞նչ կրնան զետեղուած ըլլալ Չոպանեանի 5-10 սիւնակ քրօնիկին, գատումին, պատկերացումին մէջ: Դժբախտութիւն: Թերեւս: Բայց պիտի կարգաք Կամարականէն որեւէ էջ: Ասիկա պարզ տարբերութիւն մը չէ: Ոչ ալ ինքզինքը տնտեսող մարդու մը մենաշնորհը: Աւելի արդար պիտի ըլլար այս արժանիքը կապել զրագէտին սկզբնական խղճահարութեան: Ի յառաջագունէ գիտենք որ Կամարական կը խօսի, կը զրէ երբ անհրաժեշտութիւն մը կը զգայ այդ բաները ընելու: Փորձուած այս ճշմարտութիւնը կը պաշտպանէ իր արդիւնքը:

1

ՄԱՐԴԸ ՆԻ ԳՈՐԾԸ

Ըսի թէ ժառանգորդն էր պատմական անունի մը: Հնարանի թեթև ու թէքնիք հետաքրքրութեան մէկ հետեանքը չէր այդ հաստատումը իմ կողմէ: Ի վերջոյ մեր տարեգրութեանց

էջերը այնքան անհաւասար փառքով որքան անկումներով եղե-
րացնող մեր հին տունները բան մը արժած են այս ցեղին արիւ-
նին: Ու թող ոտմանթիւմ չորակուի ցանկութիւնը հին արիւն-
ներու բարձրանալու: Ոչինչ կը կորսուի կ'ըսեն, մեր աշխարհին
մէջ: Ոչ միայն նիւթէն: Թերեւս ու աւելի իրաւամբ՝ հողիէն ալ:
Կամսարականի յաւակնութիւնը՝ մինչեւ հինգերորդ դար իջեցնե-
լու իր ծննդաբանութիւնը, որքան ալ զժուար արդարանալի,
կը փաստէ գէթ ցանկութիւն մը: Ուղեւը նոր չէ որ ուժ է և
արժանիք:

Պիտի չծանրանամ ժառանգական իր միջավայրին վրայ,
թէ և ասոր նպաստը, գործ՝ մը հասկնալու ատեն, երբեմն անփու-
խարինելի եղաւ: Բայց քանի մը տող իր հօրը վրայ որ կով-
կասեան շեշտ գիծերով տիպար մը կը յայտնուի Տ. Կամսարա-
կանի քանի մը շատ անձնական ցուցմունքներուն մէջ և որուն
տարբերութիւնը պարտաթիփ ամիրաներէ՝ թերեւս արդիւնք է այդ
հեռաւոր միջամտութեան: Մինակ պարսիկներուն կամ արաբնե-
րուն ու յոյներուն դէմ չէ որ կռուեցան մեր նախարարները:
Չեմ կրնար ընդունիլ որ այդ ոգորումը, ընդվզումի սգին ըլլայ
առյաւէտ կորսուած այն մարդոց արիւնէն որոնք պատմութեան
մեծ ալեհստեղը ապրեցան երբ իրենց երկիրը ողողուեցաւ հրա-
բուխին հեղեղովը ու պահ մը մեռաւ: Անոնք որ ժե. Ժ. Գա-
րեբուն, կարաւաններու զլուխն անցած, չվախցան անհուն եր-
կարութիւններ կտրելէ, Խաղաղականէն մինչեւ Ատլանտեան
(Մոնկոլիայէն մինչեւ Համպուրկ), փշրանքները կը մէկտեղէին
այդ անհատկանալի, հէքեաթունակ մեր նախարարներուն: Այ-
սիւնքն: Անուն մը որ ԺԹ. դարու վերջին քառորդին մէջ ինք-
զինքը պարտադրեց տնտեսական մեծ ձեռնարկի(*) մը գլխէն:

(*) Իրապաշտներուն հետ չեմ երբ կ'արհամարհեն մեր առետուրին
մեծ դէմքերը, ծանրանալով անոնց արատներուն կամ մեղքերուն: Ասոնց
գլխավորը ըլլալէ առաջ յաճախ անոնք անհուն կամեցողութիւններ են ու
իրբ այդ արժանի առնուադն խորունկ հետաքրքրութեան: Դրական մեծ
գործ մը լաստակերտելը անշուշտ տաղանդի հարց մը չէ մինակ, ինչպէս
մեծ տնտեսական ձեռնարկ մը ոտքի հանելը՝ արդիւնք՝ միմիայն գողու-
թեան, խաբէութեան, անիրաւութեան: Տաղանդէն դուրս — որ կը տա-
րածուի կարողութեան իբր տարազ մը գործնականին ինչպէս իմացակա-
նին — ուրիշ տոկուն առաքինութիւններ կրկէս կ'իջնեն որպէսզի բարձ-
րանան մեր գործերը: Կամսարական անունը մենք կը հաստատենք դարձ-
եալ պեղարուեստի մէկ ուրիշ կալուածին վրայ: Պզտիկ համբաւ մը չէ այդ
ընտանիքէն կնոջ մը վիճակուածը, քանզակագործութեան ճիւղին մէջ:

որ մեր զրականութեան մէջ նոյնքան ծանր համբաւ մը լստա-
կերտեց. որ, արուեստի ուրիշ մարզէ մը եւրոպական համբաւի
մը հետամուտ եղաւ, այդ անունը իրաւունքներ ունի ինքզինքը,
իր յաւակնութիւնները արդարացնող:

Տ. Կամսարական կը խօսի նաև մօրմէն որուն մէջ, կը խոս-
տովանի, թէ կը շրջին կեսաբացեալ առաքինութիւններ, բայց
մանաւանդ մօրաքոյրէ մը որ ութսուն տարի առաջ համարձա-
կած էր Լիբանանունով թերթ մը հրատարակել: Կը խօսի հօր-
մէն որուն նկարագիրը այնքան զիւրաւ կը նոյնանայ կէս դար
առաջուան այն ընդհանուր յղացքին ուր պիտի սիրէինք կաղա-
պարուած տեսնել մեր ցեղային նոր ընդունակութիւնները:
Նաեթի հարստութիւնն առաջ էր ատիկա, երկաթի, հիւսուածե-
ղէնի, սակիի ճարտարարուեստը որ կանխող դարու հայ քաղ-
քենի տիպարը կը բարձրացնէ իր միջին զիրքէն, զայն հաւա-
սարեցնելու համար պաշտօնատարներու հարստութեան: Սակի
յետոյ Եզրպտոսի մէջ ծուխի խոտին հարստութիւնն ալ ուրիշ
փաստ:

Այդ վաճառական հայրը, «ազնուաւիպ», «վեհանգն»(*), ուր
պիտի փորձուէիր պոլսահայ քաղքենիին ուրուացուած, աղա-
ւաղուած, անիրաւուած նկարը գտնել սրբազրուած. այդ «ու-
ջամիտ» մայրը, բարի, խոր, «զգայուն» որ իր զաւակներուն մէջ
պիտի դիմանայ իր գերազանցապէս հայ այդ յատկանիչներով.
ու այդ մօրաքոյրը, որ զրականութեան թոյնէն այդքան կա-
նուխ վարակուած կին մը ըլլալով հանդերձ, է նաև «Սեմեկայ
իմաստասիրին» ճառերը և Նումա Պումպիլիոսը ու Թեսալոսը
վերծանող մարդատեաց մը, մենամուլ մը, միանձնուհի մը, և
իրիւս այդ իր ճաշակները պարտադրած է իր քրոջը զաւակնե-
րուն: Վերջապէս դրամի և միտքի սա խիստ, ազնուապետական,
քիչիկ մը բարբարոս խառնուրդը, բոլորը մէկ բան մը կը պատ-

(*) Թող ներուի ինծի օգտագործել, աւելի ընդհանուր արդիւնքի
մը սիրոյն, սա քանի մը չեղապիր ու չակերտաւոր որակումները որոնք
անձնական թուղթերէ վերցուցած եմ: Գիտեմ որ անոնք սահմանուած
չէին հրապարակուելու: Բայց անոնց տարողութիւնը վեր է անձնական
նկատողութեանց, պատշաճութեանց հարկադրանքէն: Երբեմն բառ մը
ամբողջ աշխարհ մըն է, անգիտակից ու անփոյթ երբ կը փրթի մեր ան-
կեղծութեան մէկ պահէն ու կ'իյնայ մեզմէ զուրս: Հոգիները, այդ միշտ
մութ լեռները, այդ կայծակներուն ընդմէջէն աւելի զիւրաւ կ'ըմբռնուին:

մին այն գրականութենէն որ Տիգրան կամասրականը պիտի տանէր իր արդար համբաւին: — Կ'ենթադրեմ: Ինքն է որ կ'ըսէ զարձեալ. «Փառանգականութիւնը արտառոց է: Իմ մեջս կը պայփարին դեմ դեմի ասպետական ու զեղիս կամասրականները ու նիւրապատես ու հաշուող Կեսարացի Աջապահեանները: Պատերազմի դատես է եղած հոգիս»: Այս տողերը պարզ խոստովանութիւններ չեն, տենդի մէջ արձակուած, կամ այս ու այն հաշիւներու թելադրանքին տակ կատարուած: Այլ բիւրեղացած տարազ մը զոր իր եօթանասուն ու աւելի տարիները ահա կը հանին, կ'ազատագրեն կեանքին հեղեղէն: Ու շարունակելու համար «... Պահ մը ետագեցի նուիրուիլ գրականութեան. երբալ նախ վեցնէսիկ ֆանի մը տարի մեր նախնեաց մատենագրութիւնը ուսումնասիրելու. անցնիլ ապա Արքեմ, Եսթիպէսի հոգիին . . . ուխտի երբալու ու ապա Եւրոպա ուր կը փափաքէի հայկական դասին ալ ծանայել բանիւ եւ գրչով: Չհամարձակեցայ. Չօհրապին խօսով՝ «գրականութիւնը խառնուածքիս մէջն էր». բայց այդ խառնուածքը տաս զօրաւոր չէր: Գուցէ ընկնուէի շուտով: Քաջութիւնը չունեցայ»: Աղէտէն յետոյ բանաձեռուած խօսքերուն ոչ տրամութիւնը ոչ ալ հեռահայեաց հաշիւները: Չօպանեան, Բաշալեան, Արփիարեան, աւելի համարձակներ ու աւելի գրական խառնուածքի մարդեր, ըրին ինչ որ վարանած էր կատարել կամասրականը: Լա՞ւ թէ գէշ ըրին: Այդ չէ էականը: Գիտենք թէ ինչպէս մեռաւ Արփիարեանը ու գիտենք թէ ազգային օգնութեան չհամարձակողները կամ ամօթը, բայց տրամութիւնը իրրեւ պատանք բռնեցինք շարունակ միւս երկուքին համար: Կամասրական քաջութիւնը չունեցաւ սա երկարատեւ նահատակութիւնը այդքան կանուխէն ընդունելու իրր վճիռ: Ինքն է սակայն որ նոյն գիրին մէջ կը շարունակէ. «Չեմ զղջացած: Բայց մահուան մօտ երբ աշխարհին ունայնութիւնը ակնբարբի մը մեջ դատեմ՝ գուցէ այդ պահուն ամստսամ որ հետքս աւելի ուժով չփառեցի, ակօսը աւելի խոր չպեղեցի . . . »:

Անձնական նամակէ մը այս մէջբերումները երկու եզրեր են կեանքի մը: Միջոցը՝ օրերը կը բռնեն մարդու մը որ հարկին տակն է հացին պայքարը պայքարելու, տենդագլին, պիրկ, բիրտ, օտար հորիզոններու այն մղձուկով ալ ծանրացած որ ջիգերը կը պարուրէ իր խոնաւ թոյնովը: Իմացական կեանքին համար ծանաճներուն ողբերգութիւնը աւելորդ է բացատրել երբ կը գլացուի անոնց՝ կարեւորութիւնը այդ կեանքին: Եզրապտոսի մէջ ա-

նոնք երկու եղբայր պիտի ստեղծեն լուրջ ու պատուաւոր ձեռնարկ մը: Չեմ հետեիր մտածման զուգորդութիւններուն: Տիգրան Կամսարական այդ ձեռնարկին մէջ կը սպառէ իր լաւագոյնը, գրականութեան մէջ իր ապացուցուած խղճմտութիւնը: Ու երբ կ'անցնի Եւրոպա, իր աշունը սկսելու, արդէն ուշ է: Խայտի, թրթռման, լոյսի և ընծիւղի քաղաքը անոր տալիք ուրիշ բան չունի եթէ ոչ իր մշտամշուշ մեղամաղձութիւնը:

Չեմ խօսիր այդ կեանքին միւս կողմերէն: Կամսարական ազգային հրատարակութեանց մէջ չէ սիրած առաջին գիծի եւրեւել: Բայց չէ զլացած ինքզինքը ամէն անգամ որ հայ հոգեւկան արտայայտութիւն մը առիթ կը ստեղծէ իրեն, տաքնալու իր ցեղին կրակովը: Ամէն ազգագուտ ձեռնարկ անիկա սիրած է քաջալերել: Ամէն մեծ տաղնապ խոցած է անոր քիչիկ մը կանացի զգայնութիւնը: Եղած է լայնամիտ ու արդար: Կեցած՝ կիրքերու զառիթափին, ցոյցը տալով զգուշ, ներող, հայրական հայրենասիրութեան մը որ մեր պահպանողականութեան մէկ կարեւոր հատուածինն է եղած, դեռ ութսունական թուականներէն: Յետոյ, լուսագոյն նմոյշ մըն է անիկա այն օրերու հոգեբանութենէն երբ մենք կը հաւատայինք մեր առաքինութիւններուն բայց զանոնք չէինք գերաճել: Սիրել իր ազգը, անոր թերութիւնները տեսնելու մէջ գնել լրջութիւն, կորով, բայց չյառաջանալ ժխտական իմաստասիրութեան: Չլլալ ողմանթիք, բայց քիչիկ մը զգալ համերը սա աշխարհին: Երազել իր ցեղին գերագոյն երազը, իր սերունդին բոլորին չափ ու այդ երազը չլքել, յամառիլ զայն ողջ կարծել, երբ մեր գլխուն ալ ոչ մէկ կամար կայ կանգուն: Սիրել մանաւանդ զիրը, գրականութիւնը, իր անհաւատարմութեան ցաւին մէջ կրկնապէս զգալով այդ սիրունիին գեղեցկութիւնը: Ահա քանի մը գիծեր այդ նկարագրէն:

Ըսի թէ գործօն չէ եղած իր մասնակցութիւնը ազգային շարժումին: Թէ կեցած է այդ շարժումի լուսանցքին: Բայց անոր կեանքը տարօրէն *jaloné* է իր գործին թուականներովը: Այնպէս որ քննադատը այդ գործերուն ծննդաբանութիւնը բրածատենը, կը ծառայէ թէ՛ Կամսարականին կենսագրութեան թէ՛ հանրային տարեգրութեանց: Եւ որովհետեւ իր գրական վաստակը, բացի առաջին երկտասարգութեան բոլոր շրջանէն, միշտ արձագանդ մըն է հանրային խորունկ յոյզերու, լաւ է հետեիլ այդ գործին զնայքին:

* *

Անոր դաստիարակութիւնը չի տարբերիր իր սերունդին միջինէն: Ազգային է: Այսինքն՝ պարզուկ նախակրթարան մը վառարանն է անոր ուսմանը: Ինք հաճոյքով կը լիւնէ իրենց տունը, այդ թերթ հրատարակող, ոտանաւոր չափող ու թիտաւորոս վերծանող մօրաքոյրը: մանաւանդ միջավայրը, Գատը-գիւղի «հին bourgeoisie»ն: «Ծանրաբարոյ, իրաքս, լուրջ ու յարգիլի փոքրիկ համայնք մը ուր Կեսարացի հին քննախնիներ կարեւոր տարր են»: Ես ալ կ'աւելցնեմ իմ գիտցածը (*) այդ Գատը-գիւղէն որ պատերազմէն առաջ գրեթէ կը պահէր ութսունական թուականներու իր նկարագիրը, Կամսարականի կողմէ այնքան տիրապարցուցահանուած արդէն: Նման պայմաններու ծնունդ, կամսարական կեանքին մէջ ալ պիտի շարունակէ անոնց պատգամը կրել: «Ոչ մի կասկած որ իմ իրապօսութիւնը ուժ գտած է ... հոն տիրող մտայնութիւնն ու կասեցուցած զիս նուիրուելի գրականութեան որ չ'ապրեցներ իր մարդը» կ'ըսէ նորէն նոյն թուղթին մէջ: Ու այս պայծառ հաւաստիքը կարօտ չէ մեկնութեան:

Ծագման, զարգացման այս պրոցեսը զրէք լիութեանը մէջ շրջանին որ 1885էն կ'երկարի մինչև 1895: Շրջանը Զօհրապնուրու, Արփիարներու, Բաշալեաններու, Հրանդ Ասատուրներու: Շրջանը նորամիտութիւնը մեր զարթոնքին, որ ուրիշ պատկեր մը կանչուած էր առնելու, երբ ազգին բարձր շրջանակներուն մէջ պատուը յղացք մը մէկէն կը տարուի զանդուածներուն յափըտակութեան: «Ուրիշ քրքրականութիւն մը» կը փաթթէ բոլոր հոգիները, «առակ հայ գրագէտին զգայնութիւնը գերաբնկում»: Ու ... կոտորած:

(*) Թող չըսուի թէ ինչ է զործը այս ենթակայական տարբերուն առարկայական ուսումնասիրութեան մէջ որ նպատակ ունի գործ մը բացատրելու: Մեր քաղաքական պատմութիւնը զեռ չէ գրուած: Սեր զրականութեան պատմութիւնը՝ նոյն բախտով: Որդ, այս վերջինը պատմութիւնն է անոր հոգիին որ օգային բան մը չէ իմ մտքին մէջ, այլ այս փոքր տարբերէն լուսաւորուած, անոնցմով կանգուն ամբողջութիւն մը: Աւելին՝ այդ հոգիին ամբողջ անողութիւնն է: Փառնող դար առաջ գրեթէ եմ. «Մեր գրականութեան պատմութիւնը պատմութիւնն է մեր ասկի երազին»:

* *

Ահա օրերը:

Գործը:

— Հաւատարիմ արձագանգը ոչ թէ այդ կեանքին: Այլ օրերուն՝ որոնք ազդին՝ ամբողջութեանն են: Ու բարսո՛ւք: Իրապաշտներուն մէջ ամենէն amateurին վիճակուած է ամենէն անանձն, ամենէն հանրերանգ գործը կտակած ըլլալ: Ահա թէ ինչու արժէք կուտամ անոր շրջափոխութեան:

Ա. — Մեծ վէպ մը: Վարժապետի՞ն Աշէկէ (1888) որ իբրեւ թերթօն երեւալէ յետոյ օրաթերթի մէջ, կը կազմէ առանձին հատոր: Անոր հրատարակութիւնը եղելութիւն մըն էր իր օրին: Քսանին նոր մտած տղու գրչին տակ կեանքի այդքան առատ մթերք մը, զայն ձեռնելու գիւրութիւն ու յանգնութիւն, զայն ձեակերպելու մէջ զրազէտի որոշ կեցուածք ու իմաստութիւն առաքելութիւններ են որոնք քիչ տեղամ այդքան մատաղ տարիքի մը վրայ կը խմբուին: Այդ տարիքը քնարական գեղումներու, թեթեւ քերթուածներու, շատ շատ սիրային թղթակցութեանց տարիքն է եթէ չէ պոլսեցիներուն նախասիրած մեղրալուսինը թրթեռնիկին և գեփիւռին, Վոսսուրին ու լճակին: Գիրքը տպուած է Պատերազմէն վերջն ալ, առանց հեղինակին հաւանութեան: Անկէ հանուած թատերախաղն ալ, ուր բաժին չունի հեղինակը, օժտուած է յուզումի խոր տուրքերով որոնք գիրքը կ'ընեն թրթռուն ու արդար վկայութիւն մը պոլսահայ զգայնութեան:

Բ. — Վիպակներ, այդ օրերու բառով՝ նորավեպեր: Որոնք կը տարբերին թէ՛ իբր յղացք թէ՛ իբր գործադրութիւն, ընթացիկ կազապարէն: Իբր յղացք, անոնք մարդկային լայն տառապանքի, պարզ յիմարութեան մը, խոր բայց միակտուր թշուառութեան մը արգանդէն կուգան: Յայտնի է որ անոնց մեկնակէտը օրուան կեանքն է: Պատահուած, չօջափուած դժբախտութիւնը: Իբրեւ գործադրութիւն, այդ կտորները գուրկ են սեռին կառուցուածքի օրէնքներէն: Անոնց մէջ տեղութիւն, զարգացում, աճող արամա չեն գործեր, ոչ ալ եղերական վախճան մը անոնց յանգումի կէտ կը ծառայէ: Ներկայացուած ձեռք անոնց հեղինակը առած է զիրենք ու շինած: Ըսել կ'ուզեմ՝ կեանքի մէկ կամ քանի մը կտորներու վրայ աշխատած է ամբողջու-

թիւններ վերակազմել, նկարներ կերտել որոնք իրեն կաւառ ունենան ընկերային որոշ կնիք, գոյն: Յաբն այն օրերու պանդուխտն է, բայց մտածումներու շողապիտումներուն ընդմէջէն, որոնք երբեմն կը ծանրանան, կը բռնանան, խղիւղու առտիճան կեանքին շեշտը որուն վերեւ, շուրջը կը թրթոսն: Հովհար անձնական զգայութիւններու, բնական պատկերներու, մութին մէջ լուսաւոր զգայութիւններու, ու մարդկային կործանումին իրեն թախտոնուող համադրումն է: Ու այսպէս շարունակաբար: Ղըծուար է այս կտորներուն համար գործածել Զօհրապեան կաղապարը ուր կեանքը կը զսպնակուի, կը խտացուի, վերածուելու համար չլացիկ, ազդու, առնուազն զարմացող, չարժուն, արագ խօլապատկերի մը: Ինչպէս չեն անոնք Սիպիլի թուրիկ, քնքուշ, էգ նկարները, միշտ այդ կեանքէն վերցուած, բայց զայն գունաւորող տիրական մտայնութեան մը, հագեցիճակի մը հոսանուտովը որ կ'ինն է, մայրն է ամէն բանէ առաջ: Այս աշխատանքին երկրորդ մասը կը կրէ պակեր կամ պատմութիւն վերտառութիւնը, մէկը՝ Փրանտացիներէն, միւսը արեւելահայերէն առնուած հաւանաբար: Այս զանազանութիւնը չի բխիր դրական շատ խիստ հայեացքներէ: Առաջիկայ Տեղը տպաւորութիւն է պատկերէ մը, չես գիտեր ինչու նորազէպ տնուանուած: Թէքնիք այս տարբերացումը կարելի է այսօր մոռնալ ու գոհանալ աւելի պարզ ու արդար տարազով մը: Վերական իր վառտակը, բացի Վարժապետի Աշխէլէն աշխատութիւն մըն է որ կատարուած է զպրօցին ընդհանուր հասկացողութեան ընդմէջէն: Իսպաշտ ճիւղին մէկ գեղեցիկ, արտայայտիչ ու մեծ երեսն է անիկա: Օրուայ կեանքին մուտքն է ատիկա մեր գրական մտահոգութիւններէն ներս: Ու ինչ որ կը գտնէ այդ վառտակը սերունդին ընդհանուր ժառանգութեան մէջ, անհատական կողմն է միայն, իր իսկ գէմքին մոյնքը:

Դ. — Քննադատականներ: Ինքը պիտի ուզէր որ տարազը ըլլար աւելի համեստ: Օրինակ՝ գրախօսական, Տպաւորական հայեր: Բայց ինձի կուգայ որ Կատարականի զուտ գրական գաւառները իրաւունք ունին աւելի բարձր որակումի մը: Իրաւ է թէ անիկա այդ գաւառները չէ խնամած, տճեցուցած մտածման որոշ գրութեան մը վերածելու աստիճան: Բայց չէ ալ մնացած գերին մէջը այն մարդոց որոնք ուրիշներուն գիրքերը ներկայացնելու գերը հեշտագին կը մեծցնեն, կը բարձրացնեն գատողի վարկին: Ամէն օրաթերթ մեր մէջ ունէր այդ արա-

րածներէն: Կամսարական ասպարէզէն քննադատ մըն ալ չէ բարերախտարար, որպէսզի իր տպաւորութիւնները, մտածումները հարկադրաբար խեղաթիւրէր համաձայն այս ու այն տեսութեան, այս ու այն հաշիւի: Այս ու այն կիրքին կամ համակրանքին որոնք գործին ու զայն գատողին միջև կը ցցուին, յիմար որքան անխուսափելի: Ուրեմն: Բայց մէկ է ու նոյն՝ իր գիծը: Ատիկա իր կեցուածքն է կեանքին դէմ որ երբ կ'առնուի շրջապատէն, կը վերածուի վէպի, վիպակի, քրոնիկի, ճառի: Բայց որ քննադատական էջ մը կ'ըլլայ երբ գիրքէ մը, գործէ մը կը թելադրուի: Իր հիմնական խառնուածքը, ուր լայն, բարի, մաքուր մէկը չէ եղած սակայն: Իր քրոնիկները, իր օրուան նօթերը երբեմն խածայն, բուռն, կրքոտ ելոյթներու փաստեր կուտան: Եւ սակայն իր զրչի եղբայրներուն վրայ զգուշ է եղած տհաճ, տրտում, դժբախտ գատումներէ: Ասկէ զատ, իր գրական հասկացողութիւնը լաւագոյններէն է իր սերունդին: Կարգացած է շատ ու լաւ: Բացի Չօպանեանէն, իրապաշտները, օրուան տագնապներէն բռնաւար, տաեն չեն գտած ընկու այն մեծ, ազատարար ընթերցումները որոնք եւրոպական մշակոյթը կը յատկանշեն ու մեր միտքը կը կազմեն, մեզի հարկադրելով իմացական որոշ Տիսիբիլին, չըսելու համար իմաստութիւն: Ֆրանսական իրապաշտները, Տեքստիլիոս խորհողները, քիչ մը աւելի ասղին՝ տպաւորապաշտ գատողները (ժ. Լըմէր, Ա. Ֆրանս, Թեոֆիլ, Ռեկնանէն վերջ) եղած են անոր ամուր ընթերցումները իմաստի մարդին վրայ: Ուրիշ բարեք մը՝ շատ քիչ անգամ գործածելը այդ պաշարը, օրուան սպառումին: Կեանքին հետ, մէջը: Բայց նոյն տաեն գիրքերու հետ: Ըսել կ'ուզեմ՝ կարգալով հանգարտ, առանց աճապարանքի, ուրիշներուն ինքզինքը փռելու (étaler) մեղապարտ հեռահաճոյքին, երբ հանդէս մը չի սպասեր մեր յօդուածին կամ բարեկամ մը մեղ չի թախանձեր իր մէկ գիրքին բեկլամին համար: Այսպէս կատարուած քննադատութիւն մը, ասպետական որքան անեանախնդիր, անվախ որքան բարեացակամ, աւղար որքան բարձր ու խոր, Կամսարականին համար գրական հաստատ արժանիք մըն է: Գրականութեան հաւասար տեղծում մը ու այս հանգամանքով գիտ կ'ընէ զինաթափ: Այդ գատումներուն տարողութիւնը, ճշդութիւնը չունիմ հիմա նշելու: Կը ծանրանամ անոնց գրական խառնուածքին: Կը կարգամ գաննք ինչպէս պիտի կարգայի եթէ երբեք ինքզինքս

դտնէի կեանքին վերցուած էջի մը առջև : Եղիայի վրայ իր խիստ էջերը, Շիրվանգադէի, մէկ երկու դործերուն շուրջ իր վերլուծութիւնները, Տոսէի համար իր տպաւորութիւնները մեր քննադատական գրականութեան մէջ չհինցող գրութիւններ են : Ռուսահայ և քրքահայ վերտառուած էջը այդ համագործ մտածումին մէկ ուրիշ փոփոխակը : Քանակի այս սակաւութիւնը չի խտնեցըներ զիս : Իմացապաշտ այս կեցուածքը անիկա պիտի արժեցընէ կարգ մը քրոնիկներու որքան ճառերու, հանդիսական յօդուածներու մէջ :

Գ. — Քրոնիկներ : Որոնք իր սերունդին համար անխուսափելի պարտաժողովներ են : Երբեմն անոնք շարք ալ կը կադմեն : Պշտէ՛ Տոսէ, Իբէ, ու Բաբէ վերնագիրներ են այդ սիւնակ մը, կէս մը բռնող տպաւորութիւններու, բոլորն ալ օրուան կեանքէն թելադրուած : Հրանդի, Բաշալեանի, Չօպանեանի զբրջին տակ այդ սեղմ տոմսերը շատ դիւրութեամբ ու բնականութեամբ պիտի կրնային վերածուիլ փարթամ խմբագրականներու չորս հինգ ամբողջ սիւնակներու վրայ լայնատարած : Իր ձեռքին մէջ, տոմսը կազմող *trait*ն չ'աճիր բայց չի ալ հերքուիր : Եւ որովհետեւ սուր է իր դիտողութիւնը, բուն՝ իր ժողովրդասիրութիւնը, այդ երկու խտութիւններէն անցնող իր նիւթը պիտի ստանայ ստատկութիւն մը, սրութիւն մը որ չէ խուցած ահա քառսուն տարիներէ ի վեր : Արամատութիւն, ողջմտութիւն, արդար եռանդ որ երբեմն զայրոյթի կը փոխուի, խիզախութիւն, լաւ չափել, լաւ կշռել : Պահել անհրաժեշտ միջին մը որ ընթերցողին անուրանալի իրաւունքն է : Բայց մնալ զրադէտ, միշտ ու ամէն տեղ, որ գրադէտին ամենէն նուիրական պարտքն է : Ասոնք յատկանիշներն են այդ քրոնիկներուն : Իր գրականութեան մէջ անոնք բնուած են : Կրնային պակսիլ բայց պիտի ծածկէին անկէ կողմ մը, որ հանրային մարդ մը չի ճշդեր մեր նկատառման մէջ բայց չի ալ խղզեր խոր շահագրգռութիւնը հանրային կեանքին, որ եղաւ անոր սերունդինը : Անոնց մէջ զգալի արուեստի խղճմտանքը ուրիշ առաւելութիւն : Անոր ամբողջ գործին մէջ այդ քրոնիկները հեռու մեռել տարր կադմելէ, փաստեր են մեր ընկերութեան որոշ մէկ շրջանէն :

Ե. — Հրապարակագրական նշաններ : Այս պիտակին տակ կ'ուզեմ տեսնել այն գրուածքները որոնք հանդիսաւոր առիթներու, պատմական իմաստով համախմբութիւններու մէջ անոր խօսքը

լսելի կ'ընեն, — բացման ճառ, մահուան ներբող, ազգային արժէքներու փառաբանում, բանախօսութիւն, երբեմն բողոք, երբեմն հրաւեր, կարճ՝ ազգային կեանքի ամենէն յորդ, սուր օրերուն իր խղճմտանքին պոռթկումը կազմող խոստովանութիւններ որոնք միայն չեն շահագրգռեր անմիջական շրջանակը, օրը և իր տագնապանքը, այլ և կը բերեն տարրեր խոր ու տեւական հոգեվիճակներու, լայնօրէն, երկարօրէն անդաճուած, անձնական իմաստասիրութեան կերպ մը դարձած, բոլորին ալ մէջը՝ այն թրթռականութիւնը, այն ընկալչութիւնը, հայրենանուէր մշտառոյց խանդը որ անսրբագրելի ոռմանթիզմն է անոր առհաւումիւն և զոր կիրթ ճաշակը, խտամբեր իմացական պարկեշտութիւն մը հաշիւ կը պահեն իր պատեանին մէջ։ Խորքէն դուրս, այդ կտորներուն արուեստը քիչ անգամ պիտի ներկայանայ նուազուն ու անհաւաստր։ Հոն ուր վտանգը դարանակալ է միշտ, ըսել կ'ուզեմ հոն ուր մեր զգացումները կը լաղթահարեն մեղ, խորունկ արտամութեան, մեծ յոյսերու, մեծ երազներու հետ մեր մենամարտի ընթացքին, կամսարական կը յաջողի ազատել իր զրագէտի խղճմտութիւնը ու լալով, պոռալով, դայրանալով կամ աղաչելով հանդերձ, չի թացիկնար կամ չ'ուռննար։ Աւելին։ Նիւթին ներգոյակ տկարութիւնը կը ձգտի դարմանել առողջ, իրաւ, զգացուած մտածումներով։

Զ. — Խաղ մը, աշխտակցութեամբ Միքայէլ Կիւրճեանի, — ճշմարիտ թատերական կառույց մը, ֆրէշ անունով։ Ուր, տիպեր, լեզու, բնական զգայարանք, իր սիրական իրապաշտութիւնը լայնօրէն կը խոստանան բայց կը մնան առանձին։

Ահա ամիսի ուրուագիծը այդ գործին։

Ան ալ, Զօպանեանի վաստակին նման, կը տարածուի յիսուն ու աւելի տարիներու վրայ։ Ու իրր տեղութիւն, հարկադրաբար կը կրէ անդրադարձը բոլոր հարցերուն, յոյսերուն, տաղնապներուն որոնք մերը եղան, այնքան եղբրական պայմաններու ընդմէջէն։ Այդ գործը, հակառակ իր տարտղնած, բացատնելով բաժան բաժան նկարագրին, ունի յատակի, զգացական բարեխառնութեան միութիւն մը որ կը տպաւորէ։ Այս ուժը, թերեւ փաղանդի ուժ, զինքը արդէն կ'ոգեւորէ իր նախաքալերուն։ Զինքը կը պաշտպանէ զառածուսէն երբ կեանքին ջուրերը հոսուները, արուեստին օտար ափերը կը քշեն իր նաւակը։ Զինքը չի լքեր երբ արդէն իր հաշիւը մաքրելու գի-

տակցութիւն մը մթնոլորտ կը դառնայ քիչ քիչ, յիսունէն հտքը:

Անցորդ, Նեո, ZZZ, Z, Հայկակ, Փիւնիկ, Նեսուր, Ասեղ, Օվֆիսկ, Շոգեգրիչ, Մոլորակ, Բ. Տեր Զաֆարեան: Այս ցանկը անոր ծածկանուններուն, սեթեւեթ մը կամ պէրանք մը չէ և կամ ինքզինքը ամէն օր ուշքի կանչելու սնապարծ մոլութիւն մը (Եղիա): Ինծի կուգայ թէ զգուշաւոր իր խառնուածքին մէկ պարտադրանքը եղան անոնք: Գրականութիւնէն հեռու ապրող բայց զայն միշտ իր մէջ ունեցող մարդու մը հոգեկան խղճահարութիւնը կայ այդ կեցուածքին հաին: Ասկէ զատ ծածկագիրը ուժով ու խռովիչ նորութիւնն էր իր սերունդին մէջ շատ փնտռուած:

Նամակի մը մէջ կը գրէ ինծի. «Հունձփը ական է». ու կը թուէ պատճառները այդ ննթադրական նուազումին: Զեմ հետեւի այդ պատճառարանութեան անոր համար որ խնդրական հետեւութիւններ կ'արդարացնէ շատ յաճախ, Բայց իրեն հետ չեմ երբ կ'առարկէ որակին ալ վրայ: «Գրուածներս կողքի մը քակ չհաւաքելս ցոյց կուտայ քե ինչ կը խորհիմ այդ մասին. կատարելագոյնին յանձնարմը»: Այս նահանջին մէջ ուշագրաւ կէտը սակայն վերջին մասն է խոստովանութեան: Կատարելութեան հիւժանդութիւնը: Այդ պիտի ըլլար իր մեծագոյն մեղքը (*): Տիգրան Կամսարական ախտագին ստատիկութեան մը տարած է զրեւու գործին թէքնիք աշխատանքը: Զեւ հարցին այս աստիճան խորացումը ի վերջոյ նպատակ մը կրնայ դառնալ ինքնիր մէջ ու իրեն համար: Իրողութիւնն է որ իր գործը կէսն է իր մըսուդութեան: Ոճի տալանալը չի բացատրեր սակայն ամէն բան: Ու կը յառաջանամ ըսելու թէ Կամսարականի պաշտպանած տեսակէտը չարագորացուց ինքզինքը: Մէկէ աւելի են այն կտորները որոնք քառորդ դար յետոյ վերամշակուեցան, առանց անհրաժեշտութեան: Դանի մը նախապատուութիւն, մէկ երկու ամա-

(*) Նամակով մը ինծի գրած էր ցանկը նիւթերուն որոնք պիտի գրէր ու չէր գրած: Հետաքրքրական պարագայ. նոյն մըն ալ՝ այդ չգրուած նիւթերէն, իր ուրուային ձեւին մէջ, Արդ, անոր ընթերցումը ինծի տուաւ տպաւորութիւնը յաւագոյն օրերու Կամսարականին: Արեւելի Անցորդը, առանց անտեղութեան կրնար ստորագրել այդ ճոր: Իմաստը այս հաստատումին: Այն՝ որ Կատարելագոյնին յաճախանքը ուրիշ բան չէ երբեմն եթէ ոչ յանախաճ մը. ոչ աւելի, ոչ պակաս: Գրողներու մայրութիւնը սրտառուչ պատրանքներ ունի երբեմն:

կաններ չեն որ դրուածք մը կ'ապրեցնեն կամ կը սպաննեն։ Անհէթի մէջ վերամշակուած «Յարս»ն Մախի նախատիպէն անշուշտ աւելի է, բայց երբեք չի կրնար առաջին յեղումը անգոյ թելագրել։ Ու հոս է Կամսարականին պատրանքը։ Անոր խտապահանջ ճաշակը վնասեց իր ու մեր գրականութեան։ Ո՞վ զիտէ։ Տեսանք իր սերունդէն ուրիշներ որոնք սանձ չգրին իրենց եռանդին և հեղեղեցին մեր հրապարակը, հարկադրաբար, տուժելով որակէն։ Տեսանք նաև մարդեր, միշտ իր սերունդէն ուրոնք առջի երիտասարդութեան իսկ լքեցին Տիրոջը այգին, բայց յամառեցան պահել աշխատանքի տարազը, առանց կուտ մը բան աւելցնելու մեր բանաւոր շտեմարանին։ Ասոնք իրողութիւններ են ու հս կը հրաժարիմ վճռելէ։ Կամսարականի պարագան շահեկան է սակայն որքան բացառիկ։ Չեմ խնայեր իր անունին համար դասալիքը։ Բայց կը կենամ իր խանդավառութիւնն առջեւ մեր գրականութեան հանդէպ։ Անիկա չէ գրկած մեր զիրը թէև ժլատ բայց յարտաւ իր սպասէն։ Ու այսպէս է մեր ճակատագիրը։ Այս մէկը պիտի խուճի մեր գրականութենէն որպէսզի մեր մամուլը զօրանայ։ Ան միւսը՝ որպէսզի ազգային դատը յառաջդիմէ։ Ան ուրիշը՝ որպէսզի . . . : Բայց վերջ չունի այս թուումը։

Աշխատիլ երեք աշխարհամասերու վրայ լոյս տեսնող մեր մամուլին։ Կ'ուզէ՞ք ցուցակը. — Աբեւի, Մախ, Բէ-շա-թէն, Աբև, Հոսնի, Փարս, Լասաբէր, Գաշի, Աշաթ Բէ, Յոսաբէր, Ուրբանի, Անհէթ, Ադաբայ, Le Foyer, Նոր Կեանք, Տարեցոյցներ։ Մոռցուածներ ալ հաւանաբար։ Ու ճառել՝ մեծ ոստաններու մէջ, դարձեալ երեք աշխարհներէ։ Ու երեք քառորդ դարու բնորոշներուն տակաւին յամառիլ սա անորակիլի խաչակրութեան մէջ։ Յուզիչ է այս յամառութիւնը որքան պատուարեր։ Մեր գրչի վաստակաւորներուն հասարակաց ճամբան է այս սրտառուչ ճակատալիրը։ Կան որ կ'իշնան դալար ու երիտասարդ։ Կան որ կ'իշնան կամ կը հնձուն իրենց ուժին լիութեանը մէջ։ Գիշեր կ'ողջունեն խաղաղութիւնը սպառած շիջումին, հանդարտ՝ իրենց խղճմտանքին, իրենց պարտքը կատարողի գոհունակութեամբը։

2

ԿՈՂՄԵՐԸ ԻՐ ՏԱՂԱՆԴԻՆ

Գործին սարուազիծը պարզ կ'ընէ Կամսարականի մէջ դրամատիկ դէմքը, թէև զժողար ըլլայ անոր դասաւորումը այն զըլ-

խաւոր պատճառով որ զինքը զլացած է մեր գրականութեան: Սիրող գրագէտի բացարձակ իր տկարը ի՞նչպէս վերջնել իր սերունդին ընդհանուր միջինին, որ գէթ այդ մարզին վրայ քիչ թիւով կը շեղի (Զօհրապ): Նոյնիսկ կին՝ Սիպիլ մնաց միշտ շարժումին հետ: Բայց մեր գործունէութիւնը կը կշռուի հաստատ տարրերով: Ու Կամսարականի վաստակը ճշմարտ գրագէտի ժառանգութիւն մըն է, զինքը բացատրող, որքան մեր գրականութիւնը շահագրգռող: Ի՞նչ փոյթ որ դեռ խմբուած(*) չըլլան այդ մասերը:

Անոր վաստակը, արդար ու իրաւ, իր համբաւին չէ դաւած երբեք: Ըսի թէ որքան քիչ է մեռածին տոկոսը այդ ամբողջին մէջ: Բայց չըսի թէ տուած է իր սերունդին ամենէն յատկանշական իրացումը: Եթէ իրապաշտ վէպին զուլս-գործոցը, Աֆրաթէ Աշխէ, պիտի գրուի շարժումին նուազումէն վերջ, իրապաշտ վէպին ամենէն հարազատ արտայայտութիւնը մեզի պիտի դայ Կամսարականէն: Ուրեմն անոր տաղանդին սա կողմահանումը կը սկսի իր վիպասանի շատ հաստատ շնորհին տալով լաւագոյն ու լայնագոյն բաժինը անոր տաղանդին: Անիկա իր սերունդին վիպողն է, շատ աւելի իրաւ քան Զօհրապը, Բաշալեանը, Սիպիլը ու Արփիարեանը: Վասնզի բոլորէն աւելի յստակ էր իր մօտ մտայղացքը սեռին: Գրեթէ պատանի, անիկա իր ուժերուն ամբողջ թափովը գրեց մեր անգրանիկ վէպը որ կրնայ կատարեալ, մեծ, զուլս-գործոց և սերիշ բաներ չըլլալ: Բայց մեր

(*) Ամբողջական գործերու սէրը դեռ մուտք չունի մեր իմացական հետաքրքրութեանց մէջ: Ճիշդ է որ երբեմն անոնք երկրպագութիւն փորձաքարեր են: Այս ու այն կերպով զիջուած համբաւներու համար աղետաբեր ալ: Ատոր փորձը ունինք Որբերեանի Ուլտսիսէն որ զիրք մըն է ու այդքան: Մեր գրականութիւնը անկէ չի պահեր ոչ մէկ հետք: Ինչպէս՝ մեր հանրային կեանքը: Կամսարականի համար կ'ենթադրեմ թէ փորձը պիտի ունենար ներհակ ճակատագիր: Անոր գործին ամէն մէկ մասերը կապ պահելէ զատ մեր գրականութեան որոշ հոսանքներուն, կը կրեն կնիք մը որ մեր հաւաքական կեանքին մէկ օրը, պահը կ'ուտայ անպատճառ: Ամենէն անդրական, այսինքն պարագայական յօդուած մը անոր համար առիթ է որպէսզի տիրող զգայնութիւն մը, տագնապ մը, հոգեբանական հոսանք մը հիւրընկալուին: Հոս է ահա տարբերութիւնը որ կը բաժնէ գրագէտը լրագրողէն կամ գործիչէն: Իր ճառերը, մէկ կողքի տակ, վկայութիւններ պիտի ըլլային օր մը մերը եղած խորունկ, ամուր խռովքներէ: Այսօր մեռած է Յունաց պատմութիւնը: Բայց Դիմոսթենէսի ճառերուն ընթերցումը այդ պատմութեան հոգին իսկ կը յարուցանէ մեզմէ ներս: Նոյնը՝ Կիկերոնի համար:

ճշմարիտ վէպն է: Դիչ անդին, վերլուծումը պիտի ընդլայնէ այս վարկածին տարողութիւնը: Վարժ-պէտքն Աշէնը մինակ մնաց, ճիշդ է: Կամարականի վիպակները պարզ պատմութիւններ չեն որպէսզի զանց ըլլուն երբ կը ջանամ գատորոշել անոր տալանդը: Պատմութեամբ, նորավէպ, պատկեր անոր համար երկարածդումներ են անդրանիկ բխումին: Ու ինչ փաստ, որպէսզի անոնք ալ շահագրգռեն մեր գրականութիւնը զրեթէ վէպին սաստիկութեամբը: Անիկա պիտի մշակէ վիպակը, երկար ընդհատներով, բայց միշտ հաւատարիմ վիպողի իր գիտակցութեան: Տիգրան կամսարականի լաւագոյն իրացումները եկան վէպէն ու վիպակէն:

Անշուշտ ի պաշտօնէ ԲՆԱՒԱՏ մը չի կազմուիր մեր մտքին մէջ, երբ ուսումնասիրենք իր գործին այն մասը որ իմաստներու, հոգեբանութիւններու, հոսանքներու և գրական-գեղարուեստական շարժումներու անդրադարձն է իր մօտ: Բայց չենք կրնար լրջութեամբ նկատի չառնել իր մտածողութեան տարողութիւնը որ իր սերունդին միջինէն վեր է այս անգամ: Իր ընթերցումները, թէև քիչ, բայց խոր ու ամուր, գինքը կ'ընեն չեղտօրէն իմացապաշտ մը: Բոլոր քիչ ու լաւ կարգացողներուն լրջութիւնը, ամբողջութիւնը, վճռականութիւնը դժուար է հաստատել անոր դատումներուն մէջ: Իր տեղին կը բացուին եզրերը այս կարողութեան:

Չունեցաւ անիկա սեպհական բեմ մը: Բայց օրուան իրողութեանց շուրջ իր կեցութեամբը, մտածողութիւնը, կեանքը տեսնելու իր կերպը ու մանաւանդ այս ամէնը գործադրելու, այսինքն արտայայտելու իր մէկ ու նոյն կորովը, խղճմտութիւնը զինքը մօտիկը կը դնեն հրապարակագիրին որ իրապաշտներուն բոլորին համար ալ պարտագիր մարզանքը չարհամարհեց: Ասկէ վատ, իր արեւելահայ համակրութիւնները իր մէջ անկեցունցին այս հանրանուէր արամադրութիւնը: Իր ճատերը, բացման խօսքերը, ներքողները, խղճմտանքէ փրթած ձայները, յարձակումները, խորհրդապաշտական պատկերացումները կը բխին հանրային գործիչի մը հոգեբանութենէն որուն միակ մեղքը քովընտի կեցութեամբի մը պատկանիլը պիտի ըլլար: Չմոռնալ պրպտիկ մանրամասնութիւնն ալ որուն համեմատ անոր մէկէ շատ աւելի անգամներ վիճակուած է առաջնորդողներ ստորագրել:

Խօսի՞լ տակաւին թատերական իր հասկացողութեան մասին:

Փրէնքէն իրապաշտ թատրոնի տոաջին փորձն է արեւմտահայ գրականութեան մէջ: Չեմ գիտեր ինչպէս կը ճշդուի իր գերը այդ «աւխասակցուած» գիրքին մէջ: Ո՞վ է կազմողը ու ո՞վ՝ գրողը, քանի որ Միքայէլ Կիւրճեանի անունն ալ կը գրուի իրենին քով:

3

Վ. Ի Պ Ո Ղ, Ը

Շահեկան է վարժապետին Աշքիլին վրայ հեղինակին դատաստանը: — « . . . Սկսնակի փորձ: Բարքերու տփուամ միայն կրնայ արժել ու այլապէս ոչինչ: Տառաթիք: Ստուար գործ: Բնաւ «գրուած չե», գրականութիւն չէ, թէն ծայր ստտիճան յուզիչ: Խանդաղաթանք, հեգնութիւն, observation, բայց իրրեւ ecriture միամիտ ու թոյլ»:

Քիչ անդամ հեղինակ մը այսքան պայծառութեամբ պիտի մատնէր ինքզինքը: Հետագայ էջերը պիտի ճշդեն տարողութիւնը այս խօսքերուն:

Չեմ վերլուծեր վէպը ընդհանրացած, դասական եղանակով: Կը ծանրանամ հոն հրապարակ գրուած հարցերէն կարեւորներուն վրայ:

Ա. — Տիպաբային քմեղնողութիւն: Իրմէ առաջ ու իրմէ վերջ մեր վէպը դործողութիւնը վարող մարդերը նկատի կ'առնէ կեանքի, յատկանշական կողմերու յարդարանքով մը: Հերիք է որ անոնք դադարիարի մը առաքեալները դառնան (Տիւսար) կամ կիրքերու ցուցատախտակ ծառային (Զօհրայ), և կամ Սիպիլի տուածին պէս կենսագրական տարրեր չահագործեն, պիտի անցնին իրրեւ յաջողութիւն: Կամաւրականի հասկացողութիւնը կը տարրերի: Անոր վէպին մէջ դործող մարդերը, բոլորն ալ գրեթէ անխտիր, կ'արտայայտեն լիութիւն մը, ամբողջութիւն մը ուրոնք վէպին տարողութիւնէն կ'անցնին: Չեմ ըսեր թէ քսանամենի այդ տղան ընկերաբանի մը լրջութեամբ հաւաքած է իր մարդոց յարինի տարրերը: Բայց կը ծանրանամ մարդերը մէկ անգամով ընդգրկող միտքի իր կերպին որ իր նմանը չունի արեւմտահայ վէպին մէջ: Կան այս մարդերը, արագ ու խոր տեսող: Բազմատուութիւններ չեմ ըներ: Վարժապետին Աշքիլը Կամաւրականին բառով պատկերոյ (galerie) մըն է դասակարգերու, վի-

ճակներու, շրջավայրերու, հոգեբանութեանց, Բայց այս ամենուն հետ, մարդերու կարաւան՝ մը, զարմանալի հարազատութեամբ մը ընտրուած: Անոր կեդրոնական անձնաւորութիւնը: Դժուար է որոշել: Անշուշտ այն սրտառուչ, փափուկ, այնքան դժբախտ էակը որ իր անունը կուտայ վէպին, թաւահոգի աղջիկ մըն է, Պոլսոյ ջերմանոցային պայմաններէն ծնած: Թոյլ, դիւրագգած, անուշիկ, նրբնիւ: Որուն մտապաւկերը անցած է մեր մեծ բանաստեղծներուն հոգիէն ու կերպով մը նուաճուած ալ: Ահագին անջրպետ մը զայն կը բաժնէ Սիպիլին պուպրիկ Բուրուլէն որ պոլսական ըլլալով հանդերձ, պիտի մարդկայնանայ Պոլսէն դուրս: Նոյն անջրպետը դարձեալ Տիկին Եսայեանի կատաղի, մշտածարաւ կիներուն և այդ «գաւառահոգի» աղջնակին միջև: Չեմ բռնար այս հոգիին յօրինուածութիւնը: Կամուարական կազմած է զայն գուրգուրանքով մը, կիրքով մը, խղճմըտութեամբ մը սրտնք վէպը կը զանցանեն անմիջապէս: Ըսել կ'ուզեմ՝ այդ աղջիկը կազմող կողմերուն ուսումը (պիտի ըսէի ուսումնասիրութիւնը) վիպական ընկալեալ պարունակէն դուրս է բոլորովին: Մեր գրականութեան առաջին իրաւ կիւնն է: Չայն կարելի է բաժնել այդ Պոլսէն ուրիշ դուրս պիտի մեռնէր աւելի անկասկած: Այս հարազատութիւնը պոլսական հոգեբանութեան՝ երբեք պիտի չակարացնէ այդ աղջկան մարդկայնութիւնը: Ան ալ խենդն է կէս դար առաջուան պարահանդէսներուն, ջուրի պտոյտներուն, դրամին ընձևուած վայելքներուն, վարկին, ինչպէս կը կրէ իր մէջը խոնարհատար հոգեբանութիւնը իր ժողովուրդին որուն հարուստները ի վեր կը հերքեն իրենց պապերուն հլութեան, համեստութեան դարերը: Ան ալ անճարակ է իրբն կին, երբ ամուսնական յարկի մը մէջ հարսնուկի իր վիճակը պարտաւոր է հաշտեցնել ահարկու պառակաւին խուլ հալածանքին: Որ կը սիրէ, առանց գիտնալու, ինչպէս են զրեթէ բոլոր մեր կիները. ըսել կ'ուզեմ՝ կը նային իրենց այրերուն ժառանգական հոգիովը իրենց ցեղին, այսինքն պարտքի մը պէս, այդ զգացումին ամենէն հզօր մասը պահելով իրենց ներսը իբրեւ պահստ, զայն զործածելու համար ընտանիքին լիութեան, տանը նիւթին ինչպէս դաւըններուն տածումին ու տնտեսելով անոր ահաւոր ուժը մինչև ծերութիւն: Այսպէս են սիրեր հազար հազարները մեր աղջիկներուն և ոչ թէ Տիկին Եսայեանի տուած կիներուն նման: Իջեր քիչ պիտի գան միայն այդ կնոջ մէջ պահ գրուած յատկանիշները արտահանելու: Այսքան թեւադրական այս դէմքին համար կամաւարական

ճարած է շատ յուզիչ տոսմ մը: Չեմ պատմեր զայն: Բայց գիտել կուտամ թէ, առանց այդ տոսմին ալ, այդ աղջիկը պիտի բաւէր ինքզինքը պարտադրել մեր հիացումին: Ու ասիկա ոչ թէ իրաւութեան (թող ներուի այս գէշ բառը), հարազատութեան, տիպարային իր հարստութեան փաստերով, այլ այն ծըփանուտ, բանաստեղծային, ուրուաշնորհ իր յօրինուածութեան դժուար հաւասարակշռութեամբը: Վէպերու մէջ միայն հանգիպելի մարդոց հետ անհրաժեշտ իրական կեանքին: Սոանց անոր, այդ անձերը պիտի չլացնէին մեղ թերեւ, բայց պիտի չյուզէին: Կայ աւելին: Այդ աղջիկը զարնող ցաւը — բարակը — սոսաւ կան զրականութեան մէջ միայն մեծ բանաստեղծներ միացնող կարմիր տենդը չէ հիւժմախտին, այլ ատկէ անդին բան մը: Արիւնի բաւիղներէն հասած անիմանալի զգայութիւններու խուրձ մը, զոր գրագէտը կը տարազնէ իրմէ դուրս, թերեւ առանց ալ գիտնալու թէ ինչ կ'ընէ . . . : Վարժապետէն Աշխէլ տրեմտահայ վէպին ամենէն յուզիչ տիպարն է: Ու արուեստի դործի մը համար չփնտռուած, չկալածուած, անբռնարար յուզումը եւ չեմ փոխեր աւելի մեծ կատարելութեանց հետ: Վէպին միւս տիպարները: — Բայց այլապէս յաջող, անմոռանալի յօրինում մըն է վարժապետը: Անծակ իր ինքնարաւութիւնը, յուզիչ իր միամտութիւնը, անճառելի իր երջանկութիւնը, իր գոսակարգին ամբողջ արժանիքն ու թերութիւնները մուշտակի պէս հազուած, ու այս ամենէն վեր՝ քերթողի իր յաւակնութիւնովը այնքան ծիծաղելի որքան լաւ գիտուած, այս մարդը դարձեալ խստութիւն մը, համադրում մըն է իրարու ներհակ բաներու: Չեմ հետեւիր այն մանր իրականութեանց որոնք ընտրուած են այդ մարդուն կերպարանքը (հոգեկան որքան բնախօսական) յարդարելու: Եւ այնքան ճիշդ է անիկա իր թշուառ, անճարակ, օգային վրիպանքին մէջ իրրեւ հայր ու իրրեւ քերթող: Ի դուր կը յաճախէ մտքիդ Տոսէի ձեռնի ահաւոր բաժնի: Անոր թերաստուերին մէջ ձեռած ըլլալուն հակառակ, անդառնալի կերպով անիկա հարազատ է իր միջավայրին ու կտրելի՝ իրրեւ հայ վարժապետ: 1880ի հոգեբանութեան որոշ մաս մը, զոր Արփիարեան ալ պիտի յամառի նուաճել քառորդ դար յետոյ, իր Կարֆե փառալին մէջ, աւելի անգութ գիծերու ներքեւ, բայց որ Կամսարականին բարեհամբոյր արգահատանքին մէջ կը բարեխառնուի, հաշտ գոյն մը իրրեւ, ընդհանուր տոսմին միջնորդարին: Անոր նկարագրին բոլոր երեսները, զրոգի ու քերթողի դժբախտ որքան անփոխարինելի ունայնամտութիւնը, խոր, որտայոյզ իր տառապանքը

խորհ հայր, երբ հիւանդ ու տուն վաճառուած իր աղջիկը կ'առաջնորդէ պոլսամերձ գիւղ մը ու կը սպասէ . . . մեռնելուն։ Ահաւոր այս կսկծանքը անոր դէմքին կուտայ կարկառ մը, ճըշգրտութիւն մը, անջնջելի կենդանութիւն մը որոնք մեր վէպին միւս հերոսներուն մօտ գտած ըլլան ճշմարտութեան սաստիճանը։ Նոյնքան իրաւ, սրտառուչ, յիմար, անոր կիներ, որ, կը կրկնեմ, իր հարազատութեան փաստը չէ որ պիտի չահագործէ յիսուն տարի վերջն ալ, երբ վէպերուն մթնոլորտը ինքնարերարար կը պարպուի զիրենք առաջնող զգայութեանց հոսանքներէն։ Այդ կիներ այսօր ալ խորհրդանշան մը կը մնայ հայ մօրը ամենէն կարկառուն առաքինութեանց։ Անոր պարունակովը պիտի չգժուարանան իրար ճանչնալ Աստուծոյ այն ազախները որոնք մեր սփիւռքին մէջ դերը ստանձնած են հայ ընտանիքը կանգուն պահելու։ Հայ վէպը չունի մօր մեծ տիպարներ, որոնք մեզի խօսէին իրենց անըմբռնելի գեղեցկութիւնը մանաւանդ հոգեղէն մարդէն։ Անապատն ու տարագրութիւնը անշուշտ խաթարած են անոր սկզբնական հոգեյատակը^(*)։ Բայց չեն կործանած այդ զմայլանքը։ Վաթսուցէն Առջիկէն մէջ անիկա կը կրէ մեր մայրերուն յատկանշական առաքինութիւնները, բարութիւն, նուիրում, անյատակ սէր, ինչպէս խոցական տախտակները, երբ իր երջանկութեան ու զժրախտութեան մէջ կը յուսայ, կը փառասիրէ, կ'երազէ, կ'ափսոսայ ու կ'ապրի գժօխքը իր հոգեհաւորին, անոր խարոյկի մը պէս սրտաճմլիկ մահիճին ոտքին, անոր հաւանումին թելը մատին, անոր՝ փառքէն գէպի սա մահուան նախաժայիք սենեակը անկումին անըմբռնելի աղէտը հասկնալու իր անկարողութեան մէջ, երիտառարդանալով, կարծես բաժնեկու համար աղջկանը տառապանքը, երբ թռնիկը կը գրկէ անուր տապնապով . . . Ու մանր առեւտրականը, որուն յօրինումը, կ'ենթադրեմ, խանդավառած է կամտարականը, վէպին յիշուած երեք մեծ անձերուն չափովը, քանի որ անիկա ամենէն պարզ ու առատ միջինն է այդ Պոլի-

(*) Մեր նորագոյն սերունդը, ահաւոր իր Եսապաշտութեան մէջ, ատեն չունի կարծես յիշելու թէ մօրմէ մը կը ծնի ինքը, այսինքն ամենէն թշուառ արարածէն։ Հ. Զարգարեանի դիրքը, Մեռ Եւաքիս, բաւ է սակայն մեզի թելադրելու թէ ինչ անմահ սեւեռումներու կրնային հասնիլ սա մեր տղաքը երբ ձգելով բարիցեան աղջիկներու օձիքը, զառնային իրենց մօրը թրթռուն ու զժրախտ գեղեցկութեան ալ խռովքին։ Զարգարեանի մայրը, հակառակ հեղինակին ճիշդին, կը զատուի իր շրջապատէն ու մեզ կը յուզէ, պարզ իր մայրութեան գիշով։

տին: Կամսարական արհեստաւորի տիպար չէ տուած, ո՛չ հոգ ոչ ալ իր վիպակներուն մէջ որոնք աւելի համեստ դասակարգէ մը, ընկերութենէն ընկեցիկ մարդոցմէ կազմած են մեծ չափով իրենց մարդկային տարրը: Այդ խանութպանը հոգեկան հարըստութեան այն խորհրդանշանն է որ մեր ժողովուրդին համար ունեցած է բացառիկ իմաստ ու տարողութիւն, վասնզի տնկարանն է մեր աւագ առեւտրականներուն, որոնք խանութի մը մէջ աւելելով պիտի սկսին ապագայ իրենց մեծափարթամ ապարանքները: Չարքաշուծիւն, բայց սիրտ, զոհուող ու ներողամիտ: Հասնող ու անյիշաչար: Արի ու հաստատ իր հոգեկան խարխիւներուն վրայ: Անհուն է անջրպետը որով կը դատուին իր թիփին մարդերը եւրոպական համակարգ դասերէ: Ֆլուպէտի ահաւոր Homaisին եւ Գարիգինին միջև փոքուած տարբերութիւնը գրադէտի վատտակ մը չ'ապացուցաներ: այլ տարբեր ժողովուրդ ու գգայնութիւն: Այս չորս դրական տիպարները կը վայելին հեղինակին յայտ որքան թաքուն համակրութիւնը ու կը մնան վէպին ամենէն սրտայոյզ մարդերը: Համակրանքի այս անտեսանելի բայց խորագէտ գգալի հոսանուտին մէջ այդ դէմքերուն թերիները — արուեստի վրիպանքէ աւելի կեանքին հարկադրանքը թերեւ — կը քաղցրանան ու մեզ կ'ընեն զինաթափ: Կամսարականի մարդոց երկրորդ կարաւանը, ուր զետեղուած են ժխտական թիփերը, ոչ նուազ յաջող պատկերացում մըն է մեր ցեղային միջինին վրայ: Չեմ կրնար մէկիկ մէկիկ ծանրանալ այդ շքախումբին: Կարծուն, անջիւղ, անկամ, անօրտ աւարամը որ աւագ վաճառականին շիտացած, նորեկուկ, հաճոյսպաշտ ու հոգեպէս ստոր նորատնկումն է հեղինակին միտքին մէջ, թէեւ ոչ ամբողջական (*), քանի որ գինքը որոշադրող զըս-

(*) Կամսարականի պատանութեան մեր աւագանին զիրք կը փոխէ: Պետական խողովակէն մեր մէջ թափող պաշտօնատարներու հոգեբանութիւն մը անշուշտ թաղած է իր տակ իշխանաւոր ամիրաներու մտայնաւորը, բայց չէ կրցած հրապարակէն վտարել զարթօնքի սերունդին ազգայինը: Այս խաւերուն հետ, բոլի ի վեր, մեր առեւտրական դասակարգը առաջին իր մեծ ճակատքումը արդէն աւարտած է: Հիմնելով ժիւղարու վերջին կիսուն մեծ տունները, քիչ քիչ ընկրկելով, երբ այդ հաստատ հաստատ կեանքացիներուն տղաքը եւրոպայէն կը դառնան, իրենց չըբած ուսումը անպատուելով միայն չգոհանալով այլև ազատելով իրենց պապերուն հոգին: Այս դասակարգը կը ընտելէ երբ Կամսարական կը կազմուի: Ասկէ՝ անոր նուաճումին մէջ երևան եկող flou բանը որ զարձեւալ հեղինակէն դուրս օրէնքի կը մնայ ենթակայ: Մեծ տիպերը կա՛մ կը գուժակոխ կա՛մ կը փամուխ:

պանակները արտաքին իրականութեան մէջ ալ տարրեր չեղան, դարձեալ յաջողութիւն կրնայ նկատուիլ, վասնզի այդ օրերուն անիկա ամենէն ընթացիկ ապրանքն է հայոց Շուկային, ամենէն փնտուռած փեսացուն, ամենէն յիմար սիրահարը: Այսպէս չէ անոր քովն ի վեր գործող միւս մարդը, պէտական իսկոսաւոր որ հակառակ վիպական պահանջի մը համար վէպէն ներս իր մուտքին, տրուած է մեծ ճարտարութեամբ: Այս յաջողութիւնն ալ զիս չի զարմացներ: Այդ պէյերը, փառանքը իրենց մեղքերուն վրայ իրենց շքանշաններուն շուրջառը պարզելու դերը կամասրականէն չէ որ սորվեցան: Անոնք միշտ ալ դիտեն իրենց դասը, յորովայնէ ընտրեալ իմաստութեամբ մը: Ձեռ վերլուծեր այս Թորոս պէյը, ոչ՝ իր դերին տխրութեանը վրայ հեղինակին դարչանքը անգամ մըն ալ չթարմացնելու համար, այլ որովհետեւ վէպին համար անհրաժեշտութիւն մը չի ներկայացներ: Անիկա սքանչելի հերոս մըն է ուրիշ, գրուելիք վէպի մը, վասնզի 200-300 էջը պիտի չբաւէր յայտնելու անյատակ աղբը այս մարդոց: Հող, իր երկրորդական եակոյական կեցուածքին մէջ, անիկա կը մնայ թելագորիչ բայց անաւարտ: Այդ մարդերը գեղեցիկ կին մը գլխէ հանելու համար աշխարհ մը պառաւ, սնտուկով ոսկի, նաւ մը նանրամտութիւն կը պահեն իրենց պատիւի վրնարաններուն մէջը ու մէկ ու նոյն արարքին համար — որ ուրիշի մը կինը խաբելն է իր պարզութեան մէջ — կը գործածեն զանոնք անհաւատալի ճարտարութեամբ: Վէպին մէջ իրենց շահեկանութիւնը ոչ թէ արարքին այլ միջոցներու բաղմադանութեանը մէջ է: Ու ձգելու համար այս տրամութիւնները, կը կենամ, արագ, զծագութեանը առջեւ աւագ վաճառականներու գերդաստանին, հօրով, մօրով, ցեղով, պիտի ըսէի: Որոնք նուաճուած են զմայլելի բնականութեամբ մը: Որոնք իրենց կարճ գերերը կը կատարեն անմոռանալի հարազատութեամբ ու կ'ըլլան գիրքին յաջողագոյն մարդերը: Թող չառարկուի թէ երկար է այս թուումը: Վէպը, հեղինակին խել բառերով, մեր բարքերուն շտեմարանն է: Ու ժողովուրդի մը բարքերը չեն սպասեր թուղթին թիւերովը: Գեղջուկ, բանուոր, ձկնորս, կառավար, իրրեւ մարդ ով որ բառ մը, շարժում մը, դերի տոտեր մը ունի գիրքին մէջ, ըրած է այդ պարտքը ամենաբնական ընտանութեամբ մը, իրականութեամբ մը որ կը զարմացնէ: Եւ կ'ուզէի գալ այդ յաջողութեան գաղտնիքին: Տիպարային ըմբռնումը կամասրականի մօտ վիպային, րեկնիք ըլլալէ առաջ, մարդկային է: Ձեռ կրնար առաջ երթալ, անոր մէջ ուրանալու

աստիճան գրադէտի որոշադրուած կեցուածք մը, իրապաշտ տեսնութեան տպացուցումին հետամուտ: Բայց կրնամ վճռապէս ըսել որ վէպը սկսելու թեւադրող մեծ ազդակը, իւր, իրաւ, մարդկային խռովք մըն է, թերեւս օր մը լսուած իրողութիւն մը իրբեւ անդրադարձ: Չմոռնալ որ այդ օրերու ոչ միայն մեր գրականութիւնը, այլ և ընկերութիւնը յաճախանքին ատկն է հիւժախտին որ թօթափած բանաստեղծական իր մշուշանքը, կը ծաւալի տիրական նախընտրութեամբ մը երիտասարդ շարքերէ ներս: Պոլիսը նոր կը բացուէր անոր շարաւին: Ու այդ նորութիւնը հիւանդութեան կուտար այլապէս սրտաճմլիկ այժմէութիւն մը: Աբդուէն ու ֆութպոլէն առաջ, պարմանինները կ'ապրէին միջառանջին մէջը այդ անողոք ակտին: Կամսարական անոր հանդէպ իր կեցուածքը ծածկած է վիպողի հպարտութեամբ մը: Բայց զուր տեղը չէ որ Արփիարեանի աղջիկներն ալ պիտի այցուէին անկէ:

Բ. — Բարբեր: Իրապաշտ հանգանակին աւագ մտահոգութիւններէն մէկն էր ասիկա: Բարքերու սեւոռումը մեր գրականութեան մէջ անոնցմով է որ մուտք ունի: Կէս դարու մօտ անցեալով մը գրական վաստակ մը կայ 1890էն առաջ: Բայց փնտռեցէք թէ ո՞վ է լեցնողը այդ գրականութիւնը: Վէպը զրտենք թէ ինչ նպատակներ հետապնդեց մինչև Կամսարական: Մեր քերթողները իրենցմէ դուրս աշխարհ մը չէին կրնար ընդունիլ: Մեր պատմութիւնը կը գրողէր մեր անցեալին թուականներով, մեր մատենագիրներուն դատերովը ու մեր բառարանով: Մեր մամուլը ունէր իր ազդակին մեծ ժողովին վիճաբանութիւնները, մեր եպիսկոպոսներուն քարոզները: Իսկ մեր ժողովուրդը: Անիկա վտարուած էր անկէ: Կամսարականի վէպը պոլսական բարքերու առաջին մեծ շտեմարանն է: Անոր ամէն մէկ էջին վրայ այդ քաղաքի հայութեան ու քիչիկ մըն ալ օտարներուն կեանքէն ամուր, վերջնական տախտակներ կը մնան սեւոռում: Յետոյ, վէպին շրջանակը քանի մը դասակարգերու մէջէն ընտրուած, պիտի անդրադարձէր ասոնց մեծ, տիրական յատկանիշները: Արփիարեան, հակառակ իր ջանքին, չկրցաւ իր նախասիրած մարդոց դասակարգէն դուրս տիպարներ սեւեռել: Իր հիմնիւն (Կարֆէր ժամանակ) ազդակին, թաղական շրջանակին մէջ միայն կենդանութիւն կը հագնի: Ատկէ դուրս, իր տարտամը: Բաշալեանի աշխարհը աւելի համեստ, բայց աւելի միօրինակ տարրերով կը ներկայանայ: Զօհրապին ազնուականները իրենց

իրականութիւնը չեն կրնար դարգացնել, այն խոր աճապարանքին պատճառով որ այդ մարդուն մօտ կեանքը եղաւ: Զուր տեղը չէ որ անոր աշխարհը աշխարհ մըն է կինկրու, այսինքն էակնկրու որոնց խորագոյն, խտագոյն էութիւնը, իսկութիւնը կը լեցուի պահեցով(*) և ոչ թէ այրերուն մօտ դիտուածին նման տեսնուի: Հրանդին մարդերը կը տգիտնին, կ'անարիւնին, անտանելի կը դառնան երբ չեն դար խաներէ, մաքսատունէն, երկրէն կամ առնուազն ... Պարտիզակէն որ Պոլսոյ մանուկներուն կաթը մատակարարող լեռնադիր մակաղատեղի մը եղաւ իր պարարտ կինկրուն ստինքներովը: Կամսարականին մօտ ամբողջական Պոլիս մը կայ: Իւրաքանչիւր շրջանակ սեւեռուած է կարելի հարադատութեամբ, խղճմանքով, մանրամասնութեանց արդար հանդէսով մը: Չեմ լայննար ներկայացնելու համար մեծ անոր թելադրանքը: Տիպարներու կարաւանը կրկնելու պիտի հաւատարէր անիկա: Անցողակի դիտել կուտամ որ արեւմտահայ գրականութիւնը որուն շրջափոխութիւնը բացառիկ ըսուելու չափ պոլսական գնացք մը պարզեց, չէ նուաճած այդ քաղաքը, չեմ ըսեր իբր տեղում, այլ իբրեւ զգայնութիւն: Երուխանի Աֆշարէ Աղջիկը կուտայ անոր խաղաղը ու քանի մը փողոցները: Ուրիշ: Տիկին Եսայեանի Պոլիսը ձեւազեղուած աշխարհ մըն է: Վարժապետէն Աղջիկը այն գիրքն է ուր ամենէն աւելի հարադատ տարրեր կան սեւեռուած այդ քաղաքէն իբրեւ բարք ու զգայնութիւն: Ուր որ կը տանի գործողութիւնը իր հերոսները, հոն գրագէտը կը գնէ այդ վայրերուն յատուկ ո՛չ միայն դժագրութիւն, այլև նկարագիր: Վարժապետէն Աղջիկը մեռնելու կ'երթայ պոլսամերձ արուարձան մը, Մալ-բէլի, 10-12 քիլոմէթր հազիւ հեռաւութեամբ: Բայց ինչպէս կը զգաս իսկոյն որ ոչ միայն փոխուած է շրջանակը, այլև հոգին: Ծովեղերքի ձկնորսները, բանուորները, պողավաճառները, նաւաստիները, փոքրիկ զիւղերու անփոխարինելի pittoresque իբր գոյն ու իբր բարք, կը գտնեն իրենց արդար իրականութիւնը ու կը հրապուրեն իրենց նորութեամբը, ճշմարտութեամբը: Բայց ըսի, քիչ վերը, գիրքը մեծ շտեմարանն է պոլսահայ բարքերու: Ու այդ տեսակէտով Կամսարական կը մնայ ամենէն երախտառատ մշակը այդ գրականութեան:

(*) Ոէրը, իր իսկական անունին տակ՝ կիրքը (ուղենք չուղենք, ասիէ դուրս մեծ բան մը չէ անիկա, թէև ուժանակային անուր արգիւնքներով երբեմն) մեր կեանքին մէջ խտութեան, ներուժ գրացողութեան պահ մըն է, մեր բոլոր ուժերուն մակընթացութիւնը, որ կը տարբերի ծովերուն պատկերէն իր արտակարգ արագութեամբը թերեւ:

Գ. — Գործողութիւն, յըջանալի: Առաջինը արուեստի մեծագոյն միութիւնն է, առանց որու զործ մը չի կրնար կանգուն մնալ: Զայն չեմ վերլուծեր այն պատճառով որ անոր ըմբռնողութիւնը, հակառակ . . . Արիստոտէլէն իսկ քանաձևուած ըլլալուն, դեռ բաց գուռ մըն է արուեստի տեսարաններուն համար: Երբ զիրք մը ձեռքէդ չ'իյնար, ընթերցումիդ պահուն, փառս մը կուտայ անշուշտ, հերիք է որ այդ առաքինութիւնը գուժար մը չըլլայ հետաքրքրական դրուագումներու: Կամսարականի վէպը քիչ անգամ իր գործողութեան ընթացքին կը ճապաղի: Ստուար այդ տրամին ամէն մէկ մեծ բաժանումներուն մէջ կը յուզուին գրեթէ ամէն վայրկեան մեր զգացողութիւնը, ինչպէս մեր խմացականութիւնը: Կը սրտմտինք որքան կուլանք: Կրայոյդ տեսարաններու առատութիւնը չէ պատճառ որպէսզի մենք մնանք կապուած հերոսուհիին ողբերգական ճակատադրին: Գիրքը թաւալում մըն է իրարու անման պատկերներու, որոնց ամէն մէկին տակ առնուողն ապրուած պահի մը կնիքը, սր մը զիտուած իրականութեան մը վկայութիւնը կ'երաշխաւորեն անոնց հարապատութիւնը: Եւ որովհետեւ այս արտագրումը զործն է խելք ունեցող մարդու մը, կը հետի թէ մեր միտքն ալ հաւատար չամով պիտի բաւարարուի, քանի որ, առանց զգացնելու, հեղինակը պիտի դատէ այդ աշխարհը: Ու մեզի համար քիչ բան հրապուրիչ է այնքան որքան մտածելու պատրանքը տալ մեզի: Կամսարականին հետ այս շատ դժուար պահանջը յարգուած է: Կը մտածենք իրեն հետ ու կը կարծենք թէ չենք սորվիր վարժապետի մը կողմէ: Ուրեմն մայր գործողութիւն, այսինքն տիրական զգացմունք մը, հողկվիճակ մը, ըմբռնողութիւն մը. քոյն ի վեր ուրիշներ, աւելի ամփոփ, փոքրագիր բայց նոյնքան յոտակ: Կազմուած է զիրքին շարժականութիւնը (ձնողքներու փառասիրութիւն, աղջնակի մը փառասիրութիւնը): Որոնք պիտի քալեն իրենց տաշապրուած վախճանին, անողոք որոշադրութեամբ մը: Բայց պիտի քալեն ըզմայլիլ կերպով կարկառացոյց աշխարհի մը ընդմէջէն: Բայց պիտի քալեն կրունկներովը կարաւան մը մարդոց որոնց իւրաքանչիւրը նոյն մըն է գարաւոր կամ աւելի կարճ բայց նոյնքան ամուր ակորժակներու: Կամսարական անոնց ամէն մէկին համար ընտրած է ռուս լու դիտումով միջավայր, այսինքն չըջանալի Պարզ Պոլիս մը չէ այդ մարդոց թատերարեմը, այլ 1880ի Պոլիսը: Զեմ կրնար բանալ այս նախագտութեան տակ պահ զրուած ընդարձակ ծալքեր: Թուական մը երբեմն մեծ գուժար

մըն է թանկ զգալութիւններու, իրացած արժէքներու, զլուխ հանուած ձգտումներու։ Այդ օրերու Պոլիսին մէջ ալլահ խորտակուած է ամրակուռ զրահը բարքերու, աւանդութիւններու որոնք թրքութեան այդ մեծագոյն ոստայնը դարերու վրայով փառքի ու քարացման տարին։ Թուրքերը 1830ի անաղարտ վայրագութիւններ չեն, որոնց մէկ ստուերատիպ իրականութիւնը այնքան թեթեւ բայց յատկանշական կողմերով նուաճուած է մասամբ Չեքաղի Աբեւեթա՝ Վեդաէէրուն մէջ։ Ինչպէս ոք խախտած են պարիսպներու ակօսները՝ իր շուրջը, խախտած են բարքերն ալ իր ներսը։ Ալլահ փողոցի մանկային կոիւնները չեն յանդիւր հսկայ զղրղումներու երբ այդ տղոց կրօնքները կը ճակատին այդ մարդոց ետեւէն։ Ու ցեղովը, իր կարգին, նորոգուած մեծ չափու վրայ։ Ոսկեթեւակ ու բեհեզահլուս բոտագաստով կուրերու փոխարէն որոնք նեղուցներուն կապոյտը կ'ոսկեղօծեն, այդ օրերուն կը սուրան շողեւարժ, ծխանուտ, կկոցածե ուրիշ շինուածքներ։ Շոգենաւ։ Նրկաթուղին, որուն վրայէն կը վազեն մշուշով դարգամանակուած ձիառ ձիեր։ Ու անսփոփ դիմը հեռագրաձողերուն։ Արեւիք ու արեմուտք քով քով։ Մինարէ՝ ուրիշ թափուող աղօթքը աղօթք է վերջապէս, ըլլալէ ետքը հանդէսը սպանդին ու արիւնին։ Ահա քանի մը չղացքներ։ Որոնցմէ իւրաքանչիւրը իր կարգին կրնայ բացուիլ յորդ, խոր կեանքերու դժոխքին։ Այս շրջանակին մէջ դժուար չէ գետեղել ձեզի մեր ժողովուրդը, ոչ հիմակուան պէս հացի թըշուառութեան միայն հպատակ, պարպուած՝ իր խորհուրդը յօրինող բոլոր տարրերէն։ Այլ ամրապէս կազմակերպուած, իր հասկըցած մշակոյթին սպասարկու։ Իր մամուն ու զարոյցին ինչպէս իր հանդէսներուն նկարագիրները պաշտպանելով։ Փաղքներն ու գաւառացին։ Այլահանդէս մը տարազի, մտայնութեան, միտի, ակորժակներու։ Ու հոգեվիճակներ։ Դարքեր, այնքան խայտաբղէտ, այնքան նկարէն, այնքան խառնակ։ Կամ տարականխ վէպը ասոնք անդրադարձուցած է կարեւորութեան սահմանին մէջ։ Ու միղքեր։ Ու հպարտութիւններ։ Ու կիրքեր։ Ու քանի մը հզօր զգացումներ։ Որքան շատ է զիրքի մը տարողութիւնը, երբեմն։ Ատեն է որ կենամ։

Ալլահ չիմ քններ արտայայտութեան հարցը որ մեծ փոփոխութիւն մը պիտի չպարզէ, կամ տարականխ շրջափոխութիւնը լուսաբանող։ Չիմ իրեն հետ երբ կը կարծէ թէ զիս գրուած զիրք մըն է։ Գէշ գրուած զիրքերը իրենց կեանքին մանկու-

թեան իսկ կը մեռնին: Կամօարականի դժգոհութիւնը իր գրութեան ձևով նոր է: Խորհիլ իրեն հետ թէ լաւ գրութեան լաւ գիրքեր են միշտ, նկղցնել է շատ արուեստին հասկացողութիւնը: Այդ գրութեան մեր գրականութեան մէջ իր փառքի օրերը ապրեցաւ 1900-1910 շրջանին: Բայց քանի գիրք կ'անջատուի այսօր այդ հասարակո ներութեանց, ծայրայեղ խնամքի ու բռնազբօս դարդի եղերահանդէսէն: Կիրենք՝ պատկերները: Չրաքեանին ներքութիւնն էր: Անծարեցի բառախաղային արձակը (այս անուններուն հետ յառնող գեղեցիկութիւնները այդ վերագրումներէն դուրս են ու ի հեճուկս անոնց կազմուած) և կամ Ծխածին գէջ մասը, այսինքն կէսէն աւելին: Սիպիլին րոփոցն: Գիրքը կրնանք այսօր ալ կարդալ ու մեր տպաւորութիւնը անհրաժեշտ այլալուծմբ կը գիմաւորէ, բնական որքան անխուսափելի (*):

Հիմա կը դառնամ ետ:

Ահա վէպին ամբողջութիւնը: — Վարժապետի մը աղջիկը կը տրուի բարձր դասակարգէ մարդու մը. կ'ըլլայ դժբախտ: Կը հալածուի հարուստին պառականէն. կը մատնուի: Կը վերագարծուի հայրենի յարկը, հողին տալու մօրը զիրկին մէջ: Եղերական հիւանդութիւնը ծանօթ է ձեզի: Ահա երկու տողի մէջ վէպին կ'ամփքը: Զեզի կը մնայ վերագառնալ վերի էջերուն ու հոն ուրուստուած բաները գետնի վրայ տառապան ծալքերուն:

Ես, ստիպուած կը վերջացնեմ սա նկատողութեանց շարքը:

(*) Սխալ է արդար վարկ մը տալ այն կարծիքին որ ամէն կէս դարը անգամ մը կ'ուզէ նորոգուած տեսնել արտայայտութեան դործիքը: Ու ասիկա անոր համար որ տրուած ժամանակէ մը ոճ մը այդ ժամանակը կը պատմէ մեզի: Գլուխ-գործոցներուն արժէքն է ամէն ժամանակներու խոսելու շնորհը: Փորձեցէք աստիկա ու պիտի տեսնէք որ Պէշիկթաշլեանի գրաբար քերթողութիւնը շատ պզտիկ յարգարանքով մը կը վերածուի արդի զգայնութեան: Կամօարականի վէպը կը գիմաւորէ նման փորձ մը շատ աւելի զիւրին պայմաններով: Ձեռքէք վէպէն քանի մը նախընթաց, քանի մը խոնարհման հնաձեւ մասնիկներ, նախազատութիւնները արագացուցէք քիչ մը, զգոյշ վարուելով շաղկապներուն ու մակբայներուն հետ: Պիտի տեսնէք որ Վարժապետին Աղջիկը պիտի ըլլայ այսօր գրուածի պէս, առողջ, թարմ, նոր: Վասնզի ձեռն մէկ երկու կուրանք չի կրնար գործ մը տապալել: Յնցողիներուն տակէն իսկ գեղեցիկ մարմինը չի կրնար գեղեցիկ չըլլալ: Ու ասիկա՝ ամէն ատենի համար:

*
*
*

Այս վէպէն դուրս կամսարական պիտի ստորագրէ բազմաթիւ վիպականեր, պատմուածք ու նորավէպ:

Անոնց աշխարհը, խորքին մէջ մօտ վէպին աշխարհին, ենթարկուած է զննութեան զրեթէ նոր ձևի մը: Մինչև Վաթէն Կեօքն Առջիկէն մէջ մարդերը, իրենց ողբերգութիւնը տիրական թելադիրները եղան արուեստի գործին: Կոս, ատոնց հետ, բայց ատոնցմէ առաջ մեզ կը գրաւեն ուրիշ մտահոգութիւններ: Պատմուածքը հիմա կամսարականին համար պատուական առիթ մըն է քանի մը կարևոր բաներու: Նախ ընկերաբանական — բոլոր խոշոր է բայց ընկերայինն ալ շատ աժգոյն — մտածումներ պիտի պաշարեն զինքը, երբ կեանքի պատկերի մը հետ դէմ դիմաց պիտի դայ հեղինակը: Յետոյ, այդ մտածումներու ճամբով՝ կեանքին եղերականութիւնը որ կը տարբերի վէպին մըթնոլորտէն, քանի որ հոն անիկա կը պարագրէէ հակները ինչպէս անոնց տուամը: Աւելի ետքը, քարոզչական զրեթէ բարոյախօսական մտադրութիւններ, որոնք արեւելահայ գրականութեան իր սպասին նուէրները կրնան նկատուիլ: Այս խոշոր, պարզ նպատակներու գրոհին տակ կը ակարանայ կեանքին պատկերացումը, ինքը իրեն համար: Ու արուեստը ամենէն առաջ ատ է սակայն: Փորձեցէք իրմէ կարգալ որեւէ պատմուած: Պիտի տը պաւորուիք անշուշտ, բայց իմացական կարգով մը և ոչ թէ կեանքին յորդումովը որ վէպին ամէն մէկ խորշէն կը բխի այնքան առատ: Համբաւաւոր Յաջն, Մեքիկէ ուրիշ բան չեն եթէ ոչ այդ մարդոց առջև կամսարականի հակադրեցութիւնները (բառին կուտամ բնախօսական տարողութիւն), այսինքն իրենցմով հեղինակին մէջ առաջացող մտածումներու ցանց մը, խիտ, իրաւ, բայց ծածկելու առտիճան այդ մարդոց խորհրդանշած կեանքը նոյնիսկ:

Տարօրինակը ան է որ երբ, զրեթէ զուտ անձնական տարբերով կազմուած իր վէպը(*) արուեստի պայծառ յաջողուածք

(*) Կամսարական խոստովանած է թէ Վարժապետի Աղջիկը գրուած է այն խոշոր յուզումէն վերջ զոր Տոսի վէպը, ՔԼԲ, արթնցուցած էր անոր մէջ, Ուրեմն: Այս հաստատումէն զէպի անանձն արուեստը — իրապաշտ հանգանակին գլխաւոր, տիրական յոգեաճն է անիկա — որքան դժուար էր համբան: Եւ սակայն կամսարական ուրիշ բան չըրաւ: Անձնական տարրերով անանձն գործի մը հասած էր անիկա:

մը կ'ըլլայ, ո՞ր չար բախտը կը միջամտէ որ անանձն զիտողութեան իր էջերը, այսինքն պատմուածք և ընկերք, լայնօրէն, չըսելու համար անհարկիօրէն ողողուն հեղինակին մշտական միջամտութեամբը^(*)։ Կ'ըսեմ այսպէս, ոչ թէ մեր օրերու կերպարանափոխութեան անձնատուր՝ որ պատմելու արուեստը հոգած է այնքան տարբեր արդիւնքներով (Ժիրօսու, Մօնրէրլան, Բոլէր, Բոլ Մոուան և այլն), այլ այդ մտածողութեանց փաստը իջեցնելով իր ճշմարիտ արժէքին։ Կեանքէ առնուած էջի մը վրայ մտածման ճիգը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ բարոյախօսութիւնը հիներուն, որ հակառակ իր նորողուած կերպարանքին չի պատրեր թափանցողը։ Ո՞վ պիտի հետաքրքրուի Սրուանձտեանցի զեղումներով մեր հայրենիքին ոգեկոչական շնորհներուն առջև, երբ անգամ մը չափած է մեծարժէք եկեղեցականին հիմնական տաղանդը, անգիրքը փրկելու իր հոյակապ ճիգը, ու ըստ այնմ դասաւորած անոր գործին տեսակարար կշիռը։ Եւ կամ ո՞վ պիտի չտառապի այն տժան, լրագրական մտայնութիւնէն որ Թլկատինցիի վաստակին վրայ կը ծանրանայ այնքան միամիտ, յաւակնոտ մեղքերով ու տեղ տեղ կը խորտակէ կեանքի այն հոծ տախտակները, բարձրը որոնք այդ տարօրինակ զիւղացիին թանկ նուէրները կը մնան մեր գրականութեան։

Մտածողական սա նկարագիրը անշուշտ չի հերքեր զգայնութեան տուրքը Կամսարականի պատկերներուն մէջ, որոնք իբրեւ իրականութեան ոճաւորում կը նոյնանան զպրօցին լաւագոյն իրացումներուն, բայց չեն փրկեր նպատակը որ զանոնք ոտքի է նետած։ Երկու բան նոյն ամանակով քաշեցնելու իր մտահոգութիւնը իր վիպակային գործին մէջ մթնոլորտ է գրեթէ ու պատճառ նոյն ասին որպէսզի աղօտին թէ՛ կեանքը թէ՛ անոր իմացական անգրագարձումները (reflexe)։ Ուստապահանջութիւն։ Ի՞նչ գիտնամ։ Կեանքի ըմբիշ մը, ինչպէս է անիկա Վարձապէտին Աղջիկին հարիւրաւոր էջերուն վրայ, անգամ մը իր ուժին փաստը արձանագրելէ յետոյ, երբ քանի մը սիւնակի կապանքին կը հարկադրէ իր ուժերուն սարուածը, ատով իսկ դաւաճանած կը նկատուի ինք իր գէմ։ Չեմ ուրանար զե-

(*) Զգիթիւ ասիկա արդի պատմուածքը յատկանշող դարմանագան շեղումներուն հետ, որոնք դարձեալ կը ներուին անձնական տարրին գերակշիռ ճշումովը բայց այնքան տարբեր արդիւնքներու կը դիմեն, չիմա, պատմողները կը շեղին, թերեւ մեղապարտ դանցումով մը, գոհացում տալու համար խօսել, չխոստովանուած կարիքներու։

վեցկութիւնը այդ հատուածական աշխատանքին ալ: Բայց կը պահեմ իմ խանդավառութիւնս, զայն չկրնալ տարածելով իր վիպականրով պայմանաւորուած աշխարհին լիութեան: Կեանքին դէմ մտածելը կեցուածք մըն է, ի հարկէ: Բայց կեանքը տալը արուեստագէտին կեցուածքն է:

Կտորներ պիտի չընչեմ: Բաւ է խօսիլ անոնց ընդհանուր յօրինուածութեան վրայ: Կուզան բոլորն ալ կեանքէն: Հաւանաբար մեծագոյն չափով մը՝ վաւերագրական ալ ստուգութեամբ մը: Իրապաշտներուն petit faitն, (բաւական թէն կարգացած է կամսարական, չազդուելու համար պզտիկ դէպքին մեծ հաւաքիչ իմաստասէրէն որ իր երիտասարդութեան վէպ պատկերած է և իր դարուն մեծագոյն վիպասանները կը նկատէր արուեստին համար այնքան հետաքրքրական երեւոյթներ) որոնք հաւաքումը ըրաւ ինքը բոլորէն աւելի խղճամիտ պարկեշտութեամբ, մշտաւար իր գիտողութիւնը դործածելով ձրի (մեր օրերու բառ որ անայտմէ չէ կէս դար առաջ ալ) հետաքրքրութեանց գոհացումին: Այսպէս ճարուած դէպքը որ անձ մըն է յաճախ, երբեմն կացութիւն մը, երբեմն տուամ մը, անիկա պիտի լուսաւորէ անձանձիր խորացումով մը, մինչև որ անանձնանայ այդ իրողութիւնը, ինքզինքը ձեռք եղելութեանց անտառին վերեւ, դառնալով ինքնութիւն մը, միութիւն մը: Այն ատեն այդ փոքր դէպքը պիտի ըլլայ սարսաղագեցիկ պատկեր մը (Աճառի Տէն) որ իր ամփոփ շրջագիծերուն ընդմէջ պիտի անդաւորէ ամպարագիծ գծախտութիւն, խօսքով մը, զիծով մը, բառով մը, երբեմն լուսեամբ թելադրելով անհուն ողբերգութիւնը պակասող հացին, ամուսինն, յորդող հիւանդութեան: Պիտի ըլլայ երազ մը (Ալաւիքն Իւնը), խոր տրտում, տարօրէն իրաւ, որուն առէջները հեղինակը ճարած է 1500ամեայ տառապանքէն իր եղբայրներուն, և որուն մարմինը կը շինեն իմ, քու, մեր բոլորին հոգիներուն յատակը անխորտակելի, ազամանդ զգայութիւններ: Գիտէ՞ք պատկեր մը աւելի սրտառուչ քան մահուան ստուերին մէջէն ծաղաւը այն միակ սփոփանքին, սրբութեան, զոր սանահար ըրինք երբ առողջ էինք և զոր կը զգանք, իր ճշմարիտ արժէքին մէջ, երբ ալ կեանքը կը թափի մեր մատնէն: Այն ատեն, կը շարունակեմ քիչ մըն ալ, այդ փոքր դէպքը պիտի ըլլայ զիւցադներգութիւն մը (Յարժ) որ պանդուխտ հայորդի մը ճիգին առջև պիտի յորդի ինքիրմէ ու քանի մը սիւնակէ պիտի բարձրանայ համապարփակ պատկերացման ուր

Պոլիսը, ըսել կ'ուզեմ անոր ամենէն օգային զոյները, աշխատանքը՝ անոր ամենէն զրկանաւորը, հայրենիքը, ու հոն, հեռուի հովիտներուն խորը, խրճիթի մը մէջ ծուարած ամբողջ ողկոյզ մը սիրտերու (կին, մայր, հայր ճիժեր, ընկերներ) պիտի անցնին ձեր առջեւէն, արագ, բռնավար, հզօր ու ողբերգական:

Կամսարականի տաղանդին լայնագոյն ու լաւագոյն մասը կուգայ իր վիպական աշխարհէն:

4

ԻՆՆԱԴԱՑԸ

Ուշագրաւ է որ իրապաշտ փաղանդը գրեթէ իւրաքանչիւր իր միութեամբը՝ գրական, գեղարուեստական հարցերու շուրջ երեւան բերէ սուր հետաքրքրութիւն, այս գետնին վրայ ալ չընմանելով ռոմանթիքներուն ու անկախներուն որոնք նախասիրեցին ստեղծել ու չմանիլ բարակ: Այս ընդհանրական մտահոգութիւնը լրագրային տարողութիւնէ մը հաղիւ թէ կ'ազատի մէկէ աւելիներու մօտ, Զօպանեանի մէջ վերածուելու համար գրական խառնուածքի: Արփարեան, Զօհրապ, Բաշալեան, Սիւպիլ հրապարակագրական աւելի կամ նուազ շեշտ ոգիով մը կը մօտենան արուեստի հարցերուն: Հրանդ ունի շահեկան նշմարներ հին լեզուի հասկացողութեան նկատմամբ: Կամսարական աւելի է այս երկրորդ խումբէն իր զաղափարներուն որքան տարողութեամբը նոյնքան և բաղմակողմանիութեամբը:

Վէպէն յետոյ, անոր սիրական հակումը կ'երթայ իմաստներու գրականութեան մը: Անշուշտ, շատ կանուխէն անիկա զգացած է զժրախտութիւնը այդ պաշտօնապէս ուրիշներու ենթակայ սեռին: Գիտէ անոր անսրբազրելի տկարութիւնը ու չի ծածկեր զայն: Բայց ստիպուած է անոր տալու իր տուրքը, ինչպէս պիտի ընէ միւս պահանջին համար, լրագրելով, երբ այնքան դժուար էր իրեն համար ամբոյսանալ: Ինչպէս իր ընկերներուն, նոյնպէս իր մօտ գրական քրոնիկը էապէս քրոնիկ է, այսինքն անմիջական պէտքերու ծնունդ ու ասոնց զոհացումին սահմանուած:

Ձեմ գիտեր, կա՞յ կարիք այդ մտածողութեան տարրերը երեւան բերելու համար խորանալ դէպի ասոնց կաղմութիւնը:

Երբ պարզ է թէ իրապաշտութիւնը իբրեւ յղացք (իմաստասիրութիւնը շատ խոշոր ու յաւակնոտ պիտի հնչէր սա տողերուն վրայ) և իբրեւ թէքնիք փոխադրութիւնն է ժամանակակից օտար շարժումի մը (Ֆրանսական իրապաշտութիւն)։ Մտքէս չ'անցնիր պարզապաշտութիւնը դիւրին ու աժան տարազներուն, վասնզի երևոյթները, մանաւանդ իմացականները, շատ ալ հնազանդ բաներ չեն, մեր ուզած կերպարանքը հագնելու փոխադրուած այդ Տիւրքիւնի վրայ մերինները ի՞նչ կ'աւելցնեն։ Չպահեան անկէ պիտի հանէ դպրոց մը որուն բախտը կը քաջքշուի մինչև մեր օրերը։ Արփարեան զայն կը նուաճէ իր լրագրական աստիճաններուն, և օրաթերթը կը ստեղծէ, ինչպէս մեր առաջին ընթերցող հասարակութիւնը։ Այսպէս ամէնօրէն շարժումը կ'օգտագործէ համաձայն իր խառնուածքին մղումներուն։ Կամսարական անոր կը պարտի իր վէպն ու իր քննադատութիւնը։

Իբրեւ ծաւալ անոնք մօտիկը կը կենան իր վիպականերուն։ Իբրեւ որակ անոնք կը կազմեն անոր անունին արժանաւոր նուէր մը մեր դրականութեան։ Կամսարական մտածած է իր սերունդին մարդը մտածողութիւնը ու քիչիկ մըն ալ աւելին։ Այս ընդարձակութիւնը երբ կը ստիպուինք խտացնել բազմապարար շատ սեղմ շրջանակի մը մէջ, մեր գործը պիտի ազատագրուի, այդ իսկ հարկադրանքով, մեկնողական, պատմողական, վիճաբանական նկարագիրներէն որոնք կը տիրեն մեր դատումներուն, ուրիշներու մօտ, ու պիտի ըլլայ լուրջ, ծանրախոհ, երկար աւտեն որոճուած վկայութիւն մը։ Դեմքեր, Եւրժումքեր, զորքեր։ Ահա առիթները որոնք տուն կուտան իրեն։

Չեմ կրնար վերլուծել զանոնք, այն մեծ պատճառին համար որ խտացած կառոյցներ են բոլորն ալ։ Հարկ պիտի ըլլար բառ առ բառ արտագրել զրեթէ մեծ մասը իր յօդուածներուն։ Եղիայի վրայ երկարաշունչ մէկ գրութեամբ ոչ միայն այդ հեղինակը կը ձգտի կազապարի տակ ձգել, այլ անոր հետ զուգորդ մտայնութիւններ աւ արուեստի հակացողութիւններ, որոնք, իրենց ճշգրտութեամբը որքան յատկանշական երևաներով կ'ըլլան վերջնական խտրեր։ Ինչ խնամքով կը դուրսնայ գրքունակ մեթոտն որ առատարան հասարակ տնդիքները կը գործածէ այնքան հեշտանքով։ Ինչ ճարտարութեամբ շրջանը կ'ընէ վտանգին որ գամովիկան սուր մըն է ամէն քննադատի գլխուն,

— հմտաբանութիւն, երբ մեր յօդուածները կ'ողողենք մարդոց, գիրքերու տեսութիւններու թուումով ու կը գրենք մեր թաքուն սնապարծութեան գոհացումին հոգածու, ուսումնասիրուած հեղինակը պատրուակ առնելով: Շէրլանդադէն՝ իր պաշտամունքը, մասնագիտութիւնը: Որուն վրայով՝ արեւելահայ վէպն ու թատրոնը կը դառնան առարկայ իր գուրգուրանքին ու հիացումին: Զեմ իջներ այս վարկածներուն կշիռին: Կը գոհանամ զիտել տալով որ այս կեցուածքը պայմանաւոր է զուտ զբաղան, ազնուագոյն կիրքերով: Կամսարական միտքէն չէ անցուցած ինքզինքը իրեն քննադատ արժեցնել: Ու իր մէկէ աւելի ծանր, խոր, խանդոտ վկայութիւնները արեւելահայ վիպասանին գործին վրայ, նպատակ ունին իրմէ գուրո բարիքներ: Ասիկա պըղտիկ տարբերութիւն մը չէ երբ մեր քննադատութիւնը նախ ինքզինքը կը մտածէ գործի մը զիմաց, ըսել կ'ուզեմ՝ իր հաշիւներուն յարգարումը (*), երկրորդաբար զբաղելու համար գործին փաստովը: Կամսարականի հասկացողութիւնը, թափանցումին ուժը տեսակէտներուն բարձրութիւնը, մանաւանդ տեսութիւններու թնճուկէն գերծ մնալու ու անձնանալու կարողութիւնները բարձրօրէն բարեբար տուրքեր են դատողի մը մօտ, որոնց կարօտը ունինք երկար ատենէ ի վեր: Անհատներու շուրջ իր դատաստանները պաշտպանուած են, ինչպէս ըսի քիչ վերը, ազնիւ անշահախնդրութեամբ մը: Զոռնհատութիւն: Բայց ծանօթ էք իր ընթերցումներուն որակին ու տարողութեան: Միտքի անկախութիւն: — Ոչ ոքի եղաւ պարտական որպէսզի գոհնէ ամենէն ազնուական հարստութիւնը որով ներսի մեղի պարծեմալ, առանց ծիծաղելի ըլլալու: Երբ կը դատէ վէպը, թատրոնը (Շիրվանդադէ), կը զգաս թէ գուրսէն, եկամուտ մէկու մը ո՛չ աչքերը ոչ ալ անվարժութիւնը կը միջամտեն նիւթին և իր դատումներուն մէջտեղ: Տունէն մարդն է անիկա: Եւ որովհետեւ փորձած է երկուքն ալ, կը նշանակէ թէ իր վճիռները

(*) Շիրվանդադէի յորելեանին նուիրուած հատորը զոր արեւմտահայ լաւագոյն գրողներու յօդուածները կը կազմեն անոր գործին շուրջ, արդիւնք է այդ գուրգուրանքին, հոգածութեան: Մինչ միւսները գործը կը դատեն, իրենց հասկացողութեան չափովը, ինք կը յիստագնեղէ անոր փառքը: Ինծի չիյնար պատճառներ փնտռել սա հիացողական եռանդին: Կամսարականի անշահախնդրութիւնը կասկածէ գուրո ըլլալով, մեղի կը մնայ արձանագրել փաստը որ կուզայ այս սխրովէն: Գրչի եղբայրակիցի մը հանդէպ քիչ անգամ մենք ունեցանք սա սրտազեղ պարկեշտութիւնը, պարզութիւնը:

կը տարբերին ի պաշտօնէ դատողներուն առնուաղն ամբարըշտութենէն (*):

Իր վարդապետութիւնը՝ Շատ խոշոր է տարազը: Բայց կրնամ խօսիլ իր կեցուածքէն, որ ոչ միայն կը մօտենայ իր սերունդին մօտ ընդհանուր երևոյթի մը, այլ կը յիշեցնէ եւրոպական, մասնաւորաբար ֆրանսական իրապաշտներէն սերած տպաւորապաշտ կեցուածքը Պուրժէի, Լը Մէթրի, Ա. Ֆրանսիւ Ասոնք ալ մարդեր՝ որոնք իրենց դատած սեռերը մշակած են աւելի կամ պակաս բարերաստ արդիւնքով ու եթէ երբեք զսոսանած են դէպի դատում, ըրած են ատիկա զիտակցօրէն: Կամսարական իր ժողովուրդին լիակատար ծանօթութեան կը միացնէ զրական խոր իր հասկացողութիւնը որ առանձին Դաւաքինութիւն մըն է յաճախ Գետոյ կրթած, մարգած, մասնաւորապէս է այդ հասկացողութիւնը: Կը հաւատայ, իր սերունդին հետ, զրակաւնութեան դերին, ժողովուրդ մը ազնուացնելու, բարեկարգելու հարցերուն մէջ: Կ'ուրանայ արուեստի զործէն իր շատ անձնական, նարկիստական խորհուրդը: Զայն կ'ուզէ սպասին մէջը զանգուածներուն: Օգտապաշտ է, այլամերժ առանց ըլլալու, ինչպէս են ատիկա արեւելահայերը երբ կը դատեն արեւմտահայ

(*) Դրականութիւնը ռուսներէլ գիտութիւն մը չէ: Զայն կը սիրենք (Կ. Լանսոն) միայն: Այս վարկածէն դէպի հերքումը քննադատութեան զօրուար չէ էջքը: Ան միայն իրաւունք ունի վէպ մը քննադատելու, որ տուած է զայն շինելու փաստը: Ու ատիկա այսպէս է գրականութեան բոլոր սեռերուն համար: Այն ատե՛ն: Այսինքն բանա՛կը դատողներուն, աւելի քան յաւակնոտ ու ամբարիշտ որքան երբեմն փղշտացի: Կարելի է զանոնք առաջնորդել լրագրողներուն պալատը, դործիչներուն կաճառը ուր կրնան ռաբանալ, փառարանել, հեցնել, իրար ալ բոլորել, առանց փնասելու ստեղծաշիններուն որոնք երբեք պէտք չունին անոնց: Մեր գրականութեան մէջ, արեւմտահայ մէկ երկու քննադատներ, ճախճաւոր զառաւելէ սուաջ (քննադատութեան) կամ ետքն ալ տուած են խուտքը զառաւելէ սուաջ (քննադատութեան) կամ ետքն ալ տուած են խուտքը: Ատիկա իրենց մեղմացուցիչ դէպք յանձնաւոր կրնայ նկատուիլ: Ո՛ւր զետեղել սակայն անհիմնութիւնները որոնք Սիմոն Գալորեան, Տէրատէրեան, Լէօ (Ղատկու մարդին մէջ միայն, անոր պատմական զգայարանքը արժանի է յարգանքի, անշուշտ առանց վարձու ակնոցներու տեսած պարագային) կը կոչուին ու այնքան ինքնարաւ երջանկութեամբ պատգամ կ'որոտան, առնուազն երկու տանելի էջ իսկ ստորագրելու բախտէն իրենց զրկուածութեան հակառակ: Արեւմտահայ քննադատութիւնը տպաւորութիւններու կը մօտենայ քան թէ խեղճութ ալ զատումին:

դրականութիւնը: Եղիան վերլուծած ատեն չէ մոռցած այս մեծ հիւանդին անհաւասարելի նորութիւններուն, երբեմնակի խորութիւններուն, արուեստի անոր շատ սուր զգացողութեան ընկլարդարութիւն: Բայց այն յօդուածը ուր կը ներուի մեզի իր գատումներուն ծանրութեան կեդրոնը ճանչնալ, Թրահայ + Լ Ռահայ + մակագրուած համադրութիւնն է: Հատորի մը նախանիւթը սեղմուած է այդ երեք չորս էջերուն խորը: Կամսարական, իր արեւելահայ ծագումը չէ որ կ'արդարացնէ երբ այնքան սուր, ճիշդ, խոր բաներ կ'ըսէ մեր ժողովուրդին այդ պատուական կէսին ու հիմա աւելիին վրայ: Չեմ լայննար, այդ խօսքերը փռելու հոս: Մարդեր կան որոնք չեն համառօտուիր, վասնզի չեն ընդլայնած, այլ ըրած են ճիշդ հակառակը: Անոնցմէ է Տիգրան Կամսարականը: Իր նկատողութիւնները, ըսի վերը, ոչինչ ունին գրքունակ: Տեղէ մը սորվածը չէ որ մեզի կը փոխանցէ: Այդ մտածումները անոր մանկութեան օրերուն իր մէջ նետուած հունտերուն կը նմանին: Հողը պահած, պաշտպանած է զանոնք: Կեանքը աճեցուցած: Ու իր հասունութեան բոլոր շքեղութեանը մէջ այդ սերմերը վերածած է անիկա այդ իսկապէս խոր, թեւադրող, մեծ մասով ճիշդ գատումներու սարուածի մը: Կեանքէն մեկնող այդ եզրակացումները՝ մենաւոր մտածողի մը խստութիւնը, անարդարութիւնը, առնուազն մենազար ինքնատպութիւնը կրցած են խուսափիլ այն մեծ համակրանքին շնորհիւ որ անոր տաղանդը հանրային երեսիթ մը ուղեց ընել միշտ, թէև առանց յաջողելու: Այնպէս մարդասեւեց, յոռետես, սև ալիոց մը չէ գործածած անիկա հայ ժողովուրդ որակուած դժուար տարազելի երեսիթին դէմ:

Օտարներու մասին իր գատատառները կը կրկնեն նկարագիրը իր ընդհանուր կերպին: Կը ճանչնայ զանոնք, բոլոր իր ընկերներուն չափ ու քիչ մը աւելի: Բայց զգոյշ է մնացած զանոնք մեր մէջ ենթարկելու իր ժամանակին նորութիւն նկատուած ուսումնասիրութեան (իր պատճառները, այս ձեռնպահութեան, անսնկ եղիայի վրայ իր յօդուածին մէջ): Տոտէին վերլուծումը կատարած է զրեթէ անձնական տարրերով ու զայն տուած պահուն չէ կրցած ինքզինքը պաշտպանել: Ֆրանսացի իրապաշտներուն ամենէն զգայունը, ճակատագրական նմանութեամբ մը, կը բացատրուի հայ իրապաշտներուն ամենէն զգայունէն: Անոնք որ Տոտէի գործը սիրած են, պիտի սիրեն նաև Արթուրին: Աղջկէն:

Կամսարականի գրական դատումները արտայայտման ուրիշ բեմ մըն ալ ունին, քիչիկ մը տարօրինակ բայց արժանի լուրջ հետաքրքրութեան: Ատիկա յոբելաններու, սգահանդէսներու, ի պատիւ հանդէսներու մէջ, օրուան դէմքին, շարժումին, հիւրին առթիւ խօսքերու փունջ մըն է: Անոնք երբեմն կ'անուանուին նաւ, երբեմն՝ բացման խօսք, երբեմն աւելի ազատ, յանդուգն բան մը, ինչպէս է՝ Հայկէս Գեղեցիկ-Քիւնէր վերտառուած սրտազեղ, քնարաշունչ համագրումը, նուիրուած Կոմիտասի: Զեւազ, Բաւալեան, Զօլանեան, Դուրեան Սրբազան, Շիրվանզադէ, Զաւարեան, Թեֆեեան, Նուպար Փաւա, Նորասունկեան անուններ են, որոնցմէ իւրաքանչիւրին հետ միւր նոր մշակոյթը ինչպէս պատմութիւնը միզի կ'ընծայեն մասնակի կողմեր: Քաղաքական, գրական, պատմական անձնաւորութեանց մասին, ինչպէս նաեւ այն երեւոյթներու մասին որոնք կը կոչուին Վաչէ Խաչ, Փաբէջէ Հայ Մարէշապաշա՞ն և նմաններ, Կամսարական գրած է ամփոփ բայց կատարեալ տարազներ, իրենց խառնութեանը մէջ այնքան թելադրական, ինչպէս մատուցման իրենց ձևին զուսպ, գունագեղ ու տպաւորիչ վայելչութեամբը: Թափրի ինչ ապահով զգայարանք, աշխատանքի մը մէջ ուր ամէն բառ վտանգ մըն է քեզի ինչպէս դէմինիդ: Ուր պարտաւոր ես յարգանքի զգացումներ պարզել բայց պահել չափի կշիռը: Համակրագին տրամագրութիւն մը զգալի ընել, բայց խուսափիլ թացիկ, աժան ներքողարանութենէն: Գնահատել բայց չխօնարհիլ վարձու գովեստին մունետիկութեան: Կամսարական զիմաւորած է այս բոլոր դժուար պայմանները: Իր խառնուածքին ջերմութիւնը, իր անկախ նկարագիրը, իր զգացումներուն խոր անկեղծութիւնը, իր մտաւոր պաշարին անառարկելի տոկունութիւնը ապահով եւրաշխիքներ էին իր գտաաստաններուն: Աւելին: Անոր զրիչէն չէ ելած որեւէ անիրաւ, անդուծ տարագ իր մէկ ընկերօջը հանդէպ: Նկարագրի իրրեւ գիծ չէ որ կը նօթեմ այս իրողութիւնը: Զգովելը առաքինութիւն մըն է, աւելի արժող քան զիտակցուած պարտաւր: Հայ գրողներու, գրականութեան մասին իր խօսքերը գրական որոշ արարքներ կը դառնան երբ ծանօթ են զանոնք թիւագրող ոգիին բարձր անշահախնդրութիւնը ու իմացական պատրաստութիւնը: Ժամանց, աս ու ան կճելու թաքուն մտադրութիւն, հաշուեյարգար, լրագրական ռակրաւ, — երբեմն մեր քննադատութիւնը եղաւ ասոնք, փոխնիփոխ: Կամսարական յարգեց իր մտածումին լրջութիւնը և չիջաւ կրկէս, պզտիկ կիրքերու կամ հաճոյքներու ասեղին տակ, ինքզինքը մանրելու:

Մարդերը իրեն համար ազնուական արարքներ են, այս ժողովուրդին ընդունակութիւնները փառաբանող։ Թող մեռնի Զաւարեան մը, անիկա, պատկանելով հանդերձ քաղաքական տարբեր գաւանանքի, պիտի չվարանի այդ մարդուն մէջ մեծ կեանք մը, մեծ ման մը սղալու, զայն ըստ արժանւոյն գնահատելէ վերջ։ Այս է իմացական անկախութիւնը ահա, որուն նմուշը մեզի եկած էր արգէն Զօհրապէն։ Մարդերէն դուրս, մտայնութիւննէ՛րը զինքը չեն զառածեր։ Անիկա իմացական ամէն երեսոյթի առջև ցոյց է տուած լայնամտութիւն, հասկացողութիւն, համակրանք, դառնալով այսպէս մեր օրերուն շատ զժուար հաւասարակշռութիւն մը։ Ոչ ոքի անձանօթ է մեր այժմեան քառորդ ուր կը պտուտկինք մեր կիրքերուն նիւզակներուն տակ գալարուելով։ Անշուշտ անիկա ցեղէն վեր խղճմտանք մը չեղաւ, գուցէ անոր համար որ այս ցեղը զրկուած էր ա՛լ այդ կարգի սրբութիւններ զգալու երջանկութենէն։ (Կորստեան դուրին մէջ երկինքը շատ վեր է մեզմէ)։ Բայց կը պահէ վարկը իր օտակաւ առնաւորութեամբ։

Պննդադատ յղացքին հետ բազմատեսակ գաղափարի դուրսդրութիւններ կ'արթննան մեր մէջ, ժխտական որքան դրական, երբ բառը կ'ընդարձակենք քիչ մը, ընկերային երեսոյթներ, զրական անձնաւորութիւններ, արուեստի իրազօրծումներ տարազելու ճիգով մը։ Ու մանաւանդ՝ բառին կապուած մտապատկերը։ Ահարկու, անիրաւ, մեծատաղանդ, թափանցող, բազմահմուտ, յուսալամարտիկ ետլին ետլին։ Սոսնք խտացումներ են վիճակներէ որոնք կը գետնազուն իմացական գատող ճիւղիւնին տակ։ Զեմ հետեւիք ասոնց ընդլայնումներուն այն պարզ պատճառով որ բնկապակաւ միտք, Կաամսարականի մօտ, առանձին մշակում, առանձին հետապնդում մը չի մտններ ու չէ ալ վերածուած պայծառ, վճռական կեցուածքի մը։ Անշուշտ, պայքարի մարդն էր ան։ Բայց այդ պայքարը անիկա մղեց ընկերային գետնի վրայ ուր կ'իշխեն ուրիշ զէնքեր ու միջոցներ։ Կամսարական կծու, խիստ քրոնիկներ ունի, բոլորն ալ մեր հասարակութեան գանազան թերութիւններէն թելադրուած։ Բայց ո՛չ մէկ յօգուած, ուր արուեստի աշխատաւոր մը տրորուէր իրաւացի կամ անիրաւ մեղքերու ցուցակագրութեան մը տակ (լուրը դժուար ու մեծ առաքինութիւն մըն է երբեմն)։ Կամսարականի մէջ քննադատական կեցուածքը երկարաձգումն է հրապարակագրական անոր սուր շնորհներուն՝ գէպի զիրքերու,

զազափարներու աշխարհը: Այդ կեցուածքը սիրական է արդէն իր սերունդին բոլոր աշխատաւորներուն: Տկարութիւններով ըզբաղելը երբեմն տկարութեան փաստ է ինքնին: Ինչ որ մտածեց անիկա, իր կիսադարեան անդրադարձումները եղան, մեր կեանքէն ու մեր միտքին կեանքէն: Այս տիրական պարկեշտութիւնը, ինքզինքը չրեկնածելու այս յամառ վերապահումը չմարսեց մեր հրապարակը որ անոր համարը չկործանեց անշուշտ, բայց ըրաւ աւելի անգութ բան մը: Զայն մոռցա՛ւ(*):

* * *

Քով քովի դրուած, Կամսարականի գրական նշմարները, վերլուծական յօդուածները, համադրումները կը ներկայացնեն վստակ մը որ հաւասար է եթէ ոչ աւելի՝ Զօհրայի մեղի ձգածին: Սիպիլ, Բաշալեան վար են իրմէ: Արփիար՝ աւելի: (Այս մերձեցումներուն մէջ զանց կ'ընեմ Զօպանեանը, հասկնալի պատճառով): Բայց, կը կարծեմ թէ իբրեւ որակ անոնք լուսդոյնները նկատուելու բոլոր իրաւունքը ունին: Խօսած եմ թէ ինչ է արժէքը Զօհրայի Ծառէն՝ Իէֆէրուն: Արփիարեանի համապատասխան աշխատանքը մեղաւոր է թուցիկ, արագ ըլլալու թերութենէն աւելի, հրապարակագրական իր յատկովը: Երկարած զուած քրոնիկ մըն է հայ գրականութեան նուիրուած այդ նօթերու շարքը: Կամսարական չէ տարածուած: Բայց իր Շիբլան շաբէն մեղ կը կշտացնէ: Բայց իր Նշեան մեր միտքէն չ'ելլեր: Ու անիկա պզտիկ առաւելութիւն մը չէ: Անձերէ գուրս հոսանքներու համար ալ իր սեւեռումները կը պահեն մնայուն կնիք մը: Կէս դար յետոյ իր գատաստանը իրապաշտ աշխարհահայեացքին վրայ, կը մնայ վերջնական, անվերաքննելի: Քիչ գրած է: Զէ կրկնած ինքզինքը: Պահպանած է իր դատումներուն համար ամուր՝ յատակ մը, զոր դանդաղ, խոր, պարկեշտ աշխատանքը միայն կարող է հայթայթել: Իր ամփոփ սահմանին մէջ անիկա տէր է ու տիրական:

(*) Կը խորհիմ թէ յորեւեան, յարգանքի ցոյց մեր մտքին մէջ դուրսը եւն տնտեսական թշուառ պայմաններու ճնշումին: Ինչ գեղեցիկ առիթ, գոնէ մէկ անգամ, ազգովին յարգանքի զգացում մը յայտնել մէկու մը որ մեզմէ ոչինչ ունի ուզելու: Բացի մեր չեմ ըսեր երախտագիտութենէն, գոնէ մեր սէրէն զէպի մեր գիրը, մեր արժէքները: Ու չեմ բանար այս մտածումին ծաւրերը, քիչ մը իր ու քիչ մը իմ հաշուոյն:

Գրականութեան պատմիչ մը անոր մէջ կը հաստատէ շատ բաներ, որոնք արժանի են զաղափարներու ընդհանուր մթերքի մէջ պահուելու: Այսպէս, անիկա ճշդած, տարազած է մեր ումանթիլմին մեծ, կարկառուն կողմերը, պարզ, արագ, իրաւտողերու մէջ երբ կը բանաձեւէր իրապաշտ վէպին հանգանակը: Անցողակի՛: Անշուշտ: Բայց հերիք է որ այդ սեկունմերը ըլլան վճռական: Անոր մէջ ամբողջ է, ուրիշ որեւէ մէկու մօտ չգիտուած ամբողջութեամբ մը, մեր իրապաշտ հանգանակը: Ինչ փոյթ, որ ատիկա չմատուցուի մեզի առանձին մանկեւրով, փողով ու քմբուկով: Անիկա մեր մէջ կարելի, իր օրերուն թատերական հասկացողութեան մը փառսն ալ եղած է նոյն աւտին: Ունի ամուր ու խոր ներհայեցութիւն գրականութենէ ոչ բոլորովին օտար հարցերու մասին որոնք մեր ժողովուրդին հագերանութեան բաղկացուցիչ տարրերը կրնան նկատուիլ: Այս վաճառականը — զուր տիտղոս մը չէ հոս այլեւս այս բառը — տուած է իր Ուսահայ և Թբահայ կարծէջներուն վրայ թերեւս անդրանիկ փորձը թափանցման մը որ բարիքը կը բերէ գրական չըլլալու, աղտակելով այսպէսով փայլուն, վիճելի, միշտ չըջելի բառերու շարք մը դառնալէ, ինչպէս է պարագան սրամիտ զըպրոցին մօտ, յիտ — պատերազմեան սերունդին:

Այս ամէնը մեզ կը տանին, իր մօտ ընդունելու տիպարը արեւմտեան դատողին որ պարբերաթերթի կամ լրագրի մը գրական քննադատէն տարբեր է եթէ ոչ աւելի, — Փրանսացիներուն critique litteraire, թիթե, հաճելի, սրամիտ, կայծկաւուն բայց վաղաչէջ, փախտտեայ, անկշիռ: Ո՞վ պիտի կարդայ Ժիւլը Մէքքըի հատորները տակէց քսան տարի վերջ, կամսարական զերծ է նման մեղադրանքէ մը: Ու այս է վարձատրութիւնը բոլոր անոնց որոնք թուղթին առջև անցան երբ ըսելիք մը ունէին, առանց որ մէկը աղաչէր իրենց այդ բանին: Յետոյ, կարծէջերու մէջ անոր վիճակուեցաւ տեղաւորել ամբողջ հասակը վարդապետութեան մը որ էմիլ Չուլայէն հատոր մը առաւ: Կամսարականի մէջ մենք կը հանդիպինք արագ, կտրուկ, խուլ ալ տարազներու որոնք ամբողջ ցեղային զգալնութիւն մը կը պիտակեն:

Մեզքը: — Հատուածակիութիւնը: Բայց ատիկա իրն ըլլալէ առաջ մեզքն է մեր գրականութեան, աւելի տրդար ճշգրտմով՝ մեր ժողովուրդին: Մենք իրաւունքը չունինք զմեզ

տեսնելու մեծ, ամբողջ ժողովուրդին արժեքախտակներուն առջև, երբ ատիկա ընդունելու ենք արդէն մեր քաղաքական ճակատագրին համար: Ինչո՞ւ զլանալ նոյն հարկադրանքը մեր արուեստին ալ: Արեւմտահայ զրականութեան առաջին կէս դարը ու քիչ մը աւելին երկնուած է ամենէն ահաւոր զերութեան մը մէջ: Պէտք է մոռնալ այս դատաւճիւրը:

Ու պէտք է մոռնալ դարձեալ ուրիշ պարագայ մը: Կամ սարականի դատումներուն զրականութիւնը, խանդավառիչ բարիքը: Դիւրին էր ողբալ մեր տկարութիւնները ու չանցնիլ անդին, ինչպէս ինքզինքը թեր կամ գեր գնահատել ու պղտորել արդէն անկալուն հոգեբանութիւններ: Անշուշտ, մինակ գովելը արժանիք մը է ոչ մէկ ատեն: Բայց մինակ գովելու համար խանդ ու տրամագրութիւն զգալը կը դատուի միայն ժխտելուն աժան ալ հերոսութենէն: Կամսարական խնայից ինքզինքը: Ու հոն ուր ուղածները չգտաւ, խելքը ունեցաւ լուելու: Անոր խղճմտանքը է վրդովուած անգութ, անոպայ, տգեղ ուրացումներով, ինչպէս լեզուն է զիջած տրտում, պղտիկցնող գայթակմանը: Կիրքի, ջերմութեան պակաս մը է ատիկա իր մօտքանի որ անոր զրիչը խածնել զիտէր որեւէ մէկուն չափ ու քիչիկ մըն ալ աւելի: Անշուշտ անոր էր պակսեր բաւական ալ խելք, զգալու անծածկելի տկարութիւններ, անարդարանալի յաւակնութիւններ, անտեղի ինքնագոհութիւններ, առնուազն արուեստի պատրուակին տակ անձնագովութիւն, չարաչահութիւն, խաչագողութիւն, իր շուրջը ամէն օր գործադրուող: Չէ արտայայտուած: Փա՛ստ: Եթէ կ'ուզէք: Իմ մասիս, կը հաւատամ թէ ընկերային վէրքերը, զեղծումները, թերութիւնները այնքան արագ ու լաւ որսացող մը, զանոնք խարանելու մէջ երբեմն մարդարէական դայրոյթ ալ գտնող մը, իր խածանութիւնը, արիւնոտող իր սրամտութիւնը կրնար չատ զիւրութեամբ գործածել զրական ալ մարզին վրայ: Չէ ըրած: Ինքնապաշտպանութիւն: Դուք կ'ըսէք ատիկա: Աւելի արդար՝ զիջո՛ւմ մը, իր խոր հաւատքին, հանդէպ արուեստին:

Ուրիշ բարիք, այդ դատաստաններուն ձեւական խնամքը որ արդիւնք մը է ոճի տուրքերու: Կամսարական, յղկեալ ոճի տարփաւոր, խղճահարութիւնը, ատոնց մէջ տարած է իր ծայրագոյն սահմանին: Արվարեանի մեծագոյն ճիզը դատումի մարզին վրայ, Աբեմբեան Լույս Աբդի Գրականութեան վիրաւոր է ձեռի

անկանգնելի թափթիածութեամբ մը: Ռուսահայ և Թրքահայ համագործակցութիւնը լեզուական շատ թեթեւ յարգարումով մը պիտի կըրնար ստորագրուիլ 1940ին:

*
* *
*

Զեմ զատ գլուխ մը բանար կամսարականի մէջ տեսնելու համար Երուսաղեմից: Ստիկա արդիւնք չէ վաստակին կշիռին: Անցորդ իր ծածկանունը մէկէ աւելի զլուխ-գործոց փոքրիկ կտորներ փրկած է արդէն:

Պապիկ Տօմէր, Իբէր և Բաւեր, առաջինը Պոլսոյ Աբէլէին, երկրորդը Գահիրէի Աբէին մէջ, փաստեր են այդ օրերու Բոսնիկէն, որ թեթեւցած է Մամուրեանի, Պէրպէրեանի քիչ մը հաստ լըջութենէն, ըլլալու համար իրապաշտներուն ընտանի, համով, քիչիկ մը չար բայց միշտ ՏԱՐԱՊԵՏԻԱՆ մը ունեցող մէկ կամ մէկուկէս սիւնակ ալժմէութիւնը: Ծանօթ են սեռին նկարագիրները իրապաշտներուն մօտ: Կամսարականի համար անիկա մասնակի մարդանք մըն է, իր սերունդին յատուկ քիչ մը կանաչ (ֆրանսացիներուն vertը) եռանդը սպասարկելու տեղի մը վրայ ուր անլըջութիւնը, պարզութիւնը, քիչ մը խածանութիւնը խոտոր չեն համեմատիր արուեստի քրմապետական մեր ըմբռնումին: Խայքելով կրքիլը չե անշուշտ ասիկա 1880ի նորեոսանդներուն որոնք Պարոնեանի գործը կը հանէին բարոյախօսական իր չունեցած արժանիքներուն:

Կամսարական, պզտիկ դեպքի մեծ տարփառ, կեանքը ապրելու իր սեղմ պարունակը բնոյ մը պէս չէ քաշքշած իր ետեւէն: Զայն դատելու համար ալ չէ զիմած զիրքերու վկայութեանց: Խանութ մը, տնտեսական մեծ կամ պզտիկ հաստատութիւն մը միշտ աւելի արդար, իմաստուն դասարան մըն է քան ամենէն մեծ խմբադրատունները: Ու փողոցը միշտ աւելի կ'արժէ քան տունը, աւելի իրաւամբ՝ քան գրադէտին սենեակը: Այս է պատճառը որ իր սեւեռումները մեր ժողովուրդէն կամսարականը ընեն ճշմարիտ գիտողը իր սերունդին: Բացի Սիպիլէն որուն կիները, մանաւանդ նորավէպերուն մէջ բարքերու այնքան թանկ նշխարներ փրկած են, իրապաշտները թեթեւ վարուած են իրենց գիտողութեան ենթակայ գանդուածէն սեւեռումներ ընելու ալյապէս չահեկան աշխատանքին մէջ: Վիպակները, անշուշտ բարքերու յատուկէ մը ըլլող, կ'ապրին աւելի շատ ի-

րենց կեդրոնախոյս կեանքին հաճոյքովը: Վիպակի մը ծաւալին կէսէն աւելին կը գրաւեն անձերու ենթակայական ապրումները, որոնք միշտ զանգուածին հետ նոյնացուող մթերք մը չեն ըզգայութիւններու: Ու բախտը ուզած է որ շարժումին «պատուակալ» անդամը ամենէն որոշ նուաճումները ընողն ըլլայ այդ մարդին ալ վրայ: Չենք կրնար մոռնալ «Բո- Հայր Մեր», եթէ երբեք պէտք կայ անուն տալու:

Այս քրոնիկները իրենց սուր ու երգեմն խայթող արժանիքներուն կը միացնեն տեսակ մը *humour*, որ Արփիարեանէն զատ ուրիշի մը քով չի հաստատուիր իր սերունդէն: Չեմ ծանրանար, անոր տարողութիւնը ստուգելու, բայց աչիւնէն հաւատաւոր ու գերզգայուն մարդը, միշտ իր սերունդին, որ հրաշքին միջամտութեամբ կը մղուի այսպէս կճելու, քաշքշելու: Գիծ մըն է աս, որ փաստ կը կազմէ զրոյի իր խառնուածքին հարստութեան: Աւելորդ է խօսիլ արտայայտման շնորհներէն:

Կամսարական ստորագրած է մէկէ աւելի խմբագրականներ, բազմաթիւ յօդուածներ, հանդիսական առիթներու՝ աւուր պատշաճի տոննարանութիւններ, ճառեր: Այս բոլորը չեն խօսիր ի նպատակ ասպարէզէն հրապարակագրէ մը: Բայց կ'ընեն աւելին: Անոնք կը պատմեն անոր մէջ այն մարդէն որ հակառակ պաշտօնական դասալքութեան, ձեռնթափ չէ եղած իր պատանութեան գերագոյն հրայրքէն: Աւելին. «Կեանքիմ դասերովը իմաստացած», անկախ այդ «Ելոյթ»ներուն մէջ պիտի ըսէ իրմէն յորդող բաներ: Երբ այս խօսքերուն ճահաւորութիւնը, սեղմութիւնը, անկեղծութիւնը ու բարիքն ալ զիգէք զիրենք թելատող պարագաներուն խմստին, այն ատեն կ'ունենաք իմաստունը որ *սիւլաբ* մըն է, քիչիկ մը հին, որովհետեւ ապայք մէ, քիչիկ մը տխուր՝ որովհետեւ առանց հետեորդի, քիչիկ մը մոռցուած՝ որովհետեւ անկախ, բայց որ ունի իր մէջ իր մխիթարութիւնը: Ուրիշ բարիք, այս պաշտօնական կեցուածքներու տուն, իր անանձնութիւնը: Պիտի լսենք իր ձայնը բայց պիտի չտեսնենք զինքը, որովհետեւ այդպէս է ուզած, երբ գիւրին էր այնքան հակադիր փաստը, ինչպէս ըրած են գրեթէ մեծ մասը մեր առաջաւոր մտաւորականներուն: Նմանաշունչ գրական աշխատանք մը, օրինակի համար, Որբերեանի Ուշադր: Հոս ալ վաճառական գրագէտ մը իր սպասը կը վատնէ իր ժողովուրդին դատին, գրելով, խօսելով, զիմելով, հեռագրելով աշխարհի մե-

ծերուն, ասոնցմէ նպաստ մուրալով իր ցեղին հսկայ տառապանքին: Բայց ուշադիր ընթերցումը՝ այդ խնամքով հաւաքուած ու ապագային սահմանուած վաւերագրերուն մէջ պատմականէն առաջ գրական, ինքնագովական փաստեր կը զգայ: Ու կը տրտմինք իր ու մեր հաշտոյն: Կամսարականի ճառերուն, ջատագովականներուն, բացման խօսքերուն, ուղերձներուն յատակ կը ծառայէ բոլորովին ուրիշ մտայնութիւն մը: Ձեռ հետաքրքրուելի խօսողին նկարագիրներովը, չես իսկ ուզեր հարցնել թէ ո՞վ է այս մարդը: Երկու կեցուածքներու սա ներհակութիւնը արդիւնք է անգիտակից հոգեկանութեան մը որ զանոնք մղեց իրենց արարքներուն: Առաջինը մտադրաւուած էր իր անձով, անոր կարելի փառքովը, իր ձգելիք ազդեցութեամբը, թերեւ կանխիկ հաճոյքովն ալ դրուատիքին որ ամենէն անցուկ ապրանքն է սա մեր աշխարհին: Երկրորդը նկատի ունի միայն ու միայն իր բեմը զոր վերածած է սրբազան խորհրդավայրի մը: Իր վայրկեանը՝ որ միշտ ընդարձակ խորովքներով թրթռուն կտոր մը պաստառ է ժամանակէն, բայց պարագրկող իր ամբողջ ունկընդիրները ու ասոնցմէ անդին սփռուքին հազարաւոր դժբախտները, թշուառները, ծարաւիները, անօթիները: Իր ճիւղը՝ որ հանրային խտութեան, մեծ ու տառապակոծ քանի մը զգացումներու ձայնասփռումն է զանգուածներուն ընկալչութենէն ներս: Հիմա որ այժմէութիւնը լքած է երկու դորձերն ալ, հիմա աւելի յստակ կը զգանք այս ամէնը:

Լրագրող մը չեղաւ անիկա, նոյնիսկ Ջօհրապեան կադապարով: Բայց չվախցաւ անկէ, ինչպէս է պարագան անխառն գրագէտներուն որոնք զգուշ ապրեցան: Չփնտոնեց ամբոխին պաշտամունքը, ոչ թէ անոր անկայուն կշիռներուն վրայ վըստահութեան պակասով մը — Կամսարական մինակն է որ ժըխտումի, ուրացման արտումութիւնները չճաշակեց իր սերունդէն ու աւելի յետոյ — բայց պատասխանեց հանրային խղճմտանքի կոչին ամէն անգամ որ ատիկա կարգախօսի մը պէս կը թրթռար մեր կեանքին զանազան ճգնաժամներուն: Ու գրեց, պատգամեց, խօսեցաւ, միշտ իր խոր անկեղծութիւնը, ամուր մտածումները, իր ճշմարիտ համոզումները իբրեւ յատակ դորձածելով այդ արարքներուն: Թերեւ այս է պատճառը որ էապէս կորնչական (որովհետեւ առօրեայ) այդ վաստակը արժանի դառնայ տարրեր ճակատագրի մը: Հանրային կեանքի մեծ հոսանքներուն ճըշգումին վրայ մեծ է ատոր նպաստը, ապագային առջեւ: Այդ

յօգուածները չեն դադարիր յօգուած ըլլալէ բայց աւելի են բանով մըն ալ: Մէկ հատիկ օրինակ մը պիտի տար տարողութիւնը իմ մտածութիւնս: Խօսքանդի Չ. Չոյճը, զրի առնուած եղերական դերադրգուութեան մը տենդին մէջ (Պուրեան եպիսկոպոսի սպանութիւնը, Ամերիկա), առաջին իսկ տողերէն, կ'ազատագրուի, կսկիւծին սաստկութիւնը հակակշռող խոհականութեամբ մը, ու փոխանակ ինքզինքը տալու արդար իր զայրոյթին, սարսափին թափին, կ'արիանայ, ինքզինքը կը սթափէ տարերային հոգեբանութենէն ու չի վերածուիր կիրքով ծանրաբեռն, առեւտրութեամբ չիկացած պոռթկումին որ այդ դժբախտ օրերուն ողողեց մեր բոլորին գիտակցութիւնը որքան զգացական աշխարհը: Աւելին, այդ ծայնը հոգ իսկ չգաղթեցաւ հաւատարիմ թարգմանը ըլլալէ Կամսարականի հոգին, պայծառ, ամօքիչ, բարձրաշունչ եղբայրսիրութեան, հայրենասիրութեան դաս մը հանելու աստիճան արիւնամած այդ տուամէն: Պժուտ՞ը, այդ ծայնին մէջ, խոստովանութիւնը՝ ամբողջ սերունդի մը, ամբողջ դասակարգի մը, այն այսօր ջնջուած բայց քառորդ դար առաջ մեր ժողովուրդին աղնուատարը հատուածին, հայ մարդուն, զոր մեր բուն կիրքերը, կործանարար ատելութիւնները չեն զգետնած: Զոր չեն խաթարած գծուծ հոսսիրութիւններ ու մանր, ճիղճ հաշիւներ: Արեան շառալին ընդմէջէն ասոնք զգացինք մենք ամէնքս: Ու Կամսարական կը խօսէր մեր ցեղին գերադոյն խոհականութեան եռոտանիին վրայէն: Ընկերային կրկէսէն դուրս, երբ կը հանդիպինք իրեն զրական մարդերու այլապէս գծուծ, լպրծուն, զգուելի ճախճախտեքին մօտերը, հաճոյք է մեզի համար տեսնել Կամսարականի լայն, արդար, բարիք կամեցող ստուերը, որ խռով բայց արի, կը կինայ ամուռնքին ու կ'ըսէ իր ընկերներուն, աշխատանքի հանգստաւորներուն գործը կշռող ճիշդ, անպատրուակ խօսքեր: Բարիզ, Հ. Գ. Միութեան կողմէ ի պատիւ Լ. Բաշալեանի կազմակերպուած ցերեկոյթի մը մէջ տոմսիկ մը մեր առջև կը դնէ պատկերը Կամսարականի հոգին ու միտքին, մարդուն ինչպէս արուեստագէտին, անշամանդաղ, անաղարտ, երիտասարդ: Մարդկային է իր ընկերները ատելը. յիշեցէք Պարթեւեանը որ անօթի մեռաւ: Մարդկային է իր ընկերները սիրելը. օրինակ չեմ տար: Բայց զանոնք դատելու ատեն սա պայծառատեսութիւնը, արդարակոյրով վստահութիւնը միտքի ու հոգիի փաստեր չեն միայն: Կը վախճամ լլկուած բոլր գործածելու, նկարագի'րը գոր առհամարհելը այսօր համազօր է տաղանդի, կարողութեան ու բարձրատարր արժանիք

մըն է, հասկնա՛լի՝ սերունդի մը կողմէ՝ որ իր դժբախտութիւնը հասկնալու արարքը կը շփոթէ պատասխանատու ստեղծելու վատութեան հետ:

Մեր հրապարակագրութիւնը շատ բան է անշուշտ, իր մեղքերուն ամպարագիծ մթերքովը, ինչպէս իր փոքր, արի, առաքինի դրուագներովը: Բայց քիչ անգամ հոգիի զաս է անիկա: Գիտո՛ւն: Հեղինակաւոր: Անկաշա՛ռ: Յարձակո՛ղ: Արի՛: Արդարամիտ: Տրիբո՛ւն: Այո՛, ունինք այս վերագիրները, առանց անիրաւութեան, արդարացնող դէմքեր, (կը լռեմ այդ բառերուն հականիւթները, որոնց շարանը քանի մը պատիկ աւելի հեռուները կ'երկարաձգուի): Բայց քանի՞ մարդ, կամսարականի գիծէն, որ ըրած ըլլայ ապերախտ վաստակը հրապարակագրութեան, խանդոտ որքան զգօն, պատրանաղերծ որքան հաւատաւոր, արդար որքան մարդկօրէն զգայուն առաքինութեանց հանդէս մը իրբւ, չհեղնելով ինքզինքը (Պարթեան), չդերզնահատելով իր ուժերը, ինչպէս իր ժողովուրդը (յեղափոխական խմբագիրները), չքրմանալով (Զօպանեան):

Ահա թէ ինչո՞ւ, այս փոքրածաւալ բայց լայնանիստ վաստակը ինծի կը թելադրէ շեղում մը, մարդէ մը որ դուրս է դրականութենէ:

*
* *

Կամսարական ունի Պէլեւսը անունով թատերախաղ մը, աշխատակցութեամբը Միքայէլ Կիւրճեանի: Գործը գրմացաւ բեմին փորձին և հետեւորար կը կազմէ Կամսարականի դրական արդիւնքին մէջ առանձին բաժին(*) մը, իրաւ է թէ մինակ մնա-

(*) Պատերազմէն յետոյ, Պոլսոյ մէջ դերուսոյց Պր. Աշոտ Սատաթեանց Ալարմապետին Աղջիկընէն հանեց տառ մը, որ զարձեւալ իբրեւ բեմական կառոյց յաջողեցաւ ոտքի վրայ մնալ, առանց գրադէտի նպաստին, քանի որ կամսարական մաս չունէր կատարուած յարմարացումին մէջ, առանց իր արտօնութեան, նոյնիսկ գիտութեան, իրագործուած: Փաստը այս իրողութեան: Ա՛ն՝ որ կամսարականի տաղանդին մէջ virtuellement գոյ է գործօնական զգայարանք մը: Իր վէպին արտակարգ յուզականութիւնը, առանձին, երաշխիք մըն է թատերական ուժէ մը որուն առաջին ու տիրական նկարագիրը յուզել գիտնալն է, տակաւին քսանընկնդ դար առաջուց: Ու նորոգեալ արժանիքը գիրքին՝ մինակ չէ սակայն: Թատերական քրոնիկները կամսարականի թէքնիքէն վկայութիւններ են նոյն ատեն:

ցած, բայց բաւական չահեկան որպէսզի տնոր գործին ընդհանուր ճշգումին մէջ ուզէ իր վայել յիշատակութիւնը: Չմոռնալ Կամսարականի խոր հետաքրքրութիւնը բեմական արուեստին շուրջ: Չեմ նըրանար տնոր մէջ կշռելու համար աշխատակցութեան կերպը:

Փրկանքը մեզի կը բերէ Կամսարականի սիրական մտահոգութիւններէն մէկ երկու կողմեր: Նախ անիկա կ'ընդգրկէ առատ մթերք մը բարքերու, որոնք թեաւոր միջոցովը dialogueին, կը խմբուին, մաս առ մաս, ու խաղին աւարտումէն յետոյ կը նըստին մեր միտքին խորը, իբրեւ շահուած յաւելում: Մարդերը, ամէնն ալ մանրամասն խնամքով մը յօրինուած, կը նետուին կրկէս, հազիւ հազ զատուելով արտաքին իրականութեան զգեստէն որ ընկերութեան նուէրն է մեր հոգիներուն: Նոյն ատեն, անոնք խտութիւններ են, այսինքն տրուած դատի մը ի պաշտպանութիւն յարգարուած չեմ ըսեր խորհրդանիշներ (թատրոնը դժուար կը հանգուրժէ այս կեղծիքը), բայց համառօտումներ որոնք սակայն շատ շուտով կը դառնան իրենց արձակութեան, կ'ըլլան ապրող ձեւեր ու երբեմն ալ կ'անցնին աւելի անդին: Անշուշտ անոնք կը գործեն համաձայն իրենցմէ ներս փչուած շունչին, ոգիին, բայց կ'ստորժին ամենէն առաջ իրենք զիրենք ըլլալէ: Ոչ մէկ առարկութիւն՝ անոնց հարապատութեան, վաւերականութեան, մտայնութեան, արարքներուն որոնք կը դաշնուին իրենց համար հաշտ արտայայտութեան մը մէջ, dialogueին որ կէսն է արդէն թատերական արուեստին: Այդ dialogueը նոյն ատեն, զօրաւոր կերպով ենթակայ իրապաշտ մտահոգութեան, մօտիկն է Պոլիսին պակսող բեմական լեզուին (*), առանց զայն ըլլալու սակայն: Թատերական միւս առաքինութիւնը, գործողութեան զգայարանքը ամէն տեսարանի մէջ կը գործէ, առանց

(*) Դժբախտ վրիպանք մըն է արեւմտահայ գրականութեան համար բեմական լեզուի մը պակասը: Չեմ խօսիր ռումանթիք dialogueէն որ արդար իր մահը չխանդարեց կէս դարէ ի վեր: Արեւմտահայ սեպհական բեմի մը պակասը գլխաւոր պատճառներէն մէկն է անշուշտ այդ վրիպանքին: Համիտեան բէթիմին թաթը՝ ուրիշ: Միւս կողմէ արեւելահայ գերասաններուն բաժինն ալ պէտք է ստորգնահատել: Որձեկ լեզու մը մեր բեմերուն վրայ ապրեցաւ նոյնիսկ պատերազմէն յետոյ, Լեւոն Սեդրոսեանի dialogueը՝ նոյն մըն է այդ միջին, աննկարագիր լեզուէն: Փրկանքը dialogueը աւանդութենէ մը չի դար, ոչ ալ ժողովրդական յղուածներու կ'ենթարկուի, քանի որ չէ իսկ հրատարակուած: Մեր կատակերգութեանց գեեհկութիւնն ալ կ'աւելնայ մեր բարքերուն յոռի պայմաններուն:

նուազման: Շանեկանուրիւնը — թատերական կառոյցի մը հիմնամասը — գոյ է սկիզբէն մինչև վախճանը, այսինքն՝ զարգացող, ընդգարչող ու տաք, առանց մեկօտրամաթիք միջոցներու կարօտ մնալու: Մարդերու դիմադծութիւնը կը տեսնուի, միջինէն վեր լոյսի մը մէջ որ կը ցցէ անոնց անհատականութեան կնիքները, ու կը ստեղծէ անոնց վրայ նոյնքան յատկանշական ստուերներ: Այս ամէնը խօսքեր են որոնք յաջողակ դործ մը կը թելադրեն:

Շիրվանդադէի իրապաշտութիւնը — որ զսպանակ կրնայ նկատուիլ — բարեբախտաբար չէ տապալած այս մարդերը, անոնցմէ փրցնելու աստիճան իրենց քանի մը շատ պոլսական եւրանգները: Տեղական դոյնը կայ անշուշտ, բայց չէ ամէն բան, ինչպէս Նահալին (Շիրվանդադէ) մէջ: Կայ դարձեալ Պոլիսը, որուն բարքերէն ու կեանքէն փրթած է արդէն խաղը, բայց առանց պարօտագրելու ինքզինքը, այսինքն խաղէն առնելու՝ իր ընդհանրականութիւնը: Սեղբոսեանի զոլորչուտ և թլկատինցիի գեղջուկ dialogueին մէջտեղը, Փէլանք տանիլի լեզու մը կը բերէ արեւմտահայ թատերական դրականութեան: Իրապաշտ թէքնիքին (թատերական հատուած) հաւատարմութիւն մըն է անշուշտ այդ dialogueին զրուած չըլլալը, այս ածականը հասկնալով կամ սարականի խղճահարութիւնը: Ու ահա, իր բախտէն, ինքը կ'ըլլայ իրաւացի: Առանց ձեական խնամքի, ոչ մէկ զրական դործ, որ սեռին ալ պատկանի, չի կրնար բարձրանալ արուեստի: Ու այս դժբախտութիւնը Փէլանք թէն չի տապալիր, բայց կը փոքրէ:

5

Դ Ի Ա Դ Է Տ Ը

Կամոսարականի մէջ զրազեց յղացքը կը բաժնուի մէկէ աւելի ստորոգելներու, ոմանք իրմէն բխող, ուրիշներ՝ շրջանէն պարտադրուած:

Առաջին աշխատանքը՝ ճշդելն է իր տիպարը որ բացառիկ ըսուելու չափ առանձին մնաց (Որբերեանին հետ): Սիրող զրազեցի ընդհանուր տարազը լիովին չ'ընդգրկեր այդ դործունէութիւնը, քանի որ անով տարազելի են իր ընկերներուն կէսէն աւելին: Զօհրապ, Բաշալեան, Սիպիլ, Հրանդ, և մեր զրոգներուն

ստուգար մեծամասնութիւնը ուրիշ բան չեղան: Այն ատեն, ինչպէս զանազանել կեցուածք մը, ուր արուեստի բարձրագոյն հասկացողութիւն մը քով քովի կ'ապրի գործնական նոյնքան յստակ, առողջ բնազդներու հետ մարդու մը մէջ երբ կէս դարը անցնող տեղութեան մը վրայ այդ հասկացողութիւնը կը պահէ սկզբնական օրերու ուժը, խանդը, կենդանութիւնը: Սպառու մին դէմ ինքնապաշտպանութիւնը գուցէ արժանիք դասուի: Գուցէ քիչ գրելու տառապանքը մեզ ընէ զգուշաւոր աւելորդ վատնումէն: Ինչ որ ալ ըլլան պատճառները այս երկարատեւ դալարութեան, կամսարական կը մնայ մեր մէջ այն զրազէտը որ ժամանակին հետ պիտի բիւրեղանայ, ազատուելով քիչ առ քիչ, այսօր զգալի դուրսէն մարդու իր հէքեալէն, ըլլալու համար միակշուր վկայութիւն մը, տեղութեամբ ինչպէս յատկանշական կողմերու նպաստովը պաշտպանուած: Իրապաշտներուն մէջ անոր անունը միշտ պիտի արթնցնէ ազնուազգի արհեստաւորը իր արուեստին: Այսօր հազիւ կը զբաղինք իր անհաւատարմութեամբը, դասալքութեամբը: Կէս դար յետոյ անկէ վերապրող գործը պիտի հազնի միութիւն մը, ինքնութիւն մը որ չի կրնար վար ըլլալ իր միւս ընկերներուն երկունքէն եթէ ոչ աւելի:

Այդ սիրով գրագէտին մէջ բախտը դրած էր նոյն ատեն խորունկ զգայնութիւն մը, հիւանդագին ըսուելու չափ նուրբ ու քաղցր: Որ զարգացաւ, պատանութեան անդրանիկ պայմաններու զարկին մէջ ու անդրադարձեց շրջանի մը տիրական հոսանքները: Մինչև երիտասարդութեան վերջնական կաղապարումը այդ զգայնութիւնը պիտի միջամտէ անոր արուեստին, հետըզհետէ ընկրկելով, բայց փոխուելու համար հօր, արդար, արի զգացումներու, մարդոց գերագոյն իրացումներուն, քանի որ մեր օրերը ուրիշ աւելի սրբազան դեր մը չունին: Այն ատեն մենք պիտի տեսնենք կամսարականի զգայնութիւնը, ընդհատաբար, ինքզինքը արտաբերած՝ շարժումներու, պատկերներու, կեցուածքներու, ուրիշ հանդէսի մը մէջ, շեշտօրէն արուեստի հանդէս, բայց ուր մուտք ունին մեր ճակատագրին մեծ յեղումները, ազատագրութեան մեր պայքարին սրտակոտոր տազանապները ու մեր կործանումին ահաւոր տոսմը, այսպէս անողոք բռնուած մեր ամենուն աչքին դէմ: Այսպէս ապրեցաւ անիկա: Ըսել այսպէս սնունդ տուաւ անիկա վերաւոր իր սիրտին, այրած իր ջիւղերուն ու լոյսէ շինուած իր ուղեղը բացաւ արեան

անձրևի մը զոր իրեն կը բերէին հովերը, հեռու հայրենիքին խորերէն, ուր կը մորթուէր իր ցեղը, տասը, քսան, քառասուն տարի տևող ողջակէզի մը վերածելով հոգին իր զաւակներուն որոնք բախտին քմայքովը դուրս կը մնային ուրտկանին հասու զուլթենէն:

Գրագէտին երկրորդ արժանիքը խորունկ իր անձնականութիւնն է, զարմացնելու աստիճան, մարդու մը մօտ, որ որդեգրած է իրապաշտ տեսութիւնը, և (կը հասկցուի) անոր ամենէն ամուր, տիրական դատողը, անանձնութիւնը: Կրնանք իր ընկերներուն բոլորին ալ մէջը քիչ թէ շատ չափով մը հաստատել վերջին մտահոգութիւնը: Ամենէն պարկիշտը, Լիւսն Բաշալեան, իբր գրագէտ ունի չքեղ էջեր այդ վարդապետութիւնը արդարացնող: Ամենէն անառակը, Զօհրապ, հակառակ իր յորդ անձին խորունկ, կատաղի ճնշումին, պահած է չափը ու ինքզինքը զսպած: Թէֆէրէլ, այնքան իրաւ ու թափանցիկ, այնքան մատնող որքան խորհրդանշական, կը յաջողի անանձն էջի պատրանք մը ճարել ի վերջոյ, ու կ'ըլլայ աղուոր պատկեր մը, զոր յօրինող մեծ եսը ստիպուած չիս փորձել (ոսկերչական իմաստով), անպատճառ Զօհրապ մը ստուգելու համար մշուշին հալին: Այսպէս չեն կամսարականի դործերը: Մտքի յօրինուածք. զգայնութեան ճնշում. բան մը կը միջամտէ իրմէ, միշտ, նոյնիսկ հոն ուր ամենէն քիչ սպասելի էր ատիկա: Առարկայական որոշ սկզբունքներու համեմատ երկնուած իր մեծ վիսլը իր լաւագոյն անձին նաւագայրումովը լուսաւոր և առաջին էջէն մինչև հետըստառ մահը հերոսուհիին: Ու այս անձնականութիւնը, աւելորդ է հաստատել զայն, հրապարակագրական էջերուն մէջ, մենք կը գտնենք ամենէն աւելի այն մարդերուն վրայ ուր անհրաժեշտ չէին անոնք: Այսպէս, անոր դատաստանները գրական հարցերու շուրջը, վճիռները գործերու վրայ, կերտումները անձերէ՝ անձնական աւարճներ են ամէն բանէ առաջ, փոխանակ ըլլալու քիչիկ մը չէզոք, քիչիկ մը ընդհանուր, քիչիկ մը հրապարակ կերպ մը որմէ այնքան կ'ախորժին միջակ մարդերը: Կեանքին դէմ, միտքին դէմ, արուեստի դէմ այս մարդը առանց ուղեւուն ու դիտնալուն, նախ բացած է իր ջիղերը, յետոյ ուղեւը: Ու ասիկա է թերևս մէկը իր յաջողութեան զսպանակներէն:

Ուրիշ կարևոր առաքինութիւն մը, իր յուզականութիւնը: Որ անձնականութեան փոփոխակ մը չէ սակայն: Կանացի, քըն-

քուչ, մեկամաղձոտ հոգեյտաակ մը իրրե, Կամսարական առանձին է իր գպրոցին մէջ ուր առնական նկարագիրները կ'իշխեն, կիներն իսկ ձևափոխելու աստիճան որոշ չափով (չմոռնալ Սիւպիլի խմբագրական վաստակը, քերականութիւնները և այլն)։ Այս գերազգայնութիւնը, բանաստեղծի մը վայել ու պայման, պիտի չլքէ զինքը, տարուէ տարի, հետզհետէ մեղմանալով, բայց երբեք չբացնալով (Որբերեան որ փաստեց իր գործին, գայն ընելով իր զգայնութեան, միայն ու միայն իր զգայնութեան ծառայող միջոց մը), վերածուելու համար գրական, իմացական խառնուածքի մը։ Չունի տող մը ուրկէ պակսէր այդ յուզումին տարրը^(*)։ Սկիզբները գրեթէ ֆիզիքական, եթէ կը ներուի այս բացատրութիւնը, այդ յուզումը կը լրջանայ, կը խորանայ, կը խտանայ, ինչպէս աղնիւ տարր մը բուրման, կ'երբեքաւորէ աւնոր բոլոր կտորները, նոյնիսկ ամենէն աննշանները ու կը չինէ մթնոլորտը անոր գրականութեան։ Կացութիւններու, վիճակներու, տոհմներու ընդմէջէն, ժամանակին հետ աղնուացած այս հոգեկան հեղմունքը կ'օծէ նաև իմացապաշտ անոր արտայայտութիւնները։ Բացման ճառերը յուզման ժամեր են անշուշտ։ Բայց հետտրութիւնը։ Հոս է ահա Կամսարականի *dignité*։ Ոչ մէկ ատեն անիկա չէ զիջած ասպարէզին արտաբանութիւններուն։ Ու թրթռողին իր զգայնութիւնը, իր խորվեալ անձնականութիւնը, զինքը թզթուղ յուզումները պահած է գուսպ, լուրջ, աղնիւ կաղապարի մը մէջ, համախառնելով զանոնք արուեստագէտի իր չափադանց պարկեշտ, տառապելու աստիճան գգուշաւոր խղճմտանքին խորը։

Կուգամ իր ողբերգութեան։

Կէս դարու կեանք ունի իր բնականորութիւնը ոգուն խորքին զննութիւնը կատարուած է մասամբ։ Ըսի թէ չէ գրած տառանց մտածելու, այդ մտածումը զգացումի մը պէս ապրելու, այդ զգացումը հասունցնելու համար չաճապարելով, միշտ ըն-

(*) Իրապաշտները չլացին անշուշտ, վասնզի ուրիշ ընելիքներ ունէին։ Բայց կ'արմէ վերհանել իրենց խտաբարոյ կեցուածքը հանդէպ ռոմանթիզմին, մանաւանդ Եղիայի կարեւոր գրականութեան դէմ, Կամսարական, խղճամիտ ճշուումով մըն է որ կը յաջողի իր ճիշդ համեմատութեան մէջ պահել յուզումի տարրը։ Կոմիտասի առթիւ իր Հայկապոս Գեղեցիկութիւններ յղուածը այդ ճիշդին կատարն է արդարեւ։ Դէպի արմիքիզմ (Չօպանեանին զրօշակը) զառթափը լսրծուն էր։ Կամսարական գիտցած է խուսափիլ վտանգէն։

կըրկելով արագ մղումներու բռնութեան առջև։ Ու տառապելով այդ տաժանագին յղութիւնը աւարտելու համար, ըսել կ'ուզեմ՝ գրելու համար։ Արհեստին հանդէպ սա յարգանքը, պատկառանքը, վախը իրմէ զատ ոչ ոք մեր մէջ վերածած է ճշմարիտ նահատակութեան մը։ Այս վիճակը թերեւս յոռի չըջանակ մը կը կազմէ իր մէջ քանի որ ազդած է իր ներշնչումին ինչպէս ասոր իրագործման վրայ։ Ինչո՞ւ ըլլար այսքան բիշ իր ժառանգութիւնը (քանակի հարց առանց յուզելու)։

Հետաքրքրական է հետեւիլ իր ոճին չըջափոխութեան։ Զօրաւոր կնիքով մը կը ներկայանայ անիկա այն չըջանին ուր մեր աշխարհարարը կը կրէ բռնակալութիւնը գրարարի յետաշրջականներուն (Գարագաշ, Ե. Դուրեան, Պէրպէրեան, Գուրգէն)։ Վարձապէս Աղջիկը կարելի պարզութեամբ ունի այդ գրքունակ, շինծու բարբառէն բայց կը տառապի հոլովներով, նախդիրներով, խոնարհման ձևերով որոնք այդ օրերու զինանշանները կըրնան նկատուիլ։ Բայց այդ գիրքը, իր ժողովրդական կենդանի dialogue-ին քով, հեշտագին կը ծաւալի նաև գրքունակ կերպին մէջ որ 1880-ի մեր քրոնիկներուն լեզուն ու ոգին կը խտացնէ։ Կամոսարական, գիրքին այն մասերուն մէջ ուր կը տարուի գիտելու, դատելու, քիչիկ մը ընկերաբանելու, վիճարկող հայերէն մը կը գրէ, որուն նկարագիրը բառական ըլլալուն չափ համաձայնական (syntaxe) է։ Մտածողութեան գնացքը կը հպատակի ոչ թէ կեանքի կշռոյթին (Արմիարեան) կամ տեսողական զգայութեան (Բաշալեան), կամ ջատագովական խուլ մղումներու (Զօհրապ), այլ գիրքերու վրայ քալող, ատենցմէ դուրս անհամարձակ, ամէկուտ հոգեբանութեան մը գործողութեամբ չէ հասկընալ երբ նկատի առնենք իր կեցութեամբ իր ընկերներուն մէջ։ Այս հանգամանքը, ազատ չարժուածի սա պակասը կը նշանակէ ինքնաբխական (spontané) թերեւս վարժութիւն մը, թերեւս պատուէր մը, թերեւս պաշտպանութեան միջոց մը ընդդէմ շատ բուխ իր զգայնութեան, օրուան հսկողութեան, օգտակար պիտի ըլլար անոր, պատանութեան գոնեան։ Բայց, ինչպէս ամէն վարժութիւն, գուրուէ միջոց, քիչ քիչ անիկա նկարագիր մը դարձաւ, խստականոն որքան խստակազգայար, իր մէջ սեղմելով, սեղմուած պահելով անոր արտայայտութեան գործիքը, նոյնիսկ աւելի վերջը, երբ Եւրոպան անոր կեանքին մէջ պիտի նետէր այնքան նոր բաներ։ Ու փնտը տարածուեցաւ աւելի անդին քան սա վերապահութիւնը։ Անոր ոճը պրկուեցաւ, զաւարագին ու ջղուտ, հետզհետէ լծնկէց բայց անընտել ալ նոյն

տառն: Կամսարականի գրականութիւնը պիտի չազատագրուէր այդ արգելքէն: Անոր վրիպանքը վրիպանքն է խղճահարուածեան, խնամքի սաստկութեան, ոճի համբաւաւոր լլկանքի: Ամէն մէկ բառ, անոր համար տառապանք մըն էր այլեւս որուն հանդուրժողութիւնը քիչեւրու կը շնորհուի:

Միւս կողմէն, այս ժուժկալութիւնը, այս մանրակրկիտ հետապնդումը իմաստին ու տառին հաստատ, անվերածելի ազերսը իրացնելու, զայն յաղթահարելու (լեզուի մը վրայ որ նոր հաղորդ կ'ըլլար արեւմտեան մշակոյթին և հետեւաբար չէր հասած զարգացական: այն վիճակին ուր երկարդարեան գործածութեամբ, մարզանքով, կռանումով բառերուն նախնականութիւնը կը նուաճուի ու անոնց կեդրոնախոյս ձգտումները կը սանձուին), զինքը պիտի մղեն յանդուգն, նոր, հնչունչու գեղտոր կերտումներու որոնք յաճախ բառ, քիչ անգամ դարձուածք (tournure) անոր ոճը կ'ընեն ամրակուռ որքան զունագեղ, սեղմ որքան առածիք գործիք մը, ընդունակ՝ դրական արտայայտման բոլոր կերպերը զիմաւորելու: Պերթուած չէ գրած անշուշտ: Բայց իր արձակներուն մէջ անցքեր (passade) կան որոնք գրուած են ձայնի ու գոյնի իրական դաշնաւորման մը մէջէն: Այդ ոճին վրայ կը բռնեն նոր, չքեղ պատկերներ, քանի մը իմաստ մէկ կաղապարի մէջ թափող: Զերծ՝ եղիայի համադրական, հեղեղատիպ բառակազմութեան վտանգէն, ճաշակի, վայելչութեան ապահով ցուցմունքովը պաշտպանուած, բառի (verbe) սա ուժը, բառին ցանցիկներուն մէջ մտածումը ամրապէս խանձարուրելու սա մասնագիտական մտահոգութիւնը, ձայնական արժէքներու հանդէպ միշտ արթուն, միշտ պատրաստ սա զգայնութիւնը, երանդը չմերժող սա բացութիւնը աչքի՝ իրարու կ'աւելիան աւոր, նոր գրուածքին տալու համար իւրաքանչեւ նկարագիր, խիտ, երբեմն դաժան, բայց միշտ ինքնատիպ: — վերագրում զոր գծուար է գործածել իրապաշտ դպրոցի գրուածքին համար: Ասոր համար է որ կամսարականէն ստորագրուած որեւէ կտոր մեկ կը շահագրդուէ այսօր ալ, սա յատկանիշներուն թէ՛ առանձնակի թէ՛ համադրական կշիռովը: Միշտ կ'ամփոփուի իրեն հետ, տարտամօրէն զիջում մը ընելով յարկանքի, իր համբաւին ու աւելի ճիշդը այդ համբաւին ետին միշտ կանգուն պարկեշտ, խղճամիտ, խստաճաշակ արհեստաւորին: Անկէ ընթերցում մը վայելք մը չէ անշուշտ ինչպէս էր անկառ քառորդ դար առաջ: Բայց անկէ աւելի է, վասնզի մեկ կը կշտացնէ վայելքէն ան-

դին։ Մեզի կուտայ անձին անսխալորեն շփումը, գրականութիւն ընելով հանգերձ մարդ մը մնալու զազանիքը, առնուազն տախտակներ մերձաւոր մեր անցեալին բարքերէն, մտայնութենէն։ Կը սորվինք իր մօտ։ Կը յուզուինք։ Կ'աւելնանք (պատկերէ, բառէ, նոյնիսկ իմաստէ)։ Կը սիրենք։ Կ'ատենք։ Կը խընդանք։ Կ'ուշանք։ Գիրքերու արհեստին հիմնաւորման օրէն ասդին, կարծեմ մարդկային զգացողութեան լարերը ասոնցմէ դուրս քիչ բան զարկին։

Իրապաշտներէն կը զատուի

ա) — Գրուածքի խոտապահանջ կամքով մը զոր դժուար է հաշտեցնել զպրոցին օգտախնդիր հանդանակներուն հետ։ Բաշալեան՝ մէկ երկու պատկերի մէջ, Տիկին Սիպիլ՝ քանի մը քերթուածի վրայ, Չօպանեան՝ ուրիշ բանի անկարող ըլլալուն, ցոյց տուն այդ խնամքը բայց չնոյնացան անոր հետ։

բ) — Շունչով որ տկար մնաց։

գ) — Գրադէտի իր տիպարովը որ ամենէն չատ կը մօտենայ եւրոպական միջինին։

դ) — Իր լրջութեամբը արուեստին որքան կեանքին հանդէպ։

ե) — Կեցուածքովը որ զիր մնաց ընթացիկ յուզումներուն տենդէն ու թափէն,

Լ.մենէն քիչ իրաւունքը ունէր սիրով զրազեի պատեանին մէջ քաշուելու։

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

(1872)

Երբեմն մարդերու տաղանդը, ուրիշ անգամ անոնց կամքին ուժը, ցանցառօրէն այս երկուքէն բոլորովին տարբեր չընորհներ, օրինակ՝ յամառութիւն, անձանձիր հետաքրքրութիւն, մեծ բաներ կատարելու տարօրինակ խանդ, աշխատանքի ալլապաշտ տարիանք մը պատճառներ են որպէսզի այս յատկութիւնները զմեզ հանեն մեր միջինէն ու առաջնորդեն բարձր, վարիչ գիրքերու: Մեր մէջ Արշակ Զօպանեան ընտիր նմոյշ մըն է այս տիպարներէն:

Իրապաշտ շարժումին լիութեանը մէջ իր տաղանդը կազմաւորող այս պատանին սխալ չըլլար ընդունիլ մանրանկար արեւմտահայ գրականութիւն մը երբ կէս դարը անցնող իր դրական գործունէութեան մէջ պիտի պատկերէ մեր զպրութեան գլխաւոր երեսակները: Անոր անդրանիկ էջերը, շեշտօրէն ումանթիք, կը պատմեն մեզ 1870ի սերունդին նախասիրութիւններէն ու կը մնան իբր պատանութեան փորձեր նոյն ատեն նուազուն վերջին ցուքերը մեր կործանած ումանթիքմին: Անոր երկտառարդութիւնը — որ անոր գրական գէմքին բովանդակ չփեղցութիւնը ունի իրեն հետ, ազդելով այս կատարելութեան խիլ գինով անոր կիանքին մնացեալ շրջաններուն — կը զուգադիպի մեր գրականութեան ոսկեդարին (*), ասոր կերպաւորու-

(*) Ոսկեդարը կը գործածեմ դասական իմաստով, անկէ ներս չառնելով պերճութեան, կատարելութեան յղացքներ որոնք ուրիշ առաքիւնութիւններ կը յայտարարեն: Անկանոն, չըսելու համար անօրէն գործերէ վերջ որոնք անխուսափելի են ամէն սկսող գրականութեան համար, ուր կազմակերպուած ուժերու պակասը, կեանքէն բխող ու անոր հոսանքներովը յղուած, յարդարուած ճաշակ մը, հասարակաց դադափարախօսութիւն մը, գիրար հասկցող մարդոց համակերպ խանդը կը պակսին. երբ կուգան հրապարակ հաստատ, քիչ մը անանձն, աւելի շատ հանրանուէր հոգեբանութեամբ — կրնանք տարազը ընդարձակիլ զէպի համամարդկային ձգտումներ տոգորուած արդիւնքներ, բանաւոր է խօսիլ դաւաճումէ: Սեր հին մատենագրութիւնը բնագոյական սրամտութեամբ տարազը դործածեց խակական հարազատութեամբ մը, առաջին բխումը այդպէս կերպարողով: Ոչինչ՝ ինքնագիր այդ արդիւնքին մէջ, Բայց ամէն բան ինքնատիպ, ճիշդն ու թէքնիքին մէջ: Սեր նոր գրականութեան մէջ մէկ անգամ պատահող նման պարագայ մըն է մեր իրապաշտութիւնը: Սխալ չէ գայն աշխարհաբար օսկեդար անուանել, վա-

մին մէջ սպառելով մատաղ, արի, բարձր ուժեր, միտքը սեւեռ արեւմուտքին, հոն փորձուած ամէն թէքնիք փոխադրելու համար ազգային գրականութեան աղքատիկ բարձին ու անոր բարգաւաճումին: Անոր հասունութիւնը պիտի երկարաձգուի իրապաշտներէն շատ վերջերը մինչեւ, պիտի ըլլայ անիկա մեր արուեստագէտ սերունդին հետ ու մէջը, միշտ պահելով ահաւոր իր նուանդը, հասնելու համար ծով պէտքերու, այս առիթով գրականութեան օտար ու թերեւ փնասաբեր զեւորէ մը: Ազգային գաղտին ամենէն տարօրինակ, չըսելու համար անկարելի զատախաղն է անիկա, մօտ կէս դար: Որ պիտի յամառի իր չունեցած տաղանդները ճարել, անօթութեան, հալածանքին, նախատինքին գիներով, պիտի վազէ, պոռայ, խօսի, յոգնի, յոգնեցնէ բայց չըլլայ ձեռնթափ, ու պիտի պատուաստէ իր հոգին խոր ու անդրանիկ մարմինին վրայ — անխառն արուեստագէտի մը հոգին էր ասիկա — ուրիշ ալ մարդեր: Յեղափոխական, ազգային գործիչ, գաղափօս, թարգմանիչ, հրապարակագիր, պատմիչ, բանասէր բառերը իր անունին քով բռնի չեն բերուած: Անոնք տոռապաղին հայթայթուած երեսակներ են մէկ ու նոյն իր իմացականութեան վրայ, բոլորն ալ արդիւնք մէկ ու նոյն մտահոգութեան: Չմ գտեր անոր գոյութեան հիմնամասը կազմող սա մտահոգութիւնը որ կը տարրերի իր սերունդին մայր ցանկութիւններէն և է անսովոր որքան խնդրական — հետաքրքրել մեր քաղաքական ճակատագրին ի սպաս, ուրիշները՝ մեր ժողովուրդին իմացական արժէքներով, ասոնք փառարանել արուեստի մեծագոյն կեդրոններուն մէջ, ասոնք փոխադրել, պարտադրել օտար բարձր մշակութիւններու վաշխումին, ու ստեղծել ինչ որ դար մը սօսք հեքիաթ մը յաջողեր էր իրադործել, գրականութեան մը սիրոյն ժողովուրդի մը ազատագրումը (հեղինական անկախութիւն): Սպասի այս կերպը Արշակ Չապանեանին անձին հետ նոյնացած է, նեսոսեան պատմութեանի մը նման: Ու երկարաձգել իր գոր-

սընդի այդ դպրոցին մէջ է որ առաջին անգամ մեր նոր բարբառը ինքնաբաւ կը դառնայ ու կը բաւէ մանաւանդ ամբողջ սերունդի մը իմացական ցանկութիւնները արտաբերելու: Յետոյ, գործիքէն անդին, ու գին, երբ տասնի մօտ տղաք իրարու մօտ կը բերեն իրենց իմացականութիւնները ու մէկ կը տեսնեն իրենց գործունէութեան առջև փռուած զաւոր զոր կանխողները վերածեր էին անասելի մրցանքներու աւազարէզի մը, իւրաքանչիւրը իր քմայքները, սորվածները, իր փշուած անձնաւարտութեան խաւ, ախտահար զեղումները խաղի հանելով ու իբր արուեստ պարտադրելով հանրեկ, աղչահար մարդոց:

ծուռնէութիւնը մինչև սա կորուստի, նսեմութեան օրերը երբ մեր ժողովուրդը ջախջախուած է մանաւանդ հողիէն: Ու տակաւին հաւատալի Ահա այս մարդուն, ինչպէս հայ նոր գրականութեան մանրանկար համապատկերը:

Ի՞ր տաղանդին զուգահեռ կը քալէ վերանորոգչական իր աշխատանքը որ բացառիկ արժէքի կը բարձրանայ գրական հարցերու մարզին: Առաջինն է անիկա, մեր մէջ, արեւմտեան արուեստին հիմնադրած ճշգրտօրէն տեսնելու, ինչպէս անոնց նմանները մեզի բերելու: Իրն է նախաձեռնութիւնը գրական դպրոց մը ոչ թէ կազմակերպելու — իրապաշտները չհաւատացին ատոր դերին — այլ գրականութեան մէկ երկու հատ կարեւոր սեւերը կերպարանափոխելու: Չէ սկսած անշուշտ մեր քնարերգութիւնը: Բայց իրմով մեր քերթողական Թէքնիքը նկարագրի կը փոխէ, ինչպէս նաև անոր յղացքը: Ակսած է մեր քննադատութիւնը, հայհույութիւններու, փոխարձակումներու թահուրոհէն ստեղծելով առաջին լուրջ հետաքրքրութիւնները արուեստի վէճերու շուրջ:

Ինքն է որ ամէն առիթ պիտի շահագործէ մեր արուեստին փոքր արժէքները հանելու մեծ հիացումներու, գնահատանքի լոյսին ու պիտի թարգմանէ մեր հին ու նոր գեղեցկութիւնները եւրոպական լեզուներու, կորովի, միամիտ, անահանջ ու հաւատախոր: Պիտի թարգմանէ զարձալ օտար գլուխ-գործոցներ, ըստ իր ազգերու գրականութիւններէն: Պիտի փոխադրէ ափերով զաղափար — զրեթէ բացառաբար գրականութեանց մարդերու վերաբերեալ — մեր առօրեայ գործածութեան ու զիրքերու գիտութեան մը կարելի առաքելալը պիտի մնայ երկարատեւ, թեւադրելով, սորվեցնելով, շինելով ու քանդելով՝ հաւատար խանդով (դուք կրնաք գեղջուած անականը լրացնել մտովի):

Մեր անցեալը տեսնելու իր կե՛րպը դարձեալ, որով անիկա կը զատուի պատմա-բանասիրական չոր, քիչ մը շատ գիտուն մեթոտներէն որոնք իր ժամանակին և մինչև այսօր դպրոց կը կազմեն, զլիսաւորաբար վիեճակաւ Միլիթարեաններու հասկացողութեան մէջ: Աւ փորձեց այդ անցեալը հասկնալ իբր արուեստի տնկարան մը, ուր պէտք է իր արմատները արձակած ըլլայ մեր հողին, ու զայն գտնելու աշխատանքը չվերածեց քառերու, քերականական մերձեցումներու, բնագրիներու բաղ-

դատման չոր ու անկնիք վարժանքի մը (exercice) այլ պաշտպանեց զրազան թափանցումը, որ չներկայացնելով հանդերձ առաջին մեթոտին ապահով եղրակացութիւնները, երբեմն զառածելով դէպի անգոյ յատկութեանց ցուցակագրում մը պակաս վերբերումներ չունի այդ անցեալէն: Ինք չգտաւ անշուշտ Նարեկացին: Բայց իրմով էր որ այդ մարդով պատող յղացքը ստացաւ զրազան շեշտ կնիք մը, որով արժեւորուած Նարեկացիին գործը տեղ կը գրաւէ մեր միջին ընթերցողներուն միաքին: Նոյնն է պարագան միջնագարեան երգասացներուն համար ալ: Կար Քուչակը: Կային միւսները: Իրն է սակայն արժանիքը այդ մարդոց ստեղծումներուն մէջ տեսնելու իսկական արուեստին անմահ քանի մը տարրերը, որոնք մեր նուառացած հոգիներուն մէջ կրնային փառքի մարմիններու վերածուիլ: Դարաւոր ու դասական յղացքներ, որոնք մեր ազգային պահպանողական նութիւնը լաստակերտեցին ու մինչև կէս դար առաջ յուսութիւն մը չափ ներդօր էին մեր հոգեկան աշխարհին մէջ — հայ լուսաւորչականութեան միջը, Աստուծոյ հայերէն խօսիլը, զբախտին վայրը տալու հերոսութիւնը, ու մեր պատմութեան ընթացիկ ֆէրիքները, հասարակաց հոգեբանութեան մէջ ա՛լ պաշտամունք դարձած մեր հէթեթները — ա՛լ անբաւական, ա՛լ անփառունակ, մեծ պաշտպանութիւն մը պիտի գտնէին նոր այս յաւելումներով: Արշակ Չօպանեան տրտմութեան այս վաստակին միամիտ գործաւորը եղաւ, աննահանջ արիւթեամբ մը: Ու եթէ երբեք իր խանդը՝ իր հողագերծած գանձերը միջագոյն գնահատման տանելու, չկրցաւ խանդէն անդին անցնիլ, գոնէ սերունդի մը մէջ գտաւ քաղցր արձագանդ: 1900—1915 մեր իմացական հպարտութիւնները այդ արժէքներուն վրայ գետեղեր էինք: Արշակ Չօպանեան մինակ էր այս շարժումը ըստեղծելու խաչակրութեան մէջ:

Ուրի՛շ խաչակրութիւն՝ գիրքերը, շրջանները, դէմքերը ուսումնասիրելու մեր մէջ անգոյ աշխատանքի մը մէջ: Իրմէ առաջ այդ նկարագրով պրպտում մը կամ բանասիրական է և կամ պատմաբանասիրական: Ժամանակակից գործերու շուրջ ալ՝ իրերագովական, զգւրտողական, հայհոյողական քանի մը սիւնակ ճամարտակութիւն: Արշակ Չօպանեան այդ խեղճ տարրերէն պիտի երեսն բերէր, իր ուժերուն ներած չափով, լայն, լուրջ երբեմն համապարփակ կասուցումներ: Որքան ալ հրապարակագրական, պարագայական, այդ զրականութիւնը պահանջ

մըն էր իր ատենին ու չէ դադրած ըլլալէ նաև մեր օրերուն։ Անշուշտ ատկէ դէպի մեր գրականութեան լիապարփակ պատմութիւնը շատ է ճամբան։ Բայց ամէն սկսողի ճակատագիրն է ըլլալ այդպէս, — ըսել կ'ուզեմ՝ յարգել հրապարակը որուն կանչուած է ծառայելու, հաւատարիմ ըլլալ իր շրջանին ակօր-ժակներուն։ Արշակ Զօպանեան հիմնադիրն է արևմտահայ գրական քննադատութեան։ Ի՞նչ փոյթ՝ որ անոր վաստակը պայմանաւոր մնայ իր շրջանին ճաշակներովը ու չհասնի հեռահայեաց ձգտումներու։ Էականք, ինծի համար, անոր այդ աշխատանքին արդիւնքն է որ մեր մէջ պիտի երևան բերէ գրական զգացումներու, վայելքներու ազնիւ հետաքրքրութիւն մը։ Յետոյ, զազափարներու այն հակայ միջերգը — միշտ արուեստի և գրական քննադատութեան պարունակներէն — որոնք իրմով ընդհանրացան մեր գրականութեան մէջ, ծնունդ տուաւ նոյն, ատեն մեր մէջ կարելի գրական դիմայեղումներու։ Իր գործը չէ անշուշտ մեր իրապաշտութիւնը։ Բայց մեր արուեստագէտ սերունդը իրմէ կուզայ բացառաբար։ Այս վաստակներու լոյսին տակ Արշակ Զօպանեան մեր գրականութեան ամենէն բազմաբախտ մշակը կը ներկայանայ։

Իրն է արժանիքը արևմտահայոց մէջ գրական հանդէս մը՝ մեր դիւրափոփոխ մանաւանդ շուտ յոգնող ակօրժակներուն ընդդէմ, տիրաբար պարտագրելու։ Մաղէկը անդրանիկ պարբերականն է որ շարաթաթերթի արմատացած մեղքին (*) դէմ յաջողապէս կը մրցի ու կը հերքէ օրով, շաբաթով ապրող իմացականութիւններուն զուգորդ մականրեային մեղադրանքը արևմտահայ մտաւորականութեան դէմ։ Հանդէսին ծրագրումը, գործադրումը կէս դար առաջ նորութիւն, այսօր չեն դերապանցուած։

Անկարելի է առանց յուզումի խօսիլ մարդէ մը որ ահա կէս դար է՝ կը վազէ ասդին ու անդին, խեղճ ու տկուր, իր մեծ հաւատքը միայն ունենալով իրեն երիվար, աշխարհի մեծերէն ուղեւոր համար, արեւին տակ իր տեղը՝ իր ժողովուրդին։ Յեղափոխական կերպ մը չէ անշուշտ ասիկա։ Բայց իրեն յատուկ

(*) Իրապաշտներէն խմբագրուած Մատիսները (անգամ մը՝ Արփարեան - Բալալեան, ուրիշ անգամ մը Զօհրապ - Հ. Ասատուր) անշուշտ ծառայեցին մեր գրականութեան։ Բայց շարաթաթերթի մը 10-20 թերթերը հասկնալի տկարութիւն մը անխուսափելի կ'ընեն ամենէն բարի կամ մեղմութիւններն ալ ենթարկելով ծաւալի, շուռչի հիմնական հնչումին։

վայելչութիւն մը կայ այս աննահանջ պնդերիսութեան մէջ որով անիկա պիտի զարնէ նախարարութեանց դռներուն, պիտի վռնատուի, բայց դարձեալ պիտի դառնայ, կանգնելու նոյն կեց-
ուածքին մէջ։ Պիտի նեղէ բայց պիտի չնեղուի։ Պիտի հետա-
պընդէ սրբազան իր պատրանքը այնքան միամիտ հարադատու-
թեամբ մը որ պիտի մոռնայ իր առանձնութիւնը։ Իր գրական
խառնուածքը պատճառ մըն է իր մինակ մնալուն։ Բայց չի նը-
մանիր Արիւարեանին որ ինքզինքը խաբեց ու յամառեցաւ ու-
րիշներու հետ ըլլալ երբ իր ծնունդը զինքը կ'արգիլէր ատկէ։
Ուղղըն է որ յեղափոխական կ'ըլլայ։ Արշակ Չոպանեան չահե-
կան տիպար մըն է հայեցողական խառնուածքի մը որ մղումէն
առնուած է իր ժամանակին հզօր շարժումին։ Կը տարուի հո-
սանքէն՝ կարծելով թէ ինքն է զայն վարողը։ Ու այս պատ-
րանքը հաւանաբար իր կեանքին գերագոյն յուսախաբութիւնը
արժած է իրեն։

Փորձած է գրական բոլոր սեռերը, գրաբարաշունչ քերթու-
ղութենէն մինչև թատերական կառուցումները, զիւրին, արագ
յեղումներով, միշտ օրուան ճնշումին տակ, միշտ՝ հաւատարիմ
իր դպրոցին տիրական պատգամին։ Հայր՝ քառասունէ աւելի
մեծ ու պղտիկ հատորներու որոնցմէ ոմանք գլուխ-գործոցն են։
Ծովու չափ մեկան է սպառած մեր թերթերուն, աշխարհի բո-
լոր անկիւններէն։ Ուրացուած, նախատուած։ Ուրացող ու նա-
խատող։ Պայքարի իր եղանակը իրեն համար երկրորդ բնաւո-
րութիւն մը կը կազմէ։

Կ'ըսեն թէ մարդը պարզ է իր մէջ, պոռնի մեծ գիծերով։
Թէ հասած է բոլորին Ներսիս ինկած, միջոցէ զուրկ ուսանող-
ներէն մինչև ընչեղ ու արհամարհանքով յղփացած նոր մար-
դերը որոնց տգիտութիւնը արեւմտեան բարքերէն այնքան տկար
կ'ընէ զիրենք։ Առանց ակնկալութեան։ Միշտ բեմի վրայ, քա-
ղաքէ քաղաք ու երկրէ երկիր։ Ըսելու համար՝ իր մէկ ու նոյն
խօսքը ամբօխներուն — փառարանութիւնը հայ ժողովուրդի
արժանիքներուն, առաքինութեանց, անոր մեծ արուեստին և
ասոր հարկադրած իրաւունքներուն պահանջը աշխարհին խղճ-
մըտանքէն։ Ու այս ամէնը սանկ յիսուն մը տարիներու վրայ։

Արտառուչ է այս մարդը, հէքեաթէ մը վերցուած ոգիի
մը նման։

1

ԽԱՐԴԸ ԵՒ ԴՈՐԾԸ

Արշակ Չօպանեան մեր դրականութեան մէջ իր մուտքը պիտի ընէ շատերուն նման, մուսաներուն թեկնովը: Չեմ ըզրազիր: Բայց զուր տեղը չէ որ գեղեցիկ վիպակով մը, Թառֆի Փառֆ, ուշադրաւ պիտի դառնայ մեր իրապաշտ վիպողներուն մօտ: Թուղթէ ու թուղթի այդ փառքը մեզմէ ոչ ոքի համար պիտի կազմէր տիրական հանգանակ մը որքան եղաւ ատիկա իրեն համար: Իր ու յաջորդ սերունդներէն չունիմ անուն մը որ հալածէր այդ փառքը իր խանդովը, խանդաղատանքովը, հպարտութեամբը ու արդար նախանձախնդրութեամբը: Դպրոցի սեղաններէն մինչև ամայի իր աշխատանոցին ծանրարեուն, փուշեթաթախ ձմեռը, անիկա եղաւ ու միաց թուղթի առպետ մը:

Տեսայ զինքը, տեղն է ըսել՝ իր թուղթէ գղեակին մէջ, որ ամբողջ յարկաբաժին մըն էր, դետինովը, պատերովը, խորշերովը ողողուած՝ տպուած կերպասովը արդի քաղաքակրթութեան: Դարանները ծեր էին իրեն պէս ու կը տքային բեռանը ներքև հազարաւոր զգացումներու, պահանջներու, երազներու, հաւանաբար օր մը իրենց տեղը ունեցած անոր հոգիին մէջը: Ամէն մատենադարան թանգարան մըն է ու դամբարան մը: Ու անոր հոտը կ'անցնի մեր մարմինին եթէ ոչ բառերուն: Տրտում էր թուղթէ այդ ոստայնին անխոնջ մամուկը, փոքր, անհաւասար իր մարմինին բոլը ջանալով արհամարհել, երբ կը խօսէր: Տաք էին անոր բառերը, հակառակ անարև, ողջ գերեզմանին ուր գամած էր զինքը ճակատագիրը, հաւանաբար պահեստի աւրենները շահագործելով սքանչելի Պուլիսին ու խոր, անկողոպտելի կրակը իր արեան հայրենիքին որ գինին ու երգը սիրեց ամէն բանէ աւելի: Ակնը մեր ամենէն բանաստեղծական գաւառն է իր ժողովրդական յօրինումներուն մէջը, իբր բառ ու եղանակ: Կը դատէր, կռթնած այդ թուղթերու գէղին ապահովութեան, ու չէր գգար որ իր ուժը կուգար միշտ թուղթերէն: Կը պատմէր ու չէր անդրադառնար որ ինքզինքը կուտար, ուրիշներուն առիթէն կամացուկ մը սահելով իր պատրանքին խոր ու հսկայ աղօսին: Չափեցի իր քէները, ատելութիւնները, անխրաւութիւնները, համբաւը, հրաթափումները, կսկիծը ու գտայ որ ծանր խաւ մը տեսողութեան առոնք բոլորը կ'առնէր իր ա-

մոքումին ներքև: Տէր մը չէր անիկա: Գէթ այդպէս կը ցանկային տպաւորիչ իր շարժումները, ջերմութիւնը իր բառերուն, չեչտը իր յոյզերուն, երբ կը պարզէր անցեալը կամ կը պարագըրկէր ներկան: Բայց կը զգայի որ այդ ամէն մանրամասնութեան վրայ կար ճշուումը յիսուն տարիներուն: Իմ առջևս ունէի կէս դարը մեր գրականութեան, իր փառքին, տկարութեան, ձգտումներուն և կորսնքին ամբողջ, անհերքելի իրականութեամբը: Ու իր վրայով իմ մէջ բարձրացաւ այդ հսկայ վաստակը մեր նոր կամքին: Թերթերը, զիրքերը, հանդէսները, ոգևորութիւնը, պատրանքները, երազները խառն ի խուռն, իրարմէ մեծ ու գեղեցիկ: Որոնք բոլորը մէկ կը շինէին մեր մօտիկ անցեալը, այնքան տարբեր մեր իրաւ անցեալէն: Մէկ մարդ երբեմն ամբողջ պատմութիւն մըն է: Ու Արշակ Չօպանեան մէկն է անոնցմէ:

Թուղթի ասպետ: Ըսի՞ թէ թուղթերու գէզերը զրաւած էին նաև անոր մահիճը, հաւանաբար սպռակելով անոր հետ:

Մարդ մը, սակայն, այս ասպետին ետին:

— Վստահաբար:

Բայց որ չի նմանիր իր սերունդէն ոչ ոքի:

Նուիրագործուած բացատրութիւն մը, իրեն համար յարմարագոյն տարազ մը կը դառնայ, երբ կը տարածուի անոր վաթսուս ու աւելի տարիներուն, բոլորն ալ մէկ ու նոյն ձգտումին ուղղուած: Գիրքերը կ'ըսեն «յոյ՜ովայնիք ընտրեալ»: Ու չեն սրխալիր: Անշուշտ թելադրել կը ջանան տաղանդին ընթացիկ խորհուրդը: Ոչ ոք՝ որ առարկէր այդ ճշմարտութեան: Բայց ահա աւելին: Չօպանեանի մէջ մարդը չունեցաւ առանձին, ինքնայատուկ ախորժակներ: Երկու մեծ զգացումներ կը լեցնեն անոր տարիները, իրարմէ գերազանց խտութեամբ մը, զրակահոսութեան սէրը, ու իր ազգին ազատագրութեան տաղնապը: Դժուար չէ այս վարկածը տարածել իր սերունդին մեծ գէմքերուն ալ վրայ: Բայց ոչ ճիշդ: Բացի Արփիարեանէն որ մեծապատենէլին վրայ, ու Հրանդէն որ Բալու — Պոլիս ճամբէն դուրս մահուան ճամբայ մը միայն ունեցաւ իրր հորիզոն իր իմացական հետաքրքրութեանց, միւսները կեանքի մարդեր են, տարիներով իրենք իրենց համար կեանք մը կազմակերպած: Ոմանք հիմնովին լքած իրենց երիտասարդութեան հոգին, գաղաղութ համար դրագիր, վաճառական, ուսուցիչ — որ ուրիշ բան է երբ տեսնուի Սիպիլի մը վրայ, այսինքն՝ սալօնի կնկան մը կեանքը

զարդաւորող պատուակալ պաշտօն — երբեմն երբեմն յիշելու համար այդ ոգին, շատ վերջերը, անոր շուքին տակ պաշտպանելու հոգով իրենց վարկը: Արշակ Չօպանեան, Նզիւային հետ ու պէս, ապրեցաւ գիրքին մէջ ու կիրքին մէջ: Գիրքը՝ իր աստուածութիւնը: Թուրքը՝ իր կիրքը:

Այս երկու մեծ հաստատումները կ'ընդգրկեն իր կեանքին կարելի գիմայեղումները: Չեմ խօսիր իր աշակերտութենէն որ համբաւ մըն է ինքնին: Որ պիտի տեսէ իր մէջը, երբ չափահաս երիտասարդ՝ անիկա պիտի աշխատի դարմանել պայմաններուն վրէպը, եւրոպական մշակոյթին մօտէն ծանօթանալու ձեռն տակ, լրացնել ուղեւոր միտքի անխուսափելի խրամատներ: Իր կազմուածքով միտք մը միայն պիտի կրնար արդարացնել բարձրագոյն կրթութենէ մը սպասելի արդիւնքներ որոնց պակասը այնքան դառնօրէն կ'անդրադառնայ երբեմն մարդոց աշխատքին վրայ երբ այդ կրթութեան բախտը ունենալէ ետքը կը դառնան մեղի, աւելի քան յիմար, փցուն ու անկանգնելի, վարկաբեկելով այդ կրթութեան խոկ բարիքը: Չօպանեան միշտ զգաց այդ պակասը: Ու իր դործը ծանրօրէն կը կրէ այդ պակասին ազդեցութիւնը:

Արեւմտահայ գրականութիւնը իր օրօրոցին վրայ վայելեց մեծ ու սրտառուչ խնամքը բարձրագոյն մշակոյթի մը: Ձարթօնքի սերունդին բոլոր գէմքերը անցած են եւրոպական կրթութենէ մը: Թերեւս այս պարագան խոշորացուած կը ներկայանայ մեղի երբ կը բազմատեսք այդ իրականութիւնը յաջորդ երկու սերունդներու իմացական մակարդակին: Չօպանեանի սերունդը գրեթէ չունեցաւ համալսարանի պատրաստութեամբ ոչ իսկ գործիչ: Բոլոր ռահվիրաները իրապաշտ շարժումին պարզ կամ շատ շատ երկրորդական կիսատ կրթութեամբ մը կրկէս իջան: Ու այս սկզբնական թերութիւնը պիտի անդրադառնայ բուրձին ալ իրացումներուն վրայ: Կեանքին փոփոխակի, ալլապէս խիստ պահանջները մէկ կողմէն, միւս կողմէն քաղաքական դժնդակ պայմանները պիտի լրացնեն այս պակասին բացասական դերը, զլանալով մեր տաղանդներուն խոր ու մեծ աւարտումներ: Չօպանեան կշիռին տակը մնաց այս վարկածին: Անշուշտ բարձր նուաճում է, միւս միակը, քալել իր երազին ճամբէն, տիրապետել արտայայտութեան օտար ու անհրաժեշտ գործիքի մը, գրելու առտիճան այդ գործիքով գիրքեր: Բայց ու-

ընչ բան է դործիքներու ստացման վատնուած ուժերը յատկացուցած ըլլալ հանքին իսկ կազմակերպումին:

Կարելի է պատմել այս մարդուն կեանքը, առանց մօտենալու այն բազմաթիւ հարցերուն իսկ պատմութեան որոնք մեր յոյսերուն արշալոյսէն մինչև մեր ճնշմաստուերն՝ վերջալոյսը կը կէտկիտեն վերջացող ու սկսող դարերու քառորդները: Դա՞ղաքական պատմութիւնը մեծ ակնորժանքով մը կրնար ծանրանալ անոնց արժէքին, դերին: Բաւ է հոս յայտարարել որ այդ ամենուն մէջ Արշակ Զօպանեան մօտէն կամ հեռուէն ունի բաժին մը, որ երբեմն անբաժան զիրքերու կը հանէ զինքը: Ազգային հարցը կէս դար է ահա, կը սպառէ մեր ցեղին հզօրագոյն մտահոգութիւնները: Անոր հոլովոյթին ամէն կարեւոր դարձուածքներուն մէջ պիտի հանդիպինք իր անունին, միշտ առաջին գիծի: Հոսանքներու բախման կէտին, ջանալով մեղմել սղքատութեան ու տկարութեան արդիւնք մեր տարակարծութիւնները: Միշտ զգոյշ, Արփարեանին նման մակընթացութեան մէջ չառնուելու իմաստութեամբ մը: Միշտ արթն, հսկելով քաղաքական հորիզոնները, դժբախտաբար առանց իտակի, զոր չէր կրցած ճարել, աչքերով թէ կրթութեան հարկադրանքէ մը, տեղը չէ ճշդելու: Բայց միշտ իր թուղթերուն պատնէշին վրայ, պոռալով, կարդալով, խօսելով մեզի ինչպէս օտարներուն, խոր իր հաւատքին ջերմութեամբը փրկելով կեցողածքին տրտմութիւնը: Երթալով հոն ուր կը զրկէին զինքը հարցին կարիքները: Դիմելով գիւտնէ գիւտն, զրասեղանէ զրասեղան, մուրալով ողորմութիւնը մեծերուն, անհաճանջ ու խրաւ: Բոլոր ձեռնարկները որոնք քառասուն տարիէն ասդին կատարուած են մեր եւրոպական բազմարդէտ մարմիններէն, զինքը ունին եթէ ոչ զսպանակ, գէթ իրր աւագ դերակատար:

Պոլիս, ջարդերէն առաջ, մտանդուած է արդէն: Կ'անցնի կրկին եւրոպա, սկսելու համար ահաւոր ողիսականը իր սերունդին որ օտար ոստաններու ոսկի ցեխին մէջէն պիտի ստիպուի քալել, անօթի ու անպաշտպան. անկարող՝ բազուկէ և միջոցէ: Խորտակուած՝ իր ցեղին վրայ առկախ աղէտին մղձաւանջովը: Ո՞վ որ ապրեր է այդ մեծ քաղաքներուն սպաննող աղջը, այդ օրերուն, ան միայն պիտի կրնայ հասկնալ կշիռը դարհուրանքին որով անցած է այդ սերունդին ստեղծագործական ուժը իր սահմաններէն շատ հեռու, խրկու համար ճահիճին խորը մեր

անելին: Չունենալ հող իր ոտքերուն ներքև: Չունենալ պաշտպանութիւնը քու ժողովուրդիդ (երբեմն հալածուիլ ալ անկէ): Ու դարձեալ աշխատիլ: Ասիկա ճակատագիրն է ամբողջ երկտասարդութեան մը: Ու մեր գրագէտները դատելու ամէն ձեռնարկ անբարեխիղճ նարկիսականութեան մը կը վերածուի երբ նկատի չառներ այս ողբերգութիւնը: Ի վերջոյ մարդկային է յիշել որ արուեստագէտն ալ մարդ է մեզի պէս ու անոր ջիգերը երկաթէ չեն շինուած: Այս պարագան մեղմացում չէ սակայն, սերունդի մը տուածին մէջ պակասին տեսակը պոռալու վատութեան ընդդէմ: Հայ գրականութիւնը հայ ժողովուրդին արտայայտութիւնն է: Ու անոր մշակները ուրիշ կեանք մը չունեցան, նոյնիսկ սա հռչակաւոր Եւրոպային մէջ:

Այս տողերը նպատակ ունին Արշակ Չօպանեանին մէջ երեւան բերելու տիպար մը, ուր երկու մեծ երեւոյթները մեր նոր երիտասարդութեան օտար չգային իրարու: Յեղափոխական մը չէր անիկա, ինչպէս էին զուտ այդ տիտիւրիւնէն կազմուած, խոր ու խուլ զգացումներու ջրդեղին մէջ պողպատուած տղաքը որոնք, առանց մեծ զարգացման, երբեմն իրենց անունն իսկ զրելու անկարող, մէջտեղ ինկան, իրենց ցեղին վրայ գործադրուած ցուրտ, սառնասիրտ խողխողումին հաշիւը ուզելու և տուն հերոսական անասելի փառտեր: Արշակ Չօպանեան կը դգար չար ժամին խոր, վիպային գեղեցկութիւնն ու աստուածային արդարութիւնը: Բայց այդքան: Միւս կողմէն անիկա չէր նման այն միւսներուն որոնք պապենական իմաստութեան մը դասերը կը կրկնէին անդադար, քաղաքական արարքներու համար մեր գարաւոր ձախաւերութիւնը առաջ նետելով, ու ազգին ճակատագիրը այսքան կտրուկ որոշումներու գինով փառնդի ենթարկելը չէին ներեր իրենց խղճմտանքին (*): Այս երկուութիւնը

(*) Իհր նոր գրականութիւնը, իր երկու հատուածներուն մէջ ալ, չի կրնար ինքզինքը զերծել, մանաւանդ երբ կը պատմուի, զինքը իր խորագոյն ու հեռաւոր խորշերուն, բիջներուն մէջն իսկ ողուող թրթռացընող իսկութենէն որ յեղափոխական սարսուռն է: Զայն անտեսել, կը նշանակէ այդ գրականութիւնը զրկել իր լաւագոյն աւելէն: Բայց ասկէ անդին է որ կը սկսի ողբերգութիւնը: Զայն դատելու ճիգերը կը փորկն անդունդը աւելի խոր, մեր հոգիէն ներս: Անոր աղէտը բռնալ սերունդի մը ուսերուն, թուղթի գիտութիւն մըն է ու իբր այդ փառք: Անոր աղէտը անտեսել, ուրիշ փառութիւն մը, քանի որ մեր գրականութիւնը հիմա կը մշակուի հայրենիքէն դուրս, Գանիքէ: Բարիդ կամ Ամերիկա, զինը տալով իսկ մորթին վրայ, ազէտին: . . . Ինծի կուգայ թէ մեզի

կեցողած քի իրմով դրուծիւն մը չեղաւ անշուշտ, բայց իր անձին վրայ գտաւ պաշտօնական իր միութիւնը: Հիմա, ուրիշ իմաստութեան վարդապետներ այդ կեցողած քը կը բովտեն, հաւկայեղափոխական մակդիրը կախելով ճիտէն մարդու մը որ ուրիշ երազ չապրեցաւ, իր հայրենիքին ազատագրութեան երազէն զատ: Որ այդ երազին սպասին մէջ զոհեց ամենէն թանկ իր հարստութիւնը, — իր երիտասարդութիւնը, իր չափահասութիւնը, ու բերանս չ'երթար վրայ, աւելցնելու նաեւ իր ծերութիւնը: Այսպէս է այս ժողովուրդը:

Գրագէտի մը մէջ մարդը յատակ մըն է յաճախ: Ու գործը կ'անդրադարձէ այդ յատակին մեծ գիծերը: Տուի այդ մարդուն երկու հզօր կիրքերը որոնք մշտական լարումի մը մէջ պահեցին անոր ջիւղերը: Ան ապրեցաւ արուեստին համար ու ազատուութեանը համար իր ժողովուրդին: Իրեն չընծայուեցան միւս պատեհութիւնները կեանքին խոր ճանաչողութեան որ վիպասանը, թատերագիրը կ'ընէ իր ծիրին ննթակայ: Չունեցաւ Զօհրապի մը տարածուն ապրումները, բարդ ընկերութեան մը մեղքերուն և դարչութեանց հեղեղովը տրոփուն ու զգուած: Անշուշտ ճաշակեց դառնութիւնը իր սերունդին: Բայց իր հաշտոյն, փիլիսոփայի նման, իր միսիթարանքը փնտռելով իր մատենադարանէն: Բիրտ, խճող, անողոք ու ահաւոր կերպով անբարոյ անդրադարձը զոր ամէնքս կ'առնենք մեր շրջապատէն, մասամբ խնայուեցաւ այդ թուղթի ասպետին: Յետոյ, հրապարակի վրայ,

համար դժուար է հանդարտ հոգիով մը մօտենալ այդ հաշուեյարդարին: Ամէնքս ալ կը կրենք աղէտին թաթը մեր սիրտերուն խորը: Ո՛վ է մեղմէ ան քրկորուստ չունենայ դրուած իր հոգիին վրայ, անքակտելի խարանով: Ո՛վ է այն թշուառականը որ գոնէ պիտի չկարմրէր իր եղբայրներուն և քոյրերուն վրայ գործադրուած արարքներուն ամօթով: Եթէ յիմարներ էին անոնք որ աղէտը չղթայազերծեցին, նուազ իմաստուններ չեղան այն միւսներն ալ, ու չեն որոնք աղէտին պատասխանատուութիւնը հոգեկան անասելի վատութեամբ մը մեր մէջ փոխադրեցին: Բայց բոլորս ալ կը ճանչնանք թուրքը: Ու այդ թուրքը կը ճանչնան, զէթ պարտաւոր են ճանչնալ նաեւ անոնք որոնք այդ թուրքին թուրք բռնեցին մեր գլխուն, տարիներով, այսօր իշխուող համար անոր տակ: Գիտուն տարի յետոյ, ուրիշ սերունդ մը երբ պիտի մօտենայ այս ողորդութեան վերլուծումին, կ'ենթադրեմ թէ պիտի ըլլայ աւելի արգար: Առայժմ, մեր զրականութիւնը, ինչպէս մեր ընկերային հոգեբանութիւնը, ինչպէս մեր հոգիին հոգին մշուշին մէջն են մեր հրդեհին ու չ'երեւար հովը որ մառախուղը վանէր:

գլխումներու մէջ, բեմերու առջև, անիկա պատրանքը ոսկեղօծելու անխուսափելի գիտութիւնն ալ շահագործեց ի սպաս բաղդատական խաղաղութեան մը զոր զգացական բռնութիւնները իր գրական կիրքերուն երբեմն կը պղտորին բայց չեն յաջողիր հիմնովին խաթարել:

Այս առդերէն յետոյ կը հրաժարիմ հետեւելէ այն հարիւրաւոր թուականներուն որոնք անոր օրերը կը կէտկիտեն, բազմատեսակ դործունէութեան մը խթանին ներքեւ: Անիկա կա՛մ պիտի հրատարակէ, կամ պիտի պատուիրակէ, կամ պիտի դիմէ, կամ պիտի բանախօսէ: Ու այս արարքները քիչ մը շատ ընդարձակ գետններու վրայ: Մեր գաղթականութեան կորագրած ո՛վք: Մինչև Ամերիկա: Տպարան, դիւանատուն, պաշտօնական սրահներ: Տարօրինակը հոն է որ մշտապէս այս երթևեկը դայն հետու նզաւ յողնեցնելէ: Անոր համար՝ ամէն տեղափոխութիւն պատրուակ է իր նախասիրութեան ելք մը ճարելու: Պիտի ըլլայ Էջմիածին, Երուսաղէմ ու հանգիստի ժամերը պիտի փոխադրէ ձեռագիրներու բորբոսին: Ամէն դադար, ամէն այց աւարտէ ձեռագիրներու բորբոսին: Այսպէս դասաւորուած գործունէութիւն մը իր գիւտն է մեր մէջ: Ու ասոր պաշտպանութեամբն էր որ կրցաւ կերակել իր զանգուածեղ գործը: Կ'ինթադրիմ թէ ուրիշ կարեւոր մաս մը իր օրերէն սահմանուած ըլլայ այն հաղարու մէկ տարապարհակներուն որոնք իր բարութեան, միաժամ լուսատեսութեան նուէրները եղան իրեն, գինքը ամենուէն հասնող մարդու համարաւին մէջ դառնորէն վերաւորող քանի որ մեր միջոցները կը սպասին մեզմէ առաջ: Իր թշնամութիւններուն մէկ կարեւոր տոկոսը կը խորհիմ թէ իր շատ խոստանալէն ու քիչ կատարել կրնալէն առաջ կուգայ:

Ըսի թէ մեծ կիրքերու սպասարկող մըն էր ու զրազէտ մը: Ըսել կ'ուզիմ մարդ մըն է ան որուն մէջ գլխաւորապէս թիւնը, չըսելու համար նանրամտութիւնը միշտ պայքարի կը մտնեն հաստատ, խոր, հեռահայեաց առաքինութեանց հետ որ հանրային գործիչներուն ամենէն տոկուն խաբիսիւնները գուտայ: Զօպանեանի անձին շուրջ ստեղծուած կարծիքներու տարբերութիւնը արդիւնք է այս պայքարին: Ո՛վ որ հրապարակ կ'ընէ, այդ իսկ հանգամանքով, ինքնաբերաբար յանձն առած կ'ըլլայ պայքարին պայմանը: Անիկա պարզեց անիրաւութեան, խոտաւորութեան պատկերներ: Ունեցաւ երբեմն կիրքի լեզու ու

ակնոց, Բայց մեր ո՛ր գրողը — ան որ հանրային գերերու լուծին ենթարկեց իր տաղանդը — զերծ եղած է այդ անխուսափելի ստուերներէն: Եւտոյ, այս ստուերները ամենէն շուտ թափելիք մասերն են մեր գործունէութեան: Համբաւներուն հակահարուածը՝ յաճախ ներսէն, որ կը խորանարդէ մեր ուժերը բայց պիտի չնպաստուի մեր խելութենէն, մեզ պատրելու աստիճան մեզմէ զմեզ աճեցնելով մեր ներքին հայեացքին:

Յիսուն տարի գրիչ չարժող մարդու մը գործունէութիւնը, գէթ անոր հիմնական կարկառները դժբախտ բան է սեռեւել ստիպուիլ քանի մը էջերու չոր գերեզմանին: Բայց այս այսպէս է: Մեր գրականութեան պատմութիւնը ունի այլապէս խոռվիչ, խոր, անդնդակուս կեանքեր, քսանամեանի դադաղուածներէն մինչեւ ծառերու բունին գամուելով, նեարդ առ նեարդ, թշնամիին սուրովը հերկուած մեռնողները: Կեանքե՛ր, այնքան յորդու գեղեցիկ, իբրեւ պատրաստութիւն, տաղանդի յարդարանք, զոհողութեան հանք ու յոյսի գօտի: Բայց չեմ կարծեր որ երկրորդ նմոյշ մը հանէ մեր յարգանքին այնքան արժանաւոր մարդոց որոնք դիմանալու, յամառելու, միշտ աւելաւելու քիչ մը տարօրինակ տուրքերը ըլլան ներդաշնակած իրենց բաշխուած օրերուն դժոխքին ու մեր ցեղային քանի մը կարուկ յատկութիւններէն վկային Չօպանեանին չափովը: Ժամանակը կ'աշխատի անշուշտ ի հաշիւ ահաւոր կարծրութիւններու: Կ'ուզեմ ըսել — արուեստի գործը ազամանդի է նմանելու, ինքիւրեն բաւող, կարելի կերպով ազատ ուրիշ պաշտպանութիւններէ: Բայց այդ ժամանակը միայն չի փրկիր: Այլ կը թաղէ, մանաւանդ, հետախաղաղ բոլոր իր փրփուրները, ամենէն առաջ: Չօպանեանի գործը զատող մը տրտմօրէն կ'այցուի այս մտահոգութիւններով: Անոր մէջ մարդը պատմող մը ազատ է այս տաղանակէն: Չմօտեցայ իր շուրջը պատող հակասութիւններուն, կիրքերուն, անդթութիւններուն, ուրացումներուն, ինչպէս շուրջառային հոգակին որ մեզքն է ամէն աշխատողին: Առաջին categorieն մասամբ մը՝ մեր իրականութեան, ուրիշով մը ժամանակին, մեծ տոկոսովը՝ իր խսկ հակադրեցութիւններէն կը թուի բխիլ, իր ձեռքով յարուցուած տրտմութիւններէն որոնցմէ խուսափիլը կամ որոնք հրաւիրելը աղերս մը չունին նկարագիր որակուած փրացեալ յղացքին հետ, քանի որ յաճախ վեր են մեր մտանքներուն հասողութենէն: Իր համբաւին մեղքը կը քառէ ան երեսուն ու աւելի տարիներէ ի վեր:

*
* *

Ու գործը:

Աւագ ու առաջին հաստատում մը, ամագնուքի՛ւնը այդ գործին: Աւիշանի վաստակէն դուրս, որ բացատրելի է սակայն որակային կշիռովը որքան քանակովը, պատուական արբային ըջջակենցաղ հանգամանքովը, Զօպանեանի գործը տիրական զանգուածն է արեւմտահայ գրականութեան: Կը կանխեմ որակի խուղարկուհերու, ստուգիչներուն նախանձախնդրութիւնը անմիջապէս յայտարարելով որ այդ գործը երկնուած է բացառիկ հոգածութեամբ մը, արուեստի կենդանակերպին մօտակ, sous le signe de l'art, ինչպէս պիտի ըսին գաղթացիները այնքան վաղելութեամբ: Այս հաւաստումը պաշտպանութիւն մըն է նոյն ատեն: Ուրի՛շ հարց՝ այդ գործէն անմահ տարրին քանակը կամ որակը: Նման գործողութիւն մը քիչիկ մըն ալ կանխահաս կը նկատեմ, երբ անոր գործին որոշ մէկ հատուածը զեռ չէ պաղած իր ներքին կրակէն: Կրնաք, առանց նեղուելու, ու ինչո՞ւ չէ՝ քիչիկ մըն ալ հաճոյքով վերստին կարդալ Թագի՛ Փառքը: Փառք մը, սա իրողութիւնը, հեղինակի մը ներքին արժէքէն երբ անոր պատանութեան մէկ երկը զեռ կը պահէ մաս մը բան այն խանդէն որ զայն արտայայտեր էր, սկզբնածագ շունչովը տաղանդին: Կ'ենթադրեմ: Նոյնիսկ այդ գործին մէջ մեռեալ տարրը դարձեալ կը շահագրգռէ մեր գրականութեան պատմութիւնը քանի որ, ինչպէս պիտի տուի այս ուսումնասիրութեան մուտքին, Արշակ Զօպանեան հայ գրականութեան մանկանկար թանգարանն է, իր վրայ արձանագրած ունենալով բոլոր ձրգտումները, ճաշակները, փոփոխումները որոնք անցան մեր հոգիներէն և եւք մը գտան երբեմն մեր արուեստին մէջ:

Երկրորդ ու նոյնքան վճռական հաստատում մը — զանազանութի՛ւնը այդ գործին: Մանեկէ առաջ որակի մոգձաւանջին մէջ որ կը պատանէ բոլոր բազմատեսակ ու ընդարձակ խմբումները, հարկ է ճշգրել գրագէտին կեցուածքը որ շատ բան կ'ըսէ երբեմն: Ու ըսել, այս անգամ առանց վարանումի, թէ այդ վանազանութիւնը անխուսափելի պայման մըն է բոլոր պայքարող գրագէտներուն: Իր սերունդին մեծ գէմքերը բոլորն ալ իրեն պէս բաղմագան կողմեր կը ներկայեն, աշխատանքի շնչաւ խորժակներով: Քանի մը հոգի միայն չեն հետեւած մուսաներուն:

Խոկ այդ բացառողներն ալ, ուրիշ ամէն սեռի մէջ, նման են իրարու: Յետոյ, չմոռնալ այն միւս հիմնական հարկադրանքը որուն տակ կ'աշխատի Արշակ Զօպանեան: — Ատիկա մեր արուեստը հիմնովին եւրոպականացնելու մտահոգութիւնն է որ կը թարգմանուի մեր լեզուով՝ եւրոպական արուեստին բոլոր երեսները փոխադրել մեր մէջ: Ահա բանալին այդ զանազանութեան:

Երրորդ հաստատում մը, գրական ճակատին երկուսութիւնը, որ իր ընդարձակ ուժերուն շնորհիւ միայն փորձանքի մը չէ տարած գինքը: Անոր գործին մէջ իրրեք քանակ զանցառելի չէ երբեք ֆրանսերէն գրուած գիրքերուն մթերքը: Ասիկա փա'ստ մը՝ նախ հեղինակին հաշւոյն, վասնզի ուղղող չէ որ ինքզինքը պիտի հարկադրէր գրականութեան մայրաքաղաքին ճաշակներուն որոնք կերպով մը քաղաքակիրթ աշխարհին ալ ճաշակը կը կերպարեն: Ու երկրորդ՝ գործին հաշւոյն, որ բացառաբար կը շօշափէ մեր ժողովուրդին յաւիտեանական արժէքները: Իբր հրատարակութիւն ու վաստակ, Արշակ Զօպանեանի ֆրանսերէն աշխատասիրութիւնները վար չեն երբեք անոնցմէ որոնք կատարուեցան մայրենի լեզուով:

Այդ ընդարձակ գործին զստաւորումը կերպով մը կը դիւրանայ երբ զայն կատարենք իրենց հրատարակութեան, այսինքն ծնունդին բնական կարգովը: Ուշագիր գննութիւն մը անոր կորագրածին մէջ երեան կը բերէ կեանքին ալ ընդհանուր գնացքը: Այն մեծ ու պզտիկ հատորները որոնք անոր պատանութեան և անդրանիկ երիտասարդութեան յոյզերը, մտածումները կը տալաւարեն և իր համբաւին տոաջին յուշագրերը կը կազմեն այսօր, կը հասնին մինչև իր Պոլսէն փախուստը (1896): Առաջին տասնամեակին համար իր նուաճումները, մեծ մասով հատորի մտած, մեր գրականութեան համար ճշմարիտ նորութիւններ են: Արշակ Զօպէր հաւաքածոն իսկ որ կ'ամբարէ մինչև 1892 անոր սկսնակի արդիւնքները, կը պարունակէ անոր տաղանդին բովանդակ խոստումները որոնք լրիւ պիտի իրագործուին: Զօրութեամբ հոն է քննադատը, հրապարակագիրը, բանաստեղծը, տպաւորապաշտը, պրպտողը, — երեսներ որոնք ժամանակին հետ պիտի ամբողջանան ու պիտի տան իրենց ամբողջ տուրքը: Այլապէս չահեկան է թշուառները որ ժամանակակից է տոաջինին, իբրեւ անդրանիկ նմոյշ մը նոր քերթողականէ մը: Դրքոյկը նոր բան մը կը բերէ արեւմտահայ բանաստեղծութեան թէքնիքին

ու նաև ոգիին: Կը զգանք թէ բան մը կը մեռնի անոր մէջ ու նոր մը կը սկսի: Գրեթէ նոյն ժամանակներուն կը զուգահիւյսի Թաւրի Փառքը, որով մեր վէպը կը մտնէ հոգեբանական փորձարկութիւններու: Ձեմ գիտեր, պէտք է յիշել իր Պեպրոս Դոմէանը, պատանեկան խանդով ու հասուն մարդու միաքով մը հաւասարապէս յորդ ու հաւասարակշիռ, որ դարձեալ սեռ մը կը սկսի մեր գրականութեան մէջ — քննադատութիւնը: Ու անհամար յօդուածներ բոլոր թերթերուն ու հանդէսներուն: Բոլորն ալ ծանր, հիւթեղ, այդ օրերուն՝ համակ նորութիւն: Անդրանիկ այդ շրջանին պսակը սակայն իր խմբագրած հանդէսն է, Ծաղիկը, որ Զօհրապի Մախին հետ մեր գրականութեան մէջ պարզ փառք մը չեն, այլ փաստ: Զօպանեանի Ծաղիկը իր ստեղծումն է, ըսել կ'ուզեմ՝ իր գրականութիւնը սիրողներուն վկայականը, քանի որ մեր մէջ հանգէտը Մամուրեանի Աբեւեան Մախին կամ Պարոնեանի Թաքրոնի կամ Խէկաբի կաղապարը որդեգրած է, չյիշելու համար Աւետաքէի և ուրիշ աւելի թշուառ անուններ: Ծաղիկը թուական մըն է մեր մամուլին տարեգրութեանց մէջ, ինչպէս վերև յիշուած բոլոր գիրքերը, իրենց տեսակին մէջ ուրիշ կարգէ թուականներ են: Ու տխուր է երբեմն թուականներուն կախարդ, մանաւանդ երբ թիւերու վրայ չատ պահանջներ բեռընենք:

Զօպանեանի հասունութիւնը կ'ընդգրկէ ուրիշ երկու տասնամեակ ևս: Ասիկա շրջանն է մեծ ու ծանր գործերուն որոնք անոր տաղանդին լիութիւնը կը զնեն մեր առջև: Անոր գրական և ազգային գործունէութեան ծանրագոյն օրերուն կը զուգահիւյսին այն փառաւոր գիրքերը որոնք կը կոչուին Մ. Պէշկոնաւընի կէտքն ու Գործը, Նազալեթ Բաշալէ Ինճալը որուն յատուցաբանը մեր գրականութեան համար չգրուած էջ մըն էր ու չեմ չափազանցեր եթէ վերագրումը տարածեմ նաև մինչև մեր օրերը: Նոյնքան կարևոր հրատարակութիւն մը՝ Նազալ Յովսէփանը որ մեր մէջ պակտող ոգիի մը գէմ սքողուած ու ճարտար բողոք մըն է կարծես, ուղղուած, իրաւ է թէ լուեկայն մեր պատմութեան սիրական մեթոտներուն այլամերձօրէն թէքնիք ու անդրական (բարբարոս պիտի ըլլար անգիղաբուհոսականը), զարոյց կազմած՝ գիւնեական հայրերու աշխատանքներովը: Այս ծանր զործերուն զուգահեռ ուրիշ գրականութիւն մը. պրօպականտի երանգով, գլխաւորաբար ֆրանսերէն: Թարգմանութիւններ ասոնք մեր աշուղներէն, ժողովրդական երգերէն, նպատակ ունենալով

մեր ժողովուրդի խմացական արժէքներուն դէպի լայն խաւեր տարածումը: Ու նոյն ատեն, Աւակտը, շարունակութիւնը Պոլսոյ Ծաղկին: Որ պիտի աւագանէ այդ օրերու մեր խմացականութեան ամբողջ ճիւղը, գրական խորքէ, ու պիտի ծառայէ մեր դատին հետապնդումին (եւրոպական շրջանակներէն ներս), մեր գրականութեան վերածանումին: Կին ու նոր, հայ ու օտար դէմքերու շուրջ խիտ, լի, դաշնաւոր, վէպի մը պէս դիւրաւ կարդացուող բայց պաշտօնականներու բարձր մթերքով մը հարուստ մենագրութիւններ, ինչպէս նաեւ գրական ուղղութիւններու, մտայնութեանց վրայ առաջին ամփոփ համադրական յօրինումները: Ու ազգային քաղաքականութիւն, այդ օրերուն այնքան իրաւ, այնքան տիրական, իր առօրին մէջ պահելու համար մեր ժողովուրդին բոլոր խաւերը: Ու փոխադրումներ մեր բարբառին, մէկէ աւելի գլուխ — գործոցներու: Միայն Աւակտը մարդու մը լիութիւնը սպառող ձեռնարկ մըն է: Այդ շրջանին է որ ան վերջնական խմբումի մը տակ կ'առնէ իր բանաստեղծութիւնները, Վերքառնէր ընդհանուր տիտղոսին տակ, ճաշակաւոր ընտրութեամբ, անցք տալով այն ոտանաւորներուն որոնց արժէքին կը հաւատար: Պէտք է այս շարքին յիշել նաեւ Հայ Լճէրը, որուն խմբագրումը կը մատնէ պրպտողին և դատողին տպահով ճաշակը:

Պատերազմին հետ և անկէ առդին Արշակ Զօպանեան ինքզինքը կը շարունակէ, առանց նոր բան մը կարենալ աւելցնելու իր գործին տեսակարար ծանրութեան: Որակի այս կայունութիւնը պիտի քննուի երբ շինուի գրագէտի իր դէմքին համադրումը: Բայց կարելի է լութեամբ անցնիլ մեծ գործի մը վրայէն որ խմբագրուած է ֆրանսերէն: Հայ աշուղներէն հատընտիր երգերու եռահատոր թարգմանութիւնն է ատիկա, հեղինակներու մասին ամփոփ, պայծառ նշմարներով որոնք իրարու կ'ապուկելով հայ հոգիին վրայ բաւարար լոյս մը կը նետեն:

Հասորի ձևին տակ երկարաձգուող այս աշխատանքին հետ Արշակ Զօպանեան ունի շատ ընդարձակ լրագրական գործունէութիւն մը որուն տարողութիւնը պիտի ճշդուի իր տեղը: 'Դարձեալ' միշտ նոյն պայմաններու խթանին ներքեւ, ուրիշ աշխատանք մը, քաղաքական ու կուսակցական, որ այնքան ազդիտալի գեր մը կը կատարէ մեր գրագէտներուն հոգիին ինչպէս ուժերուն և ժամանակին վրայ, մշտապահանջ ու անբերախոս,

առնելով զայն հոսանքներու մէջ ուր չունէին ընելիք, զլանալով մանաւանդ անհրաժեշտ խաղաղութիւնը, ժամանակը՝ այնքան անհրաժեշտ մշտարժէ գործերու կերտումին:

Այս արագ նշմարը չի կրնար ծանրաբեռնուիլ քաղաքական գործունէութեան երթեւեկովը, անուանացանկովը զանազան պաշտօններուն, պատուիրակութիւններուն որոնք ազդած են սակայն անոր արդիւնքին վրայ: Օտարներու մօտ, մերիներուն մէջ, Պոլիս թէ Եւրոպա անիկա ծառայեց իր ժողովուրդին, իր հասկցած ձեովը: Ու իր գործը իբր քանակ ու որակ, ոչ միայն ամենէն պատկառելիներէն մէկն է իրապաշտ սերունդէն, այլև ամբողջ մեր զոյգ զրականութեանց:

2

ԿՈՂՄԵՐԸ ԻՐ ՏԱՂԱՆԴԻՆ

Կենալով միայն գրական գետնի վրայ, քննադատը կը հաստատէ բազմաթիւ կողմեր Արշակ Չօպանեանի անձնաւորութեան մէջ: Այս բազմակողմանիութիւնը քիչիկ մը հասարակաց է արդէն իր սերունդի բոլոր անուններուն: Գրական առաջին թափին մէջ մեր ուժերը ստիպուած էին ճակատիլ միշտ քանի մը պահանջներու: Բայց այս առաքինութիւնը իր բարձրագոյն ձեւին տակ իւրացնողը Արշակ Չօպանեանն է՝ դարձեալ որ պիտի մըշակէ հասարակաց հողերը, բայց պիտի աւելցնէ դեռ կոյս ալ գետիններուն հարստութիւնը:

Անով կը սկսի արեւմտահայ քննադատութիւնը: Որ, հեռու աւելորդ պերճանք մը ըլլալով, — քննադատութիւնը յորդ, նըրբացած գրականութիւններու կողքին թարմատար շեղում մըն է յաճախ — մերինին նման հիմնովին նախնական, ազադուն գրականութեան մէջ, անհրաժեշտութիւն մըն էր քառսուն տարի առաջ: Արշակ Չօպանեան, շատ երիտասարդ, հակառակ իր անբաւարար պատրաստութեան (*), մշակը եղաւ այդ սեռին, ա-

(*) Գրական քննադատութեան համար լուսարի պայմանները իրարու հետ համեմաշխ չեն սերունդէ սերունդ: Դասական գրագէտները զայն չեն զատեր իրենց ձեռնհասութիւնէն ու կը վերածեն ճաշակի աւելն վայելչութեան ընդհանուր ցուցմունքներու: Ժի. և Ժիլ. դարերուն ամէն մատենագիրը զատող է անպատճառ: Ումանթիքները զայն վերածեցին

պահուի կորուստի մը գիմովը: Կ'ըսեմ այսպէս, վասնզի ինծի համար քննադատութիւնը զիրքերու վրայ օրագրութիւն է, գէթ մեր մէջ: Այն ուժը զոր վասնեց անիկա այդ գետինին վրայ, անփոխարինելի շոյալում մըն էր: Վասնզի քառասուն տարի վերջը Պէտրոս Կոթեմէն, Թաւրի Փառլէն խոստումը կսկիծի մը պէս չի հեռանար ինձմէ: Անշուշտ, զործարարին ճարտարութիւնը պայմանաւոր է նախանիւթով: Ի՞նչ էր ի վերջոյ հայ զրահանութիւն որակուած նոր մեր ճիզը սրպէսզի անոր վրայով կարելի դառնային մեծ ու ընդարձակ կառոյցներ: Հաճոյք մըն է մեծ գրականութեան մը խորը ընկղմիլ ու անկէ վերսկսել շքեղ արդիւնքներ: Մնալով մեր կարելիութեանց գետնին վրայ, Արշակ Չօպանեան կը հանգիստանայ ամենէն առատ արտադրող մարդը մեր քննադատութեան մէջ:

Իրր վստահ ու վատնում, անոր մէջ երկրորդ գիծի կուզայ հրապարակաւորը, որ բացառիկ հանգամանք մը կը զգենու իր վրայով քանի որ այդ զբաղումը մատչելի չեղաւ անոր ու-

պատմական տողանցի մը (Հիւկոյի Վրոմուէլի յառաջարանը) անիրական, քմահաճ ու հոետոր, իրապաշտները, յանձին թէնի, անոր բռնադրեցին սահմաններ, օրէնքներ ու նպատակ, գիտական մեթոտ ու յաւակնութիւն: Սէմյուլիսթները զայն լծեցին անձնական արտայայտութիւններու: Ու աւելի յետոյ տալաւ որապաշտները, վարդապետականները, պատմաբանները զայն կանչեցին զարմանազան զերերու: Այս արագ շրջափոխութեան մէջ գիտական, իմաստասիրական պատրաստութեան մը բարիքը քիչ անգամ ընկերացաւ զատողներուն որոնք զործերուն դէմ սրամարտեցան, յաճախ չոր հմտութեամբ, երբեմն հոգեբանական հետաքրքրութիւններով (Սէնթ Պէօլ), միշտ հրապարակադրական ոգիով մը, սորվեցնող ու լուսաւորող: Անոր համար այս ծանօթութիւնը՝ վասնզի մեր քննադատութիւնը այսօր ինքնիրեն իրաւունքներ կուտայ աւելի բարձր խօսելու քան գրականութիւնը: Սրամտութիւն, քանի մը ընթերցում, ոճ բաւ են մարդոց սրպէսզի ասոնք վճիռներ արձակեն իրենց չգիտցած բաներուն վրայ: Ըլլալէ յետոյ բացատրող, թելադրող, սորվեցնող, այսօր, երբ մեր քաղաքացիութիւնը հասկնալի արեւահոսութեամբ մը տոգոյն է ինքնին, անիկա արտում հաջեւյարդար մըն է աւելի քան ճանապարհի կիրքերու: Գործ կը հրահրեն զժրաստ զըրկանքներ, զգայութիւններ, օտար մշակոյթներու և պայմաններու խորքերուն մէջէն: Իրար չքաջելը չէ ասիկա դասական նախանձին: Այլ զըլխովին ուրացում մը որ անշուշտ բան չի փոխեր արժէքներուն տեսակարար կշիռէն, բայց կը խաթարէ սեռին իսկ նկարագիրը: Չօպանեանի քննադատութեան ընդհանուր ոգին զրական, յաւատեալ, ռոմանթիք ու ինքնապատկեր է: Բայց երբեք բացասական: Հիմա մարդեր սէր չունին, մտքէն, հմտութենէն, պարկեշտութենէն առաջ:

ղիւ ճամբով, ինչպէս եղած էր ատիկա Արփիարեանին, Զօհրապին, Բաշալեանին համար, — մարդեր բոլորն ալ իրենց արամադրութեան տակ օրաթերթ մը ունեցող, ուր անոնց զրգիւկար միշտ օրով ասլերելու, անկէ ներշնչուելու: Իրաւ է թէ իր հանգէսները (սեպհական) զանցառելի ժամադրավայրեր չեն, բայց կը տառապին իրենց թէքնիք նկարագրովը: Անոնք քաղաքական կամ ընկերային կրկէսներ չեղան երբեք, վասնզի արուեստի ու մտածման հանգանակներու կը սպասարկէին: Անպահական բեմի այս պակասը թերեւ թաքուն ազդակ մըն է կամ պատճառ մը որպէսզի Արշակ Զօպանեանի մէջ մարդկի ամենէն քիչ ու գէշ տեսնեն հրապարակազիրը: Եւ սակայն անհուն է անոր վատնումը այդ ուղղութեամբ: Սկիզբները շեշտօրէն դրական: Հետզհետէ, հպատակելով ազգային հարցին մղումներուն, մեր իրերամարտ ակնորժակներուն ու կուսակցական պահանջներուն, Արշակ Զօպանեան իր արգէն բաժնուած ուժերէն լաւագոյն մաս մը պիտի յատկացնէ այս ապիրատ որքան ապերախտ պէտքին ու պիտի ստորագրէ վիճարկու և կուսական այն polémiqueները որոնք ոչ ոքի բարիք պիտի բերեն, բայց մեծ վնաս՝ անոր ուժերուն, խռովելով անոր արդէն տարակնդրոն ջղախուժութիւնը աւելորդ հոգերով, երկրորդական կիրքերու նորանոր հեղումներով: Գրականէն դէպի ազգային — քաղաքական, կուսակցական ակնորժակներու սա զսռածումը բարեբախտաբար չունեցաւ այն ազդեցութիւնը որ կը հաստատենք Պարթևեանի, Զարգարեանի գործերուն մէջ, որոնց հարկադրական նիւհարութիւնը թող ներուի մեզի բացատրել ջանալ այս անօրոշտ որքան անգութ ինքնամոխսումով: Միւս կողմէն անոր կեցուածքը, զէթ իբրև հանգէսի մը պատնիշաւոր արիւններին, զինքը վար չի պահեր Մամուրեանէն որուն մէջ զրազէտին պակասը դառնօրէն կ'անդրադառնայ գործիչին ճառագայթման վրայ: Ամէն ուր որ զինքը քշած են վայրկեանը, իր նախասիրութիւնները, իր քէները, իր նախապաշարումները, Արշակ Զօպանեան ըսած է իր ըսելիքը յաճախ բուն, կրքոտ, միշտ տաք, միշտ իրաւ շեշտի մը պաշտպանութեամբ:

Ատեն մը անիկա որակեալ քերթողն էր իր սերունդին: Այս վերադրումը դժուար պիտի չըլլար հասկնալ որքան արգաւրացնել երբ իրապաշտ փաղանգին ամբողջական զիմագիծը ունենանք աչքի առաջ: Մեր զրական երեք սերունդներէն իրապաշտները մինակն են որ բանաստեղծի դէմք մը չլայտնարեն:

ցին: Սիպիլի, Չօպանեանի համբաւները իրենց դադաթը գտած են արդէն իրր քերթող 1900ին երբ ոչ Վարուժան, ոչ Թէքէ-եան, ոչ Մեծարենց գոյութիւն ունին: Բայց Նար-Պէյի, Թէրզ-եանի, Սէթեանի, Աճէմեանի, Լեւոն Սեղբոսեանի տաղաչափու-թեանց քով Չօպանեանի քերթուածները անուրանալի յաւելում մըն են: Միւս կողմէն, եթէ իրր ներշնչում, զգացումներու թափ կամ ականջի հեշտութիւն անոր քերթուածները չեն զատուիր շրջանին ընդհանուր միջինէն, բայց իրր թէքնիք, իրր նայուածք, իրր արեւմտեան ժուժկալութիւն սկիզբ մը կը կազմեն: Անոնց մով մեր քնարերգութիւնը կը մօտենայ եւրոպական, մասնաւո-րապէս ֆրանսական կերպերու, ձեւնկալ ու ցուրտ ու կիսա-զգած այն արուեստին որ ձեւի կատարելութիւն մըն է ամենէն առաջ բայց չի կրնար ըլլալ բուն իսկ ստեղծագործութիւնը: Իր ճամբան կը տանէր դէպի կատարելութիւն ու դէպի բռնազօ-սութիւն: Իրմէ վերջ մեր քերթողները զացին երկու ալ ուղ-ղութեամբ: Այդ ճամբու զերագոյն ճամբորդն էր Սիպիլ որ սա-ռեցաւ իր իսկ ձիւնիմ մէջ: Չօպանեանի Թրք-Ֆէրէն վերջ հաս-կընալի էին Թէքէեանի և Մեծարենցի քերթողականները:

Այս երեք հիմնական կողմերուն վրայ կ'աւելցնեմ ՏԱՄԱՆՈՒ-ՐԱՅԱՇԵՐ որ համադրութիւն մըն է իր մօտ վերի երեք ախոր-ժականերուն: Եւրոպայի մշակոյթէն իր տպաւորութիւնները, յա-ճախ արուեստի և մտածման աշխարհներէ, երբեմն արտաքին, նկարագեղ կայքերէ, երբեմն շարժումներէ ու մարդերէ, տունն անոր յաջողակ էջեր: Նկար, ներկայացում, այցելութիւն, ըն-դունելութիւն, շփում իր մշտարթուն ուղեղին համար պատ-րաստ բլազներու դերը կատարեցին: Ու անիկա պատմեց հին ու նոր աշխարհին ամենէն ցցուն և ուժգին աղդեցութիւններէն: Ու եթէ երկարէք այս ընկալչութիւնը սանկ կէս դարու մը վրայ, այն ատեն հասկնալի կը դառնայ հարստութիւնը այդ երակին Արշակ Չօպանեանի ընդհանուր գործին մէջ:

Վիպիճը: — Ըսի մտածումիս հիմնական մասը: Ամէն քըն-նադատի մէջ վիպողի մը նախատարերքը սխալ չէ հաստատել (հակառակը ճիշդ չէ միշտ): Իրողութիւն է որ առաջինը եղաւ հոգեբանական վիպակը փորձող մեր մէջ, ան ալ իրապաշտ շար-ժումին ամենէն հզօր հմայքի օրերուն: Չտուաւ անշուշտ իր տաղանդին վայել գործ մը, այդ ուղղութեամբ, բայց իր նո-րավէպերը, տղոց պարունակէն դործող պատկեր-պատմուածք-

ները, իր կենսագրումները մանաւանդ ոչ—գրողներուն շքախումբէն մեզի կը բերեն գեղեցիկ կարելիութիւններուն ու ասոնց վրիպանքին ցաւը նոյն ատեն:

Յետոյ, պէտք է տեսնել իր մէջ թարգմանիչը որ աշխատած է երկու երեսներու վրայ: Դժուար է արդիւնքի փաստերով տապալել փորձել այդ ճիգին տարողութիւնը: Աշխարհ անշուշտ այսօր քիչ մը աւելի բան զիտէ մեր ժողովուրդին շնորհներէն որքան չէր գիտեր անցնող դարու վախճանին: Ուրիշ հարց՝ եթէ երբեք այդ գիտութիւնը մեզի չբերաւ մեր սպասումին սփոփանքը: Նոյն ատեն Արշակ Չօպանեանի մէջ հսկայ պատրանքին դէմ քալող մեր օրերու ասպետն ալ ուրիշ սրտառուչ փաստ է ինքնին: Մինչև մեր վերջնական կործանումը անիկա ձեռնթափ չեղաւ այդ կրկնելիութէն ու կը շարունակէ հաւատալ: «Արդարութիւնը կ'ուշանայ, բայց չի կորսուիր» ըսեր է մեր ժողովուրդը: Թարգմանչական աշխատանքին մէկ կարեւոր մասը գրական, քաղաքական, պատմական արժէքներու ցուցահանումը ունի նպատակ, մշակոյթի միջազգային լեզուով մը կատարուած (ֆրանսերէն): Ուրիշ մաս մը՝ միջազգային հին ու նոր մեծ արժէքներուն մեր աշխարհաբարի փոխադրումը: Պէտք է կենալ սա հիմնական փաստին առջև որ, աշխատանքը իր երկու երեսներուն ալ վրայ, շեշտօրէն գունաւորուած է արուեստի լայն հասկացողութեամբ մը:

Գրականութեան մը պատմութիւնը, առանց մեծ տոյժի, կրնայ մոռնալ մեր կեանքին թերեւս ամբողջ խորքը տուող յատկութիւններ, երբ որ ասոնք չեն վերածուած դործերու, շօշափելի ու իրական, — գիրք, շէնք, նկար և այլն: Ապերախտութիւն: Անշուշտ: Բայց տարբեր կերպ մը դժուար պիտի ըլլար հաշտեցնել գրականութեան իսկ ըմբռնումին: Այս տեսակէտէն դիտուած, Արշակ Չօպանեանի կեանքին գրեթէ կէսը կը լքուի ազգային պատմութեան քանի որ այդ կէսը անոր վերիվայրումներուն հետ քալող ուրիշ տոամ մըն է, այլապէս յուզիչ, բայց որուն պարագրկումը դուրս կը մնայ իմ ծրագրէն:

3

ԳՆՆԱԴԱՑԸ

Պէտք չեմ զգար մանրամաղ վերլուծումով մը ասպացուցանել չգոյութիւնը գրական այն սեռին որ Արշակ Չօպան-

եանի անձովը իր մուտքը կ'ընէ մեր գրականութենէն ներս: Բաւ է յայտարարել թէ գիրքերու և հեղինակներու շուրջ դատումները, իրմէ առաջ, քրոնիկներ են յաճախ, եթէ ոչ պարսաւ կամ հայհոյանք: Ե. Մուրատեան, Ռեթէոս Պէրպէրեան, Եղիա, Գրիգոր Օտեան, Երբեմն Մամուրեան, Երբեմն ալ Սի Ռմն, օրաթերթէ կամ մուրացկան հանդէսներէ կը գրաւեն սիւնակներ, անպատասխանատու լրջութեամբ, հոն ըսելու համար ինչ որ կ'ըսեն ուրիշներ, այդ էջերու միւս սիւնակներէն, այս անգամ հեռաւոր կամ մերձաւոր արեւելքի հարցերուն շուրջ, այնքան անփոխարինելի լրջութեամբ: Գրական քննադատութիւնը մեր մէջ լրագրական քրոնիկ է: Չեմ ըսեր թէ յիշուած անուններուն պակասած են դադափար, հասկացողութիւն, գատում, վարդացում: Ասոնք բոլորը մէկ կը շինեն պարկեշտ մտաւորականը, բայց ոչ այն միւս տիպարը որ այլամերժօրէն իր ուժերը պիտի յատկացնէ գիրքերու, գործերու ճանաչողութեան մը, գրականութեանց ընդհանուր ըմբռնումի մը ու պիտի ստեղծէ իր բեմը, անկէ խօսելու համար իր գիտցածը, կարծածը, բացառիկ եթէ ոչ ծիծաղելի ինքնաբաւութեամբ մը: Այս մարդը Սրչակ Չօպանեանն է:

Միւս կողմէն, առանց աջ ու ձախ շեղումներու, պէտքը կը զգամ իսկոյն ճշգրիտ տարողութիւնը այս վերագրումին, զայն վերածելու համար պարզագոյն իր եզրին որ եթէ տարբեր է մեր ռումանթիքներուն կամ՝ թոուցիկ տպաւորութեանց հետամուտ, իրերագով միւս խմբակին ճաշակէն ու հասկացողութենէն, բոլորովին չ'ընդգրկեր սակայն յղացքին ընդհանուր նկարագիրը: Անշուշտ, այս տողերուն հետ, կը խուժեն խոշոր, խոշոր տարազներ, վարդապետականներ, իմաստասիրական պատրաստութիւն, ընկերաբանական տեսութիւններ ու ընկերներ, որոնցմէ ոմանք արեւմտեան մեծ տարազներուն շուրջառովը, միւսները՝ արեւլահայ ընկերաբան և օգտապաշտ դպրոցին տափակութիւններովը զգեստաւոր: Արչակ Չօպանեան զուրկ է մընացած իմաստասիրական կազմութեան մը բարիքէն (որքան արդար պիտի ըլլար բառք փոխարինել չափեով, արդիւնքին առջևը ահաւոր այն միջակութեան որ այդ պատրաստութիւնը, բայց միայն այդ՝ իբր շանթարդի կը գործածէ, իր անհասկացողութիւնը, անուղիղութիւնը պատասպարելու, գլխաւորաբար արեւլահայ քննադատութեան մէջ) որպէսզի իր դադափարաբանութիւնը պարտադրէր մեր հրապարակին: Գիրքերու գիտու-

թիւն մը գոյութիւն ունի անշուշտ: Բայց անոր անհունութիւնը: Ու հայ գրագէտին միջոցները, մանաւանդ Պօլիս՝ ուր մատենադարանը հնութեանց թանգարան է շատ շատ: Ու կեանքը, որ մեր ժամերը կ'ուզէ նախ իր հաշուոյն, զանոնք վատնելու համար թերթի, դասի, ճառի, ու այն հազար ու մէկ ոչնչութիւններուն որոնք՝ կ'ազան մեզ: Կ'ըսեմ ասոնք, որպէսզի իր ճիշդ արժէքին մէջ տեսնէք զինք մեր գրողներուն իրագործումներուն: Կեանքին ընթացիկ ապրումները բաւ են մեզմէ հանելու համար վիպող մը: Մեր տառապանքը, մեր պատրանքները, մեր սէրը ու երազները լիուրի կը հայթայթեն նախանիւթ մեր քերթողական շնորհներուն որպէսզի մենք տանք մեր աշխարհը Դուրեանի մը, Մեծարենցի մը մանկունակ հորիզոններով: Բայց քննադատ մը: — Անիկա առնուազն հսկայ դժուարութիւն մըն է մեր մէջ: Անոր գոյութեան իրական արդելքները: — Շատ: Ու ամենէն առաջ հայ գրականութիւնը: Որ հսկառակ կիսագարեան իր հոլովոյթին, նոյնիսկ զայն տեսնելով 1900ին, կէս հարիւրէն պակաս թիւ մը կը հանէ յաջողած գործերու, քննադատին առջև վարկ վայելող: Յետոյ, ընթերցման անհնարութիւնը, Պօլսով պայմանաւոր, ու պայմանաւոր դարձեալ մեր քաղաքական ճակատագրէն: Մեր նոր գրականութեան մէկ կարեւոր կէտը, արեւելահայ վէպը արդիւուած աշխարհ է արեւմտահայ դատողին համար: Ու տակաւին պակասը՝ ամբողջական գործերու, հեղինակները որոշազորով վաւերագրերու, նշխարներու, առնուազն ուղիղ թիւերով կենսագրումներու, լուսանկարներու, ձեռագրերու: Այս եղերական հանգամանքներու մէջ է որ սկիզբ առած է մեր քննադատութիւնը: Ու այս ամէնը իր անդրադարձը պիտի ունենայ Արշակ Զօպանեանի քննադատական գործին մէջ:

Ընդարձակ իր արդիւնքը կարելի է զետեղել երկու որոշ բաժիններու մէջ: Ասոնց կարեւորագոյնը, իբր ծաւալ ու յաջողութեամբ կուգայ մեր գալրութեանց շուրջը իր կատարած վերլուծումներէն, գէմքերէ կամ շրջաններէ, հին(*) բայց մանաւանդ

(*) Մեր հնագոյն, ըսել կ'ուզեմ ոսկեդարեան մատենագրութեան մասին Արշակ Զօպանեանի աշխատանքները կը կազմեն քննադատի իր գործին ամենէն համեստ մասը: Սխալը կը գործէ անոնց մէջ, արդիական մեթոտը փորձել արդիւնքներու զնահատման մը մէջ որոնք ծնունդ են բոլորովին տարբեր հոգեբանութեան: Փարպեցի, Եղիշէ, Խորենացի դրագէտներ չեն, այս բառին ոչ ընթացիկ ոչ ալ դասական տարողու-

նոր մեր գրականութեան մեծ անուններուն առիթովը իրագործուած։ Երկրորդ բաժինը կ'ընդգրկէ ընդհանուր գրականութեանց (նախասփրութեամբ մը Փրանսականին) ու անոնց հսկաներուն վրայ կատարուած համագրական իր փորձերը, ու գրական երեւոյթներու վրայ իր կառույցները։ Զուտ քննադատական ուսումնասիրութեանց այս փաստերուն քով անիկա տուած է բազմաթիւ նշմարներ, կենսագրական որքան վերլուծական, այն քան մաթիւ հատորներուն մէջ, հայերէն թէ Փրանսերէն, ուր մեր արուեստի արտայայտման բոլոր կերպերը դիտուած են նոյն ու մայր մտահոգութեան մը ընդմէջէն, — մանրանկարներու, ձեռագործներու, խաչքարերու, աւերակներու, օսկեքանդակ յօրինումներու, կերպասներու, գրչագիրներու, նկարներու, հաստատ թէև դժուար վկայութիւնները օգտագործելու հայ արուեստի մը, հայ հոգեբանութեան մը, հայ իմացական կեդրոյի մը լաստակերտումին։ Ասոնցմէ զուրս են հարիւրաւոր այն քրօնիկները որոնք գրական երեւոյթներու, զեղարուեստական շարժումներու, մեղմ աւելանալու, հոս ու հոն երեւոյց յատկանշական գործերու — գիրք կամ նկար կամ երգահանդէս —, մեր գատին հետապնդումին մէջ դեր մը ունեցած հայ ու օտար պետական մարդոց, մեր պատմութիւնը շահագրգռող հարցերու շուրջ իրեն արժած են անբաւ սիւնակներ, միշտ տիրական տարրով մը արժանի՝ պահուելու, քանի որ ամենուն մէջ ալ կայ իր անձնական աղերսը, միտքէ կամ գործէ, որ մեր գիրքը կ'ընէ այլապէս թանկ ու անփոխարինելի։

Ինչպէս կը տեսնուի սա շատ արագ պարզումէն, քննադատը Զօպանեանի մէջ կը յորդի իր ընթացիկ տարագէն, ըլլալու համար տեսակ մը մեծատարած «առաջաբուն» (ինչպէս կ'որակէ զինքը իր գալըցին երէցներէն մէկը անձնական նամակի մը մէջ) պատմիչը հայ ժամանակակից իրականութեան, անշուշտ, գրական ու զեղարուեստական երեւոյթներու շուրջ լայն յամեցումով մը։ Այս պարագան է որ կասկածի տակ կը ձգէ զուտ քննադատի իր վարկը (*):

Թեամբը, այլ մարդեր, մեր մէջ միայն կարելի։ Անշուշտ անոնք վկայութիւններ են այս ցեղէն բայց կը զատուին նարեկացիէն, Գուշակէն, աշուղներէն որոնց ստեղծումները արուեստի շնչոյ ըմբռնումէ մը կը բխին, մեզայատուկ և իրաւ։

(*) Այն աստիճան որ վիեննացի Միխիթարեան հայրերը չեն վարանած զայն իրենցմէ մէկը ընդունելու, արժեցնել ձգտելով անոր մէջ,

Պատնալու համար քննադատական իր արդիւնքի կշիռին, մարդ ամենէն առաջ կը զտրմանայ անոր զանազանութեան որքան ընդարձակութեան վրայ:

Ա. — Օտար հեղինակներու եւ գրականութեանց վրայ իր փորձերը: Օրը օրին գրուած այս յօդուածները, իրենց սահուն, պարզ, հասկնալի ըլլալու առաքինութեանց կը միացնեն աւելի բարձր արժանիքը մեր մէջ փոխադրելու միշտ բաւարար մթերք մը գաղափարներու, որոնք արդի մշակոյթին ընդհանուր յայտարարները կուտան, ու անհրաժեշտ տարրերը կը նկատուին իմացական հաւասարակշռութեան մը: Մեր մէջ, ո՛չ ոք՝ այդ հասարակաց մտածումները անհաշիւ գործածեց իր դիւրութեամբը, ընտանութեամբը: Ես կանգ չեմ առնիր այն առարկութեան առջեւ որ ասօցողուտ կը դաւանի օտար գրադէտի վրայ ամէն զբոլութիւն, քանի որ գրողը արձագանդի դերէն^(*) դժուար դուրս կ'ելլէ: Յետոյ, քննադատը քիչ անգամ արուեստագէտի յաւակնութիւններ պիտի պաշտպանէ: Իրողութիւն է որ 1890ին իսկ Չօպանեանի յօդուածները օտար դէմքերու շուրջ կը բերէին բան մը որ կը պակսէր մեղի: Տարիներու հոլովումին հետ, այդ փո-

ւածնէն առաջ, հայ բանասիրութեան վաստակաւորներէն մէկը, երկրորդաբար՝ հայ պատմութեան մշակ մը, հաղիւ յիշելով, կամ տեսնելով անոր մէջ արուեստագէտ-քննադատը: Բարսեղին իմաստը: — Պարզ է սակայն: Մարդիկ արդիւնքներուն զսպանակները քիչ անգամ նկատի կ'առնեն: Այս տեսակէտէն դիտուած, Չօպանեանի քննադատական գործը կը տկարանայ, մանաւանդ իբրեւ քանակ, իր ուրիշ այս անգամ առատածաւալ ժառանգութեան առջեւ: Բայց Բարսեղնը միշտ ճշմարիտ է:

(*) Արշակ Չօպանեան մոլեռանդ ուղղափառի մը պէս պաշտպանած է իր այդ կարգի ուսումնասիրութիւնները բանագրողութեան ամբաստանութեան դէմ, առանց կասկածելու միւս օրէնքին ալ ճշմարտութեան, որուն համեմատ գրականութիւնները ջղային, զգացական երևոյթներ են, իմացական ըլլալէ աւելի ու մենք չենք կրնար տասը ջղային դրութիւն հայթայթել մեր պատմութեան: Որեւէ հայ պատմիչ, որ Պոլիս է կադմած իր զգացական դրութիւնը, չի կրնար զգալ Ֆրանսերէն կամ անգլերէն քերթուածի մը թաքուն, անվերածելի գեղեցկութիւնը, որպէսզի դատէ դայն: Դրականութիւններու թարգմանութիւնները միշտ թերի կը մնան այս սկզբունքէն դիտուած: Անոնք որ ետքէն սորված լեզուով մը կը գրեն, կը գրեն ոչ իբր արուեստագէտ: Ահա թէ ինչու հազար ու աւելի տեղք քրիստոնեայ լատիններէն ոչ մէկ զբաղան գործ չտուաւ արեւմտեան մշակոյթին. մինչ աւելի խեղճ բարբառներ (բաղդատուած այդ օրերու լատիններէնին) ինչպէս իտալականը, ֆրանսականը, անգլիականը, աւելի վերջ գերմանականը պիտի տան ազգային գրականութեանց առաջին մեծ գործերը:

խաղրութիւնները քիչ քիչ ազատութեան լրագրական իրենց յարգարանքէն, ըլլալու համար լայն, հասուն, մտածուած փորձեր (essais) որոնց վրայ աշխատող հեղինակը նախանիւթերու հարստութիւն մը միայն ունէր աւելի, բայց կը դնէր իր անձէն ալ որոշ բաժին մը: Անոնք, առնուազն մարզանք մը պիտի կադմէին որպէսզի ճարտարապետը ստանար, իրենց վրայով, մեթոսի մը, եղանակի մը թէքնիքը: Չեմ գործածեր վարդապետութիւն, հանգանակ, իմաստասիրութիւն քիչ մը խոշոր բայց յաճախ ալ փցուն տարազները: 1890ին ֆրանսական քննադատութիւնը արդէն հրաժարած է մեծ այդ բանաձևներէն, ըլլալու համար տպաւորութեանց տողում մը: Ժիւլ Լը Մէթր, Պուրժէ, Ֆակէ, Անաթոլ Փրանս, Կուրմոն տիրական գէմքերն են այդ քննադատութեան, բոլորն ալ անձնական զգայութիւններու արձանագրիւններ, երանդի տարբերութեամբ մը: Ծանր, պատմա-փիլիսոփայական հմտութեան մը բռնէն զերծ այդ դատումները անշուշտ քիչով վեր են լրագրութենէ: Բայց ատիկա կուրուստ մը չէ, քանի որ խոշոր յաւակնութիւններով բեռնաւոր իրապաշտ ու դրապաշտ քննադատութիւնն ալ (Թէն, Չոլա) աւելի բախտաւոր չէ եղած, ժամանակին զիմաց: Արշակ Չօպանեան օտարներու վրայ իր բոլոր կտորներուն մէջ, գործածեց տպաւորապաշտ թէքնիք մը, ուր մուտք էին գրագէտի որոշ խառնուածք, արուեստագէտ զգայնութեան մը տարրերը, քիչիկ մը արեւիք, այսինքն՝ դոյն ու երազանք, որոշ բաժին մը հայութեան, իր ամենէն մաքուր, ախուր, հարազատ քանի մը կողմերովը: Անխուսափելի այս անձնականութիւնն է որ այդ կտորները կը փրկէ պարզ հետեողութիւն, անպէտ փոխադրում ըլլալու ճակատագրէն: Յետոյ, անոնք հանգրուաններ են եղած նոյն ատեն: Քառսուն տարի առաջ օտար լեզուները մատչելի չէին մեր միջին միաքերուն: Խոշոր պատանիները, որոնք յետոյ տէրերը պիտի դառնային մեր գրականութեան, իրենց հաղորդակցութիւնը ըրին արեւմտեան մշակոյթին հետ, այդ աւօսով:

Այդ ուսումնասիրութիւններէն անոնք որ գէմքերու յատկացուած են, վար չեն մնար իրենց սկզբնատիպ կաղապարներէն: Կոնֆուռ Եղբայրներու և Հայնի վրայ վերլուծումները, յիշելու համար նմոյշներ, իբր թափանցում, դասաւորում, ճանաչողութիւն կրնան մօտիկը գրուիլ վերեւ անուանուած քննադատներէն նման փորձերու: Երեւոյթներու շուրջ (վիպակաւութիւն, դասականութիւն, միսրիֆականութիւն՝ դարձեալ յիշելու համար նմոյշ-

ներ) իր կառուցումները կը համադրեն միջին ծանօթութիւններու ամբողջական մթերքը, հանրագիտական խտութեամբ ու պայծառ յօրինուածքով: Չեմ խօսիր այդ աշխատանքին մէջ նորութեան, նորութեան պէտքէ (*) մը, որ ծիծաղելի պիտի ըլլար առնուազն: Հոս կը ներկայանայ հարցը եւրոպական զգայնութեան ո՛ր աստիճան իր հաղորդակից գառնալուն: Ուրիշ խօսքով՝ կա՞յ Արշակ Զօպանեանի մէջ արկարբ որ կը ճանչնայ հին ու նոր մեծ գրականութիւնները, ապրած է գէթ տասնըիններորդ դարու հոգեբանական և զրական մեծ տաղնապանները, ասոնք խըտացնող գործերու խոր, սպառող պիղուծմներէ վերջը ու ճարած՝ իր ջղալին գրութեան՝ աշխարհը անոնելու և զգալու եղանակ մը որ հանդէս կուգայ օրինակի մը համար Տանիմարքացի կէօրկ Պրանդէսի մը գործին ընդմէջէն: Կը կարծեմ թէ անտեղի է այս խտութիւնը: Եւրոպական համարաւի արագացած Դանիացի քննադատին ՓօլՅէրը շատոնց մտած են երջանիկ քունին մէջ որով կը մոխրանան քննադատական ամենէն ամբարհաւած յաջողուածքները: Չմոռնալ անշուշտ Սէնթ Պէօլը որ կը կարգացուի անձերու հոգեկան բաւիղներէն ներս իր բացած ալլապէս շահեկան, խռովիչ լուսամուտներու սիրոյն: Յիշել մեծահոգակ Թէնը ու իր ամբակազմած լաստակերտութիւնները որոնք այնքան տոգոյն գրականութիւն մը կը թուին այսօր: Եւ սակայն կէս դար հազիւ մեզ կը բաժնեն օրերէն ուր այդ մարդուն վերլուծումները իմաստի զագութներ կը ներկայացնէին մտածող մարդկութեան հիացումին բարձրացուած: . . . Դառնալու համար հայ գրականութեան, անմիջապէս գիտել կուտամ որ Արշակ Զօպանեանի այդ արտաքին աշխատանքը բարիք միայն բերաւ իր ընթերցողներուն որոնք ատոր շնորհիւ արթնցան անշահախնդիր ու ազնիւ հետաքրքրութեանց, երբ միջազգային կրկէսին վրայ այժմէութիւն գրաւող մեծ հարցեր, իմացական հոսանքներ, ամենէն շատ գրական ուղղութիւններ անոր անխոնջ գրիչովը կը պարզուէին, կը պատ-

(*) Ամէն սերունդ անցեալը ճանչնալու իր կերպին մէջ ինքզինքը կը ճշդէ: Միջազգային գրականութեան մայր նիւթերը կազմող այդ հարցերուն շուրջ Արշակ Զօպանեան որեւէ տիտղոս չի ներկայացներ, զանոնք անձնաւորելու, զլիաւոր այն իրաւունքով որ անոնք հայ գրականութեան համար անձանօթ աշխարհներ են: Պարէս մը կրնայ թէնի տէքստիլիզմը դատելու ատեն իր սերունդին գիտագծութիւնը սեւեռել: Նման պարագայ մը չի գրուիր իբր հարց Արշակ Զօպանեանի ուսումնասիրութեանց առջև: Նոյն գիտողութիւնը՝ գրեթէ նոյնութեամբ մեր հին գրականութեան շուրջ իր վերլուծումներուն համար ալ:

չաճուէին իրենց ճաշակներուն ու հասկացողութեանց: Սնչուչտ արագ, քիչ խոր, լրագրական նկարագիրը պէտք է մատի փաթ-
թել երբ կը գատենք այդ վաստակը: Սրչակ Չօպանեան ֆրան-
սացիներ չունէր զինքը կարգալու: Յետոյ միշտ աչքի առջե
ունենալ անոնց նորութիւնը: Նորագոյն մեր տերունդը, հիմա
իր միջոցներով, դիւրութիւն ունի հայթայթելու այդ ամէնը,
սխմելով ակէնն ինչպէս կ'ըսեն: Բայց՝ քառսուն տարի առաջ:

Բ.— Հայ գրականութեան եւ հայ հեղինակներու վրայ իր
աւխտասնիր: Հոս պարզ է որքան անվերապահ իմ համակրանքը(*)

(*) Տարիներու տրտում պատմութիւն մը կայ Չօպանեանի և իմ
միջև. քննադատական շատ մը հարցերու շուրջ: — Պէտք է որքան ա-
նիմաստ դրուագներով ծանրաբեռն, կ'անցնիմ բանավիճային — որով և
անլուծելի — փոքր, կըքով պղտորած կողմերուն վրայէն այս սխտու-
թեան (գրագէտներու թերութիւնները լուել գիտնալը ծառայել է այդ
գրականութեան երբ անոնք արժանիքներու որոշ փաստեր ունին իրենց
պահանջին) կենալու և ըսելու համար հիմնամասը իմ մտածումիս որ ար-
դար ճանաչումը, զննատուումը ըլլալով հանդերձ անոր գեղեցիկ, երբեմն
հզօր կարողութեանց, միշտ դատելու մարդին վրայ, չի վարանիր անոր
վաստակին մէջ մատնանշելու նաև կարծացումը, կրացումը, անխուսափելի
հետեանքները մեր ապրած միջավայրէն մեզի հասնող աղղեցութեանց,
երբ, տարիքին հետ որ մեր աչքերը կը դարնէ մեր ուղեղէն առաջ ու
գիրերը կը պղտորէ, ընթերցումը վերածելով ճշմարիտ տանջանքի (քն-
նադատին տուեղը օտարներուն գիրքերն են ղոբախտաբար), մեր քա-
ղաքական գերաճուն կարիքներուն հետ, որոնք մեր ուժերը ամբողջու-
թեամբ կ'ենթարկեն իրենց, մեզ խլելով մեր տեղանքէն, նետելու հա-
մար այլապէս անբանացնող (յիշել բառին փրանսերէնը) գրողուններու,
Արչակ Չօպանեանին մէջ քննադատը պիտի կասի, զրեթէ այս դարու ա-
ռաջին տասնամեակին, իշերական այս ճակատագիրը անօգուտ է ուրա-
նալ, վասնզի, առանց այդ փաստին, անըմբռնելի պիտի ըլլան Չօպան-
եանի տեսութիւնները, արժեճանաչումները, արացումները մարդոց և
երեոյթներու մասին որոնք այլապէս ընթացք ու կերպարանք առին
քառորդ դարէ ասդին: Ճիշդ է, անոր տրուեցաւ հաստատութիւնը Դանիէլ
Վարդաթանի տաղանդը նախադգալու: Բայց նոյնքան ճիշդ է ղոբախտու-
թիւնը խոսի վերածելու: Հայ գրականութեան ամենէն մաքուր արժէք-
ներէն մէկը, Հրացող: Կի՞րք, կուսակցամոլ կուրութիւն: Քննադատը
վեր է այդ ամենէն. գէթ պարտի մնալ, Գանի մը տարի առաջ, անիկա
Անուսիթի սլանակներէն Շիրվանդաղէներ կը գտնէր անասելի անուանե-
րու մէջ: Ու ասիկա այսպէս, մինչև այսօր: Միւս կողմէ, քննադատին
առ նուազումին դուրսանալ պիտի աճին իր մէջ հրապարակագիրը, պրո-
պագանդիստը, կուսակցապետը, իրենց երանդը պարտադրելով անոր
մտքին: Մինչև պատերազմ կը հասնին ասկայն անոր իմացական առկայ-
ծումները, որմէ վերջ քիչ անգամ մեզի պիտի տրուի բախտը իրմէ նոր,
խորունկ ու արդար բան մը կարգալու, եթէ զանց ընենք հակառակ

Զօպանեանի աշխատելու մեթոտին որքան իրակերտած արդիւնքին մասին: Զօպանեանի ինչպէս հայ քննադատութեան լաւագոյն նուաճումները կ'իյնան այս մարդին մէջ: Այդ գիրքերուն մէջ ես կը հաստատեմ առաջին յաջողակ, երկարաշունչ, հանգամանօրէն իրադրածուած նմուշները աշխատութեան կերպի մը ուր գրագէտները ներկայացնելու, հասկնալու, դատելու իրական մեթոտ մը կ'ուրուագրուի, հեռագհետէ ամբացող, ճշմարիտ գրութեան մը բոլոր պայմանները թելադրելով, նախնական ու թերի, անշուշտ, բայց բոլորովին տարրեր քմածին ու զետեմաքարչ գովեստէն կամ պարսաւէն սրոնք նկարագիրները եղած են սեռին, իրմէ առաջ:

Առանց հետեւակութեան վախի, կարելի՞ է փնտռել այդ դործին մէջ ճշմարիտ քննադատը որոշադրող տարրեր, — լայն հմտութիւնը, խոր ու լայն թափանցումը, ուրիշներու իմացական աշխարհին մէջ անվերապահ անձնալքում մը, մերձեցումներ ու տարբերացումներ, հասկացողութեան սուր զգայարանք, մանաւանդ գատումի արագ ու ապահով վարժութիւն, յիշելու համար այն քանի մը կարկառուն ստորոգիլները սրոնք մեր ամենուն մէջէն կարող են քննադատ մը ճարտարապետել: Պատասխանը հաստատական է անտարակոյս: Տակաւին, կարելի՞ է Արշակ Զօպանեանի մէջ ուղղունել մեր մտքի հետքերուն վրայ լայն, արական աղօսներ բացող երախտառատ մշակը: Նոյն է պատասխանը: Կարելի՞ է, աւելի լայնելով հարցականին շրջանակը, Արշակ Զօպանեանի մէջ գտնել փորձել եւրոպական տարողութեամբ իմացականութիւն մը, հազուագրի ու այլապէս հզօր որ ընդգրկէր մեր ամբողջ իմացական վառտակը ու մեր գրականութեան ըմբռնումին մէջ իջնէր տարօրէն թելադրիչ ու զգլխող խորութեանց, քանի մը կարկառուն ցուցմունքներու ճամբով կերպադրէր մեր հոգին, դարերու սանդուխներէն ու մեզ յայտնաբերէր մեզի: Հոս գծուար է հաստատականը: Ի՞նչ որ գտած

ճշմարտութիւնը որ կամաւոր կամ անգիտակից խեղաթիւրումն է արժեքներուն: Քրօնիկը որ պատերազմէն առաջ պատահական էր իր բեմին համար, երկրորդ այս շրջանին պիտի գրաւէ զայն ամբողջութեամբ, ուրուն մէջ Արշակ Զօպանեան պիտի գնէ իր շրջանակին անդրադարձումները գովելու կամ պարսաւելու համար քրօնիկը վայել թեթեալտութեամբ, ուղղունելով մեծ գրագէտներ հասարակ լրագրող ըլլալու իսկ անատակ աղքատութեանց մէջ:

Ահա ամբողջութեանը մէջ դժբախտ այդ պատմութիւնը:

է իր քննադատական սուղունքներէն, մեր անցեալին ընդերքն ի վար, անշուշտ կը խօսի մեզի, իբրեւ համոզիչ գեղեցկութիւն ու մեղաւմօտ խորհուրդ: Բայց այդքան: Թերեւս իրմէն աւելի մեր գրականութիւնը պարտաւոր ենք պատասխանատու բռնել այս թերացման մէջ: Կ'անցնիմ: Արշակ Չօպանեան քննադատի իր հայեցողութիւնը գրութեան մը պիտակին չէ վստահած ու ատիկա լաւ է անշուշտ: Բայց նոյն ատեն իր դատումները չէ ազատագրած տպաւորութեանց ենթակայութենէ մը: Յառաջիկայ էջերը կը ճշգրեն այս վերապահումներուն և հաւաստումներուն կշիռը:

*
* *

Պատահութեան խանգովն ու թարմութեամբը դրի առնուած Պէտրոս 'Խաբէանը սխալ չըլլար մեր մէջ ընդունիլ առաջին գիրքը դրագէտի մը անձին ու գործին նուիրուած միանգամայն: Տաք, կենդանի, վէպէ մը աւելի գրաւիչ ու ողբերգութեան մը չափ յուզիչ այդ գիրքին էջերը մեզի համար կը պարզեն ոչ միայն լայն, բոլորովին նոր դատումի, գնահատումի տախտակներ, այլ մանաւանդ կը յաջողին վերակազմել մեր օրերու հզօրագոյն բարեքիֆով ծանրաբեռն տոսմ մը ուր իրարու դէմ կը պայքարին հանճարն ու ամուլ չըջապատը, կենսածարաւ երիտասարդութիւն մը և մահուան անողոք պսակը, հիւանդութիւնն ու զգացումներուն ամենէն կղերականը, ան որ երբեմն կ'որակուի «մահուան շափ հզօր»: Այս պատարագը, իր խորհուրդին բովանդակ հոծութեամբը մեզի կը ներկայացուի արագ, տաք ու կենդանի: Ու անոր տարողութիւնը կը վերլուծուի(*) երիտասարդի տիրական, անժանդ, աննկատառու ազատութեամբ մը, հնու

(*) Հազիւ քսան տարիներ կը բաժնեն բանաստեղծը և զինքը՝ ուսումնասիրողը իրարմէ: Եւ սակայն ինք միայն գիտէ թէ ինչ վաղք, փնտռող, դժուարութիւն արժած է իրեն այդ հատորիկը, հակառակ անոր որ տուն, ընտանիք, մայր, եղբայրներ, աղպականներ, աշխարհ մը ծանօթներ հոն էին, իսկիւ տար կամ Պոլսոյ ուրիշ թաղերը, լուսաւորելու համար իր աշխատանքը: Գրագէտին անձին շուրջ կենդանի վերակազմութեանց այս մթերքը դժբախտարար անչահագործելի՝ իր սերունդէն վերջը, միշտ ալ անչահեկան նկատուած է մեր մէջ: Հազիւ քանի մը ձեռագիր աղատուած են արեւմտահայ մեծ քերթողին վաստակէն: Ու վերջնութիւն. անոր լուսանկարն իսկ յարմարեցուցած ենք, իրականին պակասին պատճառով: Չօպանեան մեր գրական բարեբրուէն ամենէն տխուր մէկ հատուածին հետ կ'ունենար իր առաջին բախումը:

միալուով չոր, թուանշանով սպառազէն կենսագրումին անկնիք ու անոճ հարադատութենէն որքան զուտ գեղարուեստական postulatiներու ալլապէս ամուլ կնճռոտ փաստարկումէն ու ինքնաբաւ պատգամատըւթենէն: Չեմ խօսիր ոճի, շունչի հաղորդական ջերմութեան շնորհներէն որոնք անոր պիտի չպակսին քառսուն ու աւելի տարիներ: Այդ գիրքը չքեղ սկիզբ մըն էր, մեծ տուրքերու յայտարար:

Եւ այց, այդ ուղղութեամբ, խիական զլուխ-գործոց մըն է Մէլքիշ Պէշէլեանի կէսնէն ու Գործը հատորը, սկսուած հաւանաբար խանդի նոյն տարիներէն: Զոր տասնամեակ մը տակաւին սեղանի վրայ պիտի պահէ, զայն ընելով առարկայ ամենօրեայ խնամքի, ուղղումի, յաւելման: Անիկա նմոյշ մըն է այն լաւ մտածուած, խոր զգացուած, մեծ հաւատքով թրթռուն ու մեր երիտասարդութեան ամբողջ զրութիւնը իր մէջ կերպագրած գործի մը որ վկայութիւն մըն է ոչ միայն զինքը ճարտարապետող գործաւորէն, այլ նաեւ քանդակ մը, պատմելու կարող ամբողջ սերունդի մը տաղանդները կամ երազանքը: ՊՈՒՐԵԱՆԵՆ աւելի լայն մտահոգութիւններ կ'իշխեն անոր մէջ: Մտքի ամենաչքեղ կեդրոնի մը մէջ հասունցած այդ գործին արտայայտումը բախտաւոր է այն տեսակէտով որ զրագէտը հոն վեր է ամէն կաշկանդումէ: Շրջանին ցանկութիւնները, մեր ազատագրութեան եղբրապատումը, մեր գիմումներուն տմոյն լոյսերը, մեր ամբողջ վառքն ու վաղքը ֆիզիքական ու իմացական ազատութեան ետեւէն՝ զլխաւոր շերտերը կուտան այդ գիրքին որ առիթ մըն է մեր մերձաւոր պատմութիւնը, մեր երկար ոգորումները, մեր ներքին պառակտումները մէկիկ մէկիկ սեղանի վրայ բերելու, միշտ կախարդ լոյսին ընդմէջէն որով կը փոխադունին պատմական փաստերը, ըլլալու համար արուեստ ու գեղեցկութիւն: Հոն, Արշակ Զօպանեան, քիչ չափով հաւատարիմ է իր քննադատութեան ընդհանուր ուղղութեան — եմբակայական, ռաւաւորապաշտ պաւսմունքին որ մեր գրական միջավայրին հարկադրանքն է ընդհանրապէս ու իրապաշտ դպրոցին ալ նախասիրութիւնը մասնաւորապէս, քանի որ այդ սերունդը գրականութիւնը միշտ եթարկուած պահեց լրագրութեան, ժողովուրդին ախորժանքին: Լայն, օգտակար, ուրիշ անգամ չփորձուած շեղումով մը, այդ գործին մէջ Արշակ Զօպանեան լայն պատուհան մը կը բանայ իր մեթոտէն անդին ու գլխով պարտադրանքը տպուորապաշտ քննադատութեան, կը տարուի աւելի ազատ,

ինքիրեն բաւող կերպի մը, տեսնելու համար գրական երեւոյթին հետ, մէջ, մէջէն իսկապէս զոյ, իրական, բայց թեթե խաւով մը ծածկուած ընկերային, պատմական, հոգեբանական processus մը, բացարձակ նորութիւն երկու հատուածներուն մէջն ալ մեր գրականութեան: Այդ հատորով գրական հղելութիւնը կը բարձրանայ մերիններէն չկասկածուած իմաստի մը, զառնալու համար ժողովուրդի մը կեանքին ոչ թէ զասական հայելին, ինչպէս սովորութիւն է զայն սահմանել, այլև գործողութեան, կամքի, խանդավառութեան ամենէն չքեղ զօպանակներէն մէկը: Նոր չէ որ զիրքերը ժողովուրդներ կ'ազատագրեն: Խորքի այս հաստատ աշխարհին վերբերումը Զօպանեան իրագործած է ազատ քեֆնիփով մը, չնմանելով արեւելահայերու հաստ կերպով պատմական, անոճ կառուցումներուն, ինչպէս հեռու մնալով Մխիթարեաններուն բացառապէս բանասիրական հետաքրքրութեանց փոքրածիր հետեակութենէն:

Այդ գիրքը կ'արժէ իր ամուր նմուրեամբը որ չոր, գպրոցամու, մեր մէջ շատ շփացուած բառ մը չէ, անոր անունին հետ գործածուող, այլ արդար վկայութիւն մը, ամենէն առաջ, ընդարձակ ու յարատե այն ջանքին որ կիրք մը, սէր մը, կեանքի իմաստ մը կը գառնայ երբեմն, մեզ խնայելով մեզի, ինչպէս կ'ըսեն, մեզ ամբողջութեամբ տրամադրելու համար մեր գործին: Վկայութիւն մը նորէն այն միւս խղճամիտ, լուսաւոր, անձանձիր կամքէն որով միայն կը նուաճուին հազար ու մէկ, յաճախ ահաւոր դժուարութիւններ, բոլորն ալ արգասիքը մեր գրականութեան գժրախտ նակատագրին երբ անկարող ենք հեղինակի մը գործերը մարդավայել հատորներու պահպանութեան յանձնելու ու այնքան երանելի պարզամտութեամբ ու պարկեշտութեամբ գանոնք կը լքենք թերթերու զերեզմանին: Ամենէն բարեմիտ մարդերն իսկ չտառապեցան իրենց յիշատակներուն տժգունութեամբը երբ զիմեցինք իրենց, գրծեր ու գանակներ ուղիւ իրենց աշխատակից, բնկեր, ամենայնայ մտերիմները եղած հեղինակներու մասին: Ոչինչ գիտենք մեր արուեստագէտներուն ներքին անձնաւորութեան, կեանքի գրուագիւրուն, թուղթերէն դուրս անոնց պտտցուցած իրականութեան մասին: Ամուր հմտութիւնը կը մեկնի այս նախնական պատրաստութեանէն: Հաւաքել, երեսուն, քառասուն տարի յետոյ բանաստեղծի մը մասէն, ինչ որ կրնար շփուած ըլլալ անոր իրր նկար, նըշխար, ընդունուած՝ անոր անձնաւորութեան մէկ պահը, հեղումը

— այսօր այնքան թա՛նկ՝ թափանցելու համար զրոզի մը, պատմական դէմքի խորագոյն իրականութեան — մեր մէջ դեռ չըմտած ուսած պերճանք մըն է։ Վաղել մէկէն միւսին, խօսեցնել անուղղակի կամ ուղղակի վկաները, քաղելու համար փոքր, աննշմար բայց անփոխարինելի մանրամասնութիւններ։ Պրպտել տլլապէս այրեցուեր, փոշեթաթախ, ճախնաշշուռնչ դամբարանները մեր մամուլին, անոր սիւնակներէն կորզելու համար երկու երեք խաչ թուանշանի։ Խթանել ձգտիլ մզլոտած յիշողութիւնները ցանցառ վերապրողներուն։ Ու ծուէն ծուէն, նեարդ առ նեարդ, պակսած տարրերուն համար ստիպուած գործածել ներհայեցութիւն։ Այս ամէնը վերակազմելու համար կեանքի մը նիւրական կողմը, օրպէսզի լաւ հասկնանք անոր բխումը եղող գործը։ Ահա թէ ինչ կը նշանակէ ամուր հատութիւնը։ Արշակ Զօպանեան Դուբեանի վրայ կիրարկուած եղանակը աւելի համբերատար ողիով մը գործադրած է Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի անձին վրայ ու վարձատրուած լայն չափով մը։ Այդ ճիգին իբր արդիւնք զիրքին մէջ մենք քայլ առ քայլ կը հետեինք մեր գրականութեան այլապէս խռովիչ առամներէն մէկուն անողոք վարդացման։ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի անձնաւորութիւնը շփումի եկած է շատ աւելի ընդարձակ շրջանակներու հետ։ Յետոյ անոր գործունէութիւնը սերունդի մը ձգտումներուն կեդրոնավայրը ունի իբր ասպարէզ։ Իր ժամանակին մեծագոյն և կարկառուն դէմքերը ու ասոնց վրայով՝ շրջանին ամբողջ մտայնութիւնը վերապրեցնելու կարելիութիւնը։ Զօպանեան նուաճած է զըժուարութիւնը, իր ուսումնասիրութիւնը ձերբազատելով մանտարինեան նրբութեամբ գրական տարազներու հաւաքածոյ մը մընալու ճակատագրէն։ Հոն լայն ու գեղեցիկ համապատկերներ կան մեր պատմութեան զանազան շրջաններէն, առաջին անգամ տեսնուած տաք ու զեղուն մտքի մը լոյսերուն ընդմէջէն, դառնալու համար այլապէս չահեկան այժմէութիւններ։ Անշուշտ պատմիչ մը չէ Արշակ Զօպանեան, ընդարձակ ու արի իր իմաստովը, զոր ան ունի արեւմտեան գրականութեանց մէջ։ Բայց տարրեր է նաև ձանձրախտաւոր տիպարէն որ կուռքի մը կարծր իր կաղապարը ունի երկու դարէ ի վեր, անզգայ որքան անըզգած, կռնակը դարձուցած մեր օրերու աշխարհին, զայն անտեսելու տկարութիւնը վերածելով ազադակող արժանիքի։ Անուն չեմ տար։

Գիրքը կ'արժէ ուրեմն պատմական իր կառույցին համար ալ օր, ըսի, նորութենէ մը աւելի ըլլալու սահմանուած փորձ մըն

էր և որ միաց, մեր դժբախտութեամբը, անարձագանգ: Կաթուղիութեան վրայ հոն կայ առաջին համադրական պատկերը: Երկարել պիտի նշանակէր մեր գիրքին ծրագիրը, ծանրանալու համար պատմիչին ալ ձիրքերուն: Կ'անցնիր:

Մէրէլ Պէշկէւաշէանի կէտէն ու Գործը հատորը գրական ուսումնասիրութիւն մըն է ամէն բանէ առաջ: Ու իբր այդ կը շահադրո՞ւ մեր գրականութեան պատմութիւնը: Այս հաւաստում մէն յետոյ, փնտռել անոր վրայ պատմական քննադատութեան նորագոյն կերպերը որոնք փոխած են ֆրանսական քննադատութիւնը (Թեպոսի, Լասէր, Հանրի Մասիւ) անօգուտ է որքան անիրաւ: Երեսուն տարիներ մեզ կը բաժնեն ոչ միայն այդ օրերէն, այլև միտքի այդ ձևերէն: Եթէ երբեք այսօր պայման կը դնեն քննադատութեան համար պոսմելը ու նկարագրելը, ու առիկա ընդունելը ֆրանսացիներն են, արդար է իրաւացի իր արժանիքը հատուցանել մեր մէջ այն մարդուն, որ աչգքան կանուխէն նախազգաց պահանջը ու իր գրական գատումներուն համար սիրեց պատմական հաստատ յատակներ ճարել: Յետոյ, հայոց պատմութիւնը տեսնելու ու տալու այդ կերպը (*) արդէն առանձին յաջողութիւն մըն է, դժբախտաբար պատշաճ լրջութեամբ չգնահատուած որպէսզի անկարելի դառնային Վիեննացիներուն, արևելահայերուն, և այլապէս դիւրաբուխ գրողներու սանձարձակ, անոճ, աննկարող իր պատմական գրողագումները մեր հետու կամ մօտիկ անցնալէն: Մօտեցուցէք իրարու,

(*) Դադանիք չէ բանիմացներուն համար որ կարգ մը իմաստի կեդրոններու մէջ Արշակ Չօպանեան առաւելապէս տիտղոսոսի իբր ազգային բանասէր: Տիտղոսին հեգնութիւնը զգալու համար Չօպանեանը մինակ չեմ թողուր: Ո՞ր գրական բարքերը աւելի մեծ տարօրինակութիւններ պիտի արտօնէին մեզի: Անկախաբար սակայն պատիժէն որ տիտղոսինն է հաւանաբար Չօպանեանի ներքին խցմտանքին մէջ, այդ ծածագելի տարագր հետզհետէ պիտի ամրանայ, նկարագիր դառնալու աստիճան, հասարակաց մէկ մասին գատաստանին առջև, երբ պիտի երևան Հայ Էջմիւր, Ռոսուդեմիր, Հայաստանի Աւարդեմիր (ֆրանսերէն գրուած) որոնք մինչև պատերազմ ու մինչև հիմա, հում նիւթը, սեղհականութիւնը կը նկատուէին մեր պատմութեան, շատ շատ բանահաւքութեան (բարբարոս բա՞ռը) և որոնց ուսումնասիրութիւնը իբր գրական երեւոյթներ աւելորդ էր որքան անհասկնալի: Ուրիշ հարց՝ այս գիրքերով ճշմարիտ պատմութեան ընծայուած նորութիւնները: Չօպանեան ընագիրներու վերլուծման մէջ կարկառուն շնորհներ երևան չբերաւ: Բայց բրաւ աւելին: Այդ բնագիրներուն տակ թաքնուած հոգին էր որ քակեց ու նետեց մեր վայելուծին: Հոս է որ կը տարբերին բանասէրն ու արուեստագէտը:

օրինակի համար, Հ. Եկինեանի Եղիշէն^(*) և Զօպանեանի Մկրտչ Պէշէկէաշէաշը, անշուշտ ոչ իբր գրական քննադատութիւն, այլ նոյնիսկ իբր պատմական վերարտադրութիւն, համոզուելու համար որքան քիչ բան սորված ենք երեսուն տարիէ ասդին, չըսելու համար մոռցած:

Չեմ դիտեր, երկարե՞լ է արդեօք խօսիլ տակաւին գիրքի մը թեւադրած գրական հասկացողութեան լայն հորիզոններէն, պատմութիւնը տեսնելէ յետոյ, զայն՝ որմնաքանդակներու այլ լապէս տպաւորիչ պատկերացումին նման, մեր միտքին առջև կախել յաւակնող վճռական յաւակնութենէն, շրջանները ըմբռնելու, կերպագրելու ինքնատիպ, միշտ գիւրահաղորդ, յաճախ արձագանգուն համադրումներէն, որոնք ճարտար բաշխումով մը, յաջորդութեանց գաղանիքին (վիպասանի այս շնորհը պէտք է անտեսել իր մօտ) ամուր տիրապետումովը իրարու կ'ազդեցուն գիրքին մէկ ծայրէն միւսը, անդադար բարեխառնելով, ամուքելով զուտ գրական քննադատութեան մը համար անխուսա-

(*) Հարցը կը դնեմ կատարեալ գիտակցութեամբ: Մեր մատենագրութեան հին դէմքերը աս ու ան Քանքեղիսի աւելի կամ նուազ բանգագուշային տեսութիւններու հանք ծառայելէ առաջ, գրական դէմքեր են: Ի՞նչպէս որակել մտայնութիւն մը որ հիմնական այդ կողմը ոչ միայն անտես կ'ընէ այլև ամբողջութեամբ կ'ուրանայ, դբաղելու համար թիւի, էջի, բառի, թուականի մանրամասնութիւններով որպէսզի աս կամ ան վարկածը լուսաւորուի: Յետոյ, պատմութիւնը հիմա է որ զրականութեան կալուածէն վտարած ենք որպէսզի այդքան գուրգուրանք, յոխորտանք, մեր գրել չգիտնալը մեղի արժանիք յայտարարելու աստիճան: Պատմիչներ են Սէնթ-Պէօլը, Ռընանը, Աբբա Պրէմոնը ու անհուն տարողութեամբ հարցեր — գրական, կրօնական, քաղաքական, բանասիրական — մշակած են լեզուով մը որ կախարդանք մըն է, միս մինակը, հարցերուն այլապէս առինքնող ուժէն առաջ: Զօպանեանի գործը այդ հմայքէն մասեր ունի: Հ. Եկինեանի Սղիւէն: Կը ցաւիմ յայտնելու որ տաժանք է որեւէ վիեանացի գիտնական — ու ցաւը աւելի կը խորանայ իմ մէջ երբ ապահով եմ որ այդ գիտութիւնը որքան խոր, ապահով ու իրաւ է անոնց մօտ — արբայի մը այլապէս բաղմարժէք գործին ընթերցումը: Ու Սղիւէն բացառութիւն չի կաղմեր: Անիրաւ կամ տգէտ չենք երբ կը պահանջենք վայելուչ տարազ ու երբեմն ալ ծանր ու խոր պատրաստութիւն: Երեք չորս հարիւր էջ յատկացնել Սղիւէնի պատմական նշանակութեան ու զլանալ իր նայուածքը այդ գործը ամբողջ ազգին սիրելի ընծայող բուն իսկ արժէքին, — գրականութեան. ահա ինչ ըրած է շատ յարգելի, շատ գիտնական Մխիթարեանը, որ կը պատրաստուի Հայ Դրականութեան պատմութիւն մը գրելու, այս առաջադրութեամբ:

փելի վերացականութիւնը, ու մեր վայելումին, արգահատումին, սխրանքով խառն տրտմութեան կամ հիացումին արամազրելի ընելով այլապէս թշուառ ու նոյնքան մըն ալ փարթամ, հիւծախտահար բայց խորունկ խռովքներով մշտաթրթիռ, ճառագայթուն, յանկուցիչ կեանքը քերթողներու քերթողին, վաւերատիպ իրադարձութեանց այնքան սրտառուչ հանդէսին ընդմէջէն: Թող ներուին այս մեղքերը: Դարձեալ այդ գիրքը մեզ հաղորդ կը պահէ մեր պատմութեան ոչ միայն ընդհանուր իմաստին, այլ մեզ կ'ողողէ, մեր առջև ծովածաւալ փռելով մօտ դար մը կանխող մեր հոգեբանութիւնը, մեր իմացական բարեխառնութիւնը, մեր երազները, ոսկի կամ պղինձ, տեղը չէ վիճելու, մեր իսկապէս ոսկի զարթօնքը, իր մեծ գործաւորներուն շքախումբովը. մեր ռոբորումները, ակնկալութիւնները, պատրանքները, միշտ անթերի, յաճախ շլացուցիչ լեզուով մը զըրուագուն էջերու ընդմէջէն: Հոն է կեդրոնը Արշակ Չօպանեանի քննադատական չեմ ըսեր դրութեան, այլ գործին: Անոր կը յանգին, իրենց լիութիւնը նուիրագործող մկրտութեան մը համար, նրիտասարգութեան, տաղանդի, թափանցումի, խուզարկութեան, ներհայեցման մեծ շնորհներ: Հոնկէ պիտի մեկնին, իր կեանքին միւս կէսը մթնոլորտող մեծ իր պատրանքները, զորս անվհատ քարոզեց նկուզներու մէջ ինչպէս «ի վերայ ցանեաց», ոտեղծելու չափ մեծ, արուեստագէտ, Ասիոյ մէջ առաջնակարգ ցեղի մը ոսկեղէն հէքեաթը, նախ մեր, ու յետոյ արեւմտեան շրջանակներու մէջ: Ու այն սքեօրաքիլի հիացումները որոնք serie պիտի կազմեն, միջակութիւնները, չարժանիքները բարձրացնելու աստիճան իր զեղեցիկ երազին: Չգնէ առաջ հատորը, կը փորձուիմ անգամ մըն ալ կենալ նոր ժամանակներու մեր երկու մեծագոյն ճիգերուն, պատմական և քննական վաստակին որուն վառարանը եղան Միթարեան զոյգ հաստատութիւնները: Չանոնք դատապարտելը սովիստութիւն պիտի ըլլար: Բայց արդարութիւն՝ նոյն ատեն, պահանջելու համար անոնց մշակութի կերպերուն մէջ ինչ որ ուրուագրուած է Չօպանեանի այդ հատորին մէջ իբր մեթոտ ու թափանցում: Բանասիրութիւնը պիտի չունենար ոչ մէկ տոյժ:

Չօպանեան, այդ շրջանին (1900) պիտի հրատարակէ ուշադրաւ ուրիշ հատոր մը, Նահալէր Բուլակի Ռեանը: Չանց կ'ընեմ միջնադարեան բնագիրներու ուսումնասիրութեան կապուած թէքնիք բոլոր դժուարութիւնները, սիրտ ու համբերութիւն մաշող

մահահոտ պրպտումը ձեռագիրներու դամբարաններէն ներս, բազմատական սախաղողութիւնները երբ մէկ ու նոյն տաղի համար տասը փոփոխակ կը ներկայանան մեր նայուածքին, ստեղծելով անուծելի շուարումներ: Ձանց կ'ընեմ ամէն անտիպ, հնօրեայ գիրքի մը կափարիչին տակ ծուարած մանր բայց ըմբոստացուցիչ մեղքերը խրթնութեան, անիմաստութեան, քերութի, կրծումի, մաշումի որոնք ըստով մէկ կը ստեղծեն մանրանկար լարիւրինթոսը, իրենց գաղտնիքը յանձնելու համար մեղմէ կորզելով մեր ամենէն թանկ հարստութիւնը, մեր ժամանակը (ֆինալաս ժամանակ ըսել է): Ու կը կենամ պայծառ այն յառաջաբանին առջեւ ուր վերջապէս Չօպանեան կը պայծառակերպէ, բաւարար չքեղութեամբ ու լոյսերով, իր երիտասարդութեան փայլալոյսով, այնքան թանկ արժեքաւոր սիրասուն գաղափարը, ապացուցանել հաւատալով մեր ժողովուրդի բուսեղծագործ ուժին անհերքելի ստեղծութիւնը իր մէկ աշուղին քառեակներուն վրայով: Չեմ ծանրանար գաղափարին իսկ տարողութեան (Քուլալի մէջ կան բարձրարժէք քառեակներ բայց հեռու են Չօպանեանի փաստերը փրկելէ քանի որ կը մնան մասնակի, չըսելու համար եղակի: Կոմիտաս մը (իւր երգին հոգեբանական արժէքը նկատի ունիմ) աւելի հարազատ ու մօտ փաստ է, եղած ըլլալուն ամբողջութիւն մը), որուն շուրջը վիճաբանութիւն մը գիւրաւ մեզ կը տանի ակադեմական հետադարձութեան, բայց կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան այն արդար յաջողութեամբ որմէ խօսեցայ արդէն քիչ վերը: Ատիկա պատմական գաղափարները պատմութեան բորբոսէն աղատումն է, պատմական չոր մեթոտին գրականացումն է, այս բառէն պարպելով իր գծախտ իմացումը որուն համեմատ պերճանքը, փաղփուռ բառերը, քնարական շունչը երբ չի պաշտպանուիր խոր խոսնուածքէ մը, անիմաստ երեւոյթներ կը դառնան (Քրոնիկէ յառաջաբանը, Վ. Հիւլիօ): Քանի մը տասնեակ էջեր, գրութեամբ յորդ հայրենասիրութեամբ, ազատ իմացականութեամբ ու ոճի շքեղ տուրքերով, միջնադարեան տաղերգակը կը ձգտի եթէ ոչ հաւասար կեցնել Ասիոյ մեծ քերթողներուն, գէթ կը յաւակնի այդ քառեակներուն մէջ հաստատել ամբողջ ժողովուրդի մը զգալու գրութիւնը, նկարագրին խոր ու աննահանջ քանի մը գիծերը, պատմութենէն ու բնութենէն անոր պարտադրութեամբ հոգեբանական փորձառութիւն մը ու աշխարհահայեացք մը: Իր երկրորդ եզրին մէջ գաղափարը ամէն հաւանականութիւն ունի մեզ իր հետ տանելու: Բայց յայտնի է որ իր առաջին երեսին

մէջ է որ անիկա կը գրաւէ Չօպանեանի ուշը: Արդէն, աւելի առաջ, Նաբէկաջին առիթով, անիկա փորձած էր, աւելի յախուռն, աւելի միակտուր հիացումով մը, միջնադարեան վանականին ստեղծագործութիւնը բարձրացնել միջազգային մեծ փառքերու մրցարանին, առանց այցուելու այդ ստեղծումը պայմանաւորող ազդակներուն ալլապէս անհերքելի հաւաստիքէն, որուն համեմատ գրականութիւնները ժողովուրդներ եմ, կրկնող զիրար երբեմն ահաւոր որոշադրականութեամբ մը: Չօպանեան պիտի չհրաժարէր իր մտածումին հիւսիսայէն, այսպէս ըսելու համար, յամառելով իր փառաւոր նայուածքին ու կշիռներուն գործածութեան մէջ: Նաբէկաջին և Քուշկը հիմնատարերը կը սարունակեն անոր ցեղապաշտական դրութեան: Առաջինին հրատարակութիւնը, պոլսական գրաքննութեան խիստ լուծին տակ, հնարաւորութիւնը չունեցաւ արժանի անդրադարձը արթնցնելու մեր հրապարակին վրայ (Արմիաթեանի խժբժումները դուրսէն գրական լրջութենէն): Երկրորդը, Բարիկ լոյս տեսած, յաղթանակ մըն էր հայապաշտութեան: Քուշակին մէջ, կրօնականէն դէպի աշխարհիկ ներշնչարանը՝ Չօպանեանի շրջումը, դարձը կը պաշտպանուն, բացի ոճի և խանդի ջերմ տուրքերէ, հոծ, հաստատ զաղափարաբանութեամբ մըն ալ, ընդհանուր գրականութեանց միջինի մը վրայէն ճարուած վարկածներու յաջողակ տողանցով մը, ուր, արեւելքի զգացական բարեխառնութիւնը, զայն յօրինող քանի մը մեծ ճնշումներ, զայն արտայայտող կերպերը առաւելապէս քերթողական պարունակէ (արեւելքը արուեստի միւս ձեւերուն մէջ չհասաւ իրեն վայլող գաղաթներու նուաճումին), մէկ երկու խակապէս մեծ բանաստեղծներու նկարագիրները, բայց ամենէն աւելի մեր ժողովուրդին ապրելու, սիրելու, մեղքնալու, տառապելու, հաւատալու ու յուսալու մեծ երակները, մեր աշխարհին, զայն տրորող, սպաննող պատմութեան ալ կնիքը մեր հողին վրայ, մեր երկինքը ու ասոր ամպհովանին մեր միաքին վրայ, մեր զգայնութեան քանի մը անմահ ծաղիկները ու մեր երեսակալութեան մէկ երկու խակապէս ապշեցուցիչ սլացքները, մեր ընդոճին, անքակտելի մեղամաղձութիւնը, մեր քայքայութիւնը կարճ խօսքով՝ հայ յղացքին ամենէն իրաւ, խոր, արդիական քանդակները կը չաղկապուին, կ'իրերախառնուին, երեսն բերելու համար ամենէն չլացիկ բայց նոյն տունն ամենէն կատարեալ համադրութիւնը մեր հաւաքական հոգեբանութենէն, որ ըլլար փորձուած մինչև մեր օրերը: Յախուռն, հետտորաշունչ, ինքնավստահ, առանց զօրա-

ուր փաստերու, մանաւանդ ուրիշ արտայայտման դաշտերէ հաւաքուած — որոնք իրարու քով գրուելով մշակոյթ մը կը յայտնակերպեն — այս կառուցումին մէջ մուտք ունի՞ն քմայքը, զանցումը, դուցէ՛ յերկարանքը, բոլորովին անգոյ շնորհներու փառարանութիւնը։ Չեմ ծանրանար պատասխանին քանի որ նուազումը, կամայականը, թերեւս փռուածը միասին կ'աճին միտքին մէջ ինչպէս աշխարհին վրայ։ Այսօր, այդ ամէնը չեն զարմացներ մեզ, այն մեծ պատճառով որ Չօպանեան երեսուն ու աւելի տարիներ, մշտատե իր գործունէութիւնը պիտի յատկացնէ անոնց ծաւալումին, ընդհանրացումին, ռամկացումին։ Ասկէ անկախաբար բոլոր գրական կառուցումներուն ճակատագրական ընկեր է և հակադարձ՝ վրիպանքը։ Ու ատիկա ճիշդ է միջազգային հոչակ վայելող գործերու համար իսկ։ Կոպլինոյի քմածին կառոյցը ցեղերու անհաւասարութեան այնքան վիճելի հարցին վրայ, իր ինքնատպութեան կը պարտի իր վիճելի հեղինակութեան հերքումը Եւրոպայի մէկ կէսին, մինչ ուրիշ մէկ կէսը այդ Եւրոպային դեռ կը շարունակէ զայն հաւատոյ հանգանակ ընդունիլ ալլապէս յստակ ախորժակներու պաշտպանումին ի խնդիր։ Թէնի Անգլիական Գեաղանութեան Պատմութիւնը ուրիշ փաստ՝ որով այդ գիրքին մէջ յարացուցուած (idéalisé) առաքիւնութիւնները կը վերածուին ենթակայական զգացողութիւններու, տպաւորութիւններու։

Քուլակին մէջ իր լիութիւնը ստացող ու իրր գրութիւն ինքզինքը կերպագրող այս հաւատալիքը (բառը կը գործածեմ առանց հեղնութեան, գիտնալով անոր արմատները առաքելական անոր հոգիէն ներս) Չօպանեան պիտի փորձի ենթարկէ, հեազհետէ, մեր հին կամ մեղամերձ շրջաններէն վերցուած զանազան արդիւնքներու հասկացողութեան կամ գնահատման ժամանակ։ Չափազանցութիւն չէ՞ զայն ընդունիլ իր կառոյցին բանալին։ Եւ որովհետեւ այդ կառոյցին ներկայ պատկերը հեռու է ռեալիզմից ըլլալէ, անիկա, հասկնալի խոստովումով մը պիտի նետուի ետ, վար, այն շրջաններուն ուր այս ժողովուրդը ունէր աւելի առողջ հոգեկանութիւն, աւելի շէն հրկիր, աւելի խոր առաքինութիւններ։ Այս անցելապաշտութիւնը ոչ վարդապետական է ոչ ալ յարձակողական։ Այլ մեր ամենուն համար հարկադրուած միջոցարութիւն։ Եւ ո՞րը, այդ անցիկը պահած է ինքզինքը կարելի հարազատութեամբ որքան արտայայտութեան այնպիսի կերպարանքներու մէջ որոնք մարդերէն աւելի

կը գլխմանան, — իր արուեստին զիմայեղմանց մէջ: Զուր տեղը
չէ որ անիկա ձեռագիրներու վրայ իր աշխատանքին միշտ ալ
պիտի ընկերէ քարերուն, գոյներուն, քերիչին վկայութիւն-
ները: Նման վկայութեան մը ծնունդ է Հայ էջերը, ուր քով քովի
կուգան, դարերու սանդուխով մը իրարու աւելցած մեր ստեղ-
ծագործական բացատիկ, տարականոն նմոյշները, զորմ' անա-
նուն կամ անուանի բանուորներու, իմաստի ու հոգիի գաշտե-
րէն: մեր կարելի անկախ սլացքները, չափէ ու խօսքէ: մեր
քարերուն ձայնը ու նայուածքը, երբ գերեզմաններէն, աւե-
րակներէն, դեռ կանգուն սրբարաններէն իրենց լուսանկարները
կը նետեն էջերուն խորհուրդին պայծառացման: նպաստները
մեղաններուն, ներկերուն, օսկեփոշիներուն որոնք ձեռագիրնե-
րու եղբարդարդերը կաղմելու համեստ գերին մէջ իսկ կը պատ-
մեն բարձր զգացումներ՝ մարդերը, իրերը անտեսելու ու անոնց
խորհուրդ հազցնելու այնքան դժուար զխտութեան վրայ: Ու
նպաստները մետաքսին ու բեհեզին, մետաղին ու գոհարին երբ
մեր զիրքերուն կողքերը կամ ժամերուն սրբազան սպասները
կը գեղազարդեն: Այս բոլորը Արշակ Զօպանեան անձանձիր
խղճմտանքով մը շահագործած է իր գատին համար: Ու այդ
խղճմտութեամբ իրագործուած վաստակը շուտով կը յորդի զրա-
կան ուսումնասիրութեան մը սահմանափակ բարիքէն, տարած-
ուելու համար ցեղին հոգեկազմութեան մը յղացքին:

Նոյն ու մէկ գաղափարը, իր թարգմանութեանց մէջ: Ու
աւելի յետոյ, Հայաստանի Վարդէնի եռահատոր չքեղ կառույցին
մէջ: Որուն մուտքի էջերը ան պիտի շահագործէ հոմ, համա-
զրական յօրինումի մը, լայնօրէն նպաստուելով օտար զխտուն-
ներու վկայութիւններէն:

Յեղին գանազան շրջաններէն, անոր հոգեկան ուժերուն
տարբեր տարբեր ակերէն ընտրուած գործերու և անոր վրայ սա-
ւառնող բաղմազան երևոյթներու ընդմէջ մէկ, ընդհանրական
կապը գտնելու, այդ կապը ի նպատակ ներկային օգտագործելու
իր խանդավառ, յամառ, միամիտ, անկեղծ հաւատքը, նոյնիսկ
զուտ քաղաքական սլուակալանքը հայոց ախորժակներու մէջէն,
Զօպանեանի այս անցեւանուէր վաստակին կը պարգևէ բացառիկ
առաւելութիւն մը, մեր գրականութեան մէջ ընդհանրաբար
Ռաֆֆիի մօտ միայն, — ըսել կ'ուզեմ՝ մէկ ու հզօր գաղափարի
մը իրացումը հետապնդող արի, աննահանջ աշխատանքը որով

մեր գործը դ՛ազատագրէ ինքզինքը մեր ճիշդ ետին ճնշումէն ու կ'ըլլայ հասարակաց բարերարութիւն մը, չքացնելով այդ լուսապսակին տակ մեր հեղմունքը, գործը պզտիկցնող կիրքերուն անդրագարծը: Սուտ չեն անոնք որոնք զրելը նանրամատութեանց մեծագոյնը կը դաւանին, մանաւանդ մեր մէջ: Յիսուն տարի, հակառակ ահաւոր հերքումներու, ուրացումներու, մնալ կապուած իր երազին, դուք ըսէք, հոգ չէ՝ իր պատրանքին, ապացոյց մըն է զրական բարձր խառնուածքի:

Մեր հեռու ու մօտ անցեալէն վերերրուած արժէքներու այս փառաբանութիւնը միայն ծրագրային ստուգութիւններու չի հպատակիր: Ըսի առոր մէջ դերը ներկայի աւերածին որ հայ ժողովուրդը պարզեց ազէտէն առաջ, ազէտէն յետոյ ու հիմա, երբ անցեալը հաշուեյարդարել կը պոտանք արեւելքէն ու արեւմուտքէն, ի գին նոր ու չապացուցուած կարգախօսներու: Արշակ Զօպանեան արդէն օտար մը չէր այդ անցեալին: Բայց հոն ուր ան դրած է լաւագոյն մասը չեմ ըսեր իր տաղանդին ոչ ալ ճիշդին, այլ իր ընդունակութիւններուն որոնք տաղանդէն բխելով հանդերձ, կրնան, առանց ասոր, ինքնադուլս ալ զարգանալ: Այդ մասը, մայր իր աշխատանքին քովը ի վեր, կ'ընդգրկէ բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ, նուիրուած ժամանակակից մեր զոյգ զրականութեանց կարկառուն գէմքերուն: Ոչ քրօնիկ ոչ ալ դիրք. առոնք կը յիշեցնեն եւրոպական *essais*ները, հարկադրաբար զուրկ ասոնց այլապէս խոր, համապարփակ, հզօր կերպով թելագրական նկարագրէն: Գրական սեռերէն ամենէն ապաքախտն է քննադատութիւնը քանի որ արծաղանդ մը, շուք մը, անդրադարձ մըն է գրեթէ միշտ: Ու դուք միամիտ չէք անշուշտ եւրոպական մշակոյթը մօտիկը գնելու մերինին: Անկէ խրամատը մեր գատողներուն առջև: Դառնալու համար հայ գրականութեան կարելիութեանց, պէտք է կենալ եթէ ոչ յարգանքով, գէթ խանդաղատանքով այն խմբակարին առջև որ Ղեկեւ անունին տակ հատոր կը կազմէ ու հաւաքած է մեր նոր մշակոյթին ամենէն յատկանշական տիպարները:

Հրապարակաբանական աշխոյժ շունչով մը տոգորուած, այդ ուսումնասիրութիւնները, ներկայացման շնորհին զուգահեռ, իւրենց հայթայթած միջին գաղափարներու մթերքովը, ընթերցումի հաճոյալի որքան օգտաւէտ պահեր են ամէն անոնց որոնք որոշ հետաքրքրութիւն կը պահեն արուեստի, մտածման հարցերու համար, մեր մէջ: Պէտք չէ չափազանցել այդ փորձերուն

տարողութիւնը, անոնցմէ ուղեւոր գինով ան զոր չէին կրնար ունենալ: Ոչ ալ ստոր գնահատել այդ բարիքը, զայն լրագրական հանդերձանքի մը, ճարտարանքի մը վերածելու աստիճան: Ոչ մին և ոչ միւսն են անոնք: Այլ սկսող քննադատութեան անդրանիկ նմոյշները, մանաւանդ սկսող գրականութեան մը քիչ շատ տանելի գործերէն հանուած: «Մեր հասակով ու մեր կանգունով», կ'ըսէին մեր հայրերը ու երբեմն ճիշդ կ'ըսէին: Իբր տարողութիւն ու կառուցում անոնք կը նոյնանան մայր մեթոտին, անշուշտ քիչ մը աւելի պարզուած, ամփոփուած, արդի ընթերցման միջին հանդուրժումը աչքի առջև պահելով: Լրագրի յոգուած մը և գիրք մը ոչ միայն կը գրուին տարբեր հոգեկան հանդերձանքով, այլ կը կարգացունին իրարու բոլոր ան- նման տրամադրութեանց տակ:

Այդ նկարագիրներուն (portrait) մէջ Արշակ Զօպանեան կը վերլուծէ դէմքի մը — դրեթէ միշտ գրական դէմք մը — ամենէն ցայտուն ստորոգելիները, անոր աղե'րսը՝ շրջանին ու պայ- մաններուն որոնցմէ կը բխի. անոր յաւելումները ասոնց վրայ, անոր դերը, միշտ լոյսին ընդմէջէն քաղցր, ողևորիչ, սրտա- ռուչ երեւոյթին որ կը կոչուի հայ գրականութիւն (*): Պայծառ, իր շրջագիծերուն մէջ ամփոփ, կանոնաւոր, մտածման միջին մեծերքով մը հիւսած կողերը ու խոցելի ուրիշ մասերը իր կա- ռուցումին. զգացման որոշ մթնոլորտ մըն ալ ճարելով անոնց, Արշակ Զօպանեան իր այդ էջերուն մէջ կը համայնացնէ քննա- դատական իր վաստակը, տալով ընթերցողներուն ձեռքը յըս- տակ, սիրուն, տաք պատկերներ, զուսպեղ ինչպէս կենդանի, ընտրուած իր ժողովուրդին մեծ ու փոքր աշխատաւորներէն, զանոնք նկարելով կացութիւններու, վիճակներու, հոգեկան դրութեանց մէջ որոնք հասարակաց է ամենուս: Այդ էջերը կը խօսին մեր այժմեան զգայնութեան ամենէն հարազատ հոսանք-

(*) Շահեկան է ճշդել յղացքին տարողութիւնը, իրապաշտներուն համար (մեր մէջ) անիկա շնչտորէն քաղաքական, օգտապաշտ նկարագիր մը թւի. պայքարող, «կոտորող - թափող» ու իբր այդ՝ միշտ ժողովրդա- կան: Խմբակէն Զօպանեանն է որ յղացքին տակ կը տեսնէ այլապէս բարձր ու բարի հետաքրքրութիւն մը: Վարկպարագի բառեր են առեւտր առեւտրին համար, ժողովուրդին համար տարազները, որոնք բիւզանդական վէճերը կը յիշեցնեն մանաւանդ ֆրանսական մամուլին մէջ: Արշակ Զօ- պանեանի համար հայ գրականութիւնը անոր հոգեկան բոլոր շնորհներուն աղբերացումն է, կարիքի միջոցներով: Այս է պատճառ որ անիկա կր- ցաւ զգալ երկու երեք սերունդի զգացումները, առանց տառապելու այլատարր հոգեբանութեանց բխումներէն:

ներէն: Կը կերպազրին մէկէ աւելի ձգտումներ որոնցմէ ոմանք բիւրեղացած: Կը շինեն ընդհանուր մթնոլորտ, համապատկեր: Մեր երկու նոր գրականութիւնները, այդ դէմքերուն պարունակովը կը հասնին մեր միջին ըմբոսնումին: Ու չունիմ անուն մը, հոս լիչելիք, որուն համար նման վկայութիւն(*) մը ըլլար աւելի արդար ու իրաւացի:

(*) Զօպանեանի քննադատական գրութեան դէմ շատ են մեղադրանքները, որքան շատ ուրացումները որոնք անոր այդ գիծէ վաստակը կ'արժեզրկեն, իջեցնելու աստիճան զայն գրական reportageի անվառունակ վառքին: Երևոյթը շահեկան է ու զայն ամբողջութեամբ լուսաբանել զիս հեռունները պիտի տանէր: Մեծ մասը այդ մեղադրանքներուն հակահարուած մըն է, ամէն համբաւի շուրջ ինքնաքերաբար դոյաւորուող: Բիչեցէք Ռաֆիկին, Եղիան, Երևոյթը կ'արձանագրեն ու կ'անցնիմ: Եղաւ որ այդ վաստակին թեթեւութիւնը, սահունութիւնը, հրապարակադրական նկարագիրը, ինչպէս նաև կրքոտութիւնը, անիրաւ կողմերը, կողմնակալութիւնները անցուցին, խղզելու աստիճան այս խօլաբոյսերուն մէջ իսկապէս համեստ, աղնիւ ծաղիկը անոր միտքին ու զայն վճարեցին դուրս Տիրոջը այգիէն: Եղան ալ մարդեր որոնք չհասկցան անոր դժբախտութիւնը, մոռնալով անոր իրական հանգամանքը, դժբախտ գրականութիւն մը դասուղի դիրքը, ու անկէ պահանջելու ելան եւրոպական տարողութեամբ քննադատը: Զեմ խօսիւր զինքը հիմնովին ուրացուներէն որոնք անոր կրքերը կ'անգրադարձէին իրեն ըստ բան մը չէին ապացուցաներ: Իրականութեան մէջ քննադատը ամենէն անպաշտպան արարածն է արուեստի սպասարկուններէն: Վիպոլի մը վրիպանք բացարձակ է, երբ անոր կը պակսին սեռին մայր նկարագիրները որոնց ճանաչումը կատարուած է արդէն, նախօրօք: Փննադատի մը համար յաջողութիւն կամ վրիպանք յարաբերական կշիռ ունին, վասնդի երկու պարագան ալ կը շահագործեն հասարակաց զգայնութեան զառ զառ անխափանը, ըստ որում քննադատութիւնը հրապարակագրական իր բնոյթին պատճառով կը մօտենայ հրապարակի միջին ճաշակին որ ամէն տասը տարին հեղ մը կը նորոգուի: Մնացածը հասկնալի է ինքնին: Ահա թէ ինչու մարդիկ շատ կ'արժիքներ ճակատեն իրարու, նոյն երևոյթին շուրջը, երբեմն գլխովին դիրար հերքող: Մէկ խումբին համար Սիպիլը, Իսահակեանը, Թէրզեանը ըլլան վաւերական քերթողներ, ուրիշ խումբի մը համար՝ հասարակ տաղաչափներ: Երբ այս հակադրութիւնները անհատներու պարունակէն փոխադրենք ամբողջութեանց ու դատենք գրականութիւն մը այս անգամ, կը հետեւի թէ որքան շինուած կ'արժիքներ պիտի տեղափոխենք, որքան նախապաշարում պիտի վրդովենք ու որքան դիւրազգածութիւններ պիտի արիւնենք: Իսկապէս տխուր ու զրգաւորաւ գործ է գրականութիւն մը դատելը: Իսկ մեր գրականութիւնը դատելն ալ կը ձգեմ ձեզի: Երբ մէկը դիտէ խօսիւ մտածման համար պատրաստուած միտքերու, անոնց հետաքրքրութիւնը կանոնաւոր է, տեսապէս կամ անձին օրինակովը, ու բազմացնէ ընտրանին, այդ մէկը, այդ իսկ առաքինութեան գինով, դէմք մըն է, արժանի առնուադն յարգանք:

Իր անունին շուրջը գոյացող այս տարակարծութեան մէջ թերեւս մասնաւոր դեր ունի պարագայ մը զոր կը յանձնեմ ու չափիր նկատառման։ Ատիկա պարագան է իր ոճին։ Պաղտնիք է որ դատումի աշխատանք մը աւելի հեշտիւ կը տեղաւորուի գունատ, չըսելու համար տժգոյն ոճի մը մտապատկերին մէջ, միւս կողմէն պաղտնիք է դարձեալ Չօպանեանի ոճին քնարական, պերճ, գունագեղ նկարագիրը որ այդ դատումները կը հանէ իրենց ընթացիկ պատկերէն, ու մեղի կը մատուցանէ քնարական չքեղանքով մը։ Ո՞ւր՝ վատնգը, այս կերպին։ Հարցումը չահեկան է ու իմ տեղը քիչ՝ զայն լուսաբանելու։ Կը բաւականա՞նամ զիտել տալով մեղադրանքին միւս երեսը որ նոյնքան դժբախտ իրականութիւն մըն է, մանաւանդ արեւելահայ քննադատութեան մէջ որ կ'ուրանայ ոճը, յօրանալու համար անկնիք պատմումը ճահիճին։ Երկու մեղքերու դիմաց նախընտրութիւն մը մինակ ճաշակի փաստ մը է, հակում մը, խառնուածք մը լուսաւորող, այլև մտայնութեան։ Արեւմտահայ դատող մը պիտի չվարանէր իր ընտրութեան մէջ, ու պիտի ըլլար աւելի իրաւացի։ Ոճը միշտ աւելի կ'արժէ քան տափակութիւնը։

Կը մնայ ինծի խօսիլ տակաւին իր հարիւրաւոր գրական երոնիկներուն վրայ։ Ասոնց տարողութիւնը էսպէս լրագրական, կ'արժեւորուի մասնաւոր մթնոլորտով մը որ բոլորն ալ կ'ողողէ, այսպէս ըսելու համար։ Անոնք կուգան արուեստի աշխարհէն, զատուելով այսպէս հրապարակին ընդհանուր նկարագրէն։ Ուրիշ մասնաշատկութիւն մըն ալ ան, որ, անոնք, նոյնիսկ ոչ-արուեստներու ոլորտէ մը երբ կը վերցուն — ինչպէս քաղաքա-

քի։ Բայց երբ այդ մէկը նոյն ատեն ունի այլապէս հզօր պաշտպանուած պատրանքներ, իր ժողովուրդին ընդունակութեանց վրայ արի ու բարեւար պատրանքներ ու զանոնք կը ջանայ տարածել օտարներուն որքան իրեններուն գնահատման ու սիրոյն, գրեթէ միս մինակը, ընդդէմ աշխարհ մը հակառակորդներու, սոյնստներու, ծաղրածուններու, ու, հակառակ համատարած հերքումին որով իր գործը կը փոշիանայ, այդ իսկ ժողովուրդին գրեթէ կիսաջնջմամբ, բայց կը մնայ կրկին պատնէշին վրայ, պոռալու իր անզօր ձայնովը մէկ ու նոյն յանկերզը, անիկա արժանի է յարգանքէ անդին բանի մը։ Այդ մէկը Արշակ Չօպանեանն է։ Անշուշտ շատ ունեցողէն շատ պիտի ուզուի, տակաւին Աւետարանի գրուած տարիներէն։ Որքան բարիք, եթէ երբեք այդ մէկը տար զինքը ամբողջովին, բոլորովին ազատ ուրիշ գրադմանց տաղտուկէն ու սպառնումէն, ու ըլլար հայրը մեր գրականութեան լիակատար պատմութեան։ Բայց աշխարհ ե՛րբ կը քալէ արդէն մեր փափաքներուն կարկինովը։

կան զէմքերու մահ, պատմական զէմքերու անդրադարձ, հաշտութեան վեհաժողովներ և այլն — միշտ պիտի գուճաւորուին արուեստին լոյսովը:

Գրական պարբերականները կշտացնող խոր, նորութիւն բերող վերլուծումներէն ոչ շատ հեռու, բայց չըլլալով ալ զանոնք, երկարաշունչ, խնամուած, ամէն իմացական կառոյցի յատուկ ջերմութեամբ, այդ քրոնիկները, իրենց առօրեայ օգուտէն դատ, ընտանի համայնագիտարան մը կը կազմեն, շեշտօրէն գրական-գեղարուեստական պարունակութեամբ, այնքան՝ զէմքերու, թիւերու, թուականներու նկարները, օրինակութիւններու նպատք, անձնական լայն շփումներուն անփոխարինելի վկայութիւնը, մօտ կէտ դար պսակող յուզումնառատ եղելութեանց չըջարար մը իրարու կը միանան այդ էջերէն ներս: Յետոյ, պէտք չէ մոռնալ ուր անոնցմէ ոմանք աւելի վերջը պիտի առնուին Դէֆէրու շարքին, զրեթէ առանց փոփոխութեան: Նշան՝ թէ անոնք գրուած են նոյն խղճատութեամբ, նոյն գործովով որով գրուեցան իսկապէս ծանր ուսումնասիրութիւնները: Կ'անցնիմ անոնց մէջ տեղ չստանալիք տրամութեանց, անիրաւ կամ սխալ ճանաչողութեան, կամաւոր կուրութեան բարեբախտաբար ցանցառ փաստերէն որոնք կը դիտուին մանաւանդ իր ասպարէզի երկրորդ կէտէն ասդին (*):

Անշուշտ ոչ մէկ կազմակերպուած ծրագիր: Ոչ մէկ յաջորդութիւն: Որուան ծնունդ, այդ յօդուածները օրէն աւելի են, մանաւանդ երբ կը կենանք մեր գրականութեան զարգացման համապատկերին զիմաց: Գրեթէ, քառսուն ու աւելի տարիներէ ասդին, մենք չենք ողջունած մեծ անուն մը, իսկապէս արժանաւոր գործ մը որոնց մասին Արշակ Չօպանեան չըլլայ ըսած իր խօսքը, յաճախ վճռական, քիչ անգամ վարանոտ, աւելի քիչ՝ անիրաւ, սկիզբները միտ մինակը, աւելի յետոյ ընկերովի:

(*) Չօպանեանի մէջ կիրքը բարեբար որքան տգեղ երեւոյթ մըն է: Անիկա կը տաքցնէ, կ'անձնաւորէ իմ դատումները, ճիշդ է, բայց անոնց սեպհական ծանրութեան վրայ կ'սկսածի նուրբ բան մըն ալ նեւաւելի: Իրուամբ կը սպասենք որ դատումները իրենք իրենց քալեն. մեզ համոզեն իրենց սեպհական ուժականութեամբը, առանց նշաւատ մութալու ակնարկումներէ, տգեղ բառերէ, քրակումներէ, ուրացումներէ որոնք ճիշդ հակառակ արդիւնքին կը տանին ընթերցողը: Այլապէս տրտում է իր մօտ գործածումը բառերու, ասութիւններու որոնք պարկեշտ մարդիկ պիտի խնայէին իրարու, զէմ զիմաց խօսքի աստին, ուր ջնաց լրագրական էջերու վրայ:

յետոյ նորէն մինակ, քանի որ մեր գրականութեան մէջ քննադատութիւնը լուրջ սեռ մը երբեք չէ եղած, գրաւած պահելու համար իր սպասին շիտակ ու խոր միտքեր, ու ակնորժած է դարպասուիլ երկրորդական մարդերէ, պարսաւի, շփացած գովեստի, հաշուեյարդարի փնտռուած կրկէս մը պարզելով:

Տրտմութիւն է որ մենք մեր մեծագոյն հիասթափումները գտնենք հոն ուր ամէն պատճառ և իրաւունք ունէինք զմեզ անխոցելի կարծելու, մեր վաստակին, շոայլած ծառայութեանց, բարեկամական ընդարձակ կապերու ապահովութիւնը մեզ պաշտպան հաւատալով: Արշակ Չօպանեան ուրացուած է ամենէն շատ անոնցմէ որոնց համբաւին սատարած էր իր բոլոր միջոցներով: Չարութիւն է այս ալապաշտ խանդը զգեստաւորել խուլ ու խոր եսապաշտութեան մը հեռայարդար հաշիւներով: Չներեցին իրեն իր ընկերները, որոնց աշխատանքը եղաւ պարզ, պարկեշտ, մարդկային ընդունակութեանց սահմանով, գործունէութեան մը դիմաց որ կը հերքէր զգուշաւորութիւնը ու մինակը կը յաւակնէր փոխանորդել ամբողջ սերունդ մը: Չներեցին իրեն իր ձեռնասունները որոնք, նման ամէն աշկերաի, իրենց վարժանքի զգայութիւնները աճեցուցին, անոնցմով վարենու համար վարպետին սքօղեալ վրիպանքները ու ճակատ բացին իրեն դէմ, դառնալու համար անհաշտ հակառակորդներ: Պիտի չներէին իրեն աւելի վերջը մեր կործանումին մէջ աչք բացած տղաքը, ներման զգացումներու անատակ ըլլալնուն չափ — ցոյց կուտային իրենց անկանգնելի ողբերգութիւնը թուրքին եւթադանին տակ, անապատներու և դժխեմ զնտաններու ծոցը ապրուած — իրենց ողբերգութիւնը ստիպուած ըլլալնուն կրկին տպրելու, այս անգամ քաղաքակիրթ չքեղագոյն ոստաններու ընդերքին մէջ, երբ այնքան մեծ ակնկալութիւններ ունէին կիսաստուածներէն, առանց կասկածելու որ աստուածները աւելի դժբախտ են քան արարածները: Պիտի չուզէի տեղ տալ այս քանի մը նկատողութեանց: Աինքը լսեցի իր ցաւին մէջ ու թող ներուին այս առդերը:

Իրն է արժանիքը մեր տաղանդներուն մեծ մասը ճանչնալ կրնալու, իրենց շատ մատաղ շնորհին իսկ օրերէն: Առաջիկային մէջ յայտնուեցան արուեստագէտ սերունդին մեծագոյն անունները: Ծաղիկի մէջ ստորագրած է իր առաջին գրութիւնը մեր մեծագոյն կին գրագէտը, Զապէլ Եսայեան, տասնըհինգ տարեկանին: Իրն է

պարկեշտ պարտքը, իր հասկցած կերպով, սատար կանգնելու անոնց առաջին դժուարութիւնները հարթելու գործին մէջ, քիչ մը ծանր կշռող խնամարկութեամբ, հակառակ ապացուցուած իրողութեան որուն համեմատ մարդիկ ամենէն խոր, անահանջ ատելութեամբ պիտի տեսնէին մանաւանդ իրենց մտքին կերպագրողները: Ըսի, Արշակ Զօպանեան ամենէն մոլեռանդ ուրուագումը ստիպուած է հանդուրժել անոնց կողմէ որոնց համբաւին ծառայած էր ամենայորդ խանդով:

Անշուշտ, առաքինութիւն է մոռցուածները, անիրաւուածները, չճանչցուածները, թաղուածները ազատագրել ու իրենց զլտացուած արդարութիւնը հատուցանել գէթ իրենց ստուերնեւրուն: Առաքինութիւն է դարձեալ հասնիլ կանչողին: Գուշակել տաղանդը: Ուրիշ արժանիք, զանոնք իրեն հետ գէթ ոչ իրեն գէմ պահելը: — Թերեւս: Բայց արի ու սրտառուչ առաքինութիւնը հերքումներուն և ուրացումներուն ընդդէմ, գրեթէ միամիտակը, իր ճերմակ պատրանքը պատանք բրած, քալե՛լը դարձեալ, խցուած ականջներու և հոգիներու մօայլ գուպարին առջև, երազին ծուէնները մատներէն բաթիլ բաթիլ առկախելէն, ինքն ալ չզիտնալով՝ դէպի ուր: Քննադատութեան զրօշին մէջ թաղուելով՝ զինուորական փառասիրութիւն:

4

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Քիչ հասարակութիւն — ըսել կ'ուզեմ կարգացող — բանաստեղծութիւնը այն աստիճան միամտութեամբ շփոթած է գրականութեան բոլոր սեռերուն հետ, որքան ատկաւ ըրած ենք մենք, կանխող դարու վերջերուն: Անհասկացողութեան այս մեծ օրինակը ուշադրաւ է մանաւանդ մեծ ուրիշ փաստի մը հակառակ որ այս անգամ գործն է վաւերական քերթողներու: 1880ին հոյակապ անուն մըն է մարդուկ մը որ յանդեր կապեց յանդերուն: Անոր համբաւով ծերերն ու պատանիները երգում կ'ընէին և գոր հոս գրելու սրբապղծութիւնը չեմ ներք ինծի: Ու աւսիկա տեսնի մը երբ սքանչելի տաղարանը Դուրեանին կը տըրտմէր իր մենաւոր փառքին տակ: Ինչո՞ւ և ո՞ր սե բախտին գինովը այդ տաղարանը նկատուի ժառանգութիւնը տաղանդաւոր բայց ոչ կատարեալ արուեստագէտի մը, տղու մը որ հայերէն

իսկ չի գիտեր, ինչպէս կը հաւաստեն, ու չբարձրանայ իր արդար, իրաւափառ արժէքին, որպէսզի մարդիկ շարունակեն լուսին և զեփիւռ հալածել, սուտ յուզումներու զթօսանքի մը վերածելով այլապէս եղբերական ճակատագիրը քերթուած գրեւորեն։ Ինչո՞ւ և ո՞ր սե բախտին քմայքովը, այդ աղուն մահէն վերջն ալ տիրէ հրապարակին վրայ անորակելի ճաշակը Չերաքներու, Եղիաներու, Վենետիկին վրիպած օաղմոսերգուններու, բարձր պաշտպանութիւնը վայելելով յայտադած ոսմանթիքներուն, ու բուն բանաստեղծութիւնը շարունակէ տառապիլ, չհասկցուիլ տակաւին քառորդ մը դար, ազատագրելու համար ինքզինք թէքէեանի, Վարուժանի, Մեծարենցի ստեղծագործութիւններով։ Ասոնք հարցումներ են որոնք, առանց պատասխանի սպասելու և առանց իմ ուղեւորուս, կը ծագին իմ մտքին երբ կը պատրաստուիմ դատելու Արշակ Չօպանեանի քերթողական վաստակը։

Շատ կանուխ է Չօպանեանի դարպասը մուսաներուն։ 1890էն առաջ։ Այսինքն՝ հաւասար հեռաւորութեան մը վրայ, ընդմէջ Դուրեանին և Մեծարենցին։ Այս սկիզբը բախտորոշ է սակայն, իր կնիքին տակ ձգելու աստիճան ոչ միայն անոր բանաստեղծական դորձը — իբր թէքէիք, իրացում — այլ, չափազանց չ'ըլլար պնդել, անոր բովանդակ իմացական վաստակը։ Իր տաղանդին բոլոր կողմերուն վրայ զգալի մնաց պատանութեան այս դարունը։ Իր արձակները, տպաւորութիւն կամ դատում, ողողում ևն անով։ Իր հրապարակագրութիւնը, իր հայրենասիրութիւնն անգամ զերծ չեղան անկէ։ Ու ահա տարօրինակը. — հակառակ այս վճռական հաւաստումին, անոր անունը իբր բանաստեղծ պիտի չբարձրանայ մեր իսկական քերթողահոյլին մէջ իր արդար տեղին։ Այսպէս դատեց զինքը իր սերունդը։ Այս դատաստանը վաւերացուցին արուեստագէտները։ Վերաքննութիւն։ Չեմ երթար այդքան առաջ։ Չօպանեանի մէջ բանաստեղծը զրկուած մաս մը եղաւ անոր տաղանդին. զրկանք մը որուն դորձաւորը ամենէն առաջ ինքը հանդիսացաւ, տարտըղնելով ինքզինքը իր անհուն հետաքրքրութիւններուն։ Երկրորդ արար, շրջապատը և աւելի անհամբերներ որոնք անոր զիջուած համբաւին մեծութիւնը կ'ուղեն հակահարուածել այս կարգի սեղմումներով։

Քսան ու աւելի տարիներ զիս կը գատէին իմ ընթերցումներէն։ Քերթուածները մտքի փափկագոյն արտադրութիւններ

են ու զիւրարեկ բաւական, զիմանալու համար ժամանակներու բեռան: Ստիպուեցայ կարդալ կրկին, յայտնապէս երրորդ, չէզոք սերունդի մը հոգեբանութեամբը: Ուրախ եմ յայտնելու որ արդիւնքը նպաստաւոր է Զօպանեանին չափ, ինծի ու մեր գրականութեան: Բացի մեր ոտանաւորին վրայ անոր թէքնիք իրաւունքներէն որ ինքնին փաստ մըն է ու փառք^(*) մը նոյն ատեն. անոր տաղարանին մէջ մարդ մը կայ, սեպհական ջղային դրութեամբ մը, որ եթէ ամբողջութեամբ չի խօսիր մեզի, բայց որոշ մասերովը իր հոգիին մեզմէ չի զատուիր:

*
* *

Քերթողական անոր վաստակին անդրանիկ շրջանը ուր կը զետեղուին Աբշույի Զոյնէր, Թէրեւսէր հատորիկներուն տաղաչափաւ արդիւնքները (Թէրեւսէրը՝ զուտ ոտանաւոր), և մինչև Անահիթի հրատարակումը մեր մամուլին մէջ տարտղնուած քերթուածները, կը զուգադիպի գրական խոշոր յեղաշրջութեան մը որ մեր իրապատեւրիւնն է: Այս շարժումին մէջ Զօպանեան ոչ միայն զսպանակ ալիւ գահաւորակ է նոյն ատեն, ու ասիկա՝ մասնակի լրջութեամբ մը քերթողական կրկէսէն: Իրապաշտեւրու հակազդեցութիւնը գրական որոշ սեռեր չունէր հարուածելիք: Չկար ոտանաւոր վէպը զոր ձգտէին կործանել անոնք: Բայց կար քերթողութիւն մը, հպարտ, ինքնավստահ, մեծ համբաւներու վահանովը պաշտպանուած: Զօպանեանի բանաստեղծութիւնը առաջին ընդվզումն է — զործով — ալք քերթողութեան դէմ: Տասը տարի յետոյ, անիկա պիտի խմբէ հատորի մը ներքեւ, Քէրեւսէր (1907), ինչ որ արժանի կը նկատէ, լայն ու արի խստութեամբ մը ընտրելով անոնք որոնց մէջ կը կարծէր դրած ըլլալ բան մը իր երկտասարդութենէն: Յետոյ, ազգային հոլովումին հետ, պարագայական ուրիշ զրքոյկներ, որոնց վերջնագոյնը Հայրենի Քնար մեզ կը մօտենայ բաւական շատ (1925):

Մնալով քերթողական խանդի կեդրոնին, այսինքն Քէր-

(*) Յիշել ֆրանսացիներուն Մալէրայր որ վերջապէս եկաւ: Դժուար է այսօր այդ մարդէն երկու տով կարդալ, Բայց ֆրանսական ոտանաւորը չի կրնար մոռնալ իր անունը: Այսպէս է ճակատագիրը կարգ մը մարդոց: Միայն տաճարներ հրդեհող յիմարները չէ որ պատմութեան կ'անցնին: Կ'անցնին նաև հաստատ, համեստ Բայց արգաւանդ գործ ի կատար ածողները: Զօպանեան աւելիով նման է գաղիացիներուն Մալէրային:

Բռնաճեղք տիրող ոսոսած հատորին առջև, դժուար չէ Չօպանեանի մէջ բանաստեղծական շրջան մը նկատի ունենալ, առաւելապէս երիտասարդութեան իրր բխում: Անկէ առդին անոր տուածները յաճախ թարգմանութիւններ են: Ուրեմն, կէս դար գրական գործունէութեան: Ուր՝ բանաստեղծութիւնը ըլլալ տիրական անոր առաջին կէսին, միւս կէսին մէջ լքուելու համար: Բա՞ն մը կ'ըսէ այս հաստատումը Չօպանեանի բանաստեղծութեան խորքին(*) մասին: — Կ'ենթադրեմ:

Դիւ ճանգամ մարդիկ բազմակողմ իրենց անձնաւորութեանց արտայայտման մէջ, կարող եղան իրենց քերթողական հրաշքը տանիլ իրենց հետ, դէպի ասոր ճակատագրական գաղաթումը: Դիտուն, վիպող, պատմող, դատող մեծ ողիմպիականը, Կէօթէն միշտ մեծ բանաստեղծ մը մնաց: Երկրորդ փառսքին նշույլապառ քերթողութիւնը կը հասնի ծերութեան դռներուն: Բայց վիպող, մտածող, դործող Հիւկոն այս բոլորէն առաջ ու աւելի բանաստեղծ մըն է: Դիտուած է որ անխառն քերթողները անխառն քերթողներ են ամէն բանէ առաջ ու ատիկա բաւ է իրենց որքան մեղի: Ոչ ոքի մտքէն կ'անցնի դատափետել Մեծարեանը իր արձակին տեղոյն, փնտռուած, զարդահիւս և իր դատումնաւորուն հապճեպ, մակերեսային մեղքերուն պատճառով: Ոչ ալ կը տառապինք Դուրեանի, Վարուժանի արձակներուն պակասովը (թէ և ստոյգ է որ տաղանդը միշտ բան մը կ'անցընէ իր ամէն արտայայտութեան): Այս տողերը նկատի չունին այն միւս պարագան ալ որուն մէջ քննադատը ստիպուած կը ծանրանայ բարդ արժէքներու կառոյց մը կազմող անձի մը առջև, երրորդական, չորրորդական կողմերուն ալ դերին: Վինչիի մը քերթուածները յատկանշական, մեծ պատուհաններ են որոնց ընդմէջէն նայուածքը կը հասնի այդ հոգիին ալքերուն: Մեր մէջ, Զօհրապի մը քերթողութիւնը, իրր արուեստ անկատար, բայց իբրեւ փաստ, կ'իյնալ բարիքին մէջը այս նկատողութեան, քանի որ խոշոր լոյս մը կը բերէ անոր անձնաւորութեան անայց խորքէն: Ի՞նչ զգայնութիւն, հոգեկան մ'ը մթնոլորտին ճշշումը, ի՞նչ կրակներ, տաղնապներ կը միջամտեն որպէսզի դրուն Զօ-

(*) Մինչև Արցախոյսի Պայմերուն կազմութիւնը Արշակ Չօպանեան հետեւի մըն է որուն ճաշակներուն: Այդ քերթուածները սակայն պիտի չընդունուին ամբողջական իր գործերուն շարքին մէջ, փաստելով նոյն ատեն հեղինակին կեցուածք նախ շրջանին, յետոյ իր իսկ անձին դէմ: Միայն պատանեկան չէր անոնց մեղքը:

պանեանի քերթուածները: Պատասխանը պարզ է այն կտորներուն մասին որոնք հայրենասիրական խորքէ մը կուգան ու մըտայնութիւններ, վիճակներ կը սեւեռեն, կարելի հարադատութեամբ, բայց թերի արուեստով: Չմոռնալ նոյն ատեն այս երակին ալ նիհարութիւնը: Միւս մասը իր դործին: Ուրիշ խօսքով՝ այդ պայծառ, գունագեղ, կայծկլտուն, բռնօրէն զուպ, շատ բարակցած, երբեմն ցուրտ, բայց միշտ վայելչազգեստ այդ գեղորներուն ներսը կը թրթռա՞յ իսկական բանաստեղծը յայտարարող կրակը: Ահա հարցում մը որուն դիւրին չէ պատասխանել:

Չեմ երթար առաջ՝ ստացական շնորհներու, մարդանքով տիրացուած ճարտարութեան մը գինը նկատել այդ քերթուածները, ոչ ալ գրական կեղծիքի փառաւոր նմոյշ մը հանել աշունցմէ, այնքան ընթացիկ մեղք մեր բանաստեղծներէն մէկ կարեւոր տոկոսին մօտ: Հարցուցէք դուք ձեզի թէ ո՞ր է արդարացումը կեղծաւոր բողոքին որ Աբուլա Մահաբէ անունին տակ այնքան հոչակ ստացաւ: Չօպանեանի քերթուածներուն մէջ մէկէ աւելի են այն կտորները որոնք սրտի ճշմարիտ տաղնապի մը, անկեղծ, թերեւ օր մը ապրուած ալ յոյգերու պատմութիւնը կ'ընեն մեզի, դառնալով յայտարար փաստեր քերթողական խառնուածքի մը: Բայց որոնց ամբողջութիւնը չի յաջողիր մեզի պարտադրել այդ խառնուածքը, տիրական ու անդիմադրելի, ինչպէս է պարագան վաւերական քերթողներու մօտ: Ուզէք չուզէք կը նուաճուիք Վարուժանի խառնուածքէն: Ու հոս է առեղծուածին բանալին: Չօպանեանի քերթուածներուն պակասը — ըսել կ'ուզեմ չըլլալը — պակաս մը պիտի ըլլար թերեւ արեւմտահայ քնարերգութեան բարեշրջման այլապէս կարեւոր հարցին մէջ: Սխալ չէ ննթադրել թէ առանց անոնց, դժուար պիտի ճշգէին իրենց ճամբան (թէքնիքին կ'ակնարկեմ) իրեն յաջորդ մեր մեծ քերթողները: Բայց նոյն այդ պակասը ոչ մէկ ժխտական գեր պիտի ունենար Չօպանեանի գէմքին ու վառտակին ամբողջութեանը վրայ: Անգուժ չէ այս դատաստանը, թէն կը թուի: Անիկա կը կռթնի այն մեծ իրողութեան որուն համեմատ Չօպանեանի բանաստեղծական իսկանիւթը բաշխուած է ընդարձակ անոր դործին զրեթէ բոլոր մասերուն: Անոր տպաւորապաշտ էջերէն շատերը քերթուածներ են արդէն: Անոր քննադատութեան մեծ հրապոյրը՝ այդ ստեղծաշունչ արեւը:

*
* *

Քեյրն-աձնէր տարտամ անունին տակ ամփոփուած այդ գործին շահեկանութիւնը անշուշտ վար կը մնայ ամբողջական կը շրոխ մը մէջ, հեղինակէն փափաքուած արժէքէն: Ձուր տեղը չէ որ այլապէս յատկանշական իր յառաջաբանին մէջ որ գիրքը կը բանայ, Չօպանեան պնդած ըլլայ իր հակութիւններէն աղնուած գոյնին վրայ, այդքան սրտառուչ վստահութեամբ մը: Կը կըրկնեմ. բանաստեղծը ան է որուն գործը մինակը պիտի փրկէ ինքզինքը, առանց կողմնակի նպաստներու: Զիղչեցէք Չօպանեանի գործին ոչ — քերթողական մասը, զայն ձգելու համար ոտանաւորներու միջնաբերդութեան: Հետեանքը տրտմութիւն պիտի ըլլար նիւթ ոչ աղէտ: Ոչ յուսահատութիւն, ոչ ալ հետտորական յանդգնութիւն: Տասը բան չեն կրնար ընել մեր ջիղերը նոյն ատեն, ու մանաւանդ նոյն կատարելութեամբ: Ու հարկ է ըսել որ, հակառակ հեղինակին խոր հաւատքին, իր այդ կողմին ալ վրայ, մեր տերունիքը կը դժուարանայ անոր մէջ ողջունել ճշմարիտ բանաստեղծը: Բայց ասկէ յետոյ է որ կը սկսի իր դերը որ դարձեալ արժանիք մըն է: Մեր նոր բանաստեղծութեան պատմութիւնը, շրջափոխութիւնը ոչ ոքի աշնքան բան կը պարտին որքան Արշակ Չօպանեանին: Ահա տուեալներ:

Ա. — Այդ գործին մէջ կայ, չատ մը բաներու կողքին, յաղթանակը քերթողական որոշ հանգանակներու, ամուր մտածուած, սրտնցուած ու պաշտպանուած: Անոնք, այդ քերթուածները, գէթ 1890էն ասդին, գրուած են միօրինակ, ինքնաբաւ, միադէմ աշխարհարարով մը որ գործիքը պիտի դառնայ արուեստագէտ բանաստեղծներուն: Ու ասիկա զանցառելի յաղթանակ մը չէ երբ գետնաշրջի մանաւանդ իր ատենին մէջ: 1880ը մեր գրականութեան ամենէն մօտայ մէկ շրջանը կը թուարկէ, ամենէն շատ լեզուական սանձարձակութեամբ մը, անիշխանութեամբ մը որոնք արդէն քննութենէ անցան այս գիրքին մէջ, զանազան առիթներով: Տառապած է արձակէն աւելի մեր ոտանաւորը, քանի որ քերականական ու հմտական, լեզուական և հետտորական ճարտարութիւն մը կը փոխարինէ, ասելի ճիշդ՝ կը զգեսնէ բուն ստեղծումը: Անշուշտ, դժուար է հերքել թովմաս թէրզեանի մը բանաստեղծական խառնուածքը, հոգ չէ թէ ապա յայտնէ ու նիհար, ինչպէս դժուար, նոյն ատեն, իր տաղարա-

նէն անջատել որոշ թիւ մը պայծառ, վերջնական նուաճումներու, որոնք շրջանը, ինչպէս կաղապարուած ճաշակները կ'արհամարհեն Դուրեանին, Նոյնիսկ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի անուններուն հետ: Պատասխանատու՞ն՝ այս վրիպանքին: — Հաւանաբար լեզուն: Լեզուն էին անոնք որ ատիկա բաւ համարէին բանաստեղծ անցնելու: Եւ չեմ որ պիտի ուրանայի բանին (verbe) անմահ ուժը արուեստներու ամենէն բանուորականին մէջ: Բայց ուրիշ է բանը, ուրիշ՝ բառը: Այս շփոթութիւնն է պատճառ որ պէսզի նրբութիւնները, քերականական խաղերը, տաղաչափութեան յօդուածները ու ասոնց ձեռնումին մէջ երևան բերած ճկունութիւնը առաջին ազդակները կազմեն շատ մը քերթուածներու գրուելուն: Ի՞նչ դժբախտութիւն որ պարմաններու պարմանուհիներ 1880ին իրենց գլխէն կախ լուսինը տեսնել յամառէին 1860ի մարդոց այլապէս չքմեղելի պարզապաշտութեամբը: Վենետիկը դժուար հերքուելիք հոգեվիճակ է մեր զրականութեան մէջ: «Դիւեհոյ քաղուհի՛ն» որուն «անհուն սիրով ուղջոյն տալու» ռոմանթիզմը ուրիշ պատրուակ, որպէսզի գրուին դանաթաւ, գրեթէ իրաւ, բայց մեղի այսօր անհասկնալի դիմառնութիւններ, ուղղուած «եղկնից ամօրլեւած նիւփալին», ու գրուին լեզուական այն խնամուած յարգարանքով որ սերունդի մը նկարագիրը կը մատնէ երբ փոխանակ իր ճամբան ինք քակելու, կը յապաղի մեծերու, երէցներու անդաստաններէն, ու ջոջ անուններու յատկանշական առաքելութիւնները կ'անդրադարձէ, հեշտագին ու երջանիկ հետեակութեան մը մէջ ուրանալով արուեստին հիմնականութիւնը, որ ինքնատիպն է, անձնականն է ամէն բանէ առաջ: Մինչև 1890 երկարող մեր ռոմանթիք քերթողութեան բոլոր դէմքերը, իրենք զիրենք տալէ առաջ ու աւելի, կարծես ջանք են ունեցած Հիւրմիւզի «Պաւստոսիւնը» և Բագրատունիի «Վսեմը» մանրելու մեր հրապարակին պէտքերուն համար: Սէթեան, Թէրզեան, Պէրպէրեան, Չերազ, Եղիա, աւելի կամ նուազ հաւատարմութեամբ մը ջահակիրներն են այս ողիին: Այլ չեմ խօսիր վարժապետներու կողմէ բռնաջան այն քերթողութեան վրայ ուր դրաբարին պաշտամունքը պատգամ է բացարձակ: Արշակ Չօպանեանի բանաստեղծութեան առաջին արժանիքը հերքումն է այս դպրոցին: Բառը հոս կը կարդաք դիւրութեամբ: Բայց գրէք դուք Ձեզ սանկ 1885ին մէջ, երբ զրական կուռքերը, կնիկները (Տիւսաբ զրաբարի պաշտպան ըլլալուն չափ, այդ լեզուով ալ չի վարանիր քերթելէ) խոր արհամարհանքով մը կը վարուին բուն բանաստեղծութեան հետ, ու,

սկսնականներ, որոնք ապագայի վարպետները պիտի ըլլան, Զօհրայ մը, յիշելու համար համոզիչ օրինակ մը, կը գրեն գրեթէ հասարակաց բառերով, հասարակաց մտայնութեամբ, նոյն այն նիւթերուն վրայ որոնք Վենետիկէն փոխադրուած էին Պոլիս, Ալիշանի աշակերտներուն կողմէ, և բանաստեղծութիւնը կը վերածէին ընթացիկ քաղաքավարական պարտականութեանց տաղաչափումին: Բարեկամ մը ճամբել, հողին յանձնել, անուն մը տօնախմբել — ահա արեւմտահայ բանաստեղծութեան մեծ մօքրիքները: Արշակ Զօպանեան առաջին ընդվզողն է այդ ամենուն դէմ: Աշխարհաբարին յաղթանակը լեզուական չէ միայն, այլ աւելի շատ՝ իմացական, հոգեբանական: Ամբողջութեանը մէջ դիտուած, անիկա արձակին վրայ գործն է մեր իրապաշտներուն համախումբը գրոհին: Ոտանաւորը ամենէն շատ պարտական (*) է Արշակ Զօպանեանին:

Բ. — Զօպանեանի տաղարանին մէջ կայ ուրիշ յաղթանակ մը, այս անգամ վերջնական, մինչև 1900 երկարաձգուող բայց

(*) Սովորութիւն է մեր ոտանաւորին գրաբարեան սեթևեթէն ազատագրումը կապել Տիկին Սիպիլի իրապաշտ, պատմողաչունչ այն քերթուածներուն (յիշելու համար քանի մը նմոյշ՝ Փառնակնիւրը, Գարաւերջիկ Հիւսնյը) որոնք իննսունական թուականներուն գրական մեծ եղելութիւններ կը դասուէին: Կեանքի չահեկանութեան՝ լուսիններէն, գելիւրներէն այլուր փոխադրումը չէր միայն պատճառը այդ աղմուկին: Ոչ ալ պիտի բաւէր գիրենք այդ փառքին առաջնորդել կոկիկ, պըշրուն խնամքը, բառերուն ճաշկաւոր ընտրութիւնը, լեզուական ամբողջ այն յարգարանքը, որպէսզի յաղթահարուէր նաև ոգին, եթէ նոյն այդ թուականներուն գրուած չլլային Զօպանեանի քերթուածները և մանաւանդ հատորիկը — Թրորուումիւր վերնագրուած — որ իսկական թուական մըն է մեր քերթողութեան պատմութեան մէջ: Հոն, Արշակ Զօպանեան ոչ միայն գործիքը կ'աղատագրէ լայն չափու մը վրայ (դեռ այդ գրքոյկին մէջ նշմարելի են քերականական նուազումներ), այլ մանաւանդ խորքի, աբխազի: Նիւթերու նորութիւն: Եթէ կ'ուզէք, կանխողներէն փայփայուած բոլոր բացազանչական, դիմառնական ոլորտները կը չքանան, մոգական հարուածի մը մէջ: Տաղաչափական շատ ուշագրաւ նորութիւններէն դուրս (որոնք ֆրանսական քնարերգութեան կաղապարներուն որդեգրումը եղան) հատորիկը նորութիւն է իր աշխարհ, քանի որ մեր քերթողութեան ընթացիկ թաւուտներէն, դարպասներէն շեղում մը կը պաշտպանուի հոն: Չշփոթել այս իրականութիւնը այն միւս երեւոյթին հետ որուն հեղինակները կը ներկայանան ամենէն շատ Աճէմեան, Սիպիլ, աւելի յետոյ Լեւոն Սեդրսեան: Այլակառոյց այս մըտահոգութիւնը բանաստեղծութեան վրայ իրապաշտ վէպին ծանր մէկ արշաւն է, օրուան հանգանակներէն թելադրուած:

գլխովին պարտուած ռումանթիզմին վրայ: Ըսի թէ 1900/ին անկարելի էր այլևս լուսինը դիմացն առնել, անոր մտերիմ կամ լալահառաչ զրոյցներ կարդալու համար: Բայց չըսի թէ, այդ թուականէն յետոյ, դարձեալ անկարելի պիտի դառնայ նայուածքի ռումանթիզմը, ըսել կ'ուզեմ՝ պոլսական շրջանկարը ազօտելու, գունաթափելու, այլայլելու այն տարօրինակ կեցուածքը որ Եղիան, Աճէմեանը, Սէթեանը, Թէրզեանը պիտի արտօնէր, քմահաճ տեսարաններ յօրինելու, թաքուն մտահոգութեամբ մըն ալ մեղաւոր: Ածականներու, ծայնարկական թռիչքներու, ներքին բռնածոր մշուշի մը ընդմէջէն մեզի պատմելն է ասիկա չեղած, չապրուած սեղերէ, չեմ ըսեր զգացումներէ: Մինակ սիրունիկ ու պարապ տողեր չեն Աճէմեանի Վառդը, օրինակ մը տալու համար, ոչ ալ Սիպիլի Ա-Լ-էնը (1885): Չեմ տար հոս անունը ոտանաւորին մեծ աճպարարին որ մագիստրոս մը հանդիսացաւ այդ դժբախտ գիտութեան: Կը դրկեմ ընթերցողը Եղիայի, Եղիչէ վարդապետ Դուրեանի (եպիսկոպոսը ուրիշ սերունդի մը այլապէս արժէքաւոր բանաստեղծը պիտի ըլլար, թօթափելէ ետքը սնոտիքը ռումանթիզմին իր աչքերէն ու գրիչէն) և ուրիշ աւելի դժբախտ անուններէ ստորագրուած քերթուածներուն:

«Ոսկեհասիկ, օրհնած խաղող»,

«Համն ալ կ'արժէ հազար ներսիող»

Վոր կ'երգէր մեր մանկութիւնը անփոխարինելի հեշտանքով:

Այս յաղթանակը պիտի չյանդիսակայն բռնակալ, ինքնատիպ սլացքները արգիլող տիրապետութեան մը: Չօպանեանի պակսած է միշտ դպրոց կազմելու առաքինութիւն մը: Այս հաւաստումը չի կշռեր առաւելութիւններ կամ թերութիւններ որոնք դպրոցներու պետերը կ'ընեն այլապէս դժբախտ կամ երջանիկ: Իր աղատագրումի գործը շարունակող մեր բանաստեղծները (մեծերը ունիմ նկատի) քալեցին, իւրաքանչիւրը իր անհատական նախասիրութեանց ակօսովը, հասնելու համար այլապէս սխրալի, այլազան գեղեցկութեանց նուաճումին: Չեմ ըսեր թէ մոռցան առաջնորդը (դայն յիշելն ալ, այսինքն միշտ աչքի առջև ունենալն ալ ուրիշ վտանգ): Անշուշտ Մեծարեանց չի գար Չօպանեանէն, ինչպէս չեն գար իրմէ թէքեանը, Վարուժանը (մեծ բանաստեղծներուն նկարագիրն է իրենք իրենցմէ գալ): Բայց շեղի՞ր է հաւանականութենէ՝ կասկածիլ, վաւերական սա տաղանդներուն համար ալ մերձեւոր այն ճակատագիրը որ վարկաւ թէրզ-

եանն ու Աճէմեանը, մեծ մասը Պէշիկթաշլեանի քերթուածներուն: Իրաւ է որ աղէտը տեղի չունեցաւ, վասնզի Չօպանեանէն յետոյ մեր ռումանթիք բանաստեղծութիւնը, ու անոր ձագուկ, *թփէաշունչ* միւս տափակութիւնը — ընտանի քերթողութիւն անունին տակ շարունակող՝ հին հանդիսամուլ զուարճապատումը — անկարելի դարձան, որքան որ Որբերեան մը, Սիպիլ մը յամառին դեռ ատեն մըն ալ հաւատարիմ մնալ անոնց: Բայց պէտք է մոռնալ որ Նոյնիսկ ասոնց մօտ խոր է փոփոխութիւնը: Տօնապաշտ, հանդիսական, մտերմամուլ, ու *épigrammatique* իր նկարագիրը պիտի պարզուի դէպի ազատ, խոր, իրաւ ապրումները: Լեզուէն Սն պիտի արտայայտէ ամենէն առաջ այդ մեծ ազատագրումը: Անշուշտ տափակութիւնը անսրբագրելի մեղքն է գրողին: Ոչ գրաբարը, ոչ խղճամիտ հանդերձանքը Սիպիլեան աշխարհաբարին չեն փրկեր միջակ բանաստեղծ մը: Բայց մարդիկ կը դադրին պարծենալէ գրաբարագիտութիւնը քերթողականի համահաւասար ընդունելով: Նոյնիսկ անսրբագրելի Պէշպէրեանը բան մը պիտի սորվի, երբ իրաւ կսկիծ մը պատմելու ատեն, պիտի մոռնայ Հիւրմիւզն ու Բագրատունին, ինքզինքը ըլլալու համար, պարզ ու անմիջնորդ ու պիտի ըսէ իր ցաւը համակիչ յուզումով: Ոտանաւորի մէջ մեր ռումանթիկմին դէմ սա պայքարին առիւծի բաժինը սխալ է վերագրել Արշակ Չօպանեանին:

Գ. — Իրապաշտ բանաստեղծութեան ռահվիրայ մը կը նըկատեն զինքը: Չեմ վերլուծեր վերագրումին կապուած բարդ հարցերը (Պառնասեան բանաստեղծութիւն մը է ան զոր իրապաշտ անունին տակ մեր մէջ փորձեցին Լեւոն Սեդրոսեան, Ոհրտիչ Աճէմեան): Բաւ է միայն դիտել տալ որ Արշակ Չօպանեան մեր ոտանաւորին մէջ գոյնի զօրութիւն, ձայնի *timbre*, քիչիկ մըն ալ թեւագրական խորհուրդ աշխատած է մտցնել: Իր մէջէն մեղի ընտանի եղաւ Պոտլէոը (Չօպանեան մասամբ միայն զգաց ալ տարօրինակ քերթողին հրապոյրը), մանաւանդ Վէրլէնը, որուն ֆակուած (Ֆրանսացիները կը զրեն *degagé*) ձեւը ու զգացման անփոյթ դալկութիւնները կը հաստատենք Թրեւաճէր հատորիկին կարգ մը քերթուածներուն մէջ, աւելի յետոյ չընդունուած բուն գիւտնէն ներս, հասկնալի պատճառներով: Սխալ չըլլար Չօպանեանի ոտանաւորին մէջ փոխն ի փոխ զգալ ռումանթիքները որոնք անոր պատանութեան և անդրանիկ երիտաւարգութեան գլխաւոր ներշնչումները հայթայթեցին, պառնասեան

եանցները որոնք անոր արտայայտութեան գործիքը դարձնեցին (օտարներուն մօտ այս աշկերտութիւնը միայն մերիններէն փախուստ մը չէ, այլ Բանաստեղծական կարելիութեանց թելադրանք մը ու տունն ունի ատեն իրական աշխարհին համար վրձնականնախասիրութիւն մը: Եւ որովհետեւ ֆրանսական ոտանաւորը անոր մօտ պիտի ըլլար մերինին չափ ընտանի, Չօպանեան այցուեցաւ սեմպոլիսքներէն, ասոնց նկարչական շնորհներէն զրկուածութիւնը լայնօրէն լեցնելով առաջիններէն: Կայ նաեւ վերհաւերան որոշ եղանակ, ընդհանրապէս ազգային ոգիով, ազատագնաց քերթուածներու մէջ որոնք յետոյ Սիւմանքուն պիտի դնեն իր ակօսին: Այս թէքնիք գիտողութիւններէն վեր, որոնց տարողութիւնը չի բարձրանար իրապաշտ բանաստեղծութեան մը բանաձևներուն, Արշակ Չօպանեանի տպաւորապաշտ խառնուածքը կայ սակայն, մշտապէս կացութեան տէ՛ր՝ անոր տաղանդին բոլոր կերպընկալութեանց վրայ: Այնպէս որ, մինչեւ 1900 ֆրանսական ոտանաւորին կշռական ինչպէս զգացական ելեւէջները կրկնող իր քերթուածները չեն պատկանիր ոչ մէկ դպրոցի, ըլլալով այս ու այն կերպ ճարտուած տպաւորութեանց հեղուժ մը, քան թէ ներքնաշխարհի մը ճարտարապետութիւն: Անոնք պիտի չհասնին բնատրպարներուն ոչ մարմարեայ հնչականութեան (Չօպանեանի ոտանաւորը գրեթէ գուլ եղաւ սկիզբէն խօկ) ոչ տրտում, յոռետես իմաստասիրութեան (հայ վարժարան մը չի կրնար իմացական նման քիսիբլին մը շնորհել իր տաղանդաւոր աշակերտներուն), — նկարագիրներ որոնք Լըֆոնդը Լիլի, Հեմեսթայի քերթողութիւնը կը յատկանշեն: Դարձեալ, անոր ոտանաւորը զուրկ եղաւ այն նուրբ, հիւժախտաւոր, տարօրէն քնքուշ մեղեդիներէն որոնք Ռոզենպալսի կամ Սամենի տաղարանները կը տրտմեցնեն, այնքան վառ, արիւնոտ գոյններու հիւսիսայգի մը ընդմէջէն: Չային և ներկին իրարու վերածումը վարելով մեծ ներդաշնակութեամբ: Մեր աշուղներու մօտ իր յաճախա՞նքը: Բայց Բոլ Ֆոռէն անիկա ոչինչ առաւ: Ինչպէս կը տեսնուի այս արագ նշմարներէն, Չօպանեանի քերթողութիւնը մօտէն կը թելադրէ ֆրանսական ոտանաւորին ամենէն քիփիկ վարպետներուն անունները: Մի երթաք առաջ, իբր հետեւութիւն, անոր գործը արձագանգ միայն դառնելու: Ատիկա սխալ հասկնալ պիտի ըլլար Չօպանեանի խառնուածքին մէկ կարեւոր կողմը: Առանց այդ անուններուն ալ, անիկա բանաստեղծ մըն է, բայց առանց տիտղոսի: Իրմէ յետոյ Միսաք Մեծարենց պիտի մօտենայ այդ աշխարհին, աւելի համարձակ, աւելի մաս-

նաւորուած , հարազատ զգայարանքներով : Ու ոչ ոքի մտքէն կ'անցնի արձագանգ մը տեսնել Նոյ Տաղերու զմայլելի դաշնամուրին մէջ :

Դ. — Ձեմ տեսած Րոնսարեան օտի մը փորձը իրմէ (թեքեւ վրիպած ինձմէ) : Բայց սէմպոլիսթներու նախածեոնութեամբ նորոգուած ձեերը ֆրանսական ոտանաւորին (l'ոնսօ, l'ոնսէլ, վիլանել և այլն) : Բոխադրած է մեզի , երբեմն յաջողակ կտորներու վրայ : Կը յիշեմ այս պարագան ոչ իբր մատենագիտական ցոյց մը , այլ իբր փաստ մը իր մտահոգութեանց : Ես չէ որ պիտի արհամարհէի ձեին խնամքը , փափկութիւնները , շողիւնները , անոր տիրապետումին մէջ ճիգին , տաղնապին մեծ դերը , արժանիքը որ կայ դիւրին , ամրահաստատ կաղապարներէ փախուստին մէջ , և պիտի ընէի զիջում մը մեր հրապարակին մեծատաղանդ կամ ասպատղանդ բանիմացներուն որոնք քերթուածի մը տեսակարար ծանրութիւնը կը դաւանին անոր զիւրասահ , ընտանի , ըմբռնելի առաքինութիւնները : Արուեստի ամէն գործ ինքնութիւն մըն է և իբր այդ կը խոցէ , առաջին շփումին , կարգ մը ստացութիւններ : Մեր ոտանաւորը աղատագրել Աճէմեանի աստիակ պատմողականէն և Թէրզեանի լեզուա-համաձայնական ծեքծեքումէն , պայքարիլ՝ վտարելու համար անոր վրայէն տաղաչափութեան վերածուած հասկացողութեան մը չարիքը (*), ու փոխարէն՝ դիմաւորել եւրոպական խտութեամբ փոքրիկ կառոյցները ուր ձե ու խորք իրարու սպասարկէին , ուր չըսուածը , փախչողը , նուրբը , խորը , գիւտը ըլլային տիրական նպատակներ — արարքներ են որոնք Չոպանեանի ճամբով ու անկէ յետոյ միայն պարտադիր դարձան բոլոր վաւերական քերթողներուն :

*
* *

Ձգացական աշխարհի նոր սա գիւտը , տաղաչափական կերպերու մէջ իրագործուած սա խստամբեր ճաշակն ու օրինակը , գործադրուած առանց աղմուկի , աւելորդ վէճերու , սիւնակ սիւնակ փաստարկութեանց որոնք գրական պայքարներուն մոխիրը կը կազմեն միշտ , իմ կարծիքով պիտի բաւէր Չոպանեանի ա-

(*) Ձոր չեն կրցած ընել արեւելաւայերը , հակառակ մեծ ճիգերու : Յովհաննէսեանով Տէրեանին հաջած նորոգումը հիմա աղաւաղուած է երկաթի կշռոյթով , անոնց մօտ :

նուենին պահելու արդար տեղ մը: Խնչ փոյթ, որ իր տաղարանը չըլլայ յորդ, իրական, մեծ բանաստեղծը յատկանշող տարրերով: Խնչ փոյթ, որ այդ քերթողութիւնը վտանգուի մանաւանդ տաղանդաւորի բանակ մը հետեորդներու մեղքերովը որոնք ահա քառասուն տարի է ոտանաւոր կը գրեն, անգուգական քերթողութիւնի տիտղոսներով կը պսակուին բայց քսան տող յաջողակ բան չեն տուած մեր բանաստեղծութեան: Շարժումի մարդոց, պայքարի ակտիւաններուն մօտ յաճախադէպ դժբախտութիւնն է ասիկա: Հարկ կա՞յ կրկնելու թէ Խնչ գեղեցիկ արդիւնքներու հասան, իր ձեռքով ազատագրուած այդ գործիքով մեր վաւերական բանաստեղծները:

Քերթողներու յառաջաբանին մէջ Չօպանեանի խոստովանութիւնը դառն որքան տրտում վկայութեան մը չափանիշը կը դառնայ քանի որ հոն անիկա կը հաւատայ իր մէջ բանաստեղծին: Չեմ երթար առաջ, սրտառուչ այդ հաւատքը փոխելու, վերածելու այլապէս սրտառուչ, անկանգնելի պատրանքի մը որուն օրինակը տուաւ Տիկին Սիպիլ, վաթսուն տարի քերթուած գրելու գինով մը, բայց չհասկցած մեռաւ բուն բանաստեղծութիւնը: Որուն օրինակը այսօր և միշտ հարիւրներ կուտան, աշխարհի ամէն անկիւններէն, ամէն գրականութեան մէջ:

Ան որ տարիներ ու տարիներ, հայ ու օտար ընտրելագոյն քերթողներուն վերծանումը ապրեցաւ, տենդագին զգայութիւններու հեղեղի մը առջև որ ոգին է այդ ոլորտներէն արձակուած, ու յաճախ նուաճուեցաւ անոնց կախարդութիւնէն, անոնց դժուար բայց հաւատարիմ գեղեցկութիւններէն երբ գիտենք զանոնք մերկել իրենց ժամանակի և միջոցի փաթաթներէն, չըփուելու համար անոնց անմահ մարմիններուն (*), ան չէր կրնար

(*) Քննադատին վրայ խօսած պահուս չբացի այն կախարդական աշխարհը որ մեր մեծ աշուղներուն միամիտ տաղերուն տակ ծրարուած կը մնայ: Հին ձեռագիր մը քակելուն հետանքը նման է կ'ըսեն թունդ գինիով մը տարուելուն: Ճշմարտութենէ աւելի բան մը կայ առածին խորը: Օրերով, ամիսներով այդ ձեռագիրներուն ետեւն առնել մարդը որ այդ տողերուն մէջ դրած է իր ամենէն ազնուական մասը, քիչիկ մը լեցուիլ է անշուշտ այդ ազնուատարր իսկութեամբ: Թարգմանութիւնն ալ նոյնքան բարիք, քանի որ նեարդ առ նեարդ ապրում մըն է ոչ թէ աչքերու թահանք, ինչպէս կ'ըլլայ յաճախ ընթերցումը: Եւ որովհետեւ Չօպանեան քառասունէն ետքն ալ, վաթսունէն ետքն ալ զեռ չէ բաժնուած իր աշուղներէն, տեղն է ծանրանալ փաստին: Յետոյ միշտ աչքի

ինքնիր դէմ անբաւական, անհասկացող տաղաչափ մը մնալ: Գրեց իր քերթուածները, հաւանաբար, խոռվքի և յուզումի որոշ բարեխառնութեան մը մէջ որով պայմանաւոր են գրական ինչպէս աղատ, ստեղծագործական վիճակները հաւասարապէս: Գրեց, հալածուելով իր ներշնչումներէն, բաւական մօտ մեր ամենուն ջղային ընկալչութեան, քանի որ հայ մըն էր: Հալածուելով իր օրերէն որոնց երանգը դարձեալ մթասքօղ չէ այնքան, ծածկուլու համար խորքին անսփոփ թշուառութիւնը: Անիկա, կասկած չունիմ, աշխատեցաւ իր քերթուածներուն մէջ զենել մաս մը բան այն ահաւոր, անժուժելի զգայութիւններէն որոնք մեր տարադիր, արմատախիլ տաղանդներունը եղան, օտար ուտաններու մէջ: Լքումին, յուսաբեկութեան, անորակելի կակիծի մը մէջ գոյն ու հասակ առած անոր ջիղերը, իր ցեղը զարնող մըղձաւանջէն անդադար տաղտապուն անոր իմացականութիւնը, իր յոյսին խեղճակին փաթթուած, անօթութեան ու մահուան ջուրերն ի վար սուրացող անոր դժբախտ մարմինը ինքնին քերթուած մըն է գիտել կրցողին: Ան եղաւ մահացու վէրքի մը վիրաւորը, որ կը քալէ, գլուխն առած, աչքերը նետելով հրեմն շրջապատին: Ու անոր ոտքերուն՝ աշխարհը տոնոյն ցեխ մըն էր մայրաքաղաքներու գիրտովը գոյացած: Ու անոր աչքերուն՝ շրջապատը այն խուլ, անհաղորդ պատկերներու շարանը՝ որոնք մեծ քաղաքներուն անդարման տրտմութիւնները կը շրջանակեն: Փողոց փողոցի վրայ: Տուններ տուններու կոնակին ու ծոծրակին: Ու մութ սենեակներ որոնք արեւը չտեսած պիտի մեռնին: Ու մութ մարդեր, կին կամ այր, որոնք այդ բանտերէն փախած ատեն, պիտի քսուին քեզի, օտար, վանող, անհասկնալի: Ասիկա օր առ օր ապրուած մահ մը չէ՞: Ու այս մթնոլորտը, թերեւս պատճառ, որպէսզի գեռ Պոլիսէն ու արեւելքէն չաղաղած մեր ջիղերը նեղուին այդ քերթուածներէն: Դադարի, տարագրութեան զգայութիւններ, այնքան իրաւ, շեշտ մեր նորագոյն քերթողներուն մօտ, սերունդ մը առաջ նորութիւն էին: Վահան Թէքէեան և Արշակ Չօպանեան այդ զգայութեանց բանաստեղծները եղան:

Վերջացնելու համար.

առջև ունենալ որ աշուղները գրագէտներ չեն, այլ խոր ու միակտուր զգացողներ որոնք այդ վիճակին ճամբովը ելան իրենց ոտանաւորներուն, առանց մաքէ անցընելու քսաներորդ դարու գեղագէտ-քննադատներուն վճիռները:

Քիչ անգամ պիտի դիմենք իր քերթուածներուն, ի յառաջագունէ համողուած ըլլալով փաստին որ դանոնք կը զարնէ իրենց էութեան իսկ խորքերէն: Պիտենք թէ հոն չփում չունինք գտնելիք սրտի այն խորագոյն, անմահ տաճնապնդներուն հետ որոնք ճշմարիտ, ծնած բանաստեղծները կը զատորոշեն միւսներէն, ասոնք ալ բանաստեղծ, բայց իրենց կերպով, իրենց ժամերուն: Ամէն օր, ամէն տեղ կրնանք բանալ Վարուժանը, Թէքէեանը, Դուրեանը, Մեծարենցը ու հաղորդուիլ նոյն տաճնապնդներուն որոնք չեն հիննար, չմոռնալով սակայն նոյն ատեն որ այդ անուանները իրենց տաղարաններէն դուրս՝ արագ նուազող ստուերներու այնքան կը նմանին: Այդ Քերթուածները պիտի չառնեն իրենց մատններուն մէջ, յուզումնահար ու երազուն, դողդողազին՝ ընթերցումէն ալ անդին, պատանիները որոնց պարզութիւնը, ջղային գրութեան համեմատական կուսութիւնը, հոգիին վճիտ ամայքները այնքան մօտէն կը կրկնեն անխառն բանաստեղծութեան յղացքը ու չափանիշներ են նոյն ատեն քերթողական գործի մը արժէքներէն: Մեծարենցը, Դուրեանը կարգացողներ բանաստեղծ կարգալու հանդիսութիւնը չեն տեսներ իրենցմէ ներս երբ պատանիներ են:

Մատենագրութիւնը պիտի զրազի սակայն այդ Քերթուածներով, քանի որ յաճախ արուեստի երեւոյթները զոյգ կը քաւեն ընկերային շարժումներուն հետ ու կը խօսին, պատմութենէն աւելի իմաստալից, շրջաններու հոգեվիճակէն: Այս տեսակէտէն, Զօպանեանի քերթողական վաստակը ճշմարիտ լրացուցիչ մըն է մեր իրապաշտներուն առաջադրութեանց: Փորձեց դերը, չափածոյ բարբառին վրայ, զոր իր ընկերները գլուխ հանեցին արձակին, այսինքն ասով մշակուած գրական սեռերուն վրայ: Բայց ինչպէս որ իրապաշտներու չվիճակուեցաւ գեղեցիկ պարձանքը արեւմտահայ վէպը պարտադրելու այդ գրականութեան մէջ իբր գերագոյն յաջողութեամբ (*) մը, շրջան կերպադրող ու աւելցող

(*) Արդար ըլլալու համար աւելցնել սակայն որ շարժումէն կէս դար յետոյ ալ, երբ մեր արուեստագէտները լայնօրէն ճանչցան Եւրոպան, իրականութիւնը տարբեր չէ այսօր: Պատերազմէն յետոյ, մանաւանդ ամերիկեան մամուլին մէջ լայն ծաւալ ու սպառում գտնող վիպ(ակ)ային շարժումը, աւելի քան դժբախտ արդիւնքներ արձանագրեց, քիչ անձի վրայ բարձրանալով իսկական արուեստին, ու դառն նմանութեամբ մը յիշեցնելով օրերը երբ իգմիրեան թարգմանութիւնները և օրագրային թերթները (ասոնք ալ փոխադրումներ) կը բռնէին տեղը այսօրուան հարկւրաւոր իբր թէ ինքնագիր, բովանդակութեամբ հայ,

անկէ, մեր ստանաւորն ալ այս շարժումին քովն ի վեր ցուցմունքներ միայն դորձադրեց, երբեմն ինք առնելով դերը կեանքը պատմելու որ դորձն էր առաւելապէս վիպողներուն: Ուրիշ սերունդ մը սակայն իր լրումին պիտի տանէր այս յաջողուածքը իբր սկիզբ: Չօպանեանի տաղարանը իր մէջ կը թելադրէ բոլոր գեղեցիկ կարելիութիւնները բայց չի նուաճեր զանոնք: Արուեստագէտ սերունդին վիճակուած էր փառքը մեր բանաստեղծութիւնը, այդպէս ազատագրուած իր խանձարուրներէն, վախերէն, առաջնորդելու իր նորագոյն բարձունքներուն, Մեծարենցի, Թէքէեանի, Վարուժանի այլերանգ բայց համատարր գործին ընդմէջէն:

5

ՏՊԱՒՈՐԱՊԱՇՏԸ (*)

Այս վերնագրով կ'ուզեմ համախմբել Արշակ Չօպանեանի այն բազմաթիւ էջերը որոնք դրական սեռերու դասակարգումին չեն հնթարկուիր, ըլլալով մօտ, բայց չպիտակուելով:

Այդ կարգի կտորներ են

Ա. — Պանքեղիները, երիտասարդութեան շրջանին այնքան առատ (Արշալոյսի Ձայներ) ու նոր ալ, որոնց նմոյշները կան դարձեալ կէտեր և Սբաշը հատորին մէջ ալ:

բայց ոգիով անորակելի պատմուածքներն ու վէպերը, թերթօններէն ալ անժառանգ, Գանի քանի անուններ, որոնց դորձերը կը լավուին ներկայիս այն ախորժակով որ նման ըլլալու էր Թափառական Հրեան կարգացող մեր սլապերուն ախորժակին:

(*) Տպաւորապաւս ցկարչութեան մը (Ֆրանսական դպրոց) իբր արձագանգ դերմանները հնարեցին տպաւորապաւս բանաստեղծութիւն մը (1880ի դպրոց), իմ վերնագիրը աւելի համեստ է: Անիկա անշուշտ կը մօտենայ արդի մեծ լրագրութեան նախասիրած reportageին, բայց չէ դայն: Անիկա կը յիշեցնէ նոյն ատեն Ֆրանսացի իրապաշտներուն մօտ վարկ ունեցող գրեւոր կերպ մը, որ ծնունդ է առաւելապէս մէկ երկու մեծ հիւանդներու (Նովալիս, Գեյլիս, Պոթլէ, Ժիլ Լամբլի) բացառիկ խառնուածքին ուր քերթողական կրակը, զիտողութեան սուր վերուժումը, երբեմն գիտութեան նպաստը իրար կը լրացնեն: Նկարչական, երաժշտական հայեացքներու համախառնումը գրական զգայութեանց, — ահա հիմնական նկարագիրներ, որոնց այնքան ալ օտար չեն դարձապանեանի կողմէ մշակուած այնքան դատումներ, գրական կազմածով մը, բայց որոնց ճիշդ անունն մը դժուար է գտնել դասական բաժանումին մէջ:

Բ. — Արձակ ֆերբուածներ ուղղակի փոխադրում մը ֆրանսական դրականութենէն: Որոնք 1900էն մինչև պատերազմ ու քիչ մը մինչև հիմա ալ ճշմարիտ աղէտ մը պիտի կազմէին մեր դրականութեան համար, տաղանդաւորները զառածելով գէպի քիւրին արտադրում, անտաղանդներու ձեռքին մէջ կազմելով պատրաստ կաղապար մը մեր լեզուին բոլոր նրբենի, ազագուն, անարիւն զարգեղէնները մեզի վաճառելու (կիններու դպրոց):

Գ. — Տեսիլները, աւելի կամ նուազ խորհրդապաշտութեամբ մը որոնց ճակատագիրն է շատ շուտ գունաթափիլ, թերեւ քաւելու համար յղացման իրենց մեղքը: Գրական, փրնսքուած, ժալէ (իր ծնունդէն իսկ) այս էջերը կը մնան Զօպանեանի կարելի մեղքը:

Դ. — Տպաւորութեանց ընդարձակ տումարներ, ճամբորդութիւններէ, պաշտօններէ, պատուիրակումներէ: Որոնք բոլոր մէկ, մայր անոր զբաղմանցը կողքին, անոր առիթներ պիտի տային գրական աւելի կամ նուազ յաջող իրացումներու: Իր գործին մէկ կարեւոր հատուածը, միջնադարեան մեր արուեստին շուրջը, կը բխի այս երակէն:

Այսպէս յարգարուած, այս բաժանումը ընդարձակ է ինքնին: Շարժումի որքան հայեցողութեան մարդ, Արշակ Զօպանեան, բազմադիմի իր առաքելութեանց ու հետաքրքրութեանց զառիթափովը, շփումի պիտի մտնէ ալիազան մտայնութեանց, զգացմանց, վարկածներու և ոլորտներու ինչպէս նաև միջավայրերու, մարդերու և ընկերային ու ազգային բարեխառնութեանց հետ: Շատ պտտողն է որ շատ կը տեսնէ և ոչ թէ շատ ապրողը, կ'ըսէ իրաւունքով մեր ժողովուրդը: Յետոյ չմոռնալ սա շատ յատկանշական պարագան. — անիկա զրազէտի իր կեցուածքը միշտ ալ պաշտպանից լրագրողի, գործիչի զոյգ ախորժակներով: Իրա՛ւ է, այս ախորժակները պիտի գունաւորուին զիրքերու մշտադրդիւ թեւադրա՛նքէն որ զինքը պիտի մղէ այդ ստացումները դրականութեան հանելու: Ու ըրած է այդ աշխատանքը, չըսելու համար զիջումը միշտ լրջութեամբ, պարկեշտ ու բազմախոյզ ոգիով մը տրամադրուելով հանդէպ ամէն երեւոյթի: Խօսեցայ այդ կերպէն երբ զիրքերն ու դրական շարժումները, անցեալն ու անոր հասկացողութիւնը ունէր թեւադրիչ: Հարկ է խօսիլ այն աշխարհէն որ դուրս կը մնայ զիրքերէն:

կարգացէք, օրինակի մը համար, Քաշի Ժ Եր Պարտիզանի մէջ ուղեգրութիւնը, հաստատելու համար թէ որքան շատ բան ունինք տեսնելու խոնարհագոյն իսկ խաւերէն ներս, հերիք է որ մեր նախուածքը նախապէս անստակ չընենք այդ խաւերուն սեպհական շահեկանութիւնը, նոյնիսկ զեղեցկութիւնը զգալու, ինչպէս հիմա կը զանենք ատրկա իրր առաքինութիւն շատ մը տաղանդաւոր մարդոց մօտ^(*)։ Ճամբու այդ նօթերը, արագ իրր դնացք, բայց ծանր՝ իրր զխոռոչութիւն, Չօպանեանի մէջ կը մատնեն մեծ չափու հարազատութեամբ մը հրապարակի մարդը, չգործածելու համար մեր մէջ իր իմաստը այլապէս նուիրագործած հրապարակագիրը։ Երեսուն-քսուսուն տարի առաջ Չօպանեան ընտիր նմոյշ մը կուտայ մեր օրերու շատ ընթացիկ մէկ տիպարին, ան ալ գիրքերու աշխատաւոր։ Բայց որ հետը հետէ կ'ընդարձակէ իր յաւակնութիւնները, ստուերի մէջ ձգելու տատիճան դասական մեծ ճամբորդութեանց նկարագիրը, Համար-թիւնի, Թընանի, Թէնի պարունակէն, երբ իմացական մեծ շնորհներ, ոճ, նախուածք ու մասնադիտական ծանօթութեանց հսկայ մթերք մը կը տանի իր հետ գէպի . . . Ամերիկա կամ Ուկրաինա, ծայրագոյն արեւելք և այլն։ Մեծ օրաթերթերուն reporterն է այդ նոր տիպարը։ Արշակ Չօպանեան չեմ ըսիր՝ սեռէն առաջ, բայց իրական յաջողութիւն մըն է, այդ գետնին վրայ, այդքան առաջ (Պարտիզանի ուղեգրութիւնը 1895ին կը զուգայիպի)։

Իր ցեղին ճակատագրովը, Արշակ Չօպանեան իր տպաւորութեանց իրր հանդիսարան աշխարհի կարեւորագոյն հատուած-

(*) Յիշելու համար օրինակ մը այդ անգութ որքան հոյակապ խեղաթիւրումէն՝ կուտամ անունը կոստան Զարեանին, որուն Անցորդը և իր ճամբան ընդարձակ ուղեգրութիւնը կը վտանգէ անփոխարինելի զիտողութեանց արժէքը, անտեղի որքան խնդրական ընդհանրութեանց մշուշ մը պատցնելով իր ետեւն, ծանր, անտանելի, կասկածելի ընծայող՝ յաճախ, վաւերական զգացողութեանց իրականութիւնը։ Այդ շարքը ինքզինքը կը փրկէ սակայն վասնդի կուգայ մեզի կիսածանօթ, սիրելի ոյորտներէ։ Յրկիրեհե և Աստուածեհե անունին տակ մեզի հրամցուած անտանելի եղջերու աքաղը տիրական փաստ է այս անպարկեշտութեան։ Սուտը ոսկեզօծելը արուեստ չէ եղած ոչ մէկ ժամանակ։ Այս վրիպանքը, անոր համար, վասնդի մենք չենք գիջիր յաճախ կենալ պարզ կեանքին զիմաց, զայն transposer ընելու մեր արագութեան մէջ արհամարհելով զանյաղ յառնող, բայց դանդաղ թող զգալութիւններու արժէքը ու կը գրենք մեր ուղեղէն երբ ատոր պէտք չունին կարդացողները։ Մտածելը ուրիշ արարք։ Կեանք մը տալը՝ ուրիշ։

ները ունեցաւ: Չափած է անիկա հին ու նոր աշխարհին մեծ տարածութիւնները: Քաղաքներէն ու բնական պատկերներէն վեր կայ տակաւին հոգին այդ քաղաքներուն ու վայրերուն, կ'ուզեմ ակնարկել՝ քաղաքակրթութիւնները որոնց զարկը, եւրանդը, նօթը զգալու համար անոր ջղալին զրութիւնը զարգացաւ ժամանակին հետ: Ծիշդ է որ այս ապրումներուն զուգահեռ անիկա չունեցաւ գրական իրագործումներ: Չէ տուած մեզի այդ ամենէն՝ խիտ, Վճռական էջեր որոնք Զօհրապի փորձարկութիւնը կը դնեն կեանքէն ու կը մնան սերունդի մը զգայնութեան տախտակները: Բայց ինչ որ տուած է, իր նշխարային, անամբողջ ըլլալուն հակառակ, վեր է դարձեալ Շիրվանզադէի մը տեսածներէն որ իր հասուն, աւարտած մարդու ամբողջ բարիքը վրան, դտաւ osur վայրերում իր եղբայրները, մեր կործանումին զրեթէ յաջորդ օրերուն, ու չգտաւ՝ տափակուկ տեսարաններէ, բեմի վրայ ներկուած մարդերէ, մատուցուած շուքմէ ու խունկէ տարբեր իրաւ, խոր, մարդկային բան մը, անոնց տաղնապէն ու երազներէն, արձանագրելիք (ա՛լ չեմ խօսիր կերպին հասարակութենէն, զիծի ու զոյնի անհանդուրժելի աղքատութենէն որոնք նկարագրներ են արդէն արեւելահայ արձակին մէջ, որպէսզի որտեմտին մեր զգայարանքները):

Զօպանեանի reportageը ընդլայնումն է մեր իրապաշտներէն այնքան ոգեկին սիրուած քրոնիկին, բայց տարածուած դէպի արձակութիւնները մեր նորագոյն ապրումներուն: Աւելի՛ն: Անիկա պիտի բարձրանայ գրականութեան շատ յաճախ, քանի որ շրջագայութիւնները պիտի օգտագործուին մայր ու մէկ մտահոգութեան իր գոհացումին: Ամէն պաշտօն, տեղափոխում անիկա պիտի գործածէ, ամէն բանէ առաջ, շրջանակին մէջ կարելի մատենադարանները, ձեռագիրները, հին նկարները, քանդակները, աւերակները, լուսանկարները մեծ արագութեամբ մը պրպտելու: Ու ասիկա այսպէս, միշտ տիրական, աշխարհի ո՛ր մասին վրայ որ կ'ուզէք: Այս աշխատանքին այսկերպ դասաւորումը իր նկարագիրը եղաւ: Պարկեշտ. համեստ. իրաւ: Զգործածեցի զիսական բառն ալ, չզեղծանելու համար հեղինակին իսկ աղատութեամբը: Բայց պարտաւոր եմ յայտարարել որ մէկէ աւելի գիրքեր չա՛ն են, այդ կերպով հետապնդուած վաստակէ մը, ոչ միայն մեր գրականութեան (Հայ Լէջեր, Նաղառ Յովնաթան Աշուղը և Յովնաթան Յովնաթանեան Նկարիչը, Նահապետ Քաւալի Յիւսէն) այլև մեր պատմութեան ու արուեստին:

Այդ reportageը յաճախ կը բարեխառնուի իմացական զօրաւոր տարրերով ալ, որոնք աչքերուն առածը կը տանին քիչ մը յանդուգն բայց գեղեցիկ ընդհանրացումներու։ Անշուշտ, ինծի հետ էք խօսելու վտանգէն, ամէն անգամ որ զրադէտ մը իր թեւերը լայն կը բանայ, ան ալ մեր մէջ, ընդգրկելու համար մտածումին ու արուեստին բոլոր սփիւռքը։ Բայց կը պահեմ համեմատականութիւնը։ Տիտղոսաւոր, իր վրձինին փաստը արժեցողցած տեսարան մը չկայ Արշակ Զօպանեանի մէջ երբ կ'ընէ անիկա նկարներու վրայ թէքնիք դատումներ, գոյներու և գիծերու խաղին այլապէս բարդ հրաշքը ու ասոր հասկացողութիւնը վստահելով զիրքերու օրէնքներուն, շատ շատ իր ջիղերուն։ Ծի' չդ է։ Կրնան պակասաւոր ըլլալ այդ ապաւորութիւնները, նոյնիսկ բոլորովին հակառակ ալ գոյներու արուեստին։ Բայց թուղթին վրայ, մեզ կը գրաւեն, ոչ միայն նկարչական զգայութեանց հանդէս մը թելադրելով մեզի, այլ մանաւանդ շարժումի հանելով մեր մէջ գրական հզօր պատկերներ։ Քերթուած մը կարդալու վայելքին մօտ բան մըն է օրինակի մը համար իր Խէղճ Ձկնորսը, Բիւզիս տը Շաւանի նկարին վրայէն հանուած։ Նոյնպէս, երբ մեր ճարտարապետութեան մեծ նմոյշներէն ազդուած, մեզի կը խօսի ցեղային զգայարանքէ, մեզայատուկ ոճէ, հոգեբանութիւնէ, — բոլորն ալ աւերակներու թուհուրոհէն ընդնշմարուած — մենք չենք դժուարանար հետեւելու իր ընդհանրացումներուն, պահ մը կասկածելով հանդերձ, կենալու համար խնդրականութեանը առջև այդ ամենուն։ Ու առիկա նոյնութեամբ ճիշդ է նաև, երբ իր անսպառ, մանրամասն, համապարփակ քրոնիկներուն մէջ երաժշտագէտի մը վարկովը նիւթ կ'ընէ երգչուհիներուն ծորումները, արուեստի գործիքներուն հասկացողութիւնը, նոյնիսկ զնահատումը ներկելով իրեն, զիւրութեամբ մը, բնականութեամբ մը որ կը պատրեն ու գիտնաթափ կ'ընեն։

Մանազիտօրէն պակասաւոր այս արտայայտութիւնները կը պաշտպանուին միշտ գաղափարներու ընթացիկ մթերքով մը որոնց բարիքն այլապէս նկատի ունիմ այս առգերուն մէջ։ Զետեղի՜լ, այսպէս գիտուած՝ այս վաստակը, զրական ուսումնասիրութեանց ընդհանուր rayonին։ — Առիկա պիտի նշանակէր փոքրել տարողութիւնը այս վերջիններուն որոնք այլապէս մասածուած, ուրիշ արդիւնքներու հայող բարեխիղճ, սանջանագին աշխատութիւններ են ու հնթակայ իր տաղանդին ամենէն զօ-

բաւոր ճնշումին: Այն ատեն: Ի՞նչ է անունը այս ամենուն: Հարկ չկայ մեծ բառերու: Կը բաւէ զանոնք ընդունիլ իբր տպաւորութիւն: Ու հարցը կը փակուի:

Արուեստի և մտածման հարցերու շուրջ (զուր սեղը չէ որ Անահիթ իր հանդէսը իբր մտածման և արուեստի կրկէս մը պիտի յայտարարէ տարիներով, ամենէն շատ պնդելով այդ երանգին վրայ) այդ առատախօս քրոնիկները ուշադրաւ են խորքին չափ ձեւին ալ վայելչութեամբը որ իբրեւ ոճի տուրք պիտի իյնայ քննութեան, ուրիշ հատուածի մը մէջ: Մի մոռնաք որ անիկա նոյն ատեն փոխադրիչն է մեր մէջ առձակ ֆերբուածին ուր մուրատ չառնող մարդու հոգեբանութեան քով, գոյնի և ձայնի ընդարձակ պահանջներ կը ծանրաբեռնեն նիւթը, զայն խղճելու աստիճան: Մտածման բլանի մը վրայ բանուած սա զարդարանքը մարդիկ շատ պիտի տեսնեն անոր, կասկածի տակ ձգելով հարազատութիւնը անոր գոյներուն ու տուրքը աչքերուն: Անշուշտ Զօպանեանի քրոնիկները կը ծածանին ընդմէջ բռնագրօս ու բարձր ոճին, մօտենալով երկուքին ալ, յաճախ նուաճուելով մանաւանդ առաջինէն: Բայց լայն արդիւնքի մը առաջ այս պատահմունքները չէին բարձրանար քրէական մեղքերու եթէ երեք իրմով դպրոց չըլլար կազմած նկարագրամով խումբը որ տիրական է 1900էն ետքը: Իր ձախողած մասերուն մէջ անիկա պիտի տայ մեզի Անայիսի մը, Գալէմքեարեանի մը, Թէոդիկի մը անհանդուրժելի նկարագրութիւնները: Իր sublime արտայայտութիւնը՝ Զրաքեանի Նեբշէտէնը: 1900էն մինչև 1910, մոլեռանդ նկարագրումի կատաղութեան շրջանին, մինակ Զրաքեանի, Մեծարենցի ինքնատիպ արուեստը չէ որ իշխած է մեր լեզուին, այլ անոնց չափ, ու աւագ, նաև աւելի՝ Սիպիլին ու աւելի դժբախտ կիներու ձիւներն ու շինծու ժանեսակները: Արձակ քերթուածը, ըսի, քրէական մեղքն է արեւմտահայ գրականութեան, անոր բոլոր ժխտական կողմերուն տնկարանը: Սեփին հայրը, առնուազն կնքահայրը՝ Արշակ Զօպանեան:

* *

Ընդարձակել տակաւին տարազը, անկէ առնելու համար ներս, վիպակին, անձնական գիծերու յեռումին ու խոստովանութեանց ընդմէջ դիզելուն այն յօրինումները որոնք բաւական թափանցիկ չեն ընծայուած որպէսզի կենսագրական տարրեր հալթայթեն (ինչպէս կ'ախորժին ընեւէ բոլոր մեծ վիպողները,

քերթողները արևմուտքին), ոչ ալ բաւական անկախ՝ որպէսզի արուեստի իսկական դերի մը բարձրանան: Որոնք տեղ մը նորալիպ կ'ենթադրուի, ուրիշ տեղ մը վիպակ, աւելի յաճախ կեանքի պակասներ, անձնական տարրին պատշաճ միջամտութեամբը, անշուշտ՝ բոլորն ալ լայնօրէն շահագործող՝ օր մը իրական տպաւորութիւններ, ժամանակին հետ քաղցրացած, երբեմն բիւրեղացած ալ: Եւ որոնց բոլորին մէջ իրաւ, խոր, յաճախ շահեկան զգայութեանց առատ մթերք մը պաշտպան կը կանգնի գրական կառուցումին, յաճախ թոյլ ասիկա, չըսելու համար անգոյ: Չօպանեանի գործին սա ուսումնասիրութեանը մէջ ես առանձին տեղ մը չեմ բացած քննելու համար անոր վաստակը վիպական ուղղութեամբ: Չայն զետեղել տպաւորութեանց բաժնին մէջ թերադնահատում մը չէ սակայն: Հատուրիկները որ կը կոչուին Քաղաքի Փառք, Տաւա Լաւրէր, Կեանք և Երաշտ (բնագիրը Ֆրանսերէն որ չէ թարգմանուած) ու ուրիշ ալ պակասներ ու նորալիպեր որոնք չեն մտած հատորի, քով քովի գալով կշիռ մը կ'առնեն իբրեւ քանակ մօտիկը դրուելու չափ օրինակի համար նոյն սեռէն Արիարեանի տուածին: Իբրեւ ուրակ՝ Չօպանեանի գրականութեան միջին արժանիքներով: Հոս կը դադարի անցողակի անոնցմով, զանոնք նկատելով պատրուակ որպէսզի մենք օգտագործենք փշրանքները մեր երջանիկ անցեալին, որմէ վոնտուած կ'ապրինք մեծ քաղաքներուն օտարութեան խորը, բայց որ, հակառակ մեծագոյն խռովքներով հերձուած, բզքտուած ըլլալուն, դեռ կ'ապրի մեր ներքը: Հայ գրողներուն հոգեբանութիւնը բացառիկ է իբր կազմաւորում: Իրապաշտները պիտի ունենան Պոլիս մը. բա՛ռ՝ որ գրականութիւն մըն է միս մինակը: Անջինջ, արիւնոտ, գրուագուած մեր ամենուն հոգին բոլոր ալքերուն: Յետոյ, արևմուտքը զոր կ'առնենք այդ գրուագումին վրայ, իր քերթողներուն, մատածողներուն այլապէս գրաւիչ յոյզերուն ոսկի խաւերովը: Այդ ամէնը կայ նոյնութեամբ Կեանք և Երաշտ հատորին մէջ: Այս գիրքին մէկ երկու կարեւոր յաջողուածքները կուգան անձնական այն ապրումներէն որոնք օր մը կեանք էին ու այսօր՝ երազ: Օր մը երազ, ու այսօր կեանք ալ դառնալու տարօրինակ ճակատագրով մը: Վասնզի ամէն տարագիր deraciné մըն է ոչ միայն ֆրանսական գրականութեան մէջ, այլև աւելի շատ խոստովեամբ մեր մէջ, քանի որ մենք մեր հողին, ջուրին, օդին փոփոխման հետ մանաւանդ հոգի կը փոխենք ու ստիպուած ենք արուեստը ընել այդ փոխուած հոգիով:

Չօպանեան յիշատակներ ալ պատմած է, դժբախտաբար ժլատ չափով մը: Իր չփոսմանը ընդարձակութիւնը, շրջանակներուն ալլապէս խռովիչ արժէքը (պետական, ազգային, գրական, յեղափոխական), ու զինքը շարժման մէջ պահող հարցերուն ծանրակշիռ շահեկանութիւնը ի յառաջագունէ սքանչելի ազգականեր են որպէսզի գրական քրոնիկներէ դուրս մնացած ամբողջ աշխարհ մը նուաճուի կրկին: Ձէ ըրած այս գիշումը, չունեցած իր ժամանակէն թէ անձնական գիւրգիւզածութեան մը ճնշումով, անարժան սեպկումով մեզ զբաղեցնել անդարձ բաներու վերարտադրումով: Ինչ որ ալ ըլլայ շարժառիթը այս վերապահութեան, զրկանքը իրական է: Իր ուսուցիչներուն մէկ ուրուանկարը, առանց յաւակնութեան, օր մը երեցած աւերակեան հայ հանդէսի մը մէջ, ինծի կուտայ իրաւունքը այս բանաձեւին:

Բայց կայ, իրեն յատուկ, կեանք պատմելու կերպ մը, որ դասական կենսագրումէն հեռու է հաւասարապէս որքան տարբեր՝ գրական վերարտադրութեան մը համար անհրաժեշտ հոգեբանական լայն, հսկայամասնային պատրաստութիւնէն որով միայն գործի մը ճանաչողութիւնը կը մարմնանայ, կ'ամբողջանայ մեզ արտօնելով գործին մէջէն քաշել, գործը ստեղծողին իսկ առաջնորդութեամբը: Քննադատական կառուցումներու առեւտրային շատ օգտակար այս եղանակը չէ գործնական ունենամ: Բիշ շատ հանրային գործունէութեան մը վարկովը աչքի ինկած անձերու վերածումն է իրենց հիմնական քանի մը երեսներուն: Ուր սակայն յառաջատուական պատմումը, թիւերու և փոխադրումներու չոր փաստերը, արարքներու պարկեշտ, խղճամիտ դասակարգումը նետուին երրորդ բլանի, իրենց տեղը զիջելու համար ցեղայնացման մը, արագ, պարզ, թեւադրական: Որուն ամէն մասին մէջ զգալի ըլլան ամբողջութեան տարրերը բայց չհպատակին սովորական դարգացման: Երբ այս տողերը կը գրեմ, մտքիս կուզան անունները Անտրէ Մօրուայի, Էմիլ Լիւզվիկի, Մորիս Պէտէլի որոնց գործին ընդհանուր գնացքը այնքան մօտ է, համեմատութիւնները պահելով, Չօպանեանի Ագաթան Էփանդ քրոնիկին: Չօպանեան քաղաքական պատմութիւն չունեցող մուղուրդի մը զաւակը չէ միայն, այլ և գրական անցեալէ ալլապէս դատարկ ժողովուրդի մը գրականութեան տեսարանը: Ու հոս է դժբախտութիւնը, չըսելու համար հեղինակները: Իր հերոսները, զլիսաւորաբար պատմութեան ոլորտով մը իրեն հա-

սածները կա՛մ թուղթ են կամ ատկէ ալ գէշ բան մը . Յայտաւ-
ւուրքի բնակիչներ : Ու մենք տեսանք թէ ինչ ուժղնութեամբ
անիկա շինած է այդ տարտամ բառերէն անդին շքեղ գէժքեր ,
Քուչակ , Նարեկացի , Աբովեան մինակ գրական վերլուծումներ
չեն , այլև գիմանկարներ : Բայց ահա աւելին : Կ'առնեմ իբր
նմոյշ իր մէկ քրոնիկը , որ յիշուեցաւ քիչ վերը , Աբաշա՜ն Հէ՜անդ :
Լայն , լեցուն , թրթուուն ու հազարդական էջերու վրայ Արշակ
Զօպանեան պիտի ապրեցնէ մահամերձ մարդէն անմահ գերա-
սան մը , հանգամանքին կապուած թատերական դպայութիւննե-
րու ամբողջ հանդէս մը , արուեստ ու պատմութիւն , հասարա-
կաց հոգեբանութիւն , բարեխառնութիւն , դրուագ ու սեւեռում ,
ու նաև ինքզինքը : Մեր գրականութիւնը շատ քիչ էջեր ունի
այդ կատարելութեամբ , որոնք նորէն ծնունդն են իր գրչին :
Դասական portraitն : Զոր պիտի չուրանային եւրոպացիները :

Հոս է որ իր կերպը կը տարբերի հասարակաց քրոնիկէն :
Մերձեցո՞ւմ մը Արմիարեանին հետ : Պարզել է այդ քրոնիկին
խճող , բազմերես , երկարածգուող թելադրութիւնները : Ըսի թէ
ի՞նչ կը մտածէի Զօհրապի տպաւորութեանց հետ բազդատումի
մը պարագային : Անշուշտ Զօպանեան զուրկ է առաջինին hu-
meurէն , չարութենէն ու համէն . երկրորդին խորութենէն , ա-
ռածածե դարձուածքներէն որոնք միտքերու մէջ կը դամուին :
Բայց աւելի է անոնցմէ կեանքի մեջէն մը մըն (manier),
անկէ կարելի չահեկանութիւն , երբեմն զուսպ ու վայելուչ բա-
թէթիք , միշտ անմիջական օգուտ ճարելու արուեստին մէջ :
Չեմ գիտեր , կը պղտիկցնե՞մ իր վարկը երբ իրեն կը մերժեմ
միւսներուն մօտ ընդունուած սա շնորհները : Յիսուն տարի վերջ
երբ արեւմտահայ գրականութեան մոխրանալիք մասը աւարտէ
իր ճակատագիրը և սուղուի իր փոշին տակ անվերադարձ թաղ-
ուելու , ինչպէս կը պառկին այսօր երջանիկ իրենց մեռելու-
թեամբը շատ մը գործերը , նոյն այդ մոռացման ծոցին մէջ ,
ժամանակի կանխումով , մեր ռումանթիքներուն , զարթօնքի մեծ
pionnierներուն : Ի՞նչ էջեր պիտի գիմանան մեր իրապաշտնե-
րուն երկունքէն , ոչ անշուշտ իբրև արուեստի բացառիկ յաջող-
ուածքներ , այլ գէթ իբր վաւերական տախտակները չըջանին :
Ատոր մէկ փաստը ունինք այսօր , Զօհրապի Ծա՜ւթի Դէ՜մէր տպա-
ւորապաշտ նշմարներուն վրայ , իրենց ատենին մեծարարաւ
յայտարարուած գեղեցկութիւններ , այսօր՝ ցուրտ նկարներ դժ-
բախտաբար : Զափազանցե՞լ՝ կարծի՞լը թէ Զօպանեանի տպաւո-

րապաշտ մէկ քանի կտորները, նոյնիսկ իբր թերութեանց document, կրնան հարազատ վկայութիւններ տալ սերունդի մը շնորհներէն ու անորժականերէն: Ու ըլլալու համար աւելի պարզ. — Այսօր մենք հիմնովին անտարբեր ենք Մամուրեանի Անգլիական Նախնային առջև: Ձեռք ներդուր բայց չենք ալ փառաւորութիւն անոր Հայկական Նախնային: Երկուքն ալ սակայն մեծ գործեր էին իրենց օրին: Մտադիր, յուզուած կը կենանք սակայն Կարօյ Ժափոյին առջև, ընդունելով հանդերձ իբրև վէպ անոր անբաւարարութիւնը բայց սրտագին դիմաւորելով անոր Վայոց ձոր տպաւորապաշտ էջի մը նուէրն է յաճախ: Կը սիրենք Ուշեւի Լճերուն արու և տրտում արուեստը և զանոնք գրողին հոգեկան վիճակը, անկեղծութիւնը չենք կասկածի ենթարկեր: Ու կարելի է այսպէս շատ մը կտորներ անջատել այդ օրերու հոգիովը, հոգերովը բեռնաւոր: Բայց, կը կրկնեմ, չունինք աւելի հարազատ հայելի մը իննսունական թուականներէն որ մեր հոգերանութեան արտայայտելի մասին վրայ (չմոռնալ թրքական դրաքըննութիւնը որ ահաւոր երեոյթ է արուեստին վրայ իր ճշունմէն ալ անկասաբար, երբ գրուածքի մը ամենէն զեղեցիկ, իրաւ, ապրող մասերը կ'անդամատէ, կ'մախք մը յանձնելու չափ երբեմն մամուլին) ունենայ պատմելիք այնքան հարազատ, յատկանշական բան որքան Արաբեան Հիւանդ քրոնիկը:

Տեղ չունիմ խօսելու համար այն ընդարձակ արդիւնքէն որ իր տպաւորութիւնները եղան իրեն ու մեզի համար: Այս հատուածին տարողութիւնը վեր է մեր ծրագրին ուժէն: Կ'անցնիմ:

6

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆԻՐԸ

Ի՜նչ դժբախտութիւն որ գրականութեան պատմութիւն մը ստիպուած ըլլայ զբաղիլ մարդոց մէջ կողմերով սրունք գլխովին փոխադրի են, չըսելու համար անհարազատ: Իրապաշտները բոլորն ալ, նոյնիսկ ժանկերգու Սիպիլը, որուն սեռը առնուազն ազգարարութիւն էր կազմելու իր անորժակներուն, իրենց օրերուն ու ուժերուն երբեմն լաւագոյնը յատկացուցած են ապաւախտ ու ապերախտ այդ մոդոքին: Ձեմ կրկնեմ երեմիականը: Զօպանեան մեծ քուրմերէն մէկը եղաւ այդ պաշտամունքին:

Ըսել անմիջապէս որ այդ գետնին վրայ անոր վաստակը իբր ծաւալ չի տկարանար ոչ Եղիայի, ոչ Մամուրեանի, ոչ ալ Արփիարի արդիւնքներուն առջև, իր ետին ձգելով միւս ընկերները շարժումին: Բայց Քէչեանը, Թող Տէրը յիշէ անոր հոգին որ մեզմէ չգտածը կրնայ ուղեւ երկինքէն: Չօպանեանի հրապարակագրական գործին առթիւ սա հաւաստումը այլապէս կը պաշտպանուի մանաւանդ որակով: Անիկա երբեք չէ մոռցած գրագէտը իր մէջ երբ կը լրագրէ: Ու այս ճշգրտումով, վաստակն ալ կը ստանայ առանձին նկարագիր: Անշուշտ ինչ որ ալ ըսենք, ըսենք, չենք կրնար լրագիրը վերածել զիրքի ու լրագրողին մէջ — անխառն տեսակէն — ողջունել գրագէտ մը: Բայց հակառակը իրաւ է երբեմն: Նոյնիսկ այս տեսութեամբ, պէտք չէ չափազանցել գրագէտի մը ստորագրած հանրաճանաչ յօդուածներուն արժանիքը: Առնուազն անոնց տեղական, թուական հանգամանքը կը դատապարտէ զանոնք: Ո՞վ, այսօր, բացի յեղափոխութեան պատմիչներէն, պիտի գրադէր երկար ու մանր բոնուած յօդուածներով որոնք կը ներկայացնեն Չօպանեանի կուսակցական յեռումները, վիճարանութիւնը, յարձակումները, սրբագրումները: Բայց դիրքերու և գործերու, մահերու առիթով իր ընդհանրացումները, նոյնիսկ լրագրարնութ, մեզ կը շահագրգռեն իրենցմէ դուրս շնորհներով:

Այդ մարդին վրայ իր տուրքերով, անիկա պիտի յիշեցնէր Եղիան, եթէ երբեք Փէլեաթայան Բաւարներու հեղինակը արդար է եղր բռնել: Ոչ ոքի դադտնիք է որ անկէ ստորագրուած ամէն էջ — բացի ինքնավերլուծականներէն — զուրկ եղաւ առնուազն լրջութենէ: Երբեք՝ ծամածոռած հիմնական անհասկացողութեամբ որ չի վարանիր սխալակներ ողողել անծանօթ հարցերու վրայ: Չօպանեան աչք կապուել չէ խաղցած հասարակութեան հետ, ինչպէս ինքզինքը չէ ծաղրանկարած, չըզիտցած բաներու վրայ բառական գրոհով մը: Պէտք է զինքը մօտեցնել Արփիարեանին որ գրեց իր լրագրին համար, զիտակ իր ըրածին, իրական խմբագրի մը հոգեբանութեամբն ու շնորհներովը: Երեսուն տարի անիկա ծառան ու տէրն էր իր մամուլին ու անոր վրայով խորհրդատուն դատակարարի մը: Յիսուն տարի, սակայն, նոյն այդ ծառայութիւնը մենք կը հաստատենք Արշակ Չօպանեանի մօտ, որ, ժամանակակից մէկէ աւելի սերունդներու, իր մօրթին վրայ զգացած է շրջաններուն կնիքը, դուք ըսէք՝ խարանդ. բայց փրկած է կացութիւնը, հանրութեան

սպասարկելու իր կերպը վերցնելով իմացական կեցուածքի: Այս կեցուածքը աննպաստ վկայութիւն մըն է հարկաւ վաւերական խմբագրէն, բայց դարձեալ կեցուածք մըն է: Գրական իր կազմաւորումը ամէն առիթով կը միջամտէ որպէսզի հարցերը ընդհանրանան, զրական նկարագիրով մը պաշտպանուին:

Անհուն շտեմարան մըն էր զրական գիտելիքներու: Կարեւոր կեդրոն մըն է աղգային ընթացիկ պատմութեան մեծ շարժումներուն: Այս երկու հանդամանքները կը հաշտուին անոր տիպարին վրայ: Ծաղրեցին իր մէջ «ազգային բանաստեղծ»ը: Կը դատարկեմէն «ազգային գործիչ»ը. կ'ուրանան «ազգային քննադատ»ը: Բայց չեն կրնար ազգային լրագրողի իր յիմնամեայ յամառութիւնը թեքել, կործանելու համար անոր փառքին ամբողջին սա պատուանդանը: Երջանիկ օրեր էին երբեմն ուր մարդիկ, արեւմտահայ աւագանին, վաճառորեարը, պահպանողական տարրերը և ողջամիտ դասակարգը կը մտածէր Բիւզանդի Քէչեւեցի մէջէն ու գոհ էր ասկէ: Անոր հետ ու անկէ վերջն ալ չըջան է ահա երբ ուրիշ դասակարգ մը կը մտածէ Արշակ Զօպանեանի ուղեղով և երջանիկ ալ է ատոր համար: Ոչ միայն Քէչեւեցի ընթերցողներուն խելակները, այլև ազատական գաղափարներու ախոյեան դաւանող քաղաքական կուսակցութիւն մը իրմով կը կշտանան: Ասիկա չի հերքուիր: Իր ստեղծած հակազդեցութիւնները: — Բայց ատոնք անխուսափելի են բոլոր առաջագիծէ մարդիկներուն համար:

Աղգային, ընկերական, միջազգային, քաղաքական կեանքէն թեւադրուած իր հարկւրաւոր յօդուածներուն մէջ Արշակ Զօպանեան կըցած է պահել շատ դժուար հաւասարակշռութիւն մը: Իր վարած հանդէսներուն համար ատիկա մասամբ մը հասկընալի իրականութիւն է: Ի վերջոյ ամիսը կամ երկու ամիսը անդամ մը ըսելիք մը գտնել, դայն ուսումնասիրել իր բոլոր կարելիութիւններով, համեմել նոյն ասեւն զրական վարդէջութով մըն ալ — կեցուածք մըն է ուրկէ զրագէտը շատ չունի տառապելիք ինչպէս պիտի նահատակուի անիկա երբ թիապարտի մը պէս նստեցուի օրաթերթի մը գլխուն, ամէն օր իմաստութիւն լլնանալու անօրինակ չարչարանքին դատապարտուած: Նոյնիսկ օրաթերթերու մէջ իր ստորագրած գրութիւնները Արշակ Զօպանեան ազատած է այս եղկելի դերէն: Իմացական մթնոլորտը նախապայման մըն է անոնց: Ասկէ՝ հարցերու վրայ աւելի բարձր,

անշահախնդիր տեսակէտներէ նայելու հով մը: Ասկէ՝ դե՛ր մը որ դժուար որքան աղմկոտ, մեր իմացական բոլոր գործունէութիւնը համակեդրոնելու: Ինքն է որ Անահիթը հիմնելու ատեն չվախցաւ այս մեծատեսիլ պատրանքը նուաճած կարծելէ: Խնչ փոյթ իր մինակ մնալը: Տազնապին ամենէն սուր օրերուն (1900-1910) երբ մեր կուսակցութիւնները կը բլքտեն զիրար, թուրքին դէմ իսկ չորդեգրուած անգթութեամբ մը ու կը սպաննեն մեր լաւագոյն գրողները, անիկա արիացաւ պատնէշէն չհեռանալու: Իր կողը արձագանգ չէր կրնար գտնել. այնքան արիւնը բռնած էր մեր հողին: Բայց իր յարատեւելը՝ չվրպեցաւ աչքէ: Ան օրերուն անոր լաւատեսութիւնը, անոր խանդը անհրաժեշտ էին: Դրեց թուրքին դէմ: Բայց գրեց մանաւանդ մեր ներքին յոռետեսութեան դէմ. դեռ յուսադրելը աւելի կ'արժէ քան յուսաբեկելը: Ու «Յարուրեան շուկան» հետ անոր խայտանքը: Ու կործանումը մեր երազներուն որոնք մինակ երազ չէին, այլ նաեւ գոյութեան խարխիւր իրենպէսներուն, խանութ մը, տուն մը, զաւակ մը, գործ մը չունցողներ բացի հլօրագոյն այդ կրկներկութէն: Պէտք է քալել:

Հիմա անոր օրերը յորդած են վաթսուներէն ու զրիչը ծանրացած՝ իր մատներուն մէջ: Բայց պատնէշին վրայ: Աշխարհի ամէն անկիւններէն, մեր սրանեղութեան կողմէ նիւթուած դառնութիւնը իրարու զխուռն պարպելու մոլուցքի մը մէջ, Սրչակ Չօպանեան ուշադիր կը հսկէ ամէն հարուածի, ակնարկութեան, փոխ-հարուած մը, առնուազն լուսաբանութիւն մը ճարելու պատրուակին տակ, իր պատասխանները գրելու, երկար, ծանր, հանգամանօրէն ու անսպառօրէն:

Կա՞յ հարկ հոս արտագրելու, գէթ իր մեծ զիծերուն մէջ, կորիզը իր գաղափարաբանութեան, քանի որ ամէն հանրային կեցուածք պայմանաւոր է ատով: Սրչակ Չօպանեանի գործին ընդհանուր յատկանշումին մէջ ես տուի արդէն այն քանի մը հիմնական նկարագիրները որոնք անոր պատասխաններէն մինչեւ ծերութիւնը կ'երկարաձգուին ու կը դաշնաւորեն անոր գարունն ու ձմեռը: Հաղուադէպ բախտաւորութիւն իրաւ որ: Ուրկէ՞ մեկնեցաւ Ալեքսանդր Մովսէսեանը, ուր հասնելու համար: Բաւ է զիտել տալ որ անոր զրական ամենէն հարազատ վաստակը (քըն-նագատութիւնը), անոր կուսակցական, քաղաքական, քարոզչական, թարգմանչական, հրապարակազրական գործունէութիւնը

կ'ապրի, կը սնանի նոյն մեծ ու զօրաւոր կիրքերով: Ասոնք ան-
ծանօթ չեն մեզի: Արուեստին ու իր ազգին պաշտամունքը:
Թուրքին մղձաւանջը: Հայ արուեստի մը հմայքովը դպիւ աշ-
խարհին խղճմտանքին, զայն յուզել ու շարժումի բերել իր ժո-
ղովուրդին ազատագրութեան: Ասոնցմէ դուրս քիչ բան է Սը-
շակ Չօպանեան: Ասոնք կը զինէին իր պատանիի հոգին: Ասոնք
խանդավառեցին իր երիտասարդութիւնը: Ասոնք պահ մը ջեր-
մացուցին իր խաբուած, յուսակորոյս հոգին: Իր ծերութեան,
այդ գաղափարները կրկին կը պաշտեն զինքը, դերագոյն լքու-
մին ուրուականը վանկով այնքան սրտառուչ հաւատարմու-
թեամբ մը: Որ առիթով և ինչ ձևի տակ ալ ըլլան, իր յօդ-
ուածները միշտ պիտի զօրանան այդ կիրքերով, ու պիտի տան
անոր դատուններուն հաղորդական, իրաւ նկարագիր, պարտկե-
լու աստիճան անոնց երբեմն անտեղի կերպով սուր անձնակա-
նութիւնը: Ո՛ր առիթով և ինչ ձևի տակ ալ երևան անոր դա-
տաստանները, միշտ պիտի կրին կնիքը իր հրազեններուն, ու պիտի
հազնին զոյնը իր զիրին շեշտօրէն հաւատացող, ինքնաբաւ,
պարագային համեմատ խածան, ուրիշ ատեն յարգարով հոգե-
բանութեամբ մարդուն:

Զինքը ծագրանկարողները ազատ են գերաճուն եսի մը
վրայ ուռած բայց ուղեղէ քիչ գանկ(*) մը գետնի: Կը կար-
ծեմ թէ անիրաւ են գէթ երկրորդ եզրով քանի որ Արշակ Չօ-
պանեան ամենէն ընդարձակ ամբարումներ իրացնող գէմքն է իր
սերունդին: Խորհած ունի՞ք իմացական տարողութեանը վրայ
շարժումին միւս գերակատարներուն: Ամենէն հմուտները՝ Քէ-
լէկեանն ու Հրանդ Ասատուրը: Որոնցմէ մէկը թուրքերուն դա-
տին յատկացուց իր ուժերը, անոնց թուրովը իյնալու: Որոնցմէ
միւսը պատառիկներ կտակեց մեր զրականութեան, բոլորովին
համարժէ ու նման անոնց որոնք, Հրանդին պէս, Պսլսոյ ազգա-
յին վարժարաններէն անդին ուրիշ հորիզոն չունեցան իրենց
միտքին համար:

Անշուշտ, քիչիկ մը աժան համայնադիտարան, աւելի շատ
առձեռն (Manuel) և կամ չարութիւն մը ներելով՝ արհեստակցա-

(*) Չօպանեանի եւր պատմութիւն մըն է իր սերունդէն մեզի ան-
ցած: Աեղծ Համեմատներ (Տիկին Եսայեան) զրքոյկը բան մը կ'ըսէ այդ
ուղղութեամբ: Խաղաղութիւն (Սուրէն Պարթեւեան) անգութ է որքան շնչ
ներեր զրական բարքերը որի է ատեն:

կան շահեր ու ասոնց պահպանումը հետապնդելու մէջ արի, ճարտար խաղարկութիւն անխուսափելի զսպանակներ են, զէթ մեր մէջ, հրապարակի վրայ կանգուն կենալու, իր մամուլին ամբօրէն տէրը, Բիւզանդ Քէչեանին պէս և ոչ թէ անոր գերին՝ ինչպէս վիճակուած էր ըլլալ մեծ Պարոնեանին որ ուրիշներուն հարստութիւնը հաշուելէն ձեռքին փակած փշրանքներն ալ պարտաւոր եղաւ այդ մամուլին փորը նետելու։ Արշակ Զօպանեանը, ինք միայն կարող է խօսիլ այդ ողբերգութենէն, քանի որ Արծրունիին պէս ժառանգութիւն մը չունէր կոնակէն, ոչ ալ Քէչեանին ապահով, կեսարիացիական բնազդները։ Իրողութիւն է որ քառսուն ու աւելի տարիներէ ի վեր անիկա կը վարէ իր հանդէսները. կը հասնի իր կուսակցութեան բաղձաբոլոր օրկաններուն. կը տպէ գիրքեր. կը խօսի ճառեր. որոնք առանձին, մէկ կեանք լիուլի կշտացնող տիւրբալիներ են օտարներու մօտ։

Իմացական միւս մարդերու վրայ Արշակ Զօպանեան նուրութեանց մարդը հանդիսացաւ։ Քննադատին վրայ խօսած պահուստ ցոյց տուի իր դիրքը այդ գետինին վրայ։ Իբր բանաստեղծ անիկա կրկնապէս երախտաւոր աշխատող մըն է, քանի որ դործիքն ու աշխարհը մեր ոտանաւորին բարեփոխուեցան իրմով։ Բնական է որ հարցը ներկայանայ մեզի ու փնտռել հարկադրէ իր դիրքը մեր լրագրութեան մէջ։ Պիտուար է պատասխանը։ Զեմ դառնար մերձեցումներու և բաղդատութեանց մեթոտին, ցայտեցնելու համար Զօպանեանի տուրքը հայ մամուլին։ Գրադէտը շատ զօրաւոր էր իր մէջ, չմիասնելու համար հրապարակադրին որ ինքնին անջատ կառուցում մըն է ուժերու, ֆիզիքական որքան իմացական։ Բոլոր այն զաղափարները որոնց համար դարձաւ մեքենան իր հազար հազար թուղթերուն վրայ, փշրանքներն են հիմնական ու հզօր քանի մը կիրքերուն որոնք յայտնաբերուած են արդէն գիրքերու ճամբով։ Ուրեմն, Բայց պարզ է պատասխանը։ Առնուազն անյողդողդ կամքի ընտիր օրինակ մը կուզայ անոր կեցուածքէն։ Կոնակը մէկը չունէր երբ Պոլիս Մալէկը սկսաւ, այնպիսի շրջանի մը ուր դրականութիւնը հալածանքի տակ էր ներսէն ու դուրսէն, մերիներէն ու թուրքէն։ Լեւրիներէն՝ որոնց ամբողջ ուշադրութիւնը լայնօրէն կը հոսէր դէպի յեղափոխական գործունէութիւնը, մեկ ընկիւղ ջիղերու մշտագալար կծիկ մը, մեր բոլոր միւս հետաքրքրութիւններէն կտրած ու պահելով սպասումին մէջը . . . անգլիական նաւատորմին։ Թուրքէն որ իր ամբողջ անասնութիւնը կը խորանար-

դէր մեր մարմինները ջարդող կատաղութենէն վեր բանով մը բռնանալով մեր միտքին: Պիչ յետոյ, ջարդերուն ամբողջ պաւլարներով հոգին բորբոսած, դարձեալ, իր ուժերուն վրայ միայն ինքզինքը խորսխելով Աշահէփի ձեռնարկումը, իբրև հոգ, խորք, ձգտում անհերքելի փաստեր են նկարագրի և միտքի կարգ մը ծալքերու որոնք հրապարակագիրը չեն մերժեր, գրագէտը կարկառի հանելէն վերջը:

Դժբախտութիւնը հոն է որ իբր այդ, իր դերը չինկաւ հաւասար իր միւս իրացումներու արժէքին: Ըսի թէ ինչ կը պարտին իրեն մեր քննադատութիւնը, մեր բանաստեղծութիւնը, մեր մատենագրութեան մէկ մասնակի դաշտը: Չունիմ արդար չափանիշ մը օգուտին համար, որ գրականէն դուրս պարզեւ ըլլար մեզի իր խմբագրական դործունէութեան: Իր կուսակցութեան դադարաբախտը չէ ան, թէն կը թուի ըլլալ: Մեր ազատական — պահպանողական — ռամկավար դասակարգը կը կարգայ զինքը, կը թուի մտիկ ընել զինքը, բայց մտքով հետու է իրմէ, թերեւ անոր համար որ այդ ամենուն մէջ գրական տարր մը անմարսելի է գանգուածներուն որոնք պարզ ու յստակ կերպ կուրենրէ պիտի ախորժին միշտ: Ատկէ դուրս, չարաչուք համբաւը որ հալածեց Արփիարեանի ողջութիւնը, չգաղբելու համար նոյնիսկ անոր յիշատակին հետ, քալած է, աւելի մեղմ աստիճանով մը Չօպանեանին ալ շուքին ընդմէջէն: Իր ընկերներուն հետ իր վէճերը (գլխաւորաբար Արփիարեանի), բախումները հասկնալի, վասնզի կուգան իր նկարագրին ինկ խորքերէն: Դասական են կոխները յաջորդ սերունդի ամէն կարեւոր գէմքերուն հետ: Կարծես իրեն համար ճակատագրական ըլլար սկսիլ ամէն սկսնակի հետ, գոյն չըջնալ մը թեարկել, յետոյ ստիպուիլ ճակատ պարզելու: Բոլոր անոնք որոնք 1900էն յետոյ գրիչ պիտի բռնեն, գոյն պիտի ունենան աւանաւոր, հոյակապ վարպետ մը իբրև, անխուսափելի կերպով ծառանալու համար քիչ վերջը: Բան մը կ'աղաջացանէ՞ ասիկա: Թերեւս:

Հրապարակագիր մը հասարակութեան մը ծանրաչափն է: Ազգային դատին հուսովումը, հետզհետէ զգեցած կերպարանքը Արշակ Չօպանեանին մէջ պիտի ունենան ալլապէս աղիտալի անդրադարձումներ: Մեր վրիպանքին հակահարուածն է որ անոր մէջ առաջին մակերեսի պիտի հանէ մարդատեսաց, դժգոհ, կրուուազան բնազդներ, կարծես ապացուցանելու համար դասական

պատգամը որուն համեմատ խեղճ ու գծտութիւնը եղբայրներ
են աղքատութեան:

* *

Պատերազմէն առաջ անիկա պրոպականտի իր հանրածա-
նօթ գործունէութեան մէկ երեսը տարած էր բաւարար զար-
գացման: Ստար շրջանակներու մէջ, գրական հաւաքոյթներու
ձևին տակ անիկա կ'ընէր մէկ ու յաւիտենական իր բանախօ-
սութիւնը, նիւթ ունենալով իր մէկ ու յաւիտենական գաղա-
փարը. — մեր ցեղին իմացական արժանիքը ու այժմու դըժ-
բախտութիւնը: Ու դարման կ'ուզէր զինքը մտիկ ընելու եկած
հրասթափ տիկիներէն, հետաքրքիր օրիորդներէն ու յօրանջա-
հար, ճաղատ մտաւորականներէն որոնց կամքովը պիտի շար-
ժէին ֆրանսական բանակները: Առանց հեղեղութեան: Խոր աշտ
պատրանքին վերլուծումը չի փնտրէր սակայն Չօպանեանին թա-
փանցամտութեան: Այդ Յերոպայէն չէ՞ր որ կը սպասէր նոյն
սպասումը մեր պոլսական աւազանին, տարահաստատ պատ-
րիարքութիւնը, նորադարձ յեղափոխութիւնը: Հասարակաց ըզ-
գայնութեան մը արտայայտութիւնն է Արշակ Չօպանեանին մէջ
բանախօսը, չինուած ոչ թէ ծնած:

Յետոյ, նոյն կարիքները զինքը պիտի նետեն հայ շրջա-
նակներու մէջ: Պատերազմէն յետոյ անիկա աշխարհներ պիտի
պտտի, այս անգամ իր հայրենակիցներուն մէջ սպառած եռանդը,
յոյսը կանգուն պահելու ալլապէս դժնդակ ճակատագրով: Պատ-
ուակալ նախագահ զրեթէ միշտ, եթէ ոչ տիտղոսաւոր բանախօս
մեր այժմեան հաւաքոյթներուն, գծուար հաւասարակշռութեամբ
մը ընդմէջ: Կին ու լսողորովին նոր սերունդներու: Չեմ զբաղիր
այս կեցուածքին տրտմութեամբը որ վեր է պատահապաշտ
նպատակներէ որոնցմով ուղեցին սեյնեկ զինքը: «Ծովն ինկողը
օսին ե փաքրուեմ» կ'ըսէ մեր ժողովուրդը ու կը դատէ բոլոր
Չօպանեանները երբ կը տեսնէ զանոնք փշրուած իրենց երազ-
ներուն վրայ մարմնակործան ու անդարման:

Չեմ մօտենար գաղափարական այն պայքարին որ սփռու-
քին հոգեփրճակն է այսօր, անոր մէջ տեսնել հաւատալով մէկ
ու նոյն տապնապը: Համամարդկային գաղափարախօսութիւնը
գծուար կը ճեղքէ մեր հոգիին վէրքերը, հոն դնել կարենալու
համար նոր սերմեր: Աղմուկը բան մը չի փաստիր, երբ կուգայ

թշուառական թերթուկներէ ու խուճապահար, խելակորոյս ամբոխներէ որոնց ուղիւն իր հայրենիքին հողը կքեր է մէկէն, զիրենք նետելու համար անվախճան տարագրութեան մը մօրուտքին: Այս պայմաններուն մէջ փաթթուելի յարդի շիւղին անգամ մարդկային արարք մըն է: Զօպանեան ջահը կը պտտցնէ դանդուածներուն խաւարամած հոգիներէն ներս: Փա՛ռք՝ յուսացողին:

Ըսեր եմ արդէն. գրականութեան պատմութիւն մը գործերու պատմութիւն մըն է ու չ'ախորժիր լայննալու դէպի գործունէութեանց ուսումնասիրումը որոնք մնայուն արժէքի չեն վերածուած, զխաւորաբար զիրքի ձեւին տակ: Պիտի ըլլամ ըզգոյշ, իր հոծ արժէքին մէջ դատելէ Զօպանեանի այն միւս աշխատանքը որ անոր օրերուն լաւագոյնը պահանջեց ու փրկեց իրմէ: Ատիկա իր եղանակովն է քաղաքական աշխարհի կըրկէսներէն, պաշտօնատուներու, խմբագրատուներու ձանձրախտահար, չկամ, վանիչ մթնոլորտի մը մէջէն, հալածելու ազդային դատը ու անոր պատրանքը: Ամբողջ արեւմտահայութիւնը ապրած է կոտորածը: Ու չեմ բանար տարադը: Անոնք, իր ու յաջորդ սերունդներէն որոնց խնայուեցաւ թշնամիին կրունկին տակ աչքը փակելու անպատմելի թշուառութիւնը, աւելի բախտաւոր չեղան սակայն քանի որ ապրեցան, կ'ապրին մղձաւանջը տանապատիկ ուժգնութեամբ ու տարիներէ ի վեր կը շարունակեն պղծուել, նախատուել, մորթուել, ստիպուած ըլլալով, դառնալով հեգնութեան մը գլխով, վերակադմել այդ ստորագրուները, քուն թէ արթուն, պարագան բան չի փոխեր, իրենց գանկին տակ: Արուեստագէտը մարդն է որ նոյն ուժգնութեամբ կը զգայ իրականութիւնը և անոր մտապատկերումը: Ու մինակ Ֆլոպէսը չէ որ իր վէպին հերոսուհին թոյնով մահացնելէ վերջ, թունաւորման նոյն ախտանշանները պիտի հաստատէ իր ընդերքին մէջ: Մենք ամէնքս, առնուազն շարաթը հեղ մը կը մորթուինք, կը կախուինք: Ու ասիկա՝ սկսած մեր անդրանիկ մանկութենէն:

Այս իսկ հանդամանքով, Արշակ Զօպանեան կ'ապառազը ինքզինքը, ինչպէս իր գիրը: Զենք կրնար ձիւղ կտրել գլինը տառապանքին գոր սպրեկցաւ տնիկա օտարներու պերճ անտարբերութեան առջև, հանդէպ իր ցեղին ողջակէզին: Հգօր այս

Թշուառութիւնն է որ զինքը պիտի հալածէ, երիտասարդութեանէն մինչև ծերութիւն, անհահանջ յամառութեամբ մը: Ու տխուր է վերակազմել այդ տագնապը սա էջերուն վրայ: Անիկա տարբեր ալ է քիչ մը մերիններէն: Ան տեսաւ մեզմէ աւելին: Եղաւ մօտ յոյսի դօտիններուն: Իր բոլոր զիմումները, խօսքերը, գիրերը, շարժումները, աղաղակները կը փրթին մեծ ու անկեղծ իր սարսափէն, վիշտէն: Հայ գործիչը, որուն աչքերը արիւնին մէջ բացուեցան ու մոխրի վրայ կը նային հիմա, դերասան մը չէր կրնար ըլլալ: Հրապարակագիրն ու գործիչը մասեր են այդ թշուառ ամբողջութեան որուն անունն է հայ գրագէտը:

* *

Ձառ գլուխ մը չեմ բանար, քննելու համար թարգմանչական վաստակը Արշակ Չօպանեանին, թէն առած ըլլալ ասիկա լայն մաս մը անոր ուժերէն, ու մնալ կապուած անոր գրագէտի տիրական դերին:

Այդ թարգմանութիւնները, իր գաղափար ու ձեռնարկ կը րխին իր հիմնական, խորագոյն անձնաւորութենէն: Ոչ հաւասար քանակով, անոնք զետեղելի են երկու մեծ բաժանումներու մէջ: ա) Մեր գրականութեան գործերէն Ֆրանսերէնի փոխադրումներ (*): Բ) Ֆրանսական գլուխ-գործոցներու հայացում:

Ծանօթ է Արշակ Չօպանեանի սրտառուչ, զրեթէ ռոմանթիք հաւատքը մեր ցեղին ստեղծագործ առաքինութիւններուն վրայ: Ձեւ խորացնելը վերլուծումը այդ ուղղութեամբ, Չօպանեանը հերքելու հաճոյքէն աւելի, որ տղայական պիտի ըլլար եթէ մնար միայն հաճոյք, այլ այդ խնդրական կոռոյցներուն զիւրարեկ գեղեցկութեանց սիրոյն, քանի որ ժողովուրդներու

(*) Թարգմանչական վաստակը պէտք է տեսնել իր արդար արժէքին մէջ: Ձայն ուրանալը, յանուն ինքնատիպ արդիւններու հետամտութեան, իր ժողովուրդը անտեսել պիտի նշանակէր: Բոլոր փոքր, նոր ազատագրուած ժողովուրդներ ըրած են այդ փրկարար ճիգը, միջազգային գրականութեանց մեծ գործերուն ազգայնացման: Ի վերջոյ այլապէս շահեկան փաստ է որ հայ դպրութեանց քննադատ թարգմանութիւններ միայն ունի մեզի կտակած: Ուրիշ հետաքրքրութիւն մեզմէ օտարին փոխադրումներու մէջ ուր նպատակը չէ որ վերապահ կ'ընէ գիտ, այլ արդիւնքին մշտական վրիպանքը որ բան մը պէտք էր օրվեցնէր մեզի:

յատկանշական գիծերուն «գիտութիւնը» կամայական է որքան պատրանաւոր: Այս վերապահումէն անցնելով անդին, ինծի կը միայ հիանալ Արշակ Զօպանեանի տիրական, յամառ, հաւատալսոր նուիրմանը վրայ որ այդքան ժխտական հանգամանքներու հակառակ, յաջողած է մեր արժէքներէն որոշ քանակ մը փոխադրել միջազգային լեզուի մը կեանքին:

Անշուշտ, աղաղակո՛ղ՝ այն գիրքերուն յառաջաբաններուն մէջ որոնք կը կոչուին Chants Populaires Arméniens, Les Trouvères Arméniens, Poèmes Arméniens Anciens et Modernes, La Roseraie d'Arménie (եռահատոր), յիշելու համար զուտ գեղարուեստական տարողութեամբ հատորներ, ոգի՛ն որ շեշտօրէն քաղաքական ցանկութիւններ կը պաշտպանէ: Ուրի՛շ՝ պատրանքին կշիռը այդ ճամբուն վրայ ուրկէ չքալեցին բանակները: Բայց քառասուն ու աւելի տարիներ անիկա պիտի պտտի այդ ճամբուն վրայ, միշտ յուսալից, ակնկառօյց ուշացող բայց անխուսափելի արդարութեան: Այս միամտութիւնը, հիմա յուզի՛չ, վասնզի պարպուած է իր միսթիքէն ահաւոր պատերազմի մը մէջ անժուժելի մեր զոհողութեան փշուր փշուր ոտնակոխուելովը, անոր կեանքին առաջին շրջանին գեղեցիկ, խանդավառ կեցուածք մըն էր, հաղորդական ու խելացի: Այս հաւատքին մղումովը անիկա փոխադրած է ֆրանսերէնի ինչ որ մեր ցեղային յատկութիւններէն լաւագոյնը կը միացնէր իր վրայ: Ու փոխադարձաբար. այս անգամ սակայն զուտ գրական նկատումներով բերուած է մեզի մէկէ աւելի գլուխ-գործօցներու ամբողջական թարգմանութիւնը ֆրանսացիներէն:

Իրբև որակ ու քանակ այս աշխատանքներէն առաջինը ունի, թէ՛ իրեն թէ՛ մեզի համար, բացառիկ կարեւորութիւն: Կ'անցնիմ, առանց ծանրանալու, այս աշխատանքին այն մասէն որ նուիրուած է ժամանակակից մեր զոյգ գրականութեանց կարգ մը գործերուն փոխադրութեան — առաւելապէս քերթուած ու վիպակ: Ու ան միւսներէն՝ որոնք ինքնագիր երբեմն, համապրական պատկերներ կ'ուզեն թելադրել մեր պատմութեան քանի մը շրջաններէն ու մօտիկ անցեալէն: Արձանագրե՞լ նաև փաստը, թէ անծրագիր, քիչ մըն ալ տժգոյն, շատ մենաւոր այս գործունէութիւնը չզիմաւորուեցաւ վայել անդրադարձով մը մտքի միջազգային կեդրոններէն: Մեղադրե՞լ՝ այս վրիպանքին համար մեր ժմենուն հոգեյատակը կազմող տարօրինակ վիճակը զոր եր-

բեմն սխալ չըլլար գրական նանրամտութիւն ալ որակելի: Լսեր եմ պոլսահայ մեր բանաստեղծներուն լայն գանգաւանքը որոնք կրնան սա ձևով ամփոփուել. «Ինքզինքը միայն կը քաղմանէ»: Պէտք է լռել սակայն այս ամէնը:

Բայց այդ աշխատանքին այն միւս մասը որուն նիւթը կուգայ մեր ժողովրդական ստեղծագործութիւնէն, մեր զաւատական երգերէն կամ աշուղներէն ուշագրաւ է մէկէ աւելի առաքինութիւններով: Հոգ, կարելիութեան սահմանին (*) մէջ, Արշակ Զօպանեան տարիներու անխոնջ աշխատանքով, հետապնդած է իր քաղաքական մեծագոյն հանգանակին իրագործումը, հաւատալով թէ կը բանար քաղաքակիրթ աշխարհի հետաքրքրութեան (ինքը կը յուսար հիացումին) աշխարհ մը, նոր որքան տարօրինակ: Որ ունէր սեպական շատ շեշտ զգայնութիւն մը, դարեւրու աւերքին մէջ ինքզինքը ամրապէս կաղապարած, կրելով ճակատագրին բովանդակ ելեէջները, մերթ անբան գերիներու ամբոխ մը միայն ներկայացնելով, մերթ վերադառնել փորձելով հին դարերուն առօրե առաքինութիւնները: Որ կոխտեք, անցեր էր քանի մը հաղարամակ, ու պահել կրցեր իր հոգեկան կարկառուն գիծերը, հետզհետէ ոճի մը ձեւը ստացող: Որ կը գտնուէր արեւելքի ժողովուրդներուն ընդհանուր միջինէն, պատմա-

(*) Կը գրեմ այսպէս խորապէս գիտակ ըլլալով այն հազարումէկ դժուարութեանց, երբեմն անյաղթելի արդելքներու որոնցմով կնքուած, խճճուած են մեզմէ հեռու շրջաններու յատուկ գործերը, ասոնց լիալիր հասկացողութիւնը, այնքան մեծ մթութիւններով պաշարուած: Բայց արուեստի գործ մը մտածման արարք մը չէ, որպէսզի հասկնալի հանգամանքով մը հարկադրէ ինքզինքը ուրիշներու: Անիկա սիրելի, վայելելի ըլլալու ճակատագրով է վիրաւոր: Պատիկ օրինակ մը, դարձեալ Զօպանեանէն որ Գուչակի քառականերուն ծանօթագրեալ հրատարակութիւնը բաւ չհամարելով, արեւմտահայերէնի ալ վերածնց անոնցմէ ընտրելով փունջ մը: Ու այս փորձն իսկ մեզ կը մղէ մտածելու: Հիմա շատեր կը պահանջեն նոյն կեցուածքը Մխիթարեան մեծ բանաստեղծներու գրարար վաստակին համար: Աւելցուցէք այս բնական դերբեկին վրայ, օտար զգայնութեան մը վայելումին երբ կը փոխադրէք որեւէ բնիկ արտայայտութիւն, հիմնական տարբերութիւնը հոգեկան ու ֆիզիքական ալ բարեխառնութեանց: Միայն գոյները չեն որ հայրենիք մը ունին: Այլ մանաւանդ արուեստի զգայնութիւնները: ԺՖ. դարու մեր քերթողներուն հոգեբանութիւնը հանդուրժելի, հաշտ ընծայելի քսաներորդ դարու աշխարհաքաղաքացի ընտրանիի մը ճաշակներուն: Խորհած ունիք ահա որ պայմանին: Պարզ այս հաւաստումը միւս միւսակը կը փոխարինէ բոլոր վրիպանքները որոնք կապ են նման ձեռնարկներու:

կան դերովը բոլորովին տարբերելով անոնցմէ, ըլլալու համար ինքզինքը, ինքնայատուկ հայեացքով կեանքէն ու պատօնիէն: Ամբողջ դրութիւն մը ցեղապաշտ խորհուրդի մը, որուն արժանիքը չէ գնահատուած, պատշաճ արդարութեամբ մը: Ըսեր եմ վերը, պէտք չէ ծանրանալ այդ ամենուն խորը կարելի, իրական կոորդի մը գոյութեան կամ չգոյութեան: Զօպանեան իր դրութիւնը կառուցած ատեն չունէր ասիական մեծ ժողովուրդներու նկարագիրներէն կարծեցեալ վերացումներ (abstraction) ոչ ալ զոհ էր մեծամոլ պատրանքներու առաւելապէս զրական, փչողական պարունակէ, ինչպէս են, օրինակի մը համար Կոստան Զարեանի զուտ ստամոքսային վերագրումները մեր ժողովուրդի դերէն, այնքան թատերապէս այլափոխուած՝ գալիքին դուռներուն: Անիկա կը հաւատար իր փոքր, հաստատ, ապացուցելի վարկածներուն, զանոնք կը կարծէր հանած ըլլալ ոչ միայն այդ ժողովուրդին կենդանի պատմութիւնէն որ իր մարմինն էր, այլ անոր անմահ մարմինէն որ անոր արուեստը կը կազմէր: Կը զրկեմ ընթերցողը, այդ թէզին լիակատար ծանօթացման համար՝ այն բաղմամբիւ յառաջարկներուն, նշմարներուն, բանախօսութեանց որոնք իրենց գոյութիւնը կ'առնեն այդ մէկ հաւատքէն:

Իրողութիւն է որ ժԹ. դարը ազգայնութեանց դարը եղաւ գերազանցապէս: Արեւմուտքը նուաճելէ յետոյ արեւելքին հողը, կենդանի հետաքրքրութիւններ երևան բերաւ, այդ հողը կենսաւորող ժողովուրդներու հոգեկան դրութիւններուն ալ մօտենալու: Սիրոյ երգեր, տրտմութեան երգեր, ֆուլքոր, ազգագրական լայն ուսումնասիրութիւններ. — ահա առաջին նուաճումները այդ մտայնութեան: Ասկէ դէպի արդար գնահատում մը այդ ժողովուրդներէն արտաբերուած զգացական գեղեցկութեանց գժուար չէր ճամբան (*): Տեսնուեցաւ որ մարդոց ամենէն քնքուշ զգացումները, ամենէն հզօր զգացման շուրջ (սիրոյ զգացում) անգերազանցելի գեղեցկութեամբ տարազներ գտած էին Աֆղան ժողովրդական երգերուն մէջ: Իբրեւ զգալու գրութիւն, արեւելքի ջիղերը ունէին իւրայատուկ վայելչութիւն,

(*) Քաղաքական պրոպականտը նուազ կարևոր ազդակ մը չեղաւ այս հետաքրքրութիւնները լարող: Բանասիրական, ազգագրական աստիճանները՝ ուրիշ պատճառ: ԺԹ. դարէն սկիզբ առած այս արեւելապաշտութիւնը նոր է որ արուեստի հարցերուն պիտի մօտենար: Արշակ Զօպանեանի նպատակը, հակնալի՝, այս ամենուն մէջ:

թախիծ, մարդկայնութիւնն որ կը զարմացնէ: Փրանսական ահա-
դեմիան պսակելով Չօպանեանի թարգմանած հայ ժողովրդական
երգերը ընդունած կ'ըլլար անոնց տարողութիւնը իրր պնիւ,
իմացական, անկորուստ փաստեր բարի ու քաղցր արժէքներու,
ոչ միայն մօտ արեւելէն, այլ մասնաւոր ժողովուրդի մը ծոցէն
որուն քաղաքական կեանքին տոամը այլապէս կը խոռվէր, այդ
օրերուն (այս դարուն սկիզբներուն էր ստ), պարկեշտ մարդոց
խղճմտանքը ... գէթ իրենց տուներուն մէջ: Այդ թարգմանու-
թիւնները ազդակներ դարձան որպէսզի ահագեմականներէն
դուրս ընթերցողներու միջին բանակ մը հետաքրքրուի ոչ միայն
իրենց ընծայուած հոգեկան գոհարներուն փաստովը, այլև ճա-
կատագրովը զանոնք ստեղծող մարդոց: Պէտք է անմիջապէս
աւելցնել որ, այդ թարգմանութիւններէն առաջ մեր ժողովուրդը
մութ բան մըն էր ոչ միայն իր պատմութեամբը, իր իմացական
արժէքներով, այլև իր ողբերգութեամբը՝ եւրոպական միջին
կարծիքին առջև: Հայրենիքի մէջ Չօպանեան պատմած է այս շատ
տարօրինակ դէպքը երբ մեծ զրադէտ մը, ահագեմական մը ա-
ռաջին անգամ կը լսէ հայ ժողովուրդի մը անունը, աշխարհի
երեսին:

Անշուշտ, այս թարգմանութիւններէն յետոյ սա մթութիւնը
չէ փոխակերպուած «լուսապայծառ» ճանաչողութեան մը: Բայց
նոյն այդ դասակարգը քիչ մը աւելին գիտէ քան աշխարհահրո-
չակ վիպասանը փրանսացիներուն, մեր ժողովուրդէն: Ի՞նչ զրժ-
բախտութիւն որ այդ համակրական հոսանքը չիջաւ զանդուած-
ներուն — ատիկա իրագործելը վեր էր որևէ անհատի բարիկա-
մեցողութենէն. քաղաքականութիւնը առանձին կրթութիւն է —
ու չստեղծեց այն գործօն, ազատագրող հետաքրքրութիւնը ո-
րով դատ մը միջազգային արժէքի կը բարձրանայ:

Այսօր, կրօնական չահախնդիր հետաքրքրութենէն տարրեր
վերաբերում մը իրողութիւն է գէթ դասակարգի մը մօտ, մեծ
մասով գրող, մեր ժողովուրդի մասին, նետուած Ասիոյ քառու-
ղիներուն: Զգայուն, բարեմոյն, քայքայողի, տրտում բայց
բազմանշան ժողովուրդ որուն քաղաքակրթական ընդունակու-
թիւնները վեր են կասկածէ, երբ համեմատուին ուրիշներու:
Ունեցող իր ինքնատիպ կերպերը ստեղծման մէկէ աւելի ար-
ուեստներու մէջ: Որուն երաժշտութիւնը անպատմելի քնքշու-
թիւն է ու սիրազեղ տրտմութիւն, արու որքան փափուկ: Որուն

ճարտարապետութիւնը, ժուժկալ, լուրջ, խստակրօն, ապրած է իր փառքի դարը, ու ինքզինքը փոխադրած չրջակայ կայսրութեանց ոստանները մինչեւ . . . :

Չմոռնալ որ այս արդիւնքին համար Չօպանեան իր կամքէն ու աղքատութենէն զատ ոչինչ ունէր իր արամադրութեան տակ: Յետոյ, գրական իր խորքը այս հետաքրքրութեան որ ընդունի տարբեր երեւոյթ է բանասիրականէն, ներքինի, ինքնաբաւ, ինքնանուէր մենամոլութենէն: Կրնաք չրաժնել Արշակ Չօպանեանի լայն հիացումը այդ թարգմանութեանց իսկապէս բարձր ու ազնիւ որակին (*) վրայ զոր գնահատելու ատեն անիկա իրեն կը ներէ յաճախ չեղիլ հանդարտ վերլուծումէն, անձնատուր ըլլալու համար տիրական զգացմանց մղումին:

Ընդարձակ են պատճառները որոնք կը թելադրեն այս տողերուն վրայ սա վերապահումը: Չեմ տարածեր վէճը, անոնց գեղարուեստական յաջողութեամբ կամ ձախողանքը ամբողջութեամբ բեռնալու համար Արշակ Չօպանեանի ուսերուն: Յիշել ընդհանուր պատկերը որ կը յառնէ մեր մէջ իր ինքնագիր բանաստեղծութիւններէն — պատկեր որ չի զօրանար մեծ բանաստեղծի անառարկելի տուրքերով — (ուրիշ խնդիր թէ Դուրեան մը Քուչակ թարգմանած ատենը տարբեր բախտ մը պիտի ունենար): Բաւ է միայն վեր հանել, այս անգամ առանց երկուութեան, արժէքը որ այդ թարգմանութեանց ամբողջութիւնը կը

(*) Դադտնիք չէ որ լեզուէ մը ամէն փոխադրում վիրաւոր է ի ծնէ մեղքերով: Բանաստեղծութեան մը ամենէն սրբազան արժանիքը, գիրքերու բառով՝ կախարդանքը, իմաստէն, դոյնէն ու յարակից ազդակներէն անկախաբար, կը պայմանաւորուի ձայնական հոսանքաւորով մը որ այս անգամ մասնակի է բոլորովին, միւս շնորհներուն հասարակաց նկարագրին հակառակ: Ի՛նչ որ է դոյն տարրը նկարչութեան մէջ, նոյնն է գրեթէ բառը բանաստեղծութեան մէջ, նկարէ մը մեր առնելիք զգայութիւններուն նախատարրը դոյնով է պայմանաւոր թէ՛ն ներկը նիւթ ըլլայ, զգացում ըլլալէ առաջ, Այսպէս է և բառը ոտանաւորին մէջ, Դժբախտութիւնը հոն է որ ցեղէ ցեղ բառերը, ձայները — իրարու հակադիր զգացական զրութիւններ կը պատմեն: Այնպէս որ փոխադրութեան մէջ քերթուածին ամենէն տիրական, անբաժանելի առաքինութիւնը ամենէն անողոք վանտալութեամբ մը ստիպուած ենք զոհելու: Ինչ որ քիչ փաստով պիտի անցնի մէկ ոլորտէն միւսը, ատիկա՝ հաստ, շօշափելի տարրերուն հանդէսն է. — պատկերը, մտածումը, երբեմն զգացման շեմա մը, երբեմն խռովքի մը ձուլնը: Հիմնականը կը մեռնի, առանց անցնելու:

պատմէ մեր ժողովուրդին կարողութիւններէն, առանց մոռնալու միւս ճշմարտութիւնն ալ որ ճամբան դժուար, երկար, գրեթէ անկարելի կը յայտարարէ, հասնելու համար Զօպանեանով հետապնդուած նպատակին որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ այդ գեղեցկութեանց գինով, խռովքներ վարգացնել մարդոց միջին զանգուածներէն ներս, հասարակաց կարծիքի մը, զգայնութեան մը գոյաւորման նպաստող: Հելլադան չազատուեցաւ Հոմերոսի տողերով թէև մարդիկ անոր աստուածուհիներէն մէկուն կողմէ գործածուած «այծենակաճ» ասպարին տակ սիրիցին ապաստան դնել իրենց բուն դիտումները: Պուլկարները տող մը երգ չէին թարգմանած: Այսօր ունին գեղեցիկ իրենց հայրենիքը: Յետոյ, այս ամենէն դուրս, մեր օրերու շահապաշտ քաղաքականութիւնները անանցանելի պատնէշներ են արդէն, արուեստի գործերով հոգեկան փոխադարձ թափանցներու ընդդէմ:

* * *

Արշակ Զօպանեանի թարգմանչական գործունէութեան միւս երեսը այլապէս կը շահագորդէ մեր նոր գրականութիւնը: Աւելի առաջ, Զօպանեանի մէջ բանաստեղծին վերլուծման ընթացքին ինծի տրուած էր արդէն պատահութիւնը խօսելու այն բարերար նպաստէն զոր ֆրանսական քերթողականին կարգ մը նորութիւններուն փոխադրումը ունեցեր էր իր: Ու ասկէ ալ մեր ռոտինաւորին վրայ: Թէքնիքին վրայ իրագործուած այս փոփոխումը երկրորդական չեմ նկատեր: Օտար գրական մեծ դպրոցներուն հանգանակէն կարեւորագոյն հատուածը միշտ այդ նորոգումները նկատի կ'ունենայ: Ամէն գրական դպրոց զուր տեղը չէ որ կը պայքարի իր քերթողականին վրայ: Մեր մէջ պատճառեան թէքնիքը իր արդիւնքը պիտի յայանարելէ մեր արուեստագէտ սերունդին ընդմէջէն այն մեծ պատճառով որ մեր իրապաշտները բանաստեղծ չունեցան, այս բառը պատշաճապէս արդարացնող: Թայց Զօպանեանին դերը չսահմանափակուեցաւ նոր կադապրներու շահագործումին: Տեղն է հոս ընդլայնելու իմաստը մանաւանդ ոգիին, ըմբռնումին, արուեստի հասկացողութեան որոնք շատ աւելի հեռավորեցիկ դեր ունին:

Օտար և ի մասնաւորի ֆրանսական քանի մը անխառն ու մեծ գլուխ-գործ ոցներու հայացումը նշանակալից իրողութիւն է մեր մէջ, մանաւանդ իզմիրեան արհեստանոցէն վերջեւ թարգ-

մանուկները ալլապէս պղտոր, չըսելու համար զձուձ նպատակներէ կը մեկնին։ Անշուշտ զաղտնիք չէ ոգին որ կը փոխադրէ Թափառական չրեան կամ Նրէտ շրջանակները։ Ու Զիլինկիրեանի Թշուառները համադրում մըն է երկու ոգիներու։ Տասը քսան տարի ետքը այդ մտայնութիւնէն ընտրել զորմեր որոնք Էլա, Զէլբըն, Պարսկէն կ'անուանուին, յիշելու համար կարեւորագոյնները միայն, փաստ մըն է ոչ միայն ճաշակի փոփոխման (հասարակութեան նոյն մնալը պայման է հարկաւ, քանի որ մեր ժողովուրդը կարգաւր պիտի չսորվէր, իր այնքան զժնդակ վիճակին մէջ), այլ՝ մանաւանդ զսպանակներու, տեսակէտներու ազնուացման։ Այդ մեծ ու բարի գործերը անշուշտ մեծ ու բարի գործեր անկարող էին ստեղծելու մեզի պէս հասարակութեան մը ծոցէն։ Բայց գէթ բարիքը ըրին գէշ, միջակ թերթօններու չարաշահութիւնը արգիլելու։ Առհէջի քսան և աւելի տարիները, պարբերաբար, ոչ անշուշտ հաստատ ծրագրով մը, մեր զրականութեան պիտի ընծայաբերեն նոր ու կորովի գործեր։ Կրնանք, առանց անտեղութեան յայտարարել որ Զօպանեանի թարգմանութիւնները բան մը փոխած (*) են մեր հրատարակին վրայ։

(*) Նոր չէ որ մեր թարգմանութիւնները զրական շեշտ ախորժակներ կը նուիրագործեն։ Միխիթարեան հայրերու զրական փոխադրութիւնները ուշագրաւ են անով որ կատարուած են կարծես սեպհական վայելքի սիրոյն, բնագիրներու հանդէպ կեցուածքով մը որ կը զարմացնէ ու թարգմանութեան մէջ հետապնդումովը նպատակներու որոնք աւելի քան անձնական կրնան նկատուիլ։ Ձեռն կրնար հերքել, իբր արուեստի յաջողուածք, հսկայ գեղեցկութիւնը Ելիակիմին։ Բայց Բագրատունի հաշիւ թէ կը հետեւի իր առջև դրուած բնագրի մը, հետեւելու համար իր խառնուածքին հիմնական բերումին, որ լեզուաբան քերական հոգեբանութիւն մըն է քան թէ պատկառանք մը իր փշրանքներուն մէջ նըւերագործուած գլուխ-գործոցի մը հանդէպ։ Ի՞նչպէս չյիշել Լը Բոնք Եր Լիլի թարգմանութիւնները, նոյն այդ գործերուն ու չցաւիլ։ Գրաբարագիտութիւնը գերազոյն ծրագիր մըն է Բագրատունիի վաստակին մէջ։ Նման է պարագան Նար-Պէյի որուն Պաւստակ հատորը կը հպատակի աւելի անհասկնալի ոգիի մը, քանի որ Բագրատունիի, Հիւրմիւզի հետ մրցում մը չունէր կատարելիք։ Ձեռն խօսիւր անբանաստեղծ մարդոց տուածներէն որոնցմէ մէկն է, օրինակ Մատթիա Գարագաշ։ Ու կ'ուզեմ գալ այդ դպրոցով պոլսական ճաշակին վրայ դրուած ծանր կնիքին զոր խորտակելը միայն լեզուական խաչակրութիւն մը չեմ նկատեր, հիմա, շարժումէն մօտ կէս դար յետոյ, Յետոյ, լեզուն չէ որ զիս կը մղէ այս դատումներուն։ Այլ թարգմանութիւնը եսականացնելու (թող ներուի այս գէշ բառը) յայտնի, կամաւոր մեղքը։ Ռոմանթիքները իրենց տպաւորանք ունէին աչքի առջև որուն ձեռագիր պէտք էր։ Վարդապետները՝ իրենց մուսաններուն սպասը։ . . . Գալով մեր օրերուն, ուր Հ. Ղազիկ-

Չեն կրցած ազդեիլ օրաթերթերու թերթօններուն, բայց կտրած թափը հատորով հրատարակուող այն աժան գրականութեան որ հիմա զառաժած է դէպի թոյն — դաշոյնական, ոստիկանական ոճ-րապատումները:

Այս փոփոխութիւնը գրական նորոյթի մը նկարագրէն հե-ռու է բարեբախտաբար: Այլ ապացոյց մը մեր ոտանաւորէն ներս մուտք ըրած զօրաւոր զգայնութեան մը, արուեստէ, որ վերջապէս իր գաղտնիքէն մաս մը բան զիջած է 1900ի թարգմա-նիչներուն: Ոտանաւորէն յետոյ նկատի ունիմ անոր արձակները որոնք միայն գլուխ — գործոցներ չեն իբր փոխադրուած իրակա-նութիւն, այլ գրական սեռերէ որոշ կարկառուներ, կազապարներ: Ֆլուպէսի Հերովէան, Երեցած Անահիտի մէջ՝ վիպակին, բայց խղճ-մըտութեան մշակուած, կատարելութեան տնչոյ մը նուաճուած վիպակին գեղեցիկ մէկ նմոյշն է, ելած գրիչէն այն մարդուն որուն համար պարտքերուն մեծագոյնը պարտքն էր սեպհական

եան կատարած է նոյն այդ փոխադրումներէն կարևորները, ախարհիկ բարբառով, ես չունիմ աւելի խանդավառ բառեր, չըսելու համար խա-րանող բառեր: Անոնք աւելորդ ու տխուր փաստերը կը կազմեն տիրա-կան այն սխալին որով հովանաւոր կը գործեն բոլոր տաղաչափները, բոլոր ժամանակներու, երբ կազմական անբաւարարութեամբ մը (մար-մնականին չափ իրական է իմացականը: Միտքի գաճաճներ նուազ հազ-ուադէպ չեն) անկարող են զանազանել ստեղծուածն ու չափուածը: Պատուական Միսթարեանը այնքան քիչ կը հասկնար բանաստեղծութե-նէն որքան շատ՝ մեր լեզուին օրէնքներէն որոնց լիակատար գիտու-թիւնը, խղճամիտ կիրարկումը չեն կրնար սակայն շնորհել մեզի ներ-դաշնակ քանի մը տող: Ալէտը Եգէականի և Յոնիականի ամբերուն չափ-մանափակուեցաւ սակայն: Նոյնն է ան արեւելահայոց մօտ որոնք լեզ-ուական անբաւարարութեան մը կրնան ապաստանիլ երբ այնքան զիմա-ղուրկ կ'ընեն իրենց փոխադրումները, մանաւանդ չափուած բարբառին վրայ: Ու այս վիճակին գրեթէ կրկնութիւնն է որ կը տեսնենք Պալսոյ մէջ մանաւանդ 1870 - 1890 քսանամեակին երբ թարգմանութեանց նկա-րագիրը դպրոցական է և հետեւաբար վերին խնամարկութեանը տակ՝ դասախօսներու: 1900էն յետոյ, գլխաւորութեամբ Սիպիլի մեր թարգ-մանչական բանաստեղծութիւնը պիտի արձանագրէ կարևոր յաջողուածք-ներ: Ուշագրաւ է որ ժամանակակից միջազգային քերթողութեան մէկ քանի գլուխ — գործոցները (Վ.Էրէն, Պասլը, Լ. Բոմբ Եր. Լիլ, Հերէդիա) հա-րազատ փոխով մը փոխադրուին մեզի: Զօպանեանի, Տիկին Սիպիլի, Ե-դիչէ Դուրեանի միջոցով, կը ցաւիմ հոս յայտնելու որ կորսուած են Վարուժանի փոխադրումները Պատլէսէն, ինձի կարողացուած հզօրնակին կողմէ որ կը յայտարարէր թէ կը գրէր այդ քերթուածները նօրէն, հայե-րէն լեզուով, բայց ծայրայեղ հաւատարմութեամբ մը բնագործին: Զօպան-եան այս բոլոր շարժումին սկզբնական զսպանակն է:

խղճմտանքին, արուեստագետի մը փորձանառատ օրերուն մէջ, մեր կարծիքով մեղքերուն ամենէն թիթեկին, զրեւու մեղքին դէմ, մեր հրապարակին համար հոմանիշ դարձած պէտքերն, ուրիշները զարմացնելու աղտոտ սնապարծութեան, ուր զրելը կամ եստպաշտութիւն է կամ աճաբարութիւն: ... Եւքիլէսի Պարթէնէը, ընտրուած այդքան հոռու զարերէ, ուրիշ վաճառ՝ ճշդեւու համար, զանգուածին հոգեկան բարձրացման հարցին մէջ, օգո՛ւտը որ քաղելի է գասական գրականութիւններէն որոնք արբանբու և զրաբարի ախոյեան վարժապետներու մատենաւ գարաններուն մէջ, կաշեգամբա՞ն, ախողունքը կը ճարէին շատ շատ մեր ընտրանիին, և որոնցմէ նաշակներ ալ մատուցուած էին, իրարու հիացումին, լեզուական կորովի և զարդագիտութեան կրկէսի վերածելու գինով մը գասական ողբերգութեանց այլապէս ահաւոր նշանակութիւնը:

Ծանրացայ թարգմանչական սա վաստակին վրայ: Սրչակ Զօպանեանի մօտ, համոզուած ըլլալով այն մեծ բարիքին որով կրնային ազատագրուիլ մեր միջին ընթերցողներուն ախորժակները նախ՝ ռոմանթիկի մին աղէտէն, իզմիրեան թարգմանութիւններով տարածուած մեր խորագոյն գաւառները մինչև և երկրորդաբար՝ ոճրապատում թերթներու յիմար ու անբանացնող ազդեցութենէն (*) որ մեր գրականութիւնը իր արմատներուն մէջ խակ կը կրծէ, արգիլելով անոնց տարածումը լայն խաւերէն ներս: Փոքր ու աղքատ, անհորիզոն ու կապանաւոր գրականութիւնները — ուղենք չուղենք կան ասոնք, ինչպէս կան անոնց ծնունդ տուող ազգերը — այդ կարգի գործերու մէջ վրայ կուտան իրենց իմաստը նոյնխակ: Բոլոր ազատագրուող ժողովուրդներու մէջ պետական ծրագիր է եղած մաքի մեծ գործերուն թարգմանօրէն մատուցումը ներքին հրապարակին: Այս փոյթը ոչ նուազ կարևոր կը նկատուի որքան զինուորական կրթութեան մը պարտադիր սպասը: Մե՛նք, ինչպէ՞ս մոռնալ այն ահաւոր դերը զոր կատարեցին Իզմիրի Տէտէեան տպարանին հրատարակած Տիւմաները, Էօփէն, Սիւնները, ու-

(*) Պիտի չիսսիմ tirage-ն իզմիրցիներուն թարգմանութեանց: 1870ը սակայն կը որբանայ 1910ին մօտ, երբ նկատի առնենք որ ոստիկանական բոլոր թարգմանութիւնները մեր մէջ կ'արժանանան երջանիկ սպառման ընդդէմ զտարիւն մեր մէկ գրողին գործին որ Ն. Գ. Բ. ի եպիսկոպոսական փոյթին հակառակ, քանի մը հարիւր օրինակին վրայ կը մեղնի անկանգնելի:

րոնց կազմած ճաշակը պիտի արհամարհէր մերը: Արեւմտահայ վէպին անժառանգ դոյութիւնը բացատրող ազդակներէն կարեւորագոյնը, ըստ իս, այս տպարանական, սակարանական, վարժապետական մեղապարտ դորձակցութիւնը եղաւ, անկարելի դարձնելու աստիճան ազգային վէպի մը կեանքը:

Վերջացնելու համար.

Յիշել թէ Արշակ Չօպանեան Մ. Պէշիկթաշլիանի զրաբար տաղերը փոխադրած է արծակ աշխարհաբարի: Չեմ դատաւիտեր ձեռնարկը որ կը բխի տաղանդաւոր ողբերգակին դէմ խոր պաշտոնէ մը, բայց չեմ վարանիր արձանագրել վրիպանքը: Փոքր խնամք մը, շատ փոքր սակայն, բաւ էր բնագրին ամբողջ խոռվիչ գեղեցկութիւնը փրկելու, պարզ՝ հեղինակին չափին յարգումովը, անփոփոխ պահելով բառերը որոնց մէջ ծրարուած զգայնութիւնը այնքան մերօրեայ կը մնայ երեք քառորդ դար յետոյ ալ: Նոյն դիտողութիւնը Քուչակին համար որուն աշխարհաբարը խորթ կուգայ մեզի, անոր համար որ մեծ բանաստեղծներու մօտ զգեստն ալ մաս կը կադմէ մարմինին: Քուչակին աշխարհաբար արծակը, ինչպէս Հիւկոյինը հասարակ բառերու հաւաքածոյ մըն է միշտ դժբախտաբար: Անշուշտ ընթերցողը նկատի ունի նաև հակադիր մեղքը որով ոտանաւոր մը միշտ տաղաչափութիւն կը մնայ, չբարձրանալով երբեք բանաստեղծութեան: Ասկէ փաստ մը դարձեալ Քուչակին ոտանաւոր փոխադրութիւնը արեւելահայ բարբառով, ո՛ւր բանաստեղծութիւնը անլուծելի խորհուրդ մը եղած է հարիւր տարիէ ասդին:

7

Գ Ր Ա Գ Է Ց Ը

Շատ են գրողներ որոնց աւուետքը — բառը նկատի չունի միայն արտայայտութեան կատարելութիւնը, զգայնութեան ազերսը որեւէ դորձիքի հետ, այլ ընդարձակութիւն մը որ կարեւոր ընդգրկել Չօպանեանի իմացականութեան, զգայնութեան ու շրջավայրէն կրած հակազդեցութեանց ամբողջ շրջափոխութիւնը — դանդաղ, աճման սովորական օրէնքները յարգող, կը քալէ կատարելութեան սոտիճանական ապահով յառաջատուութեամբ մը, իրենց կեանքի երկրորդ կէսերուն գտնելու համար պայծառ ու բացարձակ լիութիւն մը: Տեսանք ասոնցմէ

կարևոր երկու նմուշներ: Արվիարեան և Զօհրապ մարդեր են որոնց զործին ինքնատպուծվել են, թէև զգալի իրենց առաջին խոկ երիտասարդութենէն, պիտի ծեծուի կեանքին հարուածներովը և հակահարուածներովը, դառնալու համար, այդ խոկ գինով, բաւական ուշ սակայն, վերջնական կաղապարը որ Ուէլքէ Էջէբէն կամ Աբդի Ժաֆէն ինքզինքը կը պարտադրէ մեր հիացումին: Յամեցող բայց վերջնական սա փառաւորման գիմաց, ուրացում մը չ'անցնիր անշուշտ մտքէս նոյն այդ մարդոց այն վաստակին որ կապ եղաւ անոր խոռվայոյզ երիտասարդութեան, ներկայացնելով ամէն երիտասարդութեան անհանդարտ, բոքր երազանքը, զգացականութիւնը, գիւրադրողութիւնը հանդէպ իրենց շրջապատին: Ժամանակը այս մարդոց համար մեղմիչ ազդակ մը չէ մինակ, այլև յաւելիչ ուժ մը: Անկէ պիտի չըստասեն այդ մարդիկը, վասնզի հասունութիւնը պիտի ուշանայ, պաշտպանելով իր տակ տաղանդին ծաղիկը շատ աւելի երկար:

Կան ուրիշներ որոնք պատանութեան սեմերէն կը յայտնաբերեն լիութիւնը իրենց տուրքերուն: Երևոյթներ են, չքեղ որքան դժուար հասկնալի: Կուտան, տարերային պոռթկումով մը հիմնականը իրենց անհատականութեան, տարօրինակ, անմոռանալի գոյներուն մէջ, և նոյն արագութեամբ որով յայտնուի էին, կը վազեն իրենց սպառումին կամ մահուան մը լուսապսակին վստահելով իրենց համբաւին անթառամ պաշտամունքը և կամ կը շարունակեն իրենք զիրենք կրկնել, վաղահաս ծերութիւն մը չհասկնալու ահաւոր դժբախտութեանը մէջ յամառ ու յանձնապաստան: Օրինակներ որքան որ ուզէք: Մեր վաղազրաւ քերթողներուն գործերը: Վեշտասանամիայ Մինաս Զերազ մը երբ Հիւկոյի հետ բաղդատականի մը կը մեծցուի (Եղիա), պատասխանատու չէ անշուշտ իր անկանգնելի թշուառութեան: Իր պատանութեան բխումը տպաւորեց իր շրջապատը հրաշքներու ուժգնութեամբ: Երկու տարին բաւ եղաւ որպէսզի այդ «հրաշապայծառ» երևոյթը դադրի ինքիրմէ, պարպուած այնքան ապահով իր հանճարէն ու դառնայ իր ալլապէս թշուառ կերպարանքին, — քարտուղարութեան, վարժապետութեան, խմբագրութեան սպաննող վրիպանքին: Ու նման ասո՛ր, որքան շատ թիւը մեր գրողներուն որոնք յայտնուեցան լուսաշող երևոյթներու նման, քաղցրագոյն յոյսերը ներշնչելով մեզի գալիք բարիքներուն և խրեցան կա՛մ համբաւին մօրուտքին, կա՛մ եղան

դիակներն երբ իրենց տաղանդին, երբեմն քառորդ դար ու աւելի անդին: Արշակ Զօպանեան:

Դժուար է պատասխանել: Տասնընկնգ տարեկանին անիկա գրող էր արդէն: Վաթսունը անցած է շատոնց ու տակաւին կարելի է կարդալ օրինակի համար Ռաֆֆիի վրայ իր ուսումնասիրութիւնը, անոր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ գրուած: Երկու թուականներուն մէջտեղ լման կէս դար(*) մը կը պառկի: Բան մը կ'ապացուցանէ՞ այս տարազը: Անշուշտ, ժամանակը մեր սպառումին աւագանն է մեր հտին: Բայց կրնա՞ք ցոյց տալ մեր մէջ մէկը որ գիտացած ըլլայ սա կիսադարեան մաշումին: Մտածէ՞՞ս Մամուրեանի Աբէլեան Մահալը անունով միայն կը յիշեցնէ (գէթ հեղինակին վերջի շրջանին) անդրանիկ կենդանութիւնը որ զարթոնքի սերունդին հասարակաց հոգեվիճակն էր եօթնամեական շրջանին: Որապաշտներու օրով, թերթը թերթ մըն է ու այսքան: Ուրիշ անձն: Դուք գտէք:

Արշակ Զօպանեանի մէջ կասած է ստեղծագործութիւնը. ըսի ատիկա, մեղմէ քառորդ դար մը առաջ: Այս անխուսափելի երեւոյթին ընդդէմ մեր ու իր ընդվզումը, հերքումը կամ ինքնապատրոււմը ոչինչով կը փոխեն վճիռը: Անշուշտ, տակաւին ժամանակ մը, անոր տաղանդը պիտի շարունակէ տպաւորուիլ բայց պիտի չունենայ սեպհական անդրադարձ — արուեստի գործը այդ անդրադարձն է ամէն բանէ առաջ — 1910էն առդին: Դիրքերը կրնան աւելնալ, պիտի չաւելնայ ինքը: Անշուշտ պիտի շարունակէ աշխատիլ, թերեւ աւելի ազմուկով, աւելի ալ օգտւածով: Բայց այդ աշխատանքը շեշտօրէն գոյնը պիտի առնէ նոր բաներու. — բանասիրական, կուսակցական, պատմական զբաղումներուն ընդհանուր ողիովը (չեմ ուրանար այս ամենուն մէջ ալ մեծ օգուտներ որոնք սակայն մեղի գալու համար անհրաժեշտաբար Զօպանեանի տաղանդով զբաղէտի մը պէտք չունին: Առաջին մարդն ալ որ պարտաւորութիւն ու բարեկամեցու-

(*) Եղած են արտակարգ կենսունակութեամբ գրողներ որոնք յաջողած են իրենց տաղանդին մատաղութիւնը պահպանել մինչև խորագոյն ձմեռը իրենց զգայարանքներուն (ութսունամեանի կէօթէն չի տառապիր իր տարիքէն երբ սիրահար կ'իյնայ 18 տարեկան աղջկան մը: Մարդ մըն էր որ պահած էր իր ջիղերը): Այս զարտուղութիւնները թերեւ կը ծառայեն միջին օրէնքը աւելի խստակշիռ պարտադրելու տեսակին ընդհանրութեանը վրայ:

ղուծիւնը միացնէր քիչիկ մը հասկացողութեան, միջակ մխիթարեան մը օրինակի մը համար, պիտի ընէր նոյն այդ վաստակը աւելի օգտաւէտ արդիւնքով) այդ կարգէ հետաքրքրութեանց: Սա կալուեցողութեան, ժամանակ մը սակայն պիտի անցնի աննշմար իրմէ ինչպէս շրջապատէն, տենդին և հոգերուն մէջ ուրիշ մրցանքներու, տագնապններու, քաղաքական որքան հրապարակապարական որոնք պիտի սպառնն անոր օրերը ու մեր ալ համբերութիւնը բայց պիտի չաւելցնեն ալ անոր արժանիքը ոչ ալ պիտի բաւարարեն մեր ակնկալութիւնները: Ազգային հարցը դառնալէ յետոյ մեր գերագոյն իրականութիւնը, կը փլէր ինքնիր վրայ, մեր մէջ ստեղծելով ամենէն անբարոյ լքումը, հիասթափումը նախ մեզմէ, յետոյ քաղաքակիրթ աշխարհէն: Մեր գրականութիւնը ոգևորող կրակը ինքնին կը մարէր, երբ մենք չէինք մեռած: Ո՞վ, ի՞նչ բան՝ պիտի ըլլար այնքան ուժով, հակադէմու համար այս ահաւոր խորտակումին: Յետ պատերազմեան դրական տագնապն մեր մէջ հոգեբանական այս կործանումէն կը մեկնի: Ու մեզի պաղեցուցած է նախ մեզմէ: Ան չի նմանիր ամէն սերունդի գոյութեան իրաւունքը կերպադրող նորոգման պէտքին որ երբեմն հերքումով, ուրացումով, դժգոհանքով կ'արտայայտուի, երբեմն ինքնիր վրայ նահանջով: Անիկա տագնապն է կործանած սերունդի մը: Խորքի մը վրայ չեն տեղաւորուած անոր հոգիին սակորները: Ու այդ սերունդին մէջ ենք, բոլորս: Ու մեզի հետ Արշակ Զօպանեանը: Բայց ահա տարբերութիւն մը: Նորերը պիտի չվարանին իրենց երազներուն դիակները վար թափելէ իրենց արտեաններէն: Արշակ Զօպանեան ինքզինքը պիտի մանրէ, հաւատալու համար իրեն: Ու ողբերգական է ասիկա:

Խորքի սա կոտորումին դիմաց — զոր դատապարտել մեղքէ մը աւելին պիտի ըլլար —, Զօպանեան կը մնայ այն գրագէտը որուն ոճը կրցած է կիսադարեան ճշում մը դիմակալել: 1890ին փնտռուած գրագէտ մըն էր ան: Յիսուն տարի յետոյ այդ օրերէն, եթէ երբեք անձկութեամբ չի փնտռուիր իր ստորագրութիւնը, բայց չի ալ յոգնեցներ, չի նեղեր ապալժմէ, անհաղորդ (իր ժամանակին) մարդու յանցանքներով: Իր ժամանակին ըզգայնութեան մէջ քալել կրնալը զանցառելի յատկութիւն մը չէ գրողի մը համար որուն զբաղումները լայնօրէն կը կապուին իր ժամանակին: Անիկա մէկն է այն շատ քիչերէն, որոնք, պատկանելով հանդերձ ուրիշ աշխարհի և հոգեվիճակի, պիտի չա-

րունակին տառապիլ, իմաստութիւն, յորդոր, սպասողական արիութիւն հայթայթելու համար սփիւռքի ակնկառոյց «նսնմալըստուերո» զանգուածներուն: Գրականութիւնը ո՛ւժ է: Դժբախտ հարցում: Բայց սո՛վէն խմբագիր թիապարտ մըն է մեր մէջ այսպէս ընդունուած պատրանքին: Ու նոյն ատեն՝ հերքո՛ւմը ճշմարիտ տիպարին որ պետականութիւն ունեցող ժողովուրդի մը մէջ աստիճանաբար կը խորանայ, կ'ամրանայ, աճեցնելով իմացական ստացումները, կատարելագործելով դատելու, թելադրելու իր ձիրքերը, և փոխանակ մեր մէջ պատահածին նման ինք իր մէջ կրանալու, չորնալու ու իբր կ'մախք ապրելու, տարիքին հետ պիտի բարձրանայ իր գագաթին:

Մեր իմացական հասարակութիւնը, ըսել կ'ուզեմ մեր միտքը յուզող հարցերը, թէեւ տարօրէն ողբերգական, նոյն աստիճանով ալ պարզ նկարագիր մը ունին, կտրուկ ու աննահանջ: Ասոնց համագումարը մեր գոյութեան այլապէս ահաւոր առեղծուածն է, զրուած մեր առջև գրեթէ նոյն ու մէկ ձևով: Երէկ ատիկա սուրն էր թշնամիին: Այսօր՝ մեր հայրենիքը իր կողին ունի այդ սուրին ծայրը: Մեր սփիւռքին մէջ սո՛ւրը՝ հետախաղաղ ջնջումին: Այս երկու հիմնական հարցերու առջև մեր խմբագիրներուն տալիք իմաստութիւնը: Զեղի կը ձգեմ պատասխանել:

Այս հիմնական հաւատարմէն յետոյ, Զօպանեսի մէջ գրաւ գէաը դատելու ատեն, պէտք է կանգ առնել ոչ նուազ կարևոր ուրիշ իրողութեան մը առջև: Փաստ է որ անոր տաղանդին լայնագոյն մասը սահմանուած եղաւ իմաստներու մարզի վրայ ըսւ պառման մը: Արդ, ապացուցուած ճշմարտութիւն է որ ամէն քառորդ դար, չըսելու համար տասը տարին անգամ մը, իմաստնեւուն չեմ ըսեր զրութիւնը, բայց գոնէ այժմէութիւնը, վարկը, տարողութիւնը կը վերաքննուի, նման չըլլալով զգայնութեան որ, գոյաւորման մէջ դանդաղ, կերպարանափոխ կ'ըլլայ աւելի դանդաղ: Մեր մէջ, զրական երեք սերունդ որքան տարբեր կը ներկայանան իբրեւ արտայայտութիւն. բայց զգալու մէջ հաւատարիմ է Վարուժանը Օտեանին (*):

(*) Այդ զգայնութիւնը մեր զրական չորրորդ սերունդին մէջ է որ փոխուած կը տեսնենք: Նորագոյնները տարբեր են մեղմէ ոչ իբր արտայայտութիւն, այլ իբրեւ հոգեյատակ: Սփիւռքին պայմաններէն բխող սա հոգեվիճակը բաւական նոր է, վերլուծուելու համար:

Այս արդիւնքներու առջեւ, Չօպանեանի մնալը պատենէլի վրայ, ըսելու համար իր խօսքը երկու ու քիչիկ մըն ալ աւելի սերունդէ մարդոց, իրողութիւն մըն է բաւական հազուադէպ ու մտածել մզող։ Չեմ զբաղիր կուսակցական պաշտպանութեամբ կամ հակամարտութեամբ մարմին առած այն բոնի, սուտ վարկով որ թշուառագոյն փառքը կը կազմէ կարգ մը անուններու, անոնց հետ պտտող, դրօշակի դեր մը դառնալու աստիճան իրերամերժ մեր ձգտումները կերպադրող։ Արշակ Չօպանեան մէկն է մեր մէջ ամենէն շատ քարկոծողներէն ինչպէս չփափուածներէն։ Բայց կը զբաղիմ այն երեւոյթով որ իր խօսքն է, բեմէ թէ թերթէ, միշտ փնտռուած, միշտ ընդունակ՝ պահել, պայմաններ զոհացնելու, երբ դադանիք չէ իր միտքին կասումը սանկ քառորդ դարէ սողին։ Ուրեմն, Բացատրելու համար այս բարատոքսը, ինծի կուգայ թէ պէտք է արդար ըլլալ գրելու իր կարողութեան հետ որ կը պահէ իր նկարագրին մեծ գիծերը անաղարտ։ Ու ասիկա երեւոյթ է հետաքրքրական սրբան իրաւ։

Այն տեսութիւնը որուն համեմատ գրելը հոգե-բնախօսական բարդ իրողութիւն մըն է ուր առաւելակշիռ են զգացական տարրերը իմացականին վրայ, ունի զինքը արդարացնող շատ չքեղ օրինակներ։ Բոլոր քերթողները — վաւերականները անշուշտ և ոչ թէ տաղաչափները — կ'ապացուցանեն ատիկա անառարկելի ստուգութեամբ։ Ո՞վ սորվեցուց իր սքանչելի ոճը Պ. Դուրեանին։ Ամէն պատասխան որ պիտի չահագործէր մեր գրականութեան ընդհանրութիւնները (ոոմանթիզմ, զրաբար, պոլսականութիւն և ընկերք) սովեստութենէն անդին չ'անցնիր։ Բայց, նոյն ատեն, ի՞նչպէս բացատրել խոր հմայքը զոր կը շարունակեն պահել կարգ մը ոճեր, միշտ մեր մէջ, երբ ջղային դրութիւնը, այսինքն զգացական տարրեր չեն պաշտպաներ դանոնք։ Լեւոն Բաշալեան պիտի լռէ քառսուն տարի առաջ, վասնզի իր զգայութիւնները անհրաժեշտ հակազդեցութիւնները չեն արթնցներ իր միտքին կարգ մը կեդրոններուն վրայ։ Ու պիտի ընէ լաւ, յարգած ըլլալով, այս նահանջով, արուեստը և ինքզինքը։ Բայց, Արշակ Չօպանեանը, Հարկ է ընդունիլ որ միշտ հոմանիշ չեղան իրարու՝ ստեղծելը և գրելը։ Չեմ խորացնէր վերլուծումը։ Առաջինը երբեմն անկախ է երկրորդէն որ մարդանքի, կամքի, յարատեւութեան հարցերու կրնայ վերածուել, պաշտպանուելով կամ ոչ՝ առաջինէն։ Այն ատեն կ'ունենանաք օրինակի մը համար, Ռաֆֆին։ Բայց կրնայ պատահիլ որ

երկրորդը երկարաձգուելի տակաւին, արձագանգի մը նման, երբ լուսած է առաջինը:

Այս արագ ցուցմունքները անո՞ր համար, վասնզի Զօպանեանի մէջ գրեւու արուեստին գործաւորը շատ կանուխէն յայտնուած է բացառիկ ճարտարութեամբ: Այս բառը, փոխանակուելով խառնուածքին, պատանութեան և երիտասարդութեան օրերուն, պիտի լինէ, յարգարէ անոր ջղային գրութիւնը, ինչպէս գրիչը որ մեր մատերէն գուրս, տողերու ճամբով, կը քալեցնէ մեր խռովքները: Այդ օրերուն հաշտ էին իրարու. զրազէտն ու ստեղծագործը: Ու մեր հասունութիւնը, երբեմն արագ, «այրելով» ասպարէզները՝ ինչպէս կ'ըսեն գաղիացիք, կամ յամրագնաց, ապահով: Որոնցմէ վերջ, անխուսափելի ընկրկումը մեր ջղային կեդրոններուն: Բայց ո՞ր օրէնքը չունի իր զանցումը որպէսզի չունենան ատիկա գրելուն այլապէս կամայական օրէնքները: Խորքի այս չորացման գուգահեռ է յաճախ ձևին ալ ճապաղանքը: Դիտեցէք իրապաշտները: Բայց ամենէն տխուր փաստը կուգայ Սիպիլէն որուն զգացական զստամութիւնը քայլ առ քայլ կը հետեւի ոճին ալ կոնծումին: Ներհակ փաստ մը, Արշակ Զօպանեանը, քանի որ անոր ոճը, քիչ անգամ հաստատելի նուազումներով (մանաւանդ երբ կը փորձէ բանաստեղծել կամ խորութիւն թելադրել) շարունակած է պահել ինքզինքը մինչև օրերը երբ կը գրուին այս տողերը:

Այս հաստատումը, նոյն ատեն հարկադրանք մը որպէսզի, արուեստագէտին ուսումնասիրութիւնը չծանրաբեռնուի յարս կլից տարրերով, մեծ մասը՝ զգացական աշխարհէն, որոնցմով ոճ մը անձնականութիւն մը կ'ըլլայ, անկախ պայմաններէ, միջավայրէ, ակզեցութիւններէ: Որոնք միտ մինակը երբեմն կը փոխարինեն իրականութիւն, թուիչք, անհուն ուժեր մերձեցման կամ անջատման, առաւելապէս ստեղծագործ երկունքին հետ դիտելի: Մեծ բանաստեղծները: Վէպերու ընդարձակ աշխարհները, իրենց ճարտարապետութեան հսկայ օրէնքներով: Ու կենսագրութեան խոշոր ծալքերը որոնք երբեմն մեր ոճը կը պատմեն մեզմէ անկախաբար: Այս բոլորը մէկգիւ, կը ծանրանամ սակայն այն միւս տուրքերուն որոնք ստացովի՝ մշակման ու խնամքի արդիւնք ըլլալուն հակառակ վերջի վերջոյ կը նոյնանան խառնուածքին, անզանազանելի դառնալու աստիճան: Այնպէս որ գիրք ու ջրերու հոսում իրարու կը վերածուին: Եղիա, Եղիշէ եպիսկոպոս Դուրեան, Արշակ Զօպանեան:

Ուրեմն, այն զեղեցիկ բխումը որ Զօպանեանին երիտա-
սարգուծիւնն է իր ոճին վրայով, այն տաք, կենդանի զրաւչու-
թիւնը, արիւնով, սերմով ու երազի բեղմնափոշիով շաղախուն,
որ ֆիզիքական շնորհքի պէս բան մը կ'ընէ մեր զրուածքը (*),
վասնզի կայ այդ կուսուծիւնն ալ, candeurն ալ, մարմնականին
չափ խռովիչ. այն երիտասարդ, թեւաւոր, հաւատայեղջ լըջու-
թիւնը ուր իրարու կը խառնուին թեն ու յուսախաբուծիւնը և
որով կը զատուին կարգ մը պարմանութիւններ (Ռէնպօ, Պոտ-
լէս, Սամէն). կարճ՝ զրազէտի մը կեանքէն այն շրջանը ուր ջի-
ւերն ու երեակայութիւնը մէկ կը քաշեն աշխարհին բոլոր հոս-
մունքները ծծելով ու արտածորելով, ու զայն, այդ շրջանը
կ'ընեն մոգական դարը մեր իսկ խորհուրդին, մեր մտքին պայ-
ծառ, անհուպ, անչամանդաղ հարսնութիւնը — այս ամէնը
տուած է Արշակ Զօպանեան իր տաղանդին առոյգ օրերուն, իր
երիտասարգութեան: Ու իրողութիւն է որ բոլոր նորոգումները,
թափանցումները, ուղղութեանց զգայարանքը կը զուգադիպին
այդ շրջանին:

Ոչ կողմնակցութիւն, ոչ ալ անարդարութիւն է զրազէտի
մը դէմքին վերջնական զնահատումը կատարել իր առաքինու-
թեանց գումարով ու զանցել ստուերները որոնք ստուերներ են
միշտ: Ժխտական տարրերու շահագործումը polemique՞ի վայել
ու հոն ներելի, բեռ մը պիտի ըլլար գրականութեան պատմու-
թեան մը մէջ որ արժէքներու տողանց մըն է ամէն բանէ ա-
ռաջ: Այնպէս որ անտես կ'ընեմ ինչ որ ճոռոմութիւն, հոնտու-
րութիւն, մաղձ ու անիրաւութիւն է երբեմն անոր դատումնե-
րուն մէջ. զիջում, շողում՝ անոր զնահատումներուն մէջ. անբա-
ւարարութիւն, ինքնակրկնում, հարեանցիւթիւն ու անփաստ
ինքնաբաւութիւն՝ անոր հրապարակագրական վճիռներուն, որոնք
բոլորը մէկ ստեղծած են անհանդուրժելի, զժբախտ հէքեաթ մը
մարդէ մը, որ պարզ իր նախասիրութեանց կշիռովը, արուես-

(*) Շէլլի, Բից, Շիլլէր, Լամարթին (առաջին խորհրդածութեանց
բանաստեղծը), Միւսէ, Դուրեան, Միսաք Մեծարենց նմոյշներ են այս
կարգէ քերթողներու որոնց տաղերը մեր միսեքուն կը դալին, եթէ ներուի
այս սրբապիղծ բայց այնքան ալ իրաւ բացատրութիւնը, զատուելով
այն միւսներէն, անոնք ալ մեծ բանաստեղծներ, Հիւկօ, Վորդսվորթ,
լը Գոնթ տը Լիլ, Սիւլլի Բրիւզոմ, Եղիշէ Եպիսկոպոս Դուրեան, Թէքէ-
եան, Սիւսանթօ, որոնց գործը մեր միտքը կը շահագորգուէ շատ աւելի
ուժգին կերպով քան մեր զգայարանքները:

տին բոլորանուէր իր ենթարկումովը վեր էր մնալու այս ամե-
նէն։ Ու կ'անցնիմ իր ոճին։

Ա.— Զերմութեան որ հակառակն է հետորական ծանօթ
չնորհին, բառերու կամ իմաստներու փշուժովը նուաճելի, ըլ-
լալու համար արու և առողջ հանդէս մը ուժերու, մեր միտքին
ինչպէս զգայարանքներուն հորմոններով (թող ներուի այս բառը
որ սակայն իրաւ բան մը ըսել կը յաւակնի հոս) ստեղծուած։
Որ մարդկային միտի համ մը կը պատցնէ անոր նախադասու-
թեանց թաւալումին հետ, գունաւորելու աստիճան անոր ար-
ձակը։ Սա յատկութիւնը որ շատ շատերու մօտ քնարական բը-
խումներուն մթնոլորտն է յաճախ (Սիամանթօ, Վարուժան, Պ.
Դուրեան), Զօպանեանի մօտ մշտական մթնոլորտ մըն է երբեմն
ծանր, անտեղի ըլլալու գինով, ինչպէս են պարագաները դա-
տումի աշխատանքներուն մէջ ուր վտանգին հետ կը քաշէ ծան-
րաբեռնում, ուռուցիկութիւն, գրական կեղծիք ըլլալու։ Նարե-
կացիին վրայ իր ուսումնասիրութիւնը ծանր փաստ մըն է այդ
ուղղութեամբ, քանի որ քննադատութեան մէջ սա կրակը ինք-
նին փորձանք մըն է ստեղծելուն համար զգացական մշուշ ու
ոլորտ, հո՛ն, ուր պիտի նախասիրենք ապահով, համողիչ, հան-
դարտ տողանց մը իմացական, պատմական, գրական փաստե-
րու, գատաստաններու։ Այս տեսակէտը գոյ է դարձեալ մեծ
մասին մէջ անոր գրական ուրիշ ուսումնասիրութեանց, բոլորն
ալ տաք, վարակիչ էջեր, մտածողական կերպին ձեւականօրէն
ենթակայ, բայց լայնօրէն շահագործելով զգացական, քնարա-
կան շնորհներ, որոնց գլուխը կուգայ ջերմութիւնը։ Սենք չենք
գատեր Զօպանեանի քննադատութեանց մէջ, այնքան այս զգա-
ցական մշուշը կը պաշարէ մեր միտքը, ատեն ու կարելիութիւն
չձգելով որ գատումի հակազգեցութիւններ դարգանան մեր մէջ։
Այս ջերմութիւնը՝ գոյ դարձեալ, անոր հրապարակագրական,
վիճաբանական, յարձակողական բոլոր կտորներուն մէջ, հաս-
կընալի ներկայութեամբ մը քանի որ այս էջերը թխումներ են
մեր կիրքերէն ու քիչ անգամ կ'ընդունին հակակշիռը մեր դա-
տողութեան։ Համակրական կամ խարանդ անար այն գրութիւն-
ները ուր կիրքը կուգայ առաջին դիժի, Զօպանեանի ոճը թըր-
թրազին իրականութիւն մըն է զարմացնելու աստիճան հան-
դարտ վերլուծողները որոնք պիտի ուզէին այս փաղաղիչ հրա-
պոյրը հաստատել մանաւանդ բանաստեղծական էջերուն մէջ
ուր ասոր պակասը խորապէս կը դարմացնէ, չըսելու համար՝ կը

վշտացնէ, ու կը մղէ լրջութեամբ նկատի առնելու անոր քերթողութեան դէմ բանաձեւում վերապահումը^(*): Այս դարու սկիզբին, արդէն կարծիք կար ընդհանրացած անոր զգայնութիւնը հիմնօրէն հերքող չափազանցութեամբ մը: Քառասուն տարի յետոյ Պարթեւեանի ուրացումէն, Զօպանեանի ոճին ջերմութիւնը չէ տեղափոխուած իր արդար կալումսին — ստեղծման — մէջ ու կը պահէ իր աստիճանը մէկ ու նոյն տեղի վրայ:

Բ. — Գունագեղութեան, որ փափիկի ու էգ շնորհ մը չէ, այնքան տխուր, օրինակի մը համար, քանի մը կ'ընկերու շարունակ ոճին մէջ. այլ կենդանի, հաստատ իրականութիւն մը, Զօպանեանին ոճը յոգնութիւն առթելէ հետոս ընծայող մեծ առաքելութիւնը: Երանգներու գիտութիւն մը կամ գոյներու ճարտար բաշխում մը — գոյներուն հոետորութիւնը — չունիմ մտքիս մէջ երբ կը տարուիմ անոր գրուածքը գատելու իբր աւանդէն գունագեղ ոճը իր սերունդին^(**): Իբր այդ, գոյնի հան-

(*) Կը մեղադրուի Արշակ Զօպանեան մտածման հոետորութեամբ ու ըզգացական ցրտութեամբ: Իր ու յաջորդ սերունդներու սա մեղադրանքը երկընցած է մինչև մեր օրերը երբ մեր ժխտական բնազդները պէտք չուէին ուրիշ փաստերու, տապալելու համար ինչ որ վեր էր միջակէն: Իր քննադատութեանց մէջ քնարական տարրին գերակշռութիւնը, իր գեղութեամբը հրապարակադրական իր պայքարներուն ընթացքին, թէ քերթուածներուն մէջ պառնասեան վերապահութիւնը, թերևս կամաւոր անզգածութիւն մը պատճառները կուտան այս մեղադրանքին: Բայց ազգակներու ճշգրտումը բան չունի փոխիկի վերադրումին տարողութեանէն: Իրողութիւն է որ կը տաքնանք Զօպանեանի հետ, իր լայն, առատ, բեղուն ու հաղորդական ոճին մէջ երբ կը դառնէ մեր գրական արժէքները, մանաւանդ մեռածները, անիրաւունացածները, երբ կը կարծէ վերականգնել: Կը մնանք զգոյշ, վերապահ, կասկածաւոր, տհաճ՝ նոյն այդ ոճին մէջ երբ Արշակ Զօպանեան զայն կը գործածէ տեսիլքներու կերտումին, զգայնութիւններու նուաճումին, ու նկարչական տպաստութիւնները կը փոխակերպէ, ըսել կ'ուզեմ մտածման իբր նախանիւթ կ'ընդունի դանոնը: Ու ասիկա իրականութիւն էր, նոյնիսկ անոր տաղանդին անդրանիկ բխումին: Բայց ահա աւելին: Այս զանազանութիւնը կը չքանայ մոգական հարուածով մը մեծ գործերու մէջ: Ընթերցողը չ'այցուի նման մտաւարտութիւններէ երբ կը թրթռայ անոր հետ, Միլթոնի Պէճիկրաւըլլիոն, Քուլսոյ (իւ յառաջաբանը) անուանուած իր կառոյցներուն մէջ, շեւտութիւնը պարզ է:

(**) Որ, տարուած իր վերանորոգչական, յեղափոխական արեւելահայ հանդանակներէն, գոյնի հարցը չ'զգաց անգամ, թողուլ այս մտահոգութիւնը յաջորդ սերունդին, այլապէս թշուառ, կապանաւոր, մեր արուեստագէտները, արգիլուած իրենց խորագոյն ցանկութեանց մէջ, ամ-

դէպ սա մտահոգութիւնը կտրծես տեսակ մը հակազդեցութիւն է նախ ռումանթիքներուն կեղծ, ուռնցած, տրամօրէն եսանուէր գոյներուն ընդդէմ որոնք մանաւանդ կրտսեր թեւին մէջը կը թաթխուին քերականական չարարին այլապէս ինքնարաւ կեղծութիւն մէջ: Սէթեանի, Չերազի, Եղիայի ոճերուն մէջ գոյնը ուրիշ իմացք մըն է, զոր միջոցը չունիմ հոս վերլուծելու: Կարդացէք Չերազի Աւ Զէֆէւ քերթուածը ու կը հասկնաք թէ ինչ ըսել է գոյն խաղալ բառերով: Չօպանեանի մօտ գոյնի մտահոգութիւնը հակազդեցութիւն մըն է դարձեալ իր իսկ սերունդին անոր հանդէպ շատ զգուշաւոր կեցուածքին: Արդարեւ, եթէ պահ մը առանձնացնենք Զօհրապը որ իր յօրինումին հաստատ, արու, իրաւ գիծերը չ'ուզեր փորագրական յաջողութեամբ ներու միայն սահմանել, ու Սիպիլը՝ որուն արուեստական գոյները շինծու ծաղիկներու թեւադրանքին շատ մօտիկ թէն, բայց գոնէ վայրկեան մը կը պատրեն նայուածքը, միւսները, յամառ ու կամաւոր ուրացումով մը, հեռու եղան գոյնի զգացողութենէն, չեմ ըսիր կախարդանքէն: Ոչ Հրանդ, ոչ Արփիարեան, ոչ Կամսարական, ոչ Բաշալեան մտքէ չանցուցին արժէք կամ պարտք տեսնել գործածելու համար իրենց ոճին մէջ այն տարրերը որոնք Արշակ Չօպանեանի գրչին տակ նկարչական հանդէս մը պիտի ստեղծեն, մրցելու աստիճան բառերուն հետ: Արշակ Չօպանեան ունի էջեր ուր յաւակնած է բառերով արտայայտել տեսարաններու, նկարներու ոչ միայն գեղեցկագիտական կողմերը, կառուցման օրէնքները, խորհուրդը, ձգտումները, այլ նաեւ այդ վայրերուն և այդ կտաւներուն մարմինը իսկ, այսինքն գոյներուն լեզուն: Կարդացէք օրինակի մը համար, անգամ մը յիշուած նկարի մը մասին (Բիւզիս տը Շաւանի Ձկնորը) իր մէկ քրօնիկը ու պիտի զգաք ամբողջ տարրերութիւնը որով կը գատուին Արփիարեանի իրաւ բայց փայլատ, Չերազի կամ Եղիայի հնարովի ու սուտ նկարագրութիւնները:

Գ.— Պայծառութեան որ դարձեալ դասագրական տարազ մը չէ, վարժապետներու պահանջները գոհացնող: Ռումանթիքներու նախագասութիւնը, հակասակ փչուած ըլլալուն, յստակ

բողջական գրօնով մը ինկան հակադիր վտանգին, գրականութիւնը վերածելու աստիճան գոյներու խաղի մը. ճիշդ է, մեծ տաղանդները նուաճեցին դժուարութիւնը (Մեծարեւոյ, Զրաքեան) բայց փոքրերուն մօտ այդ մեղքը անքաւելի գործեր տուաւ, ամենէն առաջ կ'ինքնուր բոլոր մը գործերը կը կարգանք այսօր կարմրելով, իրենց հաշուին:

է ու առանց ծալքի, կնթախորչի, կնճիւրի՝ Միւրես և ուռած : Ու, աւելի կանոնաւոր՝ մանաւանդ ոճը որով կ'արտայայտուին (*) 1890էն առաջ մեր գրողները անխտիր : Ուրեմն, Զօպանեանի պայծառութիւնը աղերս մը չունի յաճախ հետեւողութեան հետ նոյնացող այդ պահանջին : Նոյն ատեն անիկա չի նմանիր իրապաշտներով հետապնդուած մայր ցանկութեան : Ժողովրդական և հասկնալի մնալու բռնաւոր օրէնքին — նուէ՛ր արեւելահայ ազգեցութեան, որ մինչև մեր օրերը չէ զաղրած մեզ պատուելէ : Արշակ Զօպանեան, արեւմտեան մտածողութեան և թէքնիքին մէջ ինքզինքը կազապարած գրող, յաճախ պիտի մասնէ ֆրանսերէն, մեր բառերով ու մեր լեզուն պիտի ճկէ, զայն ընդունակ ընելու աստիճան արտայայտելու այն բազմաթիւ երեսները որոնք ոճ մը կը զատեն արտայայտման պարզ տարազ մը ըլլալու ճակատագրէն, զայն բարձրացնելու համար գեղարուեստական կառոյցի մը բախտին, բարդ, բազմադիմի, մէկէ աւելի շնորհներով դաշնակերտուած : Ուր, բառերը, իրենց սեպհական իմաստները ամբօրէն վարելով հանդերձ, երեան պիտի բերեն անկասկածելի, նոր աղերսներ, առնչութիւններ :

Ա. — Զայնէ, որ մեր բառերը քաղցր փունջի մը նման — մեր խորագոյն զգայութեանց շաղովը օծուն — պիտի կախէ մեր ականջներն ի վար ու ընթերցումը վերածէ դաշնադին հեշտութեան մը, այն տարօրէն խոր սարսուռին զոր միտն ու ժպիտը, յուզումն ու նայուածքին սնդուսը կը յօրինեն միաժամանակ ու անհասկնալի, երաժշտութիւնը ընելու գինով ամենէն խորունկը արուեստներուն :

Բ. — Դոյնեք որոնց արթնցուցած զգայութիւնները կ'աւելնան բառերուն առանձին, դուք ըսէք երկրաչափական ձևերուն վրայ, զանոնք հագուեցնելով թափանցիկ բայց երանգուն իրենց շղարշովը, ճիշդ ինչպէս դուրսի աշխարհին վրայ կը պատահի ասիկա երբ ձևը (առարկային) կը քաղցրանայ, կը զովա-

(*) Զեմ ծանրանար գրաբարխառն ոճին, գրաբարի անունով կատարուած զեղծումին, քանի որ շարժումին մայր զսպանակներէն երկրորդը (առաջինը ըլլալով հայրենասիրական, պահպանողական պարտք մը) պայծառութեան պահանջէ մը կուգայ : Կ'անցնիմ, առանց կենալու, Եղիայի մարզանքներէն դէպի բազմածալ ոճը որուն ընդնմարանքը ունեցած ըլլալը չի բաւեր առանձին որպէսզի սէմեոնիօ ոճի մը փորձերը տեսնենք իր ինքնավերլուծական քանի մը կոթորներուն մէջ : Մեր գրականութիւնը Զօպանեանով պիտի հաղորդակցի աբխազ գրուածքին (Կուրմոն Եղբայրներ) :

նայ, կ'արիւննոտի կամ կը վառի, համաձայն երանգին մարմաշին զոր կը հիւսէ լոյսը անոր աղուամաղերուն ոլորքներէն ներս ու կ'ընէ ներկը երբեմն տաք մարդկային ձայնի մը, նայուածքի մը, համբոյրի մը նման:

Գ.— Զգողութիւններէ որոնք իրերուն տակը կը թրթռան իրրե հիւլէական հէնք մը, խուլ ու անորոշ, բայց իրարու կը կապեն մանիշակին աչուկը ու աղջկան մը բիրը, կամ կը քաշեն իրարու, անդունդներն իսկ կամարող ուժգնութեամբը մարդոց կիրքերուն: Ու շարունակելը ձեզմէ:

Այս խորացումները զարդ մը չեն կազմեր հոս: Ստոյգ է որ հիմա, թերեւս ամէն ատեն ալ, վաւերական դրադէտը բաղմազդի ու դժուար պաշտօններ կը վստահի իր բառերուն: Կարգացէք մեր հիներէն նաբեկացիւն, Խորենացիւն, ու պիտի զգաք, անմիջապէս որ ձեր հոգին ընդունակ կը յարգարէք այդ կերպ զգալու բառերու այդ թաթառը որ Ադամաթէն կը կոչուի, շատ աւելի անդին քան ինչ որ կ'ուզէ հասարակաց զգայնութիւնը: Ներշնչութիւնը ուրիշ ճարտարապետութիւն չի թելադրեր: Եւ սակայն երկուքին հեղինակներն ալ, մշտական վտանգին մէջն են իրենց ջանքէն յաղթահարուելու: Ինչ չեն էջերը ուր անոնք պարտուած ալ են, իրենց ձգտումներուն բռնութենէն տախտապարուած: Արշակ Չօպանեան զերծ է վտանգէն, յարատե սանձահարման մէջ պահելով բառերուն և գաղափարներու առնչութեանց բարդ դուպարը: Այնպէս որ երբեմն սիւնակներու վրայ երկարող իր խօսքը երբեք չի մթնիր: Ամէն ինչ, իր Ֆրազին մէջ, հաստատ տրամաբանութեամբ մը կը կապուի իր գերին: Տարբերը կը վարեն անկախ իրենց կեանքը բայց չեն տարանջատուիր, գառածիր, ինքնագլուխ դրութիւններ ստեղծելու (Չրաքեան) ու կը դաշնուն տիրական ամբողջութեան մը մէջ, հետ: Այսպէսով, բազմերանդ ու շատ մը կողմերով թելադրական այդ կառոյցին մէջ պայծառութիւնը արուեստի յաջողուածք մը կ'ըլլայ և ոչ թէ տափակ յարգանք մը, գիրքերու օրէնքներուն մատուցուած:

Գ.— Դասականութեան որ հետեւութիւնն է վերի յատկութեան: Բայց որ տարբեր է դարձեալ յղացքին ընթացիկ միջինէն: Ուղիւրութիւն է սոմանթիք ոճը հակադրել գոսականին: Որչափ դրքունակ, հղանակը կը ծածկէ զրական ստոյգ իրողութիւն: Չեմ թուեր անուններ օտարներէ: Դիտել միայն կուտամ որ մեր սոմանթիքներով իր մտքին անդրանիկ անունը առած,

երբեմն անոնց կողքին ալ աշխատած երիտասարդ մը, ինչպէս է Արչակ Զօպանեան, դժուարաւ պիտի ազատագրէր ինքզինքը այն աւելէն որ ուսմանթիք հոգեվիճակին հեղումի է, ամէն ժողովուրդի մէջ ու քիչ մը ամէն ատենի համար: Այնպէս որ պայծառ, գունագեղ, գաշնաւոր տարրերը — բոլորն ալ մեծ զօպանակներ ուսմանթիք ոճին հոգեբանութեան — պիտի բարեխառնուին ապահով ու հաստատ գրչութեան մը մէջ (écriture) որ արեւմտահայ արձակին ամենէն յատկանշական առաքինութիւնները կը համադրէ ու կ'ըլլայ անոր վաստակունացած (*) պատկերը: Ոչ մեծութիւն, ոչ զգեստնող գեղեցկութիւն, ոչ կատարելութիւն, այս տարազին ներքեւ: Բազմաթիւ են մեր մէջ զրազեալներ որոնց ոճը այլապէս բարդ, թեւադրական ու զերազանց չընորհներ երեւան բերած է (Մեծարհնայ, Վարուժան, Զրաքեան, երբեմն Եղիան. նորագոյն գրողներէն ոմանք, ինչպէս Շահնուր): Բայց քիչ՝ անոնք որոնց լեզուն եղաւ այնքան յոտակ որքան կորովի, այնքան դաշնաւոր որքան գունագեղ, մտածման մը նրբենի գնացքը գիւրդութեամբ առաջնորդող ինչպէս զգացման մը թափին ջերմութիւնը թեւադրելու չափ առածիդ: Ու եթէ դարերու դասականութիւնը դեռ յղացքին մէջ կը զետեղէ ու կը պաշտպանէ ուրիշ յատկութիւններ, մեր օրերու զգայնութեան հետ երբեմն հաղիւ հաշտելի, թող ներուր ինծի հրաժարիլ աւտոնց վրայ ծանրանալէ, քանի որ համոզուած եմ որ այդ յատկութիւնները մենք համախմբուած գտանք անգամ մը մեր զրականութեան նոր մէկ շրջանին ուր զրազիտութեան (ահաւոր գիտութիւնը որ կը յաւակնէր պատահական աշակերտէն զրազեալ մը լատտակերտել), դասագիրքերու ցուցմունքները, սահմանները, հրահանգները ստեղծած են ամենէն անհանդուրժելի ոճը (Յ. Գուրգէն, Մ. Գարագաշ, Վրեհնայիներուն հայերէնը, Զեւրազ, Եղիայի ձախորդ մասը, և մեր ողջամիտ ընդունուած հրապարակագրութեան միջին գործիքը ու արեւելահայերէնը):

(*) Վերագիրը չի տարածուիր ընդգրկելու համար բոլոր յղացքները որոնք գրականութեանց պատմութեան մէջ կը դիպուն բառին կըռնակին: Պարզ է հոս անոր տարողութիւնը: Ոն մը, ուր միջին գիծի մը վրայ իրարու մօտ գան պարզութիւն որքան բազմերանգութիւն, հասկընալիութիւն որքան թեւադրականութիւն: Ուր մտածուելու չնուաղի բառերու բաւիղն ի վար բայց չգոհականայ նոյն ատեն, թօթուելու աստիճան իրմէ իր մեքենականութեան նկարագիրը: Ուր մեր նայուածքը քալէ, չիմ ըսեր սահի, առանց արգիւտելու իմաստին ու զգացման օտար տարրերէ, այնքան թարմատարօրէն առատ մեր շատերուն ոճին մէջ:

*
* *

Այս ամենէն յետոյ, ամփոփել ու ըսել վերջնական բաներ:

Արեւմտահայ մատենագրութեան մէջ Արշակ Չօպանեան կը մնայ եղակի իբր ծաւալ, գրած ըլլալով մեր բոլորէն աւելի ու ասիկա՝ երկու լեզուներով: Այս հաւաստումը նկատի չունի բացառաբար քանակը — քանի որ վեցերորդական հայրերէն շատեր զինքը ստուերի մէջ կը թողուն — այլ համեմատական միութիւնը վաստակին որ իր զանազանութեանը մէջ իսկ մնայ շեշտօրէն գրական: Ստեղծագործական աւելի կամ նուազ կենդանի չունչ մը իրարու հաշտ կ'ընծայէ անոր կիսադարեան արդիւնքը, եթէ ոչ փրկելով գործը ամբողջութեանը մէջ, գէթ փրկելով անոր նկարագիրը: Քիմամնսոյի վրայ օտարապատում քրոնիկէն սկսեալ մինչև Յրիկի վրայ իր ուսումնասիրութիւնը, Չօպանեան կը մնայ միշտ գրագէտ, հաւատարիմ իր տաղանդին հիմնական գիծին: Վեց հօթը հզօր յատկանիշներով ամբակուտ տաղանդ մը, որպիսին է Հ. Ղեւոնդ Սլիշան, իր հարիւրի մօտեցող (մասամբ անտիպ) հատորներուն զեղեցիկ փառքովը հանդերձ, զուրկ կը ներկայանայ մեզի այսօր դաշնաւոր այն ամբողջութենէն որով դէմք մը, ինքզինքը ըլլալէ ետք իր ժամանակին մէջ, կողմերու այդ հարստութիւնը մշակելով ու տանելով իրենց դագաթին, կը համախառնուի ապագայի շէմին ու կ'անցնի ազգային փառքերու այլապէս միակտուր հիացումին: Բանաստեղծը, վիպողը, պատմողը, հաւաքիչը, գիտունը, աշխարհագէտը իրար կը չէզոքացնեն այլապէս պատկանելի իր արտագրութիւններուն բաւիղին մէջ քննադատը, համադրողը մատնելու աստիճան արդար տագնապի: Արշակ Չօպանեանի համար նման տագնապ մը չունի գոյութիւն: Ասիկա առաջին ու կարեւոր հաւաստումը: Յետոյ, բացի հրապարակագրական, տեղն է ըսել միշտ ամուլ, եթէ ոչ աղիտալի վաստակէն, Չօպանեանի գործին մնացած մասը կը զետեղուի իր շրջանին ընդհանուր արդիւնքին, ներդաշնակ ասոր ու առանձին անկէ — ինչպէս ըլլալու է արդէն դերը ամէն ինքնատիպ արուեստագէտի — արտայայտելով վերջացող դարու երկրորդ կէսին մեր մեծ մտահոգութիւններէն մէկ քանին ու երկարելով ասոնց հետ մինչև նոր դարու առաջին տասնամեակը:

Սկսիլ գրական նոր սեռ մը, միտ մինակը ընդգէմ աշխարհ

մը արգելիքներու (միայն ամբօրէն կազմակերպուած , աւանդու-
թիւններով պաշտպանուած , մեծ գործերով պատկառանքի բարձ-
րացած գրականութիւններուն նետուած *luxe* մըն է քննադա-
տութիւնը որ դարերով ետ է բուն զրական իրազօրծումներէն
ինչպէս դիտուած է ասիկա ազգերու իմացական հոլովոյթին մէջ)
զայն պաշտպանել անխոնջ կորովով . զայն զարգացնել անհաշիւ
մասնումով մը ուժերու սրտնք այս գիւնով պիտի պակսէին ուրիշ
խոր , այլապէս օգտաւէտ կարողութեան աճումին . ու ասիկա
գրեթէ զիտակցարար՝ հոմանիշ է իմացական հերոսութեան : Ա՛յն ,
որ այնքան խանդաղին յոյսեր արթնցուց մեր վերլուծական վէ-
պին իր մատաղատի սպասին մէջ ու մեր քերթողութեան հա-
մար նոր ակօսներ գծեց . որ մեր քննադատութեան հիմը գնելէ
յետոյ ստիպուեցաւ անոր տպերախա տրտմութիւնները իր ան-
ձին վրայ դառնութեամբ ճաշակել , ան կրնայ հանդարտ խրդճ-
մըտանքով մը դատել ուրացումը որքան արդար խանդաղա-
տանքով մը սփռուի ինքզինքը յարգանքի , սիրոյ կայծերով ,
չըսելու համար փշրանքներով , դեռ զգալի՝ հոս ու հոն , սփռուքի
հոգեդաշտին ապիրատութեանցը մէջ : Մեր քննադատութիւնը
չի կրնար իր անունը հերքել :

Մեր ոտանաւորը ոչ ոքի երախտապարտ է այնքան որքան
իրեն : Տրտում չէ այս բարատօքսը ոչ ալ նուաստացուցիչ իրեն
կամ մեր բանաստեղծութեան : Եթէ երբեք մեր քերթողութիւնը
Արշակ Զօպանեանէն չունի քանի մը խոր , մեծ , խոկապէս ան-
կորուստ քանդակներ բայց չի կրնար մոռնալ «ծառայութիւնը»
որ ազատագրեց մեր ոտանաւորը նախ ինքը իրմէ , ռոմանթիզ-
մին սնոտիքէն զայն հանելով գուրս , յետոյ անոր տալով այլա-
պէս արդիւնաւէտ հեռանկարներուն փառասիրութիւնը : Պար-
տական են իրեն բոլոր այն բանաստեղծները որոնք 1890էն յե-
տոյ կրկէս իջան ու անկէ ազատագրուած այդ սեռին մէջ զար-
գացուցին իրենց ընդունակութիւնները : Այսպէս է աշխարհին
կարգը : Ոչ ինք ոչ մենք ցաւելու ենք ասկէ : Կրնանք անտար-
բեր ըլլալ իր «ԲԵՐՔՈՒԱԾՆԵՐՈՒՆ առջև բայց չենք կրնար չփշիւ
իր բարիքը մեր քերթողութեան :

Կը թողունք իրենց քունին մէջ լրագրական , կուսակցա-
կան , քաղաքական իր լայն ու մեծ կակ վաստակը որ իրմէն ան-
կախ զիջում մըն էր ու է մեր ամենուն համար հարկադրական .
բայց կը յանձնենք սերունդներու նկատուման իր կորովը , հա-

ւատքը, աշխատանքի ուժն ու իր ահաւոր յամառութիւնը, աշխատանքան երկար փորձերու գիմակալած ու դեռ կանգուն սա յատկութիւնները որոնք զիւրաւ կը վերածուն նկարագրի շեշտ կողմերու, զրկանքի, զոհողութեան, անողորմ ուրացման փուշպսակներուն ներքեւ ալլապէս սրտառուչ, երբ կարելի էր շատ շատերուն պէս «կազիկի կոք մը դառնալ», ինչպէս կը պատկերէ մեր ժողովուրդը, նման կացութիւններուն ողբերգութիւնը մեղմելու իր ճիգին մէջ: Փրկել ինքզինքը, անօթի՝ գերեզման ճամբորդի մը մղձաւանջը գէթ խնայել ողջ իր նահատակութեան: Արշակ Զօպանեանի առիթով այս տրտում հարցը կը հազնի իր սրտառուչ ողբերգութիւնը աւելորդ անգամ մըն ալ: Քղամիդը Յիսուսի հետ չթաղուեցաւ: Պէտք ունինք անոր, մահապարտները ծիրանաւորելու: Որո՞ւ բողոքել սակայն: Ու կ'աւելցնեմ: Նոյնիսկ հոգ, այդ գիշումը, իր մէջէն, կը դադրի նմանելէ շատ շատերու ճարտարապետած բախտերուն (*), քանի որ ամէն ինչ իր մօտ վատնուեցաւ մէկ ու նոյն վաստակին սիրոյն: Կամաւորը, այդ ամենուն մէջ, պէտք չէ ստորգնահատել: Մանաւանդ որ այդ վաստակը չսահմանափակուեցաւ լրագրական նեղ ու յաճախ սնամէջ փառասիրութեան մը, կամ անձնգլխար նպատակներու պարարումին: Արշակ Զօպանեան իր բոլոր վէճերուն, կիրքերուն, շեղումներուն, ինքնավատնումներուն, թափառումներուն մէջ պահեց հաւատաւոր, սկզբնատիպ մարտիկի եթէ ոչ թարմութիւնը, գէթ պայքարին մեծ թափը, զինքը վիճելի, անիրաւ, հակասական ընծայող փաստերուն թեթեւ սրտով ստանձնուած

(*) Դասաւրբութիւնը դեռ մեղք մը չէ մեր գրական բարքերու սակացոյցին համար, թէն հետզհետէ պարպուած իր ծիծաղելի, սփեւստական յաւակնութիւններէն որոնք շատ յաճախ զրական սպառում մը ծպտելու, պաճռահելու դեր մը կը հետապնդեն երբ թերդահատման կամ քերացման փաստերը օսկեզօծելով մեզ անուշիկ մը կը զերծեն մեր պարտքին շղթայէն, երկանաքարէն: Անոնք որ սկսան իրենց զրական կեանքը շքեղ տուրքերով, խոստումներով, և վարդոտն աճապարանքով մը, առաջին իսկ եղեմներուն, հեռացան մեր դպրութեանց փշոտ, անփառանակ անդաստանէն, բայց կը շարունակեն իրենց «սոցիալական արուեստէն օտար զբաղմունքներուն հանգիստովը, շահերովը, քանի մը տարին հեղ մը հոս ու հոն շերտ մը բան նետելով հրապարակի պանդոյններուն, չունին արդարացում քանի որ իրենց դաւաճանութիւնը դորձերու պակաս մըն է որ չի դարձանուիր: Կուսակցական պահանջներուն զիջուած ամէն աշխատանք թերացում մըն է, հարուած մըն է ոչ միայն գրագէտը տկարացնող, զատապարտող, այլև մեր զրականութիւնը աղքատացնող: Դիւրին է ձեզի շարել անուններ որոնց երեսուն, քառասուն տարիները խուեցան մեր գրականութենէն:

պատասխանատուութիւնը, միշտ աչքէ չհեռացնելով ասպարէզին (բառը կը գործածեմ՝ գրեթէ ստուգաբանական առումով մը) հիմնական ոլորտը, պայմանը որ արուեստով կը տաղաւարուի:

Ազգային դործիչ, երբ գրասենեակի, մատենագարանի, իմացական հաճութենքներու համար ընկալուչ ջիզեր բերած ենք մեր հետը: Ու իր տարիները անիկա պիտի սպասէ ծնունդի սահակադրութիւնը մեղմելու, սրբազրելու, հանդարտ իր շնորհներէն դարձնելու համար մարտական, գործօն առաքինութիւններ: Իր անունին համար մեր ազգային դատին պատմութիւնը պարտաւոր է բացառիկ էջ մը բանալ, շարքին մէջը այն ազնուական մարդոց, որոնք արդէն այլապէս յանկուցիչ փառքեր են մեր գրականութեան, կ'աւինարկեմ մեր այն իրապաշտ գրողներուն, այնքան մօտիկը զուտ յեղափոխութեան վաստակաւորներուն, չըլլալով անշուշտ զանոնք, բայց լայնօրէն զատուող պոլսագիծ, ումանթիք կարաւանէն և որոնք կ'անուանուին Սուրէն Պարթևեան, Գրիգոր Զօհրապ, Ռուբէն Զարդարեան, Վահան Թէքէեան: Ասոնք մինակ մեծագոյն գէմքերը չեն արեւմտահայ գրականութեան, այլ Արշակ Զօպանեանին չափ ու պէս ազգային դատին սպասարկուներ: Բացի Զօհրապէն որ իր կեանքին վերջին քանի մը տարիները տուաւ քաղաքական վտանգալից ու շեշտ գործունէութեան մը երբ աւարտեր էր իր գրական ճակատագիրը, և Զարդարեանէն որ իր հասունութեան բոլոր փառքին մէջ լքեց գրականութիւնը — լրագրիլը գրականութիւն չէ ոչ ալ ամբօթներ խանդավառելը — ինքզինքը ամբողջութեամբ տրամադրելով ազատագրական պայքարին, մեր մտաւորականներու գծրախտ փաղանգին մէջ չունինք անուն մը որուն հետ դուգորդուած միային սրտաուռ, այլապէս եղերական մանրամասնութիւններ, օտար ոտաններու գծոյթին խորը, ի հեռուկս աշխարհ մը արգելքի, յուսահատ դատ մը հետապնդելու արարքը նոյնացնելու ապրելուն իսկ իմաստին: Ու ահա տարբերութիւն մը: Արշակ Զօպանեան միշտ չվայկեց իրեն հետ թաքուն ու ոգևորիչ նպատը զոր զանգուածը, հայրենի հողը, նոյն երազէն բռնկած ընտրեալներու շարքեր կը հայթայթեն անհատին մենաւոր, գծուար ուժերուն: Գորշ ու մոայլ հորիզոններուն ներքեւ, հայրենիքին կործանման պատկերը մշտապէս կրելու գատապարտուած իր նայուածքի դաշտին, ու իր անկարողութիւնը յուսահատութեան թմրիւրէն ազատելու սպաննող տագնապին մէջ, անիկա վազեց, կը վազէ ահա քառսուն տարի է:

իր փետուրէ սուրովը դիմագրաւելու աղէտներուն աղէտը, եղական աշխարհի տարեգրութեանց մէջ, Չեմ մօտենար, վերլուծական մեթոտով, այդ կսկիծին որ մեր ամենուն է: Պատմութիւնը ջնջուած ժողովուրդներու անուններ կը յիշէ իր տոմարներուն մէջ բայց չունի արձանագրած տռամ մը, մերձհնալի մերինին: Մեր մարմինէն աւելի մեր միտքը պարտաւոր եղաւ կրել ամբողջ ամօթը մեր պատմութեան մեղքերուն և անէծքին:

*
* *

Ու վերջացնելէ առաջ քիչ մը սա երկարաձգուած վերլուծումը, պէ՞տք է հարցնել զժնդակ հարցումը որով կը դիմաորուին ամբողջական դործերը մարդոց, երբեմն, պայմաններու առջև որոնք կը կրկնեն իրենք զիրենք, ինչպէս է պարագան Արշակ Զօպանեանին համար. — Ո՞ր է մնայուն մասը այս հրակայ վաստակին. ի՞նչ կ'ազատի անկէ:

Հարցումին պատասխանը ժամանակը տուած է արդէն մասամբ: Մեր վէպը պիտի մերժէ իր անունը, իբր տաղանդաւոր դասալիքի մը անունը, քանի որ իր վիպականութեան ամփոփումը բան մը չունի աւելցնելիք իր սերունդին միջին ճիղին վրայ: Թողնէ՛ Փա՛ռքը: Անշուշտ, բայց շատ վտիտ՝ կոտրելու համար կամակոր ընդդիմութիւնը ապագային, որ միշտ տհաճ ըլլալ կ'ախորժի: Մեր բանաստեղծութիւնը զինքը չի կրնար քովի կը դնել մեր վաւերական քերթողներուն, ու ասիկա ի հնճուկս այնքան մեծ բարիքներու որոնք իրմով մուտք ունեցան մեր ոտանաւորին: Դո՛ւժաւորին, սուրվորին այս է տարբերութիւնը բնականէն ու պատիժը նոյն ատեն: Մեր հրապարակագրութիւնը պիտի չընդունի զինքը նոյնիսկ Մամուրեանի մը գիծին, անիրաւ ըլլալէ աւելի, չկրնալով ըմբռնել իր դերը մարդերու վրայ ուր ուրիշ շնորհներ կ'իշխեն: Մեր քննադատութիւնը արդէն կ'անգիտանայ զինքը, հասկնալի ապերախութենէ մը աւելի, սեռին կապուած չարիքի մը հպատակելով: Որեւէ ատեն քննադատները զժուար մուտք պիտի ունենան Տէրօջը այգիէն ներս: Այն ատե՞ն:

— Արշակ Զօպանեանի կը մնայ փառքն ու պատիժը իր ժաւմանակին:

ՀԱՊԷԼ ԱՍՍՏՈՒՐ

(1863 — 1934)

Ռոմանթիք սերունդին ամենէն խանդոտ օրերուն իր աչքը լոյսին բացած այս ազնեակը արեւմտահայ գրականութեան պատմութիւնը կը շահագրգռէ իր թերութեանց որքան առաւելուութեանց կշիռովը: Երեք սերունդի մտապատկերներուն և զգայնութեանց մէջէն քալած, երեքին հետ ալ ըլլալ կրնալու բնականութեամբ մը, վճարելով իր տուրքը, ծանրութեան չափովը՝ մեր իրապաշտներուն մեծ վաստակին, անոնցմէ յետոյ մանրելով ինքզինքը ու իր տաղանդին գիակը երեսուն ու աւելի տարիներ կրելու տրտում ճակատագրով մը տառապող, Սիպիլ — այս է իր գրական անունը — կին գրողներու մեր տոգոյն փառանգին մէջ դէմք մըն է, իր տիրական կնիքովը:

Իր սպասը մեր լեզուին կանոնաւորման, մեր քերականութեան ընդհանրացման, մեր ճաշակին կազմումին բաղմաձե կարիքներուն, զինքը կ'ընէ տակաւին անմոռանալի: Իր վէպը և վիպակները կը հտաքրքրեն գրականութեանց պատմաբանը այն տարօրինակ վիճակին համար որով կը զատուին իրենց շրջաններէն: Տիկին Սիպիլի մէջ հզօր ռոմանթիք մը տեղաւորուած է, թերեւ իր օրօրանէն իսկ: Կեանքին առաջին, կերպընկալ տարիներուն անիկա կաղապարը առած է իր մեծերուն, ու ծնունդով բերածը աճեցուցած՝ շրջանին ահաւոր ռոմանթիզմովը: Իր առաջին արժէքաւոր քերթուածը, Աւ Լուսին, գրուած է 1885ին: Անոր մէջ, նոյնիսկ սրբագրուած իր նոր ձևին տակ զօր անգամ է Պալէր հատորիկէն ներս, անոր զգայնութիւնը, ախորժակները, արուեստի զգայարանքը հարազատ վկայութիւնն են սերունդին որ կ'երկարաձգուի Դուրեանէն մինչև Արփարեանի առաջին հասունութիւնը, ես ըսեմ 1885, դուք ճշգիւցէք մինչև 1890: Վաւերական որքան յապաղած այս ռոմանթիզմը անոր կեանքին ընկերը պիտի ըլլայ սակայն տակաւին կէս դար: Ու հոս է իր տարօրինակութիւնը: Զօպանեանի մէջ ռոմանթիքը չորս հինգ տարի միայն կ'ապրի: 1892ին, Թերմուշէր հատորիկը հակահարուած է անոր պատանութեան: Սիպիլի Անեղոյ՝ զըրուած Աւ Լուսինէն քառսուն տարի վերջը, լեզուով միայն կը տարբերի, խորքին մէջ մնացած ըլլալով գարնանաթեւ, ազ-

գային, արվային ու անգայտ երգչուհին որուն ճերմկած ըլլան մազերը բայց չինկած երբեք իր աչքերուն: Այս ումանթիզմը աւելի ամրաչէն գիծերով՝ իր վիպական վաստակին ալ մէջը: Ոչ միայն իրեն ձև, այլ մանաւանդ իրեն խորք: Աշէն Բ Սէրք, իր պոլսական մասովը, կը կրկնէ ինքզինքը մէկ վիպական մէջ, Օբէրթը, գրուած շատ ուշ: Ուսուցչի, հանրային աշխատաւորի իր կերպարանքը մինչև իր մահը պիտի պահէ բան մը այս երկունութիւնէն: Այս պարադոքս ահա կը գանազանէ իր դէմքը իր ընկերներէն որոնք իրեն հետ սկսան բայց կեանքին առաջին դասերէն ու մեր պայմաններուն ասեղին տակը չուտով եղան իրենք զիրենք: Անհեթեթութիւն է անշուշտ 1930ին գրուած քերթուածը փոխադրել ստիպուիլ 1880ի շրջաններուն ճաշակին, զայն վիժուք մը, կեղծիք մը չդատելու խղճահարութեան պատճառով: Բայց տարբեր չեղաւ իրականութիւնը:

Սիպիլի ումանթիզմին այս գոյութիւնը աւելի է սակայն պարզ հաստատում մը ըլլալէ: Անիկա ժամանակավրէպ մը չէ միայն իր գործին մէջ տուն տեղ եղած, այլ դժբախտութեան, տրամութեան խմոր մը, վասնզի պիտի շաղախէ այդ գործը եթէ ոչ ամբողջութեամբ, այլ անոր մէկ կարևոր մասը, ու պիտի վտանգէ անոր գրողէտի վարկը, զայն մօտեցնելու աստիճան անխառն ումանթիք ու ատոր թոյնովը անդարձ կորած Սրբուհի Տիւսարի վրիպանքին ուրկէ կ'ազատուի սակայն ուրիշ շնորհներու միջամտութեամբ: Հոն, ուր այդ վիրուսը (virus) կը նուաճուի անոր կամքին, շրջանին ճնշումովը, տնտ փխր (իւ ազատ մասին մէջ) ինչպէս անոր ոտանաւորները (որոնք կեանքի պատկերացումներ են) կը ստանան յարաբերական արժէք մը, բայց բա՛ւ՝ որպէսզի անոր դէմքը տեղ առնէ իր սերունդին նուիրուած սա վկայութեան մէջ:

Անիկա նպաստած է մեր ոտանաւորին կոկիման, ձայնական ինչպէս նկարչական տեսակէտներէ, որոնք երկրորդական, չորրորդական բլանի նետուած մտահոգութիւններ եղան նոյնիսկ իրապաշտ հանգանակին (*) մէջ: Զօպանեանի վերանորոգումը կա-

(*) Իրապաշտ հանգանակ մը ի պաշտօնէ գոյութիւն չունեցաւ: Բայց փաղանդին բոլոր միութիւնները, նշմարով, թարգմանածոյ և ինքնագիր յօդուածներով, Զօպանեան և Բաշալեան յայտնի չարքերով պաշտպանեցին կեանքին, իրականութեան, դուք աւելցուցէք իրապաշտութեան տեսութիւնը, որ բաշխուած կը մնայ սակայն լրագրական յօդուածներուն ներսը:

սուցողական ըլլալէ աւելի հակադրեցական էր: Իրապաշտներու ընծայ այդ միակ բանաստեղծը չունի ձայնական զգացողութիւն: Գոյնի հանդէպ իր ընկալչութիւնն ալ դպրոցական մնաց: Սիւպիլ, մանաւանդ մէկ երկու դժուարագոյն քերթուածներու թարգմանութիւններով (Վէրլէն և Պոսլէն) մեր ոտանաւորին մէջ դրաւ շեշտի, հծծիւնի, վանկի ազուանուչ այն մեղեդին որ երբեմն մինակը կը բաւէ քերթուած մը փրկելու համար կորուստէ: Տիկին Սիպիլի այս նրբազգած նպաստը՝ մեր ոտանաւորին իրական վարպետներուն մօտ պիտի գտնէ ճշմարիտ իր իմաստը: Լիտաք Մեծարենց անկէ կը բխի իբր երաժշտութիւն: Անշուշտ վտանգի հետ խաղալ է քերթուածի մը բախտը վտահիլ այսօր քան դիւրարեկ շնորհի մը: Ու այդ վտանգը այսօր պայծառ է մեղի համար, իր, ինչպէս իր ճամբէն քալողներուն հաշտոյն: Մեծարենցի քերթողութեան կէտէն աւելին անընթեռնի, մեռած տարր է ճիշդ այդ մեղքին երեսէն: Իր ժամանակը, Տիկին Սիպիլի մէջ չէր կրցած տեսնել այս վտանգը (ինչ քիչ բան է ժամանակի մը ոսպնեակը զոր կ'ազօտեն այնքան օտար մշուշներ բարեկամութեան, շահու, զիջումի պարունակներէն թեւ բացող) և բարձրացուցած անոր արժէքը ճշմարիտ փառքի մը: Ոչ ոք կրնայ մոռնալ անգուգական քերթողունին որ ճիշդ կէս դար դորձածուեցաւ իր անունին հետ, վկայելու համար, աւելորդ անգամ մըն ալ, մեր դատումներուն պայմանադրական, յաճախ անիմաստ արժէքէն երբ կը մտածենք հրապարակին մըտածումը ու կը վախճանք մեր մտածումէն:

Մեր վէպին իր նպաստը չհասաւ անշուշտ այն տարողութեան որ իր քերթողութիւնը կը պաշտպանէ նոյնիսկ իր վրիպանքին մէջ: Բայց բախտը այնպէս կարգադրած է որ թերի, մեծ մեղքերով արատաւոր այդ վաստակն ալ մեր գրականութեան պատմութիւնը շահագրգռէ, աւելի աստիճանով մը որքան ատիկա չեղաւ իր ոտանաւորին համար: Յօդերը, պակսելով մեր գրականութեան, պիտի չստանար զրկանքի մը գինը, ինչպէս զրկանք չէին պակասները զիրքերուն որոնց անուններն են Յուլիան Ժամբր, Ժալիթ և Արաստ, Պարանէկան Ներշնչածներ (Հրանդ Ասատուր): Բայց Կոմ Լոբէրտ հատորիկը ուր ամփոփուած են Տիկին Սիպիլի պատմուածքները, վկայութիւն մը՝ շրջանի մը հոգեվիճակէն, չըսելու համար հոգեբանութիւնէն: Ուրեմն Պարզ է որ Ալբին Ժ Սիբր վէպին մէկ մասը, մեծ մասը Կոմ Լոբէրտուն կը շահագրգռեն մեր բարքերը սրոշ չափով, մեր հոգեկան դիմադրիժով հետաքրքրուողները լայն չափով:

Այս երկու վաստակները կը պաշտպանուն երրորդ ու աւելի ընդարձակ նպաստով մը որ թէն գուրս գրականութեան ուղղակի պատմութենէն, բայց իբր հետեանք, կը բարձրանայ ճշմարիտ արժէքի: Մեր աշխարհաբարին վրայ ճաշակի, նրբութեան զգայնութեան մը պատուաստն է ատիկա: Ամբողջ քառորդ մը դար, անոր Ընթերցաբանները, Քերականութիւնները միօրինակ լեզուի մը բարիքը տարածեցին զպրոցներէ ներս, կազմելու համար մեր աշխարհաբարին վերջին, կարելի դիմայեղումը:

Ահա կողմեր որոնք կը խօսին ի նպաստ իր անունին:

1

ԿԻՆԸ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ

Մեր նոր գրականութեան համար, ժամանակը Սիպիլէն առաջ արձանագրած ունի ուրիշ հոչակաւոր անուն մը: Ութսունական թուականներուն անոր կ'իյնայ քաջութիւնը եթէ ոչ արժանիքը սկսելու արեւմտահայ վէպը: Տիկին Տիւսաք, վերադառնալով իր մոռուլութեան (ինչպէս կ'ըսեն գաղիացիք), քաւած չըլլար իր մեղքը: Իր ռոմանթիզմը, բարեխառնուած ընկերային ձգտումներով, կրնիրու իրաւունքներուն ազմկայոյզ փաստաբանութեամբը, պիտի փոխանցուի ուրիշ կրնիրու: Սիպիլ առաջինն է որ կանչուած ըլլայ այդ ժառանգութիւնը ընդառաջելու ինչպէս ընդունելու: Իր գործը ընդլայնումն է կրնիրու փառաբանութեան համար վասնուած անդրանիկ ճիգին: Անշուշտ, արուեստի որոշ տուեալներ կը միջամտեն որպէսզի հետեորդին էջերէն ձգուին գուրս քարոզ ու ձգտում, հում գաղափարներու անտնդի մթերքներ ու աւելորդ — որովհետեւ հասարակ — տեսութիւններ: Աղջի՜մ ֆը Սէրը, հակառակ իր ձեռի, կազմի ուսման թիգմին, զերծ է խորքի, գաղափարի ուսման թիգմէն:

Անիկա ծնունդն է Պոլիսին: Անխառն, միակտուր ծնունդ մը Պոլիսէ մը ուր մեր ժողովուրդը հոգի կը փոխէ, մտնելու համար մինչեւ 1890 երկարող խարուսիկ սակեղաբուն մէջը իր գաղթային գոյութեան: Ոսկեղարը էֆլնալութեան, ապածոյի վասնապատմութեան, լուսնափոխութեան, տնտեսական անցքերի մեծ ձեռնարկներու որոնք քանի մը տուններ եւրոպական համբաւի պիտի առաջնորդէին: Ամիրայութեան խաւարումէն

յետոյ, այս նոր ազնուականութիւնը — Արփիարեան պիտի գրէր ազնուաւորութիւնը — անշուշտ չկեցաւ պաշտպան մեր զրաւանութեան: Բայց չհալածեց ալ: Զարթօնքի սերունդին հեղինակութիւնը կը տարածուէր սերունդէն վերջ, բաւական ուշ ալ: Սիպիլին մայրը կին մըն էր որ կարգաւ գիտէր ու իր աղջկան մատաղ երեսակայութեան վրայ աննուազ գեղեցկութեան հէք-եաթները բանած է իր ձեռքովը, Հին Կտակարանին ամենէն սրտառուչ, ինչպէս հրապուրիչ դրուագներով օրօրելով անոր խելացի ուշադրութիւնը: Պսիլ'սը՝ երկրորդ մայր մը սակայն, իր բարքերուն ու կայքերուն անդիմադրելի կնիքովը՝ Կ'անցնիմ արագ անոր մանկամարդ աղջկան գարունքէն, ստացած դաստիարակութենէն — իր տպաւորութիւնը իր ուսուցիչներէն, զըլ-խաւորաբար Սիմոն Ֆէլէկեանէն յուզիչ էջ մըն է նորավէպի մը մէջ ազուցուած — ու այն անփոխարինելի արքայութեանն որ աղջիկն է տասնըհինգին ու քսանին մէջտեղը, իբր բնութեան բխում ու ճառագայթ, բայց մանաւանդ իբր մտքի ալ յաղթանակ: Անիկա դպրոցի սեղաններէն չբաժնուած պիտի հիմնէր մեծ ընկերութիւն մը, Ազգացնուէր Հայունեացը:

Ամուսնութիւն: Զայն չենք յիշեր այդ գրագէտի մը դործին ինչպէս կեանքին յեղումին ընթացքին: Բայց կը կենամ Օրիորդ Խանճեանի (այս է ծննդեան մականունը) որոշումին առջև, ընդունելու թեք փաստաբանի մը, անոր կապելու համար համակ խանդ ու թրթիռ սրտի մը առաջին կուսութիւնը: Փաստաբանին ետէն զաւառ, իր Գալասիան, այն օրերու էնկիլերին որ այսօր Անգարա իր յորջորջումը կը ջանայ նուիրագործել, մեծ մայրաքաղաքի մը վայել բարեգարգումներով բայց կէս դար առաջ ողորմելի գիւղաքաղաք մըն էր, թրքական շատ թունդ նկարագրով մը ու կերպարանքով: Իր վիպական աշխարհը Տիւկին Սիպիլ կը պարտի սակայն այս անդրանիկ հարսնութեան: Իր դործին ամենէն թանկագին մասը կուգայ այն զգայութիւններէն որոնք իրը եղան երբ այդ փաստաբանի կտորին ետէն անիկա դատէ դատ թափառեցաւ մերձաւոր Անատոլուի տրտում, ժանգահար, անկանգնելի թշուառութեան մէջ վարսուած ու աւելի քան երջանիկ քաղաքիկները: Կէսէն աւելին Աղջիկ Ք. Սէրբը վէպին ու երեք չորրորդը Կ'ոջ Հոգեւոր հաւաքածոյին իբր բեմ ունին այդ քաղաքները: Ու ի՞նչ փաստ՝ որ անոր յաջողակ կտորները կազմուին այդ աշխարհէն վերցուած զգայութիւններով: Գաւառական այս նսեմատանին մէջ պոլսեցի կնոջ անոր

հոգին անմոռանալի բաներ տեսած է, զորս խնամքով պահ է զրած իր հոգեկան սրբարանին, օր մը անոնցմէ կազմելու համար արուեստագէտի իր վաստակը:

Վերադարձ Պոլիս: Այրիութիւն: Հանրային կեանք ու գրականութիւն: Ուսուցչութիւն: Մօտ տասը տարի, մինչև իր վերամուսնութիւնը Հրանդ Ասատուրի հետ (1901) անիկա ունեցած է եւանդուն կեանք մը գրողի, որքան որ ասիկա տարօրինակ թուի ժողովուրդի մը մէջ ուր այրիին անգամ իրենց մայր ըզբաղումի կողքին միայն տեղ ու զիւրութիւն պիտի ճարեն գրական խանդ մը վատնելու: Թերթերու աշխատակցութիւն: Գտնակաւ ըրած է գաւառին խորերէն: Պոլիս դարձէն յետոյ Հայքէֆ, Մաֆա (Զօհրապի և Հրանդ Ասատուրի խմբագրածը) պիտի ունենան իր քերթուածները, վիպակները, հրապարակագրական թոուցիկ էջերը: Բայց ահա աւելին: 1898ին անիկա խմբագրութեան մէջն է Մաֆին, Զօհրապի ու իր ապագայ ամուսինին կողքին, վտանգաւոր օրերուն, երբ հայկական ջարդերը սպաննած էին այս ժողովուրդին մահաւանդ միաքը: Նոյն տաւն անիկա կ'աշխատի Արեւիկին որ 1884ի սկսման վարկը ու փառքը կը շարունակէր քաշքշել:

Օրաթերթերու վրայ իր երեսումը չի բաղդատուիր Տիւսարի քաղքենի կեցուածքին, ոչ ալ Զապէլ Եսայանի թշուառ համակերպութեան: Բարոյական զօրանքի զգացում մը, իր ուսման թիզմէն նորակերպուած օգտապաշտական մտածումներ տուն կուտան իրեն իր գործունէութիւնը: Նոյն տաւն անիկա մայր է գաւառներու, զժուար մայրութեամբ մը, քանի որ առաջին ու երկրորդ ամուսնութիւնները գաւառներու երկու գասեր կը պարգեւեն իրեն: Ասոնց գաստխարակութիւնը, իրենց հայրերէն ժառանգած նկարագիրներուն մշակումը, առանց մեծ բախումներու, ուսուցչի կեանքին զուգահեռ անհաշուելի արտմութիւններ, տուն մը, ըսել կ'ուզեմ՝ ասոր տնտեսումը (Հրանդ Ասատուր և Զօհրապ մեծ լրջութեամբ կը դրուատեն անոր մէջ տանտիկինը) ու ազգային գրագույններ բաւ էին ամբողջութեամբ սպասուելու անոր ուժերը: Սխալի հասած է այս կարիքներուն: Ու ծառայած, այս ամենուն վրայով ու այս ամենէն վեր, հայ գրականութեան:

Պատերազմէն առաջ տեսայ զինքը, իր տունին մէջ, Ար-

տալէս Յարութիւնեանին հետ իրեն տրուած այցելութեան մը ընթացքին: Հասուն ու քիչ մը տրտում իր դիմագիծը կը ծածկէր տեսակ մը պատրանք, չըսելու համար դառնութիւն: Մեղ ընդունեց սակայն խաղաղ ու ժպտաշուրթն: Կը խօսէր արագ, պճլտուն, տաք խօսուածքը պոլսեցի աղջիկներուն, ու հակառակ անոր որ տարիքը վար էր քառասունէն, կինը կը թուէր դադրած ըլլալ իր մէջ, վաղահաս մաշումով մը հոգեկան կուսութեան: Չեմ մոռնար իր խաղաղութիւնը, որ իր աղջիկներուն վրայ զուարթ գեղեցկութեան մը կը փոխուէր ամէն անգամ որ տար անոնցմէ մէկուն անունը: Չեմ մոռնար իր կիրքը զոր անկարող էր ծածկելու երբ խօսքը դարձաւ զրականութեան: Իր գէմքին յոգնութիւնը հալեցաւ ինչպէս ջուրի մէջ սուզուող ժանեակ մը, իր կրակին մէջ, երբ պատմեց իր երազները թատերական զրականութեան մը մասին: Իր մտածումները վեր էին պոլսեցի կնիկներու միջին մտածողութենէն: Հանդարտ իր հրապոյրը այն ատեն իր լիութիւնը գտաւ: Արուեստին կիրքը փոխած էր զինքը: Իրմէն բաժնուած ատենս, իր մէջ կործանած զգացի բանաստեղծը: Այն ատեն չէի կասկածեր թէ այդ բանաստեղծը երբեք չէր եղած անիկա արդէն: Բայց հասկցայ իր վէպը երբ չորս աղջիկներէն շրջապատուած մեզ ճամբու գրաւ: Չեմ երթար առաջ, տոամ մը տեսնելու աստիճան այդ աղջիկներուն մեզի պարզած վճռական հակապատկերին առջև: Բայց մայրը տառապած էր անխուսափելի տառապանքը որ իր մէջ հոսած էր երկու այրիութիւններէն: «Մեռելներն ալ իրաւունք ունին երբեմն» ըսի Արտաշէսին:

Հարկ կա՞յ հետեւելու այդ կեանքին դանդաղ խոնարհումին: Իր մեծ գիծերուն մէջ բոլորովին նման մեր բոլորին չիջումին, բայց ներքին տռամով մըն ալ ալեկոծ: Պիտի խօսի, դաս աւանդէ, տունին խնամքը պիտի տանի, հիւանդներ պիտի դարմանէ. աղջիկներուն աղջկնութիւնը իբր տիրական սուգ, պիտի ապրի շատ կանուխէն. պիտի հաղորդուի իր ժողովուրդին ահաւոր սարսափներուն. ու պիտի քալէ դէպի իր քայքայումը, ուժերուն սպառումը, հետզհետէ անտարբեր, անկարեկիր ընկերութեան մը մէջ ի զուր փնտռելով մեծ ծիրանները իր մանկամարդ օրերուն երբ լուսիններ կ'ոգեկոչէր, անոնց յանձնելու համար իր սրտին փոքր հեծքերը, կենդանի, հրաշագեղ երանութեամբ մը լուսապսակուած: Տիկին Սիպիլ վիպական քիփ մը չէ անշուշտ, ինչպէս եղաւ, որոշ չափով, զինքը կանխող Տիւ-

սարը ու ինչպէս պիտի ըլլայ, աւելի մեծ համեմատութեամբ մը, իրեն անուանակից բայց տարօրէն թշուառ միւս կինը որ մեր վէպին մէկ երկու գլուխ—գործոցները ստորագրեց: Բայց մեր գրականութեան մէջ, պոյսեցի կիներ իր բոլոր տկարութիւններով ինչպէս շնորհներով մարմնացնող միակ գրագիտուհին է անտարկոյս: Իր կեանքը կը պատմուի այն ատեն միայն երբ *vie romancée* գիրքի մը համար առնուի իբրև հերոսուհի: Այն ատեն, անոր եօթնասուն տարիներուն ամէն մէկ էջը զրուագի մը պիտի պարփակէր մեր ընկերութեան (բացառաբար պոլսական և քիչ մըն ալ պոլսամերձ) հոլովոյթէն: Ըսուած է որ կիներուն կը պակսին մեծ յատկութիւններ, ստեղծագործ մարզի վրայ: Թերևս ըսել կ'ուզեն որ անոնց ստեղծագործութեան լաւագոյն տարրը կ'օգտագործուի անոնց մայրենի գործարաններէն: Տիկին Սիպիլ մեր գրականութեան պատմութեան մէջ ստեղծողի գիրք մը ոչ հետապնդեց ոչ ալ ունեցաւ: Բայց ըրաւ աւելին: Անոր գրականութեան պարունակը կ'ընդգրկէ կիներու հոգիներ, պարզ, ընտանի, մտերիմ, որոնք վէպի համար յարողութեամբ չըլլալու առաքինութեամբ թանկագին են: Ազնիւ Տէրաբին անկարելի, ռոմանթիք Բաբուշն անգամ իրաւ է իր իրաւութեամբը: Այդ աղջիկները, այն օրերուն վճռական իրողութիւններ էին: Այսօր անոնց անկարելիութիւնը չի կրնար հերքել 1880ի մեր աղջիկներուն մէկ որոշ դասին նոյնութիւնը վէպով սեւեռուած հանգամանքներուն հետ:

Իր գործը, առաջին ակնարկով, զուրկ կը թուի այն շահեկանութենէն որ մեծ համբաւներուն փառքը ինչպէս տրտմութիւնը կը կազմէ: Բայց քիչիկ մը լայնամտութիւն այդ գործին վրայէն կը փարատէ հէքեաթին մշուշը ինչպէս ուրացումին միջիւրը:

Նախ ամբողջ կէս դար գործօն աշխատանք մըն է անոր կեանքը: Ու մեր կեանքը միայն թուղթի վրայ պառկելով չէ որ գոյնի կ'ըլլայ վերածուած: Սեր խօսքը, վաղքը, սիրտհատնումները, հրազները, անոնց ետեւէն մեր արշաւը ու այս արշաւին ուրիշներու հաղորդումը, տուն մը վարելը, բոլորը մէկ՝ անտեսելի այն գործունէութիւնը կը համադրեն որով արուեստի երկերը կը նոյնանան մեր ամենախոր ապրումներուն: Տիկին Սիպիլ, իր հասկցած, կրցած կերպովը ծառայած է այս ժողովուր-

գին իմացական վաստակին: Հազարներու սրտին խօսած, հոգին մէջ մէկ երկու լար երազ կամ աղնուութիւն գետնաւոր, քանի մը սիրահատոր արարածներուն ալ ամբողջ ողբերգութիւնը տարած աշխատաւոր մըն է: Գրականութեան պատմութիւնը, գիտեմ, չի գանգաղիր նման զգայութիւններու արտահանումին: Բայց մեր մէջ պատմութիւնը միշտ աւելի է իր շրջանակէն: Մեր հին գրականութիւնը զուր տեղը չէ որ գրեթէ ամբողջովին կը մշակուի պատմութեամբ ուր կ'երթան մեր կեանքին բոլոր յոյզերը աւազան դառնալու:

Այս ընդհանուր ցուցմունքէն յետոյ, կը կենամ անոր վիպական աշխատանքին առջև: Նախ ճշմարիտ վէպ մը, Աղջկան Դ Սէրուզը որ հրատարակած է Ալիս Ժամկանունով, իր հեղինակը արժանի կ'ընէ իրական վիպասանի մը փառքին: Իրապաշտ վէպին գումարին մէջ անիկա իբրեւ միութիւն կը գրաւէ, արդար հպարտութեամբ մը, իր տեղը, իբրեւ իգական արտայայտութիւնը շարժումին: Յետոյ, տարիներու երկայնքովը պաշտպանուած շարք մը վիպակներու (*) որոնք Կնոջ Հոգեւոր անունին տակ լոյս տեսան չատ ուշ: Երեսունըհինգ տարիներ կը բաժնեն իրարմէ երկու հատորները: Չեմ մեկնեմ ասիկա իբրեւ իմացական աղքատութեան յայտարար փաստ մը: Տիկին Սիպիլ զեղուն միտք մը չէ եղած: Որակը անշուշտ բան մը կ'արժէ քանակին զանգուածին դէմ:

Իր կեանքի միջինքին անիկա հրատարակած է Յոլեբը, բանաստեղծութեանց հատոր մը որ դարձեալ լեզուական, տաղաչափական, հոգեբանական վաւերագիր մըն է պոլսահայ գրականութեան մէջ: 1901ին լոյս տեսնող այս հատորէն յետոյ, մինչև իր մահուան մօտ տարիներ Տիկին Սիպիլ պիտի գրէ քերթուածներ, որոնք խմբուելով պիտի կրնային կրկնել անդրանիկ հատորը: 1935ին Երևանի պետական հրատարակչականը խմբած է

(*) Իրապաշտ մեր վիպակը թերեւ իր գեղեցկութիւնը կը պարտի այն հանգամանքին, որուն համեմատ անիկա կը կազմուի գրեթէ անձնական ապրումներով: Փառսուն տարին բաժնեցէք քսան վիպակի վրայ (Կնոջ Հոգեւոր) ու դուք կ'ունենաք անհրաժեշտ ժամանակը որպէսզի գրագէտին ջիղերը հանդիպումը ընեն իր հերոսներուն խորագոյն տարբերուն: Գիրք գրելու համար սեղան անցնող գրագէտի մը շարքով (en série) ստեղծումները բաղդատուելու չեն իր զգայութիւններէն ազատող եւրոպական հարկով գրիչին զիմող պատմողին տուածներուն:

անոր քերթուածները, Ալադանի կողմէ յառաջարանուած : Պր. Թորոս Աղատեան իր Ժամանակէց Դէմքեր մատենաշարին մէջ Զապէլ Ասատուրի (Սիպիլ) նուիրուած մատենագիտական ցանկ մը կուտայ որ հեղինակուհիին ձեռքով պատրաստուած է : Հոն յիշատակութիւնը կայ անտիպ վէպի մը — Դեմք և Դէմք — ուրիշ անտիպ կտորներու շարքին : Ատոնց հրատարակումը անհրաժեշտութիւն մըն է այսօր : Կ'ենթադրեմք թէ Սիպիլի գէմքը այդ նոր գործերուն լոյսովը պիտի ստանար աւելի յստակութիւն :

Հատորի մօտած այս երկերէն դուրս անիկա թերթերու, տաւրեքերքերու մէջ ունի ցրուած թատերախաղեր, աշխոյժ տաւրիկով մը, որոնց գրական տարողութիւնը նկատի չունիմ երբ կը յիշեմ հոս : Պոլսական ճաշակին յեղաշրջումը ներկայացնող վաւերագրեր են անոնք : Կէս դարու ընթացքին մեր հասարակութիւնը սորված է բաներ որոնք արժանի են վերհանուելու : 1870ի Վալդ և Շաշաէն մինչև Սիպիլի Որբահէն անշուշտ մեր թատերական գրականութիւնը մեծ գործեր չունի արձանագրած : Բայց չէ մնացած սղոյալական հասկացողութեան մը տրտմութեան տակ ալ : Սիպիլին Հալաւ աւելի իրական է քան Թշաւաւերու (Պ. Դուրեան) Վարդուհին :

Պէտք կ'ա՞յ խօսիլ մանկական ոտանաւորներու շարքին վրայ որոնք կը լեցնեն իր Թափաբանները, Բերեանաւորները, — գիրքեր՝ շատ քիչ կապ մը պահող գրականութեան հետ, բայց որոնց ընծառած օգուտը պարտք է որ յիշատակուի սա էջերուն :

Ու թարգմանութիւններ, ժամանակակից ֆրանսացի քերթողներէ և վիպասաններէ : Քերթուածներու իր փոխադրումները կ'առնեմ առանձին նկատողութեան :

2

Վ. Ի. Պ. Ո. Ղ. Ը

Գրաբարաչունչ քերթուածներ, Անտիփոս ստորագրութեամբ գրչապայքար մը Արամազդի մը հետ, այն օրերուն ու աւելի վերջը մեծ անուն մը մեր լրագրութեան մէջ (Բ. Քէչեան), զաւառէն գրուած թղթակցութիւններ, հանրային գործունէութեան երեսակներ Տիկին Տօնէլեանը (Սիպիլ) տարած են անշուշտ պար-

կեչտ համբաւի մը։ Անոր վառքը սկիզբ կ'առնէ սակայն երբ
գաւառէն Պոլիս դառնալէ յետոյ օրաթերթի մը մէջ կը հրատա-
րակէ Աղջիկ՝ ինչ Սէրքը վէպը, իբրեւ թերթօն (1891)։

Իր երիտասարդութեան ամբողջ շաղը վրան, ինչպէս իր
անդրանիկ հիասթափումին կոկիծը հոգիին մէջ, այդ Օրխորդ Ա-
լիս կեղծանունին տակ ծածկուած կինը, որ դեռ չէ մտած երե-
սուն, բայց կեանքը կը ճանչնայ դառնագոյն փորձառութեամբը
իր ջիղերուն, ու կը զգայ աշխարհը իբր հսկայ հանդէս մը ան-
սրբազրելի հակապատկերներու, այդ վէպով կը նուիրագործէր
իր զրագէտի կոչումը։

Անհրապաժ Սերունդ ինչ, վարժապետէն Աղջիկը կը կանխեն այդ
վէպը բայց չեն կանխեր գայն լեցնող հոգեբանութիւնը որուն
հարազատ անդրադարձումները, կասկած չունիմ, Տիկին Սիպիլ
ապրած է պայծառ համակերպութեամբը կնոջ, միտքին հա-
րուստ, միջոցներով սահմանափակ։ Իր պիտի երթայ ամուսինին
ետեւէն, սուղը սրտին, բայց էրիկ մարդու վայելող լրջութեամբ
մը։ Պիտի ջախջախուի իր երազին անօթը ինչպէս անդրանիկ իր
աշխարհը։ Բայց պիտի նետուի սրբազան միսթարութեան, ար-
ուեստին որ յաճախ կը պատսպարէ կեանքին մեծ նաւարեկեալ-
ները։ Այնպէս որ Սիպիլի վէպը իբրեւ անձնական փորձառու-
թեան տուամ մը նոր է մեր վէպին մէջ։ (Կ'անցնիմ, առանց
ծանրանալու Տիկին Տիւսարի բանավիճային, թերթօնաւազ վէ-
պերէն)։

Զօհրապի և Կամսարականի գործերը ընկերային տարողու-
թեամբ կառուցումներ են, բարքերու խոր յատակէ մը ամբար-
ձիկ, դանոնք պատկերելու գերազանց առաջադրութեամբ մը
որ կը պսակուի գեղեցիկ արդիւնքով մը։ Անշուշտ անոնց մէջ
կան առաջինին խիստ, կտրուկ, անգութ զիտողութիւնը որ հո-
գեքանութեան մը վերնալու աստիճան ամուր է բռնուած, ու
երկրորդին քնքուշ, քիչ մը կանացի զգայնութիւնը որ վէպը կը
փրկէ, մնալու համար մինչև այսօր վիպական յուզումի միակ
նմուշը։ Ինչ որ Աղջիկ ինչ Սէրքը կը զատէ վերեւ յիշուած գործե-
րէն, անոր զուտ, անխառն ըսուելու չափ զուտ անձնականու-
թիւնն է։ Ամէն վէպ, այդ տարիքի սահմաններուն, յաճախ ինք-
նակենսագրութիւն է։ Ըստ այդ օրէնքին Աղջիկ ինչ Սէրքը կ'ըլլայ
թանկագին վիպութիւն մը ժամ. դարու վերջին քառորդէն վեր-

ցուած, ու առաւելազանց չափով մը՝ կլին հոգեբանութեան: Հոն է անոր պարմանութիւնը, պոլսով շաղախուած ու մեծ ուժ մանթիքներուն շունչովը թրթռուն: Գրարարը որ այդ օրերուն զգայնութիւն մըն է, աղջիկներուն սիրտերը թուեց հանելու աստիճան: Եւրոպան որ իր արդուզարդը, արուեստը, պարերը, քաղաքակրթական շարուն ու մեծ խռովքները կը զրկէ արեւելքի հէքիաթունակ ոստանին: Վէպին առաջին մասը, նուիրուած եւրիտասարդ պոլսուհիի մը ապրումներուն, հակառակ իբր արուեստ կատարեալ ծախողանքին, իբր մտայնութեանց, երազներու, շարուն երեւակայութեան ու ոսկեգօծ սնտոքի համապատկեր, կը մնայ աւելի քան հրահանգիչ: Տիւսարի Մայրան տիպար մը չէ. կաթուղի կլին մըն է միայն որ հայերէն կը գրէ: Իր հոգեբանութեան բոլոր լարերը դուրսէն կը գործեն: Անտաւակոյ կեղծ է հիմնովին, ինչպէս կեղծ է Բուրուլը (Աղջիկ հը Սէրալին հերոսուհին): Բայց այս վերջինին կեղծիքը արդիւնք է արտաքին յարգարանքի մը: Զերծելէ յետոյ դա՛ն այդ շրջանցիկ շորերէն (երբեմն բառերը աւելի կ'ըսեն քան իրենց իմաստը), կ'ունենանք 1880ի հայ աղջիկը, իբրեւ միտք տկար ու թշուառ, իբրեւ երազ՝ նոյնքան աւելի: Բայց իբրեւ ջիղերու հանգոյց՝ իր ցեղին միջին զգայնութեամբը: Բարի: Կարեկցուն: Քաջ: Համեստ ու սիրաւէտ: Այնպէս որ վէպին պոլսական մասը իրացումն է հայ բոմանթիզմին: Իսկ գաւառականը՝ նորութիւն է բոլորովին, արեւմտահայ գրականութեան մէջ, մեր բուն բարքերէն ընդարձակ իր նկարներովը: Տարօրինակը հոն է որ գաւառական բարքերու սա նկարումը գերազանց պիտի մնայ բուն իսկ գաւառէն չբաժնուած գրագէտներու սեռութիւններէն:

Այս ընդհանուր ցուցմունքներէն վերջ, կը զոհանամ, ձեր ուշադրութեան յանձնելով շողշողուն, «արփաթե», «փողփողենէջ» ումանթիզմը որ կը տառապի շատ յաճախ, կեղծիքի վերածուելու աստիճան, գիրքին պոլսական մասին մէջ: Գրագէտի վրիպանք. աշխարհի սնտոք: Որն ալ ըլլայ գլխաւոր զսպանակը այս ծախորդ արդիւնքին, Տիկին Սիպիլ մեղադրիլի կը մնայ նուաճել չկրնալուն այդ բոցաճաճանչ հրթիռը իր երիտասարդութեան (*): Արշալոյսներ, վերջալոյսներ, լուսնալոյսներ,

(*) Ժախտենական է ումանթիզմը իբրեւ հոգեվիճակ. մեր բոլորին հոգիին անդրանիկ կամարը: Մեզ արուեստին տանող հսկայ պատրանք մը իբրեւ, անիկա երբ չի յաղթահարուիր, կը ստեղծէ կեանքին մեծ նա-

պարահանդէսներ, ճոխ շալար, 1880ի բանաստեղծական ներշնչումներ, իզմիրեան թերթոններու իրր հետեանք ձիարշաւներ ու «հարուածներ» (ֆրանսացիները coupe կ'ըսեն), այն օրերուն այնքան փնտռուած «յարդարանք», ճիզճ որքան սնտախ, դրեթէ ամէն էջի կը վտանգեն վէպին կեանքի որուն իրականութիւնը չէ որ կ'ուրանամ, այլ կ'ողորամ ունայնութիւնը, այլ կ'ողորամ այդ ունայնութիւնը չըմբռնելու, չզղալու անհասկնալի մոլորանքը: Ու պէտք է կենալ:

Բայց վէպը կը փրկուի իր երկրորդ մասովը որուն թատերաբեմը կուգայ պոլսաւերձ շրջաններէ: Այդ վայրերուն վրայ Պոլսոյ անուանական ճառագայթում մը չի հերքուիր: Քիչ չատքաղաքակրթութեան նախատարրերը հանդիպելի են հոն, — հեռագրական թել, շոգեկառքի երկաթ գիծեր, քանի մը պանդոկ, շուկայի ուրուանկարներ, ինչպէս նաեւ խանութներ, զեղարան, երբեմն բաղնիք: Մի զարմանալի այս թուումէն: Ասոնք պատրանքներ են. վասնզի ասոնցմէ անդին, տուններուն թշուառ բերդայնութեանը ներսը, կեանքը չէ գատուած իր դարաւոր կնիքէն: Չեմ մօտենար անոր այն մասին որ այդ տեղերը գրաւող, լեցնող թուրքերունն է: Բայց կը բանամ, փոքր ճեղքէ մը, միւս պատկերը մերկններուն ապրած կեանքին՝ այդ խուլ քաղաքներուն գոհներուն մէջ: Ասոնք գիւղեր չեն, այլ աւելի թշուառ բան մը: Կէս դար առաջ մեր ժողովուրդը իր քաղաքաբնակ զանգուածին մէջ նորատիպ իրականութիւն մըն էր: Անիկա կը հագնէր իշխողին տարազը: Անոր կրները շուկայ կ'ելլէին սաւաններու մէջ փաթթուած: Ու առներէն ներս նիստ ու կաց, բարք, ապրուստ, զբաղում նոյնն էին թուրքերու ունեցածին հետ: Անշուշտ եկեղեցի կ'երթային: Բայց չէին հասկնար իրենց պապերուն լեզուն: Այս տեսակ միջավայրի մը հարսն է ահա վէպին հերոսուհին, Բուբուլը, Դուրեաններու, Պէշիկթաշլընաններու, վոսփորագեղ վայելքներու հատումամբն ու թըրթըռումներովը լարուած նուագարան, որ պիտի բախի անխուսա-

ւաբեկումները ինչպէս գրողներուն թշուառ պատրանքները: Կը յիշեմ Ֆլոպէռի յատկանշական օրինակը որ փոխն ի փոխ ֆրանսէն իր երազներուն և իրականութեան խոր ճնշումին: Մասամբ Պոլսոյն գիրքն է որ անոր յաջողուեցաւ այդ երկու հոգեվիճակներուն համաձուլումը, ու թերևս հոս է գիրքին բացառիկ արժէքը: Երկու դպրոցներու միջև անիկա կոթող մըն է: Աղջկան մը Սիրտը նման բախտի մը քալած է, առանց զայն նուաճելու: Համաձուլումը վրիպած է իրմէ:

փելի հակառակութեանց, կիներու ստեղծած այն մանր, փուճ ատելութեանց որոնք փոքր առ փոքր հաւաքուելով կը կազմեն մեծ ոճիրը, քայքայելով զխմադրութիւնը նորամուտ կնոջ, ու զայն կը տապալեն, անհուն երջանկութեամբ մը սքողելով իւրենց վատութիւնը զոր ատաքինութեան վերածելու մեղքն ալ կը վստահին իրենց ջերմեռանդութեան, աղօթքներուն: Տոամը, երկու մտայնութեանց, աշխարհներու բախումը չէ միայն, այլ ատկէ աւելի բան մը. վասնզի անձնական հեղումը, ամէն էջի, կը թունաւորէ այդ պատկերացումը: Իր ծննդավայրէն, վարժութիւններէն, երազներէն ու ազնուական ձգտումներէն բռնի խլուած աղջիկ մը, այս խիկ զրկանքին գինով տրամաթիք աւարած մըն է ու չեմ բացատրեր զայն: Բայց երբ նման աղջիկ մը կը նետուի ամբակազմ ուրիշ ընկերութեան մը ծոցը որ մինակ հակապատկեր մը չէ ատաքինին, այլ հակառակորդ մը, ինքնաբաւ, ինքիւր մէջ խոտակառոյց դրութիւն մը, այն ատեն կ'ունենաք ըմբռնումը սա պայքարին: Ամէն խօսք, պոլսեցիին բերնէն, ամէն շարժում, սրտի ամէն բխում, ամէն բարի կամեցողութիւն շրջապատին վրայ պիտի անդրադառնայ ոչ միայն իւր զաթիւրուած, այլ շրջուած: Ու պիտի կասկածին վրան, զինքը արհամարհելէ առաջ, Պիտի դաւեն իրեն, իրենց մանր բայց անվրէպ միջոցներով, պիտի պղտորեն անոր արդէն տառապող հոգին. պիտի սպաննեն անոր մէջ աղջիկը, կինը: Ու եղբրականը հոն է որ այս ամէնը տեղի կ'ունենան ամենամաքուր, հաւատաւոր նպատակներու հանդէսի մը մէջ: Տիկին Սիպիլ չէ խեղաթիւրած իր գաւառը: Կնոջական սուր ու քնքոյշ զգայնութիւն մը, որ պոլսական մասը վէպին կը շարքէր քիչ մը, հոս կը վերածուի սրտառուչ քաղցրութեան, յորդելով էջերն ի վար. դպիւով մեր ներսը խուլ համակրանքի լարերուն: Վիպոյը, անթերի արուեստով մը սեւեռած է հոգեկան վիճակներ ու նոյն կատարեալ maîtriseով սեւեռած անփոխարինելի բարքեր: Այդ գաւառացի հոգեբանութիւնը այսօր ընդմիջտ կորած, իբր վերկուած իրողութիւն, նոյն գիծին կուգայ Արուանձտեանցներու, Զարդարեաններու, Թլկատինցիներու գործերով ազատուած մեր բարքերուն արժէքին: Ատկէ գատ՝ վիպական գործողութիւնը ինքնին յաղթանակ մըն է այդ մասին մէջ: Մենք խորապէս կը յուզուինք պոլսեցի կնոջ գժբախտութեան պատկերացումէն: Չմոռնալ որ վէպին երկու մասերուն ալ մէջը անձնական տարրին գերակըշուութիւնը պատճառ է այս յաջողութեան: Տիկին Սիպիլ մինչև իր ծերութիւնը չէ ազատած իր միտքը գոնէ իր

ստմանթիդմէն։ Անշուշտ իրապաշտը ճակատն է անոր դէմքին։ Բայց ճակատին ետի՞ն։ Իր ամուսնութիւնը այդ փաստաբանի կտորին հետ, ողբերգութիւն մըն էր, բայց որմէ չահած է աւելմատահայ գրականութիւնը իր գեղեցիկ գործերէն մէկը։

Այս տողերը, որքան ալ տրդար, նպատակ չունին Տիկին Սիպիլի մէջ հաստատելու վիպասանը, այսինքն գրողի այն տեսակը որուն տաղանդը կազմուած է կրկնաւորման (dédoublement) մեծ տուրքով մը, պաշտպանուած՝ հզօր երեւակայութիւնէ մը։ Այս երկու շնորհները պակասած են, չեմ բեր հիմնովին, այլ մեծ չափով։ Իր վէպին մէջ ոչ մէկ վիճակ որ չըլլայ պայմանաւոր օր մը տպուածին նպաստով։ Իր կեանքը վիպելը փորձութիւնն է ամէն գրել կրցողի։ Վիպասանը կը սկսի ուրիշնեւրու կեանքը հաղնելու, ուրիշ խօսքով՝ ուրիշներուն վրայ ինքզինքը կրկնելու գիւրութեամբ մը։ Տիկին Սիպիլ ի ծնէ վիպասան մը չէ։ Այս հաստատումին փաստը կուգայ մեղի ոչ միայն Աղջկան իջ Աբրաքէն, այլ մանաւանդ Լեւոյ Լոգիէն որակուած այլ լապէս նշանակալից հատորէն։

Թիւով քսան այս կտորները, այն օրերու բախատոր բաւոյ մը վերադառնալով՝ նորալեւ, դարձեալ անձնական յորդ տարերնով շաղախուն փոքր յօրինումներ են։ Գրուած՝ մատաղ հարսնութենէն մինչև գուռները ծերութեան, անոնք կը պատկերացնեն, օտարներու առիթով, Տիկին Սիպիլի իմացական, զգացական, բարոյական շրջափոխութիւնը, ըլլալով այսպէս թոյլ, անյաւակնոտ ինքնադրուժ մը։ Երբ Աղջկան իջ Աբրաքէն մինակ մնաց, նորազգացերու այս շարունակուող շարքը կրնայ փաստ ծառայել անոր մէջ վիպողի պակասին։ Ան որ ծնած է վիպասան, հարկադրաբար պիտի հպատակի իր ծնունդին ձայնին։ Ու պիտի նուաճէ իր աշխարհը, բացառիկ այլութեամբ ուրիշ գրողանքներէ։ Պէտք չկայ մեծ անուններ վկայութեան կանչելու։ Նորազգացը շատ փոքր կաղապար մըն է այս հսկայական պահանջը գոհացնելու համար։ Յետոյ, մեր գրականութեան հետ միայն արեւական ուրիշ հարկադրանքներ կը միջամտեն որպէսզի տաղանդաւոր կին մը ստիպուի իր գերը փոխադրել փոքրագիր կառոյցներու յաղթահարումին։ Տիկին Սիպիլի գրելը շղթայի տակ է մինչև 1910, այսինքն՝ երբ մենք աշխարհը նուաճելու ուժը գեռ կը պտտցնենք մեր երակներուն մէջ։ Անկէ յետոյ կասումը։ Միակ նորազգաց մը, Օրէաբը, գրուած այդ թուականէն անցին, իր տկարութեամբ կը հաստատէ այս օրէնքը։

Յուլէր, իր քերթողական դիւանը, հրատարակուած է 1902ին։ Այդ թուականէն յետոյ Սիպիլ գրած է շատ աւելի մեծ թիւ մը քերթուածներու, բայց կրցած է յաղթահարել հեղինակի նախափութութիւն մը, զանոնք չխմբելու համար նոր հատորի մը տակ։ Կ'ուզեմ այսպէս մտածել, երբ իրեն համար դժուար չէր այդ տխուր քալը, քանի որ ապուշ հիացում մը, աշխարհի չորս ծագերէն ամէն օր կը յեղյեղէր այդ փառքին երգը։ Դիմադրած է, հաւանաբար հպատակելով իր ողջմտութեան, խառնուածքին ձայնին։ Բայց 1926ին հաւաքած է իր պատմուածքները։ Կը կարծեմ թէ այս արարքները (Ֆրանսացիները ինչ զեղեցկութեամբ պիտի գրէին *acte*) բան մը կ'ըսեն։

Այդ հատորին մէջն է սակայն Տիկին Սիպիլը իբր կին, իբր խառնուածք, իբրեւ պոլսուհի։ Անշուշտ հատորը կը կրկնէ առաքինութեանց հետ մանաւանդ պակասները որոնց սուր հոտառութիւնը ունեցաւ բայց որոնց համար չուզեց տառապիլ։ Թեքեուքիւնը յատկանիչն է այդ կտորներուն։ Անոնց մէջ ամէն վիճակ կը պահուի մարդկօրէն միջին խտութեան մը ոլորտին մէջ։ Տոամը սարսափի կ'աղղէ անոր ու արամութիւնը շինծու մշուշ մը կը թուի այդ կնոջ հոգիին։ Շէնչող, ոստոստուն, պըճըլտուն, խօսուն, աղուոր, հաճելի, զուարթ, համով, քիչիկ մը շփացուած, քիչիկ մը յիմար, քիչիկ մը ունայնամիտ։ Այս բոլոր վերագիրները մինակ այդ կտորներով ողբկոչուած կ'ընկերուն չէ որ կը պատշաճին։ Անոնք կրնան զգեստաւորել Պոլսոյ կիները։ Ու աւելի աստիճանով մը՝ հեղինակուհին որ հերոսական գէմք մը կը թուի ինձի, այսօր, իր կէս դարու յուզումահար կեանքին բեռովը երբ կը յաջողի այդ տառապանքէն դուրս ծորել սա կիսաստուերը։ Կնոջ այդ հոգիները չեն բաղդատուիր Տիկին Եսայեանի հրապարակ նետած անդնդախոր կ'ընկերուն ուրոնք քանի մը էջի վրայ կը բանան արդէն իրենց ողբերգութեանց եղերահանդէսը ու իրենք զիրենք ազատելով փոքրացընող, տեղական ընող հանգամանքներէն կը դուրս մեր առջեւ իբր հակա հարցումներ, որոնց պատասխանը պիտի տայ ճակատագիրը։ Սիպիլի կ'ընկերը ողբերգական էակներ չեն դարձեալ, երբ բաղդատուին իրապաշտներու մօտ կաղապար դարձած արագաբերու։ Արդար, իրաւ, խոր զայրոյթով մը անիկա յարձակած է Զօհրայի մտքէն դուրս ելած կնոջ պատկերներուն վրայ երբ անոր զործին նուիրուած ասուլիսի մը մէջ զատած է այդ կ'ընկերուն ընդհանուր տարողութիւնը, դատապարտելով ոչ միայն

հեղինակին կողմնակցութիւնը, այլև անոր տեսնելու կերպին սխալը: Մինչ փոքրին բոլոր ընկերուհիները մեզի կը ներկայացունին իրրե խարանահար, անկանդներ շնորհալի կործանած, անպատմելի մեղքերու ասեղներով որդնահար թշուառներ, ինք կը ծանրանայ միւս կարաւանին ալ իրականութեան: Իր կնիքը Զօհրապեան հատորը իմէ ոչ հակապատկեր մը զօհրապեան կեներու կարաւանին, գէթ աւելի իրաւ, աւելի ազնիւ, աւելի մարդկային, ասիուն յատկութիւններու հանդէս մը՝ ճշմարտէր թէ՛ այդ օրերուն, թէ՛ մինչև հիմա: Մարդոց առօրեան, որ կը տարբերի պոխական միջինէն քանի որ այդ պատմութեան քննարուան աշխարհը զուրս է մեծ չափով ոստանիկ կեանքէն. այդ առօրեայով մեր վրայ անդրադարձող ցաւեր, պարզ ու յստակ, բայց որոնք կը խանգարեն մեզ նոյն սաստկութեամբ որքան Տիկին Եսայեանի հերոսուհիները կրծող խորախորհուրդ ցաւերուն տոտմները: Մարդոց միջին տաղնապ մը, որ չըլլայ տարուած բացառիկ լայնքի, խորութեան, բայց ըլլայ բաւ որպէսզի անոր անուանաչափին մէջ առնուած կինը զաղրի իր խաղաղ, սովորական իմաստէն ու այլալի, այլափոխութիւն, համակերպուն որքան թշուառ, առանց ինքզինքը խորտակելու քաջութեան, ու մնայ կեանքի եղերքին, լուսանքին, չատելով զայն, ինչպէս չխենթենալով անոր վրայ: Ամուսնութիւն, որքեայրիութիւն, չհասկցուիլ, մայրութեան և պէրանքի զգացութիւններու բախտում, սէր ու պատրանք, աղքատութիւն ու աղքատախնամի հոգեբանութիւն: Երբեմն յերկրանք: Երբեմն սրամտութիւն: Ասոնք կը կազմեն յատակը այդ պատմութեան և ասոնք հեռու են զօհրապեան ողբերգութենէն որ մէկ ու հզօր կիրքի մը մեծ ասեղը ունի իրեն զսպանակ: Տիկին Սիպիլի պատմութեան քննարուան մէջ միայն յատակը չէ որ պարզ է և ընտանի: Այլ մանաւանդ գործողութիւնը: Անոնք նմոյշներ են կոնքուներու նախասիրութիւնը ներկայացնող կատոյցներու ուր բան մը չի պատահիր, ակնբախ, խոռվիչ, ինչպէս է առհասարակ կեանքին գնացքը մեր շուրջը, բայց ուր առկա է մեծ, ծանր խորհուրդ որ մեր օրերը պիտի վարմակէ, ինքի տալով անհուն ըղձաւորութեանց թևերը բայց խնայելով պատեհութիւնը այդ թևերը գործածելու, ասոնց վրայ թափելով սոսինձը այլապէս անողոք պայմաններուն, — հացին, ցաւին, անհասկացողութեան, աստիճանութեան ու նախանձին. ուրիշը հրելով ուսերէն դէպի խորխորաքան ահաւոր կիրքերուն. երրորդի մը աչքերուն բռնելով պատրանքի ապակիները այնքան յաճախ որ կրողը մոռ-

նայ այդ գոյներէն դուրս ուրիշ իրականութիւն և ֆակնոցներուն խորտակումէն յետոյ — բան մը որ անխուսափելի է մեր աշխարհին համար — ինքզինքը զգայ կոյր, բայց աչքերով, ու մերժուի իրմէ և իր շուրջիներէն։ Այսպէս է կեանքը։ Տիկին Սիպիլ աշխատած է սրբագրել բախտին սա կարգադրութիւնները, բառական սրբագրումներով։ Ըսել կ'ուզեմ մարդոց առօրեային անկանգները թշուառութեան մօտիկ, ափերով ցանած է ծաղիկները իր երազներուն, բոլորն ալ բնութեան փշրանքներ, որոնք նկարագրութեան պահանջ մը չեն դիմաւորեր միայն, այլ մարդոց գորշ անապատը քիչիկ մը հազուեցնող նրբութիւններ են։ Այս է պատճառը որ անոնք, բնութեան այդ կտորները չնեղեն մեզ, բայց չազդեն ալ մեր ողբերգութեան, զայն փոփոխելու համար հեղինակին առաջադրութիւնը այդ կերպով հերքելով։

Դասակարգ մը, այդ կարաւանին ներսը։ Ուժով է բառը։ Ու քանակի հարց մը չէ զիս վերապահ ընողը։ Զօհրապի կիները, թիւով՝ քիչ աւելի, կատարեալ յօրինումներ են, որոնք մեր միտքին մէջ կը մաքնաւորեն որոշ կաղապար մը միտի, միտքի, կիրքերու, մեղքերու, պայքարներու ներդաշնակ ագուցով մը։ Յետոյ նմոյշներ ալ կը մնան, ընկերութեան որոշ մէկ շրջանէն վերցուած ու բեկուած։ Նոյնը կարելի է ըսել Տիկին Սեպիանի կիներուն նկատմամբ։ Կոջ Լոգիէէր կնոջ հուզիներ են, առանց յաւակնութեան։ Անոնց ամենէն մեծ առաքինութիւնը անոնց իրականութիւնն է։ Բայց հոս կը ծաղիլ յաւիտենական հարցը որով կասկածի տակ կը ձգուի իրականութեան արժէքը արուեստի գործերուն մէջ որոնք ապրելու համար (անշուշտ իրենց ժամանակէն անդին) պարտաւոր են յորդիլ այդ իրականութենէն — ուրիշ խօսքով՝ ստեղծուիլ, որ տարբեր է իրականութենէն։ Այս անկիւնէն դիտուած այդ կիներուն իրականութիւնը կը զառնայ գլխաւոր զսպանակը անոնց տկարութեան։

Եթէ ինծի համար զժուար է այդ կիներուն մէջ ընդունիլ ան զոր մտադրած էր գնել անոնց հեղինակուհին, գիւրին է սակայն նոյն չափով գանոնք նկատել խորհրդանշանները այն գեղեցիկ յատկութիւններուն որոնց համար անիկա կէս դար չդադրեցաւ հաւատք, սէր տածելէ։ Կանուխէն մայրութիւն մը, թերեւս զժքախտ ընտանեկան կեանք մը, մեծ ու անսրբագրելի պատրանքներ այնպէս շինած են իր հոգին որ հակապատկերներ ըլլայ ստիպուած ճարելու, ու մեղմելու ապրելուն արամու-

թիւները։ Այդ կիները մայրեր են, ստուար թիւով ու իրր այդ իրենց տառապանքը տարօրէն իրաւ ու մարդկային։ Այս երկվեցեակ մը կիները մեր գրականութեան մէջ բացառիկ են անով որ կը ձգտին պատմել կնոջ մը ամենէն սրբազան իրականութեանէն։ Ճամբամբ՝ դէպի Ռայ մայրը, այդ քիչ մը պճնուած կիներուն վրայով։ Անկարելի է ասիկա տալ։ Միայն այդ տիպարին նուաճումը կը հպատակի անշուշտ տաղանդին ձեւին որքան ու ժին։ Ըսի թէ նիհար էր իր երեակայութիւնը։ Բայց կասկածէ վեր յայտարարեցի իր զգայնութիւնը իբրեւ կին։ Այնպէս որ այդ մայրերը էն կրնար խտացնել հոգեւորին կարկառով այն ահաւոր խորհուրդը, լացնելու չափ յուզիչ քաղցրութիւնը, գեղեցկութիւնը և ուրիշ անփոխարինելի շնորհներ որոնք կը խմբուին Ռայ մայր յղացքին տակ։ Բայց անոնք կը դնեն մեր առջև այն անուշիկ, սրտառուչ, իրաւ կիներէն մէկ քանին որոնք մեր ընտանիքին դարաւոր անկիւնաքարերը եղան, քաղաքներէն շատ առաջ, և մեր ժողովուրդը պաշտպանեցին մեր այրերուն տկարութեանց ընդդէմ, ու հիմա, կը շարունակեն տակաւին իրենց դերը։ Հայ ընտանիքը ամէն բան կը պարտի կնոջ։ Կ'ըսեմ ասիկա առանց չափազանցութեան։ Սիպիլի մայրերը, Նոյնիսկ պոլսեցի կտակէն առնուածները, մօտ են տիպարային առաքինութեանց։ Մեր գրականութիւնը չունեցաւ անոնցմէ լաւերը անկէ առաջ ու անկէ վերջ։

Կնոջ Հոգիները ունին ուրիշ խումբ մը հերոսներ, այս անգամ պղտիկներէն։ Զուր տեղը է որ Սիպիլ կէս դար դաս տուաւ գայրօցներու մէջ։ Մանուկի ու պատանի իր դէմքերը հրապուրիչ են որքան իրաւ։ Կռիւները, Զրէները, Տղա-Հոգի անուաններուն տակ մեզի մատուցուած ալլապէս իրաւ պատմութիւնները իրականութենէն օրինակուած պղտիկ դէպքեր են որոնք անոր թաւալին ու տխրանուշ զգայնութեան ընդմէջէն մեզի կուգան հէքեաթի մը, պարիկներու գրոյցի մը պէս ու կը յուզեն մեզ։ Այդ տղոց իրականութիւնը դուրս է կասկածէ։ Բայց Նոյն ատեն յաջող են անոնք երբ կը մտնեն արուեստէ ներս։ Ու հրաշքը հոն է որ Առաջին Աշխարհի անուանուած զուտ անձնական գրուադը, շուտով կ'ազատուի խոստովանողական թացիկ սեռէն, ըլլալու համար ստեղծումի էջ մը, առանց սեթեթի ու առանց չափի։ Մանուկներու պակասը արեւմտահայ գրականութեան մէջ զգալի տկարութիւն մըն է։ Սիպիլի տղաքը առաջին յաջող նմոյշներն են այդ սեռէն։

Տակաւին կարելի է ծանրանալ այդ հատորին ուրիշ արժանիքներուն, որոնք զիւրաստաց յաջողմունքներ չեն իմ կարծիքով: Տիկին Եսայիան, հակառակ իր յամառ աշխատանքին, չէ կրցած ոչ մէկ միջակ, տրտմօրէն իրաւ, առօրեային լուսապսակովը միայն կանգուն էակներ ապրեցնել: Բոլոր իր արպարները (կիները նկատի ունիմ) կը պաղին իսկոյն երբ կը ներկայանան սրբազան ու կրակէ շապիկէն ազատ (սէր) երբ բեմ կը հանուին: Եւ սակայն որքան շատ է թիւը իր այդ կարգէ կիներուն, բոլորն ալ հասարակ ու արուեստի չեղած: Նքէ այլևս չէն «էբէրը փարթամ փառտ մըն է այս անկարողութեան: Չեմ խօսիր Տիւսարի հերոսահիներէն որոնք թերթօն կը հալածեն կամ կը ճոռմարանեն: Միջակ կիներու չենք հանդիպիր դարձեալ այրերէ մշակուած գրականութեան մէջ ու ատկա հասկնալի է: Կո՛ւ չէ գէ՛ւէրը կազմող բոլոր կիները նմոյշներ են այդ դասակարգէն:

Հատորը անշուշտ կ'արժէ աւելին քան աղբիւսն մը սիրտը որ իր կէսէն զիրաւոր է գժրախա ոտմանթիլմով մը:

3

ԲԱՆԱՍՏԵՂԵՐԸ

Որսալ չըլլար քերթողները դասաւորել երկու մեծ խումբերու: Ասոնցմէ մէկուն մէջ կը մանեն բոլոր ժամանակներու ու բոլոր ժողովուրդներու ծոցէն երևան եկող այն տարօրինակ մարդերը որոնք իրենց անձին երանդը, իրենց զգայնութեան հրեասակները, երբեմն իրենց աշխարհահայեացքը արտաբերեցին մինչև իրենց օրը անձանթ ձևով մը, ու ըսին անմոռանալի ինչպէս անկրկնելի բաներ: Բոլոր վաւերական սանդժողները Բանին (զլխագրուած), շատ վաղնջական շրջաններէն իսկ, — քուրմ, վհուկ, մարգարէ, օրէնսգիր, երգիչ, աշուղ, պաշտօնական տաղասացները արքունիքներուն ու անպաշտօն երգողները սերունդներուն: Որոնք իրենցմով վիուրակուած զգացողութիւններուն անգիջող տէրը պիտի մնան, նոյնանալու աստիճան իրենց գործին: Անունները (*) աւելորդ պիտի գային:

(*) Պայմաններու դէշ դասաւորումը, յաճախ հիւանդութիւն, աւելի շատ՝ ահաւոր ծարաւէ մը տոչորուած ջիղեր այս մարդոց օրերը պիտի վերածեն ճշմարիտ ողբերգութեան մը: Յիշեցէք բոլոր մեծ քեր-

Երկրորդ խումբը որ բանակ մըն է այս անգամ, իր մէջ կը տեղաւորէ գործեալ բոլոր ժամանակներու և ժողովուրդներու վրայ իրենց խնամուած, պաճուճուած, սանտրուած վառքը անդրադարձող որեարը, ուսումով, ճիգով, գիւրութեամբ, հաշիւով, կենցաղագիտօրէն ճարուած համբաւ մը իրեն դրօշակ ունեցող։ Որ գրեւոր գիտութիւնը կամովին պիտի չփոխէ ստեղծագործութեան գաղտ ու խորհրդաւոր արարքին, ու վանկերու, յանգերու, տողերու թէքնիքի մը տիրապետելու առաքինութիւնը պիտի բարձրացնէ սրբազան բխումին։ Պիտի գրէ, երգէ, գովէ, պարսաւէ, յաճախ անկեղծութեան հովի մը ընդմէջէն։ Պիտի ընդլայնէ օրուան կարգախօսները, ամբոխները յուզող հարցերը պիտի թեաւորէ ու բառերու կրակին մէջ զանոնք պիտի նետէ անոնց գլխուն։ Աւելի յաճախ, մանր մարդոց մանրուկ զգացումները պիտի փայլայէ ու օրուան մանր իրողութիւնները պիտի չափարէ, բրինձափոշէ, ու պիտի ոտանաւորէ (թող ներուր այս բարբարոս բայց այնքան ալ իրաւ նորութիւնը)։ Կենալով իր միջավայրին ճիշդ կեդրոնին, անիկա պիտի արտայայտէ այդ միջավայրը առաւելագոյն հարադատութեամբ, սիրուելով անկէ ու չփացուելով։ Բայց պիտի չայցուի անհուպէն, անտիպէն ուրոնք կը խրաչին արդէն հասարակաց հանդէսներէն։

Տխուրը հոն է որ մարդոց գատաստանին մէջ չատ անգամ այս գերասաններն են որ կը պատրեն իրենք վիրենք ու նաեւ մեզ։ 1880ին գատարկաբան յանգահան մը զուր տեղը չէ որ մեծ, պոսկաւոր քերթող մըն է որ անհուն ինքնաբաւութեամբ մը կը կապէ բառը բառին, կը յարմարէ յանգը յանգին ու կ'անցնի սերունդին պոսկաւոր բանաստեղծը։ Մինակ՝ չէ մեղքը իրը «զի կոյր ծնցի»։ Այլ մանաւանդ մերը։

Այս նկատողութիւնները անհրաժեշտ են անունի մը հետ որ կէս դարէ ի վեր կը նկատուի հայ բանաստեղծութեան մէջ «աննման», «անզուգական» քերթողուհի։ — տարազ՝ որուն հաւատաց յաճախ, թէ և այցուելով դժնդակ տարակոյսներէ։

Թողները դարերուն, և ըսէք թէ ինչու չապրեցան, չկրցան ապրիլ մեզի պէս։ Մեր մէջ Դուրեան մը, Մեծարենց մը միայն հիւանդութեամբ չեն տարբերի մուշտակաւոր մեր ռոմանթիքներէն որոնք դար մը կամ մօտ, պիտի գիմացնեն իրենց անդգամ ջղայնութիւնը, և բառ պիտի աղան մեծ այլուրութեամբ։

Կա՞ր, այո կնոջ տաղաչափեալ գործին մէջ վաւերական բանաստեղծը յայտարարող գոնէ քանի մը տարր։ Այս հարցումին կը պատասխանեն յետագայ էջերը։

Տիկին Սիպիլ մեր բանաստեղծութեան մէջ իր մուտքը ըրած է բոցաճաճանչ (flamboyant) ոտմանթիզմով։ Այ մեղք ե ոչ ամօթ է ասիկա։ Իր պարմանութեան՝ չարաշուք իր փառքին մէջ էր դպրոցը որ մեր գրականութիւնը սպասարկեց այնքան թեթեւ հոգիով ու մեղի կտակեց մեռած քերթուածներու անսովոր մթերք մը։ Ձեռ լայննար գծելու համար պատկեր մը որուն մեծ գիծերը արդէն տրուած են ուրիշ տեղ (Ա. Չօպանեանի մէջ Բանաստեղծը)։ Սիպիլի նախափորձերը իրեն նիւթ ու լեզու, ոգի ու գործադրութիւնը զօրաւոր կերպով մը ինկած են կնիքին տակը մեր յայտադած ու թշուառ ոտմանթիզմին։ Ահ ինչ վերտառուած քերթուած մը որ աւելի յետոյ, շեղուած, պիտի մտնէ Յփեբէն ներս, առաջնակարգ փաստ մըն է ոչ միայն այդ օրերու հոգեբանութենէն, այլև մեր ոտմանթիզմէն երբ ասիկա անցնէր կին խառնուածքէ մը։ Լեզուական յարգարանքը, գրաբարին ջարդը, կարգ մը պոռոցող վիճակներու սքօղումը որոնցմով դժբախտ կտորը կը կարծէ իրաւունք ունենալ երեսու 1902ի հատորին մէջ, կը հասնին ճիշդ հակադիր արդիւնքի։ Կարգացէք

«Ողջո՞յն քամ քեզ, անհուն սիրով, ո՛ր լուսնեակդ իմ,
Առանձնակեաց, Տխուր հոգւոյս դու մտերիմ,
Թե չըլլայիր դուն եւ քե փափուկ քո այդ շուրթ
Ձը վրդուէին ժգոյն ճակասն իմ սրգասուեր»...

(1885)

Հորս տողը որ Յփեբուն մէջ գտած է սա կերպարանքը,

«Ողջոյն կուտամ անհուն սիրով քեզի՛, լուսնակ,
Ո՛վ մտերիմ Տխուր հոգւոյս իմ միայնակ,
Թե չըլլայիր դուն եւ շուրթդ այդ փայփայուն
Ձը շոյէին սլացքն հոգւոյս երազներուն»։

Յփեբ (1902)

Հասկնալու համար թէ որքան սխալ զգացած է այս կինը նախ ինքզինքը ու մանաւանդ որքան գէշ սրբազրած։ Անիկա չէ կաս-

կածած թէ քերթուածները մեր հոգեկան պահերուն հաւատարիմ անդրադարձներն են ու այդ իսկ հանգամանքով՝ անձնամխելի։ Զանոնք փոփոխելը սրբապղծութիւն մըն է աւելի տրտում քան անոնք ուրանալը կամ այրելը։ Վեր կը հանեմ այս անկարեւոր նկատուող կողմը, ճիշդ այն պատճառով որ Տիկին Սիպիլ բանաստեղծութիւնը պիտի հասկնայ միշտ այս հոգիով։ Քանի մը դպրոց, ուրեմն, իր մէջէն։ Որոնք մեր բանաստեղծութեան վրայ իրենց կնիքը կը դնեն, հակասելով ստեղծման իսկ յղացքին որ անկախութիւնն է ամէն բանէ առաջ։

Մեր ռումանթիզմը, ուրեմն։ Մեր իրապատեցութիւնը՝ որմէ պայծառ նմոյշներ են ժառէակէր, Գարգէրջի Էփէմէր, Սահէ Տակ և ուրիշ կտորներ։ Մեր քննանի քերթուութիւնը որ նորափոխութիւնն է եօթանասունի դպրոցին պարագայապաշտ, հանդիսանուէր ու ընկերական ըմբռնողութեան, և որ պիտի վայելէ իր համակրութիւնը, մանաւանդ ալպոմական զառածումով մը։ Մեր խորհրդապատեցութիւնը(*) որ պիտի տառապի այդ կնիք ճաշակին(**) բռնութենէն։ Ծիւղ կէս դարու այս տեղութիւնը, ահա, որ կը վիրաւորէ անոր խառնուածքը իբր քերթող բայց կ'ընէ շահեկան անոր դործը ուր հաւատարմօրէն արձանագրուած են իրարմէ տարբեր, երբեմն հակաճակատ ըմբռնողութիւններ կեանքէ և արուեստէ։

Սիպիլի ռոմանթիզմը, որուն լայն վերլուծումը տրուած է վիպողին մէջ, ունի իւրայայտուէկ նկարագիրներ։ Նրէն՝ վերնադրուած քերթուած մը, Լուսին հետ, կուտայ մեծ կողմերը այդ օգակառոյց, չըսելու համար օգաչու հոգեբանութեան։ Իրերէն դուրս, վեր՝ ճախրանքի սա թարմութիւնը, փոփրայնութիւնը, մեր իրապաշտութենէն առաջ, լաւագոյն կեցուածքն էր բանաստեղծութեան։ Չեմ ձգեր կասկածի տակ խորքին հաւանական

(*) Այս տարազը կը գործածեմ մի միայն լեզուական ձայնական հարցին շուրջ կարելի հետաքրքրութեան մը զիջելով։ Տիկին Սիպիլ խորհրդապաշտներուն գերագոյն մտահոգութիւններէն մէկը, ծայնականը, կը կարծէ բաւարարել, ընտրելով մեր լեզուին ամենէն փափկանուշ, նըրբահիւս բառերը, անոնցմով կազմելու համար այն թեթեւ, թռչտուն բայց ներքնապէս այնքան սին քերթուածները որոնք կ'անուանուին Սիրոյ Յնորհներ, Խնջու, Լիքառը, Առուակը, Թիքեռնիկը և ուրիշներ։ Մնաց որ մեր մէջ խորհրդապաշտութիւնը տարբեր յղացք է։ Սիամանթօ, Մեծարենց, Թէքէեան անկէ ունին տարբեր։

(**) Մեծարենցի այնպիսի քերթուածները կուգան Սիպիլէն։

պարկեշտութիւնը: Մեր կեանքը շինուած նկար մը չէ անձանօթ արուեստագէտի մը ու կախուած մեր օրերուն առջև: Անկա ունի նման պահեր որոնց մօտիկ պատկերը կուգայ մեզի այդ վերնաթուիչ հոգեբանութեամբ: Յետոյ, ժամանակին հետ Տիկին Սիպիլի փոփոխումները, նորաստաց կերպարանքները բոլորովին պիտի չազատին այդ երկնայնութենէն: Այնպէս որ անոր ռոմանթիզմը պարագայական, ստացիկ ըլլալով հանդերձ օտար մը չէ իր խառնուածքին: Այս հաւաստումը աւելի դժուար կարելի է օրինակի համար Սէթեանին, Պէրպէրեանին, Չերազին, նոյն իսկ Թէրզեանին հետ, որոնց քերթուածները, առանց աճալարաբուսութեան կը հակադրուին խառնուածքներուն: Տարիքը պիտի լրջացնէ սա խանդավառութիւնը, բայց պիտի չհերքէ հիմնովին: Փորձել է անկարելին, Սիպիլի քերթուածներուն մէջ հաստատել ջանալ կատարեալ, վաւերական խառնուածք մը որ տաղանդին հետ շփոթելի շնորհ մը չէ: Այլ՝ այն մասնակի յարդարանքը ջղերու որոնք մեզ կ'անձնացնեն, կը բանաստեղծացնեն, անկախաբար մեր գրելու ընդունակութենէն: Կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան Մ. Պէշիկթաշլեանի պարագան որուն խառնուածքը առաջնակարգ բանաստեղծ մը կը յայտարարէ, բայց որուն գործին երեք չորրորդը վրիպանք մըն է: Սիպիլի գործին մէջ խառնուածքին սա ռոմանթիզմը վերջի վերջոյ կը հաշտուի գործին երանգին: Կը կարծեմ որ անիրաւութիւն պիտի ըլլար սպասել այդ տիկինէն ինչ որ չէր կրնար տալ: Դարձեալ, կը կարծեմ թէ ոչ նուազ անիրաւութիւն պիտի ըլլար իր տուածին նկարագիրը ձեւադրածել ու անոր քերթողութիւնը պոլսական խուզարկումի մը հաւասար գտնել: Ինչ փաստ, որ հակառակ բոլոր ծեփութեաններուն, փնտրողութեան, իր տաղարանը այսօր մեզի կը թուի աւելի հանդուրժելի քան Առաջին Տէրէ-ը, Արշալոյսն Արշալոյսը, Փոփո և Արասա-ը. գործեր՝ որոնց ընթերցումը ոչ միայն մեզ չի տպաւորեր այսօր, այլև կը նեղէ:

Քիչ քիչ, այդ խառնուածքը կը ճշդուի: Չեմ ըսեր կը խորանայ: Կեանքին մեզի բարդած տաղնապը մեր մէջ քիչ բանաստեղծ կրցած է դիմակալել, զայն արուեստի անփոփոխ յատակի մը վերածելու աստիճան: Չուր տեղը չէ որ մեր վաղամեռ քերթողները կը համրուին մեր մեծերուն մէջ: Բանաստեղծութիւնը երիտասարդական պաշտօն մը չէ անշուշտ (fonction) բայց խորապէս կ'ախրժի մեր թարմութենէն: Անոնք որ, մեր բանաստեղծներէն, տարիներու այս սրբազան պաշտպանութե-

Նէն զուրկ եղան և քերթեցին երկար, — Եղիշէ Դուրեան, Սը-
չակ Զօպանեան, Սիպիլ (չյիչելու համար երկրորդ ուսման թիք-
ները որոնք բոլորն ալ սպասեցին կեանքին բոլոր շնորհները)
չեղան բախտաւոր (*): Այնպէս որ ստեղծագործ աւիչին տկա-
րացման հետ, դիտող, զննող տուրքերու ամրացումը Սիպիլի
քերթողութեան կը բերէ նոր կերպարանք: 1890ին, արդէն, ա-
նոր մէջ կը հասնի իր պտուղին ինչ որ պիտի կազմէր անոր տա-
ղանդին ամենէն շքեղ տուրքը մեր բանաստեղծութեան: Ինչ որ
իր վէպին մէջ չհասաւ իր արդիւնքին, պիտի գտնէ իր կատա-
րելութիւնը անոր շարք մը քերթուածներուն վրայ: Ատոնք, թէև
այդ օրերու մտահոգութեանց ենթակայ խորք մը կը ծածկեն,
բայց իրենց մշակման, ոճաւորման կերպին մէջ կը ստանան ա-
ւարտուն (achève) նկարագիր մը: Անշուշտ քիչիկ մը պատուե-
լիութիւն՝ այդ փոքր պատմութիւնները իրապաշտ բանաստեղծու-
թեան իւր նմոյշներ դասաւորել: Բանաստեղծութիւնը իրապաշտ
չի կրնար ըլլալ այն իմաստով զոր ունի բառը վէպին համար:
Բայց չմոռնալ որ 1890էն յետոյ, մինչև 1896, մեր մամուլը
լայն կը բանայ իր սիւնակները ոտանաւոր այդ պատմութեանց
որոնք քիչիկ մը վարդով և համեմջութեամբ կը վերածուն քեր-
թողութեան: Կայսրութեան շրջանն է պատմութիւնը: Ու մար-
դիկ չեն գոհանար արձակ պատմելով: Տաղաչափուած պատմու-
թիւն մը աւելի հով կը ստեղծէր: Մնաց որ սկսող ուսման թիք-
ներէն ցլափ փորձուելէ յետոյ (Ալիշան, Նար-Պէյ, Թէրգեան,
Աճէմեան) պարտաւորութեամբ հպատակիլ նաև իրապաշտներու
մատներուն (Զօպանեան, Լեւոն Սեդրոսեան): Սիպիլ կաղապարի
տարաւ պատմումը: Համառօտուած վիպակներ են մօտաւորա-
պէս կէսը Յուլիէր կազմող կտորներուն:

Այս գիրքի ընթացքին հս չըրի գասական վերլուծումը
որևէ կարևոր գործի: Բայց լայնցայ իւրաքանչիւր հեղինակի՝
իր ամենէն յատկանշական մէկ կտորին վրայ ուր ստեղծողը որ-

(*) Բացառութիւն է Վ. Թէքէեանի քերթողական գործը որ ինք-
զինքը չհերքեց յիսունէն ետքը: Բայց չմոռնալ որ այդ քերթողութեան
ծանրութեան կեդրոնն ալ Հրաճալի Յարութիւնն է: Թաղող հատորները
նահանջներ չեն անշուշտ բայց մեծ յաւելումներ ալ չեն բերեր: Այս յա-
ջողութիւնը թերևս կապ է տաղանդին իսկ նկարագրին: Վ. Թէքէեան
Բնարակաւ ըլլալէ աւելի իմացապաշտ բանաստեղծ մըն է: Ու մեր ջիւղե-
րուն ընկրկումին զուգահեռ է աճումը մեր ուղեղային կարգ մը պաշ-
տօններուն:

քան անոր շրջապատը իյնալին բաւարար հասկացողութեան: Հետեւելով այդ սովորութեան, կ'առնեմ անոր ամենէն արտայայտիչ քերթուածներէն մէկը, ժաշէ-կէբը: Պատմութիւնն է անիկա կնոջ մը որ կը սիրէ իր առողջութենէն աւելի իր ժաննակները: Թատրոնին մէջ, Դեկտեմբերի դիշեր մը, ժաննակները ցուցադրելու նանրամտութեան մը անձնատուը, «կը մերժէ առնել մեկնոց ուսերուն»։ Կը մսի ու կը մեռնի, կտակ ընելով թաղուիլ ժաննակներով: Երկու երեք տողի վրայ սպառող այս հասարակ դէպքը Տիկին Սիպիլի համար անզուգական տոնիթ մըն է

Ա.— Կնոջական ցկարագիրներ (portrait) կերտելու, այնպէս ինչպէս ինք կ'ախորժէր ընել ասիկա: Աղջկան իջ Սէրուին Բուրուր չէ սպառած անոր ակտիւութեանքը այդ միջոցն բայց նշուլագեղ եղանակէն: Կը յօրինէ այդ յիմարին մարմինը ինչպէս հոգին, արագ, հպանցիկ սողերով, բայց կը ծանրանայ այդ ոչընչութիւնը ծածկող արդուզարդին արտահանումին: Քերթուածին 64 տողերէն մօտաւորապէս քառասունը նուիրուած են այդ պատրանքը ցկարագրելու, արդարացնելու համար կարծես վերնագիրը: Կիններու սա նկարները, այդպէս յարդարուն, անրնական որքան կեղծ, նկարչական նպատակներու ալ չեն ծառայեր սակայն, որպէսզի իրենց հոգեղէն յօրինուածութեան սնոտիքը արդարացնեն: Չես գիտեր ինչո՞ւ, այդքան սնդուս, ժաննակ, այդքան նրբամաղ ածականներ, այդքան մեծ ու շոնդալից բառեր կը դիզուին իրարու վրայ որպէսզի մեր միաքին մէջ աղօտանայ ճշմարիտ կնոջ մը թելադրանքը: Իր ժաննակներու սիրոյն մեռնող կինը, վէպի մը հերոսուհին, զգուանքի տարտամ զգացում մը կը ստեղծէ մեր մէջ, դեռ առաջին իսկ տողերէն, ու կը վերածուի քերթուածին մարմինին մէջ շինծու կնոջ մը: Ու հոս է դժբախտութիւնը: Տիկին Սիպիլի համար քերթողութիւնը դրամ մըն է ուրիշ աշխարհէ ուր մտնողը պէտք է մերկանայ ինքիմէ, հագնի այդ աշխարհին ծիրանին ու զգայ այդ անիրական ոլորտին մէջ: Անշուշտ ասիկա հարկադրանքն է խորշանքի մը որ իրապաշտութեան նուէրն էր այդ օրերուն: Սեղբօսեանի, Աճէմեանի քերթուածներուն անկանգնելի իրականութիւնը, ոտանաւոր պատմութեան հիւանդութիւնը զինքը տարին հասկնալի հակազդեցութեան մը բայց չազատեցին զինքը: Քերթուած մը հոգի է ամէն բանէ առաջ: 1890ին ասիկա հասկնալի պատգամ մը չէր դժբախտաբար, քանի որ իրապաշտներուն բարոնողութիւնը ճիշդ հակառակ պատգամը պաշտպանեց:

Բ. — Անսրբագրելի իր ռոմանթիզմին մեջ քաւալելու: Չեմ կրկներ խնջ որ ըսեր եմ իր վէպին մէջ, այդ ռոմանթիզմը դատելու ատեն: Խնջ որ կ'աւելնայ, քերթուածին հետ զուգորդ պայմաններուն բարդածն է պատմութիւն վրայ: Իր բառարանին (*) ամենէն չքեղ, ցուլացիկ, նրբահիւս զարդերը: Իր իմաստասիրութիւնը՝ այս անգամ իր դժբախտ մերկութեան մէջ, եւր իրբե կին անիկա այդ մարմինին ժանեկահիւս պչրանքը, ասոր ստեղծած ցուրտ զմայլանքը, այս սառնակառոյց պուպրիկին մէջ հոգի մը զետեղելու իր փորձը ու ասոր անկանգնելի նանրութիւնը, ոչնչութիւնը կը բարձրացնէ իր իսկ հոգեբանութեան: Չեմ երթար առաջ, այս տրտում պատկերին մէջ տեսնել յամառելու զինքը, պոլսուհին, որ աշխարհը զգաց զարդին ու փոշիին ընդմէջէն, ու իր տաղանդը կրեց իրբե յաւելուած մը իր մարմինին երեսները լուսաւորելու կանչուած: Սոսկա անդթութիւն մը պիտի ըլլար: Բայց չմոռնալ որ նոյն ատեն իր տաղարանին բոլոր կիները այս մշուշին մէջէն այլազունած կ'երեւին մեզի: Ուրիշ կին մը չէ Գաբրիելէի Հիւանդին հերոսուհին որ կը նախընտրէ մահը՝ խոցահար գէմքով մը ապրելէն: Ուրիշ չէ Մեռադաշին Կոյսին երազամովը և միւսները: Այս վիճակի ռոմանթիզմը նոյնացած է անոր իրականութեան:

Գ. — Նկարագրելու, բայց մանաւանդ արտաքին թերթերը մեր մարմինին, — զգեստ, գոյն, չափար, պղտիկ գեղորներ, ժպիտ ու կուրծք, նայուածք ու հով, — որոնք բոլորը մէկ մենք կը հանենք մեր մէջէն ու կը նետենք մեր ձեռքին տակ սպառնուող քառապարտուած էակին: Այս նկարագրամոլութեան թէքնիքը Տիկին Սիպիլի մօտ կ'ըլլայ առանձին գիտութիւն, զպրոց, թերեւ իր համբաւին ալ առաջին գահաւորակը: Ու չի նմանիր անիկա Զօպանեանին եղանակին որ նոր ըլլալու, արքեի զարմելու մեծ մտահոգութեամբ մը կը տաքնապի: Սիպիլի համար հեշտանք մըն է այդ աշխատանքը, արուեստին լրումը, այնքան որ անիկա պիտի մոռնայ էականը, անխուսափելին, ըսել կ'ուզեմ՝

(*) Հետաքրքրական պիտի ըլլար քերթողներու ամենէն գործածական բառերուն ցանկը ենթարկել հոգեբանական տարրալուծումի: Շատ հաւանաբար աշխատանքը պիտի առաջնորդէր փորձարկուն չահեկան գիւտերու: Մեր մեծ քերթողները, իրենց անունին հետ նոյնացած թիւով քիչ բայց տարողութեամբ ընդարձակ քանի մը բառերու վրայ շատ բան դրած են: Առաջին երկու ռոմանթիքներուն կոյսը հոգեբանութիւն մըն է: Սիպիլի մօտ ժանգալը, փրփուրը, հմայքը, բիլը՝ ուրիշ:

լաթերուն տակ գոյ, միակ իրականութիւնը, միտին ու հոգիին ահաւոր իրականութիւնը: Պատաստն տող պիտի տայ սննդական անհագրելու այդ կնոջ արտաքին յարդարանքը: Քերթուածը ամբողջացնող մնացեալ քսան ու աւելի տողերն ալ ապրում չեն դարձեալ, այլ նկարագրութեան մօտիկ պատկերներ: Կ'ողջէ՞ք նմոյշ մը.

«Եւ ժպիտ մ'ալ, չըմնալ փրքում մը վարդի
Կուգար բանալ Երբունմեքուն իր քերքեր,
Ինչպէս արեւն իր ըզգեսովը զարդի,
Որուն առջեւ կը բացուին այցն ու երեք»:

Տեսաք բացուող շրթունքները: Ձեզի կը ձգեմ տեսնել չարունակուող նկարագրումը զարդազգեստ արեւին: Այս ծեփծեփումին, նկարագրելու համար նկարագրումին մէջն է ամենէն խոցելի կողմը այս բանաստեղծութեան, անոր ամենէն շուտ հինցող մասը որ հեղինակին ողջուցը թափած էր արդէն:

Դ. — Նրբանալու, որ արուեստի տառապագին խղճահարութիւն մը չի պատմեր զժրախտաբար, այլ ըսելիք չունեցող միտքի մը մանուածուտ շրջուածքը՝ իր քիչիկ մը զաղափարին վրայ, ածականներով, վերադիրներով, ընտիր, փափկահնչիւն ձայներու հանդեսով տպաւորելու աններկի թեթեամտութիւն մը: Իր հետեւողները սրոնք futur պիտի ընէին մանաւանդ մինչեւ 1910, զեղծանկարն այդ սրբապղծութեամբ ու տուն մեր բանաստեղծութեան ահաւոր հարուածը: Անունները աւելորդ են: Միտաք Մեծարենցի գործին կէսէն աւելին իր մեղքը կը պարտի այս զժրախտ ճաշակին:

Անշուշտ ինք չէ մինակ մեղաւորը ճաշակի սա զառածուն մին: Սեռը, ինչպէս անոր մշակումը այդ օրերուն փնտռուած, ապսպրուած տալաչափութիւնն է օրուան կեանքին, որ միայն քրոնիկները չի վերդասեր Արիփարեանին կամ իրապաշտներուն, այլ կարգախօսի(*), ինչպէս զիտել տուի վերը: Հրապարակին վրայ յաղթական իրապաշտութիւնը դարձեալ, որ իրր երիտա-

(*) Հետաքրքրական է որ այս կարգախօսը ըլլայ իր փառքին մէջ Քրանսացիներուն համար ալ, որոնցմէ Ֆրանսուա Քորէ մը նախատիպը կը ձեռն տաղաչափուած այդ պատմութիւններուն: Արշակ Զօպանեանով փոխադրուած այս նորոյթը Տիկին Սիպիլի մօտ պիտի հասնի իր անդրադոյն զեղծանումին:

սարգ շարժում, պիտի քաջալերէ այս բանաստեղծական խաթան
 բուռը, քանի որ անոր վարկէնքուն տրամադրութիւնը որքան
 հասկացողութիւնը ճշմարիտ բանաստեղծութիւնէն՝ այսօր զաղա-
 նիք չէ մեղի: Եղիաշի դէմ զպրօցին անհաշտ կեցուածքը թա-
 քուն զսպանակը ունի սխալ սա ըմբռնումին: Արփիարի առի-
 թով ես շեշտեցի թէ որքան քիչ կշիռ ունէր իրենց համար բա-
 նաստեղծութեան բուն ձեւը, քնարականը, երբ մեր գրականու-
 թեան պատմութեան ուրուագիծին մէջ նոյն Արփիարը Դուրեա-
 նին չորս հինգ տող միայն կը գտնէ ըսելիք, Ռուսինեանի քանի
 մը հարիւրին դէմ: Ասիկա հետաքրքրական հաստատում մը չէր
 այն ատեն: Ասիկա ճաշակի մը վաւերութեամբն էր զժառանգա-
 բար: Բանաստեղծ ծնած այս կինը, այդ օգտապաշտ մարդոց
 ցուցմունքին տակ, անզգալարար որքան անզրտակցարար, շե-
 ղեցաւ ինքրիմէ, ու տաղաչափեալ պատմութիւնները չփոխեց
 ստեղծումին հետ: Իր Առ-Լուսնը, հակառակ բոլոր ոսկեծղի
 ռոմանթիզմին, իբր խառնուածքէ բխում մը աւելի արժէքաւոր
 կտոր մըն է քան Դարբէնի շէշտը: Չափազանցած չեմ ըլլար
 եթէ յայտնեմ որ գպրօցին այս անզգածութիւնն էր հեղինակը
 սա կնոջ զառաժումին:

Պատմող, նկարագրող, նրբացող, կենդանագրող սա թէք-
 նիքը, ուր կը ծանրանան տակաւին մեղքերը արձակ քերթողու-
 թեան, պառնասեան առաստաններուն, մեղայատուկ ռոմանթիզմի
 մը կտակուած փոքր խաղերուն մրուրն ու փշրանքները, Տիկին
 Սիպիլ, գէթ իր առաջին շրջանին, ջանաց ամօքել կանացի
 քաղցր, հեշտ ու փափուկ զգայնութեան մը տուրքերով, իրա-
 կան որքան արժէքաւոր, բայց որոնց խնայուեցաւ պատեհու-
 թիւնը իրենք զիրենք իրագործելու: Կառօյցին մէջ որ անոր օրէն
 քերթուածն է, այդ զգայնութիւնը սրբազան բուրումի մը պէս
 կը թրթռայ ու կ'օծէ, բայց չի կրնար ազատել ամբողջութիւնը:
 Ժամանակը, գպրօցին պահանջները, շողումը որ կը յորդէր իր
 շուրջը, խղիւղելու աստիճան իր բնազգական ողջմտութիւնը, իր
 կեանքին պարագաները, ամենէն առաջ: Ասոնք իրենց բաժինը
 ստանալէ վերջ միայն պիտի տեղ բանան անոր խոր, ներքին,
 իրական ակէն ալ հոսածին: Այս է պատճառը որ անոր ամէն
 քերթուածը անպայման վիրաւոր է իր շատ մը մասերուն մէջ:
 Գլուխ-գործոց մը նկատուող մեծ բանաստեղծութիւն մը, Ան-
 Նէլ-Բոգ, իր առաջին 16 տողերուն մէջ հասարակ նկարագրու-
 թիւն մըն է արշալոյսի, սկսող գեղեցկութեանց, ու ինչ սուտ,

ծուռ, սխալ գիտողութիւններով յօրինուած: Յետոյ ուրիշ չորս տող որպէսզի հերքուին ատոնք: Յետոյ նորէն նկարագրութիւն, այս անգամ վերջաւուսային, մեռնող, անցնող զեղեցկութիւններու, միշտ նոյն առատ, անշրջադիւ ընդհանրութեամբ մը: Հազիւ ամբողջ կազմին մէկ երկու կամ երեք տող ուր մեզի տրուէր զգալ իր սրտին տրոփիւնը: Անշուշտ այդ տողերը հարազատ բանաստեղծութիւն են: Բայց երկու ծաղիկով նոր չէ որ դարուն չի գար: Չորս տող՝ քառասուն և չորսէն: Տխուր է այս խոստովանութիւնը: Այլ ձեզի կը ձգեմ մօտենալ իր սովորական քերթուածներուն, աշպոմական, հանդիսական, հայրենասիրական, եայլն եայլն: Կարգացէք իր Ողջօնը հայոց լեզուին, հասկնալու համար այս եղբրական պայքարին ծանրութիւնը զոր անոր զգայնութիւնը ու անոր ստացիկ ախորժակները կը մղեն իրարու դէմ: Ինչ տրտմութիւն որ անոր չշնորհուեցաւ ոչ մէկ անգամ բացառիկ, բացարձակ յաղթանակ մը իր մէջ ամրախարխալ սալոնի արկիւնին դէմ: Պէշիկթաշլեան, իրեն պէս պսակաւոր քերթող, գէթ ութը տասը անգամ յաղթական մնաց չըջանին սնոտիքին դէմ ու ինքզինքը հղաւ, վճռական ու բացարձակ: Սիպիլ չունի քերթուած մը որուն մասին նման փառք մը կարենայի արձանագրել: Եւ սակայն ոչ ոք պիտի կասկածի խորութեանը զգացումին կնոջ մը որ մօտ քառասուն տարի հայ լեզուն սիրեց ու սիրցուց հազարաւոր տղոց, ասոր հրապոյրը գիտցաւ ճաշակել, իր մէջ փայփայել ճշմարիտ գործով, կնոջ մէջ միայն կարելի սրտազեղումով: Արդի՞ւնքը: — Պատահապաշտ ու տոգոյն քերթուած մը: Ասիկա հակասութիւն մը չէ, այլ ճշմարիտ տագնապը անոր արուեստին:

Ընդլայնելով վերլուծումը, երբ ուզենք իր տաղարանէն կի՛ն մը հանել, այսինքն սիրտ մը, որ աշխարհին դէմ բռնուած հայելի մըն է վաւերական քերթողներուն համար, կամ ներքին աշխարհի մը խորքերը մեզի փոխադրող ուրիշ մոզական տախտակ մը, կը մնանք չփոթ ու տրտմահար: Իր վիպակներուն մէջ ինծի դժուար չեղաւ մեկը տեսնել: Ըսել կ'ուզեմ՝ անոր կրնորը մեզամօտ, երբեմն ազօտ երբեմն խոր գծագրութեամբ պատկերներ չէին միայն: Տիկին Սիպիլ անոնց իւրաքանչիւրին մէջ դրս ծէր մաս մը բան թէ՛ իրմէ թէ՛ դուրսէն: Այս ներդաշնակ միախառնումը, իբրեւ իրականութիւն, զոհացուց զիս: Այլ չփնտոյցի արուեստին ալլապէս բարդ պահանջները: Նման փորձ մը իր ոտանաւորին համար սահմանուած է ձախողանքի, վասնզի այդ

միախառնումը, երկու աշխարհներուն իրարու վերածումը, կեանքին մէջ չէ եղած որպէսզի ըլլայ արուեստին մէջ, Այդ ոտանաւորները անշուշտ մեզի կը թելադրեն ուրուստուեր մը բայց որքան անշահական: Մարդը վկայութիւն մըն է շատ խորունկ բաներէ: Աէր, ցաւ, տառապանք, արցունք, ուրախութիւն, երազ, սլացք: Այո՛ւ, Ասոնցմէ անդին ալ: Այսինքն՝ հրդեհ, արքշընութիւն, քայքայում, ինքնաջահում, մահ: Որոնք գիրքերու մէջ բառ ըլլալէ առաջ մարդոց որդիներէն ոմանց ճակարին զըրուած հրամայականներ են: Հաւաքեցէք Սիպիլի տաղերէն անոնք որոնք կը թուին մօտենալ այս մօայլ, արնաշտոպլ հանդէսին: 'Խաւքէրէի շէնքէն: Որ կը մեռնի իր միտին կրծում արտակերին կսկիծովը: Բայց այդ կսկիծը պահ մըն է միայն այդ քերթուածին մէջ: Անկէ առաջ՝ քերթուածը, փցուն ու նրբանուրը զանակներու ալպում մը: Այդ բանաստեղծուէին չեմ մեղադրեր ողբերգականի զգայարանքէն զուրկ ըլլալուն համար: Կը մեղադրեմ ողբերգականը թելադրելու իր կերպը որ զարգական է, չպարայինն է, ժանեակներունն է: Սիպիլի տաղարանէն կին մը կ'ելլէ անշուշտ: Բայց որքան ճիգ՝ իրեն հոգի: Բազմաթիւ այդ հոգին Տիկին Եսայիանի այլապէս խոսովիչ, կիրքերու սլացներուն տակ խենթեցած հոգիներուն, պարապի վրայ աշխատանք մը չի նշանակել: Բայց բազմաթիւ այդ հոգին հոգիներուն հետ անոնց որոնք յայտնուեցան Նոր Տաղերուն, Հրաշալէ Բաբալէանին, Հեթանոս Նիքիւրուն մէջ, բացատրել է իմ վերապահումիս ամբողջ ծանրութիւնը: Տիկին Սիպիլ թէքնիքի վկայալ արհեստաւոր մըն է, ըլլալէ առաջ իր աշխարհին ինքնատիպ, զարտուղի, յանգուզն, այլամերժ ճարտարապետը:

Անշուշտ, խորքին դէմ իմ այս ժխտական արամադրութիւնս կը մեղմանայ երբ կը մօտենամ իրմով մեր ոտանաւորին հասած բարիքին: Այս տեսակէտէն, անոր վաստակը նման է Աւշակ Զօպանեանի վաստակին: Միայն Սիպիլի յաւելումները կը սահմանափակուին լեզուական ճշգումներու, կիրթ, վայելուչ, քիչ մը շատ քաղքենի ճաշակի մը սպասարկու: Մեր ոտանաւորին — ասող ունիմ նկատի — մարմինը կը նրբանայ, կ'ողորկի, կը փափկանայ իր պարիկի մատներուն տակ: Այդ ոտանաւորին կերպընկալ առաքելութիւնները կը զարգանան: Իրմով է որ լեզուական միօրինակ, անթերի, կոկ ու նշուլագարի տարազ մը պարտադիր կը դառնայ բոլոր մուսան զարգասողներուն: Ու ասիկա պզտիկ բարիք մը չէ երբ նկատի առնենք խառնակ զգեստը

որով կը հագուէին մեր ոտանաւորները իրմէ առաջ, ինքն է որ ա՛լ անկարելի կ'ընէ զբարարին անդրազոյն ոտնձգութիւնները մեր բարբառէն ներս, ու կը փրկէ անձայն, խուժ տողերու հանդէսը որ բանաստեղծութիւն կ'որակուէր: Իր օրինակը վարակիչ եղաւ: Միւս կողմէն, կիները նոր չէ որ ձեռի, չափի, գոյնի, վայելչութեան զգայարանքը պիտի շփոթեն մութ, խառնակ, խոր, ինքնատիպ, թեւադրական, քիչիկ մը ահագոյն կառոյցներուն հետ, ու պիտի մնան կողմնակից առաջիններուն: Արժանի՞ք, ինչո՞ւ չէ, երբ ընդունինք սակայն թէ ասոնց պակասովը էր որ իրմէ առաջ մարդիկ քերթող կ'անցնէին: Օրինակ: Բայց տասնով, քսանով:

Սատանայ մը կը փսփսայ սկանջիւս. — «Բանաստեղծի մը արժանիքը իր զարտուղումին մէջն է, տղաս»: Ու մեր աշխարհին վրայ սատանաները միշտ աւելի իրաւ ըսին: Կը խորհրմ թէ Սիպիլի մօտ ձեռն խնամքը, ասոր յանձանձումին մէջ իր տիրապետող շնորհները հետզհետէ պիտի զրաւեն առաջին տեղը, եւրորդական ըլանի նետելով զգացողութիւնը, առանց որու քերթութեամբ մը, որքան ալ ժանեկազարդ, պաղ մարմին մըն է, նման իր հերոսուհիին որ դադաղի մէջէն իր ժանեակները ցուցադրելու չափ յիմար պիտի ըլլար: Իր օտեղծագործութեան համար տկարութեան այս ազդակը դժբախտաբար չգոհացաւ իր աւերովը անոր գործին վրայ: Մեր բախտէն, անիկա դարոց պիտի կազմէ: Արդարեւ վտակական բանաստեղծութեան տաղնապը (*) որ քառորդ ու քիչ մը աւելի դար տիրական է մեր հրապարակին վրայ, զուգադիպութիւն մը չէ Տիկին Սիպիլի գերագահութեան: Պատճառ — արդիւնքի սովորատիւութիւնն ալ բան մը չ'ապացուցաներ: Իրողութիւնը այն է որ արուեստին համար կրակ զգացողները պիտի այցուին մեծ համբաւէն այդ «անզուգական» քերթողուհիին, ու պիտի յարգարեն իրենց տրամադրութիւնները այդ ազ-

(*) Դուրեանի մահէն յետոյ ճշմարիտ բանաստեղծի մը հանդիպումը ընելու համար պէտք պիտի ըլլայ առաթուր անցնիլ երեսունէ աւելի տարիներ, հասնելու համար արուեստագէտ սերունդի մեծ քերթողներուն, այսինքն սանկ 1905 մը մինչև: Սիջանկիալ միջոցը զրաւեալ է տաղաչափներէ, ոմանք ումանթիզմէն յետամուսններ, ուրիշներ, ինչպէս Սիպիլն է, Զօպանեանն է. թէքնիքի մասնադէտներ: Հասարակապէս քիչ սփռուած անմահ տարրովը ստեղծագործ Բանին որ միայն կ'ազատէ իր սպասարկուները բառախաղաց մարդոց դժբախտութիւնէն: Ինչուցէք անուններ 1871էն մինչև Զիւլալման: Բանաստեղծ մը զբաւ պիտի չըլլաք մեր պանթէոնին:

գեղութեան լոյսերովը: Զուր տեղը է՛ է որ ամբողջ բանակ մը երկրորդական, չորրորդական տաղաչափներու պիտի զինաւորուի իր դրօշին տակ, ու պիտի պայքարի իր նշանաբաններով: Անոնք որ Մեծարենցը ուրացան, Սիպիւով կը սպառնային մեր բանաստեղծութեան: Ու ինքը, անգուգական քերթողուհին, իր վաճառքը պաշտպանելու մեղապարտ հոգիով թէ իր անհասկացողութեան արդար ցուցմունքովը, երբ մերժեց Միքայիլին իրմէ խնդրուած յատաճարանը, էէր կասկածեր թէ կշիռը տուած կ'ըլլար իր քերթողութեան տեսակարար արժէքին: Այնպէս որ անիկա պետէ է այն գպրոցին որ ամէն ժամանակներու մէջ ալ, միշտ տիրապետած է հրապարակին, պոռացած, գիւցաղներգած իր հանգանակները, փառքը, տակնութիւնները, ազմկած ու սոնքացած է չափս հոգիով մը ու պատժուած չարաչար: Ու հոս է ստեղծուածը: Ո՞ր սատանան կը միջամտէ երբեմն, որպէսզի մենք մեր տաղանդը ոտնակոխենք (Բէնպօ, Զրաքեան, Զարեան) ու հերքենք զմեզ: Տխուր հարցում: Բայց զժուար այս պատասխանը չի փրկիր միւս հարցումն ալ. ո՞ր սատանան կը միջամտէ որպէսզի մենք հաւատանք մեր արժէքին, երբ որոշապէս չափած ենք անոր տարողութիւնը, ու շարունակենք շրջապատին պատրանքը հագնիլ, մեր ամօթը, կորանքը մեզմէ ծածկելու մեր ջանքին մէջ նպաստ մուրալով մեզի մատուցուած ծափէն, ողջօնէն ու խունկէն: Հարցուցէք ասիկա Շիրվանդադէին, Խաճակեանին, Զօպանեանին: Բանաստեղծական համբաւը ողբերգութեան մը չափ գառնութիւններ ու մօխիւր կը ձգէ՝ երբեմն մեր հոգիին խորը:

Յսկեքը գիրք մըն է որ այս չարիքին բոլոր երեսները կը պահէ իր կողերուն տակ: Անիկա հաւաքածոյ մըն է (նկատի ունիմ անկէ դուրս մնացած քերթուածները մանաւանդ որոնք մայր, առաջին հատորիկին կը համեմատին այնպէս ինչպէս կը համեմատի մեր յիսունը՝ մեր քսանին կամ երեսունին, մարմնական ուժի և շնորհի գեղինէն)(*) ուր գպրոցին բոլոր թերու-

(*) Ուրիստութիւն է անշուշտ ստեղծագործ ուժը պայմանել բացառաբար տարիքին հեղումներովը: Բայց յաճախուած փաստերը բանի մը կը ծառային ի վերջոյ: Ձերազ, Թէրզեան, Աէթեան, Եղիա, Զօպանեան կը խօսին ի նպաստ աստիճանական նուաղման, նահանջէ, բանաստեղծական աւելի: Պէրպէրեան, Թէքէեան՝ կը դիմանան. առաջինը՝ դիմաւորելով բախտը, իր լաւագոյնը իր աշունին վերապահելու: Սիպիւի իմացական հասունութիւնը երկրորդ երիտասարդութեան շրջանին կը

թիւններն առատօրէն, ու արժանիքները՝ նիւար բաժինով մը իրարու կը բարդուին: Ներշնչման պակասը (բառին տալով անխառն, անշահախնդիր իր տարողութիւնը երբ մենք կը հալածուինք մեր գործէն և ոչ թէ կը հալածենք), հակառակ իր ծրագրումին չի յաջողիր պարտկել ինքզինքը: Այդ քերթուածները ոտքի հանող ուժը յաճախ քմայք մըն է, քրոնիկի մը ողնայարը կազմելիք դէպք մը, սնապարծութեան խուլ առիթներ, և կամ աւելի տրտում թելադրանքներ: Չունէ՞ր ըսելիք: Լրբութիւն պիտի ըլլար կեանքին պարզագոյն հոսումը այսպէս արհամարհել, արուեստի համար (կամ հոն օգտագործելի նիւթերու համար) զատ աշխարհ մը, զատ ջղային դրութիւն մը պահանջել: Մեծ կամ միջակ, փոքր նիւթեր չունին գոյութիւն: Այն ասե՞ն: Բայց իր գիրքին կեանքէ աղքատութիւնը ուղիղ հետեանքն իսկ է իր կամքին: Թուելի՛ իր միջավայրին ու պայմաններուն: Աւելի՛ ասոնց դէմ իր մեղապարտ խոնարհումին: Նոյն պայմանները, նոյնքան ու քիչ մը առաւել դաժան խտութեամբ ի գօրու էին 1870ին: Բայց Իւսիլուտարցի պատանին իր քերթողութիւնը պաշտպանեց անոնց թաթէն կամ սոսինձէն, ամբօխին վայելումին համար իրը ճարակ նետելով իր ողբերգութիւնները, ու ոտանաւորը պահելով իր իսկ ներշնչումներուն: Ու զուր տեղը չէ որ ամէն մարդ Դուրեան մը չէ: Տիկին Սիպիլ անշուշտ Լէֆիերգիչէն աւելի կատարելագործուած արուեստ մը ունի: Ըսել կ'ուզեմ՝ աւելի լաւ դիտէ օրէնքները, ձայներուն ատիճանները, յանգերուն խաղը և բոլոր սնոտիքը որով գիրքերը կը յաւակնին մեզմէ բանաստեղծներ յաբուցանել: Բայց չի գիտեր էականը. — ինքզինքը ըլլալու պարզ որքան դժուար պատուիրանը: Բառերդ, դարձուածքներու տարապայման խնամք: Ձայներու ի խնդիր ճշուրուն խաղեր: Բառարաններու անխոնջ խուզարկում՝ որպէսզի որոտնք հազուադիւր տարրեր: Մասնակի հոգածութիւն մը այն ամէն բաներու դէմ որոնք մեր ականջները կը գինովցնեն, մեր աչքերը կը շլացնեն, մեր միտքին միջին փառասիրութիւնը կը զոհացնեն: Այո՛: Այս ամենուն մէջ ու հետ, Տիկինին բանաստեղծութիւնը: Բայց որքան քիչ քնաւրական յոյզ: Ո՛ր է դրեր այս աղջիկը, այս կինը, այս մայրը, այս հայուհին իր սիրտը երբ կ'անցնի իր սեղանին ու կը մոռագրէ

գուգագիպի: Եսիւրու հրատարակութիւնը հանգրուանէ մը աւելի է: Հանգչած քաղ, կ'ըսէինք մենք գերեզմանի այն քարին ուր աշխարհէն վերջին հանգիստը կ'առնէր մեռեալը գերեզման իջնիլէ առաջ:

գրեւ Քերթուածներ որոնք Թէթեւէկ, Յուշեր, Խաւար, Էթ Յէմար Կիւ կ'անուանուին, յիշելու համար ամենէն տիպարային յաջողմունքները նուրբէն, անարիւնէն, հովէն, ծփանքէն, աննիւթէն, անկայունէն, անիրաւէն: Չէ՞ դողացած այս կիւնը տաղնապանքին առջև ահաւոր երեւոյթին որ մեր զլխուն, կուրծքին, ոտքերուն, հոգիին փաթթուած անամօթ ցանց մըն է զրկանքի ու տառապանքի: Ո՞ւր՝ ինչ որ մենք արեւէն կ'առնենք ու կ'անցընենք մեր միսերուն մէջէն, կազմելով մեր բոցը նախ մեր շուրջը երբ երիտասարդ աղջիկ ենք կամ կին ու կը խռովինք մեզմէ գուրս աշխարհ մը անտես լարուած քով ջիւղերու ու կը ստեղծենք հրդեհ ու արիւն: Ո՞ւր՝ ինչ որ յատկանիշը կազմեց յաւիտենապէս իզակաւից, զոր բանաստեղծները կ'երգեն բայց չեն նուաճեր: Որ, Տիկից քը նոսալի տաղարանին մէջ մերկութեան մը նման կը վարնէ կարգացողը ու թաւիշի մը պէս կը զգուէ անոր հոգին, եռացնելով անոր ջիւղերուն բոլոր թակոյկները սրբազան հեղուկովը աստուածներու ըմպելիին: Կարելի է երկարել այս հարցումները: Այս ամենէն՝ ոտուեր ու փշրանք: Ու այս ամենուն տեղ՝ պշրանք ու սեթեթ, զոր այսպէս տարագելու դեռ կը վարանինք վասնզի մեր ալ զգայնութիւնը հաղորդ է այդ ամենուն, վարակուած է անոր ժահրովը: Չափ ու ճաշակ: Որոնք երբ չեն կարգաւորեր անյաղթ յորդութիւններ, պոռթկումներ, կը թուին այնքան անընական: Ոչ մէկ առարկութիւն այդ լեզուին դէմ: Բայց, ըսեր եմ տեղ մը, — հեղինակի մը լեզուէն միայն բարիք կարենալ խօսիլ, զայն կործանել է գրեթէ:

Բոլոր անոնք որոնք մեր գրականութեան մեծ գործերը կարգացեր են իրենց ընկալուէ պատանութեան օրերուն, տրամուլթեամբ կը համակուին երբ կը կրկնեն այդ փորձը շատ աւելի վերջը, հասունութեան շրջանին: Սիպիլին, ինչպէս ժամանակակից քերթողներու համար, ճակատագիրը տարբեր է: Դրժուար է, առանց դառնութեան, աւարտել Արշակ Չօպանեանէն քերթուած մը որուն հրապոյրը, պատանութեանդ ոսկի լարերուն վրայ հնչեր էր այնքան սրտառուէ: Փոխուողը: Մենք թէ քերթողը: Բանաստեղծութիւնը իբր յարգանիշ ունի իր անփոփոխելիութիւնը: Դուրեանին Լճիւ մեղաւոր էր այն մեղքերով, իր ծնունդին իսկ, որոնք այսօր ալ չեն վերածուած առաքիւնութեան: Բայց որ մեզ կը յուզէ իբր թէ երէկ ըլլար գրուած: Փա՞ստը այս հաւաստումին: Չայն ըստ արժանւոյն օգտագործելը կը յորդի այս էջերէն: Բաւ է արձանագրել միայն այն մեծ ա-

ռաքինութիւնը որ արուեստի իրաւ գործերունն է. — խօսիլ իրենց ստեղծման օրերուն: Խօսիլ տակաւին, երբ այդ ստեղծումը յիշեցնող ու թերեւս անոր պարագայական արժէք մը պայմանող վիճակները դադրած են ապրիւէ: Զի արուեստի գործը այն ատեն վեր է ինքիւմէ, երբ կ'ապրի, ուրիշ բարեխառնութեանց ալ դիմանալով: Ու միայն այն է արուեստի գործը և tout le reste, litterature! ինչպէս կ'ըսէր Վէրլէն:

1900 — 1910ին, արեւմտահայ քերթողութիւնը Զօպանեանով մուտք գտած ու Սիպիլով իրագործուած թէքնիքի իր վերանորոգումը բարեբախտաբար կ'ազատագրէ պոլսական, դպրոցապաշտ խնամակալութենէ մը ու կը վերածուի ճշմարիտ խըղճմըտանքի մը: Բոլոր մեծ ու արժանաւոր անունները հակադիցուածքն անուններ են ընդդէմ սիպիլեան քերթողականին: Անոնք որ չթօթափեցին այդ լուծը, պատժուեցան: Զեմ տար անունները շրջանի հանրահոջակ պուէտներուն որոնց շուրջը ինքնասփրլու լուծիւնը բարիք մըն է: Սոսալումը որուն ծոցը կը հանգչին 1905ի մեծատաղանդ բանաստեղծներուն գործը, աւելի է պարզ ապերախտութիւն ինչպէս աշխարհին ամենէն արդար օրէնքներէն մէկը ըլլալէ, Բացէք այդ շրջանի մամուլը. Մառ, Լոյս, Արեւելեան Մահալ, Հանրագիտակ, կրննիւ Ծաղիկներ և այլն: Բաղթական երգերը այդ քերթողներուն ձայնագրուած են սիպիլեան դպրոցով: Անշուշտ ասիկա կը ծանրացնէ այսօր իր յիշատակը, որ անժառանգներուն մեղքը կը կրէ աւելի ըլլալով: Բիւս կողմէն սակայն ուշագրաւ իրողութիւն է որ ճշմարիտ բանաստեղծներն ալ զերծ չ'մնացին այդ տրտում, այդ անզգալի բայց նոյնքան իրաւ ազդեցութենէն: Մեծարենցին գործը, գէթ իր տկար մասին մէջ, կը բխի ուղղակի ժանեսկներու պաղաւրէն: Վարուժանի պատանութիւնը նմանապէս: Ասոր Սարգսիւնը կրնար ստորագրուիլ Տիկին Սիպիլէն:

Այս անունները և այս թուականները պէտք է չահագործել: Ուրիշներու վրայ ազդելը է որ գրողէսի մը դերը կը տեսակռէ: Այլ գործը, միայն ու միայն: Ոչ ոքի ազդեց Դուրեանը, բացի իր գործէն: Ու 1910ին, երբ արեւմտահայ քերթողութիւնը վերջնականապէս ազատագրեց ինքզինքը կրննիւ սա դերագահութենէն ու կործանեց այդ թշուառական փառքերը, զիրքերս'վ՝ ուրոնք կը կոչուին Նաբ Տալեբ, Հաշուի Յարուսիւն (*),

(*) Հատորէն առաջ զայն լեցնող քերթուածները կուգան ուրիշ աղբիւրէ ու կը խօսին կատարուած փոփոխութենէն:

Յէշիւ Սէրֆը. ոչ ոչ միտքէ անցուց պաշտպանել Յւլիէրը: Ու ոչ ոք տառապեցաւ իրերու սա վիճակին առջեւ, թերեւս բացի Սիւպիլէն որ առաջին անգամ կը զգար իր մէջ յաճախանքը ճշմարիտ բանաստեղծութեան: Ու ողբերգականը հոն էր որ ակը ցամքած էր այլեւս իր մէջ: Անշուշտ տակաւին 15-20 տարի անիկա պիտի տողէ քառեակներ, ալպոմներու մէջ պիտի դնէ իր անուշիկ, թարչամած ժանեակները, ու պիտի թերեւս հաւատայ ալ վերջալուսային այդ գոյներուն: Ո՞վ մեր մէջ քաջ է բաւական ինքիր դէմ, որպէսզի ըլլայ ատիկա այդ կինը, բաւական մաշած իր երկարամեայ պայքարէն, ընդդէմ իր մէջ մըշտարթուն բանաստեղծին ու զայն տիրող շփացուած, ովսաննայուած գերասանին: 1913ին, իր Ողջոյնը տրտում հրաժեշտ մըն էր զոր չէր հասկնար: Կը քալէինք Սիւմանթոյի հետ Բերայի շիտակէն ու Ս. Մէրֆի երգասացը անասելի բառով մը որակած էր քիչ առաջ Սիպիլի այդ Ողջոյն հայոց լեզուին: Դէմ դէմի եկանք իրեն: Յոգնած էր ու կոտորած: Ոտեցաւ իր քերթուածէն որուն համար Սիւմանթոյի զուլթը անիկա զգաց դառնութեամբ: Բաժնուեցանք: Տիկինը կէս դարու գերեզմանի մը կը նմանէր:

Իր բանաստեղծութիւնը, իր սերունդին իսկ չվերապրող, գրականութեան պատմութեան մը մէջ աւելորդ անգամ մըն ալ կը հաստատէ պատուհասը, անվրէպ, բոլոր անոնց որոնք կը մեղանչեն Հոգւոյն Սրբոյ դէմ: Գիտնալով կեղծելը չէ ատիկա: Գիտնալով՝ ինքզինքը խաբելը սակայն:

4

Դ Ր Ա Դ Է Տ Ը

«Անզուգական» բանաստեղծուհիի հէքեաթը որուն ծիրանի մշուշովը անիկա պիտի պաշտպանէր անպաշտպանելի թշուառութիւններ, բաւական պատճառ մը չէ որ ես լայնեմ պարունակը սա վերլուծումին, փռելու համար ժխտական, տրտում, ճիղճ ու սուտ բաներու հանդէս մը սա էջերուն վրայ: Գերթողը տկարագոյն մասն է այդ կնոջ: Յետոյ, զիս վերապահ ընողը, արդար յարգանքն իսկ է հանդէպ գրականութեան պատմութեան ուր գրական, առողջ տարրերն են որ իրաւունք ունին լուսազարդուելու: Թերութիւններուն բոցը մինչև գերեզման կը տեւէ:

անկէ անդին կ'իյնայ անկանդներէլ: Գրականութեան պատմութեան մէջ չեն ընդունուիր անտաղանդները, ի հեճուկս իրենց բոլոր աղմուկին: Իրենց մեղքը քաւելու համար յաւիտենութիւն մը կայ ծանրացող իրենց մեղքին վրայ: Չեն ընդունուիր նաև անոնք որոնք հաւատացին ունենալ տաղանդը զոր իրենց ժամանակը վերագրեց իրենց: Գովեստները, Հոչափը, Հէքեափը, Մարգկային այս միսթարանքը բաւելու էր իրենց: Շփացած գերեզմանները կը յանձնեմ Տէրոջը գութին: Թող առնէ անոնց տէրերը իր լոյսին մէջ:

Վրիպած, ճիղճ քերթողուհի, Տիկին Սիպիլ իր սերունդին միջին գիծովը զրազէտ մըն է, որքան որ տարօրինակ կը թուի ասիկա առաջին հաւաստումով մը: Ահա թէ ինչու: Իր Աղջիկն է՝ Սէրաբ իբրև յօրինում, տարողութիւն, նուաճուած դժուարութիւն հաւասար կուգայ Վարժապետի՝ Աղջիկին ու Անհեղացած Սէրաբն էլին: Իր Անջ Հոգիները նոյն կեցուածքը կը պահեն հանդէպ Բաշալեանի պատկերներուն: Այն ատեն: Որո՞նք տուեալները՝ կամսարականը, Զօհրապը, Բաշալեանը զրազէտի մը փառքի մը առաջնորդող: Սիպիլին նորաժէպերը չեն կործանած կէս դարու ճնշումով: Վէպը՝ պարկեշտ, հաւատաւոր ջանք մըն է ու առնուազն մեր բարքերէն թանկ փաստաթուղթ մը: Գիտէ՞ք ուրիշ պայմաններ զրազէտ յղացքը լուսաւորող որքան կ'ընեն սա երկու հաւաստումները: Տակաւին չեմ զրադիր իր ծառայութեամբը մեր ոտանաւորին, մեր արձակին որոնք պարտական են անոր իրենց մէկ երկու նրբին առաքինութիւնները: Իսկ իր ուսուցչութիւնը ուրիշ յաւելում:

Միւս կողմէն, գաղտնիք չէ ընդարձակութիւնը յղացքին որ զրազէտ տարագին մէջ կը խտանայ հրքիմն: Գրադէ՞տ՝ Մովսէս Խորենացին, այսօրուան առումով — Անտարակոյս, բայց այդ առումէն վեր ու տարբեր ընդարձակութեամբ մը: Փափկահիւս, ժանեկայորդ, նրբամարմին քերթուածներու հեղինակուհի՞ն: — Նմանապէս, երբ կը կենանք այդ կնոջ մէկ երկու աւելի հաստատ, առողջ շնորհներուն առջև: Ան, որ գրականութեան մը որոշ մէկ շրջանին կուտքը եղաւ, ու անոր վրայ այդքան տիրաբար դրաւ իր ճաշակին կնիքը, զրազէտ մըն է ամէն բանէ առաջ: Իր մեղքը, զոր քաւեց իր ողջուցը, իրմէն զուրս էր: Խորքին մէջ անժառանգ մը չէր ծնած այս աղջիկը: 1885/ի իր մանկամարդ կնոջ հոգին լուսինին հետ իր հեծեծանքը կ'ընէ

չատ աւելի սրտառուէ, իրաւ, մարդկային քան այն օրերու մեծաճանաչ քերթողները որոնք իրեն պէս խօսքեր ունին ուղղած այդ եղկելի ուրուականին: Կեանքը զայն կը նետէ իրականութեան: Ու արժանիքը հոն է որ խաթարուող, նուաղող բանաստեղծին տեղ երևան եկողը — վիպասան, դիտող, մտածող ու գործօն տիպա՛ր — հաւաքում մըն է տոկուն ու արի յատկութիւններու:

Վիտէ՞ք թէ այս պատրանաթափ երիտասարդուհին որուն երազները այնքան պսպղուն, քաղցր, միամիտ, ծիծաղելի ըլլալնուն հակառակ (Աղջկան Տէրքէին Բուբուլը) մեզ կը հրապուրեն դարձեալ իբր օր մը ապրուած իրականութեանց զանակ, այս տառապող տանտիրուհին որ Պոլսոյ կարօտը հիւանդութեան մը պէս կը զգայ ու խուլ տուններու, տաճկութեամբ փշաքողուած անկողիններու սարսափ մը քարշ կուտայ գիւղաքաղաքէ գիւղաքաղաք, իր հոգին պատնող դարչանքը փոխադրելու իր ճիգին մէջ հետզհետէ աւելի խրելով մեր բարքերուն ճահիճէն ներս: այս աշխարհիկ կինը՝ որ էրիկ մը թաղելու սուգը կրելու երջանկութիւնը (ս՛ի մեր բառերը, երբեք որքան դժուար բայց իրաւ կ'ըսէք դուք) իբր գրագէտ պարտաւոր է տանջանքի փոխելու, ու իր զաւկները սիրելու իր կատաղութեան մէջ ուրուականներ հալածելու: — այս կինը ունեցած է նաեւ իր օրերը որոնց մէջ կը ներկայանայ մեզի պայքարի ախոյեան մը, իր սերունդին արժանի:

Տակաւին դպրոցի սեղաններէն անիկա զգաց իր մէջ այդ ձայնը: «Ազգանուէր Հայունեաց»ը ռումանթիք հոգեբանութեան մը ծնունդը չէ մինակ, ինչպէս են առհասարակ մեր բոլոր միութիւնները, բանաստեղծներէ և խմբագրողներէ կնքանայրուած: Այլ զօրաւոր կողմէ մը արձագանգ մը: Գաւառէն թղթակցութիւնը իր մօտ չի նմանիր դարձեալ անճառ ու անծակ այն երանութեան որ թշուառ քաղաքիկի մը վարժապետը կը լուսապսակէ: Հանրային սպասը անոր խօսող պարտք մը, հաճոյք մը, սփոփանք մըն էր: Եղաւ աւելի վերջը: Պառաւութեան դռներուն, անիկա չէր տանջուէր իր փոքր իմաստութիւնը կրկէս նետելու և խօսք կ'առնէր ատեաններու մէջ ուր իր խելքը այնքան օտար էր չըջապատին որքան անձը՝ այնքան անընտել ու անտանելի: Բայց այս կինը խմբագրութիւն ըրած է: Ու ասիկա կեցուածք մըն է, իր խառնուածքին, հակուժներուն, կրթութեան իրերամերժ շարժականութեանը մէջ տեսնուած:

Ինչ որ ալ ըլլան խոր, թաքուն, անպարզելի շարժառիթները որոնք այդ գեղանի այրին կը մղեն Մասիսի խմբագրատունը (1898), օրաթերթ խմբագրելու Գրիգոր Զօհրապին հետ — որ իրեն նուիրած է առաջին փարթամ ու պայծառ դարպասը իր Ծառօյն Դէֆէրէն մէկուն մէջ, անոր համբաւին անդրանիկ փողահարը դառնալով երիտասարդական ջերմութեամբ, — ու Հրանդ Սաստուրին քով՝ որ քանի մը տարի ետքը իր անունը պիտի տայ անոր, Տիկին Սիպիլ իր սերունդին արդար հաւատարմութեամբ մը իր տուրքը վճարած է մեր հրապարակագրութեան ու գրած՝ ամենուն համար:

Զեմ կրնար, գրագէտի իր դէմքը յօրինելու համար, օգտագործել նպաստները որոնք սովորութիւն է ճարել կրթութենէ, երեւակայութենէ, դգայնութենէ, շրջապատէ: Իբրեւ կին՝ անիկա շատ կանուխէն պարտաւոր եղաւ սանձել իր օխտրժակաները հանրային գործունէութեան կրկէսին վրայ: Իր մտապատկերելու կարողութիւնը եղաւ դարձեալ սահմանափակ: Ու մեր մէջ ոչ մէկ կին արտօնուած էր, իր օրերուն մանաւանդ, իր զգացումներուն աշխարհը իրենց մերկութեանը մէջ մեզի տեսանելի ընելու: Ու գրագէտ մը այս բաները իրագործելու համար տառապող կենդանին է:

Հասարակ դպրոցէ մը իր սորվածը անշուշտ մեղադրանք մը չէ իր իմացական միջակութեան: Մենք համալսարանականներ դիտենք որոնց միտքը այդ նախակրթութեան նուէր միտքերուն չափ ալ իմաստութիւն չքաղեց աշխարհէն: Ինչ որ անձնական ընթերցումները, կեանքին դասը, փորձը, ապրումները ունեցան իրմէ ներս անդրադարձ, աստիճանն որ կը կազմեն իր մթերքը, պաշարը ինչպէս կ'ըսեն: Այդ նախանիւթը ոչ աւելի է և ոչ պակաս իր սերունդին միջին իմաստութենէն: Իրաւաբանութիւնը ըրած իր ամուսինները իրմէն աւելի չեղան մեր հասարակութիւնը ճանչնալու դժուար աշխատանքին մէջ: Գրականութեան մասին իր գաղափարները դարձեալ չեն զատուիր սերունդին միջինէն: Կիներու հանդէպ իր իմաստասիրութիւնը (*)

(*) Մեծ չէ այս բառը ոչ ալ ծիծաղելի Տիւսաբի հոկայ դրութենէն վերջը: Դիրքերէ փոխադրում մեր Քէմիկիզմը Սիպիլին մօտ չգտաւ արձագանդ: Նախանձի շրջում մը չեմ գտեր այս շրջումը, երկու կիներէ: Սիւս Զապէլն ալ իր գրականութիւնը զգոյշ պահեց տիւսաբեան ուսման թիւմէն: Յետագոյն գաղափարաբանութիւնը Տիկին Նսայեանին ձեռնդ է քաղաքականութեան և ոչ թէ հոգիի:

հարազատ է իր շրջապատին: Չուր տեղը չէ որ մայրութեան զգացումներ, հոգերանութիւն՝ այնքան սրտառուչ ու սիրալի փափկութեամբ, երբեմն խորութեամբ պիտի թարգմանէր իր վիւ պակներուն մէջ: Անշուշտ չատ անգամներ խօսած է կիներու իրաւունքներէն: Աւելի չատ՝ դրական հարցերէ: Այս խօսքին տարողութիւնը չ'անջատուիր սակայն շրջապատին ընդհանուր բարեխառնութենէն: Այսօր չենք կրնար ծիծաղիլ միամտութեանը վրայ աղջկան մը որ բարձրագոյն նախակրթարան մը հազիւ աւարտած, իրեն իրաւունք կուտայ բանաձևեր առաջարկելու լեզուներու կեանքին, զարգացման, անոնց «բնական օրինաց» վրայ, տարիքի մը երբ մեր աղջիկները ուղղադրութիւնն իսկ չեն իւրացուցած: Տասնըեօթ տարեկան է անիկա երբ կը ճառէ մեր լեզուին վրայ: Անշուշտ, շրջանը կանխահաւ տաղանդներու շրջան մըն էր: Տասը տարի առաջ վստմ պատանի մը, վեշտասանամեայ, կրթական խնդիրներու վրայ կ'ատենաբանէր ու իր ատենաբանութիւնները հատորի կը վերածուէին ստեղծելով հիացում որքան խանդավառութիւն (Մ. Չերազ): Այս դրուագները իրենց հեզնութեան փաստովը չէ որ կը յիշուին հոս: Անոնք հասարակաց մտայնութեան մը ըմբռնումին կ'առաջնորդեն: Դրաբար-աշխարհաբար լեզուապաշարը այսօր այնքան տրամօրէն ծիծաղելի, վաթսուէն տարի առաջ արուեստի հանգանակ մըն էր:

Սիպիլի հրապարակագրութիւնը ի հարկէ պիտի ունենար սեռին ու խառնուածքին ազդեցութիւնը: Իր յօդուածները ղերծ են անտանելի, անկարելի, եղջերուաքաղային նկարագրէն որ, օրինակի մը համար, Մայրային ընթերցումը կ'ընէ այսօր ընդ-վզեցուցիչ ճամարտակութիւն մը: Սիպիլ չէ օժտուած հզօր անձնականութեամբ մը — պարագայ՝ որ բաւ է բացատրելու անոր քերթողութեան վրիպանքը — որպէսզի իր լրագրական աշխատանքը ակօս մը դառնար: Անոր մէջէն չէ խօսած դասակարգ, գիտակից կինը. պայքարող և ուզող արարածը որ ԺԹ. դարուն այնքան խռովայոյզ դործունէութեամբ մը յոգնեցուց Ներսիսյի մէջ երեսփոխանական Ժողովները: Դարձեալ, անիկա չարտա-յայտեց արգի հոգիին մէկ երկու խոր ողբերգութիւնները որոնք Տիկին Եսայեանի վէպը կ'ընեն այնքան յատկանշական: Փոխա-րէն՝ եղաւ պարկեշտ, գործօն, գործնական, ուղղադատ և իրա-տես վկայ մը մեր կեանքէն, անոր այն մասէն աւելի ճիշդ՝ որ կ'իյնար անոր անմիջական հասողութեան: Հաւանաբար քանի մը

հարիւրը կ'անցնէր թիւը այն կրննորուն որոնք Սիպիլի զրակա-
նութեան մէջ կը գնէին կեանքի կարելի ըմբռնում մը: Որոնք
տուն մը կը վարէին, իրենց արգուզարգը կը խնամէին, դաշնակ
մը կը դարպասէին ու իրենց սրահներուն մէջ թաւշածածկոյթ
սեղաններուն վրայ ֆրանսական զգեստանկարներուն քովիկը
տեղ կուտային հայ թերթի մը կամ հանդէսի մը: Կը մասնակ-
ցէին յանձնաժողովներու և հանգանակութեանց: Կ'անդամագըր-
ուէին ընկերութեանց ու Սիպիլին անունը իբրև դրօշակ չէին
վարաներ գործածելէ: Որոնց այս առերևույթ կենցաղէն անդին
ալ երբեք զգացական փոթորիկներ չէին պակսեր, այդ սովորա-
կանութիւնը քիչիկ մը ահաւորելու: Այս դասակարգին թաղու-
հին եղաւ անիկա: Ոչ միայն այսքան: Անոր յօդուածները դաս
ալ տուին անզբաղ, ձանձրախտաւոր կիներու: Ճամբայ թեւա-
դրեցին խոր տրտմութեանց մէջէն կարելի համակերպութեանց:
Ամէն յօդուած կը հանգչի ներքին իրականութեան մը վրայ որ
յաճախ անձնական տագնապ մըն է, ու ատով՝ վկայութիւն մը:
Հոս է որ անիկա պիտի տարբերի ասպարէզէն խմբագրողներէն:
Կը գրէ, երբ կը տպաւորուի: Ու իր տպաւորութիւնը փշրանք
մը կը պարունակէ իր կամ չըջապատին հոգեկան վիճակէն:
Զօհրապի, Կամսարականի խմբագրած նօթերն ալ վկայութիւն-
ներ են, բայց տարբեր՝ Սիպիլի տուածներէն, որոնք սեպհական
հոգեբանութեան մը խորքէն կը բխին և ոչ թէ ընթացիկ իրո-
ղութեանց արձագանգներ կը դառնան, ինչպէս են յաճախ յիշ-
ուած վարպետներու տոմսերը, խմբագրական նշմարները: Այս
լոյսին ընդմէջէն, Սիպիլի հրապարակագրութիւնը կը զազրի ի-
մաստութեան դաս մը յաւակնելէ, ու կ'ըլլայ թեւադրանք մը,
քիչ մը ասուլիս, քիչ մը տնավարի խօսք, եթէ երբեք մշտա-
պէս չըլլայ հակուած իր ճաշակէն, լեզուական խնամքէ մը որ
ամենէն հասարակ իրողութիւններն իսկ կ'ազատէ գոհակութենէ:

Իր երկար գործունէութիւնը՝ մէկ երկու սերունդի մէջ,
մէկ երկու հիմնապէս ներհակ բարեխառնութեանց (*) տակ, բնա-
կան էր որ գունաւորուէր միջավայրէն: Կրնաք զտնել այդ զա-
նազանութիւնները իր ստորագրած էջերէն: Ի՞նչ հարկ պարզե-
լու իր տեսութիւնները օրուան հարցերուն շուրջ: Բաւ է դի-
տել տալ թէ այդ տեսութիւնները փոխառիկ ու մուրացուած

(*) Բանապետութիւն: Սահմանադրական վարչակարգ: Յետ-պա-
տերադմ:

բաներ չեն։ Կուգան մեծ բնականութեամբ, կուտան զոհացում հարկւրներու ու ամենէն առաջ զիրենք յղացողին։ Իւ ամուսինին հետ նման գործակցութիւն մը չէ արձանագրուած։ Կը թուղու՞մ մտածել ու կ'անցնիմ։

Իր գրական դատումները խոր են ու իրաւ։ Կը գատուին իր սերունդին ոչ թէ գաղափարաբանութենէն, այլ զայն բացատրող եղանակէն որ իրապաշտներուն մէջ վարդապետութեան մը կնիքը չունեցաւ երբեք։ Սիպիլ իր կերպովը կը զգայ գրական եղելութիւնը։ Ու այդ զգացումը արտայայտելու մէջ քիչ անգամ կին է. այսինքն թեթեւ ու մակերեսային։ Իր կիսադեմքերը իրաւ են որքան Զօհրապի լիադեմքերը, եթէ ներուէր այս նորութիւնը։ Բայց իրաւ կիներու աչքին ընդմէջէն։ Տպաւորութիւններ են անոնք, առանց յաւակնութեան որքան խորութեան։ Կրնային պակսիլ. պիտի չտուժէին ո՛չ դէմքերը ո՛չ ալ իր գործը։ Ու ասիկա բաւ է տալու համար կշիռը իր դատաստաններուն։ Օտար դէմքերու վրայ մէկ երկու իր յօդուածները իրենց հասկընալի արժէքը կը պարտին մեր գրականութենէն դուրս ազդակներու։ Վէրլէնի վրայ քանի մը հանդէսի էջ դժուար պիտի չըլլար կնոջ մը համար որ աչիւ հարուած (coup d'œil) ունի և ճաշակ։

Կ'արժէ վեր հանել թարգմանչական իր մեծ ընդունակութիւնը։ Զանց կ'ընեմ երկար շարանը քերթուածներուն որոնք հետեւողութեամբ կամ ուղղակի փոխադրումով տեղ գտան անոր հեղինակած Քեթակառնութիւններու կամ Թափառնի ընթացքներուն։ Բայց կը ծանրանամ Պոտլէնէն ու Վէրլէնէն կատարուած շատ գեղեցիկ թարգմանութեանց վրայ որոնք կը թուին ուղղակի իրմէ բխիլ. այնքան հաւատարմօրէն նոյնացած է կտորներուն հոգիին։ Դպրոց կազմելու արժանի յաջողմունքներ են ատոնք։

Բայց ինչ որ գրագէտի իր վարկը կը պաշտպանէ, իր մըտական սպասն է մեր լեզուին ու ճաշակին նրբացման, ազնուացման։ Կին մատն է անորը մեր արձակին վրայ։ Ճաշակը զոր չարաչար գործածեցին ռոմանթիքները, ճշմարիտ տարագ մըն է երբ կը ձգուի իր ջանքին վրայ իբրեւ պիտակ։ Խնամք, դուրս գուրանք, բծախնդրութիւն, հով ու վայելչութեան զգացում։ Ահա բառեր որոնք իր ոճին հետ գործածուած ատեն բան մը կը թարգմանեն։ Անչուշտ ամենէն առաջ, այդ ամէնը, այդ

կնոջ մէջ։ Ու յետոյ այդ ամէնը դարձեալ՝ արեւմտահայ գրական-
նութեան բարիքին մէջը։ Ըսի թէ ինչ կը պարտէր անոր մեր
ոտանաւորը։ Մեր արձագը։ — Առնուազն՝ նրբութիւն ու վա-
յելչութիւն։

Եօթնասնամենի մեռաւ անիկա։

Սկսած էր իր գարունքէն։ Անցած՝ կեանքին մտնաւանդ
պաղէն։ Կէս դարը իր գլխակցութեան՝ արեւմտահայ ողբերգու-
թիւնն է կազմողը։

Զգաց իբրեւ պոլսեցի։ Արտադրեց դարձեալ անոնց պէս։
Զհասաւ ցեղային խոր զգացողութեան, բայց իր գործին մէջ
զանակներ սեւեռեց անկէ։

Կիներ կան իր գործին մէջ ու երբեմն ալ ինքը։

Իր վէպը շահ մըն է մեր ընդհանուր գրականութեան։ Իր
քերթողութիւնը՝ լեզուական փաստ մը։ Իր հրապարակադրու-
թիւնը՝ ընկերային արձագանդ մը։

Սորվեցուց ու ծառայեց։

Տառապեցաւ ու արտադրեց։

Իր անունը անարժան չէ իր սերունդին։

ՀԱՇՈՒԵԿՇԻՌ

Ահա՛ շարժումը, իր մեծագոյն բաղադրիչներովը:

Սխալ պիտի չըլլա՞ր սակայն անտեսել ուրիշներ որոնք, առանց առաջիններուն տարողութեան, տունն անոր երբեմն աւելի հարազատ, երբեմն աւելի տիրական նկարագիրներ, բայց որոնց գործունէութիւնը չունեցաւ համախումբ վաստակին, միաշունչ ձգտումին բարիքները: Ստոյգ է որ իրապաշտ շարժումին ամենէն կատարեալ վիպակը ըլլայ ստորագրուած Կաւապէս Տողրամանեան (աւելի յետոյ՝ Վահան Մանուէլեան) անունով գաւառացիի մը կողմէ: Զօպանեանի, Ծաղիկին մէջ անոր կը պարտինք Հռէկէ-Բէլէ-Վերնագրուած անխառն գլուխ-գործօց մը: Ու ստոյգ է դարձեալ որ իրապաշտ վէպին գագաթը, Աֆ-բային Աշէկէ, ըլլայ գրուած շարժումին լրիւ դադարէն տասնամ մը վերջը: Ու, մտածման նոյն գիծով, ո՞ր է տեղը, գիրքը Տիգրան Արփիարեանին որ ծառայած է մեր գրականութեան, իր քրոնիկներովը և ձգած՝ իր անունը փրկող պատմուածք մը, Աւաշեբուն Քէլ (Զօհրապի Մասեաները):

Այս խղճահարութիւնը զիս կը մղէ, շարժումին հաշուեկշիռէն առաջ, պզտիկ շեղում մը ընելու, զբաղելու համար մարդերով որոնք ժամանակով ինչպէս ոգիով առնուած ապրեցան շարժումին ծիրին մէջ ու տունն իրենց կարելին:

*
* *

Ասոնցմէ ամենէն կարկառունը, ապահովաբար, ինչպէս անդետեղելին ՀՐԱՆԴ ԱՍԱՏՈՒՐԸ:

Գրական հանգանակէ մը բխող դժուարութեան մը առջև է որ կը զգամ ինքզինքս երբ կը փորձեմ իր դէմքը շինել: Անիկա արժանաւոր մէկ միութիւնն է եղած իրապաշտ փաղանգին, իր գործունէութեան երիտասարդ օրերուն՝ ղեկավար գիրքերու վրայ: Իր խմբագրութիւնները (Մասեան շաբաթաթերթին ու աւելի յետոյ՝ օրաթերթին մէջ. Աբեւելին մէջ) զինքը կը հաշտեցնեն իր բարեկամներուն, ընկերներուն, սիրելիներուն հա-

մապատկերին մէջ, Անիկա իր մտքին ինչպէս սրտին ընտրեալները ունի իրապաշտներուն մէջ, կենալով անոնց կողքին առաջին օրերէն, հասնելով անոնց օրագրական վաստակին, խմբագրական կարիքներուն (վարչական որքան գրական), մշակելով անոնց ոգիին հաւատարիմ գրականութիւն մը, բայց չըլլալով անոնց նման, անոնցմէ: Շատ մօտէն սա ընտանութիւնը, ինչպէս անջատութիւնը իրեն յատուկ, ուրիշ անգամ չկրկնուած նկարագիր մը կուտան անոր գէմքին ինչպէս գործին: Եղիա մը, Պէրպէրեան մը, Մամուրեան մը իրենց գրական խառնուածքը կը պաշտպանեն իրենց ըրած գրականութեան մէջ ու հակառակ հսկայ շրջումներու (անդունդ կայ Աւագին Տէրէին գրքունակ ոգիին և Խոհ և Յաւի ծանրաթախած ողբերգութեան մէջտեղը) հաւատարիմ են իրենց գիմանկարներուն: Խոնչպէս դասաւորել սակայն դէմքը մարդու մը որ ծառայեց մեր աշխարհաբարին ու միտ մինակը իրագործեց ինչ որ կանխող քանի մը ջոխ խումբեր անատակ էին եղած նուաճելու, — ընթացիկ, մաքուր բարբառի մը գրական կայունացումը: Որ տարիներ շարունակ հետեւեցաւ ազգային կեանքին դժնդակ ալեծփումներուն, բայց մնաց ծիրին մէջը ազգային ամուր քաղաքականութեան մը, սիրելով իր ժողովուրդը բայց այդ սէրը վաճառքի ապրանք մը չնկատելով երբեք աս կամ ան թաքուն փառասիրութեանց: Շուքի մը պէս ապրեցան երկուքը, ինքը և Զօհրայը: Պատմութիւնը կը սգայ վերջինին սրտակտուր մահը բայց կը խոնարհի գիտութեանը առջև առաջինին որ ապրեցաւ, այսինքն զիսցաւ ապրիլ, ինչպէս գիտցեր էին այդ շատ սրբազան բանը՝ իր նախնիքը: Հրանդ Ասատուր ստորագրած է ԲՈՆԻՒԼԵՆՈՐ ուր իրապաշտ թէքնիքին ամենէն կատարեալ մէկ երկու նուաճումները կը հաստատեմ: Կարգացէք, օրինակի մը համար, Զօպանեանի Քանի իջ օր Պարթիշինի Դջը: Պիտի սիրէք այդ էջերուն ջերմութիւնը, գիտողութեանց առատ գնացքը, ակնարկին հարստութիւնը՝ առնելու ինչպէս տալու արարքներուն մէջ: Բայց անմիջապէս յետոյ կարգացէք Պարթիշինի ու Սիֆարը (Հ. Ասատուր): Այն ատեն պիտի գնահատէք թէ որքան դժուար է ժուժկալ ու խոր ըլլալ. շատ տեսնել բայց քիչ, խիտ տողերու մէջ արձանակերպ սեւեռել մեր մտածումները, մեր զգացումները: Եւ սակայն Հ. Ասատուրի գործէն չի ներուիր ստեղծել ԲՈՆԻԿԱՊԻՐ մը, նոյնիսկ Պէրպէրեանի մը կաղապարով: Ու շարունակելու համար այս բարասոխը կը ծանրանամ այս մարդուն մեծ կտակին վրայ որ անփոխարինելի բարիք մըն է արեւմտա-

հայ գրականութեան պատմութեան rayonին: Ատիկա իր Դիմա-
պատկերն անուանուած հատորիկն է ուր անշուշտ իրապաշտ քըն-
նադատութեան տուրքերը կ'իշխեն բայց արդիւնքի մը համար
որ հակոտնեան իսկ է Չօպանեան-Քաշալեան-Կամսարական-
Ջօհրապ հանգանակներով հետապնդուած, խտացած կերպին:
Հոս է ահա տալենտալը քննադատին համար: Ու տակաւին:
1880-1910 շրջանին անիկա մեր ընկերային հարցերը զիտած,
դատած է իր կերպովը, որ ինչպէս զիտել արուեստաւ վերը,
ըլլալով հանդերձ իր սերունդինը, կը դատուի անկէ: Իր խըմ-
բազրի զիմանկարը ցայտուն է և բաւական տպաւորիչ որպէսզի
մեր հին սերունդին մեծ անունները (Եւքլիճեան, Սվանեան, Փա-
նոսեան) ու իրեն ժամանակակից աւելի տգոյն անուններ (Քեչ-
եան, Տիգրան Արփիարեան և ուրիշներ) իր écranին վրայ իրարու
անհաղորդ չգառնան: Յետոյ մուսաներու դարպասը: Պէտք կա՞յ
հոս յիշեցնելու իր Պարաշէկան Ներշնչութիւնը:

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ԳՈՐԾԸ

Ջօհրապի մէջ կեանքը իբրեւ երեսյթ այլապէս թեւադրա-
կան իրողութիւն մըն էր: Հ. Ասատուրի կեանքը կը դատուի իր
սերունդին ընդհանուր միջինէն շեշտով մը, երանգով մը որոնք
արժանի են նկատառման: Այդ շեշտն ու երանգը հասկնալի կը
գառնան այն ատեն միայն երբ զիտուին իրենց անմիջական
շրջանին ու ասոր կապ պայմաններուն խորքէն: Կար ատեն
մը երբ հայ գրագէտը իր ուժերուն լաւագոյն մասը պարտաւոր
էր ծախելու զինքը դորձածող պետութեան: Զարթօնքի սերուն-
դին մեծ գէմքերը կ'անցնին մտքէս երբ այս տողերը կը գրեմ:
Քայց քանի՞ հոգի անոնց մէջ, որոնք ապրած ըլլան դժուար հա-
ւասարակչութիւնը, ծառայելու նոյն ատեն պետութեան որքան
իրենց ազգին, պարկեշտ, ամբասիր անուն մը պահելով այդ ան-
բարոյ քաղաքին մէջ որուն անունն էր Պոլիս: Տրտմութեամբ
կը յիշեմ Գրիգոր Օտեանի տարագիր մահը ու կսկիծով՝ Գրիգոր
Ջօհրապի խուժուժ սպանութիւնը: Չեմ զիտեր, պէտք կա՞յ
թարմացնելու մեր դժգոհութիւնը թովմաս Թէրզեանի կեանքին
կէս դարէն որուն վերջին քառորդը իրապէս տխուր գերեզման
մըն է, օտարացած այդ գործունէութիւնը եզրափակելու դերով
մը: Հրանդ Ասատուր մեռաւ Պոլիս, ամբողջ կէս դար մեր գրա-
կանութեան օգտակար ըլլալէ ետքը, երբ այդ կէս դարուն մէկ

կարեւոր մասն ալ նուիրուած էր մեր ժողովուրդին բազմազան կարիքներուն գոհացումին: Լայն, պարկեշտ, բարի այդ գործունէութեան վերջին քսանամեակը (1908—1928), հակառակ ժխտական — ըսել կ'ուզեմ ոչ—գործօն — նկարագրին անկարող է ստուերելու անոր դէմքին մաքրութիւնը: Այդ արդիւնքին համար կը միջամտեն գրագէտէն դուրս ազգականեր: Առաջին տասնամը շրջանն էր մեր երջանիկ խնթութեան, խանդավառութեան, անշրջահայեաց հպարտութեան, երկար զրկանքին ճնշումովը կրկնապէս ուժաւոր երբ մեր գրականութիւնը տղու մը միամտութեամբը կ'ողջունէր վերջապէս ինքզինքը, կ'արտայայտէր ցեղին քանի մը հզօրագոյն գգայութիւնները ու կը մոռնար իր պատմութիւնը: Խմացական այս խանդին հետ, քաղաքական ալ զգայարա՛նք մը որ նոյն ճեմպով ու նոյն արդիւնքներու համար ինքզինքը աճեցուց ու աչքէն հեռացուց զետիներ որուն վրայ արմատ էին նետեր մեր գերութեան հազարամերը: Միայն չմոռցա՛նք: Այլ սխալ, խոշոր տեսանք, չըսելու համար ծուռ: Հրանդ Ասատուր էր կրնար դեր մը ունենալ այդ օրերուն: Ու չունեցաւ ալ: Հազիւ վեց տարիներ կը բաժնին իրարմէ այդ վարթօնքը ու այդ կործանումը: Բայց ի՞նչ խորունկ եղան անոնք, անգամ մըն ալ յայտնարեցին ու համար այս ժողովուրդին քանի մը յաւիտեական գիծերը: Պատերազմէն վերջ Հրանդ Ասատուր կը մտնէ իր կեանքի այն շրջանին մէջ որ սկսող կործանում մըն է, յիսունէն յետոյ մարդուն ու ժերուն նահա՛նջը իր մարմինէն, երբ հետզհետէ մեր գործարանները կը ժանգոտին ու կը խարխիւին, մինչ մեր խմացականութիւնը, անկարող վկայ այս տերեւածափին, իր պարտութիւնը ընդունելու մէջ անճրկած ու դժբախտ, կը հաւաքէ ինչ որ ինչայ իր բլանին: Հրանդ Ասատուր յուշերու գրականութիւն մը ունի, անտիպ, ինչպէս կը վկայեն Պ. Թ. Ազատեանի գրքոյկէն^(*) էջեր: Կ'ենթադրեմ թէ մեր խմացական, ընկերային, ազգային կեանքը բարձրօրէն շահագրգռող տարրեր կան անոնց մէջ: Տարազի մը համեմատ որ մեր մէջ ամենէն շատ աշխատող գործարանը ամենէն չուտ ըսպառման կ'ենթարկէ, Հրանդ Ասատուր պիտի մեռնի ամենէն առաջ սրտէն որ հոմանիշ է հոս ուղեղի, նմանելով անոնց որոնք ամենէն շատ տուին իրենցմէ (խօսիլը, գործելը, գրելը համազօր երեսիւններ են երբ կէս դարու վրայ կ'երկարին) ու վաղաժամ սպառեցին իրենց գրամագլուխը (հոգեկան ինչպէս

(*) Ժամանակակից Պէմբեր, 2. եւ 3. Ասատուր (Թ. Ազատեան):

մարմնական) բայց խնայուեցան, չարաչուք հեղնութեամբ մը, իրենց ստուերը ապրելու բռնադրուած: Տխուր է զբաղիլ այդ քսանամով:

Բայց Հ. Ասատուր վերջին մէկ ներկայացուցին է գրողներու խումբի մը որոնք ժ.թ. դարու երկրորդ կէտին սկիզբը կ'ընեն իրենց գործունէութեան, կ'աշխատին զժուար աշխատանքը իրենց ժողովուրդին չեմ բեր ազատագրութեան, գէթ իմացական ձերբազատման, ու կը ստեղծեն մտայնութիւն մը որ 1860ին տիրական՝ 1890ին արդէն պարպուած է ինքիւր էութեան: Մ. Մամուրեան մը իր մահը յապաղելով բան չէ փոխած իր բարոյական մահէն որ սերունդի մը ամբողջ վրիպանքը ունի իրեն տաղաւար: Գրիգոր Օտեան մը, աւելի տաղանդով ու աւելի մեծ տուրքերով (վարչական, պետական պարունակէ) շատ շատ կը վերապրի Գրիգոր Զօհրայի մը պատկերով: Ատկէ անդին չէ արտօնուած մեղի: Ու 1890էն վերջ ո՛չ ոք՝ որ ծառայէր հայ գրականութեան ու չըլլար կասկածելի թուրքերուն աչքին: Հրանդ Ասատուր, ըսի վերը, բացառութիւն էր: Այդ պատճառով է որ իր կեանքին մեծ զիծերը զիծեր են նոյն ատեն զինքը կանխող սերունդին դադափարագրութեան:

Անոր պատանութիւնը, առաջին երիտասարդութիւնը կը զուգադիպին սկսող կրակի մը որ ազգային հարցն է ու Աբեէի հիմնարկումին որ նոր գրական ուղղութեան մը փաստ ըլլալուն չափ, այդ գրականութիւնը իր նպատակներէն աւելիին գործածելու ուխտի մըն ալ գրաւականն է: Ուրիշ խօսքով՝ Հրանդ Ասատուր կազմուած է հոգեբանութեանը մէջ այն մարդոց ուրոնք կը հաւատան իրացուցած ըլլալ իրենց ժողովուրդին զարթոնքը, անոր տուած վարչական որոշ կազմակերպութիւն, անոր մշակոյթին մեծ վառարանները հիմնաւորած — դպրոց, եկեղեցի, մամուլ, ընկերային կեանքի տարրական շեմս մը հրապարակ գրած: Անշուշտ ասոնք բաւարար ազդակներ են ժամանակակից ընկերութեան մը հիմունքները (assises) խորհրդանշող: Ու այս ամենուն քովն ի վեր գրական քանի մը սեռերու մէջ երեան բերուած որոշ գեղեցկութիւն: Բանաստեղծութիւնը որ կը սնանի ներկայով որքան անցեալով, պատմութեամբ որքան պոլսական դաշտանկարներով: Այս մեծ ցուցմունքները թերեւ հասկնալի կը դարձնեն վեշտասանամեայ տղու մը յանդգնութիւնը որով պիտի գրուին Պաթեկէան Ներշնչութիւն, ու աւելին՝

պիտի հրատարակուին (1879)։ Այդ գրքոյկը միայն փաստ մը չէ հօթանասնական թուականներու մեր ուսման թիւ մին, այլ նոյն ատեն կտակը, խոշոր գիծը այն երկտասարդութեան որ այնքան լրջութեամբ իր ուժերը պիտի տրամադրէր զարթօնքի սերունդին հանդանակը բարեփոխուած, ճոխացուած, նորոգուած՝ փոխադրելու զանգուածներու փրկագործման։ Ու, այդ գրքոյկէն տարի մը յետոյ լոյս տեսած պրակ մը ճառ, Սահմանադրութիւն և Հայ Ժողովուրդ (1880), քովիկը գրուած 1867-68ի մեծխմաստ տրիրուներն՝ Մ. Չերազի ճառերուն — ասոնք ալ վեչտասանամեայ պատանիի մը խորհրդածութիւնները մեր ժողովուրդի իմացական, կրթական, քաղաքական ճակատագրին վրայ — կուտայ մեզի սա տարօրինակ վկայութիւնը որուն համեմատ պատանիներու գերազանցութեան մը կը թուի վիճակուած ըլլալ լուծումը վտանգաւոր, բարդ հարցին, այնքան մեծ տաղանդներու գինով գոյացած 1860ի մեծ, խոհական, զգօն մեր մտաւորականութեան կողմէ։ Զուր տարազ մը չէ անշուշտ Եզիա, Չերազ, Պէրպէրեան եռագիրը։ Ըսի այսքանը, ցոյց տալու համար թէ այդ մարդոցմով հանդանակուած մտայնութիւնը ինչպէս պիտի բարեփոխուի։ Հրանդ Ասատուր այդ նորոգումին կենդանի վկան է։ Ազգային սահմանադրութեան վրայ ատենաբանելու չվախցող աղայ մը Բարիզ պիտի անցնի, սորվելու համար իրաւաբանութիւն, որ մուտք մը պիտի ճարէր դէպի քաղաքական ասպարէզ։ Պոլիս դարձը (1884), Ալեքսը (1885) թուականներ են իր կեանքին ինչպէս մեր մերձաւոր պատմութեան համար։ Ու այդ տասնամեակին մէջ անիկա պիտի վերցնէ ազգային գործունէութեան ուրիշ բաժիններ։ — Կեանքաց հողաբաժնուրիւն, Կեդրոնական վարժարանի խնամակալութիւն, Ազգային երեսփոխանութիւն, Մալա շարաթաթերթին խմբագրումը (Զօհրապի հետ), բոլորն ալ քաղաքական բարձր տենդի մը մէջ թրթռուն գործունէութեան մը վտանգներովը յղի։ արարքներ են որոնք անոր գրական խառնուածքին վրայ պիտի ունենան իրենց անդրադարձը։ Ու քաղաքական այդ տենդը հայ յեղափոխութիւնն է, զոր դատել կանխահաւ է, մեր գրականութեան սա շրջաններուն։ Հայկական ջարդերը անկիւնադարձ մը կը կազմեն մեր գրականութեան պատմութեան մէջ, նոյն ատեն մեր գրողներուն մէկ կարեւոր մասին դէմքը կը կիսեն։ Անոնք որ Պոլսէն պիտի խուսափին, պիտի վտանգեն իրենց հոգեյատակը, քիչ քիչ տկարանալով վասնդի չին պաշտպանութիւնը գրականութիւն մը սնուցանող անտես ակունքներէն — հողէն, ջուրէն ու մարդերէն։

Անոնք որ Պոլիս պիտի շարունակեն ստեղծել, պիտի տառապին մեծ տառապանքը իրենց անկարող ատելութեան, զայրոյթին։ Արեւմտահայ գրականութեան այն քսանամեակը որ 1896ի ջարդերէն մինչև 1908ի կեղծ արշալոյսը կ'երկարի, եթէ նիհար է մեծ արդիւնքներով, տարօրէն հարուստ է հոգեբանական խտուածեամբ մը։ Հրանդ Ասատուր, բաւական խոր, իրաւ հայրենասէր, այդ օրերուն պիտի փորձէ ինքզինքը յարմարել նոր կաղապարին մէջ որ պետական սպասարկութիւնն է։ 1860ի մարդոց հոգեկան բարեխառնութիւնը ալլացած է հիմնովին։ Թուրքերու ծառայելուն ամենէն ապահով եղանակը նուիրուին է անձնգիր կեանքին ու զգուշանալ ուրիշ ամէն հետաքրքրութենէ որոնք մարդու մը ազգութեան սլաքները կը մատնեն։ Քիչ քիչ անիկա պիտի կլլուի իր ասպարէզին կարիքներէն։ Չեմ հետեւիր այլեւս այն թուականներուն որոնք անոր պետական պաշտօնները ցոյց կուտան։ Դադրած է ազգային աշխատանքը այդ իրաւագէտ-խորհրդականին մէջ (կեղրոնականի մէջ իր դասախօսութիւնը հոռի է կորովէ ինչպէս լրջութենէ) բայց չէ դադրած գրագէտը։ Յարմարումի նոյն բնազդը զայն պիտի վարէ։ Ու պիտի ունենանք անորակելի տիպարը գրողին որ պիտի պատմէ, օրինակի մը համար Պոլսոյ պատրիարքներուն գաւազանագիրքը իրաւ է թէ խուսափելով միջակ պատմիչներու մայր առաքիւնութենէն — ստուգութեան տափակ փաստէն — բայց պիտի պարպուի այն դոյզն, զազմազմուն ալ շնորհէն որ մեր քրոնիկները կ'ընէ այնքան քաղցր, հայ ու յատկանշական։ Ազգային հիւանդանոցի Տարեգիրքերուն մէջ լոյս տեսած այդ պատմութիւնը մեղաւոր է մեթոտին մեծ մեղքովը, — անուններու ցանկ մը մնալու պարկեշտ ու հաստատ ցանկութիւն, որ չէր տառապեր իր անբաւականութեամբը։ Եւ սակայն իր օրերուն, պատմութիւնը հիմնովին նորոգուած էր արեւմտեան մեծ ազգերու դպրոցներուն մէջ, լքելով իր ռոմանթիզմը ինչպէս թուարկույաւակնութիւններէն շատերը, ծանրանալու համար կեանքին բակազմումին։ Քիչ մը հեռու շրջաններու վրայ սա վրիպանքը բարեբախտաբար չի կրկնուիր զինքը անմիջապէս կանխող սերունդը երբ կը փորձէ դիմաստուերել։ Ու հոս անիկա նպաստն ալ ունի իր խառնուածքին, լուրջ, զգուշաւոր։ Ու պիտի խնայէ իր էջերուն համար գրական դատաստանումներուն, վերլուծումներուն, փորձարկութեանց անհարկի տաղտուկը։ Այս մեծ վաստակին քովի ի վեր անիկա պիտի գրէ մեր նոր աշխարհաբարին քերականութիւնը — պարագայ՝ որ չի կրնար աղօտել անոր

գրողի արժէքը: Հ. Ասատուր այդ աշխատանքին մէջ կիրարկած է նոյն պարկեշտ, անյաւակնոտ կերպը, ինչպէս չէ իջած Գարազաշի մը դպրոցամուկութեան:

Այսպէս տեսնուած ու այսպէս դասաւորուած, այս մարդն ու այս գործը կը շահագրգռեն արեւմտահայ գրականութեան պատմութիւնը թերեւս աւելի որքան պիտի չարտօնէին ատիկա առանձին նկարագիրներ նոյն այդ գործէն ու մարդէն: Մեր գրականութեան բազմաթիւ նիհար ծաւալը պատճառ մըն է ինքնին օրպէսզի այսօր ստիպուած ըլլանք ծանրանալ այս արեւելեաներուն արտահանումին: Կրնայ պատահիլ որ հարիւր տարի յետոյ նոյն այդ գրականութեան պատմութիւնը լայնօրէն անգլատանայ մեր դարթօնքի սերունդին աւագ իշխանները: Այսօր: Արփիար Արփիարեան, 1880ի մարդ, երբ ուրուագրել կը փորձէ երեսուն տարիներու անցեալ մը հազիւ ճարած մեր նոր գրականութեան պատմութիւնը, գիտէ՞ք ինչ համեմատութիւններու մէջ կը պահէ Ն. Ռուսինեանին և Պ. Գուրեանին դէմքերը: Անիկա առաջինին կը նուիրէ չորս հարիւր տող, երկրորդին զիջելով չորս տող միայն: Երեսուն տարիներ անցած են այդ օրերէն: Հիմա մենք չըջած ենք համեմատութիւնը. բայց չենք համարձակիր մօտեալ այդ դէմքերն իսկ որ անուններ միայն եղան չվերածուելով թանձրացեալ պատկերներու, — գործերու:

Հ. Ասատուրի գործին մէջ այլապէս չահեկան են տպաւորապաշտ էջերը: Քրօնիկ, տպաւորութիւն, դատումի բեմա, օրուան իրողութեանց հակադրեցութիւն. (ինչ ալ ըլլայ մեկնակէտը իր յօդուածներուն, ցրցքնուած՝ մօտ քառասուն տարիներու տարածութեան մը երկայնքին) միշտ գրագէտը կը միջամտէ, անոնց իւրաքանչիւրին տալու համար անձնական կնիքը, որ կը պաշտպանէ այդ էջերը ոչ միայն իրենց ժամանակին մէջ ալ և անկէ դուրս: Գրականութեան և լրագրութեան սա հարկադրեալ խառնուրդը անշուշտ աղէտ մըն էր ու չէ դադրած ըլլալէ մեր դպրութեան համար: Բայց մեր փափաքները չեն որ վարած են մեր ժողովուրդը: Ու իր միւս դժբախտութեանց զինքին կը գետնադնէ իր գրական ալ դժբախտութիւնները: Չեմ խօսիր ոճէ, լեզուէ և նման հարցերէ: Հ. Ասատուրի ստիպումը: Ու հասկնալի է այս վերապահութիւնը:

Ինչպէս դատել, դասաւորել, ո՞ր զետեղել սակայն այս մարդուն մայր վառտակը: Պատմութիւն: Շատ ցամաք են այդ

Պէմասոսէրէրը, չափ լիերացուած իրենց շրջապատէն, մթնոլորտէն ինչպէս կ'ըսեն: Մեզի համար որքան ցանկալի պիտի ըլլար անոնց իւրաքանչիւրին յօրինումին մէջ տեսնել Տակն ու Վրան, միսֆերն ու աւարֆները որոնք այդ օրերուն իրենց տրամագիծը տունն ու մեր գրականութեան արշալոյսը բացին, այնքան մոայլ պայմաններու ընդդէմ: Այս մեթոտը փորձուած է Արշակ Զօպանեանի կողմէ Մ. Պէշիկթաշեանի համար, այնքան գեղեցիկ արդիւնքով: Պէմասոսէրէրը պատմութեան համար անփոխարինելի ատաղձներ կրնան նկատուիլ, բայց պատմութիւն չեն յօրիներ: Գրականութիւն, ուրիշն: Չեմ կարծիր: Շատ յստակցած, պարզուած են դէմքերը, ուրուանկարային հանգամանքի մը չափազանց գերի: Մանաւանդ տարազրուած իրենց գործերէն, որոնք թուականներ են այդ կեանքերուն երկայնքին և քիչ ուրիշ բան: Ոչ վերլուծում, ոչ ալ դադափարագրութիւն: Եւ սակայն քանի մը դէմքերու առիթով (Գրիգոր Օսեան, Գրիգոր Զօհրապ, Կամսարական, Սիպիլ) մեթոտը կը գործածէ տպաւորապաշտ քննադատութեան սիրելի կերպեր, առանց քննադատութեան բարձրանալու: Ու հոս է դժուարութիւնը, մանաւանդ երբ նկատի ունենանք այն պարագան ալ որուն համեմատ արեւմտահայ գրականութեան պատմութեան համար Պէմասոսէրէրը տիրական, բացարձակ գիրք մըն է, ինչպէս դիտել տուի արդէն քիչ վերը:

Իր ու մեր գրականութեան մէջ բացառիկ այս հատորը, արդիւնք քառսունէ աւելի տարիներու խնամոտ, գործադին փնտռտուքի մը, մինակը բաւ է Հ. Ասատուրի դէմքը կորուստէ փրկելու անփոխարինելի, մեծ նպաստով մը, մեզի ամենէն չափ պակսող տարրերու: Վերցուցէք այս գիրքը (*), չափ բան վերցուցած պիտի ըլլայիք մեր գրականութեան ոչ անշուշտ հասկացողութենէն, այլ անոր մշակներուն նկարագիրներէն: Հակառակ ուրուագրային իր կազմին այս գիրքը հարուստ է քանի մը չափ թանկագին առաքինութիւններով: Ան գրեթէ առանձին է շրջ-

(*) Պիմասոսներեցի (Բ. Շարք) ձեռագիր վիճակի մէջ, նուիրուած Մ. Պէշիկթաշեանի, Գ. Կոստանեանի, Խ. Մխաֆեանի, Տէրայեցի, Ռ. Պէրպէրեանի, Արիիարեանի, Չերազի, Բէշեանի, Ծերեցի, Օրմանեանի, Պարոնեանի (1877-1891), Մ. Կարապալի, Թէրզեանի, Յ. Սվանեանի, Ս. Փալիագեանի, Ճեհիգեանի, Յ. Նալեանի, Գրիգոր Փէթրիպեանի, Պարոնասուր Դպիրի, Անդրէաս Փալիագեանի: Այս ցանկը պերճաբոս է ինքնին: Ու ազադակող պահանջը՝ անոր շուտափոյթ հրատարակումին:

ջանի մը ընդհանուր պարագրկումին համար կարևոր ատաղձնե-
րով, — քուական, մանրավէպ, ստուերներ (դէմքէ, շարժում-
ներէ, ձեռնարկներէ), կեանք մը ողջունձեռող գիծեր, բոլորն ալ
հաստատ, խղճամիտ ստուգութեամբ մը երաշխաւորուած: Անիկա
առատօրէն ունի այն փոքր դէպքերը, զրուագները որոնք յատ-
կանչական լոյս կը նետեն մարդոց ամենէն պարզ, բայց նկա-
րագիր յարգարող կողմերուն վրայ: Անէքտրի՛ք այս հարստու-
թիւնը անով աւելի արժէք կը ստանայ որ թերթերու կամ գիր-
քերու վկայութիւններով չէ պայմանաւոր: Մէկ կարևոր մասը
անոնց բերանացի փշրանքներու հաւաքում մըն է: Դիմապոետի-
շերու ուրիշ առաքինութիւնը՝ կենսագրական շատ ամուր տուիք-
ներ, որոնք այլապէս անփոխարինելի են, մանաւանդ դպրոցա-
կան կարիքի տեսակէտէն: Այս քանի մը թէքնիք յատկութեանց
քով կան ուրիշներ ալ ոչ նուազ էական, այս անգամ զրակա-
նութեան պարունակէն: Ասոնցմէ հիմնականը՝ կեանք մը ճալու
ուղիղ, հաստատ, յառաջատու կե'րպը որ ըլլալով հանդերձ վա-
ղածանօթ կենսագրումը, տարբեր ու աւելի է անկէ: Որեւէ դի-
մաստուեր թուականներով jalonné վերացում մը չէ հոն, այլ
մարդ մը, իր գործերուն ախօսովը ու իր հակադրեցութեանց
չքախումբովը: Կը կարգաս անոնց նուիրուած էջերը առանց ըզ-
բալու թէ անոնք զրագէտի մը կողմէ կուգան. այնքան ինք-
զինքը նուազագոյն չափի դիացած է վերածել զանոնք վրձնողը:
Ու ինչ բարեբախտութիւն որ ոչ մէկ գրական յաւակնութիւն
ըլլայ միջամտած այդ ուրուագրումին: Ըսի թէ անոնց մէջ կը
պահսէին զրական դատումներ, վերլուծական ճապաղանք, վար-
դապետական խորացումներ: Կ'աւելցնեմ որ այս ամենուն պա-
կասը կրկնապէս կ'անդրադառնայ գիրքին ճակատագրին, դայն
չընկուով արհեստէն քննադատական verbiage, ինչպէս թուական-
ներու արշաւ մը: Ու կեանք մը սեկեկուած այս կերպը ես չեմ
տեսեր ուրիշ ոչ մէկ գրողի կողմէ գործադրուած: Իր խմբադրած
Մախաներուն մէջ երեցած են Զօհրապի նմանատիպ փորձերը,
Խաչի Դիմապոետ: Որքան քիչ, հինցած, անկշիռ կուգան ասոնք մեր
այսօրուան ճաշակներուն: Ու որքան թանկ, մշտայժմէ, անփո-
խարինելի՝ Հ. Ասատուրի կողմէ ստորագրուած էջերը: Ու ա-
սիկա անշուշտ բան մը կ'ապացուցանէ: Իւրայատուկ սա յեղու-
մին միջոցով մենք կը տեսնենք մեզի ներկայացուած մարդը
իրր խառնուածք, որոշ չափով գործունէութիւն, ձգտում, իրա-
գործում, իմաստ, յուզում, արժէք ու կեանք: Այսինքն՝ ա'յն
ամէնը որով ժամանակակից արուեստի կարգ մը կախարչները

(իմբրսըն, Մաքուէյ, Ռընան, Թէն և ուրիշներ) պատմութիւնը նորոգեցին, անոր յաջորդականութեան պարտադրոնքը հերքելով և մեր գործունէութիւնները կառուցանելով հիմնական ոճի մը կնիքին մէջէն որ մեր անձնաւորութեան, անձնական գերին փաստն է մեր ժամանակին վրայ: — Ո՛չ անշուշտ: Հ. Ասատուր շատ զգուշաւոր մարդ մը եղած է, նման վտանգաւոր առաջագրութիւններէ խայծուելու համար: Իր Դժբախտութիւնը *essais* ներքին ոչ մէկ համեմատութեամբ: Բայց ահա տարօրինակը: Ինչ որ Արշակ Զօպանեան իր մեծ միջոցներովը (ցանկութիւն, յաւակնութիւն, պատրաստութիւն, ոճ, գրողի պերճ խառնուածք), թափանցումի իր մեծ գիւրութեամբը ու դատումին ուժովը չէ կրցած նուաճել այդ շրջանէն (*): Հրանդ Ասատուրը ըրած է շատ շնորհալի քննականութեամբ մը, գրեթէ անմոռանալի փորագրումներու վրայ սեւեռելով շատ թանկ գիտողութիւններ, գիծեր, նկարագիրներ: Աւելի՛ն: Մատենագիտական, կենսագրական, չոր-պատմական, թուականային հարցերու մէջ մենք պիտի գիւմենք միշտ այդ հատորին: Յետոյ, իւրաքանչիւր գէմքի շուրջ իրմէ միայն զխցուած մանրամասներու պաշար մը գործին կուտայ վաղնջաւոր գեղեցկութիւն ու արժանիք:

Ըսի թէ ասպարէզէն քննադատ մը կը պակսէր այդ հատորին ետին: Բայց փոխարէն, կայ շատ աւելի վստահելի արժաւնիք մը: Բանի մը էջերու վերձանումը ձեր մտքին կը ներշնչէ վճռական պարկեշտութեան մը հաւատքը: Դուք կը համոզուիք թէ ամէն մէկ տողի մէջ այդ մարդը փշուր մը կուտայ մեզի մեր անցեալ (մերձաւոր) իրականութենէն, այնքան մեղապարտ անփութութեամբ մը լքուած մեր սէրէն, ծանօթութենէն, մանաւանդ մեր հոր սերունդի աշխատանքներուն մօտ: Ու հրաշք մը, նորէն, միւս առաքինութիւնը քանի որ թուականներու անտուր (անիկա մանրամասն տուած է իւրաքանչիւր գործի տպագրութեան թուականները, յարակից ուրիշ թիւեր, գրականութեան ու կիանքին հետ աղերս պարզող որեւէ թիւ) անկարող է մեր մէջ ստեղծել քանասիրական թթու բորբոս, այնքան յաճախադէպ նման գործերու մթնոլորտին համար: Յետոյ, ասպարէզէն պատմիչին հօտն ալ չենք առներ իր էջերէն: Ոչ մէկ տեղ Հ. Ասատուր պիտի նորոգէ մխիթարեան անոճ, անհրապօյր,

(*) Զարթօնքի սերունդին գործունէութեան շրջանն է ատիկա: Ու Արշակ Զօպանեանի քննադատական վաստակին կէսէն աւելին նուիրուած էր ատոր պարագրկումին:

տրտմօրէն ստոյգ բայց անկանգնելի կերպով հետեակ պատմումը որ կը ջննայ հարցի մը առիթով գիտելի բոլոր տարրերը կրկէս նետել, առանց մտահոգուելու թէ ինչ է ներքին արժէքը այդ գիտելիքին: Կարդացէք Մ. Գարագաշի կամ Հ. Նկէնեանի պատմական վերլուծումները համոզուելու համար մեթոսին դժբախտութեան:

Անշուշտ իր ժամանակը, հետեւած գրական ուղղութիւնը լայն չափով կը միջամտեն այս արդիւնքին համար: Բայց նոյնատեն գիտելի է որ հակառակ իր զգուշաւորութեան, անանձն մնալու ուխտին, վճիռներու դէմ բնագրական իր խորշանքին, անիկա ինքզինքը չէ տալարած իր գործէն, ինչպէս կը պահանջէր դպրոցին մեծ արարողապետը, Կիւսթավ Ֆլուպէո: Շատ տեղեր կը զգաք որ այդ անձին գէթ ցուքը կ'անդրադառնայ Դիմապոետի Նիբոլեն վրայ, տալու համար անոնցմէ ոմանց սրտառուչ ալ զեղեցկութիւն: Չմոռնալ որ անոնց կէսէն աւելին անիկա կը ճանչնայ անձնական շփումով: Ու շատին ալ բաժնեկից ընկերն է գաղափարներուն, զգացումներուն: Թերեւս այս հանգամանքն է որ այդ Դիմապոետի Նիբոլեն հայթայթած ըլլայ թեթեւ, իրաւ այդ կենդանութիւնը, ապրուածին անառարկելի վաւերականութիւնը որոնք մեզ կ'ազատեն մատենադարանին վախէն, զինաթափ կ'ընեն մեր կասկածանքը, նման գործերու հանդէպ միշտ ալ արդար մեր մէջ, ու կը դիւրացնեն մեր անձնատուութիւնը: Ըսի վերը: Զօհրապի, Սիպիլի, Մամուրեանի, Օտեանի նուիրուած էջերը աւելի են դիմաստուերումէն: Երկու, չըսելու համար երեք սերունդ այդ հատորին մէջ կը ժամադրուի մեր ծանօթացման: Թանկագիւն՝ առաջին սերունդին առիթով իր տուածը: Գիտէք պատճառները: Գեղեցիկ՝ իր սերունդին համար իր վկայութիւնը: Զայն ըրած է Տիրականօրէն: Այս բոլոր նկատումներուն լոյսէն դիտուած, այդ հատորը անգնահատելի արժէք մըն է մեր նոր գրականութեան պատմութեան համար:

*
* * *

Բացի Դիմապոետի Նիբոլեն որոնց անտիպ շարքը բարիքը պիտի ամբողջացնէր, Հ. Ասատուր իր սերունդին աւագ դէմքերուն ընտանի գործունէութիւն մըն ալ չէ արհամարհած: Իբր գրական արդիւնք, անիկա հարիւրաւոր յօդուածներ է ձգած որոնք եթէ անմիջական կերպով մը չեն շահագրգռեր մեր գրականու-

թեան պատմութիւնը, բայց միշտ վկայութիւններ են մեր ընկերային, քաղաքական (այս բառէն զեղջելով այժմու երանգը — յեղափոխական) յեղաշրջումը շեշտօրէն լուսաւորող: Ասոնց ետին եթէ չկայ ստեղծագործող, նորոգող, վերակազմող իմացականութիւնը օրինակի մը համար Գրիգոր Զօհրապի, բայց կայ պարկեշտ, հաստատ մտածումը իր տեսակէտները, համոզումները ունեցող, զանոնք պարկեշտ, հաստատ լրջութեամբ մը իր ժողովուրդին մատուցանող գրողը: Բացի ասոնցմէ, ունի ճամբորդի տպաւորութիւններ (Մաքսիմ Գորկա, Պարիզէ Լայոն) որոնք անշուշտ չեն հասնիր Ձրաքեանի մը նկարագրի, փողփողուն պատկերացման կամ Զօհրապի այլապէս կայծկլտուն, խոր սեւեռումներուն, բայց վճռական են իբր տեսիլ, տպաւորութիւն ու ընդհանրացում: Երբեք վիպական փո՛րձ, — օրուան նորութիւն, վիպակի կաղապարով: Ինք նորաժէպ է անուանած զանոնք, Արաքս ստորագրութեամբ, իր Մաքսիմիւն մէջ: Երբեք լման շրջաններու պարագրկում (Պալոյ Պարիսիւրիւն, Արեւելեան Թարգմանի Պարիսիւն) որ անարժան զբաղում մը է իր տաղանդին համար: Կը խորհիմ թէ իր ձեռագիր յուշերը որքան շահեկան տարրեր պիտի աւելցնեն մեր ընկերութեան վերջին շրջանին հասկացողութեան: Այս մտածումը ձրի վերագրում մը էի հետապնդել: Կարգացէք Ծերեմի Մալիւղը, Սեփարը: Մէկը՝ պատմական անձնաւորութեան մը նկարագիրը, միւսը՝ հետադադող միտքի մը գրածը իր առջին փուլում կեանքէն: Ու տարածեցէք մեթոդը լայն շրջաններու վրայ, երկու երեք սերունդի ծիրով: Անիկա մարդն է որ իր տեսածները թուղթին յանձնելու արարքը կ'ընէ իմաստի լրջութեամբ, չըսելու համար իմաստասիրական տարողութեամբ, կրկին չաղարտելու համար ինքնին լղրճուած բացատրութիւն մը: Առանց դատելու, ինչպէս առանց մոլորելու նկարագրական սնտիքին հրապոյրէն, անիկա ունի իր կերպը իր տեսածները մեզի հաղորդելու: Դիմադրութեան առթիւ վերհանուած առաքինութիւնները, որոշ չափով, հոս ալ կը մնան ի զօրու:

Հատոր մը յուշերու, պատկերներու, նշմարներու, ուրուստութեան, տպաւորութիւններու պիտի ըլլար լաւագոյն վկայութիւնը այս մարդուն, մեր ժամանակին վրայ: Ու առանց գրականութեան իրագործուած այս արժէքը ես չէ որ պիտի ենթարկէի վաշխառուական կերպերու, սակարկումներու փոքրութեան: Եղիայէն, Արփիարեանէն, Մամուրեանէն նման հատոր մը թերեւս նեղէր մեզ այսօր երբ այնքան կը սիրենք հում իրա-

կանութիւնը: Հ. Ասատուր ի վիճակի է մեզ աւելի քան զոհացնելու: Իր հիացումը Մ. Մամուրեանի Հայկան Նախանկին վրայ, յստակ ու վճռական փաստ մը է է իր խառնուածքէն, մտքէն ու ճաշակէն, այլ հեռահաս կարօտ մը, ամբողջ վարդապետութեան մը խորհրդանշանը թերեւ: Մեծ բառերու դէմ իր խորշանքը, մեծ շարժումներէ իր ընդոժին կասկածը արդիւլած են զինքը բանաձեւելէ այդ հանգանակ-կարօտը որ դրական վարդապետութեան մը համալոր եղաւ իր մօտ: Արեւմտահայ գրողներու շատ շեշտուած անհատականութիւնը այսօր արդեւք է ընդհանուր ձգտումներու, ուղղութիւններու արտահանման մը: Հրանդ Ասատուր կը ներկայացնէ այդ դրականութեան մէկ պատկերը, ուրիշներէն շատ աւելի հարազատութեամբ: Մեծարենց մը, Դուրեան մը, Վարուժան մը պոլսեանք են կամ ոչ: Կրնան ըմբռնուիլ հարիւր տարի յետոյ, թերեւ առանց Պոլիսին: Հրանդ Ասատուր հանդոյց մըն է, ուր այդ դրականութեան քանի մը լայն, շահեկան կողմերը մարմին են եղած:

Ու վերջացնելու համար

Առանց ասպարէզէն գրողի յաւակնութեան, որուն ձախորդ արդիւնքները մենք կ'ողբանք այսօր Եղիայի, Ջերադի, Մամուրեանի, Պէրպէրեանի, Պարթեւեանի, Ջրաքեանի (յիշելու համար ամենէն յատկանշական անունները արեւմտահայ դրականութեան) գործերուն վրայ, ինչպէս առանց բորբոսաբոյր pédantismeին որ մեր պատմա-բանասիրական-քննադատական դպրոցին գործերը կ'ընէ այնքան տրամօրէն, անսիրելիօրէն մասնագիտական (Մխիթարեաններու վերջին կերպը), Հ. Ասատուր իր դէմքին վրայ կը պարզէ մեր մէջ կարելի կողապարը այդ երկու ուղղութիւնները ներդաշնակօրէն համախառնող:

Ա.— Հմտութիւն, պարկեշտ, խղճահար ուսումնասիրութիւն, հաստատ ծանօթութիւններ, որոշագրուած նպատակ, հանրային ջերմ, ողջմիտ հետաքրքրութիւն — կողմերն են ասոնք մեր անդրանիկ սերունդին, լայն, համայնագիտական պաշարով և ծրագրով, որ սկսաւ մեր գրականութիւնը բայց տարուած իր մտադրութեանց գեղեցիկութենէն. մոռցաւ հիմնականը, այդ ամէնը ընելու մէջ ու ատեն՝ այն անհրաժեշտ ալ տխրելիներ որով իմացական գործունէութիւն մը կը յաւէրժանայ ժամանակի ծոցին մէջ: Արուեստի զգայարանքն էր այդ մոռցուածը: Բանի մը տեղ գիտել տուի թէ Հրանդ Ասատուր կը շարունակէր պար-

թօնքի սերունդը։ Ահա թէ ինչ կ'ուզէի ըսել։ Անիկա այդ սերունդին հասկացողութեան, մտապատկերներուն վրայ աւելցուց արուեստին զգայարանքը որ հոս շատ պարզ, պարկեշտ պահանջ մըն է, տափակութենէ խուսափելու համեմատել ճիշդ (փոխադրել հարցը արեւելահայ գրականութեան պարունակին ու նոյնութեամբ հաստատել այս ամէնը նալբանդեան — Շահազիզ խմբակին վրայ)։

Բ. — Հրանդ Ասատուր այդ արուեստի զգայարանքը չաճեցուց թարմատար յաւելումներով։ Անիկա զերծ պիտի մնար իր սերունդէն ոմանց մօտ անտանիկի, խնամապաշտ (puriste) և ատով շրջուած հետտորութենէն, ըսուածքին փարթամութիւնը հետապնդող հոգացողութենէն որ, օրինակի մը համար, Արշակ Չօպանեանի վիպակները կը վիրաւորէ։ Անիկա խուսափել զիտցաւ փայլուն, ատան ընդհանրացումներուն հրապուրէն որոնք գրական քննադատութեան մարզին վրայ մեծ յաջողութիւններ կը նկատուէին։ (Չեմ ընդլայներ վարկածը, հետեւելու համար արուեստի զգայարանքին վերջին չարավիթութեան, արուեստագէտ սերունդին զգայնութեանը մէջ)։

Ան, այսօր, աւելի սիրելի է քան եղիան որ վերջին զըսորոցին փարթամ ներկայացուցիչը եղաւ ու ամբողջ երեսուն տարի մեզ յոգնեցուց իր թերի գիտութիւնը ու հզօր զգայնութիւնը աչքկապուկի հանելով գիրքէ գիրք ու զպրօցէ զպրօց և չկրցաւ մեզի ձգել Դիմապահեմէ մը գոնէ։ Ան վեր է Գրիգոր Օտեանէն որ իր սերունդին մէջ յաւակնեցաւ կարելի եղածին չափ մօտ մնալ արուեստի զգայարանքին, դժբախտաբար աս ալ վննետիկեան ամուր dressageով մը այլալուծ։ Ու իբրեւ հետեւանք այս մարզանքին աղարտեց իր ընդարձակ փորձառութեան, աշխարհէն ամբարած ճանաչողութեան բարիքները ու պակսեցաւ մեր գրականութեան (իր տուրքերուն առատութեան հետ բաղդատուած՝ նիհար իր քրոնիկները մեզ կը վիրաւորեն այսօր) ինքզինքը չկրնալ տալէն զատ, չտալով նաեւ իր անդրադարձումները իր շրջապատէն։ Բաղդատութեան նոյն գնացքը զիս կը կեցնէ գէմքին առջև Մ. Մամուրեանին որուն հետ խառնուածքի ինչպէս ըմբռնողութեան քանի մը հասարակաց զիծեր չեն բաւեր բաղդատութիւնը զուգակշռի փոխելու։ Հրանդ Ասատուրի գործը կը դիմանայ, մինչ նոյն հոգերու ծնունդ Հայկան Նաճաճէն հնութեան պատկանող հատոր մըն է միայն։ Անոր կը դիմենք Մամուրեանին գէմքը կազմելու ատեն։ Բայց

կ'անցնինք անդին, այդ հատորով մեզի թելադրել ուզուած և՛ միտքերէն և՛ մտածումներէն, նոյնիսկ տառապելով դէմքերուն (հոն տրուած) չարափոխեալ խումբին դիմաց, երբ այնքան դիւրին, բնական ու անփոխարինելի պիտի մնար մեզի համար ուղիղ նկարումը այդ մարդոց: Այսօր Պարոնեանի մը Ազգայն Զօջէբը (զեղջեւէ վերջ նոյնիսկ գրողին հիմնատարր արժանիքը, հեղնութեան հարկը) այդ մարդոց մասին աղբիւրներ են իրական կեանքի: Հոյն-իւն Նախնիքն իր անտանելի կեղծումովը մեզ կը ձգէ անտարբեր:

Իրմէն առաջ դժուար է փնտռել մէկը որ ամփոփէր Հ. Ասատուրի մեծ յատկանիշները: Մ. Գարագաշի վաստակը կործանած է լրիւ: Իրմէ վերջ կը շարունակենք չունենալ իր խղճատութիւնը, հմտութիւնը, լայնամտութիւնը մէկտեղող մարդը որ փորձէր գէթ մեզ անմիջապէս կանխող սերունդին վրայ բերել իր բարձր, ամուր, արժանահաւատ վկայութիւնը: Չօպանեանի մէջ գրագէտը շատ է պահանջկոտ որպէսզի կեանքին իրողութիւնները չխեղաթիւրէր ու մեզի զիջէր տալ մարդերը ինչպէս էին անոնք: Պարկեշտութեան պակաս մը չեմ վերագրեր հայ քննադատութեան անդրանիկ աշխատաւորին, այլ զգուշաւորութիւնը, քաբը Հ. Ասատուրին որ աշխատած է մնայունին իխընդիր: Ոչ Բաշալեան, ոչ Կամոարական մտքէ պիտի չանցնեն այդ բանը մանաւանդ հիմա որ կոխտուած են տարիներէն:

Կարելի է իր առիթով քիչիկ մը ազնուացնել բորբոսած բանասէրը, վիեննական դպրոցով հոմանիշ դարձած՝ այլևս անարդի, մտածումէ պարպուած, չորութեան, փաստի, համեմատութեան, լեզուաբանութեան ու եղջերուաքաղային intuitionի (Հ. Եկէնեան) համատրոփ ճիգին: Կարելի է զիջիլ իրեն պատիշ տիտղոսը, անչուշտ իր պարզագոյն ձևին տակ, առանց մեծխօսիկ հետեաբար սնամէջ ընդհանրացումներու մեղքին, բայց առանց այն անխուսափելի գերութեան որ անունն ու թիւը, թուականն ու շրջանները կը հարկադրեն ամէն պատմողի:

Տպաւորապաշտ, առանց յաւակնութեան, տարափոխման, ինքնացուցման ջանքի: Դատող, իրաւաբանական տրամաբանութեան մը ամբողջեամբ բայց ոչ չորութեամբ: Խմբագրող, իրմէ աւելի խորհելով անոնց որոնց սպասարկումը ստանձնած է խղճատանքին առջև: Ուսուցիչ, որպէսզի մէկ քանի յատկութիւն

ներ պատուաւորուէին մատաղ տղոց հոգիին մէջ, իրմէ թէ ուրիշներէ, հոգ չէր ատիկա: Ու անձանձիր հաւաքող, մեր մօտ անցեալը շահագրգռող ամէն նշխարի:

Այս բոլորը քով քովի: Առանց հաւաքածոներու յատուկ անկապակցութեան: Ու առանց տափակութեան: Պէ՞տք է անցնիլ լռութեամբ քերականի իր աշխատանքէն մէկու մը առջև որ աշխարհարարին օրինականացման, ընդհանրացման ամենէն երախտառատ մշակը եղաւ, իր դասագիրքերով: Չեմ կարծեր:

*
* *
*

Մեծ դէմքերէն վերջ, երկրորդ անունը որուն առջև կանգ կ'առնեմ, դժբախտ մարդ մըն է, շատ փալլուն տուրքերով բայց նսեմ ճակատագրով, ինչպէս կ'ըսեն: Անիկա, 1890—96ի շրջանին գրեթէ զարտուղութիւն մը պիտի ըլլար, եթէ երբեք իրապաշտներուն հանգանակէն կարեորագոյն հատուածի մը զործադրութիւնը չբերէր ընդհանուր աշխատանքին: Ծիշդ է որ Պանդուխտեան Կեանքներ արդէն ակօս մըն էր բայց անոր հեղինակը մտառեւուրդներու մարդ մըն էր, ու մեր ժողովուրդին հոծ դժբախտութեան մղձաւանջովը տաղտապուն, գրեթէ չէր զգացած անհուն միւս իրողութիւնն ալ, — պարզ, իրաւ, զեղջուկ կեանքին ամպարագիծ քաղցրութիւնը: Այս ժողովուրդը միայն պանդուխտներու, բանուորներու, հարստահարողներու և զսկերու ամբոխ մը չէր ինչպէս կ'ելլէ այս համապատկերը Հրանդի գործէն: Այլև գեղացիներու յաւիտենական վանգուած մը որուն համար սիրոյ փշրանք մը, կուշտ փորը, աղուոր արտեր, լիճ մը, ձիթենիի անտառներ, երգեր յաճախ բաւ էին եղած ամօքելու իր գերութեան ամօթը: Ահա այս իրողութեան անդրանիկ արտայայտիչը եղաւ պոլսամերձ շրջանի մը խոնարհ մէկ գրողը:

Չեմ գիտեր, Հայրենիքի (1890—96) վարիչները ճշդիւ գիտէին թէ ինչ մեծ յանգնութիւն մը կը կատարէին, պոլսական գրական մեր հասկացողութեան բանալով այս նոր հեռանկարը: Գաւառիկ գրականութեան մը ամենէն ամուր, արգաւանդ ըմբռնողութեան փաստը պիտի ըլլար ատիկա, — պարագայ որ 1900էն յետոյ յստակ իր նկարագիրը ունի երբ խարբերդցի գրողները (Թլկատինցին և Զարգարեանը) տուած են արդէն չարժուամի

կարելի ուղղութիւնը բայց որ 1890ին անորոշ, չըսելու համար աննպատակ խարխափանք մըն է դեռ: Շատ քաղցր երախտապիտուկեան պարտք մը պիտի ըլլար ատիկա, այդ օրաթերթին գերին մասին: Բայց սխալ չըլլար գուցէ հաստատել որ շարժումը շատ բան կը պարտի իրապաշտ ոգիին: Թլկատինցին, Կեղամը (Մուշի), Ռ. Զարդարեանը ստեղծողը անշուշտ Հայքէնէնը չէ. բայց ասոնցմէ նախասիրուած գրականութեան մը զօրավիգ, քաջալեր կենալն ալ այնքան աժան ու դիւրին վաստ մը չէ որուն առջև ներուէր մեղի գլուխ թօթուել ու անցնիլ: Իրաւ է որ կարիքը հրամայական էր դաւառը պաշտպանելու ու այդ պաշտպանութիւնը կատարելու արամադրելի ամէն միջոցներով: Ոչ միայն յեղափոխական խումբեր կրկէս կ'իջնային, այլև յեղափոխական պատրիարքներ Սուլթանին կը համարձակէին խօսիլ յանուն այդ հարստահարուած գաւառին: Այդ պաշտպանութիւնը պիտի զարգանար Խրիմեանի, Սրուանձտեանցի աշխարհահայեացքներէն տարբեր մղումներու ներքև: Հաստ, գոհիկ, պոլսեցիներուն համար անչափ սրամտութեան ու ընդհանուր դաւեշտի նիւթ միայն տուող զաւառացին (*) Հրանդի գրչին տակ պիտի գտնէ հսկայ բարեբիւք, թելադրական ուժ: Ու ասորին անգամ ըլլալով մեր պատմութեան մէջ պիտի թրթռայ ազգային գիտակցութեան թմրած բայց անմեռ ձայնը: Ու այս արդիւնքին համար պիտի հրապարակ բերուն այդ ժողովուրդը շինող զգացումներ, յոյզեր, դարաւոր եղափոխմամբ մը նկարագիր դարձած մտքի ձևեր, տեսնելու, ըսելու, ապրելու հանգամանքներ որոնց եթէ ոչ անձանթ գէթ անհաղորդ էր եղած մեր սոմանթիզմը: Որոնց գոյութիւնը չէր զիջած նշմարել մեր դարթօնքի սերունդը, ֆրանսական բռնավարութեան մէջ սնունդ առած և մարդ տարրը շատ ընդհանրացուցած, անկէ զիջելու չափ առաջ երթալով մասնակին, ցեղայինը: Իրապաշտները սրբապրութիւն մը չըլին այդ յղացքին մէջ, բայց իրենց յաւելումն է հայ տարրը անկէ ներս: Իրենց արդիւրեւած էր տիրող ցեղին ալ վերլուծումը, զրաքննութեան պատճառով: Ու իրենց խաչակրութիւնը, ընդդէմ հարուստին, հարստահարողին, հարկադրաբար պիտի ուղղուէր մեր պարունակին միայն: Խոնարհները, հարստահարողները այն ընդարձակ աշխարհը կը կազմեն ուրկէ

(*) Գրականութեան պատմութիւն մը չի պատկերար յիշելու համար Թապալահար Վարժապետ անունով դաւեշտը: Անտոռանալի իրողութեանց պատկեր մըն է ան:

իր տիպարները ընտրեց այդ դպրոցը: Ու իրը այդ հասկնալի՝ վարկը՝ զոր վայելեցին Արփիարեանի անաւարտ ուրուանկարները, Շաքարեանի զրեթէ տարերկրեայ (exotique) պատառիկները հեռու, հէքեաթունակ աշխարհէն, Տողրամաճեանի մը փափուկ, գողտր, ալլապէս համեղ դրուագումները, միշտ այդ ժողովուրդին առօրեայ ապրումներէն որոնք կը դառնային պոլսեցիներուն սեպհականութիւնը այդ մարդոց միջոցով:

*
* *
*

Հալըենիքի սարերու ուռքին, կոյր գետակէ մը իր մահը գտած (1902) ՎԱՀԱՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆԸ (որ գրական անունն է Կարապետ Տողրամաճեանի) իր գրական արդիւնքին չափ սիրելի, յատկանշական գործունէութիւն մըն է ապահովաբար: Ինչ փոյթ որ իրագործած չըլլայ ինքզինքը լիովին: Անիկա կը կրկնէ մեծ անկատարութիւնը իր սերունդին, զլիսաւորաբար արգիւնք քաղաքական թահուրոհին որ արեւմտահայերուն կեանքը պիտի ըլլար մինչեւ մեծ պատերազմը: Ու բոլորին նման, ըսել կ'ուզեմ զրիչ բոնողներուն, Կարապետ Տողրամաճեան սպասը կ'ընէ հայ քաղաքական գաւիռն, նոյնիսկ Պոլսէն: Անշուշտ անտեղի կերպով աճեցնել պիտի նշանակէր այդ գործունէութիւնը համեմատութեան հանել աւազ, տիտղոսաւոր ու բարդ դէմքերու տենդին, եռանդուն աշխատանքին: Բայց ահա տարբերութիւն մը: Լեւոն Բաշալեան, Արփիար Արփիարեան, Արշակ Զօպանեան, յիշելու համար յատկանշական անուններ միայն, պիտի մնան զիրքի, խօսքի, թերթի ասպետների Պոլսէն դուրս ալ ու պիտի շարունակեն իրենց յեղափոխական կոչումը պահել ինչպէս արգարացնել, պայքարելով թուղթէ մարտկոցներու ետին ու մօքէ չանցընեն այդ կոխի եղանակը փոխանակել ուրիշներով: Կ. Տողրամաճեան մեռաւ ջուրի մը ափին, հեռաւոր ու հերոսական Սասունի ձորակներէն մէկուն մէջ, ծպտուած քիւրտի տարագով: Անշուշտ որ այս եղերական վախճանը բան մը կ'ապացուցանէ:

1896ի ջարդերուն, անիկա Պոլսէն փախչողներուն խուճապին մէջ շունչը կ'առնէ Պուլկարիա: Ու իր գրականութեան այն մասը որ ծնունդ է այդ տարագրութեան զգայութեանց, կարելի է իրր սկիզբ ընդունիլ այն միւս գրականութեան, փորձուած Երուանդ Օտեանէ, Արամ Անտոնեանէ, Եփրատի ափերուն ապրուած անհուն ողբերգութեան: Վառնայի դաղթակայանէն ներ-

չընչուած վիպակաները Վահան Մանուէլեանի Նշխարնէր հատորին մէջ գրական էջեր ըլլալնուն չափովը փաստեր են մեր ժողովուրդին գերագոյն տաղնապներուն: Մի մօտեցնէք մեր օրերու սփիւռքին գրական ճաշակները, ձգտումները 1900ի արմատախիլ սերունդին: Մեծ անգթութիւն մը պիտի գործէիք:

Պուշկարիոյ մէջ, իր նոր անունով, ան կը գործէ, հաւատարիմ իր դաւանանքին(*): Պարզ, համեստ, բայց նուիրման մեծ ուժով մը այլափոխուած ուսուցիչն է ան: Անշուշտ շատ բան է տեսած գաղթականներուն դանդուէն: Եւ սակայն ազնիւ հոգիներուն դործն է տեսածները ամբարել ու անոնց օգտագործումին մէջ մնալ տիրական, գրական ոգիով մը զրահաւոր: Ու այդ փառքը կայ այդ վարժապետին անձին վրայ: Կը համախմբէ վայրավատին յոյսերը, բեկորները, ու կը փարի անհասկնալի բայց մշտայժմէ պատգամին որ իր ժողովուրդինն է, հաւանաբար երկու հազար ու աւելի տարիներ առաջ խելո՞րննեցէք պատմութիւնը և ըսէք թէ ուրիշ բան ըրած են մեր նախնիք քան ինչ որ կ'ընեն միշտ մեր հոգևորականները, վարիչ անձնաւորութիւնները, մեծ աղէտներէ վերջ: Հաւաքման, նորոգման աշխատանք: Յետոյ, յեղափոխական այդ գործունէութիւնը ծիծաղելի չէր եղած 1908ի սահմանադրական խեղկատակութեան տրտում դրուագներով:

Մեր գրականութեան մէջ դժբախտ անուններու շարքէն սա անունին վրայ այսքան մը խօսք աւելորդ չեմ նկատեր: Ու ասիկա այն զլխաւոր պատճառով որ Վահան Մանուէլեանէ մեզի մնացած նեխարներուն մէջ կան մէկէ աւելի գլուխ-գործօցներ: Ու այդ կտորներուն նշանակութիւնը անով կը բարձրանայ իմ աչքին որ հայ զիւղին մէկ բոլորովին անծանօթ երեսը, պատկերը անոնցմով փրկուած է կորուստէ: Պատերազմէն յետոյ, ազնիւ, բարձր ջանքերու շնորհիւ մեր աստանդական հայրենիքին նըշխարները, առանց գրական մշակումի նոյնիսկ, այնքան թանկ կշիռ մը ունին: Մէկ երկու վիպակաները Կ. Տողրամաճեանի, յօտակ իրենց կառոյցին ու գնացքին մէջ, ինծի կը դարձնեն անմոռանալի պահեր ու տեղեր: Անոնց մէջ գործող մարդերուն

(*) Ֆիլիպէի մէջ մինչև այսօր կ'ապրի իր ձեռքով կազմուած Դեղարուեստական Միութիւն մը որ իր տեղուութեան հրաջքին չափ զիս կը զարմացնէ իր հետապնդած նպատակին ազնուութեամբը: Հայ գեղարուեստին սպասն էր ատիկա 1900ին: Ուրիշ բան չէ նաև այսօր:

քաղցր հայութիւնը ուրիշ վայելք: Յիշեցի քիչ վերը իր Հօգե-
 ֆոնիւնը: Միայն այդ շրջանին ծանօթ մէկու մը զգայնութիւնը
 չէ որ կը խօսի իմ մէջ երբ այդքան բարձր գնահատանք մը
 կ'ընեմ այդ կտորին: Այլ գրական ըմբռնումի մը կորսուած
 փաստը զիս կը մղէ այդ դատաստանին: Յամաքութիւն, ան-
 հրաժեշտին զգայարանքը, խոր, իրաւ մարդկայնութիւն, բա-
 նաստեղծական աչք, այսինքն տեսնելու կերպ, պարզ ու հա-
 րազատ ապրումներ, ու կեանքը վերարտադրելու մէջ հիմնակա-
 նին զգացողութիւնը, — ահա յատկանիշներ որոնք այդ վիպակ-
 ները կ'ընեն մշտաթարմ ու գեղեցիկ: Ու պէտք կ'ա՞յ աւելցնե-
 լու որ այդ յատկանիշները նոյն ատեն յատկանիշներն են դա-
 սական արուեստին: Ոչ Հրանդի տրտմաթաթաւ, ողբերգական
 պէքեաւը, ոչ Թլկատինցիին մանուածապատ, կնճոռոտ ու դաժան
 գեղացիները, ոչ Զարգարեանի բանաստեղծօրէն գերյագեցած
 (sursature) բնութիւնը: Այս հեղինակները ժամանակակից են
 Տաղրամաճեանի դրականութեան: Մեր գիւղաղիրնիրուն մէջ ա-
 մենէն հարազատ այս գիւղացին մեզք որ խլուեցաւ մեծ փոթո-
 րիկէն: Իրմով կ'անհետանար լայն ու բարի ակօս մը մեր դա-
 կանութենէն:

*
* *

Վ. Մանուէլեանի հետ, զուգորդութեամբ իմ մէջ կը յառնէ
 դարձեալ գաւառացի ուրիշ գէմք մը: ՇԱՔԱՐԵԱՆՆ է ատիկա:
 Մեր հայրենիքին կեդրոնէն, Վանէն: Աս ալ դժբախտ, մոռցուած
 անուն մը: Իրապաշտութեան փառքի օրերուն, Հրանդի, Ար-
 փիարեանի չուքին մէջէն, անիկա կը ստորագրէ մէկ երկու տա-
 րօրինակ էջեր, որոնք լրագրական պաշարին մէջ իսկ եղած էին
 ուշադրաւ: Պարզ ու իրաւ կեանքը, ասոր զգայարանքը, առանց
 դիտումնաւոր գունաւորման: Արու, քիչիկ մը բիրտ, բայց ըզ-
 դայնական մեծ քնքշութեամբ արուեստ մը, այդ կեանքը նուա-
 ճելու համար: Մեր գաւառին այս պատկերը ոչ ոքի մօտ հան-
 զրկած եմ ես: Հայուն հոգին, հողին հանդէպ դարաւոր պաշ-
 տամունք, բայց աւելի՛ նւթապաշտ այն կողմէն որ տիրական
 է օրինակի համար Պապէի և Թաւնիկի հատորիկին մէջ, ու այդ ըզ-
 դացումները արտայայտող նոյնքան համակրելի գրչութիւն մը
 (écriture), որ առաջին իսկ շփումով կ'անցնի քեզի: Գրական հո-
 րիզոնէն անիկա կ'աներկութեանայ 1895ի տաղնապներուն: Կը
 յիշեմ իր սպանութիւնը 1896ի Վանի գէպքերուն ընթացքին:

ինչ որ իր ստորագրութեամբ կը մնայ, ցրուած, օրաթերթերու սիւնակներուն, արժանի է արդար փառքի (*) մը: Հատոր մը իրմէն կրնայ մօտիկը գրուիլ Պալէ Լ Թաւէկին, կարգ մը առաւելութիւններով իսկ բախտաւոր:

Անուններու այս շարքին կ'աւելցնեմ ՏԻԳՐԱՆ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԸ, ՏԻԳՐԱՆ ՔԵԼԷԿԵԱՆԸ, ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆԸ, ԱՂԵՔՍԱՆԻՐ ՇԱՔԼԵԱՆԸ, ՍՏԵՓԱՆ ՔԱՐՓՈՒՐԹԼԵԱՆԸ, Ե. ՄԵՆԻԿԸ (ԵՐ. ՇՆՈՐհԵԱՆ), մարդեր որոնց մէջ գրագէտ մը կայ ապահովութեամբ, իսկ որոնց արդիւնքը, հակառակ այլապէս հրահանգիչ իր հանգամանքին, չէ յիշած հասարակաց գնահատման: Անշուշտ, ասոնցմէ իւրաքանչիւրը արժանի է գուրգուրազին ուսումնասիրութեան մը, քանի որ նոյն ու մէկ մտահոգութեան մը զանազան երեսները կը պարզեն: Բոլորն ալ ունին մէկէ աւելի էջեր որոնց մէջ ճշմարիտ գրագէտի մը ոչ միայն խառնուածքը, այլև շրջանին մեծ ցանկութիւնները կը զգաս անմիջապէս, — պարզապէս որ անոնց հեղինակները կը զատէ ամէն շրջանի մէջ չեռացող երկրորդական, երրորդական երբեմն մեծադուսկ, մեծահամբաւ իսկ փոքրութիւններու խմբակէն, գրականութեան մը համապատկերին մէջ յիշուելու արժանիքի մը չբարձրացած սակայն: Այս վերջին խումբին կը պատկանին հաւանաբար Տ. Մ. Սվաճեան, իր վիպովը որ չէ ազատագրուած. Պ. Վ. Սվաճեան որուն նորավէպերը թողմամբ կը մնան ժամանակի գովեստին ներքեւ:

Կը զրազիմ, արագ հպումներով, առաջիններուն գործովը:

Տիգրան Արփարեան, մեր դպրութեան պատմութեան մէջ զէթ իր «մտաւայութեամբը» արժանաւոր դէմք մըն է: Սրամիտ, խելացի, գիւրահաղորդ իր ոճը զինքը ըրած է իրապաշտութեան վերջին տարիներուն ու մանաւանդ աւելի ետքը մէկը մեր փըն-

(*) Սփիւռքի իմացական կեանքին սրտապնդիչ երկ ոյթներէն մէկն է այն փոյթը զոր հայրենի գաւառները ցոյց կուտան, իրենց «հայրենակցականներուն նախաձեռնութեամբը, հաւաքել ինչ որ կարելի է, իրենց անցեալէն: Այդ շատ քաղցր պարտքին քով, նոյնքան մեծ է պարտքը հատորի կանչելու բեկորները գաւառաշունչ գրողներու: Գլուխ-գործոց մըն է ԽՐԵՔԻՆԻԷՆԷ մինչև ԽՈՐԽՈՐԱՆԻ պատմութեան (Օհան Կարո) (Ն. Գ. Բ.):

աընուած զրոգներէն: Իր քրոնիկները անարժան չեն իրապաշտ հանգանակին: Արեւելի, Հայրենի, Մաւելի (զոր 1900էն վերջ խըմ-բադրած ալ է) մէջ անիկա ոչ միայն այն օրերու ընթացիկ քրո-նիկը մշակած է մեծ ճարտարութեամբ, այլև գրած է գրական քրոնիկի թեթև, հաճելի, անփութ կազապար մը: 1900ի շրջան-ներուն, գրական կեանքին շուրջ ան ունի համով, յաճախ ճիշդ խօսքեր, առանց ծանր գատումներուն ընկերացող յաւակնու-թեան: Ի պաշտօնէ քննադատի մը քրոնիկները չեն անշուշտ ա-նոնք, ինչպիսին է պարագան, օրինակի համար, Արշակ Զօ-պանեանին: Բայց շրջանը, իր հարազատ գոյնին մէջ տեսնե-լու համար, չափազանց շահեկան: Իրմէն կ'ազատի սակայն պատմուածք մը, Աւանդական մէջ, զրոգած իրապաշտ ոգիէն վեր-ջերմութեամբ մը, գրեթէ Տոտէի մը զգայնութեամբը և տիպա-րային ժողովալ իրականութեամբ մը: Եթէ իրապաշտ նորավէ-պին տեսողական (visuel) առաքինութիւնները, հանդարտ գծա-գրումը ու պարզութեան մէջ կատարեալ չէնքը կը հաստատեմ կ: Տոգրամաճանի չափաւորութիւն հատուածին մէջ, նոյն այդ սեռին զգացական, մարդօրէն քաղցր յաջողուածքը ապահովա-բար պէտք է նկատել Աւանդական մէջը: Մարդեր, բնութիւն, յու-զումի ուրտ, տեսողութիւն, զգայնութիւն, բարքեր: Ու ասոնց քովի վեր շրջանի մը յատկանշական ձգտումը, կեանքի ճամբով բարոյականին դարպասը, կան ասոնք այդ նորավէպին մէջ:

Տիրան Քէլէկեանն ալ իր անունը աւելի քան արդարա-ցընող իրաւունքներ ունի գրականութեան պատմութեան մը մէջ արձանագրած ըլլալու: Իր մէջ ուշագրաւ է պետական, քաղա-քական, ընկերային ամուր յատակ մը զարգացման: Քիչիկ մը համայնագիտական սա իմացական յարգարանքը հաւանաբար պա-հանջ մըն էր այդ օրերուն: Տիրան Քէլէկեան տոկուն, լուրջ, ընդարձակ հորիզոնով խմբագիր մըն է: Ատոր փաստերը կան այն մեծ աշխատանքին մէջ որ իրը եղաւ ատեն մը երբ թուրքերուն մէջ իր որոշ շրջանակը և միջնորդը ունեցող թերթի մը (Սադա) խմբագրապետը եղաւ, ու ատով փաստը տուաւ պետական շեշտ ըմբռնողութեան մը: Իր այս գործունէութիւնը անշուշտ իմ մըտ-քին կ'արթնցնէ կարելի մերձեցումներ մեր զարթոնքի սիրուն-դին աւագ պաշտօնատարներուն հետ: Բայց ահա տարբերութիւն մը: Անոնք իրենց իմացական շնորհները չհամարձակեցան փորձի-կնթարկել օտար լեզուով ու օտար մտայնութեան մը վրայ: Օտեանէն չունինք ոչ միայն թուրքերէն էջ մը, այլև այդ ժո-

ղովուրդը վերլուծող որևէ ձեռնարկ (լեզուն երկրորդական պիտի գար)։ Ռուսինեան, Զօրայեան, Մ. Աճէմեան թուրք պաշտօնեաներ էին ու ամենօրեայ շփումով մը ընտանի այդ հոգեբանութեան։ Ոչինչ են թողած այդ ուղղութեամբ։ Հ. Սաստուր, Գ. Զօհրապ ալլապէս կը ճանչնան թուրքը։ Բայց իրենց գործին մէջ չենք հանդիպիր այդ ճանաչողութեան հետքերուն։ Տիրան Քէլէկեան թուրք հանրային կարծիքը վարելու չափ տեղեակ էր այդ ժողովուրդին հոգեբանութեան։ Ու ասիկա արժանիքէն անդին բան մըն է զոր հոս պարտք կը զգամ արձանագրելու։ Իրապաշտ շարժումը գրական ըլլալուն չափ ընկերային ճակատ մըն է, ու քաղաքական շեշտ ալ բարեխառնութեամբ մը։ Ու թուրքին դէմ պարզուած այս ճակատին ետին վանականներ, արեւելահայեր, կամ վարժապետներ՝ որոնք կը վարեն պայքարը։ Վերպած վենետիկեանը (ինչպէս ըսին Արփիարեանին համար) թուրքին ճանաչողութիւնը պիտի ընէր մահուան մօտերը։ Քաղաքական ըմբոսնողութեան սա փաստը Քէլէկեանի մէջ կը բարձրանայ ուրիշ ալ գեղեցկութեան։ Անիկա իր համոզումները անուշելու տկարութենէն զերծ մնաց։ Ան յանձն է առած թափառական թշուառութիւնը այն օրերու տիպարին։ Չէ գործած անշուշտ ցեղակից ընկերներու հետ (թերեւ իր խառնուածքը, զարգացումը, խոր ճանաչողութիւնը կը միջամտեն այս հեռացումը ստեղծելու) բայց չէ վարանած իր լեզուով արտայայտել ինքզինքը, ինչպէս զիտէր արտայայտուիլ պետական լեզուով ու եւրոպական ալ լեզուներով։ Իր սեպհական միջոցներով (բարձրագոյն կրթութեան մը բարեքը չէ վայելած իր պատանութիւնը) զարգացման սա մթերքը, ու հալածական հայու մը կտորէն հայթայթուած սա գործունէութիւնը իր տիպարը կ'ընեն արժանի մեծ համակրանքի։ Իր գրական (հայերէն) վաստակը կը մնայ կնիքին տակը իր խառնուածքին սրքան կիանքին մեծ ելեէջներուն։ Իր Ֆանրեգիները չունին Արփիարեանի մը humeurը անշուշտ։ Բայց աւելի են 1900ի մարդիկ (փոքրերը կ'ալնարկեմ) փնտռուած, թացիկ, աժան քմայքներէն (Թեոյիկ, Տովնիօ և ուրիշ աւելի թշուառ հոսհոսներ)։ Լուրջ ձեռնարկ մըն է թուրք կիանքէ իր պատմական մէկ վիպակը, Ալէմտար փաշայի պետական հարուածը ու եղբրական մահը նիւթ ունեցող։ Ոչ միայն հիմութիւն ալլա տալու որոշ կերպ այդ պատմումը կ'ընեն ուղադրոււ։ Թրքական հոգիին վրայ պարզ նշմարէ մը աւելի է այդ փորձը։ Իր միւս պատմուածքները Գլանիկ և Սիբայր կեղծանուններով կը կապուին իրապաշտ վիպակի միջինին, առանց ու

րոշ ինքնութեան: Եթէ Տիգրան Արփիարեանէն հատոր մը պիտի ծառայէր միայն ու միայն հեղինակին փառքին, Տիրան Քէլէկեանէն հատոր մը տօկուն, ծանր գիրք մը պիտի ըլլար, հարուստ՝ շրջանային ստորոգելիներով:

*
* *

Ճշմարիտ, լեցուն խորհողի մը համբաւը, ինչպէս հարազատ, արդար գործիչի մը կեանքը իրարու անարժան չեն այն պատուական անունին վրայ որ Գալուստ Անդրէասեան կը ստորագրէր: Գիտական որոշ պատրաստութիւն, որ չըլլայ խաթարուած մասնագիտական չորութեամբ, բայց չըլլայ նոյնպէս անաւագուած ինչպէս է պարագան, օրինակի մը համար, հայ բողոքական յօդուածագիր-բրօֆէսէօրներուն և կամ Մ. Մամուրեանի տնտեսական գիրքերուն մէջ: Դ. Անդրէասեան լրջութեամբ կ'առնէ իր դերը: Կրթական հարցերու վրայ իր յօդուածները ունին գիտական նկարագիր: Հեղինակներու մասին իր դատաստանները կը մատնեն զննող, վերլուծող, համեմատող միտքը: Ընկերային հարցերու շուրջ իր կարծիքները աւելի են քան dilettante, թերի, թերխաշ ընդհանրացումները որոնք արեւելահայ խողովակով պիտի ծաւալին մեր մէջ, 1900էն ասդին: Ձուսպ, չոր բայց հիւթեղ ոճի մը մէջ անիկա արձագանգ եղած է դիտական ոգիին որ վերջացող դարու վախճանին ճշմարիտ հակադրեցութեան արարք մը եղաւ եւրոպական շրջանակին մէջ: Այս մտածողութեան ոչ-գրական ըլլալն ալ ուրիշ արժանիք: Մէկն է այն քիչերէն որոնց գործին վերլուծումը յատկանշական համապատկերներու պիտի առաջնորդէր որեւէ աշխատասիրող:

*
* *

Անխառն գրագէտի սուրիշ նմոյշ մը՝ Աղեքսանդր Շաքլլեանը: Յանցաւ իր էջերուն մէջ մնալու սահմանուածները մէկէ աւելի են: Իր Կարաւաշ Արդարութիւնը, իրապաշտութեան ոսկեդարուն իսկ, բանաստեղծական զգայնութեան գեղեցիկ փաստ մըն է որքան նկարող աչքի մը: Իրապաշտներու և յաջորդներու կողմէ գրեթէ միշտ անյաջող կերպով փորձուած սեռէ մը, ահալկ ֆերուած, ընտիր նմոյշ մը, նոյն ատեն:

Քիչ բան այն երիտասարդէն՝ որ Երուանդ Շնորհքեան անունին տակ ծանօթ էր Հայէնէիեան շարժումին մէջ և աւելի յետոյ Բարիզէն պիտի շարունակէ գրել Ն. Մեկիկ կեղծանունով։ Քրոնիկն է իր սեռը, որ կը վերածուի երբեմն յօդուածի։ Ազգային կեանք, օրուան դէպքերուն շուրջ տպաւորութիւններ։ Ազգային տագնապ։ Առի իր անունը ներս այն պարզ պատճառով որ անաւարտ գրագէտ մը կար անկէ ստորագրուած ամէն մէկ կտորի հտին։

Նոյնքան քիչ բան է մեր ունեցածը Ստեփան Քարիւղութլընեանէն որ քննադատական որոշ հասկացողութիւն է յայտնաբերած Քիցի վրայ իր ուսումնասիրութեան մէջ։ Իրմէն կը յիշեմ քերթուած մըն ալ, Շամտանճեանի Մասիւին մէջ։ Գրագէտ մը կար այս մարդուն ալ մէջը։

Ահա շարժումը։

Յաջորդ սերունդին մէջ անոր երկարածգումը և խաւարումը նիւթն է ուրիշ հատորի մը։

Յ Ա Ն Կ

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ	էջ
ՄՈՒՏԻ	1
ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ	13
Մարդը եւ գործը	14
Կողմերը իր տաղանդին	26
Հրապարակագիրը	34
Վիպույր	46
Նրդիծույր	55
Դատույր	62
Դրագէտը	68
ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ	80
Մարդը եւ գործը	83
Կողմերը իր տաղանդին	92
Ստեղծագործը	93
Հրապարակագիրը	104
Դրագէտը	119
ԴՐԻԴՐԸ ԶՕՀՐԱՊ	130
Մարդը եւ գործը	134
Կողմերը իր տաղանդին	147
Վիպույր	150
Տպաւորատպէտը	164
Դրագէտը	179
ՀՐԱՆ Դ	189
Մարդը եւ գործը	194
Կողմերը իր տաղանդին	212
Քրոնիկագիրը	214
Դրագէտը	235

ՏԻՓՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ	.	.	.	.	.	.	250
Մարդը եւ գործը	.	.	.	.	.	.	253
Կողմերը իր տաղանդին	.	.	.	.	.	.	265
Վիպուղը	.	.	.	.	.	.	268
Քննադատը	.	.	.	.	.	.	282
Գրագէտը	.	.	.	.	.	.	298
ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ	.	.	.	.	.	.	305
Մարդը եւ գործը	.	.	.	.	.	.	311
Կողմերը իր տաղանդին	.	.	.	.	.	.	323
Քննադատը	.	.	.	.	.	.	327
Բանաստեղծը	.	.	.	.	.	.	353
Տպաւորապաշտը	.	.	.	.	.	.	368
Հրապարակագիրը	.	.	.	.	.	.	377
Գրագէտը	.	.	.	.	.	.	396
ԶԱՊԷԼ ԱՍԱՏՈՒՐ	.	.	.	.	.	.	415
Կինը եւ իր գործը	.	.	.	.	.	.	418
Վիպուղը	.	.	.	.	.	.	424
Բանաստեղծը	.	.	.	.	.	.	434
Գրագէտը	.	.	.	.	.	.	451
ՀԱՇՈՒՆԿՇԻՌ	.	.	.	.	.	.	459
ՅԱՆԿ	.	.	.	.	.	.	485
ՎՐԻՊԱԿ	.	.	.	.	.	.	488

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	ՏՈՂ	ՍԽԱԼ	ՃԻՇԴ
40	վարէն 11	քիռնիկները	քրոնիկները
61	վերէն 5	պիտի նշակէր	պիտի նշանակէր
86	վարէն 9 ծնթ.	յեղափոխեան	յեղափոխութեան
93	» 5	լազրական	լրագրական
124	վերէն 17	քրորիկի	քրոնիկի
178	վարէն 10	Տրսունջին	Տրսունջին
193	վերէն 7 ծնթ.	հետաքրքրութիւններու	հետաքրքրութիւններու
212	» 10	հաղորձանք	հաղորձանք
232	» 13	յամախ	յանախ
308	» 20	հէրեաթները	հէֆեաթները
322	» 1	ժողովուրդի	ժողովուրդի
375	» 4	յեղափոխական	յեղափոխական
440	վարէն 2	ղժախտաբար	ղժախտաբար
451	վերէն 1	ոչ ոչ	ոչ ոք

8n.

A $\frac{11}{27100}$